

ISSN (online) 2959-6017

ISSN (print) 2959-6009

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Abai Kazakh National Pedagogical University

ХАБАРШЫ ВЕСТНИК BULLETIN

«Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы
Серия «Исторические и социально-политические науки»
Series «Historical and socio-political sciences»

№ 4(83), 2024

Алматы

**Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Abai Kazakh National Pedagogical University**

ХАБАРШЫ ВЕСТНИК BULLETIN

**«Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы
Серия «Исторические и социально-политические науки»
Series «Historical and socio-political sciences»**

№ 4(83)

Алматы, 2024

Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті

ХАБАРШЫ

«Тарих және саяси-әлеуметтік
ғылымдар» сериясы,
№4(83), 2024

Шығару жиілігі – жылына 4 нөмір.
2000 ж. бастап шығады

Бас редактор
т.ғ.д. **Ғ.Қ. КЕНЖЕБАЕВ**

Редакция алқасы:
т.ғ.д., проф. **М.Қ. Койгелдиев**
(бас ред. орынбасары),
т.ғ.к., доц. **Р.Р. Оспанова**
(жауапты хатшы),
магистр оқытушы:

А.Ж. Берікболова
(техникалық хатшы),
т.ғ.д., проф. **Х.М. Әбжанов**,
т.ғ.к., проф. **Б.С. Жұмағұлов**,
PhD, проф. **Вирджиния Мартин**
АҚШ),

PhD, проф. **Клаудиа Чанг** (АҚШ),
т.ғ.д., проф. **Қара Әбдіуақап** (Түркия),

т.ғ.д., проф. **О.Д. Осмонов**
(Қырғыз Республикасы),
т.ғ.д., проф. **В.М. Козьменко**
(Ресей Федерациясы),

т.ғ.д., проф. **Қ.Т. Жұмағұлов**,
проф. **М.Майер** (Германия),
т.ғ.д., проф. **А.Б. Соколов**
(Ресей Федерациясы),

т.ғ.д. **Томохико Уяма** (Жапония),
т.ғ.д., проф. **Т.Ходжаоглы** (Түркия),

т.ғ.д., проф. **Ғ.М. Қарасаев**,
PhD, доцент **К.С. Каримов**
(Өзбекстан Республикасы)

© Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті, 2024

Қазақстан Республикасының
мәдениет және ақпарат министрлігінде
2009 жылы мамырдың 8-де тіркелген
№10102 - Ж

Басуға 18.12.2024 қол қойылды.
Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 42,9 е.б.т.
Тапсырыс 167

050010, Алматы қаласы,
Достық даңғылы, 13.
Абай атындағы ҚазҰПУ

Абай атындағы Қазақ ұлттық
педагогикалық университетінің
«Ұлағат» баспасы

М а з м ұ н ы
С о д е р ж а н и е
C o n t e n t

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ
СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ
SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY

Кенжебаев Г.К., Кабульдинов З.Е., Рыскулов Т.А. Подготовительная работа Казкрайкома по проведению конфискации крупных байских хозяйств Казахстана в период февраля-августа 1928 г.....	7
Kenzhebaev G.K., Kabuldinov Z.E., Ryskulov T.A. Preparatory work of the Kazakh regional committee for the confiscation of large bai farms in Kazakhstan during the period february-august 1928	
Bekmagambetova M.Zh., Bekmagambetov R.K., Nurpeissova E.T. Children's literature as an instrument of formation of the ideal of a soviet citizen (on the example of kazakh children's literature of 1950-1980)	18
Бекмагамбетова М.Ж., Бекмагамбетов Р.К., Нурпеисова Э.Т. Балалар әдебиеті – кеңес азаматының идеалын қалыптастыру құралы ретінде (1950-1980 жылдардағы қазақ балалар әдебиеті мысалында)	
Ibraeva A.G., Temirkhanova A.S., Kabdushev B.Zh. The Alash movement is a phenomenon in kazakh history.....	26
Ибраева А.Ғ., Темірханова Ә.С., Қабдушев Б.Ж. Алаш қозғалысы - қазақ тарихындағы феномендік құбылыс	
Turlybekova A.M., Sadykova A.M., Shabambayeva A.G. Religious life of Kazakhstan in the period of Great Patriotic war.....	38
Турлыбеков А.М., Садыкова А.М., Шабамбаева А.Г. Ұлы Отан соғысы кезеңіндегі Қазақстанның діни өмірі	
Мырзатаева З.Б., Каримова А.Е., Абдрахманов Б.Н. Бірінші Сібір комитетінің қызметі және 1822 ж. «Сібір қырғыздары туралы жарғы»: тарихнамасы мен деректік негізі.....	45
Myrzataeva Z.B., Karimova A.E., Abdrakhmanov B.N. About activities of the first Siberian committee and the «law on the Siberian kirghiz» of 1822: historiographical and source analysis	
Найманбаев Б.Р. Оңтүстік Қазақстан облысы халқының демографиялық жағдайы (XX ғ. аяғы-XXI ғ. басы).....	55
Naimanbayev B.R. Demographic situation of the population of the south Kazakhstan region (end of the 20th century - beginning of the 21st century)	
Tulbassyieva S.K. Collective farm «Mountain giant» in Alma-Ata: histories of labor victories and tragedies of the 1930s.....	63
Тулбасиева С.К. Алматыдағы «Горный гигант» колхозы: 1930 жылдардағы еңбек жеңістері мен қасіретінің тарихы	

ЖАЛПЫ ТАРИХ
ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ
GENERAL HISTORY

Abdullah Gündoğdu (Turkey) Some opinions on the influence of the steppe peoples on the development of russian history.....	77
Абдулла Гүндөғду (Түркия) Көшпелі халықтардың орыс тарихының дамуына әсері туралы кейбір пікірлері	
Оспанова А.К. XX ғасырдағы қазақ-түрік қарым-қатынастары: саяси және мәдени байланыстардың тарихи негіздері.....	81
Ospanova A.K. Kazakh-turkish relations in the 20th century: historical foundations of political and cultural ties	
Батырбекқызы Г., Жамелов Б.А. Историческое развитие организации торжских государств: прошлое организации, сегодня и завтра.....	94

Казахский национальный
педагогический
университет имени Абая

ВЕСТНИК

Серия «Исторические
и социально-политические науки»,
№4(83), 2024

Выходит с 2000 года.
Периодичность – 4 номера в год

Главный редактор
д.и.н. Г.К. КЕНЖЕБАЕВ

Редакционная коллегия:
д.и.н., проф. М.К. Койгелдиев
(зам. гл. редактора),
к.и.н., доц. Р.Р. Оспанова
(ответ. секретарь),
преп. магистр: Берикболова А.Ж.
(тех. секретарь),
д.и.н., проф. Х.М. Абжанов,
к.и.н., проф. Б.С. Жумагулов,
PhD, проф. Вирджиния Мартин
(США),
PhD, проф. Клаудиа Чанг (США),
д.и.н., проф. Кара Абдиуакап (Турция),
д.и.н., проф. О.Д. Осмонов (Кыргызская
Республика),
д.и.н., проф. В.М. Козьменко
(Российская Федерация),
д.и.н., проф. К.Т. Жумагулов,
проф. М.Майер (Германия),
д.и.н., проф. А.Б. Соколов (Российская
Федерация),
д.и.н., Томохико Уяма (Япония),
д.и.н., проф. Т.Ходжаоглы (Турция),
д.и.н., проф. Г.М. Карасаев,
PhD, доцент К.С. Каримов
(г. Коканд, Республика Узбекистан)

© Казахский национальный
педагогический университет
имени Абая, 2024

Зарегистрировано в Министерстве
культуры и информации
Республики Казахстан
8 мая 2009 г. №10102-Ж

Подписано в печать 18.12.2024.
Формат 60x84 1/8.
Объем 42,9 уч.-изд.л.
Заказ 167

050010, г. Алматы,
пр. Достык, 13. КазНПУ им. Абая

Издательство «Ұлағат»
Казахского национального
педагогического
университета имени Абая

- Batyrbekkyzy G., Zhamelov B.A.** Historical development of the organization of the turkic states: past of the organization, today and tomorrow
- Bazarbayev K., Kelesh M., Amirbek A.** Turkish foreign policy at the end of the XX century and at the beginning of the XXI century (*Based on the materials of «Pravda» newspaper*)..... 106
- Базарбаев К., Келеш М., Амирбек А.** XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың басындағы Түркияның сыртқы саясаты («*Правда*» газетінің материалдары негізінде)
- Курбанова Н.У. (Кыргызстан)** Формирование и развитие институтов мусульманской общины в постсоветском Кыргызстане..... 113
- Kurbanova N.U. (Kyrgyzstan)** Formation and development of Muslim institutions communities in post-Soviet Kyrgyzstan

САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТАРИХ ПОЛИТИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ POLITICAL AND SOCIAL HISTORY

- Сайлибаева Ж.Ю., Османова Г.Ж.** Құқық және дін: өзара әрекеттесудің теориялық және құқықтық аспектілері..... 123
- Sailibayeva Zh.Y., Osmanova G.Zh.** Law and religion thoretical and legal aspects of interaction
- Сарсенбаев А.Б., Жұмаш Г.Т.** Қоғамның саяси-әлеуметтік жүйесіне халықаралық білім беру үдерісінің әсері..... 135
- Sarsenbayev A.B., Zhumash G.T.** The impact of the international educational process on the socio-political system of society
- Ishpekbaev Zh.E., Ospanova R.R., Oten G.** Confiscation of large rich farms in Kazakhstan and its consequences (according to the materials of Semipalatinsk district)..... 148
- Ишпекбаев Ж.Е., Оспанова Р.Р., Өтен Г.** Қазақстандағы ірі бай шаруашылықтарын тәркілеу және оның зардаптары (Семей округі материалдары бойынша)
- Боранбаев С., Джунусбаев С., Савин И.** Исторические и прикладные аспекты восприятия населением Туркестанской области языковой ситуации в регионе..... 158
- Boranbaev S., Dzhunusbaev S., Savin I.** Historical and applied aspects of the perception by the population of the Turkestan region of the linguistic situation in the region
- Сандыбаева А.Д., Айтимбаев А.Т., Бекболатқызы Ж.** Ашаршылық жылдарындағы Қазақстанның этнодемографиялық ахуалы: тарихи талдау..... 167
- Sandybaeva A.D., Aitimbaev A.T., Bekbolatkyzy Zh.** Ethnodemographic situation of Kazakhstan during the famine: historical analysis

ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ METHODS OF TEACHING HISTORY

- Amalbekova B.A.** Methodological foundations for fostering patriotic education in the context of Kazakhstan's history, using the works of Baurzhan Momyshuly..... 176
- Амалбекова Б.А.** Қазақстан тарихы пәнінде Бауыржан Момышұлы шығармалары арқылы патриоттық тәрбиені қалыптастырудың әдістемелік негіздері
- Нұрбаев Ж.Е., Начаева Д.Р., Кішібаева С.Б.** Қазақстан тарихы бойынша мектеп оқулықтарының ұлттық бірегейлікті қалыптастыруға әсері..... 193

Abay Kazakh National Pedagogical University

BULLETIN

Series «Historical and socio-political sciences»
№4(83), 2024

Periodic – 4 issues/year
Published since 2000

Editor-in-chief:
doctor of historical sciences
G.K. KENZHEBAYEV

Editorial staff:
Koigeldiyev M.K. *doctor of historical sciences, professor* (editorial-in-chief's assistant),
Ospanova R.R. *candidate of historical sciences, associate professor* (responsible secretar),
Berikbolova A.Zh. *master teacher* (technical secretary),
Abzhanov Kh.M. *doctor of historical sciences, professor*,
Zhumagulov B.S. *candidate of historical sciences, professor*,
Virginia Martin. *professor, PhD (USA)*,
Claudia Chang *professor, PhD (USA)*,
Kara Abdiyakap *doctor of historical sciences, professor (Turkey)*,
Osmonov O.D. *doctor of historical sciences, professor (Kirgistan)*,
Kozmenko B.M. *doctor of historical sciences, professor (Russian Federation)*,
Zhumagulov K.T. *doctor of historical sciences, professor*,
Mayer M. *doctor of historical sciences, professor (Germany)*,
Sokolov A.B. *doctor of historical sciences, professor (Russian Federation)*,
Tomokhiko Uyama *doctor of historical sciences (Japan)*,
Khodjaogly T. *doctor of historical sciences, professor (Turkey)*
Karasayev G.M. *doctor of historical sciences, professor*
Karimov K.S. *PhD associate Professor, (Republic of Uzbekistan)*

Abai Kazakh National Pedagogical University, 2024

Registered in the Ministry of culture and information of the Republic of Kazakhstan, May, 8, 2009 №10102-Zh

Signed for print 18.12.2024
Format 60x84 1/8. Volume 42,9 уч.-изд.л. order 167

050010, Almaty
Abai KazNPU, 13 Dostyk av.

«Ulagat» publishing house
Abai Kazakh National Pedagogical University

Nurbayev Zh.Ye., Nachayeva D.R., Kishibaeva S.B. The influence of school textbooks on the history of Kazakhstan on the formation of national identity

АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ
АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ
ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY

- Амантуров М.Қ.** Түркістан қаласындағы соңғы сандал-ошақтар және Еуразия даласындағы оның баламалары..... 205
Amanturov M.K. The last sandal hearths of the city of Turkestan and their parallels in the steppes of Eurasia
Айнакулов Д.Ж., Болтаева С.Ж., Досанбай С.П. Қарамерген – аңыз, ертегісі және ақиқаты..... 216
Ainakulov D.J., Boltaeva S.J., Dosanbai S.P. Karamergen – legend, fairy tale and reality
Каратаев А.А., Токсанбаев А.К. Ключевая роль При-сырдарьинского региона в этногенезе казахского народа..... 229
Karatayev A.A., Toxanbayev A.K. Key role of the Prisyrdarya region in the ethnogenesis of the kazakh people

ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE AND HISTORIOGRAPHY

- Атангаева Б.Ж., Ботабекова А.Р., Ахметова Р.Д., Шығыс Қазақстандағы 1930 жж. ашаршылық: мәселенің тарихнамасынан..... 243**
Atantayeva B.Zh., Botabekova A.R., Akhmetova R.D. Famine of the 1930s in Easten Kazakhstan: on the historiography of the problem
Жумабаев А.Ж., Ахметова У.Т., Тұрарұлы А. Алтынордалық Сарайшықтың қыш бұйымдарының зерттелуі..... 257
Zhumabaev A.Zh., Akhmetova U.T., Turaruly A. The study of the ceramic complex of the Golden Horde city of Saraishyk
Далаева Т.Т. Вопросы интерпретации и репрезентации фонодокументов истории Казахстана XIX-XX вв..... 268
Dalayeva T.T. Issues of interpretation and representation of phonodocuments of the history of Kazakhstan of the XIX-XX centuries
Оралбекова А.А., Байсарина Қ.Қ., Абеннова Г.А. Ертіс өңіріндегі жер даулары мұрағат құжаттары призмасы арқылы (1920-1930 жж.)..... 281
Oralbekova A.A., Baysarina K.K., Abenova G.A. Land disputes in the Irtys region through the prism of the archive (1920-1930)
Идрисова Г.Б., Серубаева А.Т. The historiography of traditional kazakh society..... 295
Идрисова Г.Б., Серубаева А.Т. Дәстүрлі қазақ қоғамының тарихнамасы

ЖЕКЕ ТҮЛҒАЛАР
ПЕРСОНАЛИИ
PERSONALITY

- Мамраймов С.Д.** Сәдуақас Османов: тарих толқынындағы тұлға..... 304
Mamraimov S.D. Saduakas Osmanov: personality in the stream of history
Шуршитбай Б.Ш., Чекетаева Р.С., Тарлаубай М.Ш. Қазақстандық патриотизмнің биік үлгісі саналатын Қожан батыр..... 316

Shurshitbay B.Sh., Cheketaeva R.S., Tarlaubay M.Sh. Kozhan batyr is a high example of kazakhstani patriotism

**ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ
ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ
RESEARCH OF YOUNG SCIENTISTS**

Сарыбаев М.С. Қытайдың аймақтық қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін Орталық Азия елдері арасындағы қақтығыстарды жоюдағы рөлі.....	328
Sarybayev M. S. China's role in eliminating conflicts between Central Asian countries to ensure regional security	
Mutaliyev M.K. The campaign of the ruler of the Golden Horde state Batu khan and his relations with the Chagatai ulus.....	341
Муталиев М.Қ. Алтын Орда мемлекетінің билеушісі Батый ханның жорығы және оның Шағатай ұлысымен қатынастары	
Токишкадыров Б.Б., Динашева Л.С. Моңғолиядағы қазақ ұлт өкілдерінің рухани-мәдени өмірі.....	348
Tokishkadyrov B.B., Dinashева L.S. Spiritual and cultural life of kazakhs in Mongolia	
Shakirbaeva I. T. Kazakh biys and Russian imperialism: exploring the intersection of meritocracy and colonial control.....	357
Шакирбаева И.Т. Қазақ билері мен Ресей империализмі: меритократия мен отарлық бақылаудың тоғысуының зерттелуі	

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршы журналының «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы Ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі Білім және ғылым саласында сапаны қамтамасыз ету комитеті ұсынатын ғылыми басылымдар тізбесіне енгізілді (2021 жылғы 9 қыркүйектегі №739 бұйрығы).

Вестник КазНПУ имени Абая, серия «Исторические и социально-политические науки» внесен в список для публикации основных результатов научных деятельности по историческим наукам изданий рекомендуемых Комитетом по обеспечению качества в сфере образования и науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (приказ № 739 от 9 сентября 2021 года).

The bulletin Abai KazNPU, the series "Historical and socio-political Sciences" is included in the list for the publication of the main results of scientific activities in historical sciences of publications recommended by the Committee for Quality Assurance in Education and Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (Order No. 739 dated September 9, 2021).

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ
СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ
SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY

ҒТАХР/ МРНТИ / IRSTI 03.20
ӘӨЖ /УДК/ UDC 974.01

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2024.83.4.001>

Г.К.Кенжебаев *¹, З.Е.Кабульдинов², Т.А.Рыскулов³

¹Доктор исторических наук, декан факультета истории и права КазНПУ им. Абая,
г. Алматы, Казахстан.

E-mail: kgabit62@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5341-5603>

²Доктор исторических наук, профессор, Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова,
г. Алматы, Казахстан.

E-mail: kabulzia@rambler.ru, ORCID: 0000-0002-9625-0535

³Кандидат исторических наук, СМС Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова,
г. Алматы, Казахстан.

E-mail: Timur-Eccehomo-1988@yandex.ru, ORCID: 0000-0001-9456-5237

**ПОДГОТОВИТЕЛЬНАЯ РАБОТА КАЗКРАЙКОМА ПО ПРОВЕДЕНИЮ КОНФИСКАЦИИ
КРУПНЫХ БАЙСКИХ ХОЗЯЙСТВ КАЗАХСТАНА В ПЕРИОД ФЕВРАЛЯ-АВГУСТА 1928 г.**

Аннотация

В статье рассматривается процесс подготовительной работы Казкрайкома ВКП (б) по проведению кампании конфискации и выселения баев, полуфеодалов, потомков ханов и султанов, волостных управителей и др. Непосредственную подготовку к кампании Казкрайком начал еще в феврале 1928 г., когда им была создана комиссия из руководящих партийных работников по разработке проекта декрета об экспроприации хозяйств крупных скотоводов. В течение весны шел процесс проработки проекта декрета о конфискации и выселении. Наконец, в июне 1928 г. был разработан совместный проект постановления ЦИК и СНК Казахской АССР, в котором были определены нормы для скотоводческих хозяйств Казахстана: для кочевых, полукочевых и оседлых районов. Следующим подготовительным этапом стало совещание при Казкрайкоме в г. Кзыл-Орде 26 июля 1928 г. На этом совещании, фактически были утверждены все основные положения декрета о конфискации. Затем 15 августа 1928 г. Казкрайком ВКП (б) принял постановление о создании Партийной комиссии для руководства конфискацией. С этого момента проведение кампании полностью легло на указанную комиссию, куда вошли многие руководящие работники Казкрайкома. Финальным этапом в подготовительной работе по проведению будущей конфискации в Казахстане, стало объединенное заседание ЦИК и СНК Казахской АССР, прошедшее 27 августа 1928 г., на котором был утвержден проект декрета о конфискации и выселении крупнейших байских хозяйств и полуфеодалов в республике.

Ключевые слова: Казкрайком, декрет, конфискации, баи, выселение, полуфеодалы, Казахстан.

Статья подготовлена в рамках реализации интеграционного проекта «Разработка исторической энциклопедии «Репрессированные баи Казахстана (на основе новых архивных материалов и воспоминаний)», финансируемого КазНПУ имени Абая (Приказ №05-04/368 от 24.05.2024г.)

Г.Қ.Кенжебаев ^{*1}, З.Е.Қабұлдинов ², Т.А.Рысқұлов ³

¹Тарих ғылымдарының докторы,
Абай атындағы ҚазҰПУ-нің тарих және құқық факультетінің деканы
Алматы, Қазақстан.

E-mail: kgabit62@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5341-5603>

²Тарих ғылымдарының докторы,

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институтының профессоры, Алматы, Қазақстан.

E-mail: kabulzia@rambler.ru, ORCID: 0000-0002-9625-0535

³Тарих ғылымдарының кандидаты,

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институтының аға ғылыми қызметкері,
Алматы, Қазақстан

E-mail: Timur-Eccehomo-1988@yandex.ru, ORCID: 0000-0001-9456-5237

ҚАЗРАЙКОМНЫҢ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ІРІ БАЙ ШАРУАШЫЛЫҚТАРЫН ТӘРКІЛЕУГЕ ДАЙЫНДЫҚ ЖҰМЫСТАРЫ 1928 ЖЫЛДЫҢ АҚПАҢ-ТАМЫЗ АЙЛАРЫНДА

Аңдатпа

Мақалада байларды, жартылай феодалдарды, хандар мен сұлтандардың ұрпақтарын, болыс губернаторларын және т.б. тәркілеу және жер аудару науқанын жүргізуге Қазкрайкомның дайындық жұмыстарының барысы қарастырылады. Қазкрайком науқанға тікелей дайындықты сонау 1928 жылдың ақпанында бастады. Ірі мал шаруашылығын иеліктен шығару туралы қаулы жобасын әзірлеу үшін жетекші партия қызметкерлерінен комиссия құрған кезде. Көктемде тәркілеу және көшіру туралы қаулы жобасын әзірлеу процесі жүріп жатты. Ақырында, 1928 жылы маусымда Қазақ АКСР Орталық Атқару Комитеті мен Халық Комиссарлар Кеңесінің бірлескен қаулысының жобасы әзірленді, онда Қазақстандағы мал шаруашылығының нормативтері: көшпелі, жартылай көшпелі және отырықшы аудандар үшін белгіленген. Келесі дайындық кезеңі 1928 жылы 26 шілдеде Қызылордада Қазрайкомда өткен жиналыс болды. Осы отырыста тәркілеу туралы жарлықтың барлық негізгі ережелері іс жүзінде бекітілді. Содан 1928 жылы 15 тамызда Бүкілодақтық коммунистік партияның Қазақ өлкелік комитеті тәркілеуді басқару жөніндегі партия комиссиясын құру туралы қаулы қабылдады. Осы кезден бастап науқанды жүзеге асыру толығымен аталған комиссияға жүктелді, оның құрамына Қазкрайкомның көптеген жоғары лауазымды адамдары кірді. Қазақстандағы болашақ тәркілеуге дайындық жұмыстарының соңғы кезеңі 1928 жылы 27 тамызда өткен Қазақ АКСР Орталық Атқару Комитеті мен Халық Комиссарлар Кеңесінің бірлескен мәжілісі болды, онда 1928 жылғы 27 тамызда Қазақстан Республикасын тәркілеу туралы қаулы жобасы бекітілді. республикадағы ірі бай шаруашылықтары мен жартылай феодалдарды тәркілеу және көшіру.

Кілт сөздер: Қазкрайком, жарлық, тәркілеу, сатып алу, көшіру, жартылай феодалдар, Қазақстан.

Мақала Абай атындағы ҚазҰПУ қаржыландыратын (24.05.2024 ж. №05-04/368 бұйрық) "Қазақстанның қуғын-сүргінге ұшыраған байларының (жаңа мұрағаттық материалдар мен естеліктер негізінде)" тарихи энциклопедиясын әзірлеу интеграциялық жобасын іске асыру шеңберінде дайындалған

G.K.Kenzhebaev ^{*1}, Z.E.Kabuldinov ², T.A.Ryskulov ³

¹Doctor of Historical Sciences, Dean of the Faculty of History and Law
of Abay KazNPU, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: kgabit62@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5341-5603>

²Doctor of Historical Sciences, Professor, Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology,
Almaty, Kazakhstan.

E-mail: kabulzia@rambler.ru, ORCID: 0000-0002-9625-0535

³Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher of Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology,
Almaty, Kazakhstan.

E-mail: Timur-Eccehomo-1988@yandex.ru, ORCID: 0000-0001-9456-5237

PREPARATORY WORK OF THE KAZAKH REGIONAL COMMITTEE FOR THE CONFISCATION OF LARGE BAI FARMS IN KAZAKHSTAN DURING THE PERIOD FEBRUARY-AUGUST 1928

Abstract

The article examines the process of preparatory work of the Kazakh Regional Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) to conduct a campaign for the confiscation and eviction of baiys, semi-feudal

lords, descendants of khans and sultans, volost governors, etc. The Kazakh Regional Committee began direct preparations for the campaign back in February 1928, when it created a commission from leading party workers on the development of a draft decree on the expropriation of the farms of large cattle breeders. During the spring, the process of developing a draft decree on confiscation and eviction was underway. Finally, in June 1928, a joint draft resolution was developed by the Central Executive Committee and the Council of People's Commissars of the Kazakh Autonomous Soviet Socialist Republic, which defined standards for cattle breeding farms in Kazakhstan: for nomadic, semi-nomadic and sedentary areas. The next preparatory stage was a meeting at the Kazraykom in Kzyl-Orda on July 26, 1928. At this meeting, all the main provisions of the decree on confiscation were actually approved. Then, on August 15, 1928, the Kazakh Regional Committee of the All-Union Communist Party of Bolsheviks adopted a resolution establishing a Party Commission to manage the confiscation. From that moment on, the implementation of the campaign fell entirely on the said commission, which included many senior officials of Kazkraikom. The final stage in the preparatory work for future confiscation in Kazakhstan was the joint meeting of the Central Executive Committee and the Council of People's Commissars of the Kazakh Autonomous Soviet Socialist Republic, held on August 27, 1928, at which a draft decree was approved on the confiscation and eviction of the largest bai farms and semi-feudal lords in the republic.

Keywords: Kazkraikom, decree, confiscation, buys, eviction, semi-feudal lords, Kazakhstan.

The article was prepared as part of the implementation of the integration project "Development of the historical encyclopedia "Repressed bai of Kazakhstan (based on new archival materials and memoirs)", funded by Abay Kazakh National Pedagogical University (Order No.05-04/368 dated 05/24/2024) (Order No.05-04/368 dated 05/24/2024)

Введение. Конфискация и выселение баев является одной из важных вех в истории Казахстана конца 1920 – начале 1930-х гг. Именно данное событие привело к окончательной ломке традиционного кочевого хозяйства казахского аула, разорению хозяйств крупных скотоводов-баев, и высылке их вместе с семьями за пределы родных мест проживания. С ликвидацией баев, как класса крепких хозяйственников и организаторов кочевого хозяйства, новые советские власти смогли провести в казахском ауле сплошную коллективизацию. Идеи по ликвидации байства, как элемента, мешающего проведению советизации казахского аула, зародились еще в середине 1920-х гг., у нового партийного руководства Казкрайкома, однако переход к конкретным практическим мероприятиям начался в феврале 1928 г. Именно тогда было принято решение об образовании комиссии для подготовки проекта декрета о проведении конфискации. Далее всю весну 1928 г. шла работа по выработке основных положений декрета по конфискации. В течение июня-июля продолжалось обсуждение проекта декрета руководящими работниками Казкрайкома. 15 августа 1928 г. Была сформирована Партийная комиссия по проведению кампании по конфискации. В итоге 27 августа 1928 г. Декрет о конфискации баев был утвержден. Таким образом, подготовительная работа по подготовке к кампании конфискации продолжалась около полугода, и была осуществлена силами руководящих работников Казкрайкома.

Актуальность темы исследования. В исторической перспективе является важным рассмотреть процесс подготовительной работы Казкрайкома к проведению кампании по конфискации и выселению крупных байских хозяйств в Казахстане. Именно в ходе этой подготовки были выработаны положения, какие хозяйства считать байскими, исходя из количества скота.

Цели и задачи. Цель работы – рассмотреть подготовительную работу Казкрайкома ВКП (б) по проведению кампании по конфискации и выселению байских хозяйств, в период с конца февраля по конец августа 1928 г. Для достижения цели, нами поставлены следующие задачи: 1) определить все основные этапы подготовительной работы Казкрайкома по проведению кампании конфискации; 2) рассмотреть особенности подготовки соответствующей законодательной базы (декрета) для проведения кампании; 3) выявить общую линию и частные мнения в Казкрайкоме, при выработке положений о конфискации.

Материалы и методы. Исследование основано на архивных документах, извлеченных из дел архивных фондов АП РК (Ф.141 – Казкрайком ВКП (б)) и ЦГА РК (Ф. Р-5. – КазЦИК), а также сборников документов, посвященных конфискации и коллективизации сельского хозяйства в Казахстане в период конца 1920 – начале 1930-х гг. Обращение к первоисточникам поможет детальнее разобраться в ходе подготовительного процесса к кампании по конфискации и выселению.

В основу настоящего исследования положены следующие методы исторического анализа: сравнительный, дискриптивный и контент-анализ.

Обсуждение. В работах Ж.Б. Абылхожина [1] и Н.Э. Масанова [2] хорошо рассмотрены функционирование традиционного кочевого хозяйства казахов и сформированного на его основе

социальной структуры в условиях хозяйственных и социально-политических трансформаций в период 1920-1930-х гг. Также в работах И.Огайон [3] и С.Камерон [4] рассмотрены причины проведения политики конфискации и коллективизации, и последовавшие за этим трагические последствия для казахского аула. В исследовании С.А. Жакишевой [5] анализируются предпосылки и ход проведения конфискации в Казахстане.

Результаты исследования. 25 февраля 1928 г. решением секретариата Казкрайкома ВКП(б) была сформирована комиссия из руководящих партийных работников Казахстана: Исаева У.Ж., Нурмакова Н.Н., Сафарбекова С.Ж., для разработки проекта декрета об экспроприации хозяйств крупных скотоводов с последующим его утверждением на бюро. Именно с этого момента начинается работа Казкрайкома ВКП (б) по подготовке к кампании по конфискации крупных байских скотоводческих хозяйств [6, Л.153].

Далее в июне 1928 г. был разработан проект постановления ЦИК и СНК Казахской АССР о конфискации хозяйств и выселении наиболее крупных скотоводов из коренного населения. В частности, основным положением проекта постановления было: «...выселение тех наиболее крупных скотоводов из коренного населения, которые, сохраняя полуфеодалные, патриархальные и родовые отношения, своим имущественным и общественным влиянием препятствуют советизации аула». К крупным скотоводам постановление относилось: в кочевых районах – скотоводы, имеющие в переводе на крупный скот свыше 400 голов скота; в полукочевых районах – свыше 300 голов скота; в оседлых районах – свыше 150 голов скота. Вместе с тем, в отдельных случаях, для оседлых районов СНК Казахской АССР предоставляется право понижать указанную норму до 100 голов. Также важным местом в проекте постановления было то, что даже те скотоводы, чье поголовье скота было меньше указанной нормы, также подлежали выселению на основании рассмотрения каждого отдельного случая и вынесения решения КазЦИК и КазСНК [7, С. 358-359].

Одновременно с этим в Москве было принято решение коммунистической фракции ВЦИК по вопросу конфискации, однако данное решение расходилось с решением ЦК ВКП (б) и Казкрайкомом, и по мнению последнего сводило намеченные мероприятия к нулю, с точки зрения поставленных задач. Поэтому 20 июня 1928 г. Казкрайком ВКП (б) издал постановление о необходимости отмены решения комфракции ВЦИК по вопросу конфискации. В изданном постановлении предлагалось учесть все замечания центра и в такой версии утвердить окончательный вариант постановления, согласно которому Казкрайком полагал «...положить в основу изменение дореволюционных социально-экономических отношений аула на основе ликвидации остатков полуфеодалных отношений и удара по родовым отношениям». Также общее количество хозяйств, подлежащих выселению и конфискации, предлагалось ограничить в пределах 800-1000 хозяйств. Бюро Казкрайкома настаивало на немедленном утверждении этого постановления со стороны центральных советско-партийных органов в Москве, поскольку в Казахстане, на почве распространившихся слухов в казахских аулах, шла массовая распродажа скота байством [7, С. 359-360].

Действительно в течение весны и лета в казахских аулах происходила массовая распродажа скота, как крупными, так и средними скотоводческими хозяйствами, что было вызвано паническими настроениями среди населения казахского аула, а также слухами о массовой экспроприации скота у всего казахского населения. Создавшееся положение вызвало сильную обеспокоенность у советско-партийного руководства Казахстана. Так, 21 июня 1928 г. Президиум КазЦИКа выпустил обращение ко «Всем трудящимся Казахстана», опубликованном в газетах «Еңбекші қазақ» и «Советская степь». В обращении КазЦИК указывал, что панические настроения среди казахских трудовых хозяйств вызваны провокационными слухами. Также указывалось, что готовящийся декрет о конфискации распространится только на крупные байские хозяйства, которые на 1 апреля 1928 г. имели тысячные стада и являлись явно враждебными советской власти. Указывалось и социальное происхождение субъектов будущей конфискации – крупнейшие байы из среды потомства бывших ханов и султанов [8, С.35].

26 июля 1928 г. в столице Казахской АССР г. Кзыл-Орде состоялось совещание при Казахском крайкоме ВКП(б) по вопросу о конфискации байского имущества. На указанном совещании проходило обсуждение подготовленного проекта Декрета о конфискации. Рядом партийных работников высказывались соображения, дополнения, уточнялись и критиковались некоторые задачи грядущей кампании. В частности, отмечалось, что проект Декрета был согласован в Москве. Также совещание обсудило основные организационные моменты. Так, по мнению участников, работа по проведению конфискации по плану Бюро Казкрайкома ВКП (б) должна была последовательно состоять из 4 этапов: первый – учет, второй – образование комиссии, причем по декрету должны быть и окружные комиссии. 3 цикл – фактическое изъятие – конфискации и 4 вопрос – использование. По проекту декрета предполагалось создать центральную и окружные комиссии по конфискации под представительством председателя или

члена от Наркомзема, ГПУ, Союза Кошчи и профсоюза Работников земли и леса. Направленность готовившегося декрета по мнению участников совещания – было не раскулачивание, а ликвидация остатков полуфеодализма [9, Л.1-44].

Далее шло обсуждение численности домохозяйств, предположенных к конфискации и выселению. Назывались различные цифры. Так, было отмечено, что намечалось к выселению не больше 500 человек по всему Казахстану. К примеру, нарком финансов М.Мурзагалиев сообщил, что по первоначальному предположению конфискации должны были подвергнуться 4300 хозяйств. Однако это количество исходило из нормы скота от 80 до 100 голов в переводе на крупный. Затем, когда нормы содержания скота были повышены (чисто кочевой район до 400 голов, полуседлый район свыше 300 и оседлый свыше 100 голов), число хозяйств подлежащих конфискации сократилось до 500-600 хозяйств. По словам того же М.Мурзагалиева руководящие советско-партийные работники в г. Кызыл-Орде хорошо и поименно знали всех 500-600 крупных скотовладельцев Казахстана. Однако на это возразил нарком юстиции и прокурор Казахской АССР Ж.Садвокасов, который заявил, что не так просто подсчитать всех 600 скотовладельцев, поскольку за исключением наиболее крупных и известных фамилий, информации по остальным баям у Казкрайкома не имелось. Позицию Ж. Садвокасова поддержал зав. отделом по работе в деревне Казкрайкома ВКП(б) А. Тимофеев, утверждавший, что помимо 500-600 хозяйств имеются еще порядка 1500 хозяйств, которые были тесно связаны с первыми. У.Жандосов привел цифры в 600 выселяемых баев на 411 волостей. Зам. зав. Орграспредотделом Казкрайкома ВКП(б) Я. Ноготович также высказался о том, что составить точный список баев подлежащих конфискации дело непростое, и потому требует совместных усилий Казкрайкома, Наркомфина, органов ГПУ и органов на местах [9, Л.1-44; 10, С.245, 292].

Следующий вопрос, поднятый на совещании, касался социальной группы, относящейся к аткаминерам, потомкам ханов и султанов, бывшим волостным управителям и прочим лицам находившихся на службе у царского правительства и имевшего от него награды. Данная группа хотя и обладала меньшим имуществом по отношению к установленным декретом нормам, однако в силу отношения к антисоветскому элементу, также подлежала выселению. Количество лиц, причисленных к этой категории, Казкрайкомом определялось в цифру 100 человек. Кроме того, в казахском ауле существовала прослойка, у которой количество скота подпадало под действия декрета, однако Казкрайком не причислял их к категории «элементы злостного руководящего порядка в ауле». В отношении указанной группы предполагалось только изымать излишки скота сверх нормы, остальное же имущество не подлежало конфискации. По словам участников совещания, первоначальные планы по конфискации байских хозяйств претерпели изменения в сторону некоторого их смягчения: «Раньше мы предполагали идти по линии разорения хозяйств, сейчас же предполагается выселяемым хозяйствам предоставлять трудовые нормы» [9, Л.1-44].

Другой вопрос, рассматриваемый на совещании, относился к определению типа конфискуемых и выселяемых хозяйств. Так, были установлены и утверждены следующие нормы скота в переводе на крупный: 400 голов для кочевых районов, 300 для полукочевых и 150 для оседлых. Также, предлагалось определить точный коэффициент перевода на крупный скот. К примеру, в качестве оптимального коэффициента предлагалось использовать 5 голов овец к 1 голове крупного скота, поскольку порядка вот уже 6 лет этот расчет принимался при проведении единого сельхозналога в республике. Вместе с тем предлагались расчеты 1 к 6 и 1 к 8. Участники совещания указали на некоторые особенности регионов Казахстана, которые должны быть учтены при проведении пересчета скота на крупный. Отмечалось, что в южных скотоводческих районах наибольшее количество хозяйств будет подвергаться экспроприации, и что там, в большинстве случаев, разводили не рогатый скот, а лошадей, верблюдов, и, в особенности, овец. Отсюда возникал вопрос: каким образом приравнивать верблюдов и лошадей к крупному скоту [9, Л.1-44].

Обсуждению подвергся вопрос о том, какой подход применять при проведении конфискации: индивидуальный подход или идти по типу районов, определяемых при обложении сельхозналога. В частности, отмечалось, что в декрете не было указано, как подходить к индивидуальной экспроприации, если хозяйством владели сразу несколько собственников, которые, к примеру, были родными братьями. Также в декрете не были определены ситуации, при которых существовала большая разница в количестве скота, определенная по спискам предшествующих налогообложений, и его фактического наличия в хозяйствах, учитывая многочисленные факты распродажи скота на местных и среднеазиатских рынках, а также раздачи скота родственникам и одноаульцам. Кроме того, отмечалось, что в Сыр-Дарьинской губернии возникнут сложности при проведении конфискации в хлопководческих районах: «Хлопководы

будут против нашей конфискации, потому что ему выгодней свой трудовой доход получить от хлопка» [9, Л.1-44].

Важным моментом совещания стал вопрос о выселении владельцев экспроприруемых хозяйств и членов их семей. Предлагалось определить время и место высылки конфискованных граждан. Единим мнением участников совещания было то, что подавляющее большинство выселяемых останется в пределах собственно Казахстана: жители западного региона будут переселены в восточные районы, жители востока – в западные районы. То же самое предполагалось и в отношении северных и южных районов республики. В качестве оптимального предлагалось придерживаться широтного выселения, которое было признано лучше меридионального, поскольку «...путь кочевания будет легче для обратного возврата». В то же время, представителей «злостного и неисправимого элемента», т.е. потомков ханов, султанов, а также аткаминеров, было решено в обязательном порядке выселить за пределы Казахстана. Последний момент требовал согласования с центральными органами в Москве. Вдобавок к высылке, У.Жандосов предлагал проводить показательные судебные процессы над баями-полуфеодалами и аткаминерами, чтобы придать общественно-политический вес кампании по конфискации [9, Л.1-44].

На совещании отдельно отмечалось, что в проекте декрета есть указание, что прокурор своим протестом приостанавливает выселение и дело передается на рассмотрение КазЦИКа. Также по мнению участников совещания следовало сразу предупреждать все возможные перегибы, и наметить таким образом мероприятия, чтобы места могли меньше злоупотреблять. Особенно было признано важным – не допустить возникновения родовой вражды, что являлось чрезвычайно опасным в условиях Казахстана того времени. Для упреждения указанных негативных последствий предлагалось на места посылать из центра крупных и авторитетных работников, чтобы обеспечить возможность нормального хода работ. С этой целью Краевой Комитет постановил приостановить отпуска работников, «...чтобы был основной кадр работников как в центре, так и на местах для проведения этой работы» [9, Л.1-44].

Дальше предлагалось определить точные сроки и календарное время для конфискации и выселения. Причем в данном вопросе требовалось учитывать климатические и хозяйственные особенности республики. К примеру, Ж.Садвокасов указывал, что проведение конфискации в сентябре представляется проблематичным, по причине начала укочевки в кочевых районах, и поэтому, по его словам, необходимо провести конфискацию до укочевки и, в как можно, краткие сроки. М.Мурзагалиев предлагал начать конфискацию с 15 августа 1928 г. Также высказаны мнения о том, что всю агитационную работу нужно закончить к 15 августа, поскольку в северных губерниях сентябрь был самым сложным временем в плане погодных условий. Далее предлагалось в северных, западных, центральных и восточных районах республики фактическое изъятие начать с 20-го августа и закончить 10-го сентября. В южных районах необходимо было закончить не позже 1 октября, потому что «...в Семиречье на один день выпавший снег, выгоняет живущих в горах, выгоняет их в зимовки». Также предлагалось директивы письменного характера, которые необходимо дать местам, инструкции и сам декрет, а директивы разослать общественным организациям до 20 августа, чтобы с 1 сентября на месте была начата практическая работа в самом ауле. Кроме того, в проекте декрета отмечалось, что раздел имущества, произведенный после 1 января 1929 г., признать недействительным и уголовным преступлением [9, Л.1-44].

Одним из самых главных вопросов, затронутых на совещании, помимо собственно конфискации, был вопрос о раздаче и распределении конфискованного скота и имущества. Согласно проекту декрета, конфискуемый у баев скот должен быть распределен между бедняками и батраками, и необязательно для этого было создавать новые колхозы. Председатель КазЦИКа А.Асылбеков и ряд других участников совещания указывали на то, что нельзя раздавать скот в том же ауле, где он отбирается, а нужно отдать другому роду. А.Жангильдин в своей речи по этому вопросу подчеркнул, что раздача скота гражданам из других соседних районов может вызвать межродовую рознь, поэтому необходимо раздавать скот беднякам, живущим в близлежащих аулах. «Опасаться нечего, наоборот, всякий получивший корову или барана бедняка, никогда не выпустит их из своих рук и не отдаст баю. Это нужно принять во внимание. Затем нужно обязательно на местах выявить и выдать трудовым батракам и беднякам, лодырям давать не следует, которые из полученного скота не извлекут пользы». Несколько отличное мнение высказывал Ж.Садвокасов, говоря, что «...беднота одного рода бая, который подвергается конфискации, будет обижена в следствие передачи скота бедноте другого рода». Поэтому, прежде чем так поступить, необходимо компенсировать представителям рода конфискуемого бая. В целом он предлагал весь конфискованный скот передавать в единый фонд, который затем должен быть равномерно распределен по районам. [9, Л.1-44].

К числу негативных последствий конфискаций было отнесено появление множества сирот и вдов,

поскольку несмотря на «...запрет многоженства, вдовы выделились, но юридически они считаются по списку как самостоятельные хозяйства, но на деле это неделимая часть одного хозяйства». Также высказывались мнения о нежелательности раздачи сиротам и вдовам скота, а также непосредственным родственникам из мелкой родовой группы. Для этого предлагалось проделать переразверстку скота. На совещании также был поднят вопрос о распространении действия декрета на европейских кулаков, и какой подход требовалось применять в этом случае. Поскольку по словам А.Джангильдина «...межнациональные трения, которые в некоторых местах очень обострены, их нужно сгладить и в европейскую часть нужно посылать европейских работников». Также подчеркивалась важность консолидации казахской и русской бедноты при проведении конфискации [9, Л.1-44].

15 августа 1928 г. Казкрайком ВКП (б) принял постановление о создании Партийной комиссии для руководства конфискацией. В состав Партийной комиссии вошли: Ерназаров (председатель), члены У.Исаев (с заменой до его приезда Я.Ноготовичем), Н.Нурмаков, К.Токтабаев, Волленберг, Т.Алиев, С.Атрауов, А. Тимофеев, И.Богданов, Тогжанов, У.Жандосов. Также постановлением была создана и советская комиссия для руководства конфискацией. Далее согласно постановлению, решено в округах не создавать партийные комиссии, а создать только советские комиссии, возложив руководство непосредственно на окружкомы. Партийной комиссии было поручено установить по округам: суммарные цифры конфискуемых хозяйств и минимум по пограничным районам. Парткомиссией были составлены следующие письма и обращения: письма «Ко всем аульным ячейкам и аульным членам партии», «Ко всем деревенским ячейкам и деревенским коммунистам», Обращение КазЦИК «Ко всем батракам, беднякам и трудовым дехканам Казахстана», Обращение Крайкома «Ко всем аульным комсомольцам», Обращение Крайкома союза Кошчи «Ко всем членам союза Кошчи», Обращение ЦП союза Рабземлеса «Ко всем аульным батракам Казахстана». Также было решено разослать директивы по конфискации окружкомам в кратчайший срок. Кроме того, Партийной комиссии было поручено проработать вопрос о возможности проведения конфискации в Кара-Калпакской области и представить свои соображения в бюро Крайкома [12, С.368-369].

Уже на следующий день 16 августа 1928 г. состоялось заседание Партийной комиссии по проведению конфискации, где было принято постановление об издании Декрета о конфискации 1 сентября 1928 г., и затем ввести его в действие по телеграфу. Решено подготовительную кампанию в казахской и европейской печати начать немедленно, а все материалы и подготовку до аула довести не позже 10-го сентября 1928 г. Саму фактическую конфискацию начать не позже 20-го сентября того же года. Согласно постановлению Парткомиссии, решено в округах не создавать партийные комиссии возложив руководство работой комиссии по конфискации непосредственно на окружкомы, а советские комиссии организовать в составе согласно декрету. Окружным комиссиям предписывалось приступить к работе немедленно, сразу по получении директивы Крайкома.

В числе других важных положений постановления Парткомиссии были:

- организация в районах комиссий по проведению конфискации в составе представителя от округа в качестве председателя и членов: 2-х представителей от райисполкома (председателя и секретаря райкома ВКП(б), зав. РайЗу, представителя Союза Кошчи и представителя районного комитета Рабземлеса;
- в аулах (где проводится конфискация) организовать комиссии содействия в составе от 15 до 25 человек, избираемых на общих собраниях бедноты и батрачества;
- установить ориентировочно, из числа 700 хозяйств, подлежащих выселению и конфискации, согласно п. 1 декрета – 600 хозяйств и п. 4 декрета 100 хозяйств;
- признать целесообразным количество высылаемых за пределы Казахской АССР ограничить не более 75 человек;
- признать необходимым издание директив Крайкома окружкомам в кратчайший срок;
- составление инструкции, в развитие декрета, поручить т.т. Нурмакову, Мурзагалиеву и Садвакасову. Срок исполнения недельный (окружным комиссиям ограничиться составлением инструкции лишь о порядке раздела имущества, на основе общей инструкции КазЦИКа).

Вместе с тем, Парткомиссия не смогла решить вопрос об определении твердого минимального количества хозяйств, подлежащих конфискации в пограничных районах и фактического проведения этого в кратчайший срок, почему этот вопрос был внесен на бюро Казкрайкома [11, Л.1-2; 7, Л. 34-35].

На втором заседании Парткомиссии 17 августа 1928 г. был представлен проект «Обращения ко всем аульным ячейкам ко всем деревенским коммунистам и деревенским ячейкам» за авторством У. Жандосова. Далее Парткомиссия постановила о том, что при распределении конфискованного скота между бедняками и батраками, коммунисты не будут иметь никаких привилегий. Также было принято

постановление о выпуске листовок тиражом в 250 000 экземпляров со следующими темами: «Почему конфискуется скот только у крупных баев», «Кто получит конфискованный байский скот», «Какая польза трудящимся дехканам аула от ликвидации крупных байских хозяйств», «Опираясь на батрака и бедняка укрепить тесный союз с середняком, твердо проводим политику партии и власти в ауле», «Как должен использовать батрак полученный скот». Другим важным постановлением стал вопрос о средствах по проведению конфискации. По данному вопросу было принято решение, что округа средства для проведения конфискации должны изыскивать сами из местных бюджетов округа. Вместе с тем, пред. СНК Н.Нурмакову предлагалось рассмотреть возможность оказания финансовой поддержки округам с дефицитом бюджета [13, Л. 3 и об.].

На заседании Парткомиссии, прошедшем 25 августа 1928 г., был рассмотрен вопрос о составлении списков баев, подлежащих конфискации. Было решено, что сначала Казкрайком составляет ориентировочные списки баев и посылает их окружкомам, а последние должны были сообщить телеграфно свои предложения Парткомиссии. Затем Парткомиссия должна была окончательно утвердить списки и послать их в округа для исполнения. Также было принято решение, что никакие изменения списков без санкции Парткомиссии не допускаются [7, С.388-389]. Другим важным постановлением, принятым на заседании Парткомиссии 27 августа 1928 г., было временное изъятие из-под конфискации пограничных районов по старому волостному делению Семипалатинской и Джетысуйской губерний [14, Л.7].

Финальным этапом в подготовительной работе по проведению конфискации в Казахстане, стало объединенное заседание ЦИК и СНК Казахской АССР, прошедшее 27 августа 1928 г., на котором был утвержден проект декрета о конфискации и выселении крупнейших байских хозяйств и полуфеодалов в республике. В преамбуле декрета говорилось о том, что в Казахстане (в частности, в казахском ауле) до сих пор не изменены общественно-экономические отношения, при которых ключевую роль сохранили представители имущих классов в лице баев, полуфеодалов и др., которые препятствовали проведению основных мероприятий Советской власти в ауле и кишлаке, и, следовательно, мешали освобождению бедняцких и середняцких слоев населения от экономической зависимости и эксплуатации со стороны этих лиц. Такая ситуация по мнению советско-партийного руководства Казахстана тормозило создание в республике необходимых условий для скорейшего экономического подъема и культурного развития трудящихся [15, Л. 4-7].

Важным моментом при утверждении проекта декрета стало решение о непроведении конфискации в некоторых регионах Казахстана. В частности, были исключены Адаевский округ, хлопководческие районы бывшей Сыр-Дарьинской губернии, а также Кара-Калпакская автономная область (ККАО). Были окончательно определены нормы содержания скота в переводе на крупный скот для хозяйств в кочевых, полукочевых и оседлых районах (свыше 400 голов, свыше 300 голов и свыше 150 голов соответственно). Причем в отдельных случаях для оседлых районов Совету Народных Комиссаров Казахской АССР предоставлялось право понижать указанную норму до 100 голов. Также было определено, что скотоводы, имеющие скота меньше нормы, но подпадающие по своему положению под признаки, указанные в декрете, могут быть выселяемы в каждом отдельном случае по постановлению Совета Народных Комиссаров Казахской АССР [15, Л. 4-7].

Были утверждены положения декрета, согласно которым конфискованные баи, полуфеодалы и потомки ханов и султанов, волостные управители подлежали выселению вместе с их семьями, и лишались права проживания и ведения хозяйства в районах их прежней хозяйственной деятельности. У подлежащих по декрету конфискации и выселению семей конфисковывалось все имущество, связанное с ведением хозяйственной деятельности. Исключение составляли минимум скота и сельхоз инвентаря для ведения трудового хозяйства, а также предметы домашнего обихода (платье, белье, домашняя утварь и т.п., а также предметы питания). Данный минимум устанавливался СНК Казахской АССР. Кроме того, лицам, подлежащим выселению и конфискации, согласно декрету, предоставлялось право на наделение землей в пределах трудовой нормы из колонизационно-переселенческого фонда в других административно-территориальных единицах Казахской АССР, в которых эти лица ранее не вели хозяйства. В отдельных случаях тот же СНК республики имел право освобождать от конфискации имущества лиц, относящихся к потомкам ханов и султанов, волостных управителей и др. [15, Л. 4-7].

Для проведения непосредственных мероприятий по конфискации и выселению, декретом предусматривалось создание Центральной комиссии при Центральном Исполнительном Комитете Казахской АССР, а также Окружных комиссий при окружкоммах. Комиссии пользовались в своей работе аппаратом соответствующих исполнительных комитетов, а члены комиссии были вправе привлекать к работе аппараты своих ведомств. Центральная Комиссия образовывалась под председательством председателя

или члена Президиума Центрального Исполнительного Комитета Казахской АССР в составе пяти членов – председателя Совета Народных Комиссаров Казахской АССР или его заместителя, одного от Наркомзема, одного от ГПУ (начальника или его заместителя), одного от союза Кошчи и одного от союза работников профсоюза земли и леса. Окружные комиссии при окружных исполнительных комитетах образовывались под председательством председателя Исполнительного Комитета или его заместителя, в составе членов – заведующего земельным отделом, уполномоченного ГПУ, по одному представителю от союза Кошчи и от профсоюза работников земли и леса. Также согласно декрету, в Центральной и окружных комиссиях с правом совещательного голоса участвовали представители Прокуратуры [15, Л. 4-7].

Согласно проекту декрета, на окружные комиссии ложилась основная работа по проведению конфискации, выселению и распределению имущества конфискованных хозяйств. Центральная комиссия устанавливала сроки для выполнения работ нижестоящими комиссиями, руководило работой этих комиссий, а также рассматривало подаваемые жалобы и протесты со стороны граждан. Принятые окружными комиссиями постановления о выселении и изъятии имущества, должны были утверждаться окрисполкомами, чье решение становилось окончательным и обязательным к исполнению. Однако на основании протеста прокурора выселение могло быть приостановлено, а дело через Центральную комиссию направлялось в КазЦИК на рассмотрение [15, Л. 4-7].

Срок окончания кампании по конфискации и выселению определялся ЦИК Казахской АССР – не позднее 1 ноября 1928 г. В случае отказа выселенных лиц покинуть принадлежащие им ранее владения к установленному сроку, выселение производилось органами ГПУ и милицией. При этом декрет предусматривал, что посевы озимой и яровой пшеницы признавались в собственности выселяемых, за которыми оставалось право уборки урожая. Пользование многолетними травами прекращалось с момента фактического выселения. Все конфискуемое у баев, полуфеодалов и других лиц, в количестве 60-70% передавалось беднейшим хозяйствам коренного (казахского) населения. На базе наиболее организованных хозяйств выселяемых скотоводов, предполагалось создать коллективные хозяйства (колхозы), куда планировалось вовлечь батраков и бедняков, ранее работавших в указанных хозяйствах. Оставшуюся часть конфискованного имущества передавалась колхозам и совхозам, а наиболее ценный племенной скот – племенным хозяйствам земельных органов и местным сельскохозяйственным учебным заведениям [15, Л. 4-7].

Также на заседании было предложено СНК Казахской АССР разработать и издать специальную инструкцию для руководства при проведении конфискации. Кроме того, были назначены уполномоченные КазЦИК по проведению конфискации хозяйств и выселению крупных баев и полуфеодалов: Павлодарский округ – А.Асылбеков, Актюбинский округ – И.Курамысов, Кустанайский округ – Таттыбаев, Петропавловский округ – Х.Юсупбеков, Гурьевский округ – Кульчурин, Уральский округ – К.Сарымұлдаев, Акмолинский округ – С.Сафарбеков, Алма-Атинский округ – У.Жандосов, Семипалатинский округ – У. Исаев [15, Л. 4-7].

30 августа 1928 г. на заседании Партийной комиссии при Казкрайкоме ВКП (б) обсуждался вопрос об утверждении районов для выселения конфискованных баев. Было решено, что выселенные из Сыр-Дарьинского и Джетысуйского округа переселяются в Уральский округ; из Уральского – в Джетысуйский; из Гурьевского – в Петропавловский; из Каркаралинского – в Кустанайский; из Павлодарского – в Актюбинский; из Семипалатинского – в Чимкентский; из Петропавловского – в Актюбинский; из Кзыл-Ординского – в Адаевский; из Акмолинского – в Гурьевский; из Актюбинского – в Каркаралинский; из Кустанайского – в Семипалатинский. Причем было строго определено, что из выселяемых не должны образовываться отдельные аулы, а необходимо вселять их в существующие аулы. Также на заседании был утвержден список волостей (в старом административном делении) Семипалатинской и Джетысуйской губерний, исключенных из-под конфискации [16, Л.10-11]. Такой же порядок был утвержден и в постановлении СНК Казахской АССР от 30 августа 1928 г. [2, С. 404-405]

Заключение. Таким образом, вся подготовительная работа Казкрайкома ВКП (б) по проведению кампании по конфискации и выселению заняла полгода – с конца февраля по сентябрь 1928 г. Основные усилия советско-партийного руководства были направлены на проработку законодательной базы всей кампании, для чего была создана комиссия по разработке проекта декрета о конфискации. Отметим, что вся подготовительная работа проходила в условиях, когда население казахских аулов, на фоне распространяемых слухов, ждала от предстоящей кампании самых тяжелых для себя последствий. В частности, аулы были наводнены слухами, что власти собираются полностью отобрать у казахов весь скот. Поэтому период весны и лета был отмечен массовой распродажей скота как внутри Казахстана, так

и на рынках Средней Азии. Сложившаяся ситуация заставила Казкрайком действовать в ускоренном темпе, и одновременно принять меры к успокоению населения казахского аула, для чего 21 июня 1928 г. Президиум КазЦИКа выпустил обращение ко «Всем трудящимся Казахстана», опубликованном в газетах «Еңбекші қазақ» и «Советская степь».

Еще 25 февраля 1928 г. Казкрайкомом была создана комиссия из его руководящих работников для выработки проекта постановления декрета о конфискации байских хозяйств. Затем положения готовящегося проекта декрета были направлены в Москву в центральные советские и партийные органы для обсуждения. В результате между комфракцией ВЦИК и Казкрайкомом наметились некоторые расхождения по ряду ключевых положений в готовящемся проекте декрета, а, следовательно, и по всему ходу предстоящей кампании. Тогда Казкрайком предложил составить проект декрета с учетом замечаний из центра.

В июне 1928 г. был разработан совместный проект постановления ЦИК и СНК Казахской АССР, в котором были определены нормы для скотоводческих хозяйств Казахстана: 400 голов крупного скота для кочевых, 300 для полукочевых и 150 для оседлых районов. Таким образом, были определены и утверждены нормы, согласно которым хозяйство считалось байским, а не трудовым. Далее на совещании Казкрайкома 26 июля 1928 г. в г. Кызыл-Орде был обсужден весь круг вопросов, которые затем вошли в проект декрета о конфискации. В совещании приняли участие многие руководящие советские и партийные работники Казахстана: Н.Нурмаков, У.Жандосов, Ж.Садвокасов, А.Жангильдин, А.Асылбеков и мн. др. Обращает внимание осведомленность участников совещания относительно хозяйственных, общественно-политических и географических условий и особенностей Казахстана того времени.

Затем 15 августа 1928 г. Казкрайком ВКП (б) принял постановление о создании Партийной комиссии для руководства конфискацией. С этого момента проведение кампании полностью легло на указанную комиссию, куда вошли многие руководящие работники Казкрайкома. Данная комиссия стала руководящим и координирующим органом всей предстоящей кампании по конфискации и выселению баев, полуфеодалов и других лиц близких к первым двум по социальному и имущественному положению. В Парткомиссию также вошли видные и авторитетные советско-партийные работники Казахстана.

Завершающим этапом подготовки к проведению кампании по конфискации и выселению стало объединенное заседание ЦИК и СНК Казахской АССР, прошедшее 27 августа 1928 г., на котором был утвержден проект декрета о конфискации и выселении крупнейших байских хозяйств и полуфеодалов в республике. С этого момента предстоящая кампания получила твердую правовую основу. Кроме того, декретом создавались Окружные комиссии, отвечавшие за фактическое проведение кампании на местах. На заседании был создан институт уполномоченных КазЦИК, направляемых по одному на каждый округ Казахстана, для контроля проведения кампании по конфискации и выселению. Исключение составили Адаевский округ, хлопководческие районы бывшей Сыр-Дарьинской губернии, а также Кара-Калпакская автономная область, где согласно декрету решено было не проводить кампанию по конфискации и выселению.

Список использованной литературы:

1. Абылхожин Ж.Б. Традиционная структура Казахстана: социально-экономические аспекты функционирования и трансформации (1920-1930 гг.). Алма-Ата: Ғылым, 1991. 240 с.
2. Масанов Н.Э. Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельностиномадного общества. Изд. 2-е, дополненное. Алматы: Print-S, 2011. 740 с.
3. Огайон И. Седентаризация казахов СССР при Сталине. Коллективизация и социальные изменения (1928-1945 гг.) [пер. с фр.]. Алматы, Санат: 2009. 368 с.
4. Камерон С. Голодная степь. Голод, насилие и создание Советского Казахстана. М.: Новое литературное обозрение, 2020. 180 с.
5. Политические репрессии в Казахстане в 20-50-е гг. XX века и проблемы реабилитации: Коллективная монография / Под общ. ред. Абиля Е.А. Алматы: «Мадияр», 2023. 1056 с.
6. АПРК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 1827 а. Л. 153.
7. Трагедия казахского аула. 1928-1934: Сборник документов. – Алматы, 2013. Т. 1. 744 с.
8. Ликвидация баев и кулаков в Казахстане в конце 1920-х – начале 1930-х гг.: сборник документов / Сост.: З.Е. Кабульдинов, М.Р. Сатенова, А.М. Абиkey, А.Н. Кали. Алматы: ТОО «Литера-М», 2021. 645 с.
9. АПРК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 2884. Л. 1–44.
10. Наркомы Казахстана. 1920-1946 гг. Биографический справочник. Алматы: Изд-во «Арыс», 2007.

400 с.

11. АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 2289. Л. 1–2.
12. АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 1688. Л. 34–35.
13. АП РК. Ф.141. Оп. 1. Д. 2289. Л. 3 и об.
14. АП РК. Ф.141. Оп. 1. Д. 2289. Л. 7.
15. ЦГА РК. Ф. Р-5. Оп. 21. Д. 15. Л. 4–7.
16. АП РК. Ф.141. Оп. 1. Д. 2289. Л. 10–11.

References:

1. Abylhozhin Zh.B. *Tradicionnaja struktura Kazahstana: social'no-jekonomicheskie aspekty funkcionirovanija i transformacii (1920-1930 gg.)*. Alma-Ata: Fylym, 1991. 240 p.
2. Masanov N.Je. *Kochevaja civilizacija kazahov: osnovy zhiznedejatel'nosti nomadnogo obshhestva. Izd. 2-e, dopolnennoe*. Almaty: Print-S, 2011. 740 p.
3. Ogajon I. *Sedentarizacija kazahov SSSR pri Staline. Kollektivizacija i social'nye izmenenija (1928-1945 gg.) [per. s fr.]*. Almaty, Sanat: 2009. 368 p.
4. Kameron S. *Golodnaja step'. Golod, nasilie i sozdanie Sovetskogo Kazahstana*. M.: Novoe literaturnoe obozrenie, 2020. 180 p.
5. *Politicheskie repressii v Kazahstane v 20-50-e gg. HH veka i problemy rehabilitacii: Kollektivnaja monografija / Pod obshh. red. Abil' E.A.* Almaty: «Madijar», 2023. 1056 p.
6. АР РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 1827 а. Л. 153.
7. *Tragedija kazahskogo aula. 1928-1934: Sbornik dokumentov*. – Almaty, 2013. – Т. 1. – 744 p.
8. *Likvidacija baev i kulakov v Kazahstane v konce 1920-h – nachale 1930-h gg.: sbornik dokumentov / Sost.: Z.E. Kabul'dinov, M.R. Satenova, A.M. Abikej, A.N. Kali*. Almaty: TOO «Litera-M», 2021. 645 p.
9. АР РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 2884. Л. 1–44.
10. *Narkomy Kazahstana. 1920-1946 gg. Biograficheskij spravocnik*. Almaty: Izd-vo «Arys», 2007. 400 p.
11. АР РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 2289. Л. 1–2.
12. АР РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 1688. Л. 34–35.
13. АР РК. Ф.141. Оп. 1. Д. 2289. Л. 3 и об.
14. АР РК. Ф.141. Оп. 1. Д. 2289. Л. 7.
15. CSA РК. Ф. R-5. Оп. 21. Д. 15. Л. 4–7.
16. АР РК. Ф.141. Оп. 1. Д. 2289. Л. 10–11.

ҒТАХР/ МРҒТИ / IRSTI 03.20
ӘӘЖ/УДК/ UDC 930:94 (574)

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2024.83.4.002>

M.Zh. Bekmagambetova¹, R.K. Bekmagambetov^{*2}, E.T. Nurpeissova³

¹*candidate of Historical Sciences, Associate professor, Akhmet Baitursynuly
Kostanay Regional University, Kazakhstan, Kostanay, e-mail: maisara75@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-0973-3334>.*

²*associate Professor, Kostanay Regional University named after Akhmet Baitursynuly,
Kazakhstan, Kostanay, e-mail: Ruslan69_07@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-4189-5766>.*

³*PhD student, Kostanay Regional University named after Akhmet Baitursynuly, Kazakhstan.Kostanay,
e-mail: elmira.tylegen@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-1894-2349>.*

CHILDREN'S LITERATURE AS AN INSTRUMENT OF FORMATION OF THE IDEAL OF A SOVIET CITIZEN (on the example of Kazakh children's literature of 1950-1980)

Abstract

The article deals with the ways of influence of the state-party system of the Soviet state on the ideological education of children through the use of children's literature. The subject of the study is Kazakh children's literature of the Soviet period, which is an important part of Kazakh culture and literature of that time. Archival documents and works of writers served as materials. Historical-systemic, historical-comparative methods of research were used. In the USSR children's literature was not only addressed to the reader under the age of 16-18 years, but at the same time it had an important ideological function from the point of view of the state. Party and state bodies on a systematic basis made children's literature a tool for educating children to become citizens of the country with clear guidelines. All kinds of culture in the USSR, including children's literature, were called upon to solve the task of building a new society and educating a new man. Articles by S. Kirabayev, A. Tazhibayev, A.Nurkatov, S. Seitov, A. Derbisalin, S. Ordaliyev, B. Sakhariyev, N. Gabdullin on various genres of Kazakh children's literature are published on the pages of newspapers and magazines. Children, forming their personality under the influence of Soviet literature, were to become part of the communist society, so the Communist Party of the USSR and the Soviet government gave children's literature an important role in the education of young people. Children's book becomes an independent artistic phenomenon and is considered as a powerful tool in the ideological struggle for the formation of a new man, and childhood - as the most important period contributing to the education of a person who meets the highest ideals of the Soviet society.

Keywords: USSR, ideology, congress, CPSU, resolution, children, Soviet children's literature, writers, story.

Acknowledgments. *The work was carried out with the financial support of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (IRN No. AP 19678146) within the framework of program-targeted funding «Children's Literature of Kazakhstan as an Instrument of Formation of Soviet Citizens (1950-1980): Historical and Anthropological Approach»*

М.Ж. Бекмагамбетова¹, Р.К. Бекмагамбетов^{*2}, Э.Т. Нурпеисова³

¹ тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қазақстан, Қостанай, e-mail: maisara75@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-0973-3334>

² қауымдастырылған профессор, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қазақстан, Қостанай, e-mail: Ruslan69_07@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4189-5766>

³ ҚӨУ докторанты, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қазақстан, Қостанай, e-mail: elmira.tylegen@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1894-2349>.

БАЛАЛАР ӘДЕБИЕТІ – КЕҢЕС АЗАМАТЫНЫҢ ИДЕАЛЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ (1950-1980 жылдардағы қазақ балалар әдебиеті мысалында)

Аңдатпа

Мақалада КСРО-ның мемлекеттік-партиялық жүйесінің бала тәрбиесіне бұқаралық ақпараттың бір түрі-балалар әдебиеті арқылы әсер ету жолдары қарастырылады. Зерттеу пәні сол кездегі қазақ мәдениеті мен әдебиетінің маңызды бөлігі болып табылатын кеңестік кезеңдегі қазақ балалар әдебиеті. Материалдар ретінде мұрағаттық құжаттар мен ақын-жазушылардың еңбектері алынды. Тарихи-жүйелік, тарихи-салыстырмалы зерттеу әдістері қолданылды. КСРО-дабалалар әдебиеті 16-18 жасқа дейінгі оқырманға ғана емес, сонымен бірге мемлекет тұрғысынан маңызды идеологиялық функцияға ие болды. Партиялық және мемлекеттік органдар жүйелі негізде балалар әдебиетінен ел азаматтарының балаларын нақты ұстанымдары бар азаматтарды тәрбиелеу құралын жасады. КСРО-дағы мәдениеттің барлық түрлері, соның ішінде балалар әдебиеті де жаңа қоғам құру және жаңа адамды тәрбиелеу мәселесін шешуге шақырылды. Газет пен журналдар беттерінде С.Кирабаев, А.Тәжібаев, А.Нұрқатов, С.Сейтов, А.Дербісалин, С.Ордалиев, Б.Сахариев, Н.Ғабдуллиндердің қазақ балалар әдебиетінің түрлі жанрлары туралы мақалалары жарияланды. Кеңес әдебиетінің қалыңында жеке тұлға ретінде қалыптасып келген балалар, коммунистік қоғамның мүшелері болды, сондықтан КСРО Коммунистік партиясы мен Кеңес үкіметі жастар тәрбиесі саласында балалар әдебиетіне маңызды рөл берді. Балалар кітабы дербес көркем құбылысқа айналып, жаңа адамның қалыптасуы үшін идеологиялық күресте қуатты құрал ретінде, ал балалық шақ - жоғары идеалдарға сай келетін адамды тәрбиелеуге ықпал ететін маңызды кезең ретінде қарастырылады.

Кілт сөздер: КСРО, идеология, съезд, КПСС, қаулы, балалар, кеңестік балалар әдебиеті, жазушылар, әңгімелер.

Алғыс айту: «Қазақстанның балалар әдебиеті кеңес азаматтарын қалыптастыру құралы ретінде (1950-1980 жж.): тарихи-антропологиялық тәсіл" (ЖТН № АР 19678146) мақсатты-бағдарламалық қаржыландыру аясында Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржылық қолдауымен орындалды.

М.Ж. Бекмагамбетова¹, Р.К. Бекмагамбетов^{*2}, Э.Т. Нурпеисова³

¹ кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, Костанайский региональный университет имени Ахмет Байтұрсынұлы Казахстан, Костанай e-mail: maisara75@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-0973-3334>

² ассоциированный профессор, Костанайский региональный университет имени Ахмет Байтұрсынұлы Казахстан, Костанай e-mail: Ruslan69_07@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4189-5766>.

³ Докторант, Костанайский региональный университет имени Ахмет Байтұрсынұлы Казахстан, Костанай e-mail: elmira.tylegen@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1894-2349>

ДЕТСКАЯ ЛИТЕРАТУРА- КАК ИНСТРУМЕНТ ФОРМИРОВАНИЯ ИДЕАЛА СОВЕТСКОГО ГРАЖДАНИНА (на примере казахской детской литературы 1950-1980 гг.)

Аннотация

В статье рассматриваются пути влияния государственно-партийной системы советского государства на идеологическое воспитание детей посредством использования детской литературы. Предметом

изучения стала казахская детская литература советского периода, которая является важной частью казахской культуры и литературы того времени. Материалами послужили архивные документы и труды писателей. Используются историко-системный, историко-сравнительный методы исследования. В СССР детская литература была не просто адресована читателю в возрасте до 16-18 лет, но при этом она несла важную с точки зрения государства идеологическую функцию. Партийные и государственные органы на системной основе сделали из детской литературы инструмент по воспитанию из детей граждан страны с четкими установками. Все виды культуры в СССР, в том числе и детская литература призваны были решать задачу построения нового общества и воспитания нового человека. На страницах газет и журналов публикуются статьи С. Кирабаева, А. Тажибаева, А. Нуркатова, С. Сейтова, А. Дербисалина, С. Ордалиева, Б. Сахариева, Н. Габдуллина о различных жанрах казахской детской литературы. Дети, формирующие свою личность под влиянием советской литературы, должны были стать частью коммунистического общества, поэтому Коммунистическая партия СССР и советское правительство придавали детской литературе важную роль в воспитании молодежи. Детская книга становится самостоятельным художественным явлением и рассматривается как мощный инструмент в идеологической борьбе за становление нового человека, а детство – как важнейший период, способствующий воспитанию человека, отвечающего высшим идеалам советского общества.

Ключевые слова: СССР, идеология, съезд, КПСС, постановление, дети, советская детская литература, писатели, рассказ.

Благодарность: Работа выполнена при финансовой поддержке Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан в рамках программно-целевого финансирования ««Детская литература Казахстана как инструмент формирования советских граждан (1950-1980 гг.): историко-антропологический подход»» (ИРН № АР 19678146)

Introduction. Throughout history, culture and art have been fundamental aspects of human existence, influencing individuals' perspectives and perceptions of the world around them. During the Soviet era, mass media and literature were instrumental in shaping individuals' personalities and educations. The state and political organizations prioritized the advancement of children's literature, recognizing the significance of engaging with the younger generation from the early days of Soviet governance. It was widely acknowledged that children's introduction to literature primarily occurred through specially crafted literary works tailored for their understanding and enjoyment. Children's literature plays a crucial role in enriching the minds and creativity of young readers, introducing them to new realms, imagery, and behavioral paradigms, thus serving as a potent tool for their spiritual growth. Similar to historical evolution, literature undergoes development, transformation, and attains qualitative novelty over time. Renowned German literary theorist Hans Robert Jauss asserted that the interpretation of literary pieces invariably occurs within a dynamically evolving "horizon of expectations," which encompasses socially conditioned interactions between the reader and the text. According to Jauss, a fresh literary work possesses the potential to alter the reader's pre-existing horizon of expectations, thereby influencing their perception and understanding of literature [1, 197p.]. Jauss stressed the significance of the textual dimension in these transformations, asserting that readers' expectations are influenced by their prior encounters with different literary works. Subsequently, scholars in receptive aesthetics and 'reader response' have increasingly focused on how changes in social, psychological, and broader cultural experiences contribute to reshaping the 'horizon of expectations.' This involves examining how new social, psychological, and cultural encounters impact our interpretation and comprehension of books [2, 49-124pp.]. The Soviet regime actively utilized literature as a tool for molding the ideal Soviet citizen, with children's books emerging as a crucial component in this ideological upbringing. Despite facing significant ideological constraints, children's literature in the USSR played a pivotal role in shaping the values and beliefs of multiple generations of Soviet citizens. Many works aimed to instill moral principles by recounting the struggles of the underprivileged, the fight against oppression, and the triumphs of the world's inaugural socialist revolution, which led to the establishment of a new society. Soviet children's authors portrayed historical events, such as the Civil War and the Great Patriotic War, through narratives of heroism and resilience, highlighting the selfless contributions of those who built communism. They depicted the intergenerational continuity of bravery, showcasing how young heroes alongside their fathers bravely contributed to the establishment and fortification of Soviet power. The evolution of global children's literature as an independent genre began in the latter half of the 19th century. Notably, this era marked the creation of the archetype of the young activist—a proactive and socially conscious participant in societal affairs—an unprecedented development in children's literary history. Within the USSR, children's writers assumed roles as educators, mentors, and proponents of socialist ideals, actively disseminating communist ideology among young minds. The

narratives of Soviet children's books often led young readers through diverse settings such as factories, collective farms, military units, or subway construction sites. They provided glimpses into the vast expanse of the world's largest country, depicted the lives of various ethnic groups within the Soviet Union, facilitated captivating journeys to distant lands, and unraveled the mysteries of science. While the breadth of children's literature in the USSR was remarkable, it is crucial to recognize that ideological indoctrination aimed at fostering allegiance to communism remained the primary consideration in the publication process.

Materials and Methods. The authors of the article utilized primary source materials from the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan and resolutions of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan as their main sources. Additionally, they incorporated works by Kazakhstani authors from the specified time period into their research.

Their methodological approach was guided by fundamental principles of scientific inquiry such as objectivity, historicity, systematicity, comparative analysis, and generalization. The historical and systematic methods of research were employed to illustrate the impact of political and ideological factors on the analyzed publications. By adhering to the principle of historicism, the authors were able to examine the evolving influence of the political system and party ideologies on the themes presented in children's literature from the mid-20th century to the onset of the perestroika era, considering it a crucial socio-cultural aspect. Furthermore, they contextualized their analysis within the broader history of childhood, considering it in conjunction with other societal processes.

Discussions. During the Soviet era, children's literature in Kazakhstan formed an essential component of Soviet literature, subjected to ideological influence from the state and party apparatus. Kazakhstan, as a constituent part of the USSR, cultivated its own distinct traditions in children's literature, intertwined with the cultural uniqueness of the Kazakh people. However, the historical study of children's literature development in Kazakhstan remains relatively underexplored. Criticism of Kazakhstani children's literature proliferated in the post-war era, with figures such as S. Kirabayev, A. Tazhibayev, A. Nurkatov, S. Seitov, A. Derbisalin, S. Ordaliyev, B. Sakhariyev and N. Gabdullin contributing articles on various genres of Kazakh children's literature to newspapers and magazines. For instance, in his 1954 article titled "Some Problems of Kazakh Soviet Children's Literature," S. Kirabayev identified the early 1940s as a period where Kazakh children's literature faced constraints on its development. He attributed this limitation to two primary factors: insufficient attention given to the advancement of this literary domain and a shortage of trained professionals specializing in children's literature [3]. Kirabayev observed a shift in the late 1940s, particularly in 1948-1949, marked by a notable increase in the publication of children's books. However, he also noted a scarcity of notable works, suggesting a deficiency in personnel dedicated to children's literature. Through constructive analysis, critics like Kirabayev highlighted various shortcomings in the prose and poetry targeted at children during this period.

In his 1961 article "On Children's Poetry," Z. Serikkaliev, published in the magazine "Zhuldyz," asserts that Kazakh children's poets often look to the works of Russian children's writers as models for emulation. Serikkaliev specifically cites K. Chukovsky and S. Marshak as exemplary figures, noting that the latter, having studied Russian children's literature and child psychology, produced outstanding works [4].

Also in 1961, in another issue of "Zhuldyz," A. Tazhibaev's article titled "Zhasurpakka zhaksy adebiyet zhasajyk" was published. Tazhibaev evaluates children's literature in terms of genre development, discussing the growth and prosperity of children's poetry, prose, and drama. He is among the first to highlight the distinct poets and writers dedicated to children's literature among Kazakh literary figures [5].

S. Ordaliyev's article "The State of Children's Dramaturgy" provides insights into the condition of children's drama, where he references the works of Russian children's dramatists as illustrative examples [6].

In his article "Children's Prose," A. Nurkatov offers an overview of the development and genre characteristics of children's literature. He highlights N. Seraliev's stories from the collection "Honor," focusing on the portrayal of child characters and their behaviors as significant achievements [7].

The state of Kazakh children's literature during the 1940s and 1950s is further illuminated in scholarly works from the 1950s and 1960s. Sh. Akhmetov's "Essay on the History of Children's Literature" was published in 1960, followed by "Kazakh Soviet Children's Literature" in 1963. Akhmetov's delineation of the requirements for children's literature is acknowledged and contextualized alongside the perspectives of publishers and their productions [8].

Several scientific dissertations have tackled the issues surrounding the development of children's literature in the 20th century. For instance, A. A. Utegenova's dissertation focuses on the genre-artistic features of Kazakh stories from 1970 to 1980. Meanwhile, C. M. Loiter and I. P. Valkova delve into the development of children's literature and folklore. G. N. Nugybaeva's dissertation explores the specificity of children's literature development

in Kazakhstan. Additionally, N. Nugybaeva and K. J. Saparbaeva discuss artistic endeavors in Kazakh children's literature from 1950 to 1970. And one of the fundamental works in this field is the textbook "Kazakh Children's Literature" by J. Rustemova, which covers the chronology of formation and development of Kazakh children's literature up to the 1990s [9].

However, some problems of children's literature in Kazakhstan, especially in the 1950s-1980s, remain relevant even now; they have not received full and systematised coverage. These are the problems of using children's literature as a means of ideological control over society.

Results. During the Soviet era, children's literature served as the primary tool for instilling socialist ideology in the younger generation. State and party authorities exercised complete control over shaping the worldview of every child from an early age. Children, influenced by Soviet children's literature, were molded into members of a socialist society purportedly superior to all others worldwide. There was a prevailing belief that the USSR ranked as the most literate nation globally for quite some time. An international study from 1950 supposedly revealed that residents of the Soviet Union spent approximately 11 hours per week reading, twice as much as individuals in the United States, England, and elsewhere. However, concrete details about the study's methodology and execution remain elusive. Nonetheless, this belief aligns with the overarching findings of our research, indicating the profound influence of literature on Soviet society. Consequently, the Communist Party of the USSR and the Soviet government assigned literature a crucial role in youth education.

During its formative years (1918-1929), Kazakh children's literature grappled with the task of elucidating the purpose and revolutionary path of the transformative global revolution. The literature of this period aimed to instill values of collectivism, internationalism, and a diligent work ethic in children. Authors such as S. Seyfullin, B. Mailin, I. Dzhanugurov, Sh. Imanbaev, A. Tokmagambetov, U. Turmanzhanov, G. Omarov, and others crafted narratives that celebrated the heroic deeds of forefathers and elder siblings, glorifying the excitement of building a new society and the promise of a brighter future. This literature of the time was characterized by its lofty ideological themes, artistic flair, diverse content, and innovative forms. Writers were particularly interested in portraying the national liberation struggle of 1916, believing that acquainting children with their homeland's history would foster a sense of patriotism. Despite their focus on indigenous themes, authors adhered to the guidelines set by Soviet authorities, refraining from any critical portrayal of the prevailing system. Instead, children's stories aimed to cultivate in young readers a pride in their ancestors' accomplishments and an appreciation for the sacrifices, toil, and hardships endured to secure their way of life.

By the 1930s, the doctrine of socialist realism had been established in the realm of art, leading to the portrayal of real people and their biographies in literature. Aligned with the ideology of equality, the depiction of the "new man" was mandated to be positive, encouraging active engagement for the betterment of the nation and inspiring heroic deeds. Children's literature in Kazakhstan during the period preceding the war (1930s-1940s) predominantly centered around the theme of new societal construction, with the working man portrayed as the central hero—the builder of a burgeoning society. Authors such as A. Tokmatambetov, G. Zharokov, K. Abdikadyrov, and S. Mukanov aimed not only to promote labor education but also instilled in children a sense of patriotic duty, urging them to faithfully serve the Fatherland and be prepared to defend it from external threats. During this period, M. Auezov introduced the first animalistic story, endeavoring to foster children's appreciation for their native nature and teach them to cherish and conserve it. Children's literature of this era expanded its thematic scope, confronting the challenge of depicting the architects of a new society and crafting a positive hero figure to serve as an exemplar for young readers. The theme of homeland defense and the call for vigilance emerged as central motifs in the literature of the time. Overall, children's literature remained under ideological scrutiny, adhering strictly to the principles of socialist realism and eschewing any deviation from the stark realities of socialist construction.

During the Great Patriotic War period (1941-1945), the primary theme of children's literature was the heroic struggle of the people against fascism and the labor accomplishments of individuals on the home front, in industry, and agriculture. Authors such as K. Abdikadyrov, B. Bulkishev, A. Sarsenbaev, S. Omarov, and M. Imanzhanov, among others, penned works aimed at children during these tumultuous years. Their writings depicted the plight of Kazakh children who had their childhoods disrupted by the war, growing up prematurely, and recounted the stories of young fighters who bravely stood alongside their older siblings and fathers on the front lines of the Great Patriotic War. These authors also showcased the labor contributions of children and youth, who worked side by side with adults in factories, mills, and agricultural enterprises, all in an effort to provide more resources for the war effort and hasten the day of victory. Amidst the hardships of war, children's literature played a crucial role in promoting the idea of unity among all nationalities of the USSR in the fight against fascism. Kazakhstan, during this challenging period, became a sanctuary for thousands of evacuees from the

western territories of the country. Additionally, it is important to note that this period also saw the deportation of peoples to the territory of Kazakhstan, with hundreds of thousands of individuals finding refuge and support from the Kazakh people during these trying times

In the post-war era, there was a shift in the ideological stance of the authorities towards emphasizing the positive role of the family and school in the upbringing and education of children, who were seen as the future builders of communism. Writers such as U.Turmanzhanov, M.Imanzhanov, M.Alimbaev, B.Sokpakbaev, S.Bayazitov, and many others contributed to pioneer magazines and newspapers during this time. Recognizing the significance of conscientiously educating the younger generation, the party and state bodies adapted the goals and objectives of children's literature in the post-war period.

One of the primary concerns during this period was the necessity of bridging the gap between school education and practical life, aiming to integrate theory with practice. The state sought to address the shortage of skilled labor in production by introducing polytechnic education, which aimed to instill a love for labor in children from an early age and provide them with the opportunity to become qualified specialists straight from school. This concept found favor in the conditions of the USSR at that time, but it was later abandoned in the 1960s.

Another focus in Kazakhstan was the somewhat misguided belief that Russian literature played a significant role in the further development of Kazakh children's literature. Without considering the peculiarities of Kazakh mentality, the people's way of thinking, and the living conditions, particularly in rural areas, the authorities advocated for high-quality translations of Russian children's literature into Kazakh. However, these efforts by the authorities were perceived as attempts to diminish the Kazakh language and culture, particularly among the most vulnerable segment of society - the younger generation.

For a considerable period, it was widely believed that by the 1950s, Kazakh children's literature had reached its zenith. This assertion stemmed from the fact that culture, particularly literature, began to conform to the regulations imposed by central state authorities. During this era, significant works emerged, expanding the thematic scope of children's books. Kazakh writers delved deeper into the lives of children, delving into their psychology and understanding their aspirations and desires. Notable among them are the collections of novels and stories by S. Begalin, S. Sargaskayev, and B. Sokpakbayev. Some children's works began to be featured in the pages of republican youth and pioneer publications. However, as indicated in a directive dated July 9, 1952, addressed to the head of the department of fiction and art of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan, Comrade H. Baigaliev, despite these achievements, many works by young writers and poets still contained significant errors and occasionally displayed a nationalistic tone. For instance, the works of writers A.Khangeldin and K. Abdukadyrov were cited as examples, as they attempted to depict the lives of rural youth. However, their shortcomings included detachment from the realities of youth in villages and auls, leading to a lack of authenticity and potentially misleading the reader. Such books were deemed inadequate for effectively educating the younger generation in the spirit of communism [10, 22p.].

According to the report of the Secretary of the Central Committee of the Young Communist League of Kazakhstan, N. Dykhnov, dated June 30, 1954, titled "On the state of children's literature in the country," the following observations are made: Between 1948 and 1951, a total of 56 titles of children's books were published, including 26 translations and 30 originals. For the years 1952-1953, this number increased to 76 titles, and for the first six months of the subsequent year, only 18 titles were released. Dykhnov highlights several shortcomings in certain works, such as "Yerlik," "Sert" by A. Khangeldin, "Friends" by S. Sargaskayev, and "Son of a Shepherd" by S. Mukanov, published by Kazgoslitizdat, the children's literature division of the Kazakh Soviet Socialist Republic's State Publishing House. These works, due to their portrayal of the lives of school and pioneer organizations, fail to present vibrant, commendable characters that could serve as examples for educating and guiding the younger generation [11, 16p.]. Additionally, Dykhnov identifies several issues adversely affecting the development of children's literature, including the use of poor-quality paper, careless book design, and, most significantly, the lack of involvement of leading writers of the country in creating works for children. The report also criticizes the indifference of Kazgosizdat to the publication of children's literature. Books such as "What is good, what is bad" by Mayakovsky, "Asan and Usen" by Altynsarin, and "New Cargo" by Tlekov, scheduled for production in 1952-1953, remained unpublished by 1954. Consequently, the development of children's literature in the Kazakh SSR faced various challenges and received criticism from state and party leadership.

During the 1960s and 1970s, children's literature remained under close scrutiny by both the party and the state. The proceedings of the XXIV-XXVII Congresses of the Communist Party of the Soviet Union (CPSU) on Mass Media, along with several resolutions of the CPSU Central Committee, including those titled "On Measures to Improve Publishing Activities and Eliminate Shortcomings in the Book Trade" (1964), "On Literary and Art Criticism" (1972), "On Further Improvement of Education and Upbringing of General Education School Students

and Their Preparation for Labor" (1977), and "On Further Improvement of Ideological, Political and Educational Work" (1979), underscored the need to enhance the system of upbringing and education for children and to reinforce ideological education through literature [12, 78 p., 97p., 106p., 134p.]

The most important document summarizing the half-century development of Soviet children's literature was the resolution of the Central Committee of the CPSU and the Council of Ministers of the USSR "On Measures for the Further Development of Soviet Children's Literature" of March 26, 1969. It noted that "the country has created high-quality multinational literature for children, actively contributing to the communist education of the younger generation" The resolution sets the task of "increasing the ideological and artistic content of children's literature", which fosters devotion to communism among children. While noting the achievements in this field, the resolution drew attention to the fact that the demand for children's literature is not yet fully satisfied. Not enough highly artistic works about the heroic path of the Soviet people, about the Leninist Party, about the Komsomol are created and published. The artistic and polygraphic execution of children's books required improvement. One of the most important tasks was to create talented works about the life and activities of V.I. Lenin. Particular attention was paid to the publication of books that fostered in children devotion to communist ideals, love for the Motherland, high moral and ethical qualities, a sense of proletarian internationalism and friendship of peoples, industriousness, interest in knowledge.

At the same time, the general trend in the development of literature in the USSR in 1960-70 years was an increase in the amount of published literature in Russian and a significant decrease in the circulation of books in the languages of nationalities of the USSR. In Kazakhstan, this circumstance was connected with a significant increase in the number of Russian-speaking inhabitants of the republic, practical liquidation of school education in the Kazakh language. Besides, there were no specialists in higher educational institutions teaching in the Kazakh language. Universities, institutes and specialized secondary educational institutions did not teach students in the Kazakh language.

Certain changes in the worldview of Soviet citizens in the 70s led to an attempt to comprehend the existing reality. New authors and works appear, which are not so obsessively engaged in propaganda of communist ideals. In 70-80 years in children's literature of Kazakhstan more and more clearly reveals the desire for deep-realistic, psychologically-authentic recreation of the truth of life, comprehension of the complex world of the modern child. Such books include the appearance of works by S. Begalin, S. Bakbergenov, M. Alimbayev, S. Muratbekov, K. Murzaliyev and others. At the same time, in the children's literature of Kazakhstan in the 1970-80s there were authors who strived for deeper and larger scale to reveal the unstoppable progressive movement towards socialism ("Bogatyr" by B. Koishibayev; "Demeyevs" by T. Imanbekov; "Why torches in the desert?" by A. Narikov, etc.). During this period, along with the works of writers of the older generation, a number of new, good, meaningful works appeared. These include S. Omarov's story "Golden Valley," dedicated to the life of young virgin lands, and K. Kaysenov's book "On the Dnieper," which truthfully and harshly describes the life of young Ukrainian partisans during the Great Patriotic War [13, 4].

In the literature of Kazakhstan of 70-80th years it is possible to allocate the authors in which works practically without ideological component trace tendencies of spiritual growth of personality of young citizens, develop acute psychological situations arising both in school, and home environment, there is an abundance of the characters caused by mutual relations of adults and children ("Farewell, ata!" T. Nurmaganbetov, "Clean Spring"; K. Zharkenov, "The Naughty Boy"; T. Zhakypbayuly, "The Parable of the Eagle"; M. Kanazov, "My White Camel" and others). Gradually, trying to get rid of the ideological pressure children's literature of Kazakhstan those years gives samples of highly artistic works, with an interesting plot, dramatic flow of events, with sharp, tense situations, which are more clearly traced high moral tendencies. Talented children's writers S. Begalin, S. Bakbergenov, B. Sokpakbaev, M. Alimbaev, K. Murzaliyev and others in their best works make a turn towards revealing the inner world of the child, the growth of a new man, characterized by a truly new consciousness, new morality and new character, with artistic conviction reveal the state and experiences of the characters. This makes it possible to discover specific features and basic patterns of artistic and figurative recreation of the relations of the young generation to society, contributing to the movement of children's literature to get rid of the dictates of the central authorities.

In the early 80's, the control of the state and party organs increases, the role of the increasing educational role of literature also permeates the decree of the Central Committee of the CPSU "On creative links between literary and art magazines and the practice of communist construction" (1982). "It is necessary to use," the document says, "all opportunities to increase the educational value of the artistic word, the creation of works of high patriotic sound, poetizing the service to the Motherland, the cause of the Party" [14, 4].

The state and the Party emphasized that books specially published for children foster love for the Soviet Motherland, for their people, high communist ideals, broaden the outlook, introduce young readers to work,

awaken their interest in knowledge and art. This trend has also become a reality for our republic. In children's literature of Kazakhstan in the early 80s again began to use plots that illustrated the difficulties that adults and children of pre-revolutionary Kazakhstan and the first post-revolutionary years had to experience. The harsh childhood is also shown in the works on the theme of the Great Patriotic War. Undoubtedly, the ideology required for all these works to use not only the pathos of transformation and creation, but also the optimistic pathos, that is, faith in a happy future.

In the early 1980s in the USSR, control over the development of culture and literature in particular became quite strict. The June (1983) Plenum of the CPSU Central Committee noted as a priority task the cultivation of skills and love, the need for socially useful labor. At that time, the Pravda newspaper, the organ of the CPSU Central Committee, wrote that "there is no task higher than to raise each person to the level of the creator of his own destiny, the creator of a new life, the creator of history"[15]. Under these conditions, children's writers of Kazakhstan had to submit to the dictate of the central authorities. According to the remark of the chairman of the Council on Children's and Youth Literature of the Union of Writers of Kazakhstan S. Omarov, children's writers of Kazakhstan were forced to submit to the dictates of the central authorities. Omarov, the children's writers of Kazakhstan "put the problems of social activity, citizenship, ability to accept everything new, which constitutes the signs of new morality". Modern children's literature of Kazakhstan in the early 80's experienced not the best of times. It was connected with the ever-increasing dictate of the central bodies, ignoring by the party and government of the peculiarities of the Kazakh national culture, the widespread introduction of the Russian language.

Conclusion. Kazakh children's literature during the Soviet era traversed a challenging path intertwined with significant historical events such as the establishment of Soviet power, famine, repression, deportation of peoples to Kazakhstan, influx of evacuees, post-war persecution of the national intelligentsia, and the suppression of the Kazakh language in educational institutions. It had to evolve under intense ideological pressure from the party and Soviet authorities. Through literature, the state aimed to cultivate a new type of individual, a builder of communism. Recognizing the paramount importance of literature for children, all Soviet leaders considered this aspect of youth education to be pivotal. Children's literature in the USSR, including in Kazakhstan, served multiple functions—educational, cognitive, social, entertaining, and most significantly, ideological.

References:

1. Jauss H. R. *Literary History as a Challenge to Literary Theory* (1967). Transl. from German by Elizabeth Benzinger // *New Literary History*. 1970. Vol. 2, No. (Autumn). 7–37 pp.
2. Beach R. *A Teacher's Introduction to Reader Response Theories*. Urbana, IL: National Council of Teachers of English, 1993. 49–124 pp.
3. Kirabaev S. *Balalar adabietinin kejbir maseleleri [Some problems of children's literature]*. «*Adebiyat zhane iskusstvo*», 1954. №2. (In Kaz.)
4. Serikkaliev Z. *Balalar poemasy turaly [About a children's poem]*. «*Zhuldyz*» zhurnaly 1961. 135-146 pp. (In Kaz.)
5. Tazhibayev A. *Zhas urpakka zhaksy adabiet zhasajyk [Prepare good literature for the future generation]*. «*Zhuldyz*» zhurnaly, 1961, №6. 126-139 pp. (In Kaz.)
6. Ordaliev S. *Ocherki kazakhskoj dramaturgii [Sketches of Kazakh Dramaturgy]*. Almaty, 1964, 276 p. (In Kaz.)
7. Nurkatov A. *Tvorchestvo Mukhtara Auezova [Creativity of Mukhtar Auevov]*. Almaty, Zhazushy, 1965 (In Russian)
8. Ahmetov Sh. *Ocherk detskoy literatury [Children's literature sketch]*. Almaty: Kazmembaspa, 1965. 323 p. (In Kaz.)
9. Rustemova, 2009 - Rustemova Zh.A. *Kazak balalar adabietini [Kazakh children's literature]*. Okulyk. Karagandy: KarMU baspasy, 2009, 280 p. (In Kaz.)
10. AP RK, F. 708, I. 16.1, C. 741, P. 22
11. AP RK, F. 812, I. 18, C. 320, P. 16
12. KPSS o sredstvakh massovoy informatsii i propagandy: [Sbornik] [CPSU on mass media and propaganda]. 2-e izd., dop. Moskva: Politizdat, 1987. 607 p. (In Russian)
13. AP RK, F. 812, I. 31, C.296, P. 16
14. O tvorcheskih svyazyah literaturno-hudozhestvennykh jurnalov s praktikoy kommunisticheskogo stroitelstva [On creative links between literary and art magazines and the practice of communist construction]: Postanovlenie TSK KPSS/ Pravda, 1982, 30 iyunya (In Russian)
15. *Materials of the Plenum of the Central Committee of the CPSU on June 14-15, 1983*. M.: Politizdat, 1983.

Список использованной литературы:

1. Jauss- Jauss H. R. *Literary History as a Challenge to Literary Theory* (1967). Transl. from German by Elizabeth Benzinger // *New Literary History*. 1970. Vol. 2, No. 1 (Autumn). P. 7–37.
2. Beach-Beach R. *A Teacher's Introduction to Reader-Response Theories*. Urbana, IL: National Council of Teachers of English, 1993. P. 49–124.
3. Қирабаев С. Балалар әдебиетінің кейбір мәселелері. «Әдебиет және искусство», №2., 1954
4. Серікқалиев З. Балалар поэмасы туралы «Жұлдыз» журналы 1961. 135-146 бб.
5. Тажыбаев А Жас ұрпаққа жақсы әдебиет жасайық. Жұлдыз, 1961, №6. 126-139 бб.
6. Ордалиев С. *Очерки казахской драматургии (на казахском языке)*. Алматы, 1964, 276 с.
7. Нуркатов А. *Творчество Мухтара Ауэзова*, Алматы, Жазушы, 1965
8. Ахметов Ш. *Очерк детской литературы / Алматы: Қазмембаспа, 1965, 323 с.*
9. Рустемова Ж.А. *Қазақ балалар әдебиеті. Оқулық. Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2009, 280 б.*
10. АПРК, Ф. 708, оп. 16.1, д. 741, л. 22
11. АПРК, Ф. 812, оп. 18, д. 320, л. 16
12. КПСС о средствах массовой информации и пропаганды: [Сборник]. - 2-е изд., доп. - Москва : Политиздат, 1987, 607 с.
13. АПРК, Ф. 812, оп. 31, д. 296, л. 16
14. *О творческих связях литературно-художественных журналов с практикой коммунистического строительства: Постановление ЦК КПСС/ Правда, 1982, 30 июня.*
15. *Материалы Пленума Центрального Комитета КПСС 14-15 июня 1983 года. М.: Политиздат, 1983.*

ҒТАХР/ МРҒТИ / IRSTI 03.20

ӘӨЖ /УДК/ UDC 94(457)

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2024.83.4.003>

A.G. Ibraeva*¹, A.S. Temirkhanova², B.Zh. Kabdushev³

¹Doctor of Historical Sciences, Prof, North Kazakhstan University named after M. Kozybayev (Petropavlovsk, Republic of Kazakhstan), E-mail: akmaral1971@mail.ru

²Doctor PhD, North Kazakhstan University named after M. Kozybayev (Petropavlovsk, Republic of Kazakhstan), E-mail: asema_sko@mail.ru

³Gumarbek Daukeev Almaty University of Energy and Communications (Almaty, Republic of Kazakhstan), E-mail: bolat_6464@mail.ru

THE ALASH MOVEMENT IS A PHENOMENON IN KAZAKH HISTORY

Abstract

The scientific article will comprehensively study the spiritual heritage of the Alash intelligentsia, who immeasurably went into Kazakh spirituality. The figures of Alash, who appeared on the stage of history with advanced ideas at the beginning of the twentieth century, were able to prove their worth in the political struggle, speaking out against the system established for the freedom and independence of the Kazakh people. Well aware of the viability of their ideas, they sought to educate young people in the national spirit, given that the training of followers of their path is a very important issue. It is necessary to study the valuable historical and spiritual heritage of Alash figures.

Among them are works, articles, program positions, comprehensive research and scientific substantiation of the documents that they have implemented, the task of modern scientists. One of the distinctive features of the Alash movement is that it had a massive national character, not limited to a specific region, but encompassing all regions of the Kazakh land, as evidenced by their actions related to these regions. At the same time, such a region of the country as Kyzylzhar played an important role in the fate of Alash figures and made its mark. In this sense, the spiritual heritage of representatives of the Kazakh intelligentsia, who were born in the North Kazakhstan region and actively participated in the Alash movement, working in this region, served as the basis for writing a scientific article.

Keywords: Alash, spiritual heritage, liberation struggle, independence, political consciousness, ideology, «necklace», «threshold».

Acknowledgement: the article was funded by the Committee of Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan by grant project on AR14870568 “North Kazakhstan of the early 20th

century: social and political activity and spiritual heritage of Alash intellectuals” for 2022-2024.

А.Г. Ибраева*¹, А.С. Темірханова², Б.Ж. Қабдушев³

¹д.и.н., профессор Северо-Казахстанский университет имени Манаша Қозыбаева
(г. Петропавловск, Республика Казахстан), E-mail: akmaral1971@mail.ru

² доктор PhD, Северо-Казахстанский университет имени Манаша Қозыбаева
(г. Петропавловск, Республика Казахстан), E-mail: asema_sko@mail.ru

³к.и.н. доцент, Алматинский университет энергетики и связи имени Гумарбеак Даукеева
(г. Алматы, Республика Казахстан), E-mail: bolat_6464@mail.ru

ДВИЖЕНИЕ АЛАШ – ФЕНОМЕН В КАЗАХСКОЙ ИСТОРИИ

Аннотация

Научная статья посвящена всестороннему изучению и исследованию духовного наследия алашской интеллигенции. Представители Алашской интеллигенции, вышедшие на сцену истории с передовыми идеями в начале XX века, смогли доказать свою состоятельность в политической борьбе, выступая против сложившейся системы за свободу и независимость казахского народа. Зная жизнеспособность своих идей, они стремились воспитать молодежь в национальном духе, учитывая, что подготовка последователей их идей является очень важным и необходимым.

В связи с этим на сегодняшний день следует изучить ценное историко-духовное наследие деятелей Алаша. Задача современных ученых всестороннее исследование и научное обоснование их трудов, статей, программных документов, которые они разрабатывали и использовали в борьбе за независимость. Одним из отличительных черт движения Алаш является то, что оно носило массовый национальный характер, охватывая все регионы казахской земли, о чем свидетельствуют их действия, связанные с ними. Так например, северный регион страны сыграл важную роль в судьбах представителей Алашской интеллигенции и внес свой отпечаток. Именно деятельность и духовное наследие представителей казахской интеллигенции жившие и работавшие в северном регионе Казахстана и активно участвовавших в движении Алаш, послужило основой для написания научной статьи.

Ключевые слова: Алаш, духовное наследие, освободительная борьба, независимость, политическое сознание, идеология, «ожерелье», «порог».

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации гранта Министерства высшего образования и науки РК на тему: «Северо-Казахстан начала XX века: Общественно-политическая деятельность и духовное наследие алашской интеллигенции» (Регистрационный номер АР 14870568).

А.Ф. Ибраева*¹, Ә.С. Темірханова², Б.Ж. Қабдушев³

¹т.ғ.д., профессор Манаш Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан Университеті
(Петропавл қ., Қазақстан Республикасы), E-mail: akmaral1971@mail.ru

² доктор PhD, Манаш Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан Университеті,
(Петропавл қ., Қазақстан Республикасы), E-mail: asema_sko@mail.ru

³т.ғ.к. доцент, Ғұмарбек Даукеев атындағы Алматы энергетика және байланыс университеті,
(Алматы қ., Қазақстан Республикасы), E-mail: bolat_6464@mail.ru

АЛАШ ҚОЗҒАЛЫСЫ – ҚАЗАҚ ТАРИХЫНДАҒЫ ФЕНОМЕНДІК ҚҰБЫЛЫС

Аңдатпа

Ғылыми мақалада қазақ руханиятына өлшеусіз із қалтырған Алаш зиялыларының рухани мұрасы ғылыми тұрғыда жан-жақты зерделенеді. Өткен XX ғасырдың басында озық идеяларымен тарих сахнасына шыққан Алаш қайраткерлері, қазақ халқының азаттығы мен тәуелсіздігі үшін қалыптасқан жүйеге қарсы шығып, саяси додада мықты екендерін дәлелдей білді. Өз идеяларының өміршеңдігін жақсы білген олар өздерінің жолын қуатын ізбасарларды дайындаудың аса маңызды мәселе екендігін ескере келіп, жастарға ұлттық рухта тәрбие беруге ұмтылды. Қазіргі кезде Алаш қайраткерлерінің артынан қалған құнды тарихи-рухани мұраны зерделеу қажеттігі тұр.

Олардың еңбектеріне, мақалаларына, бағдарламалық ұстанымдары мен олар қолданысқа енгізген құжаттарға жан-жақты зерттеу жүргізіп, ғылыми негіздеу бүгінгі ғалымдардың міндеті. Алаш қозғалысының өзіндік бір ерекшелігі ретінде оның жаппай ұлттық сипатқа ие болғандығының белгілі бір өңірмен шектелмей, қазақ жерінің барлық аймағын қамтығанын олардың сол өңірлермен байланысты іс-әрекет-

тері дәлелдеп отыр. Сонымен бірге, еліміздің солтүстік өңірі Алаш қайраткерлерінің тағдырында елеулі орын алып, өзіндік із қалдыруына ықпал етті. Осы тұрғыдан алғанда Солтүстік Қазақстан өңірінде дүниеге келген және сол өңірде қызмет жасай отырып Алаш қозғалысына белсене араласқан қазақ зиялы қауым өкілдерінің рухани мұрасы ғылыми мақаланы жазуға арқау болды.

Кілт сөздер: Алаш, рухани мұра, азаттық күрес, тәуелсіздік, саяси сана, идеология, «Алқа», «Табалдырық».

Алғыс айту. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «XX ғасыр басындағы Солтүстік Қазақстан: Алаш зиялыларының қоғамдық-саяси қызметі және рухани мұрасы» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (тіркеу нөмірі AP14870568).

Introduction

At the beginning of the 20th century, when the movement took place, the North Kazakhstan region became part of the Akmola region. The city of Omsk became the regional centre, which included Akmola, Atbasar, Kokshetau, Kyzylzhar and Omsk counties. Therefore, the fates of Alash figures considered in the article are intertwined in Kyzylzhar region, and the traces of tireless labour for the freedom of their country are known today from different places, especially from those that for many years lay in the archival funds. Certainly, the fate of each person of Alash figures requires special deep scientific research and such actions are undertaken by scientists.

The study of socio-political views of Alash intellectuals of the North Kazakhstan region by fully analysing the historiography of the problem and including new data in the scientific turnover and demonstrating their orientation to expose the Bolshevik colonial policy of tsarist Russia and after the October Revolution. The Alash activists understood perfectly well that not only political and armed methods of struggle, but also creative ones, were much more effective on the way to fight for the country's independence. This is because they were well-read, with open eyes, with awakened eyes. The majority of the Kazakh intelligentsia of that period were writers and poets. The works of such figures as Akhmet Baitursynov, Magzhan Zhumabayev, Mirzhakip Dulatov, Sultanmakhmut Toraigyrov, Mukhtar Aueзов, Zhumagali Tleulin won the hearts of the people and awakened political consciousness.

Thus, during the study of this issue, on 8 September 2023, documents related to the life and activities of Magzhan Zhumabayev from the historical archive of the Omsk district were studied, and as a result of bilateral negotiations, a copy of the document was handed over to the fund of the North Kazakhstan regional state archive. The content of this document is very important when studying the history of the Alash movement. Besides, in the course of research, another document found in the archive reveals the history of the regional Kazakh theatre of Petropavlovsk and information about the personalities of the theatre staff who were subjected to political persecution. The staff of the Kazakh theatre were dismissed for supporting Alash's idea [1, 8-6.]. It also turned out that Karim Meirmanuly Zhabin was the director of the regional theatre established in Petropavlovsk in 1934.

Materials and methods

In the process of disclosing the content of the problem, along with previously introduced into scientific circulation materials, the work with new, previously unknown data was carried out. Since in the history of Kazakhstan 'Alash' movement covered the whole region of the country, the interest to the study of this issue in the following years was very high. Therefore there are all grounds to say that the activity of movement 'Alash' and its figures in regions is comprehensively studied. However, this question in the North Kazakhstan region is still far from being solved. To fulfil the tasks set for themselves when writing the article, the authors submitted documents to the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSARK), the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (APRK), the Archive of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan (NSCRK), and the Historical Archive of the Omsk district of the Russian Federation, sorted out the materials and data stored in the National Library of the Republic of Kazakhstan, and found important and valuable information related to the life and socio-political activities, scientific and spiritual background of the 'Alash' movement in the North-Kazakhstan region.

The main sources of the study were archival documents, information collections, reviews, memoirs and articles of famous public figures, press publications of the period, thematic documents and collections, as well as the basis for writing a scientific article. When studying historical events in difficult periods, archival data are abundantly included in the scientific turnover, they are brought together in one system and subjected to critical analysis. In the course of the scientific research were guided by historicity, systematicity, comparative analysis, methodological set and collection, objectivity and positions of scientific knowledge. The article takes into account

new views and scientific thoughts on socio-political issues based on real historical necessity, historical lessons and historical intelligence.

Discussion

At the beginning of the last century, the Kazakh region was at the centre of the colonial policy of the tsarist government and the events that followed the February and Kazakh revolutions. On the one hand, the region plundered for centuries, on the other hand, the new system being created was alien to the Kazakhs. At this time, the Kazakh intelligentsia, who came on the stage of history, became truly effective representatives of the Alash movement. The main ideas were creation of the Kazakh national state, liberation of Kazakhs from fetters. They fought against the whole system, despite its small number, to achieve this goal. The meaningful and substantial form of this action was a spiritual struggle. One of the spiritual discoveries that shook the Kazakh steppe at the beginning of the 20th century was the work of the Alash figure Mirzhakyp Dulatov “Oyan kazak”. In 1911 M.Dulatov's very bold poem “Oyan kazak” was published and widely spread. In the same period, in the note of the tsarist government on this poem, the gendarme board pointed out the difficult, limited by right situation of Kazakhs, who lived much better and voluntarily during the period of khans, paying special attention to the agrarian question, the complexity of the election of volost administrations, protesting against bribery of officials and emphasising that the election of deputies to the State Duma was limited. A. Baitursynov, describing the poem's poignancy “Oyan kazak”, noted that it was written from the heart, and the author became an idol of the steppe [2].

The article “Magzhan and Smagul” [3] by the famous scholar-literary scholar Dikhan Kamzabekovich got into our hands, leafing through the literary-artistic, socio-political magazine “Magzhan” published in Northern Kazakhstan. The group photo of Alash figures Magzhan Zhumabayev, Smagul Saduakasov and Zhumagali Tleulin taken in Omsk attracts attention. How great it is when you look at it! All three-citizens who cared about their country and their people, fought tirelessly for independence and freedom. All three are natives of the North. Magzhan Zhumabayev was born in 1893 in Sasykkol of Magzhan Zhumabayev district of North Kazakhstan region, Smagul Saduakasov was born in 1900 in Ayirtau district of North Kazakhstan region (former Kokshetau region), Zhumagali Tleulin was born in 1890 in Kokshetau region, now in Shukyrkol village of Ayirtau district of North Kazakhstan region. Yes, it is obvious that Omsk was the centre of education, science, culture when it united outstanding figures of the Kazakh nationality. In 1913 Magzhan Zhumabayev enrolled to study in Omsk, where he first met Saken Sefullin, Nygmet Nurmakov. Then he met many Kazakh young people studying in Omsk, a group of Kazakh citizens such as Kyzylzhar Abdrahman Baidildin, Tautan Arystanbekov, Smagul Saduakasov, Abdulla Baitasov, Birmukhamet Aybasov, Akhmet Barzhaksin, Mukhtar Samatov, brothers Musulmananbek and Muratbek Seyitov. The paths of well-known figures of the Alash intelligentsia Alikhan Bokeykhanov and Magzhan Zhumabayev crossed in this city of Omsk.

Here we decided to dwell on the connection of important moments of life and activity of Alash figure Mirzhakyp Dulatov with Kyzylzhar region. He was a talented poet, a public figure, a sympathiser of the nation, who at the beginning of the 20th century inflamed his oppressed people with fiery verses and called for art-knowledge, freedom. One of the moments in the life of Mirzhakyp Dulatov, who was at the centre of the turbulent events of the beginning of the century, was associated with Kyzylzhar. According to historical data, Mirzhakyp Dulatov's book of poems “Oyan Kazak” was published in 1909 by Shark publishing house in Kazan. Despite the fact that this work was liked by the Kazakh society in general at that time, the tsarist government found its ideological significance alien. At this point Myrzhakyp Dulatov arrived in Kyzylzhar and reported that he had taken refuge. There he got acquainted with intellectuals such as Magzhan Zhumabayev, Zhumagali Tleulin, and then jointly waged an active struggle against the colonial policy of the tsarist government. For example, about their meeting, historian and local historian Kairolla Mukanov quotes the following passage from Mirzhakyp Dulatov's letter to his brother Askar: I met quite a few people who came to Kyzylzhar. Among them is a doctor named Zhumagali Tleulin. It turns out that he is a great writer. We became close due to the art. I visit his house. There is a poet like Magzhan Zhumabayev who comes to this city and teaches Russian. He's younger than me, he's a very talented guy with wonderful poems and a strong poetic flair. One can say that the two of us have no difference in our attitude to life, we became close friends [4, 6-6.].

Zhumagali Tleulin's poem “Oyan Kazakh” should be mentioned at this point. There are also reports that he hid several copies of his work in his home. Basically, Omsk and the Kyzylzhar district contributed to the creative activity and political strengthening of Mirzhakyp Dulatuly. Due to his versatile talent, education and intellectual ability, he became close to the Muslim intelligentsia of the region and engaged in activities necessary for the welfare of the people. In particular, he paid special attention to the revival of the city's library, the issue of children's education and the life of the people.

Among the Alash figures Koshke (Koshmukhamed) Kemengerov, who spent his entire life in the active small Kyzylzhar region, graduated from the Omsk parish school and was educated in the basics of zootechnics and medicine at the Omsk veterinary and paramedical school. In 1913 he entered the Omsk agricultural school. He began the struggle for the national liberation of the Kazakh people, who were clothed with Russian subjection when he studied there. The first Kazakh youth organisation became a member of Birlik and edited its journal Balapan. In 1918 he graduated from the agricultural school. The next year he entered the instructor's service in the department of small nations of Akmola regional department of public education. Directed the "Zhas azamat". This newspaper called the youth to unity [5]. And, of course, Kyzylzhar is not alien to Koshke Kemengeruly. This can also be seen in the studies of the famous scientist Dikhan Kamzabekovich. For example, in the article "There are traces of Koshke in Kyzylzhar" we can find the following interesting points. He was the editor of the newspaper "Zhas azamat" (1918-1919), published in this city, participated in the "Bostandyk tuy". In 1920 in the garden of the city the play "Wolves and sheep" was staged by amateur artist applicants (in front of them studied Zhunusbek Zhargonakov, who later was a teacher in the Omsk Kazakh pedagogical school, young Sabit Mukanov). While studying at the medical faculty of the West Siberian Veterinary Institute in Omsk, the student Koshke together with Professor Zarnitsin carried out health-improving, therapeutic activities of the population of Kyzylzhar district. Another fact about the Kyzylzhar period of his life is that in 1920, together with Magzhan, he gave lectures on natural science at a short-term teacher training course [6].

Information about the respected figure of Alash, a native of this region Zhumagali Tleulin, who, despite selfless service to his country, his people, was ignored for a long time, is only now being introduced into the scientific turnover. In 1913 he graduated from the Orenburg military school, until 1917 worked as a paramedic in Petropavlovsk uyezd. He took part in creation of Akmola regional branch of Alash party. In Soviet times he worked in the health department of Petropavlovsk and Kokshetau uyezd. He took an active part in the organisation and opening of the Kazakh Pedagogical Technical School in Kyzylzhar. On 1 September 1922 the technical school was opened where he was the first director. Archival data contain information that he opened a language course for the clerical staff and taught Kazakh language [7, 150-6.].

On behalf of A. Baitursynov, he engaged in writing textbooks and books on medicine in the Kazakh language. In 1924 the book "Hygiene" was published in Orenburg, in 1926 "infectious diseases" in Moscow, "scabies and infectious diseases, measures against them", in 1926 – "health". Also in the Kazakh language translated works "eye disease – trachoma" (1924), "syphilis" (Moscow), "diseases transmitted from handy animals to people" (Moscow, 1927). In the thirties, having experienced the full horror of repressions, in 1938, being the head of a hospital in Novotroitsky district of Kyrgyzstan, he was re-arrested and sentenced to execution [8].

As we can see, the creativity of concerned citizens was closely connected with the political situation at that time and from the very first steps received propaganda orientation among the population. The form of creativity would become the ideological content of the struggle for national independence for the intelligentsia, which was fiction, most often poetry. The continuer of spirituality after Abai Kunabayevich was the Alash intelligentsia, whose works were identified in the press of magazines and newspapers published in the same period. The first edition that promoted the propaganda of Kazakh literature, the magazine "Aikap" was published in 1909 and closed in 1915 due to lack of funds. After this edition, the newspaper "Kazakh", a significant vehicle of Kazakh literature, was published in 1918. The birth of this publication had a significant impact on the recognition among the population of the sharp editions of the intelligentsia.

As we see, from what side the activity of Alash figures of Kyzylzhar region is inseparably connected with political, social and economic situation in tsarist Russia and Kazakh region.

The role of Magzhan Zhumabayev, a native of Kyzylzhar, a young poet with a sharp and strong view in the field of poetry, was high. The lyric poet was characterised by his independent focus like no one else in his works. His poems were widespread among the youth and in sound were not inferior even to the style of Abay. In sincerity of thought and artistry of syllable he surpassed all lyric poets who had written before him. Among the poets who became less known in the society after Magzhan Zhumabayev, we can single out S. Donentayev, O.Karasheva, and O. Karasheva. Donentayev, O. Karashev, Sh. Kudaiberdievich, S. Toraigyrov, A. Mametov, S.Seyfullin, B. Uteleuev. The works of these poets found innovation and gained popularity among the population. As for Kazakh prose, among the young forces of this direction we can note Bolgambayev, Alimbekov, Khauzzhanov, Gabbasov, Aimauytov, Auezov, Kemengerov, Turganbayev, Zhanibekov and others. All these were real figures, keen on the idea of Alash, who managed to convey their positions by word of mouth, despite the political, socio-economic situation prevailing at that time, thirsting for independence of the country and liberation of the people.

For example, the founder of Kazakh literature, writer, public figure Akhmet Baitursynov spread his poems directed against the tsarist Russian autocracy through the newspaper “Kazak”. In the autobiographical essay devoted to A. Baitursynov, M. Dulatov said in his poems that A. Baitursynov did not tell about love, about woman, about nature, he did not have exaggerated, winged expressions. We see how he told in simple and understandable Kazakh language about freedom, about the people - about the exhausted and backward Kazakh nation, calling it to enlightenment, labour and liberation from centuries-old sleep, awakening in every Kazakh a sense of citizenship. A. Baitursynov's poems occupy the first place in Kazakh literature in terms of external beauty, lightness and uniformity of internal content. Besides original and translated poems of A. Baitursynov “Kyryk mysal”, “Masa”, there are several unprinted poems of lyrical character. Through all the literary activity of A. Baitursynov is expressed a critical opinion about the colonization policy of the tsarist government and strictly analyze the protest against it [9].

Since 1922, we can conclude that the Alash people paid special attention to spirituality and were an indispensable way to popularise their views through fiction, samples of old literature, plays, poems, stories, feuilletons. In the course of the study, the works of M. Zhumabayev stored in the archival funds were studied. It was found that one copy of a collection of poems by Magzhan Zhumabaev, published in Tashkent in 1923, is kept in the library of Columbia University. The works “Batyр Bayan”, “Ural tauy”, “Turkestan”, “Alystagy bauyryma”, “Men zhastarga senemin”, “Ot” “Paigambar” are incomparable works that awaken national consciousness. The Soviet government itself did not approve of M. Zhumabayev's work and therefore considered it ideologically dangerous [10].

This is evidenced by the following information stored in archival documents. The report of the competent authorities of that period about the above-mentioned “collection of poems” by Magzhan Zhumabayev states: Magzhan Zhumabayev is a well-known bourgeois-nationalist, journalist and a famous poet of the Alash Orda camp. His most talented and strongest poems were written with Kyrgyz-chauvinist (“Kyrgyz” hereafter “Kazakh” - author) enthusiasm in the days of the heyday of counter-revolution in Alashorda. Zhumabayev is an open opponent of materialist ideology and a vivid defender of idealist spiritual and moral ideology. His critical poems and analyses are written in an incompetent tone with our ideology. With his artistically imaginative poems he agitates for power in Alash Orda. In his most sensitive words for Kazakhs, he criticises the Soviet power, the Red Army, and deliberately slanders (poems to ‘comrades’). He is an enemy of our communist ideology, armed with a powerful and talented pen, enjoyed special popularity among the bourgeois intelligentsia of Kazakh officials and quietly continues his work [11].

Akhmet Baitursynov, the founder of the Kazakh alphabet, called on writers to take an active part in the spiritual life: “Kazakh writers must defend the interests of the Kazakh nation in their works” (article “Lozhka degya v bochke” published in the issue of the magazine “Party” No. 5-6 for 1920). The same appeal was joined by M. Auezov and D. Isakov in their journals “Sholpan” and “Sana” in 1923 treating the issues of literature from the point of view of nationalism and Aimauytov, Kemengerov, Sarsenbin in the newspapers “Akzhol” published in 1924-1925. Nevertheless, during the same period, the works of Alash figures were often criticised for being written in “a nationalist character” and those that published, were excluded from circulation.

For example, one of the main topics of discussion at the time was M. Auezov's book “History of Kazakh Literature”. The book was published by the People's Commissariat of Education and was ready for distribution. In the investigative file of Abdrakhman Baidildin, who commented on this book, the following is said: “On behalf of the regional committee, I wrote a review of it. The content did not correspond to its title; it contained not a history of Kazakh literature, but a collection of versions of old-style literature with nationalist comments. I proved it by taking references from the book itself and concluded that there was no need to distribute it in such a form. Thus, as a result of my proposal, Auezov's nationalistic book was excluded from circulation”. Having examined A. Baidildin's personal documents, it turned out that he himself was a member of Alash Orda. However, there must be a reason why a neighbour should act against his contemporaries [12, 15-6].

Alash activists intensified their activities in the press, cultural and educational and research institutions, higher educational institutions and, most importantly, in the field of literature in order to strengthen their influence among young people and popularise their ideas among the general public through training young people who would faithfully serve their nation.

Public and statesman Smagul Saduakasov, expressing his opinion about spiritual life of Kazakh society, pays attention to scientific works of Kazakh literature. He particularly noted that except for Baitursynov's grammar and Dulatov's arithmetic book, there was not a single textbook published in Kazakh. This deficiency showed that the Kazakhs had first discovered the possibility of educating their children and the situation was felt when their children

sat 'empty-handed' on the school bench. A large section of Kazakh youth was concerned with this important issue. It organises commissions in various places to translate and compile textbooks from its own milieu and assigns specialists to select materials on the above-mentioned issues. As a result of the labours of these commissions and specialists, some textbooks have appeared in the form of manuscripts that have gone out of print [13].

In this connection, in the newspaper "Zhetistik tuy", stored in the North-Kazakhstan State Archive, we met the following valuable information. On the 13th of last month, the Deputy of the People's Education of the Kazakh ASSR Akhmet Baitursynov invited to the meeting of intellectual Kazakh citizens of Orenburg and opened the council on the preparation of teaching aids for schools of the 2nd generation, in the Majilis took part: Yeldos Omaruly, Khairiddin Bolganbayuly, Smagul Saduakassuly, Faizolla Galymzhanuly, Biakhmet Sarsenuly, Zhusupbek Aimauly, Saduakas Seifullauly, Galikhan Bokeykhanuly, Sabyr Aitkozhauly and others.

Chairman of Majilis – Akhmet Baitursynuly, Biakhmet Sarsenovich.

In Majilis A. Baitursyuly reported the following: Till now there are no teaching aids for schools of the 2nd generation in Kazakh language; there are books of the first generation suitable only for the 1st, 2nd, 3rd generation of primary schools. Therefore, it is urgent to start writing and teaching Kazakh textbooks for the 1st, 2nd generation schools.

Majilis after hearing the report made a resolution:

- To include citizens from Russian to Kazakh in the work of translation of the above-mentioned study guides.
- To call for the service of citizens who expressed the same satisfaction for this work as Magzhan Zhumabayuly, Mannap Turganbayuly, Khoshmukhammet Kemengeruly, Zhumagali Tleuliuly, Seytbattal Mustafauly;
  - to join the educational project of the school of the first and second generation and arrange the following books: arithmetic, geometry, natural science, Algebra, geography, general Kazakh-Kyrgyz history, hygiene at school. To all of the above, develop methods, pedagogy and didactic tools;
  - to prepare a chrestomathy and theory of Kazakh language diction for study;
  - The third generation was given to the lower citizens, who expressed their gratitude for the contents of the following books: arithmetic - M.Turganbayev; geometry - B.Sarsenov; natural science - E.Omarov, K.Kemengerov; Physics' - F. Galymzhanov; geography' - Kh. Bolganbayev; Kazakh-Kyrgyz History, Pedagogy - M. Zhumabayev; general history - Kh. Bolganbayev; school hygiene - J. Tleulin; Algebra-E. Omarov; didactics-Zh. Aimaulytov;
  - Preparation of the methodology of the mentioned disciplines was entrusted to the above-mentioned comrades themselves, depending on the discipline;
  - Preparation of the lower books on the fourth article was entrusted to the comrades: chrestomathy - S.Seifullin, Zh. Aimaulytov; theory of diction-M. Zhumabayev;
  - Writing and translation of textbooks should be finished by the academic year. After that it is ready for the beginning of the coming academic year;
  - authors of books should two times a month outline the circumstances of the work started.
  - the People's Commissariat of Education should give writing materials for translation to the writers from the 1st to the 7th of month;
  - Writers living in other cities should telegraph people who subscribe to books to indicate the date;
  - Write a letter to the Commissariat of Public Education, ask about the textbooks written, read, and other literary books. If you are ready, take it off quickly and start pressing.
  - The Commissioner for Public Education, through letters and newspapers, requests applicants to write, maintain textbooks and literary books;
  - transfer the record of the textbook for adults to comrades Saduakasov and Aimaulytov;
  - To publish all the above resolutions in the press in the Republics of Kazakhstan and Turkestan. Let the newspaper report every half month what is being done about it;
  - The Committee of Public Education to begin measures to thresh books;
  - All written books are submitted to the writers' organization under the State Publishing house for consideration and, after approval, are sent to the press;
  - the organization of writers at the State Publishing House, in which textbooks are written, the fees for writing and translation are reduced;
  - to send a version of this resolution to the writers organization under the People's Commissariat for Education and the State Publishing house, and other newspapers [14].

As we can see, the Alash intelligentsia worked tirelessly in difficult times to intervene in all the social processes taking place around and promote them. So, during a trip to Kazan with scientific research in the scientific library, we got acquainted with M. Zhumabayev's book *Thunder, Lightning, Electricity*, published in 1927 in 4 copies in Arabic. The discovery of this book testifies to the high importance of Magzhan Zhumabayev's works. The physics textbook, consisting of five chapters, became an indispensable tool in the education of young people of that period. Now this work is in the process of being translated into Kazakh [15].

Having comprehensively analyzed the above, we see that after the Kazakh Revolution of 1917, two directions were formed on the cultural front of Kazakhstan: one, the “left direction”, fueled by the spark of revolution, the Proletarian idea, and the other, raising sorrows and needs the Kazakh people, who have been under colonial oppression for centuries, pursuing the goal of their liberation, designed to promote the national idea and independence of the “right” direction.

In the document “my opinion on the current state of Kazakh fiction”, written in response to article No. 44367 of the printing department of the Committee of the Kazakh Regional All-Union (Bolsheviks), writer S. Mukanov said: “I divide modern writers into four types...” The real right-wing nationalists are Magzhan Zhumabayev, Mukhtar Auezov, Mirzhakip Dulatov, Akhmet Baitursyn, Zholbikeler Zhusupbek Aimauytov, Shakarim Kudaibergenov, Isa Baizakov, Sabit Donentayev, etc» [16].

The essence of the theoretical substantiation of the spiritual and literary position of the intelligentsia of that period is characterized by the following arguments taken from discussion materials:

- Kazakh nationalism does not have a colonial character, it does not achieve domination and subordination, it just wants to protect itself, save itself and achieve only equality. Kazakh nationalism is poor nationalism. If the Kazakh people are going through the capitalist era and achieve socialism, this is good, but they cannot achieve it, life itself prevents them, saying that it is wrong to direct literature in this way. Our literature should be of a popular, democratic nature.

- The origin of literature should not influence ideology. There is no talented force among modern revolutionary writers. The Kazakh worker is half proletariat. For Kazakhs, machine literature is equivalent to jumping to the moon.

- It is too early for Kazakhs to switch to a socialist structure, to yearn for the communist idea. And striving for the future is an ideal. To achieve this ideal, you need to dream. And as for dreams, it is impossible to describe the current life, the new one as it is [17].

The Kazakh people have not yet interrupted the path of religion and are standing in the fog of religion. Their psychology, way of thinking, ideas (about the world, about nature) are not adapted to new objects. Their national feeling has not yet been formalized and developed. This is the first time they hear about the ideas of socialism and class struggle. They glorify their khans and heroes until the last moment: his psyche was poisoned by a fairy tale, poetry and imagination. They were abused by the old government, their will and land were confiscated. Therefore, our modern literature should have a romantic and authentic direction” [18].

This theoretical position spread among the Kazakh intelligentsia of that period. In 1920, the leaders of the Alash Orda focused their efforts on the editorial office of the newspaper *Akzhol*. In Tashkent, secretary of the Committee of the Workers' Communist Party of Central Asia Sultanbek Khojanov and other Kazakh communists, united around the newspaper, launched intensive literary activities, posting articles, feuilletons, poems. The works of A. Bokeikhanov, M. Dulatov, and especially M. Zhumabaev were often published. In the future, on the initiative of the newspaper “*Ak Zhol*”, a *Shanshar* satirical magazine would be published as an addition. Angry caricatures and pamphlets were printed against representatives of the Soviet government and the colonists. In addition, the press is filled with publications “*Saul*”, “*Sana*”, “*Kyzyl Kazakhstan*”, “*Sholpan*”, “*Tan*”, etc. In the vicinity of which Alash figures gather and try to expand their activities. One of the prominent figures, Zh.Aimauytov, told the poet Donentayev that he wanted to establish contacts on this issue, stopped reading and began to write works. Now the satirical magazine “*Shanshar*” has replaced the magazine “*Saule*”. The literary issue has been neglected, and now there is a revival and many magazines have appeared [19].

The books, published with the help of former members of a secret organization, were aimed at educating the masses in the national spirit, striving for the era of khans and heroes, and inciting discontent with the Soviet government. For example, the famous Alash figure Smagul Saduakasov in connection with the political meaning of the *Birlik* circle, in which Magzhan Zhumabayev participated in 1924, wrote: “The February Revolution found me on a school chair. I consider it necessary to note that neither of the students nor I were fully prepared for the revolution. Our political work during the autocracy was to organize an illegal circle of Kyrgyz youth “*Birlik*”. The

purpose of Unity, as stated in its charter, was to spread culture and education among Kazakhs, as well as the liberation of the Kazakh woman” [20].

In 1924, on the initiative of M. Zhumabayev, the Alka circle was created, uniting young people, and its program called "threshold" was developed. The main goal of this organization was to realize the idea of liberation with the help of some Kazakh communists by organizing and uniting literary forces, an ideological reflection of the proletarian ideology that arose in Kazakhstan. M. Zhumabayev explained that this circle is necessary for society and should be supported: "there is a certain difference between a Kazakh poet and a poet of the proletariat. The poet of the proletariat is a poet of the class who himself made the revolution, destroyed it, created his own history; created European history with a machine; thought, feeling - with a factory, a factory. The Kazakh poet has a separate history, a separate way of life, a separate spirit, a wild way of life associated with the revolution. Therefore, the nature of the poetry of both cannot be the same. But the basis should be the same. This is a common basis, this is a common direction (virgin land) – the acceleration of the great revolution, the establishment of a happy life (virgin land) on Earth through a coup. The dombra has two strings, one brown and the other bitter. Although two strings produce two different tones, one melody will be involved.

In Zh. Sarsenbin's reply of May 5, 1929, one can find the following information about the programme “Tabaldyryk” of the organisation “Alka”: “Without a delay, Magzhan and I distributed 16 copies of the position (of the programme -) “Alka” and sent it to Tashkent – A. Baitursynov, to Orenburg – Z. Aimauytov, to Kyzylzhar – Z. Tleulin, to Semipalatinsk – S. Donentayev, to Leningrad – M. Auezov. On 19 January of the same year he was invited to the consideration of Committee of the Regional Communist Party in Orenburg. Before leaving Moscow, A. Bokeykhanov and M. Zhumabayev instructed me to contact the citizens of Orenburg and Tashkent and see to it that they conveyed to Zhumabayev their thoughts on the definition of the “Alqa” and knew whether it would energise him. Smagul also contacted Saduakasov and told him that the programme should be brought to the press office. On my arrival in Orenburg, I visited the responsible publisher of “Yenbekshi Kazakh” S. Saduakasov and acquainted him with the programme. Smagul told that he would publish it in “Enbekshi Kazakh” and asked me to show it to A. Baitursynov, E. Omarov, S. Kozhanov and Zh. Aimauytov .... When I went to S. Kozhanov, he together with S. Saduakasov told me that he had heard about the “Alka” from M.Zhumabayev when he went to Moscow. Both E. Omarov and Zh. Aimauytov liked the programme. E.Aldongarov contacted S. Sadvakasov and expressed the opinion that the programme should be transferred not to a newspaper, but to the magazine “Kyzyl Kazakhstan”.

Alikhan Bokeykhanov, Magzhan Zhumabayev including me visited the dormitory where Ahmet Baitursynov visited the teachers' congress in January 1925, where we acquainted him with the programme of the literary circle “Alka”, which was written and prepared: “depending on the type of everyday life and household, the shapan are suitable for the Kazakhs, but Europeans would like to put a European costume on them. They want to attach the Kazakh camel to a steam locomotive. This is something alien, not peculiar to the Kazakh. The Kazakh literature should be a national literature. There is an opportunity to do this through the following circles. So I will support your opinion on the creation of the “Alka”, - he said [21].

In order to strengthen their influence among the youth and popularise their ideas among the general public by training the youth in the spirit of national love, the Alash activists intensified their political struggle in the press, cultural and educational institutions and research institutes, higher educational institutions, and most importantly in the field of literature.

Books published with the help of former members of the underground organization were aimed at educating the masses in the national spirit, at aspiring to the era of khans and heroes, at inciting discontent with the Soviet power.

The preparation of individual literary works was carried out in a certain order and distributed among the members of the organisation. The existence of the underground literary circle “Alka” facilitated the preparation of literary works in a certain order and Magzhan Zhumabayev and the defendants Iskakov Daniyal, Dosmukhamedov Khalel, Auezov Mukhtar and Kemengerov Koshmukhamed participated in determining the direction.

The collection of Magzhan Zhumabayev's poems was first published in October 1922 with the support of Berniyaz Kuleyev, a representative of the Council of People's Commissars in an edition of 5000 copies. It included all of the poet's poems published up to that period.

Excerpt from a letter-report about a collection of poems by M. Zhumabay in Kyrgyz (Turkestan State Publishing House, Tashkent, 1923, circulation 3000 copies, 16.5 printed sheets):

“Magzhan Zhumabayev – a famous bourgeois-nationalist. Journalist, a famous poet of the Alash Orda camp. His most talented and strongest poems were written with a special Kyrgyz-chauvinist enthusiasm in the days

when the Alash Orda counter-revolution flourished. Zhumabayev is an outspoken opponent of materialist ideology and a preacher of idealist spiritual and moral ideology. His critical poems and analyses were written in a place that disagreed with our ideology. With his rare artistically imaginative poems he propagates the rule of white Alash Orda. In the most sensitive words for Kyrgyzstan, he criticises the Soviet power, the Red Army (poems “Zholdaska”) and slanders [22].

From 1924, a movement denouncing Magzhan Zhumabayev's poems emerged among Orenburg students of Workers' faculty and KINO, who began to be poisoned by Soviet ideology. Therefore, Magzhan Zhumabayev decided to change the course of his struggle with the Soviet government. In 1924, on Magzhan Zhumabayev's initiative, a declaration was called in Moscow to organise a literary circle called “Tabaldyryk”. The main purpose of this organisation was with the support of Kazakh communists, to organise and unite literary forces to give an ideological counter to the proletarian ideology that emerged in Kazakhstan, to preserve the national basis.

After the organisation was approved by the famous Alash Orda ideologists Alikhan Bokeikhanov and Akhmet Baitursynov and was acquainted with the declaration, Bokeikhanov gave the following assessment and advice: “before starting any work, it is necessary to know how possible its implementation is. Your aspirations are quite correct, but are there enough supporters for the cause. If it is still not enough, my good advice is to write a letter to your comrades and get their opinion” [23].

Magzhan Zhumabayev asked about the opinion of the organisation he founded and wrote letters to Khalal Gabbasov, Sabit Donentayev in Semey, Mukhtar Auevov, Alikhan Ermekeov in Leningrad, Smagul Saduakasov, Eldes Omarov, Akhmet Baitursynov, Yergali Aldongarov, Mirzhakip Dulatov in Orynbor, Kushmuhammed (Koshke) Kemengerov in Tashkent, to Abdulla Baitasov, Myrzagazy Espulov, Khalil Dosmukhamedov and Zhusipbek Aimatutov.

All of them in their reply letters fully agreed with the organisation “Tabaldyryk”, noting the following circumstances: “It is necessary to publish this Declaration on the pages of the magazine “Kyzyl Kazakhstan” on behalf of one communist, because if it is published by a non-party person, it cannot be published”.

Shortly afterwards, one copy of this declaration was discussed by representatives of the Orenburg intelligentsia, such as Yerali Aldongarov, Eldes Omarov, Akhmet Baitursynov, Zhusupbek Aimaulytov, Amangali Segizbayev, Abish Kashkynbayev (*the latter two worked in the editorial office of the newspaper “Enbekshi Kazakh”*). At the discussion of the gathered the declaration was unanimously adopted and Zhusupbek instructed Aimaulytov to rewrite the declaration with some additions and to agree with Smagul Saduakasov about its printing on the pages of the magazine “Kyzyl Kazakhstan”. Soon afterwards the centre of Kazakhstan was transferred to Kyzylorda and there was some delay in the organisation [24].

In “Tabaldyryk”, in short: the basis of art is a feeling, the means is an image born of feelings. The goal is to awaken the senses, not education. If this is so, then we can evaluate art figures and poets: no matter how beautiful, no matter how profound the description, he is a poet if he can provoke a profound emotion and feeling. If he cannot he is not a poet. So although Agamemnon cursed life by singing Achilles, Byron is a poet who awakens a deep feeling. Marabay singing Targyn, Zhusupbek Khoja singing Zhibek Kyz, could describe bridge, makshar and paradise and evoked a religious feeling. Poetic is not in the direction, but poetic gift is in the poetic talent. Anyway, we can say talent is talent,” - says Lunacharsky [25].

Results

In other words, the first indicator that measures the poet is the poetry of the poet. But the poet, as a citizen of some country, of some class, instead of death chooses life, instead of evil – virtue. As a member of humanity as a whole, the poet's endeavor to instill in both student and observer a good, right feeling – a sense of life – is a civic duty.

Akhmet Baitursynov, who arrived at the teachers' congress in January 1925, got acquainted with the programme of the literary circle “Alka” and said: “depending on the type of everyday life and household, the shapan are suitable for the Kazakhs, but Europeans would like to put a European costume on them. They want to attach the Kazakh camel to a steam locomotive. This is something alien, not peculiar to the Kazakh. The Kazakh literature should be a national literature. There is an opportunity to do this through the following circles. So I will support your opinion on the creation of the “Alka”. Unfortunately, such educated citizens as Magzhan became victims of mass repressions of 1937-1938.

Archival documents preserve the fact that in 1959 the Institute of Language and Literature of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR and the Union of Writers of Kazakhstan created a special commission of scientists and writers to familiarize with his work from the point of view of the conclusion about the ideological orientation

of M. Zhumabayev's works before and after the October Revolution (poems, novels, articles, essays and translated words. In the response letter of the same group to the Committee of State Security of the Council of Ministers of the Kazakh SSR it is said: "at your request, stated in the letter of 10 December 1959, a group of writers and literary critics quickly got acquainted with the literary heritage of Magzhan Zhumabayev, condemned in 1938. If we speak about the conviction of M. Zhumabayev, we cannot say anything about what exactly he was accused of in 1938 and the counter-revolutionary nature of his poetic work, about his conviction for belonging to the counter-revolutionary Alash Orda party or for specific anti-Soviet actions in the subsequent period.

As for his general poetic heritage, it was bourgeois-nationalist in its ideological basis and therefore counter-revolutionary in its character. M. Zhumabayev entered the literary arena at the beginning of the 20th century as an ideological young bourgeois of Kazakhstan. In this connection, it should be noted that a whole generation of Kazakh Soviet youth, during the period of Kazakh Soviet intelligentsia, was brought up in the struggle against all the decadent, formalistic, especially nationalistic trends in Kazakh literature, represented by Magzhan Zhumabayev.

Of course, we did not manage to familiarize ourselves in detail with Zhumabayev's personal collections (poems, prose, artistic translations) published in the periodical press in 1913-1926. However, as mentioned above, we have quickly familiarized ourselves with his main publications. At the same time, it should be noted that at present it is very difficult to immediately determine the date of writing of many works, since no dates are given in the main collection published in Tashkent in 1923 and they can be determined by other means (the presence of early publications on the pages of newspapers and magazines, as well as the creation of quality publications, etc.) labelling requires a long and careful study.

Speaking of M. Zhumabayev's works, his poems are presented in the following publications: a) in newspapers *Kazakh*, *Ak zhol*, *Sary Arka*, *Tilshi*, *Bostandyk tuy*, *Ensbekshi Kazakh*; b) in magazines *Aikap*, *Abay*, *Sholpan*, *Sana*, *Temir Kazyk*, *Zhana mektep*, as well as separate editions in 1913, a small collection of poems *Sholpan* and a collection of more detailed works was published in Tashkent in 1923. The latter collection included 159 poems.

Summing up, we can once again emphasise that it is necessary to carry out a deep scientific study of Magzhan Zhumabayev's work in order to fully present the history of the development of Kazakh Soviet literature and comprehensively show in what hostile currents the young Kazakh Soviet literature is being formed and strengthened. But such work should be carried out by the relevant scientific institutions of the republic with the participation of the Union of Writers of Kazakhstan. Of course, such a study takes a lot of time.

Note: the appendix contains a list of M. Zhumabayev's decisions, which we have familiarised ourselves with while fulfilling your request. A.Tazhibayev, I.Duisenbayev, M.Zhangalin, E.Ismailov, G.Akhmetov, S.Maulenov.

Conclusion

The conceptual issue – responsibility to the whole Kazakh being and its future – was reflected in the idea of Alash. While the Bolshevik leaders at the center were politicians of revolutionary cognition, the Alash giants, along with politics, would be venerable figures at the helm of a single science. For example, when the politicians of the center of that time left the public arena, their idea disappeared. And whatever politics comes to Kazakh society, the knowledge of the Alash giants is renewed and revitalized. Alash giants were not one-sided, but personalities of philosophical knowledge of encyclopedic scale. They were characterized not only by science but also by freedom of thought, as they were passionate personalities hungry for the wisdom underlying science. Neither science nor politics tied themselves to it, but rather understood them both as a way to serve their people.

Therefore, the honour of the Alash giants before the people was the highest. This was the meaning of the passionary force of the Alash movement. Every time we get lost in the question of national outlook, the knowledge of Alash pops up in front of us. At present, such a feeling is especially necessary in the upbringing of the younger generation.

At the beginning of the 20th century, the Alash movement had its own reason for being recognized as the leading political force in the region. The importance of support and accompaniment of the Alash movement by the Kazakh society of various characters was reflected, in particular, in the issues:

firstly, the figures of the Alash movement with their knowledge and qualifications always met the expectations of the public;

secondly, expedient actions of the movement in the enlightenment sphere raised their authority among the Kazakh society;

Thirdly, the Idea of the Nation, widely known to the public, in the direction of establishing the realization of the right to unity and people's self-government, etc., determined the leading position of the Alash movement in the region.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. СҚОМА. 1214-қор, 1-тізбе, 3-іс, 64-п.
2. ҚР ҰҚКА. 9-қор, 1-тізбе, 305-іс, 144-п.
3. Қамзабекұлы Д. Мағжан және Смағұл // Мағжан. - № 1 (17), 2015. – 98-105 бб.
4. Мұқанов Қ. Міржақыптың Қызылжарда болған жылдары туралы // Қызылжар нұры, 23 қаңтар 2009. – 7 б.
5. Қожасметов Б. Қамалдым өткелі жоқ терең жорға // Солтүстік Қазақстан, 14 шілде 2006. – 4 б.
6. Қамзабекұлы Д. Қызылжарда Көшкениң де ізі бар // Солтүстік Қазақстан, 9 желтоқсан 1994. – 2 б.
7. Жұмағали Тілеулин. Деректер, қайраткердің еңбектері және құжаттар жинағы / Құраст. С.Мәлікова, А. Мырзағали, Т. Долганова, К. Байғунакова. – Петропавл, 2015. – 277 б.
8. Кемеңгер Қ. Ақмола-Көкше елінен шыққан Алаш қайраткерлері // Арқа ажары, 11 қыркүйек 2010 ж. – 3 б.
9. ҚР ҰҚКА. 9-қор, 1-тізбе, 305-іс, 143-п.
10. ҚР ПА. 21-қор, 1-тізбе, 7875-іс.
11. ҚР ҰҚКА. 9-қор, 1-тізбе, 305-іс, 234 б.
12. Движение Алаш. Сборник материалов судебных процессов над алашевцами. Т. 2. – Алматы: ОФ «Дегдар», 2016. – стр. 224-225.
13. Смағұл Садуақасұлы. Алаш мұрасы, 1 т., Алматы «Алаш», 2003 ж., 240-247 бб.
14. Бостандық туы газеті № 1. Жаңаша 1921 жыл, 19 март, сейсенбі. Мұсылманша 1939 жыл, мешін.
15. М. Жұмабаев. Гром, молния, электричество. – Москва: Центральное издательство народов СССР, 1927. – 71 с.
16. Ibrayeva, Temirkhanova, 2021 – Ibrayeva A.G., Temirkhanova A.S., Kartova Z.K., Sadykov T.S., Abuov N.A., Pleshakov A.A. Interdisciplinary approach to studying written nomadic sources in the context of modern historiology. *Heritage Science*, 2021. No 9(1). 90 p. (In Eng.).
17. Uyama, 2012 – Uyama T. *The Alash Orda's Relations with Siberia, the Urals and Turkestan: The Kazakh National Movement and the Russian Imperial Legacy*. Uyama Tomohiko, ed. *Asiatic Russia: Imperial Power in Regional and International Contexts*. London: Routledge, 2012. Pp. 271–287. (In Eng.).
18. ҚР ҰҚКА. 9-қор, 1-тізбе, 305-іс, 244-245 п.п.
19. ҚР ПА. 20-қор, 1-тізбе, 07875-іс, 223 - парақ.
20. ҚР ПА. 20-қор, 1-тізбе, 07875-іс, 233 - п.
21. ҚР ПА, 20-қор, 1-тізбе, 07875-іс, 125-п.
22. Д. Қамзабекұлы. Алаштың рухани тұғыры. – А.: Ел-шежіре, 2008. – 301-302.
23. АПРК, Ф. 20, Оп. 1, Д. 07875. С. 224.
24. Луначарский. Что такое искусство. М. – Этнод, Госиздат, 1922, стр. 32.
25. ҚР ПА. 20-қор, 1-тізбе, 07875-іс, 12-13 - п.п.

References:

1. SKOMA. 1214-Fund, 1-List, 3-case, 64-P.
2. NSC RK. 9-Fund, 1-list, 305-case, 144-P.
3. Kamzabekuly D. Magzhan and Smagul // *Magzhan*. - № 1 (17), 2015. – 98-105 EP.
4. Mukanov K. about the years of Mirzhakip's stay in Kyzylzhar // *Kyzylzhar Nury*, January 23, 2009 – 7 p.
5. Kozhakhmetov B. Kamaldym without crossing deep zhorga // *North Kazakhstan*, July 14, 2006 – 4 p.
6. Kamzabekuly D. There is also a trace of a street in Kyzylzhar // *North Kazakhstan*, December 9, 1994. - 2 p.
7. Zhumagali Tleulin. Data, works of the figure and collection of documents / *Compast. The Main Purpose Of The Event Is To Promote The Unity Of The People Of Kazakhstan*. - Petropavlovsk, 2015. - 277 P.
8. Kemeber K. Alash figures from Akmola-Kokshe country // *Arka Azhary*, September 11, 2010-3 p.
9. NSC RK. 9-Fund, 1-list, 305-case, 143-P.
10. PA RK. Fund 21, List 1, case 7875.
11. NSC RK. Fund 9, List 1, case 305, P.234

12. *Moving Alash. Sbornik materials sudebny processes NAD alashevtsami. T. 2. - Almaty: of "Degdar", 2016. 224-225.*

13. *Smagul Sadvakasovich. Alash heritage, Vol. 1, Almaty "Alash", 2003, pp. 240-247.*

14. *Flag Of Freedom newspaper No. 1. New Tuesday, March 19, 1921. Muslim 1939, monkey.*

15. *M. Zhumabayev. Grom, Molniya, elektrichestvo. - Moscow: Central Committee of narodov SSR, 1927. – 71 P.*

16. *Ibrayeva, Temirkhanova, 2021 – Ibrayeva A.G., Temirkhanova A.S., Kartova Z.K., Sadykov T.S., Abuov N.A., Pleshakov A.A. Interdisciplinary approach to studying written nomadic sources in the context of modern historiology. Heritage Science, 2021. No 9(1). 90 p. (In Eng.).*

17. *Uyama, 2012 – Uyama T. The Alash Orda's Relations with Siberia, the Urals and Turkestan: The Kazakh National Movement and the Russian Imperial Legacy. Uyama Tomohiko, ed. Asiatic Russia: Imperial Power in Regional and International Contexts. London: Routledge, 2012. Pp. 271–287. (In Eng.).*

18. *NSC RK. Fund 9, List 1, case 305, 244-245 PP.*

19. *PA RK. Fund 20, list 1, case 07875, sheet 223.*

20. *PA RK. Fund 20, list 1, case 07875, P.233*

21. *PA RK, fund 20, list 1, case 07875, P.125*

22. *D. Kamzabekovich. The spiritual pedestal of alashaty. – A.: El-genealogy, 2008. – 301-302.*

23. *aprk, F. 20, op. 1, D. 07875. P. 224.*

24. *Lunacharsky. This is a curiosity. M.-Etude, Gosizdat, 1922, STR. 32.*

25. *PA RK. 20-Fund, list 1, case 07875, 12-13-P. P.*

FTAXP/ МРПТИ / IRSTI 03.20
ӘӨЖ /УДК/ UDC 94:2(574)

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2024.83.4.004>

A.M. Turlybekova*¹, A.M. Sadykova ², A.G. Shabambayeva³

¹*Toraighyrov University, candidate of historical sciences, associate professor. Pavlodar, Kazakhstan,
E-mail: TurlybekovaAM@mail.ru*

²*Pavlodar Pedagogical University named after Alkey Margulan, PhD, associate professor. Pavlodar, Kazakhstan,
E-mail: sadykova_aigul_1@teachers.ppu.edu.kz*

³*Toraighyrov University, senior lector ,PhD student, Pavlodar, Kazakhstan, E-mail: shabambaeva.anar@mail.ru*

RELIGIOUS LIFE OF KAZAKHSTAN IN THE PERIOD OF GREAT PATRIOTIC WAR

Abstract

The article is devoted to the problem of relations between the state and religion during the Great Patriotic War. The war period required the mobilization of all forces and destroyed the border between two completely different forms of thinking. Despite the common goals pursued by the government and religious organizations, the leaders of the state were wary of religion and continued anti-religious propaganda. The paper examines the diversity of religious movements on the territory of Kazakhstan, both traditional and non-traditional, their activities among the population, as well as the continued keen interest in them from the latter. Of particular interest is the activity of the Soviet body of control over religious institutions and their ministers - the Union of Militant Atheists. Active propaganda work was carried out through mass exhibitions, lectures, art performances, conferences and other forms. In addition, courses and seminars were organized to train new personnel for a functioning organization.

The content of the article is based on archival materials from the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, largely confirming the complexity of the religious situation on the ground and the mass religiosity of the population. The measures taken by the Soviet leadership to prevent any manifestation of religious sentiments were reflected.

Keywords: religion, war, religious associations, nationalities, prayer structures, anti-religious policies, repression, propaganda, traditional religions, sects.

А.М. Тұрлыбекова^{*1}, А.М. Садықова², А.Г. Шабамбаева³

¹Торайғыров университеті, т.ғ.к., қауымдастырылған профессор.

Павлодар, Қазақстан, E-mail: TurlybekovaAM@mail.ru

²Ә.Х. Марғұлан атындағы Павлодар педдагогикалық университеті.

PhD, қауымдастырылған профессор. Павлодар, Қазақстан, E-mail: sadykova_aigul_1@teachers.ppu.edu.kz

³Торайғыров университетінің аға оқытушысы, докторант.

Павлодар, Қазақстан, E-mail: shabambaeva.anar@mail.ru

ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ КЕЗЕҢІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ДІНИ ӨМІРІ

Аңдатпа

Бұл мақала Ұлы Отан соғысы жылдарындағы мемлекет пен дін арасындағы қарым-қатынастар мәселесіне арналған. Соғыс жылдары барлық күштерді жұмылдыруды талап етті және ойлау формаларының екі түрінің арасындағы шекараны жойды. Үкімет пен діни ұйымдардың көздеген ортақ мақсаттарына қарамастан мемлекет басшылары дінге сақтықпен қарап, дінге қарсы үгіт-насихат жұмыстарын жалғастыра берді. Осы мақалада Қазақстан аумағындағы дәстүрлі және дәстүрлі емес діни ағымдардың алуан түрлілігі, олардың халық арасындағы қызметі, сондай-ақ соңғысының оларға деген тұрақты қызығушылықтары қарастырылған. Діни мекемелер мен олардың қызметін бақылау жөніндегі кеңестік органның қызметі – «Жауынгер атеистер одағының» жұмысы ерекше қызығушылық тудырады. Бұқаралық көрмелер, дәрістер, көркемдік қойылымдар, конференциялар және басқа да іс-шаралар арқылы белсенді насихат жұмыстары жүргізілді. Сонымен қатар, жұмыс істеп тұрған ұйымға жаңа кадрларды дайындау бойынша курстар мен семинарлар ұйымдастырылды.

Мақаланың мазмұны негізінен жергілікті жердегі діни ахуалдың күрделілігін және халықтың жаппай діндарлығын растайтын Қазақстан Республикасы Президенті Архивінің мұрағат материалдарына негізделген. Кеңес өкіметі басшылығының діни сезімдердің кез келген көрінісіне жол бермеу мақсатындағы шаралары көрініс тапты.

Кілт сөздер: дін, соғыс, діни бірлестіктер, ұлттар, намаз құрылыстар, дінге қарсы саясат, қуғын-сүргін, насихаттау, дәстүрлі діндер, секталар.

А.М. Тұрлыбекова^{*1}, А.М. Садықова², А.Г. Шабамбаева³

¹Торайғыров университет, к.и.н., ассоциированный профессор.

Павлодар, Казахстан, E-mail: TurlybekovaAM@mail.ru

²Павлодарский педагогический университет им. А.Х. Марғулана, PhD, ассоциированный профессор.

Павлодар, Казахстан, E-mail: sadykova_aigul_1@teachers.ppu.edu.kz

³Торайғыров университет, старший преподаватель, докторант.

Павлодар, Казахстан, E-mail: shabambaeva.anar@mail.ru

РЕЛИГИОЗНАЯ ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА В ПЕРИОД ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

Аннотация

Статья посвящена проблеме взаимоотношений государства и религии в годы Великой Отечественной войны. Военный период потребовал мобилизации всех сил и разрушил границу между двумя совершенно разными формами мышления. Несмотря на общие цели, которые преследовали правительство и религиозные организации, руководители государства настороженно относились к религии и продолжали антирелигиозную пропаганду. В работе рассматривается многообразие религиозных течений на территории Казахстана, как традиционного, так и нетрадиционного характера, их деятельность среди населения, а также сохранявшийся живой интерес к ним со стороны последнего. Особый интерес представляет деятельность советского органа контроля над религиозными учреждениями и их служащими – Союза воинствующих безбожников. Активная пропагандистская работа проводилась через массовые выставки, лекции, художественные постановки, конференции и другие формы. Кроме того, были организованы курсы, семинары для подготовки новых кадров для функционирующей организации.

Содержательная часть статьи основана на архивных материалах Архива Президента Республики Казахстана, во многом подтверждающие сложность религиозной ситуации на местах и массовую

религиозность населения. Нашли отражение меры, предпринятые советским руководством, предотвращающие всякое проявление религиозных настроений.

Ключевые слова: религия, война, религиозные объединения, национальности, молитвенные сооружения, антирелигиозная политика, репрессии, пропаганда, традиционные религии, секты.

Introduction. The policy of forcible alienation of religion, which unfolded from the first years of Soviet power, demonstrated not only the hostile attitude of the Bolsheviks to the "unscientific form of the world outlook", but, in general, the cultural values of society, already established its moral foundations and standards of life. The organized policy was conducted in the framework of anti-religious propaganda and anti-religious struggle, and the society of the "Union of Militant Atheists", acting with the aim of "secular" education of the younger generation, confronting all kinds of methods (persuasion, persecution, punishment, etc.) of the adult population. The Soviet government set the theoretically impossible task of eradicating religious consciousness, as a result of which the struggle against religion took a tough character. Religion has experienced heavy political pressure since the period of 1917, when a number of government documents were adopted that significantly restricted the rights of religious associations. Thus, on November 2, 1917, the Declaration of the Rights of the Peoples of Russia was promulgated, in which the church was rejected from the spheres of civil and state life, all religious privileges were abolished. On October 26 of the same year, a decree "On the land" was adopted, according to which all church and monastery lands were declared public property. On January 20, 1917, the issuance of funds to the clergy and the maintenance of religious institutions was stopped [1, p.40].

Already during the civil war, anti-Soviet speeches were launched aimed at protecting religious values, which, however, were brutally suppressed by the forces of the Red Army. All religions that existed in Kazakhstan were oppressed, although, unlike the others, the attitude towards Islam was more or less "loyal". This was due to the fact that the Muslim peoples of the country were still "not sufficiently involved in the movement for socialism", on the eastern outskirts the positions of the Bolsheviks were weak, especially in the first half of the 20s, and there really existed the danger of a separatist movement [2, p.12]. On the other hand, during the political, socio-economic and cultural reforms in the republic, conceived by state structures, it was required to enlist the support of Muslim clergymen, in connection with which the government allowed all religious manifestations of Muslims. A permanent Commission for the Study of Religious Issues was established at the KazCIC, whose activities, however, were in many ways formal.

Materials and methods. To reveal the research problem, methods of identifying, describing and analyzing historical sources were used. The method of frontal study of archival materials made it possible to comprehensively investigate the events under study. To identify the general trends of the era, ideological guidelines and their influence on the conduct of repressive measures against religious organizations, a historical and comparative analysis was used.

Results. Of particular importance religious associations acquired during the Great Patriotic War, which required the mobilization of efforts of the entire population of the country, including representatives of various faiths. At this stage of development, a wide variety of religious organizations has developed in the republic, which was due to the history of settlement of the territory by various peoples in the pre-Soviet period.

Concerning the history of Islamic associations, it should be noted that the existing mosques in the southern region of Kazakhstan were divided into cathedral and quarter. Weekly and annual prayer meetings were sent to the mosques of the mosques, and five-time prayer prayers were held in the quarterly mosques, with the participation of a small number of believers residing in the territory.

In addition to representatives of official religions in the republic there were also sectarians consisting of Evangelical Christians, Baptists, Seventh Day Adventists, Old Believers, etc. There were representatives of the Jewish faith. A significant mass consisted of representatives of the Lutheran Church, which united the German population of the northern regions of Kazakhstan. There are also Pentecostals who, according to government reports, were engaged in illegal activities, without registering, joined with the evangelical Christians in one community.

With the outbreak of the Great Patriotic War, religious associations, united with the organs of Soviet power, organized among the population propaganda activities directed against the fascist invaders, as well as for the collection of funds and essential goods for the defense fund. However, despite the common cause of representatives of different ideological aspects, the Soviet side pursued a very "cautious" policy towards local clergymen. Mistrust of religious cults was manifested, first of all, in the strengthening of control by the union, republican councils of the union of militant atheists. And there were grounds, because on the ground, simultaneously with the ideas of the fascism's curse, propaganda was promoted - sympathy for religious cults, numerous measures were taken to familiarize the people with religion by performing religious rites, healing ceremonies, etc.

In connection with this union of militant atheists (SSC), planned work was organized to establish in the regions greater control over the activities of religious associations and, accordingly, to suppress any manifestations of religious measures. According to the reports of the Republican Council of the National Security Service of the KazSSR, in 1941 preparations were under way for conducting anti-religious regional conferences. In the regions of the republic, by January 1941, 4.682 lectures on anti-religious themes, 6.735 reading of newspapers "Bezbozhnik" and other literature were read, 242 art productions, 291 anti-religious corners, 5 exhibitions were organized. In order to train personnel, 52 anti-religious courses, 205 seminars and 335 circles were held.

On the example of the activities of the SSC of certain regions of Kazakhstan, one can trace the general picture of the anti-religious policy of the Soviet state. On the territory of the Semipalatinsk region as of January 1, 1940, there were 204 SSR cells with 11,772 members. By September 1, the number of cells increased to 310, the number of their members - up to 13,935 people. In the West Kazakhstan region, 243 SFS cells were deployed, with a membership of 15,176. At the beginning of 1940, 691 lectures, reports, talks, 37 art performances were delivered, 71 groups were held. Lectures were read on various topics, including: "Science and religion", "The structure of the world and the origin of the solar system", "The origin and development of life on earth", "On the soul and mental activity," "How did faith in God" and etc. Lecture bureaus were set up to guide the lecture work of the regional councils of the SIS. However, in most cases, the lecture bureaus did little to manage the lecture work, and the lectures were conducted on the initiative of the regional and district party committees. Thanks to the "systematic work" of the SSC offices, certain progress was made, related to the departure of former believers from religion. Thus, "collective farmer of the agricultural enterprises" Work of the peasant "in the Burlinsky district of the West Kazakhstan region Shevchenko F., together with the agitator Comrade Gurbich, persuaded his wife to remove the icons from the apartment and replace them with paintings. 55-year-old collective farmer from the agricultural company "Zavet Ilicha" Gorbachev M. ... burned her icons and became atheist" [3, p.10]. However, despite the active development of the activities of the SIS divisions, numerous "punctures" in their work were noted, related to the lack of attention to the groups of believers "fielded" on the ground. In the Oktyabrsky district of the Semipalatinsk region, 2 mullahs and one pop continued to act. Moreover, the mullahs did not refuse to pay taxes, which, according to the SSC, was associated with large incomes from the population. In the collective farm. Kirov Bellagachskogo area available Baptists do not go to work on Sundays, but "proper work among believers is not carried out" [4, p.25]. "The worker of the state farm" Red Partisan "of Novo-Shulbinsky district A.Satvaldinov circumcised his 4-year-old boy. The perpetrators are brought to justice. In Leninsky district of Semipalatinsk there are still two mosques, which are visited by 150 to 200 people, including youth" [4, p.26].

The document revealing the activity of the bucks in the Urdinsky region of the West Kazakhstan region is of interest. "... He made his secret [bucks] in different variations. When he came to the sick man, he forced to slaughter a ram. After performing various procedures, he began to beat the patient with fresh sheep's lungs. One quarter of the sheep with the skin of bucks took with them, the rest was forced to cook immediately. Another option was taken in the treatment of pregnant women. Several pits (wells) poured out, the bottom of which was connected by a common passage. The patient was forced to descend into the extreme pit, crawl through the bottom and get into the opposite pit" [3, p.11].

Following the results of 1941, an unsuccessful cotton procurement campaign was registered in the Pakhta-Aral region. "The district did not fulfill the state plan because ... the disruption of labor discipline, the weakening of class vigilance, the neglect of political work and anti-religious propaganda among the collective farmers. Using this mullah, the imams and other hostile elements unfurled subversive activities, subtly masking themselves, they are trying to blow up the collective farm from within ... Collective farm teams are built according to the clan principle, which causes the backlog and failure to fulfill the plan, "was noted by the instructor of the South Kazakhstan District for work with youth, surveyed the region [5, p.29]. The Komsomol, in his opinion, instead of "resolutely fighting feudal remnants", "become an instrument in the hands of mullahs." So, after the death of the secretary of the Komsomol committee of the kolkhoz "15 Years of Kazakhstan", at the insistence of the local mullah, the secretary married a daughter-in-law. And after, he brought a second wife to the house - a minor girl. According to his example, three more collective farmers brought two wives to the house. "The chairman of the collective farm" Bilga "Hamatov has two wives: the Russian and the Tatar. There is a lot of polygamy in the collective farm Unimker, where there are cases of sale of girls. Farmer Fazil Ismailov received for his daughter kalym - 7 thousand rubles" [5, p.30].

In the collective farm. Stalin in Kokshetau district of the North-Kazakhstan region in August 1940, a circumcision ritual was performed on 15 boys in one day, while 15 rams were killed to organize that. And in Dzhambul in October 1940 about 500 people observed a 30-day post-infection and went to worship the grave of "Saint Karakhan" [6, p.21]. But the most outrageous for the UOC were the facts of the penetration of religion into

the school. So, from the school to them. Jambul of the Pakhta-Aralsky district in the first quarter of 1940-1941 academic year, 30 girls-teenagers left. On one of them, a collective farmer Ainabayev married a 15-year-old Komsomol member [5, p.31]. In the same area, after the death of two kiddies by a collective farmer, the mullah announced that the event was due to the participation of their father in the Stakhanov movement, which, in turn, contradicts the canons of Islam [7, p.35].

And such cases are more than enough, which was due not only to the "survivability" of religious and patriarchal rites and traditions in society, but with the reluctance of the population to change the old way of life, the value system, especially when the alternative to all this did not inspire any confidence. Otherwise, how can you explain the government's decision to open an antireligious museum under the mausoleum of Ahmet Yassau. How can you imagine the picture of the departure in a single room by a group of believers of their religious needs, while in the next - the propagation by some activist of anti-religious ideas. Is not this an insult to the feelings of believers, compelled to listen in a holy place for Muslims words that contradict the spirit of their sympathizing religion.

In 1942, among the Muslim clergy, there began to be a revival connected with the meeting of ministers of Islamic worship held in Ufa. Soon two meetings with believers were organized and held in Alma-Ata, where the mullahs who took part in the meeting read out letters from the Crimean and Moscow senior mullahs about the atrocities of the German fascists in the occupied Soviet areas. Although these events bore the nature of a protest against the atrocities of the fascists, nevertheless, the Soviet government saw in it negative aspects related to the strengthening of the connection between Muslims and religious associations. Extreme concern in the leading circles caused a desire on the part of the population to petition for the opening of a mosque in the city.

Believers of the Jewish part of the population became no less active. As noted in the reports of the propaganda and agitation department of the Central Committee of the Communist Party (Bolsheviks) of the Kazakh SSR, the believing Jews "gather to perform a prayer ... And according to the city of Alma-Ata there is a letter saying that the voice of Christ was heard in Erusalim, that one should pray, ask for salvation..." [8, p. 5]. In these conditions, the SIS divisions were tasked with strengthening work among believing groups of the population by conducting interviews, especially among women, organizing anti-religious courses, lecturing bureaus, etc. As a result of the fact that the cadres of the Soviet intelligentsia were not sufficiently involved in carrying out anti-religious and natural scientific lectures, it was suggested that this part of society should become more involved in the anti-religious campaign.

It was planned to organize lecturing on the radio, and on the ground to introduce paid lectures. In addition, a special place in anti-religious politics was assigned to education in the school. It was instructed to ask the Central Committee of the CP(b)K to speed up the resolution of the issue of publishing an antireligious textbook, a collection and a photo album about Islam in the Kazakh language [8, p.6]. By the end of the war, the religious situation remained acute for the government circles of the country, since the republic had a fairly stable system of religious associations, although some results were achieved in terms of their state registration. Thus, religious associations obtained the right to exist, but for this they were given full state control over their activities.

Those communities that did not want to register fell into the category of "dubious" and "unreliable" and accordingly were subjected to all sorts of repressive measures by the authorities. As of April 15, 1946 (1st quarter), one registered mosque operated in Uralsk. There were materials on the opening of prayer houses for Evangelical Christians and Baptists. On the territory of the Kzyl Orda region, there was also one mosque and there were 3 applications for the opening of two more mosques and one synagogue in the city of Kzyl-Orda. In the Semipalatinsk region, since November 1945, two mosques have operated, in South Kazakhstan, Zhambyl, Pavlodar, North Kazakhstan oblasts - one, Alma-Ata - two. For the rest of Kazakhstan, there were no records of registered prayer facilities, but letters were received from individual groups of believers to the Council for Religious Affairs with applications for the registration of certain religious buildings.

As for the German population, it was in the region, both from indigenous and visiting Germans, including from the Volga, Kuban, and the Crimea. In total, there were 32,400 people, including 10,200 adults. The number of believers ranged from 2,5 thousand to 3 thousand people; The most active Lutherans manifested themselves in those places where permanent religious groups acted. There were 13 such groups in the region, headed by 5 men and 8 women. Where there were no permanent groups, the Lutherans performed their religious rites on the days of great feasts. According to the definition of the commissioners for religious cults who examined the believing German population, their general psychological state was related to the mood of discontent due to separation from their relatives (laborers), and also - the inability to return to their former place of residence. Accordingly, a fairly reasonable assumption of the commissioners among the population should have demonstrated a high level of hostility towards the Soviet authorities, especially since the Lutherans showed great interest in the political life of

the country conducted by the economic measures of the authorities, but they did not openly oppose them. Despite this, the Germans were accused of discrediting economic reforms, as a result of which they were denied a request for the opening of prayer houses and their state registration. And the existing religious groups were decided to liquidate [10, p.3].

In general, there were significantly more unregistered prayer structures in Kazakhstan than registered ones in Kazakhstan. Believers arbitrarily engaged in the construction of prayer houses, held mass worship services, and the so-called "wandering" mullahs became the most widespread among Muslims. Their activities were connected with performing ceremonies at funerals, weddings, praying on religious days "Oraza-Bayram", "Kurban-Bayram". It was noted that the Spiritual Administration of the Muslims of Central Asia and Kazakhstan sent letters to certain wandering mullahs with certain instructions, thereby legitimizing their activities.

Concerning the Orthodox prayer houses, there are reports that by July 1946 there were 22 churches in Kazakhstan. In Alma-Ata, Kustanai, and Aktobe regions three churches were represented, including Akmola, Semipalatinsk, Pavlodar, East Kazakhstan, Dzhambul, West Kazakhstan regions - one church, in North Kazakhstan - 5 churches, in South Kazakhstan - 2 prayer at home. In other areas of the republic - Karaganda, Taldy-Kurgan, Kokchetav, Kzyl-Orda and Guryev functioning churches were not, there were only a number of church groups with more than 500 people. in each, committed illegal services in private homes [10, p. 5]. According to the report from the information report for 1946 of the authorized Council for the affairs of the Russian Orthodox Church under the Council of Ministers of the Kazakh SSR, accurate and complete accounting, registration of baptismal rituals, funeral services for the deceased, weddings, etc. were not conducted in the churches, however, and for those incomplete data bodies on the ground, it was possible to conclude that the performance of religious rituals took on wide dimensions. Thus, baptism was performed not only by infants, but also by adult children aged 5 to 15; there were cases of the adoption of Orthodoxy by citizens of other faiths (based on the materials of the St. Nicholas Church in Almaty), etc. The attendance of churches and prayer houses by believers has constantly increased, and especially on church holidays. In the city of Uralsk in 1944 the Transfiguration Church was opened, the visitation by believers became so intense that it became necessary to open a second church, since Preobrazhenskaya had ceased to accommodate all comers.

The cemetery church, opened in 1944 in Petropavlovsk with a capacity of 300 people, by the end of 1945 ceased to meet the increased needs of the faithful, only one third of which could be housed in the church building. As a result, it was decided to open a second church in the city.

The composition of Orthodox believers included, in the main, elderly women and men, no more than 10% of young people, as well as numerous visits to churches by preschool and school age children.

No incidents of incitement and provocation in relation to Soviet power in the activities of churches have been observed. On the contrary, patriotic activities were expressed in the anti-fascist preaching of priests, in the collection of funds for the defense fund. According to available data, from 1 November to 1 January 1946, 1 million 766 thousand rubles were received from 12 parishes, which, of course, was positively noted by the Soviet authorities.

However, anti-religious policies continued to gain momentum. In addition to establishing control over religious associations through their registration, the government continued to maintain a position of rejection of the religious life of the population, which was expressed not only in criticizing religious services organized by religious communities, anti-religious propaganda, but also confiscation of buildings and church property on illegal grounds. So, the building of the Alma-Ata mosque was seized and handed over to workers of the factory for temporary residence. "The plant promised to release the hall with the onset of spring, but has not yet been released ... There live 30 people. young factory workers. It turned out very unpleasant when young people live on one side, and sometimes they arrange dancing evenings, and on the other half, believers gather and send religious rites" [11, p.26]. His cruelty was struck by the case in Kokchetav, where the church was dismantled, allegedly because of the dilapidated structure and the need to use it as building materials for building other buildings. Despite the attempts of the believing population to stop the church dismantling, by appealing to the Oblast Executive Committee with a proposal to restore the building at their own expense, they were refused, the church was destroyed.

Conclusion. Thus, the observed phenomena in the spiritual life of society demonstrated the growth of the forces of the process of its enslavement, the transformation of culture into a means of strengthening the Bolshevik regime, the formation of a man of the communist type. Today, such scientists as Mustafayeva A.A. [12], Saktaganova Z.G. [13], Mamontova G.A., Maminov A.K.[14] and Potapova A.N.[15] are studying these processes. Their works help to analyze how, in the conditions of war and social instability, the process of "remelting" religious life within the framework of Soviet ideology took place and how this process influenced the spiritual and cultural development of Kazakhstan as a whole.

Thus, these studies show important moments in the history of Kazakhstan, when religion and culture became instruments not only in the fight against external threats, but also part of the increasing totalitarian control and ideological processing of the population.

References:

1. Baltabayeva A.M. *Nekotoryye voprosy antireligioznoy bor'by v Kazakhstane v 20-30-ye gody XX veka //Voprosy istorii Kazakhstana. Issledovaniya molodykh uchenykh.* – Almaty: Institut istorii i etnologii im. CH. CH. Valikhanova MON RK, 2000. – S.38-48. [in Russian]
2. Tasmagambetov A.S. *Politika Sovetskoj vlasti v Kazakhstane v otnoshenii islama v 1917-1940 gg. Avtoreferat na soisk. kand.ist.nauk.* – Almaty, 1998. – 31 s. [in Russian]
3. *Arkhiv Prezidenta Respubliki Kazakhstan (AP RK), Fond. 708, Opis'.5/1, Delo. 617, List.9-14.* [in Russian]
4. AP RK, F.708, Op.5/1, D.617, L.25-27.
5. AP RK, F. 708, Op.5/1, D. 670, L.28-31
6. AP RK, F. 708, Op.5/1, D. 617, L.21-23
7. AP RK, F. 708, Op.5/1, D. 617, L.35-36
8. AP RK, F. 708, Op.5/1, D. 617, L.5-6
9. AP RK, F. 708, Op.10, D. 1385, L.66
10. AP RK, F. 708, Op.10, D. 1385, L.2-13
11. AP RK, F. 708, Op.10, D. 1385, L.26-28.
12. Mustafaeva A.A. *Istoricheskij obzor evolyucii islama v sovetskom Kazahstane [Historical overview of the evolution of Islam in Soviet Kazakhstan]//KazNU Bulletin. Oriental series.* – №3 (60). – 2012. – P.31-35. [in Russian]
13. Saktaganova Z.G. *Sovetskaya model' gosudarstvennoj religioznoj politiki v Kazahstane i religioznaya povsednevnost' kazahstancsev vo vtoroj polovine HKH v. [The Soviet model of state religious policy in Kazakhstan and the religious everyday life of Kazahstanis in the second half of the twentieth century]* Available at: – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sovetskaya-model-gosudarstvennoj-religioznoj-politiki-v-kazahstane-i-religioznaya-povsednevnost-kazahstancsev-vo-vtoroj-polovine-hh-v> [in Russian] (accessed: 03.2024).
14. Mambetova G.A., Muminov A.K., 2023 – Mambetova G.A., Muminov A.K. *Politika sovetskogo gosudarstva v otnoshenii religioznyh deyatelej (Kazahstan. Aktyubinskaya oblast') [The policy of the Soviet state in relation to religious figures (Kazahstan. Aktobe region)].* 2023. №26 (2), Pp.310-326. [in Russian].
15. Potapova A.N. *Religioznaya politika Sovetskogo Gosudarstva i ee osushchestvlenie na YUzhnom Urale v 1941-1958 gg. [Religious policy of the Soviet State and its implementation in the Southern Urals in 1941-1958]* Available at: – URL: <https://www.dissercat.com/content/religioznaya-politika-sovetskogo-gosudarstva-i-ee-osushchestvlenie-na-yuzhnom-urale-v-1941-1> [in Russian] (accessed: 07.2024)

Список использованной литературы:

1. Балтабаева А.М. *Некоторые вопросы антирелигиозной борьбы в Казахстане в 20-30-е годы XX века //Вопросы истории Казахстана. Исследования молодых ученых.* – Алматы: Институт истории и этнологии им. Ч. Ч. Валиханова МОН РК, 2000. – С.38-48.
2. Тасмагамбетов А.С. *Политика Советской власти в Казахстане в отношении ислама в 1917-1940 гг. Автореферат на соиск. канд.ист.наук.* – Алматы 1998. – 31 с.
3. *Архив Президента Республики Казахстан (АП РК) Ф. 708, оп.5/1, д. 617, л.9-14*
4. АП РК Ф.708, оп.5/1, д.617, л.25-27.
5. АП РК Ф. 708, оп.5/1, д. 670, л.28-31
6. АП РК Ф. 708, оп.5/1, д. 617, л.21-23
7. АП РК Ф. 708, оп.5/1, д. 617, л.35-36
8. АП РК Ф. 708, оп.5/1, д. 617, л.5-6
9. АП РК Ф. 708, оп.10, д. 1385, л.66
10. АП РК Ф. 708, оп.10, д. 1385, л.2-13
11. АП РК Ф. 708, оп.10, д. 1385, л.26-28.
12. Мустафаева А.А. *Исторический обзор эволюции ислама в советском Казахстане // KazNU Bulletin. Oriental series.* – №3 (60). – 2012. – С.31-35.
13. Сактаганова З.Г. *Советская модель государственной религиозной политики в Казахстане и религиозная повседневность казахстанцев во второй половине XX в. [Электронный ресурс]* – URL:

<https://cyberleninka.ru/article/n/sovetskaya-model-gosudarstvennoy-religioznoy-politiki-v-kazahstane-i-religioznaya-povsednevnost-kazahstantsev-vo-vtoroy-pолоvine-hh-v> (дата обращения: 03.02.2024).

14. Мамбетова Г.А., Муминов А.К., 2023 – Мамбетова Г.А., Муминов А.К. Политика советского государства в отношении религиозных деятелей (Казахстан. Актыобинская область) // Отан тарихы. 2023. № 26 (2). С.310-326.

15. Потапова А.Н. Религиозная политика Советского Государства и ее осуществление на Южном Урале в 1941-1958 гг. [Электронный ресурс] – URL: <https://www.dissercat.com/content/religioznaya-politika-sovetskogo-gosudarstva-i-ee-osushchestvlenie-na-yuzhnom-urale-v-1941-1> (дата обращения: 07.06.2024).

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20
ӘӨЖ / УДК / UDC 93

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2024.83.4.005>

З.Б. Мырзатаева *¹, А.Е. Каримова ², Б.Н. Абдрахманов ³

¹Абай атындағы ҚазҰПУ, «Айтылған тарих» ғылыми лабораториясының жетекшісі, т.ғ.к.
Алматы қ., Қазақстан Республикасы, E-mail: zabyra73@mail.ru

²Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университетінің
қауымдастырылған профессоры, т.ғ.к. Павлодар қ., Қазақстан Республикасы,
E-mail: ake073@mail.ru

³Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университетінің
қауымдастырылған профессоры, т.ғ.к., Павлодар қ., Қазақстан Республикасы,
E-mail: abdrahmanov_bayr@mail.ru

БІРІНШІ СІБІР КОМИТЕТІНІҢ¹ ҚЫЗМЕТІ ЖӘНЕ 1822 Ж. «СІБІР ҚЫРҒЫЗДАРЫ ТУРАЛЫ ЖАРҒЫ»: ТАРИХНАМАСЫ МЕН ДЕРЕКТІК НЕГІЗІ

Аңдатпа

XIX ғасырдың 20-жылдарында қазақ мемлекеттілігінің іргесі сөгіліп, дағдарысты жағдайды бастан өткерді. 1822 жылдың 22 шілдесінде орта жүз хандығын саяси статусынан айырған «Сібір қазақтарының Жарғысы», 1824 жылы кіші жүз жерінде «Орынбор қазақтарының Жарғысы» енгізілді. «Сібір қазақтары Жарғысының» авторы – Ресей империясының реформаторы, бірінші Сібір комитетінің негізін қалаушы граф М.М. Сперанский еді. М.М. Сперанскийдің «Жарғыны» даярлаудағы мақсаты орта жүз қазақтарын басқаруды біржолата «жақсарту» арқылы өлкенің жер асты және жер үсті ресурстарын империя мүддесіне орай түпкілікті заңдастыру болды. Дәстүрлі хандық биліктің орнына орыстық басқару тәртібінің енгізілуі қазақ елінің тұрмысын ауырлатты, алым-салықтар саны ұлғайып, көшіп қонатын жер аясы тарылды. Бұл халықтың наразылығын тудырды.

Мақала авторлары мәселені тарихнамалық және деректемелік тұрғыдан қарастырады. Бұрын-соңды назардан тыс қалып келген империялық тарихтың жаңа қырларына, яғни, бірінші Сібір комитетінің отарлық мақсатта құрылған орган ретіндегі қызметін сыни әдістермен баяндайды. Оның қазақ жеріндегі ауыр салдарына тоқталады.

Сондай-ақ, авторлар ұжымы Сібір комитетінің бекітуімен және басқаруымен өмірге келген «Сібір қазақтары жарғысының» іске асырылуы, соның салдарынан Арқада үздіксіз жүрген ұлт-азаттық көтерілістер тарихнамасын және деректемесін талдауға алады. Аталған мәселе еліміздің тәуелсіздігі жылдарында ашық айтыла бастады. Соған сәйкес, Сібір комитетінің құрылған 1821-1838 ж. дейінгі қызметі, 1822 жылдан бастап Арқа даласында аталған реформаға қарсы халық наразылығының болғанын фактілік тұрғыдан көрсетеді, яғни, Арқадағы көтерілістің ерекшелігі ретінде, оның бұқаралық сипат алғаны, ұзаққа созылғаны, табанды және ұйымдасқан түрде жүргізілгендігі атап көрсетіледі.

Кілт сөздер: Сібір комитеті, «Сібір қазақтары туралы жарғы», реформа, реформатор, тарихнама, деректер, хандық билік институты, Сарыарқа, патша отаршылдығы.

Жұмыс ҚР БҒМ ІРН АР23487874 «Ресей империясының Солтүстік-Шығыс Қазақстанда ресми саясатын қалыптастыру және іске асыру бағытындағы Сібір комитетінің қызметі: деректерді талдау және контекст» атты жоба аясында орындалды.

¹ Бірінші Сібір комитеті (28 шілде 1821 – 9 қаңтар. 1838). Санкт-Петербургте жұмыс істеген Сібір істері жөніндегі Жоғарғы әкімшілік және заң шығару органы. Сібір генерал-губернаторы М.М. Сперанскийдің 1822 жылғы Сібір реформаларын әзірлеу және жүзеге асыру туралы есебін қарау үшін құрылған.

З.Б.Мырзатаева *¹, А.Е. Каримова ², Б.Н. Абдрахманов ³

¹ КазНПУ имени Абая, Руководитель научной лаборатории «Айтылган тарих»,
кандидат исторических наук, г. Алматы, Республика Казахстан,
E-mail: zabyra73@mail.ru

² Ассоциированный профессор Павлодарского педагогического университета
имени Ә. Марғұлан, кандидат исторических наук, г. Павлодар, Республика Казахстан,
E-mail: ake073@mail.ru

³ Ассоциированный профессор,
Павлодарского педагогического университета имени Ә. Марғұлан, кандидат исторических наук
г. Павлодар, Республика Казахстан, E-mail: abdrahmanov_bayr@mail.ru

О ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПЕРВОГО СИБИРСКОГО КОМИТЕТА И «УСТАВ О СИБИРСКИХ КИРГИЗАХ» 1822 г.: ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ И ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Аннотация

В 20-е годы XIX века казахская государственность пережила кризисную ситуацию. 22 июля 1822 года был введен «Устав о сибирских киргизах», лишивший политического статуса ханскую власть Среднего жуза, в 1824 году - «Устав об оренбургских киргизах» на территории Младшего жуза. Автором «Устава о сибирских киргизах» был граф М.М. Сперанский, реформатор Российской империи, основатель Первого Сибирского Комитета. Целью М.М. Сперанского в подготовке «Устава» была окончательная легализация полезных ископаемых края в интересах империи посредством постоянного «улучшения» управления казахами Среднего жуза. Введение нового порядка управления вместо традиционной ханской власти отягощало быт казахского народа, увеличивалось количество налогов и вводились ограничения на земельные угодья, что ограничивало маршруты кочевания казахов, и в целом, возникали спорные вопросы по землепользованию. Это вызывало недовольство населения.

Авторы статьи рассматривают проблему с позиции историографического анализа и через призму источниковой базы. К новым граням имперской истории, которые когда-то игнорировались, относятся критические методы, описывающие деятельность Первого Сибирского комитета как органа, созданного для колониальных целей. Внимание акцентировано на тяжелых последствиях для казахского народа.

Кроме того, коллектив авторов проводит критический анализ историографии и источников, в частности, «Устава о сибирских киргизах», воплощенного в жизнь при утверждении и под управлением Сибирского комитета, и, как следствие, продолжающихся национально-освободительных восстаний на территории Сарыарки. Данная проблема начала освещаться в годы обретения независимости нашей страны. Соответственно, деятельность Сибирского комитета, существовавшего в 1821-1838 гг., фактически, начиная с 1822 года сопровождалась народными протестами против указанной реформы, потому как они носили массовый характер, были затяжными и хорошо организованными.

Ключевые слова: Сибирский комитет, «Устав о сибирских киргизах», реформа, реформатор, историография, источники, институт ханской власти, Сарыарка, царский колониализм.

Работа выполнена в рамках проекта ИРН AP23487874 МОН РК «Деятельность Сибирского Комитета по формированию и реализации официальной политики Российской империи в Северо-Восточном Казахстане: анализ данных и контекст».

Z.B. Myrzataeva ^{1*}, A.E. Karimova ², B.N. Abdрахmanov ³

¹ KazNPU named after Abai, Head of the scientific laboratory "Aitylgan Tarikh", Candidate of Historical Sciences, Almaty, Republic of Kazakhstan, E-mail: zabyra73@mail.ru

² Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan Associate Professor, Ph. D. Pavlodar, Republic of Kazakhstan, E-mail: ake073@mail.ru

³ Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan Associate Professor, Ph. D. Pavlodar, Republic of Kazakhstan, E-mail: abdrahmanov_bayr@mail.ru

ABOUT ACTIVITIES OF THE FIRST SIBERIAN COMMITTEE² AND THE «LAW ON THE SIBERIAN KIRGHIZ» OF 1822: HISTORIOGRAPHICAL AND SOURCE ANALYSIS

Abstract

In the 20s of the XIX century, the Kazakh government experienced a crisis situation. On 22 July 1822, the 'Statute on the Siberian Kirghiz' was introduced, which deprived the khan power of the Middle zhuz of political status, and in 1824 - the 'Statute on the Orenburg Kirghiz' on the territory of the Younger zhuz. The author of the 'Statute on the Siberian Kirghiz' was Count M.M. Speransky, a reformer of the Russian Empire and founder of the First Siberian Committee. The purpose of M. M. Speransky in the preparation of the 'Statute' was the final legalisation of the mineral resources of the region in the interests of the Empire by means of constant 'improvement' of the management of the Kazakhs of the Middle Zhuz. The introduction of a new order of governance instead of the traditional khan's authority burdened the life of the Kazakh people, the number of taxes was increased and restrictions were imposed on land, which limited the routes of nomadic Kazakhs, and in general, there were controversial issues on land use. This caused discontent among the population.

The authors of this article examine the problem from the perspective of historiographical analysis and through the prism of the source base. New facets of imperial history that were once ignored include critical methods describing the activities of the First Siberian Committee as a body created for colonial purposes. Attention is emphasised on the dire consequences for the Kazakh people.

In addition, the team of authors conducted a critical analysis of historiography and sources, in particular, the 'Statute on the Siberian Kirghiz', implemented under the approval and administration of the Siberian Committee, and, as a consequence, the ongoing national liberation uprisings in the territory of Saryarka. This problem began to be highlighted in the years of independence of our country. Accordingly, the activities of the Siberian Committee, which existed in 1821-1838, in fact, since 1822 were accompanied by popular protests against the reform, because they were mass, protracted and well-organised.

Keywords: Siberian Committee, Statute on Siberian Kirghiz, reform, reformer, historiography, sources, institution of khan's power, Saryarka, tsarist colonialism.

The work was carried out within the framework of the project IRN AP23487874 MES RK 'Activities of the Siberian Committee on the formation and implementation of the official policy of the Russian Empire in North-Eastern Kazakhstan: data analysis and context'.

Кіріспе. XIX ғасырдың 20-жылдарында Арқа жерінде орыс басқару жүйесі енгізіле бастады. Қазақ мемлекетінің саяси тағдырына зор нұқсан келтірген оқиғалар нақ осы кезеңде болып өтті. Патша реформаторы М.М. Сперанский қазақ жерінде әкімшілік-территориялық басқару жүйесін енгізу арқылы оның табиғи дамуына тежеу қойды. Сонымен қатар, аталған реформа әскери тұрғыдан басқаруға негізделіп даярланды: жаңа басқарма саяси тұрғыдан өлкеге бекініп, бұдан әрі қарай қазақ даласына ішкері ену көзделінді. Реформа Арқа жеріндегі тұтас хандықты бөлшектеп басқаруға бағытталды. Түрлі салықтар енгізу арқылы жер үсті және жер асты байлықтары тонауға ұшырай бастады. Алайда, 1822 ж. «Жарғыда» бұл шебер бүркемеленді, оның мазмұнына қарағанда «Жарғы» жергілікті өңірге игілік пен өркениет әкелетін сияқты көрсетілді. Революцияға дейінгі және кеңестік тарихнама оған объективті бағасын бере алған жоқ, ал бүгінгі таңда бұл мәселенің жаңа технологиялық құралдармен қарастырудың маңызы зор. Мемлекеттілікті сақтау, отаншылдықты ұрпақаралық сабақтастықта жеткізу және тарихи

---

² The First Siberian Committee (July 28, 1821 – January 9, 1838). The Supreme Administrative and Legislative Body for Siberian Affairs, which operated in St. Petersburg. It was established to review the report of the Siberian Governor-General M.M. Speransky on the development and implementation of the Siberian reforms of 1822.

жадты қалыптастыруда аталған тақырыпты зерттеудің маңызы зор және өзекті тақырыптардың бірінен орын алады.

Материалдар мен әдістер. Мақалада тарихнамалық, деректемелік талдау әдістері және тарихи-жүйелілік, тарихи-салыстырмалылық, тарихи-антропологиялық әдіс-құралдары пайдаланылды. Мәселе мазмұнын ашуда қазіргі таңдағы зерттеудің «жаңа империялық тарих» аталып кеткен тарихи зерттеудің методологиялық құралдарына ғылыми-теориялық талдау жасалынады. Тарихнамалық талдау тарихи хронологиялық негізден қарастырылады.

Талқылау. Сонымен, алғашқы Сібір комитетінің ұйымдастырылуы патша сарайының қызметкері, реформатор Михайл Михайлович Сперанскийдің есімімен байланысты. 1819 жылы 22 наурызда Александр І М.М. Сперанскийді Ресей империясының кең аумағында - Сібір генерал-губернаторы етіп тағайындау туралы Жарлыққа қол қояды. М.М. Сперанский Сібірдің бай ресурстарымен (құнды аң терісі, қазақтың шұрайлы жерлері, жер асты мен жер үсті) қазына байлығын ұлғайту арқылы империяның отаршылдық саясатын жүргізуді көздеді, оның бұл бағыттағы еңбегі тез-ақ «ақталып» зор беделге ие болды. М.М. Сперанский Тобольск, Томск, Иркутск қалаларын қамтитын Сібір аймағы мен қазақ даласына түбегейлі реформа жасамай, қажетті деңгейде Ресей капитализмі үшін пайда келтіру мүмкін емес деп түйіндейді. Осындай мақсатпен Азия департаментінде, 1819 жылы тек қана қазақ даласына қарасты саяси-экономикалық мәселелермен айналысатын Азиялық комитет атты ерекше орган құрылған-тын. Бұл комитеттің тапсырмасы бойынша сол кезеңге дейінгі орыс-қазақ қатынастарын анықтау үшін М.М. Сперанский 1819 жылы Солтүстік шығыс Қазақстанға келеді. Қазақ қоғамымен таныса келе, түйген пікірін, ол қызына жолдаған хатында қазақ қоғамын «жабайы», «тағы» ел деп көрсетеді. Сонымен қатар ол «Мен Сібірдің нағыз саяси мәселесін аштым. Бұл тұрғыда, менімен тек қана, Ермак теңесе алады» [1, 143 с.] дейді. Ермак – Көшім хан билеген Сібір хандығына қарақшылық жорық жасаған казак атаманы екені белгілі. Сондықтан М.М. Сперанскийдің бұл ойларынан отарлық мақсатты көздеген ресейлік шенеуніктер қатарынан екендігін байқау қиын емес.

Арқада орыстық үстемдіктің орнай бастауына арналған зерттеу жұмыстары бүгінде аз емес. Аталған мәселеге қатысты тарихнаманы үш кезеңге бөліп қарастырамыз. Алғашқысы патша өкілдерінің қаламынан шыққан еңбектер: әскери-шенеуніктердің күнделік жазбалары, мерзімді басылымдар және заңдық құжаттар құрайды. Екінші топқа кеңестік империя тұсындағы зерттеулер және үшінші топқа – қазіргі таңдағы ғалымдар еңбектері.

XIX ғасыр зерттеушілерінен Ш.Уәлиханов еңбектерін [2, 18 б.] ерекше атауға болады. Ш. Уәлиханов хан билігіне, билер сотына, әкімшілік реформаларға қатысты пікір білдірген. Ол орыстық басқарудың қазақ жерінде мүлдем қажетсіз болғандығын, керісінше мұндай басқарманың қазақ өмірі үшін қайғы әкелгенін ашық жазды. Сондай-ақ, Арқадағы «Жарғы» негізінде құрылған дуандардың (округтардың) салдарынан елдің жұтқа ұшырай бастағанын да айтты.

Сол сияқты, 1822 ж. даярланған әкімшілік-территориялық реформа – «Сібір қырғыздары туралы Жарғыға» объективті баға беруге талпынған автор Н.Ядринцев [3] болды. Н.Ядринцев жалпы Сібір халықтарының отарға айнала басталуы кезеңі жайында, Сібір басқармасы жөнінде ауқымды еңбек жазды. Онда ол «Жарғылардың» жергілікті халықтар үшін зардапты болғанын айтады. Әсіресе империя саясатын жүргізуде адал атсалысқандардың бірі - М.Красовский. Алайда, орта жүз хандығына енгізілген өзгерістер бойынша жергілікті басқару аппаратына тоқталған еңбегінің орны ерекше [4]. Ол Арқадағы орыстық басқарманың әрбір бөлігін жеке-дара талдауға алады. Автордың өңір жөнінде жинаған статистикалық мәліметтері мәселені жан-жақты зерттеуде көмегі айтарлықтай болды.

Зерттеу тақырыбының кейбір аспектілеріне Н.Г. Путинцев, И.В. Щеглов та [5] өз еңбектерінде қысқаша тоқталған. Бұл еңбектерде Батыс-Сібірге басып кірген Сібір казак әскерлерінің тарихы мерзімдік дәйектілікпен көрсетіледі.

Омбы облысының бастығы Броневскийдің, орыс географы Завалишиннің, Орынбор генерал-губернаторы Крыжановскийдің Арқа жері туралы айтқан ой-пікірлері аса көңіл аударарлық. Мұнда Броневский XIX ғасырдың 30-жылдарындағы (Арқа жеріндегі) қазақ өмірі жайында құнды мәліметтер қалдырса [6, 165-192 с.], Завалишин патшалықтың отаршылдық саясаты үшін Арқа жерін «Алтын дала» [7] болып табылатынын ашық айтты. Ал, Крыжановскийдің қазақ жеріне деген метрополиялық көзқарасы ерекше. Ол: «Қырғыз (казак-автор.) даласы Ресей империясы үшін аса қажет. Бұл жерді басқа отаршыл империя жаулап алған күннің өзінде, біз ол үшін күрескен болар едік» [8], – деп жазады. Міне, бұл фактілік материалдар патшалық Ресейдің жаулап алуды көздеген көңіл-күйін толық жеткізсе керек. Қарастырғалы отырған кезеңге байланысты, жалпы қазақтардың шаруашылығы мен әлеуметтік құрылымы және Орта Азиядағы сауданың жәй-күйі, сондай-ақ, жекелеген әлеуметтік топтардың –

сұлтандардың, билердің қоғамдағы орны мен саяси жағдайы туралы зерттеу үшін маңызы бар келесі еңбек – Орынбор Шекара Комиссиясының төрағасы, генерал Г.Ф. Генійстің күнделік жазбасы. Арқа жерінде болғанда, көрген-білгенін сол қалпында жазған оның бұл еңбегінен қазақ даласының күнделікті өмірін жақыннан тануға болады [9].

Сондай-ақ, XIX ғасырда өмір сүрген орыстың белгілі тарихшысы М.С. Соловьевтің еңбегінен патшалықтың жүргізген «Шығыс саясатындағы» қылмыстардың бет-пердесін ашып жазғанын байқаймыз. Ол, патша І Петрдің империялық пиғылдарын, шығысқа көз алмай қарауда болғанын, болашақта қазақ даласын, Орталық Азияны басып алуды армандағанын ашық жазады. Оның Арқада бекінуі үшін орыс шаруаларын сан жағынан ұлғайтып, жергілікті халықты христиандандыру керек» [10] деген ойларын еш өзгеріссіз баяндаған.

Төңкеріске дейінгі зерттеулердің басым көпшілігі Сібір орыс-казактарының Сібір шебіне ентелеп енуі жылдық мерзім бойынша статистикалық мәліметтермен көрсеткен. Мұндай зерттеулер қатарына «Памятка Семиреченского казака с кратким очерком завоевание Средней Азии», «Военно-статистическое обозрение Российской империи» [11], сондай-ақ, зерттеуші Ф.Н. Усов, Г.Е. Катанаев, Н.В. Леденев [12] еңбектерін жатқызуға болады.

Нәтижесі. Сөйтіп, революцияға дейінгі еңбектерді саралай келе мынаны атап айту маңызды: біріншіден, бұл кезең авторлары 1822 жылғы «Сібір қырғыздары Жарғысын» қазақ қоғамының қалай қарсы алғандығын, орыс үстемдігінің Арқа жеріндегі зардапты салдарын ашып көрсетуден бойын аулақ ұстайды. Екіншіден, қазақ даласындағы орыс-казак әскерилерінің халыққа көрсеткен озбырлықтарын сөз етпейді. Үшіншіден, орыс-казак отрядтарының шабуымен опат болған жергілікті тұрғындар, сарбаздар саны еш жерде тіркелмеген. Міне сөйтіп, революцияға дейінгі зерттеушілер, XIX ғасырдың 20-30 жылдарындағы қазақ сахарасының қайғылы тарихын ақиқат-шындық тұрғысында көрсете алмады.

Жалпы Сібір тарихына арналған еңбектерді Г.Ф. Миллер, П.А. Словцов, С.М. Прутченко, В.К. Андриевич, В.Вагин жазады [13]. Батыс Сібір тарихына қатысты кейбір мәліметтерді аталған авторлар еңбегінен табамыз.

Семей баспасынан алғашында «Естелік кітапша» деген атпен Семей облыстық статистикалық комитетінің басшылығымен, содан соң «Орыс-географиялық қоғамының Батыс-Сібір бөлімінің Семей бөлімшесі жазбасында» мұрағат құжаттары негізімен «Дала өлкесі тарихына арналған құжаттар» деген атпен Н.Коншиннің көлемді еңбектері жарық көрген [14]. Н.Коншин - Орыс географиялық қоғамының Семей бөлімшесіндегі статистикалық комитетте қызмет еткен, жер аударылып келген орыс ғалымы. Оның еңбектерінің басым көпшілігі Аягөз, Көкпекті, Қарқаралы сыртқы дуандардың құрылу тарихына қатысты құжаттар жинағынан тұрады. Мұнда, сыртқы округтер тарихының XIX ғасырдың 30-40 жылдарындағы оқиғалар қамтылған. Бұл еңбектердің құндылығы, Семей мұрағатындағы деректерді түпнұсқасында жинақтап бір жүйеге келтіруінде. Әсіресе, әрбір еңбек соңындағы қосымша деректердің маңызы зор.

М.М. Сперанскийдің қызметі мен өмірі туралы мәліметтерді С.А. Чибиряев, Қ.А. Колягин, М.Ф. Корф, А. Фатеев [15] және т.б. [16] авторлар еңбектерінен табамыз. Аталған авторлардың барлығы дерлік М.М. Сперанскийді жоғарыдан (тек мадақтаумен) көрсетеді. Олардың тұжырымдауынша, Сперанский Сібір халқы мен қазақ халқына тек игілікті іс жасаушы тұлға қатарынан көрсеткісі келеді. Ал, шын мәнінде реформадағы басты отарлау мәселесінің қойылғанын аталған авторлар көрмеуге тырысты.

Патшалық дәуір өтіп, билік кеңестер қолына көшкеннен кейін де Қазақстан тарихы объективті зерттелмей қалды. Қазақстан тарихы 1940-1941 жылы профессор М.Вяткиннің редакциялауымен «ҚазССР тарихы бойынша материалдар (1785-1828 ж.)» және «Қазақ ССР-нің тарихы бойынша очерк» жарық көрді [17]. Бұл еңбектердің құндылығы, осы кезең оқиғаларының деректік негіздермен берілуінде. Алайда біз қарастырғалы отырған мәселелер аталған еңбекте арнайы қойылмаған.

Төңкерістен кейінгі Қазақстан тарихын зерттеуші ғалымдар ішінен А.Баймурзиннің еңбегін ерекше атауға болады [18]. Орта жүзде патшалықтың отаршылдық саясатының бет-пердесін ашып, әшкерелеген автордың бұл еңбегін біз жоғары бағалаймыз. Сондай-ақ, 40-жылдардағы зерттеушілер қатарынан байыпты тұжырым жасаған тарихшы Г.Ф. Бутлердің, кандидаттық диссертациясының орны ерекше. Автор бұл жұмыста, бүгінге дейін мәнін жоймаған салмақты қорытындылар түйген. Жалпы, еңбек кеңестік билік жағдайында жазылғандықтан, Ресей империясының Қазақстан үшін «игілікті ықпалы» да назардан тыс қалмайды. Дегенмен Г.Ф. Бутлер, 1822 ж. «Жарғының» іске асырылуын әділ қорытады. Ол: «Жарғыда жаңа басқару жүйесі ақырын, бейбіт жолмен жүргізілсін делінгенімен, шын мәнінде бұл тек декларация күйінде қалып, нағыз басқыншылық, зорлық, күштеу жолымен іске асты» [19, 94 с.] - деп жазады.

1950–1960 жылдарда ерекше көзге түсетін ғалым, профессор Ермұхан Бекмаханов. XIX ғасырдың 20–40 жылдардағы отан тарихын тұңғыш рет терең зерттеп, өткен тарих беттеріне жаңаша ғылыми баға

берген. Оның көлемді монографиялық зерттеуі [20] бүгінге дейін өз құндылығын жойған жоқ. Сондай-ақ, біз патшалық Ресейдің орта жүз жеріне дендеп енген кезеңі жөнінде тарихшы Н.Бекмаханованың еңбектерінен де кездестіреміз [21, 30-38 с.]. Ал тарихи-құқықтық тұрғыдан жүргізілген бірнеше ғылыми зерттеулердің авторы академик С.З. Зиманов құжаттық деректер мен материалдар даярлаған [22].

1980-жылдары да, Қазақстан тарихын бұрмалау, шындықты жасыру жалғасын тапты. Тоталитарлық жүйе қыспағы салдарынан орыстық басқару жүйесінің зардаптарын айтуға мүмкіндік болмады. Сондай жүйеде өмірге келген еңбектер қатарынан тарихшы Ө.Өмірзақовтың зерттеу жұмысын атай аламыз [23].

Отан тарихына жаңа көзқарас қалыптасып, тарихи шынайылықты айтуға мүмкіндік туған тәуесіздік жылдарында профессор Ж.Қасымбаев бірқатар еңбек [24] даярлады. Әсіресе, ол Ақмола, Семей тарихына қатысты тың ойлар айтты, монографиялық еңбектер даярлады. Зерттеуші бұрын назардан тыс қалған көптеген деректермен, қаланың 1832 жылдан 1917 жылға дейінгі әлеуметтік-экономикалық тарихын баяндайды.

Сондай-ақ патшалық Ресейдің отаршылдық саясатын жаңа концептуалды тұжырымдармен берілетін еңбектер қатарын профессор С.Қ. Жақыпбек [25] даярлады. Автор патшалық Ресейдің қазақ халқын отарлау мақсатында жүргізген орыстандыру саясатының түпкі мәнін ашқан. Әсіресе, отаршылдықтың ауыр зардабы – рухани жаулау әдісінің, ең ауыр жолы орыстандыру, діннен айыру болғанын ескертеді.

К.Абуов, С.Ақтаев, К.Жиренчин, Б.Абдрахманова [26] аталған тарихи кезеңге қатысты еңбектерді өмірге әкелді. Көкшетау қаласы бойынша даярланған тарихи очерк авторы К.Әбуов орыстық басқару жүйесінің қазақ халқы үшін ауыр болғанын айтады [26, 205 б.]. Алға тартылған мәселені, С.Ақтаев филология саласынан, К.Жиренчин заң ғылымы жағынан алып қарастырған. Тарихи тұрғыдан зерттелмеген бұл еңбектер, жалпы қазақ даласындағы басқару жүйелері туралы хабар береді. Сондай-ақ, ХІХ ғасырдың 20-шы жылдарынан бастап, соңына дейінгі Қазақстан территориясындағы ресейлік билеу және басқару органдарының құрылуы мен қызметін талдауға алған тарихшы Б.Абдрахманованың еңбегі [27] айтарлықтай. Еңбек отан тарихын зерттеушілер үшін аса маңызды болып табылады.

Диссертациялық және ізденістік жұмыстарды Медетов Б., Таскужина А.Б., Алпысбаева, Оразмагамбетова Д.И. [28] даярлады. Медетов Б. [28] өз еңбегін Көкшетау қаласының құрылу тарихына арнаса, Алпысбаева Ақмола қаласының тарихына арнаған. Таскужина Омбы қаласының даму тарихын зерттеген. Жалпы бұл еңбектерде Орталық Қазақстанның Ресей империясының отарына айналу процесі толық қамтылмағанымен, қалалар тарихына жаңаша көзқарас қалыптастыруда қосқан үлестері зор. «Сібір қазақтары басқармасының» қызметін арнайы қарастырған кандидаттық диссертацияның авторы Е.Тоғжанов [29] заң ғылым саласында үлес қосты. Автор құнды деректер мен материалдар арқылы назардан тыс қалған мәселелерді жаңаша ғылыми теориялық және методологиялық тұрғыдан қарастырады.

Деректер қорын екі топқа бөліп қарастыруға болады. Бірінші топты мемлекеттік мұрағат қорлары, яғни Қазақстан республикасының Орталық Мемлекеттік мұрағаты қорында сақталған 1822-1838 жылдар аралығындағы Омбы облыстық басқармасы аталатын № 338 қор құжаттарын құрайды. Қорда Арқада құрылған сыртқы дуандардың тарихы, статистикалық мәліметтер, әрбір сыртқы дуандардың бастықтарының қолдары мен гербтік мөрі қойылған рапорттар, санақ тізімдері мен хаттары тіркелген. Алайда, қордағы кездескен құжаттардың уақыт өтуі салдарынан ескіруі, онда хронологиялық дәйектіліктің сақталмауы, сондай-ақ, отаршылдық әкімшіліктің мақсат-мүддесі қоғамдық пікірден жасырын қалуы және Арқадағы саяси маңызды істердің өрескел бұрмалануы зерттеу жұмысы барысында қиыншылықтар туғызды. Сонымен қатар аталған қорды пайдалану барысында байқағанымыз, құжаттардың басым көпшілігі сыртқы дуандардың құрылымы туралы, яғни жөндеу (ремонт) жұмысы жағдайындағы хабарламалардан тұрады. Сондай-ақ мал саны, халық санағы және ондағы қазақтардың көшіп-қонатын орындары туралы мәліметтер сақталған. Бірақ хан билігін сақтау жолында күрескен Ғұбайдолла және өзге де қазақ сұлтан-билерінің тағдыры жөнінде, жалпы Сары-Арқадағы аласапыран кезең туралы, яғни халық басына түскен қасіретті 1820–1840 жылдар жөнінде мәліметтер өте аз. Қазақстан республикасының орталық мемлекеттік мұрағатындағы № 374 қорда 1826-1857 жылдар аралығын қамтитын мәліметтер кездеседі. Бірақ, басым көпшілік құжаттар Кенесары бастаған ұлт-азаттық көтеріліс жөнінде топтастырылған. Бұл қордағы құжаттар да, орта жүздегі хан билігінің жойылуын толық анықтап бере алмайды.

Омбы облысының мемлекеттік мұрағатында № 366-қор – Катанаяевтың жеке қоры деп аталады, ал № 3 қор – Батыс Сібірдің бас басқармасының құжаттарынан тұрады. Біз № 366 қор құжаттарын пайдалана отырып, Қазақстан мұрағатынан кездеспеген бірнеше құнды материал табылды. Атап айтсақ, патша әкімшілігінің, генерал-губернаторлардың хан, сұлтан, би, тархандармен өзара жазған қатынас хаттары бар. Мұндай дереккөзі, патшалық әкімшіліктің Арқадағы саяси агрессиясын тануға мүмкіндік береді. Аталған қордан Орта жүз ханы Уәлидің заңды мирасқоры Ғұбайдолла төренің қудалануы,

патшалық әкімшіліктің жүргізген әділетсіз озбырлығы, Арқадағы орыс әскери-басқыншы отрядтардың қатыгез іс-қимылдары, қазақ сұлтандарының арыз-шағым хаттары және орыс офицерлерінің отарлық қызметі жөнінде мағлұматтар алуға болады. Батыс-Сібірдің бас басқармасы деп аталатын № 3-қорда мәселеге қатысы бар құнды құжаттар мол.

Деректердің екінші тобын Омбы кітапханаларындағы және ондағы сирек кездесетін қор бөліміндегі, тарихи-өлкетану мұражайындағы материалдар құрайды. Әсіресе, А.С. Пушкин атындағы Омбы облыстық кітапханасында және Омбы тарихи өлкетану мұражайында сақталған мерзімді басылым [30] материалдары жұмыс мазмұнын байытып кенейте түсті. Бұл орындардан орыс-географиялық қоғамының Батыс-Сібір бөлімшесі басылымдарындағы, оның «Жазбалары» мен «Хабарларында» жарияланған материалдар, сондай-ақ, Омбы, Ақмола облыстарының «Естелік кітаптары мен адрес календарлары» нақты тарихи оқиғалар туралы хабар алуға мүмкіндік береді. «Сібір қырғыздарының Жарғысы» және оның негізінде сыртқы дуандардың құрылу тарихы өткен ғасырдағы мерзімді басылым беттерінде жарық көрген мақалалардан тұрады. Санкт-Петербургте, 1876 ж., «Сібір» газетінің жинағы жарыққа шықты [31]. Мұнда 1823-1826 жж. аралығында, 1822 жылғы заңдық құжаттың іске асырылуы туралы 8 ресми құжат жарияланған. Бұл құжаттарда Арқа жеріндегі патшалықтың басқыншылық саясаты жөнінде мол мәліметтер беріледі. Дәл осы секілді хабарламалар «Киргизская степная газета» [32] атты басылымда Көкшетау сыртқы дуанының «салтанатты» ашылу сәті баяндалған. «Той-думан» секілді етіп көрсетуге тырысқанмен жергілікті тұрғындар үшін мереке емес екенін байқау қиын емес. Арқа еліндегі жер-су байлықтарына патшалық отаршылардың өлшеусіз қол сұққаны ж.б. жөнінде «Восточное обозрение» газетінен көп кездестіруге болады. Аталған газетте әсіресе, «Қазақ халқының тағдыры» аталатын тақырыпта үлкен мақала жарияланған. Мақалада патша отаршыларының үстемдігінен зардап шеккен халық өмірі сөз етіледі. Ал «Степной край» газеті нөмірлерінде XIX ғасыр соңындағы империялық езгідегі қазақ қоғамының азапты күнделікті өмірі туралы хабарларды оқуға болады.

Сонымен қатар, деректер мен материалдар топтастырылған жинақтар аталған мәселені қарастыруда аса пайдалы. Мәселен, XVIII-XIX ғасырлардағы орыс-қазақ қатынастары атты деректер жинағында патша заңдары мен жарлықтары топтастырылған. Әсіресе, құжаттар мен патшалық шенеуніктерінің құпия іс-қағаздары И.Крафт даярлаған заңдар жинағында [33] қамтылған.

1822 ж. «Жарғы» мазмұны «Материалы по истории политического строя Казахстана» атты деректер жинағында жарияланған. «Жарғы» мазмұнын Ресейдің толық заңдар жинағымен (ПСЗ) салыстырғанда, оның бірегей (аутентично) екендігіне көз жеткізуге болады. Сондай-ақ «Учреждение для управления с Сибирской губерний» атты заңдық құжаттар жинағынан Н.Сперанскийдің жалпы Сібір «бұратаналарына» арнаған «Жарғысын» пайдалануға болады. Бұл құжат, «Сібір қазақтарының Жарғысымен» салыстыруда, жалпы, Сібір заңдылықтарының қаншалықты деңгейде дайындалғаны туралы мәлімет алу үшін көмегі айтарлықтай. Аталған деректік құжаттар қатарын толықтыра түскен, келесі еңбек – «Қазақстанда орыс басқару жүйесінің енгізілуі туралы материалдар» атты жинақ [34].

Қорытынды. Тақырып тарихнамасына және деректік негізіне шолу жасай келе, қорытатынымыз патшалық үкіметтің Сібір комитеті қызметінің негізгі және маңызды болып табылатын Батыс-Сібір қазақтарының жеріне ерекше назар аударғаны байқалады. Арқаны жаулап алуда патшалық әкімшілік тұтас хан билігін «бөліп ал да, билей бер» принципіне сүйенді.

Тарихнамалық және деректік талдаулар Бірінші Сібір комитетінің негізін қалаған, реформатор М.М. Сперанскийдің Орта жүз жеріндегі мемлекеттіліктің іргесін шайқалтып, ол өңірлердің толық орыстық басқару жүйесіне енгізуге жол ашқанын көре аламыз. Қарастырып отырған мәселенің тарихнамасы бай, бірақ, қазіргі технологиялық құралдар, тарихи антропологиялық тұрғыдан қарастырылған еңбектер қатары жоқтың қасы деуге болады. Микротарихи тұрғыдан мәселені қарастырудың маңызы сол тарихи кезеңдегі қарапайым халық өмірінің тыныс-тіршілігі арқылы тануға жетелейді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Чибиряев А.С. Великий русский реформатор. Жизнь, деятельность, поли. Взгляды М.М.Сперанского. – М., 1993. –227.
2. Уәлиханов Ш. Таңдамалы шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1985. – 560 б.
3. Ядринцев Н. Управление Сибирью и реформа Сперанского //Сибирь как колония. – СПб., 1892. – 521 с.
4. Красовский М. // Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Область Сибирских киргизов. Часть 1. – СПб., 1868. – 472 с.
5. Путинцев Н.П. Хронологический перечень событий из истории Сибирского казачьего войска со

времени водворения Западно-сибирских казаков на занимаемой ими ныне территории. – Омск, 1891. – 256 с.; Щеглов И.В. Хронологический перечень важнейших данных из истории Сибири 1032-1882 гг. – Иркутск: Изд. Сиб. Отд. РГО., –1883. –778 с.

6. Броневский С. Записки о киргиз-кайсаках Средней Орды // Отечественные записки. 1830. Ч.42. Кн.121. –С. 165-192. Броневский С.В. О первой оседлости и хлебопашество киргизов во вновь образуемом Кокбухтинском округе в Киргизской степи // Земледельческий журнал. –1832. –№8. –625 с.

7. Завалишин И. Описание Западной Сибири. Т.III. –СПб., 1867. –145 с.

8. Оренбургский генерал-губернатор Н.Х. Крыжановский // Записки Оренбургского отделения ИРГО. Вып.1. –Казань, 1870. –21 с.

9. Гейнс А.К. Собрание литературных трудов. Т.1. –СПб., 1897. –589 с.; Т.2. –СПб., 1898. –589 с.

10. Соловьев С.М. Чтения и рассказы по истории России / Сост. и вступ. ст. С.С. Дмитриева. –М.: Правда, 1989. –768 с.

11. Памятка Семиреченского казака с кратким очерком завоевания Средней Азии. –СПб., 1909.; Военно-статист. обозрение Российской империи. Т.ХVII. Ч.3. Киргизская степь Западной Сибири. –СПб., 1852. –182 с.

12. Усов Ф.Н. Статистическое описание Сибирского казачьего войска. –СПб., Изд.: Гл. упр. иррегулярных войск, –1879. 284 с.; Катанаев Г.Е. Киргизский вопрос в Сибирском казачьем войске. –Омск, 1901.; Леденев Н.В. История Семиреченского казачьего войска. –Верный, 1908.

13. Миллер Г.Ф. История Сибири. Л.: АН СССР. 1941. Т.2. –638с.; Слоцов П.А. Историческое обозрение Сибири. Кн.1. –СПб. –256 с.; Прутченко С.М. Сибирские окраины. –СПб., 1899. –532 с.; Андриевич В.К. Исторический очерк Сибири. –СПб., 1887. –756 с.; Вагин В. Исторические сведения о деятельности гр. М.М. Сперанского в Сибири с 1819–1822 гг. –Т.2. Иркутск, 1872.

14. Коншин Н. Материалы для истории степного края. К истории Каркаралинского и Аягузского округов 30–40-х г. XIX в. // Записки Семипалатинского отд. РГО. –Вып. I. –1903; Материалы для истории степного края. К истории Кокпектинского округа. С приложением. // Записки Семипалатинского отделения РГО. –Вып. II. –1905; Краткий исторический очерк Семипалатинского края (до 1917 г.) // Нашего хозяйства. –1927. –8-13 с.

15. Чибиряев С.А. Великий русский реформатор. Жизнь, деятельность и политические взгляды М.М. Сперанского. –М.: Наука, 1989. –216 с.; Колягин В.А. Политические взгляды М.М. Сперанского. –Саратов: Саратов. ун-т, 1973; Корф М.Ф. Жизнь графа Сперанского. –Т.II. –СПб., 1886; Фатеев А., М.М. Сперанский – генерал-губернатор Сибири. // Записки Русского научно- исследовательского объединения в Праге. Т.П. –Прага, 1942.

16. Светило российской бюрократии: исторический портрет М.М. Сперанского. – М.: Молодая гвардия, 1991; Сперанский М.М. Проекты и записки. – М., 1961; Сперанский М.М. В память графа Михаила Сперанского 1772–1872. –Спб., Изд. Импер. Публич. Биб-ки, 1872. –855 с.

17. Материалы по истории Казахской ССР. Т.IV. 1785-1828. –М.-Л.: изд-во АН СССР, 1940. –543с.; Вяткин М.П. Очерки по истории Казахской ССР. –Т.1. –Л.: ОГИЗ, 1941. –368 с.

18. Баймурзин А. Из истории захвата царизмом Большой и Средней Орд. // Известия Каз ФАН. Вып. 1. 1940.

19. Бутлер Г.Ф. Ликвидация ханской власти и открытие внешних округов в Среднем жузе. Дис. канд. ист. наук. –Алма-Ата, 1946. –233 с.

20. Бекмаханов Е. Қазақстан XIX ғасырдың 20-40-жылдарында (Оқу құралы). – Алматы: Санат, 1994. –416.

21. Бекмаханова Н.Е., Сайкина Ф.А. Законодательная политика Царского правительства в 20-х годах XIX в. в Казахстане // История. Вып.3. – А., 1968; Бекмаханова Н.Е. Царское правительство и институт султана в Среднем жузе в XIX в. // Известия АН КазССР. –Сер.общ.наук. –1968. –N 2. –С.30-38.

22. Зиманов С.З. Политический строй Казахстана конца XVIII и первой половины XIX веков. –Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1960. –296 с.

23. Умурзаков У.А. Ликвидация ханской системы управления в Центральном и Северо-Западном Казахстане: сущность, прогрессивные последствия: дис. канд. ист. наук. –Алма-Ата, 1985. –177 с.

24. Касымбаев Ж.К. О некоторых вопросах истории национально- освободительного движения в Казахстане второй половины XIX в. // История и историографии национально-освободительных движений второй половины XIX–нач. XX вв. в Средней Азии и Казахстане. –Ташкент, 1989. –С. 84-93; Касымбаев Ж., Азубаев Н. История Акмолы (XIX–нач. XX века): Исследование. –Алматы: «Жеті Жарғы», 1998. –176с.; // Ленинийіл жас, 1991. 9 тамыз; История города Семипалатинска (1718–1917 гг.). –Алматы. Өлке. 1998. –276 с.; Устав о «Сибирских киргизах» 1822 г. и вопросы упразднения ханской

власти в Среднем жузе // Вестник КазГУ им. аль-Фараби. Серия историческая. N 15. 2000. –Алматы. –С.64-71; Акмолинский округ // Казахская советская энциклопедия в 4-х т. Т.1. –Алма-Ата. –С.66.

25. Жақыпбек С.Қ. Қазақ қалай шоқындырылды? // Ақиқат. –1997. –N 3. –46-49 б.; Хазіреттер қарсылығы // Ақиқат. –1997. –N 11. –22-24 б.

26. Абуев К.К. Кокиетау: Исторические очерки. –Кокшетау. 1997. –С. 300.; Ақатаев С. «Жаңа ереже» деген не? // Ақиқат. –1998. –N 12. 51 – 58 б.; Ханзаданың қасіреті. Ғұбайдолла қалай хан болмай қалды. // Ақиқат. –1997. –N 7. –28-34 бб.; Жиренчин К.А. Политические развития Казахстана в XIX- нач. XX веков. Алматы: Жеті Жарғы, 1996. –352 с.

27. Абдрахманова Б.М. Разработка М.М. Сперанским «Устава о Сибирских Киргизах» 1822 г. Социально-политические институты Казахского общества // Вестник Московского университета. Серия историческая. 1991. N 8; История Казахстана. Власть. Система управления, территориальное устройство в XIX веке. –Астана, 1998. –132 с.

28. Медетов Б.О. Социально-экономическое и культурное развитие г.Кокчетова и его уезда (20-е г. XIX в.-нач. XX в.): Автореф. дис.канд. ист. наук. - Алма-Ата., 1992. -29 с.; Таскужина А.Б. Развитие города Омска как центра политических хозяйственных и культурных отношений в степном крае. (1822-1914). Автореф. дис. канд. ист. наук. - Алматы, 1997. -28 с.; Алпысбаева К. Проблемы социально-экономического и культурного развития г.Акмолы (1832-1914). Автореф. дис. канд. ист. наук. - Алматы, 1997. -28 с.; Оразмагамбетова Д.И., Шотбакова Л.К. «Устав о сибирских киргизах» 1822 года и причины принятия «Положения об отдельном управлении сибирскими киргизами» 1838 года [Электронный ресурс] // Научные статьи Казахстана: [сайт]. Режим доступа: [https:// articlekz.com/article/5343](https://articlekz.com/article/5343) [дата обращения 08.09.2024].

29. Тоғжанов Е.Ұ. «Сібір қазақтары облысының басқармасы» және оның Ресей Шығыс саясатындағы орны (1822-1868 ж.). Заң ғыл-н канд. ғылыми дәр. алуға жаз. дисс. –Алматы, 1995. 190б.

30. // Новости. – 1899. – № 3; // Сын отечества. – 1822. – N 76, 77, 80. – С.169-174; // Восточное обозрение. – 1859. – N 28; // Сборник газеты Сибирь. 1877. Т.1; // Сибирские огни. – 1992. – № 5-6; // Сибирская газета, – 1885. – N 1, 4, 6. // Отечественные Записки. – 830. № 120; // Земледельческий журнал. – 1832.

31. // Сибирь. –1876. –Т.1 (Материалы для истории Киргизской степи).

32. // Киргизская степная газета. –1896. –№ 15.

40. Казахско-русские отношения в XVIII-XIX веках. Сб. док. и мат. Алма-Ата: АН КазССР, 1961. –575 с.; Крафт И.И. Сборник узаконений о киргизских степных областей. – Оренбург, 1898. – 532 с.; Материалы по истории политического строя Казахстана. - Т.1. –Алма-Ата: АН КазССР, 1960. –441 с.

33. Крафт И.И. Сборник узаконений о киргизских степных областей. – Оренбург, 1898. – 532 с.

34. Материалы по введению русской политической системы управления в Казахстане Сост.: С.К. Жакыпбек, А.Д. Бельбаева. Алматы: Қазақ университеті, 1999. – 257 с.

References:

1. Chibiryayev A.S. Velikii russkii reformator. Jizn, deyatelnost, poli. Vzglyady M.M.Speranskogo. – М., 1993. –227.

2. Uälihanov Ş. Таңдамалы шығармалар жинағы. –Алматы: Жазушы, 1985. –560 б.

3. Yadrintsev N. Upravlenie Sibiryu i reforma Speranskogo // Sibir kak koloniya. – SPb., 1892. – 521 s.

4. Krasovskii M. // Materialy dlya geografii i statistiki Rossii, sobrannye ofitserami generalnogo ştaba. Oblast Sibirskih kirgizov. Chast 1. – SPb., 1868. –472 s.

5. Putintsev N.P. Hronologicheskii perechen sobytii iz istorii Sibirskogo kazachego voiska so vremeni vodvoreniya Zapadno-sibirskih kazakov na zanimae moi imi nyne territorii. – Omsk, 1891. – 256 s.; Щеглов Í.V. Hronologicheskii perechen vajnejših dannyh iz istorii Sibiri 1032-1882 gg. – Írkutsk: Ízd. Sib. Otd. RGO., – 1883. –778 s.

6. Bronevskii S. Zapiski o kirgiz-kaisakah Srednei Ordy // Otechestvennye zapiski. 1830. Ch.42. Kn.121. – S. 165-192. Bronevskii S.V. O pervoi osedlosti i hlebopashestvo kirgizov vo vnov obrazuemom Kokbukhtinskome okruge v Kirgizskoi stepi // Zemledelcheskii jurnal. –1832. –N8. –625s

7. Zavalishin Í. Opisaniya Zapadnoi Sibiri. T.III. –SPb, 1867. –145 s.

8. Orenburgskii general-gubernator N.H. Kryjanovskii // Zapiski Orenburgskogo otdeleniya ÍRGO. Vyp.1. – Kazan, 1870. –21 s.

9. Geins A.K. Sobranie literaturnyh trudov. T.1. – SPb., 1897. – 589 s.; T.2. – SPb., 1898. – 589 s.

10. Solovlev S.M. Chteniya i rasskazy po istorii Rossii / Sost. i vstup. st. S.S. Dmitrieva. – М.: Pravda, 1989. – 768 s.

11. Pamyatka Semirechenskogo kazaka s kratkim ocherkom zavoevaniya Srednei Azii. – SPb., 1909.; Voennostatist. obozrenie Rossiiskoi imperii. T.HVII. Ch.3. Kirgizskaya step Zapadnoi Sibiri. – SPb., 1852. – 182 s.
12. Usov F.N. Statisticheskoe opisaniye Sibirskogo kazachego voiska. – SPb., İzd.: Gl. upr. irregulyarnykh voisk, – 1879. 284 s.; Katanaev G.E. Kirgizskii vopros v Sibirskom kazachem voiske. – Omsk, 1901.; Ledenev N.V. İstoriya Semirechenskogo kazachego voiska. – Vernyi, 1908.
13. Miller G.F. İstoriya Sibiri. L.: AN. SSSR. 1941. T.2. – 638s.; Slovtsov P.A. İstoricheskoe obozrenie Sibiri. Kn.1. – SPb. – 256 s.; Prutchenko S.M. Sibirskie okrainy. – SPb., 1899. – 532 s.; Andrievich V.K. İstoricheskii ocherk Sibiri. – SPb., 1887. – 756 s.; Vagin V. İstoricheskie svedeniya o deyatelnosti gr. M.M. Speranskogo v Sibiri s 1819–1822 gg. – T.2. İrkutsk, 1872.
14. Konşin N. Materialy dlya istorii stepnogo kraya. K istorii Karkaralinskogo i Ayaguzskogo okrugov 30-40-h g. XIX v. // Zapiski Semipalatinskogo otd. RGO. – Vyp. I. – 1903; Materialy dlya istorii stepnogo kraya. K istorii Kokpektinskogo okruga. S prilozheniem. // Zapiski Semipalatinskogo otdeleniya RGO. – Vyp. II. – 1905; Kratkii istoricheskii ocherk Semipalatinskogo kraya (do 1917 g.) // Naşego hozyaistva. – 1927. – 8-13 s.
15. Chibiryaev S.A. Velikii russkii reformator. Jizn, deyatelnost i politicheskie vzglyady M.M. Speranskogo. – M.: Nauka, 1989. 216 s.; Kolyagin V.A. Politicheskie vzglyady M.M. Speranskogo. – Saratov: Saratov. un-t, 1973; Korf M.F. Jizn grafa Speranskogo. – T.II. – SPb., 1886; Fateev A., M.M. Speranskii – general-gubernator Sibiri. // Zapiski Russkogo nauchno- issledovatel'skogo ob'edineniya v Prage. T.II. – Praga, 1942.
16. Svetilo rossiiskoi byurokratii: istoricheskii portret M.M. Speranskogo. – M.: Molodaya gvardiya, 1991; Speranskii M.M. Proekty i zapiski. – M, 1961; Speranskii M.M. V pamyat grafa Mihaila Speranskogo 1772-1872. – Spb., İzd. İmper. Publich. Bib-ki, 1872. – 855 s.
17. Materialy po istorii Kazahskoi SSR. T.IV. 1785-1828. – M-L.: izd-vo AN SSSR, 1940. – 543s.; Vyatkin M.P. Ocherki po istorii Kazahskoi SSR. – T.1. – L.: OGİZ, 1941. – 368 s.
18. Baimurzin A. İz istorii zahvata tsarizmom Bolşoi i Srednei Ord. // İzvestiya Kaz FAN. Vyp. 1. 1940.
19. Butler G.F. Likvidatsiya hanskoi vlasti i otkrytie vneşnih okrugov v Srednem juze. Dis. kand. ist. nauk. – Alma-Ata, 1946. – 233 s.
20. Bekmahanov E. Qazaqstan XIX ğasyrdyñ 20-40-jyldarynda (Oqu qūraly). – Almaty: Sanat, 1994. – 416.
21. Bekmahanova N.E., Saikina F.A. Zakonodatelnaya politika Tsarskogo pravitelstva v 20-h godah XIX v. v Kazahstane // İstoriya. Vyp.3. – A., 1968; Bekmahanova N.E. Tsarskoe pravitelstvo i institut sultana v Srednem juze v XIX v. // İzvestiya AN KazSSR. – Ser.obuċ.nauk. – 1968. – N 2. – S.30-38.
22. Zimanov S.3. Politicheskii stroi Kazahstana kontsa XVIII i pervoi poloviny XIX vekov. – Alma-Ata: İzd-vo AN KazSSR, 1960. – 296 s.
23. Umurzakov U.A. Likvidatsiya hanskoi sistemy upravleniya v Tsentralnom i Severo-Zapadnom Kazahstane: suuynost, progressivnye posledstviya: dis. kand. ist. nauk. – Alma-Ata, 1985. – 177 s.
24. Kasymbaev J.K. O nekotoryh voprosah istorii natsionalno- osvoboditelnogo dvijeniya v Kazahstane vtoroi poloviny XIX v. // İstoriya i istoriografii natsionalno-osvoboditelnykh dvijenii vtoroi poloviny XIX–nach. XX vv. v Srednei Azii i Kazahstane. – Taşkent, 1989. – S. 84-93; Kasymbaev J., Agubaev N. İstoriya Akmoly (XIX–nach. HH veka): İssledovanie. – Almaty: «Jeti Jarğy», 1998. – 176s.; // Leniñsil jas, 1991. 9 tamyz; İstoriya goroda Semipalatinska (1718-1917 gg.). – Almaty. Ölke. 1998. – 276 s.; Ustav o «Sibirskih kirgizah» 1822 g. i voprosy uprazhneniya hanskoi vlasti v Srednem juze // Vestnik KazGU im. al-Farabi. Seriya istoricheskaya. N 15. 2000. – Almaty. – S.64-71; Akmolinskii okrug // Kazahskaya sovet'skaya entsiklopediya v 4-h t. T.1. – Alma-Ata. – S.66.
25. Jaqypbek S.Q. Qazaq qalai şoğyndyryldy? // Aqiqat. – 1997. – N 3. – 46-49 b.; Haziretter qarsylyğy // Aqiqat. – 1997. – N 11. – 22-24 b.
26. Abdrahmanova B.M. Razrabotka M.M. Speranskim «Ustava o Sibirskih Kirgizah» 1822 g. Sotsialno-politicheskie instituty Kazahskogo obuęstva // Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya istoricheskaya. 1991. N 8; İstoriya Kazahstana. Vlast. Sistema upravleniya, territorialnoe ustroistvo v XIX veke. – Astana, 1998. – 132 s.
26. Abuev K.K. Kokşetau: İstoricheskie ocherki. – Kokşetau. 1997. – C. 300.; Aqataev S. «Jana ereje» degen ne? // Aqiqat. – 1998. – N 12. 51- 58 b.; Hanzadanyñ qasireti. Ğūbaidolla qalai han bolmai qaldy. // Aqiqat. – 1997. – N 7. – 28-34 bb.; Jirenchin K.A. Politicheskie razvitiya Kazahstana v XIX- nach. XX vekov. Almaty: Jeti Jarğy, 1996. – 352 s.
27. Abdrahmanova B.M. Razrabotka M.M. Speranskim «Ustava o Sibirskih Kirgizah» 1822 g. Sotsialno-politicheskie instituty Kazahskogo obuęstva // Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya istoricheskaya. 1991. N 8; İstoriya Kazahstana. Vlast. Sistema upravleniya, territorialnoe ustroistvo v XIX veke. – Astana, 1998. – 132 s.
28. Medetov B.O. Sotsialno-ekonomicheskoe i kulturnoe razvitie g.Kokchetava i ego uezda (20-e g. XIX v.- nach. HH v.): Avtoref. dis.kand. ist. nauk. - Alma-Ata., 1992. - 29 s.; Taskujina A.B. Razvitie goroda Omska kak tsentra politicheskikh hozyaistvennykh i kulturnykh otnoşenii v stepnom krae. (1822-1914). Avtoref. dis. kand. ist. nauk. – Almaty, 1997. - 28 c.; Alpysbaeva K. Problemy sotsialno-ekonomicheskogo i kulturnogo razvitiya g.Akmoly

(1832-1914). Avtoref. dis. kand. ist. nauk. -Almaty, 1997. -28 s.; Orazmagambetova D.İ., Şotbakova L.K. «Ustav o sibirskih kirgizah» 1822 goda i prichiny prinyatiya «Polojeniya ob otdelnom upravlenii sibirskimi kirgizami» 1838 goda [Elektronnyi resurs] // Nauchnye stati Kazahstana: [sait]. Rejim dostupa: <https://articlekz.com/article/5343> [data obraçeniya 08.09.2024].

29. Toğjanov E.Ü. «Sibir qazaqtary oblysynyň basqarmasy» jäne onyň Resei Şyğys sayasatyndaғы orny (1822-1868 j.). Zañ ğyl-n kand. ğylymi dār. aluğa jaz. diss. –Almaty, 1995. 1906.

30. // Novosti. –1899. –N 3; // Syn otechestva. –1822. –N 76, 77, 80. –S.169-174; // Vostochnoe obozrenie. –1859. –N 28; // Sbornik gazety Sibir. 1877. T.1; // Sibirskie ogni. –1992. –N 5-6; // Sibirskaya gazeta, –1885. –N 1, 4, 6. // Otechestvennye Zapiski. –830. N 120; // Zemledelcheskii jurnal. –1832.

31. // Sibir. –1876. –T.1 (Materialy dlya istorii Kirgizskoi stepi).

32. // Kirgizskaya stepnaya gazeta. –1896. –N 15.

33. Kraft İ.İ. Sbornik zakononii o kirgizskih stepnyh oblastei. –Orenburg, 1898. –532 s.

34. Materialy po vvedeniyu russkoi politicheskoi sistemy upravleniya v Kazahstane / Sost.: S.K. Jakyrbek, A.D. Belbaeva. Almaty: Qazaq universiteti, 1999. –257 s.

ҒТАХР/ МРНТИ / IRSTI 03.20
ӘӨЖ/УДК/ UDC 974.16

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2024.83.4.006>

Б.Р. Найманбаев *¹

¹Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті.
т.ғ.д., ҚР ҰҒА-ның профессоры. Шымкент қаласы, Қазақстан Республикасы.

E-mail: naimanbaev_b@mail.ru

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫ ХАЛҚЫНЫҢ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ (XX ғ. АЯҒЫ-XXI ғ. БАСЫ)

Аңдатпа

Еліміздің егемендік алған отыз жылдан астам уақыт ішінде болып жатқан әлеуметтік экономикалық саяси жағдайлар халықтың демографиялық жағдайына көп ықпалын тигізді. Бүгінгі Қазақстан Республикасының алдында тұрған ең маңызды зерттеулердің бірі демографиялық мәселелер болып, соның ішінде Оңтүстік Қазақстан облысы, яғни қазіргі Түркістан облысының демографиясы өз алдына маңызды тақырыптардың бірі саналады. Халықтың саны мен оның демографиялық жағдайында бұрын-соңды болмаған өзгерістер орын алды. Солардың бірі ретінде Оңтүстік Қазақстан облысы халқының демографиялық ахуалында өзіндік ерекшеліктер мен артықшылықтар орын алды. Бұл туралы жүргізілген ғылыми зерттеулер жаңа тұжырымдарды алға тартуда. Ұсынылып отырған ғылыми мақалада, XX ғасырдың аяғы мен XXI ғасырдың басында Оңтүстік Қазақстан облысы халқының демографиялық жағдайы тарихи аспектіде қарастырылады. Ғылыми жұмыста аймақ халқының демографиясы әр түрлі қырынан зерттеледі. Зерттеу жұмысының басты ғылыми міндеттерінің бірі – өңір халқының демографиясы мен аймақтағы демографиялық процестерді көрсету болып табылады. Оңтүстік Қазақстан облысы халқы арасында ішкі-сыртқы көші-қон, неке қатынастары мен туу көрсеткіштері және басқа да жағдайларды басшылыққа ала отырып өңірдің демографиясы сипатталады. Тақырыпқа қатысты статистикалық материалдарға талдау жасалып, оның мазмұны ашылады.

Кілт сөздер. Оңтүстік Қазақстан облысы, халық, демография, көші-қон.

Найманбаев Б.Р. *¹

¹Южно-Казахстанский педагогический университет имени Узбекали Жанибекова.
д.и.н., профессор НАН РК. г. Шымкент, Казахстан. E-mail: naimanbaev_b@mail.ru

ДЕМОГРАФИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ НАСЕЛЕНИЯ ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ (КОНЕЦ XX В - НАЧАЛО XXI В.)

Аннотация

Социально-экономические и политические события, происходящие за более чем тридцать лет независимости страны, оказали большое влияние на демографическую ситуацию населения. Одним из важнейших исследований, стоящих сегодня перед Республикой Казахстан, являются демографические вопросы, в том числе демография Южно-Казахстанской области, то есть Туркестанской области, сама по себе считается одной из важнейших тем. Произошли беспрецедентные изменения в численности населения и его демографической ситуации. Одним из них стали особенности и преимущества демографической ситуации населения Южно-Казахстанской области. Научные исследования, проведенные по этому поводу, выдвигают новые концепции. В данной научной статье рассматривается демографическая ситуация населения Южно-Казахстанской области в конце XX-начале XXI веков в историческом аспекте. В научной работе демография населения региона исследуется с разных сторон. Одной из главных научных задач исследовательской работы является демонстрация демографии населения региона и демографических процессов в регионе. Описывается демографическая ситуация Южно-Казахстанской области учитывая (такие факторы как:) внутренние и внешние миграции, брачные отношения и показатели рождаемости и другие обстоятельства. Проводится анализ статистических материалов, относящихся к теме, и раскрывается ее содержание.

Ключевые слова. Южно-Казахстанская область, народ, демография, миграция.

Naimanbayev B.R.*¹

¹South Kazakhstan Pedagogical University named after Uzbekali Zhanibekova.

Doktor of Historical Sciences, Professor NAS RK. Shymkent, Kazakhstan. E-mail: naimanbaev_b@mail.ru

DEMOGRAPHIC SITUATION OF THE POPULATION OF THE SOUTH KAZAKHSTAN REGION (END OF THE 20th CENTURY - BEGINNING OF THE 21st CENTURY)

Abstract

Socio-economic and political events that have taken place over more than thirty years of the country's independence have had a great impact on the demographic situation of the population. One of the most important researches facing the Republik of Kazakhstan today is demographic issues, including the demography of the South Kazakhstan region, that is, the modern Turkestan region, is considered one of the most important topics in itself. There have been unprecedented changes in the population and its demographic situation. One of them was the features and advantages of the demographic situation of the population of the South Kazakhstan region. Scientific research conducted on this subject brings forward new concepts. This scientific article examines the demographic situation of the population of the South Kazakhstan region at the end of the 20th and beginning of the 21st centuries from a historical perspective. In scientific work, the demography of the region's population is studied from different angles. One of the main scientific objectives of the research work is to demonstrate the demography of the region's population and demographic processes in the region. The demographic situation of the South Kazakhstan region is described, taking into account (such factors as:) internal and external migrations, marriage relations and birth rates and other circumstances. An analysis of statistical materials related to the topic is carried out and its content is revealed.

Keywords. South Kazakhstan region, people, demography, migration.

Кіріспе. Кез-келген мемлекетте халық қоғамның негізгі тіршілігі, қозғаушы күші, мемлекеттің өмірі мен басты бөлігі саналады. Сондықтан, әрбір мемлекет өз халқының сандық көрсеткішін, ұлттық құрамын, демографиясын жете таныған дұрыс. Сол сияқты Қазақстан Республикасы халқының демографиясын, оның ішінде аймақтар мен өңірлер бойынша халықтың демографиялық жағдайын зерттеу тәуелсіздік жылдарынан бастап отандық тарих ғылымындағы ең өзекті тақырыптардың бірі болып отыр.

Бүгінгі Қазақстан Республикасының алдында тұрған ең маңызды зерттеулердің бірі демографиялық мәселелер болып, соның ішінде Оңтүстік Қазақстан облысы, яғни қазіргі Түркістан облысының демографиясы өз алдына маңызды тақырыптардың бірі саналады. Түркістан облысы мәдениет пен тарихи жаңартудың орталығы. Тарихи шегініс жасайтын болсақ, 1932 жылы 10 наурызында Оңтүстік Қазақстан облысы құрылып, 60-шы жылдары Шымкент облысы, егемендік алғаннан кейінгі жылдарда Оңтүстік Қазақстан облысы деп аталған. Бүгінде Түркістан облысы деп аталып, алайда қарастырылып отырған тақырыпта Оңтүстік Қазақстан аталып тұрған кезеңі негізге алынғандықтан, тақырып осы атаумен аталып

отыр. Өңірдің демографиялық тарихын белгілі кезең бойынша көрсету тақырыптың маңыздылығын арттыра түседі.

Оңтүстік Қазақстан облысы тәуелсіздік жылдарынан бастап Қазақстан Республикасында халқы ең көп тығыз орналасқан аймақ саналды. Облыс халқы көп ұлтты болып, оның 68 пайызын қазақтар құрайды. Оңтүстік Қазақстан облысының демографиялық сипатына туу мен өлім көрсеткіштері, миграция, көші-қон процестері әсер етеді. Облыстың демографиялық көрсеткіштерін анықтауда төмендегідей әлеуметтік-демографиялық факторлар ықпал етеді. Олар:

Біріншіден, халық санының өсуіне туу көрсеткішінің әсері;

Екіншіден, көршілес мемлекеттерден облысқа қоныс аударушы қандастардың көші-қон әсері;

Үшіншіден, халықтың облыс, республика және басқа мемлекеттерге қоныс аударуы мен урбанизация жағдайы. Осы аталған бағыттар бойынша мәселені көтеру тақырыптың өзектілігін арттыра түсетіні сөзсіз.

Материалдар мен әдістер. Ғылыми мақаланы дайындауда қолданылған материалдардың негізгі бөлігін тақырыптың атауы мен мазмұны көрсетіп тұрғандай халықтың саны мен орналасу жағдайына қатысты материалдар құрайды. Оның ішіндегі статистикалық мәліметтер мен халықтың саны туралы жарияланып отырған санқа материалдары тақырыптың деректік негізі болып табылады. Тәуелсіздік жылдарында жүргізілген санақ қорытындыларының ішінде ең маңызды орынға иеленген санақ 1999 жылғы санақ болып табылады. Бұл жылғы санақ нәтижесі Қазақстанда немістердің саны аса ауқымды түрде азайып, 1989-1999 жылдар аралығындағы онжылдықта елімізде демографиялық тұрғыда дағдарыс жағдайының орнағанын көрсетті. Бұл жылдар аралығында Оңтүстік Қазақстаннан шет мемлекеттерге орыс, грек, неміс және басқа да халықтар көшіп кетті. 1999 жылғы санақ қорытындылары 1989 жылғы санақ нәтижелерімен салыстыра отырып, басқаша көрсеткіштерді берді.

Сонымен қатар, халықтардың әр кездегі немесе әр уақыттағы саны мен көрсеткішіне қатысты материалдар мерзімді басылымдарда жарияланып отырды. Сондықтан, отандық мерзімді басылымдардың материалдары Еліміздің демографиялық тарихынан хабар беретін негізгі материалдардық қатарынан орын алады.

Зерттеу әдістеріне тоқталсақ, зерттеу тақырыбының мазмұнын ашуда әр түрлі заманауи методология мен оның бағыттарына және қазіргі заманғы жаңа зерттеу әдістері негізге алынды. Халықтың көбею тарихын зерттеумен тарихи демография айналысқандықтан, бұл саланың тарих ғылымының методологиясымен ғылыми байланысы үлкен ғылыми мәнге ие. Халық саны – тарихи демографияның негізгі көрсеткіштерінің бірі. Осыған байланысты оның динамикасын зерттеу маңызды болып, ол тиісті әдістердің көмегімен жүзеге асырылады. Бұл зерттеуде тарихи демографиялық әдістер, соның ішінде: санақты талдау әдісі, статистикалық, кестелік және графикалық-аналитикалық әдістер негізінде жүзеге асырылатын болады.

Талқылау. Тәуелсіздік алған жылдардан бастап-ақ отандық ғалымдар аймақтардағы халықтардың демографиясымен, оның тарихымен жеке тақырыптар бойынша айналысты. Соның ішінде Оңтүстік Қазақстан халқының демографиясына қатысты аз да болса зерттеулер жүргізілді. Атап айтқанда демограф-тарихшы ғалымдар М.Х. Асылбеков [1] және В.В.Козина [2] сынды ғалымдар зерттеулер жүргізілді. Аталған зерттеушілер Қазақстан Республикасы халқының демографиясын жалпылама көрсетіп, сонымен бірге Оңтүстік облыстың демографиясын қарастырған.

Оңтүстік Қазақстан облысы халықтарын ұлтына қарай зерттеп, оның осы өңірдің демографиясына әсерін зерттеген тарихшылар да аз болмады, олардың қатарында А.Н. Алексеенко [3] сынды тарихшы, зерттеушілердің еңбектерінде қамтылған. Оңтүстік Қазақстанның әр аудандардағы халықтардың демографиялық тарихын зерттеді. Халықтардың орналасуы мен олардың тұрмыс жағдайы туралы тың зерттеу жұмыстары мен тың тұжырымдар жекелеген зерттеушілер мен ғалымдар тарапынан ұсынылып отырды. Тәуелсіздік жағдайында Оңтүстік Қазақстан облысы халқының демографиясына арнайы және жан-жақты зерттеулер жүргізген Б.Р. Найманбаевтың еңбектерінде [4] өлке халқының тәуелсіздік жылдарындағы әлеуметтік-демографиялық дамуына қатысты іргелі еңбектердің қатарынан орын алады.

Республика халқының демографиясын өз деңгейінде зерттеу жүргізген отандық ғалымдар өз зерттеулерінде Оңтүстік Қазақстан мен Орта Азияның аймақтарын алып ондағы халықтың жалпы әлеуметтік жағдайы мен тұрмыс-тіршілігі туралы жаңа ғылыми нәтижелерге қол жеткізген. Өзбекстан, Қарақалпақстан, Түркменстан, Ауғанстан және Иран елдерінен келген қандастардың есебінен өңір халқының демографиялық ахуалының өзгеруіне де зерттеулер жүргізілді. Бұл тақырыпта Б.К. Қалшабаеваның, А.Б. Қалыштың еңбектерінің мазмұны құнды саналады [5].

Нәтижелер.

Облыс халқының демографиялық дамуы

Тәуелсіздігімізді алып, жаңадан кадам басқан ел ретінде әлеуметтік-демографиялық дамуымызды көтеру мемлекеттілігіміздің тірегі болып табылады. Сондықтан да Оңтүстік Қазақстан облысы халқының тарихы тереңде жатқанын өткен тарихымыздан көреміз. 1992 жылы 6 шілдеде Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің қабылдаған қаулысымен Шымкент облысына Оңтүстік Қазақстан атауы қайтарылды. Оңтүстік Қазақстан облысы өзінің қайта құрылғанынан бастап, өзіндік демографиялық тарихының жаңа беттері ашылды. Аймақтың демографиясын тиісті әкімшілік бөліністер бойынша көрсету үшін мұндағы мемлекеттік- әкімшілік бөліністерді де белгілеу маңызды саналады. Олар, атап айтқанда облыстың әкімшілік-территориясында 11 аудан, 4 қалалық әкімдік, 7 қалалық сипаттағы елді мекендер, 13 кент, 171 ауылдық округ, 932 ауыл болып, оның барлығы облыс басшылығына біріктірілді [6].

Облыс халқы тәуелсіздік жағдайында ерекше өзгерістерге ұшырады. Еуропалық этностардың немістер, орыстар, гректер және басқа да халықтардың өз тарихи отандарына жаппай көшуіне қарамастан аз қарқынмен болса да өсіп, оырды. Оған сырттан көшіп келушілердің қпалы болды.

Осы орайда әр жылдарда көрсетілген санақ нәтижелеріне сүйенсек, халық саны аз да болса өсіп отырған. Төмендегі №1 кестеде халық санының жылдар бойынша өсімі берілген.

1 кесте

№	Жылдар	Көрсеткіш
1	1989 ж.	1 млн 823,5 мың
2	1999 ж.	1 млн 978,3 мың
3	2009 ж.	2 млн 469 мың
4	2020 ж	1 млн 983,9 мың

Кестеде көрсетілгендей, 1989-1999 жылдар аралығында өсім айтарлықтай байқалмайды. Тіпті жоқ деуге де болады. Бұл әрине елімізде 90-жылдары болған әлеуметтік-экономикалық тоқыраумен байланысты болып, ол халықтың демографиялық өсуіне де ықпал етті [7]. Ал, 1999-2003 жылдар аралығындағы өсімді демографиялық дүмпумен теңестіруге болады. Бұл жағдай 2000 жылдан бастап халықтың әлеуметтік-экономикалық ахуалының реттелуімен және елімізге көршілес республикалардан ағылған қандастардың есебімен байланысты. Бұл онжылдықта Оңтүстік Қазақстан облысының демографиялық жағдайы туу мен өсім, көші-кон мен осымен байланысты басқа да бағыттардың дамуы республикада бұрын-соңды болмаған көрсеткішке жетті.

Оңтүстік Қазақстан облысы тұрғындарының демографиялық дамуындағы басты ерекшелік – олардың саны көбеюінде екенін көреміз. 2009-2019 жылдар аралығындағы, яғни келесі онжылдықтағы демографиялық ахуал тағы да аса ірі көрсеткішке жеткізді. Бұл кезде халықтың көбеюіне байланысты Шымкент қаласын облыстан бөлу мәселесі көтерілді. 2018 жылы президент Н.Ә.Назарбаевтың бұйрығы бойынша Шымкент қаласы жеке республикалық аймақ ретінде бөлініп, қала республикадағы үшінші миллионер қала атанды.

Осы тұста облыс тұрғындарының өсу қозғалысын төмендегідей екі кезеңге бөліп қарастыру қажет. Біріншісі Оңтүстік Қазақстан облысы кезеңіндегі өңір халқының демографиялық дамуы және екіншісі Түркістан облысы кезеңіндегі халықтың демографиясы. Жоғарыда атап өткеніміздей Шымкент қаласы ірі қала ретінде бөлініп шыққанына қарамастан 2020 жылдың 1 қаңтарындағы есеп бойынша Түркістан облысының халық саны 2 млн-ға жуықтап отыр [8].

Тәуелсіздік жылдары урбандалу процестерінің күшейе түскен, әсіресе қазақтардың қалаға бет бұрған кезеңі десек те болады. Бұл жылдары қала халқы 5,7%-дан 54%-ға түскенімен, Оңтүстік Қазақстан облысында қала тұрғындары арасында қазақтардан 55,8%-дан 70,1%-ға дейін өсті, яғни 1,25 есе көбейді, өзбектер 1 есеге өсті, ал басқа ұлт өкілдерінің үлесі төмендей түсті (№2-кесте қала тұрғындарының ұлттық құрамын көрсетеді.)

2-кесте.

Оңтүстік Қазақстан облысындағы қала халқының ұлттық құрамындағы пайыздық көрсеткіш (1989-2009 жж.)

Жылдар	1989	1999	2009
Барлығы	100	100	100
Қазақтар	40,8	61,6	59,8
Орыстар	30,7	18,2	12,5
Өзбектер	11,7	11,7	21,5

Немістер	2,4	0,5	0,2
Татарлар	3,6	2,5	1,6
Украиндар	3,3	1,4	0,6
Басқалар	7,5	4,1	3,8

Бұл кестеден қазақтардың 20 жыл ішінде артып, түркі-мұсылман этностары, оның ішінде, өзбек ұлтының көбеюі, басқа еуропа ұлт өкілдерінің азаюын көріп отырмыз. Алдыңғы жылдарға қарағанда, қазақтардың қалалық мекендерде шоғырланғанын көрсетеді [9].

Тәуелсіздік жылдары Оңтүстік Қазақстан облысы халықтарында урбандалу процесі жоғары болды деуге болады. Себебі, 90-жылдары елімізде орын алған әлеуметтік-экономикалық дағдарыстың салдарынан ауыл халқы алаға қарай ағылды. Сауда-саттық, жұмыссыздық жағдайлары өңір халқының әлеуметтік-демографиялық жағдайына мейлінше әсер етті. Өңір халқы тек облыстағы қалаларда ғана емес, еліміздің ірі орталықтары саналған Алматы мен Астана қалаларына көптеп көшіп кетті.

3-кесте.

Оңтүстік Қазақстан облысындағы қала халқының жынысы бойынша пайыздық көрсеткіші (1989-2009 жж.).

	1989		1999		2009	
	ерлер	әйелдер	ерлер	әйелдер	ерлер	әйелдер
Жалпы саны	351891	387056	347786	381801	466177	505895
Пайызы	47,6	52,4	47,7	52,3	47,9	52,1
Барлығы	738947		729587		972072	

Кестеде қарастырып отырғанымыздай, облыста 20 жылда 11,4 мың ерлер өссе, ал әйелдердің көрсеткіші 118,8 мың адамға өсті [10].

Өңірде қалыптасқан әлеуметтік-демографиялық ахуал

Оңтүстік халқының артуына әрине бірінші кезекте жергілікті қалыптасқан салт-дәстүр мен оның ерекшеліктері болып табылады. Атап отырғанымыздай, халықтың артуы да осы дәстүрмен тығыз байланысты. 1989-2009 жылдары Оңтүстік Қазақстан облысындағы қалалар халқының едәуір өзгерістер орын алғанын статистикалық мәліметтерден көреміз. Оңтүстік Қазақстан облысы әлеуметтік-демографиялық, экономикалық ерекшеліктерімен қатар, салт- дәстүрімен де көзге түседі. Оның дәлелі ретінде Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың: «Оңтүстік – қазақтың каймағы шайқалмаған жер. Бұл өңір шуақты күнімен, халқының жомарттығымен, салт-дәстүрге беріктігімен, ең бастысы еңбек сүйгіштігімен ерекшеленеді. Сіздерге әр келген сайын Оңтүстік қазақстандықтардың өз өлкесін гүлдендірумен, тұрмыс-тіршіліктерін жақсарту түсуімен қатар өздерінің негізгі түп-тамырын ұмытпай, әдемі жалғастырып жататындығын көреміз» - деп беріп отырған бағалауынан көреміз [10; 85]

Некеге тұрудың жалпы коэффициенті 2001 жыл 100 адамға 6,3 пайыз болса, 2003 жылы 1000 адамға 7,6 ал, 2005 жылы 1000 адамға 8,1 пайыздық некеге тұру көрсеткіші тіркелген. 2006 жылдың тіркеуі бойынша некелесудің коэффициенті халықтың 1000 адамына шаққанда 8,6 некені құрады. 2005 жылдың қаңтар ақпан айымен салыстырғанда 1000 адамға шаққанда 1,9 некеге артты. Некелесудің ең жоғарғы деңгейі 1000 адамнан Түркістан қаласында – 11,1 Сарыағашта – 10,4 төмен деңгейі – Шымкент қаласында – 6,9 некеге тұру көрсеткіші орын алды. 2006 жылы некелесудің ең жоғары деңгейі Шымкент қаласында - 22,6 пайыз Төле би ауданында – 21,1 пайыз тіркелді.

Айта кетерлігі, некеге тұру бар жерде отбасының ажырасу мәселесі де бар. Ажырасу фактілері басқа облыстармен салыстырғанда Оңтүстік Қазақстан облысында аса көп болған жоқ. Осы тұста салыстырмалы түрде атап өтсек, облыс бойынша 2001 жылы 0,98 пайыз болды. Ал, 2003 жылдың бес айында облыс бойынша тіркелген ажырасудың 39,6 пайызы Шымкент қаласына тиесілі болды. Ажырасудың жалпы коэффициенті әр 10000 адамға шаққанда 2002 жылыдың қаңтар-мамыр айларындағы – 0,97 ден 2003 жылдың қаңтар-мамыр айларында 0,96 – ға дейін кеміді. Ажырасушылықтың жоғарғы деңгейі Арыс 2,5, Шымкент 1,6, Кентау қаласында 1000 адамға шаққанда 105 ажырасу көрсеткіштері тіркелген. Мұның бәрі әрине өңір халқының арасында демографиялық өсудің қарқынын айтарлықтай азайтатыны анық [11].

Некеде тұрған отбасылардың санының артуы уақыт санап артты. 2003 жылдың қаңтар – мамыр айларын салыстырған некелесу саны облыстық барлық қалалық әкімшіліктері мен қалаларында артқандық байқалады.

Демографияның ең негізгі жағдайы болатын туу жағдайына келсек, 90-жылдары өңірде туу көрсеткіші жоғары болған жоқ. Оған 1999 жылғы санақ нәтижелері мысал бола алады. Туу деңгейі жаңа ғасырдың басында өзгеріп, оң көрсеткіштер орын ала бастады. 2003 жылы 1000 адам 25,2. 2004 жылы 1000 адамға 27,5. 2005 жылы 30,38. 2006 жылы 30,03 адамнан келген. Туудың жоғары көрсеткіші Кентау қаласында 2005 жылы 23,76. 2006 жылы 22,26. Шымкент қаласында 2005 жылы 28,14. 2006 жылы 27,38 адамнан енген. Сонымен қатар, аудандардағы туудың жоғары көрсеткіштері: Шардара қаласында 2005 жылы 35,53, 2006 жылы 30,04, Сарыағаш қаласында 2005 жылы 32,10, 2006 жылы 34,16, Жетісай қаласында 2005 жылы 35,52, 2006 жылы 35,03 деп көрсетілген [11; 107].

Өңірде өлім-жітімді азайту шаралары ертеден қолға алынған. Бұл жағдай тәуелсіздік жылдарынан басын алды. Өлім деңгейі 2003 жылы 1000 адамға шаққанда 7,3 2004 жылы көрсеткіш бойынша 0,3 адамға кеміген. Шардара қаласында ең төменгі көрсеткіш 2005 жылы 6,17, 2006 жылы 5,19, Жетісай қаласында 2005 жылы 6,51, 2006 жылы 6,13, Сарыағаш қаласында 2005 жылы 7,86, 2006 жылы 6,28 қала бойынша 2005 жылы 8,51, 2006 жылы 7,91. Арыс қаласында 9,51, 2005 жылы бойынша 2006 жылы 8,73. Кентау қаласында 2005 жылы 10,25, 2006 жылы 9,75. Ленгінде 2005 жылы 9,12, 2006 жылы 9,14. Жоғары көрсеткіш өлем деңгейі Шымкент қаласы 2005 жылы 10,59, 2006 жылы 11,11 көрсеткен. Өлім деңгейіне экономикалық факторлардың әсерінен болатын қан қысымының өзгеруі, кездейсоқ жағдайлар және сапасыз тамақтан улану себеп болады.

Оңтүстік Қазақстан облысында халықтың демографиялық жағдайын реттеу мақсатында өлім-жітімді азайту жолға қойылып, ол бойынша әр түрлі шаралар атқарылу ерте кезден-ақ қолға алынған. Облыста әлеуметтік қамтамасыз етуде халықтың неғұрлым «әлжуаз» топтарына қолдау көрсету, халықты жұмыспен қамту және әлеуметтік қолдау көрсетудің 2006-2008 жылдарға арналған өңірлік бағдарламасы шеңберінде жүзеге асырылады. 2008 жылдың 1 қаңтарында 2007 жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда аз қамтамасыз етілген азаматтардың саны 44,7%-ға кеміп, 17604 адамды құрады немесе облыс халқының – 0,8%-ын құраған. Жыл басынан бері кедейшілік деңгейі 0,6 пайыздық бірлікке төмендеген. 2008 жылдың 1 қаңтарына 1752 азаматқа 11,2 млн теңге өтемақы төленген. Халықтың тұрмысын жақсарту мақсатында 2007 жылы 29585 адамға, 193,8 млн теңге мөлшерінде атаулы әлеуметтік көрсетілген. Сонымен қатар 41862 отбасының 18 жасқа дейінгі 148913 балаларына 1344,2 млн теңге мөлшерінде мемлекеттік жәрдемақы төленген [11; 87].

Сондай-ақ, егде жастағы адамдар мен ардагерлерге көмек көрсету оңтүстік өңір халқының негізгі істерінің бірі. Облыста 2 мыңыншы жылдың алғашқы жылдары 39 мыңнан астам соғыс ардагерлері және оларға теңестірілген тұлғалар, оның ішінде 2166 – Ұлы Отан соғысының ардагерлері мен мүгедектері болған. Ардагерлер үйіне жеке санаттағы 5173 адам емделуге жіберілген.

Көші-қон жағдайының демографияға әсері

Оңтүстік облыстағы демографиялық жағдайға ықпал етуші факторлардың ең негізгілерінің бірі – ол көші-қон факторы болды. Көші-қон факторы негізінен сырттан көшіп келетін қандастардың Отанға оралуымен тығыз байланысты болды. Демографиялық жағдайда халықтың көші-қон қозғалысында әсер етеді. Сонымен бірге, орын алып отырған жағдай, ол оралмандар статусын анықтау жолында 1991 жылдан бастап келелі шаралардың атқарылуы. Ондай шаралар қатарына оралмандарды жаңа Қазақстанға бейімдеу жолындағы құқықтық, мәдени, әлеуметтік экономикалық іс-әрекеттер тізбегін айтуға болады. Елімізде 1991 жылы “Азаматтық” туралы, 1992 жылы “Эмиграция” туралы заң негізінде қайта көшіп келіп жатқан жұрт “оралман”, “репартиант” мәртебесіне ие болса, онда ел Президентінің жылдық квотасы бойынша емін еркін қоныстануына рұқсат берілген [12].

Қазақ диаспорасының дүниежүзінің 40-тан астам елінде, басым көпшілігі Қазақстанмен шекаралас Өзбекстан, Қырғызстан, Түркменстан, Қытай, Моңғолия және Ресей елдерінде шоғырланған. Олардың атамекенінен ауа көшуі не тарихи Отаннан бөлініп қалуы сол кездегі саясат пен тарихи жағдайларға байланысты еді. Мысалы тәуелсіздік жылдарында Өзбекстан қазақтары ТМД елдеріндегі ең ірі диаспораны құрады. Олардың саны ресми деректерде 930 мың делінсе [13;7]. бейресми деректерде 1,5 млн адам делінеді. Еліміз тәуелсіздігін алғаннан кейінгі стратегиялық саясатының бірі сырттағы этникалық қазақтарды тарихи Отанына қайтару бағыты еді. Қазақстан президенті Н.Ә. Назарбаев «Алыста жүрген ағайындарға ақ тілек» деген айдармен, ата-мекенге келемін деуші ағайындарға жол ашық екенін айтып, ортақ Отанымыз Қазақстанға шақырды [14].

Алыстағы ағайындарға демеу болып, шеттегі қандастарымыздың елге деген ниет-тілегі арта түсті. Сырттағы қазақтардың үлкен бір бөлігін Орталық Азиядағы қазақтар құрайды. Ондағы қазақтардың тарихи тағдыры этнографиялық ерекшелігі, тарихи Отанға оралуы, бейімделуі жөнінде Б.К.Қалшабаева өзінің еңбегінде жан-жақты көрсетеді. Тарихи Отанға оралған репатрианттардың үлкен бөлігін Орталық Азиядан келген қазақтар құрайды. Олардың елге оралуындағы негізгі себептері саяси әкімшілік саясат салдарынан туындаған әлеуметтік-экономикалық қиындықтар оның ішінде қазақ мектептерінің қысқаруы, латын әліппесінің енуі, қазақ жастары мен әйел адамдар арасындағы жаппай жұмыссыздықтың көбеюі, экологиялық қолайсыздықтар оның ішінде Арал теңізінің экологиялық апатының әсері салдарынан деп түсіндіреді. Сонымен қатар еліміздің Отандастарымызға беріп отырған материалдық және моральдық көмегі де себеп болды деуге болады [5:25].

1993-1996 жж. Оңтүстік Қазақстанға Ираннан - 320, Тәжікстаннан 420, Өзбекстаннан - 1300, Ауғанстаннан - 90, Түркіменстаннан - 210. Түрік республикасынан 70 адам қандастарымыз келеді. Ал, 1997-1999 жылғы шетелдерден көшіп келу квотасы бойынша Ираннан Ислам республикасынан - 25, Қытай Халық республикасынан - 15, Ресей федерациясынан - 20, Тәжікстан Республикасынан - 30, Түркменстан Республикасынан - 30, Өзбекстан республикасынан - 170 адам келсе, 2000-2007 жылдары Пәкістан Ислам Республикасынан 71, Ауғанстаннан 171, Түркия Республикасынан - 45, Тәжікстаннан 5, Түркіменстаннан - 320, Өзбекстан республикасынан 6884, ТМД-ның басқа елдерінен 70 отбасы келді [15].

Орталық Азиядан келген оралмандардың негізгі бөлігі Оңтүстік Қазақстан облысына қоныстанды. Оңтүстік Қазақстан облысы алыс және жақын шетелден тарихи отанына оралған отандастарымыз үшін ең жайлы да тартымды аймақ болып саналды. Бұл шамамен Қазақстанда тұрып жатқан барлық оралмандардың 23%-н құрайды. Тәуелсіздік жылдары 1991-2007 жылдар аралығында Қазақстанға Өзбекстаннан қоныс аударған қазақтардың саны, ҚР Еңбек және тұрғындарды әлеуметтік қорғау министрлігінің миграциясы бойынша Комитетінің мәліметтеріне қарағанда, 399453 адамды құрайды (102748 отбасы). Оның ішінде Қарақалпақстанмен мен Науаи облыстарынан қоныс аударушы қазақтар көптеп саналады, олар ең алдымен экологиялық қолайсыз аудандардың (алдымен Арал өңірі) тұрғындары болды. Осыған байланысты елімізде көші-қон саясаты, Дүние жүзі қазақтарының қауымдастығы, Нұрлы көш тағы осы сияқты мемлекеттік және қоғамдық орындар жұмыс істеді.

Халықтың көшіп қонуына көптеген жағдайлар себеп болды. Оған, өмір сүру деңгейі, кіріс көзі, айналысу кәсібі жұмыссыздықтың салдары жатады. 2000-2005 жылдар аралығында қалалық жерге миграция және демографиялық департаменттердің анықтамасы бойынша 133216 адам көшіп келген. Көші-қон айырымына келсек, келгендер саны кеткендерден асып түскен. “Қазақстан республикасының көші-қон және демография жөніндегі агенттігінің Оңтүстік Қазақстан облысы бойынша басқарманың дерегінше 2002 жылы 3208 отбасы атамекенге қоныс аударса, 2003 жылы 6321 отбасы елімізге көшіп келген. Осындай сандар көрсеткіші 2005 жылдың қыркүйек айына дейін 28580-ге өскен. Республикамыз бойынша оралмандар 105 мыңнан асқан болса, солардың үштен бірі оңтүстік аймақтарға қоныстанған [12; 191].

Көші-қонның нәтижесінде Қазақстанға келген қандастардың Оңтүстік Қазақстан облысында 23 пайызы орналасты. Оның басты себебі, Оңтүстіктің өзге облыстарға қарағанда, табиғи-территориялық қолайлылығында еді. Халық даналығында ылғандай айтады «Ел болам десең бесігінді түзе». Сол себепті де, әлеуметтік-демографиялық тұрақтылығымызды және оның өсуін сақтауға мемлекет тарапынан жағдай қалыптастыру қажет.

Қорытынды.

Ғылыми жұмысты жазуда бірнеше ғылыми қорытындылар қабылданды. Тақырыпты қорыта келе, егеменді еліміздің халық санының өсуіне Оңтүстік облыстың қосқан үлесі де көп болғанын байқаймыз. Ол үшін, Оңтүстік өңірде бала тууды көбейту, ана денсаулығы мықты болып, дүниеге дені сау бала әкелу жұмыстарына мән беріліп, бұл негізінен қалалық жерлерде ерекше қолға алынған деуге болады. Өңірдің демографиясын дамытуда мемлекет тарапынан дұрыс материалдық көмек көрсетілуі мен жас отбасыларға қолдау және жастарды жұмыспен қамту мәселелері өңір халқының басты мәселелері болып саналған. Қазіргі уақытта бұл мәселелер өзінің шешімін тауып келеді. Еліміздің болашағы мен өсіп өркендеуі үшін демография ең өзекті мәселе болғандықтан, туындаған әлеуметтік-демографиялық мәселелерді Оңтүстік Қазақстан облысы басқа өңірлер сияқты бұл мәселені мемлекет болып, қоғам болып, ел болып шешіп келеді.

Басты қорытындылардың бірі өңір халқының демографиясын көтеруде шетелден келген қандастардың үлесі қомақты болып отыр. Өз Отанына оралған отандастарымызды қабылдау, оларды орналастыру үшін қолайлы жағдай жасау, қандастарды әлеуметтік ортаға тезірек кірігуі үшін жағдайды қамтамасыз ету

жұмыстарын Оңтүстік Қазақстан облысы алғашқылардың қатарында қолға алған және ол өз нәтижесін беріп отыр. Шетелдердегі қазақ диаспорасының қабілетті және дарынды балаларын, жасөспірімдері мен жастарын оқуға, еңбекке тарту бұл облысты дамытуда маңызды мемлекеттік бағдарлама екені даусыз.

Оңтүстік Қазақстан облысында қаланың жылдан-жылға кеңейіп, халықтың тығыз орналасуы анық байқалады. Соның ішінде облыс орталығы Шымкент қаласы Қазақстандағы инфрақұрылымы дамыған, өнеркәсіптік және ғылыми-мәдени жағынан маңызын жоймаған қалалардың бірі болып табылады. Алдағы уақытта облыс, өзінің әлеуметтік-экономикалық бағдарламасы арқылы үлкен жетістерге жететініне сенеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Асылбеков М.Х. *Демографическое развитие Республики Казахстан в условиях суверенитета*. – Алматы, 2001. – 96 с.
2. Асылбеков М.Х., Козина В.В. *Демографические процессы современного Казахстана*. Алматы, Атамұра, 1995, 128 с.
3. Алексеев Н.В. *Историческая демография Казахстана*. ВКГУ, 2001. – 67 с.
4. Найманбаев Б.Р. *История миграционных процессов в Казахстане в период 1970-1999 гг. Монография*. – Шымкент, издательство «Алем», 2011. – 144 стр.
5. Қалишабаева Б.К. *Орталық Азиядағы қазақтар (тарихи-этнографиялық зерттеу)*. Алматы: Қазақ университеті, – 2011 б.
6. Оңтүстік Қазақстан [Мәтін]: энциклопедия / – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2005. – 560 б.
7. *Итоги переписи населения 1999 года по Южно-Казахстанской области. Агентство Республики Казахстан по статистике*. - Алматы: Статистический сборник /Под ред. А.А. Смаилова/ 2001. - Том 1. - 157 с.
8. Досымова Гүлдерхан. “Түркістан облысы халқының демографиялық мәселелері”// *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 2021, (4/2), - Б. 77-86.
9. *Қазақстан Республикасы Статистика агенттігі. 2009 жыл басына Қазақстан Республикасы халқының облыстар, қалалар және аудандар бойынша саны*. / Редакциясын басқарған Ә. Смайылов. - Астана: - 2009. - 47 б.
10. Спабеков Ж.К. *Оңтүстік Қазақстан облысындағы қалалар халқының әлеуметтік-демографиялық дамуы (1989-2009 жж.)*. // Қазақстанның ЕҚБІҰ төрағалығына арналған «Қазақстан Республикасы және әлемдік тарихи процесс» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. 2010 жыл. / жауапты ред. С.К. Удербоева. – Алматы: Қазақ университеті. 2011. – 200 б.
11. Исабекова Н.А. *Оңтүстік Қазақстан облысының халқының демографиялық жағдайы*. Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы. Тарих сериясы. – 2008. – №4(51). – Б. 105-107.
12. Асылбеков Е.С. *Оңтүстік Қазақстан облысының ұлттық құрамының қалыптасуы*. // Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы. Тарих сериясы. – 2005. – №2(37). – Б. 189-191.
13. Мендикулова Г.М. *Казахская диаспора: История и современность* Алматы: Реуз, 2006. – 343 б.
14. Назарбаев Н.Ә. *Құшағымыз бауырларға айқара ашық*. // Дүниежүзі қазақтарының құрылтайы. Алматы, 1993. 346 б.
15. Бейсегұлова А.Қ., Шәмеева В.Ә. *Оңтүстік Қазақстан облысындағы Репатриаттардың орналасуының кейбір мәселелері*. // «Қазақстан археологиясы мен этнология ғылымының өзекті мәселелері және даму болашағы» атты әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дің 80-жылдығы аясында ҚР ҰҒА академигі У.Х. Шәлекеновтың 90-жылдығына арналған халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның материалдары. 16 мамыр 2014 ж. – Алматы: Қазақ университеті. – 327 б.

References:

1. Asylbekov M.H. *Demograficheskoe razvitie Respubliki Kazahstan v usloviyah suvereniteta*. – Almaty, 2001. – 96. s.
2. Asylbekov M.H., Kozina V.V. *Demograficheskie processy sovremennogo Kazahstana*. Almaty, Atamura, 1995, 128 s.
3. Alekseenko N.V. *Istoricheskaya demografiya Kazahstana*. VKGU, 2001. – 67 s.
4. Najmanbaev B.R. *Istoriya migracionnyh processov v Kazahstane v period 1970-1999 gg. Monografiya*. – Shymkent, izdatel'stvo «Alem», 2011. – 144.
5. Qalshabaeva B.K. *Ortalyq Azuadagy qazaqtar (tarixi-etnografiyalyk zerttey)*. Almaty: Qazaq yunversiteti, – 2011 b.

6. *Оңтүстік Қазақстан [Мәтін]: энциклопедия / – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2005. – 560 б.*
7. *Itogi perepisi naseleniya 1999 goda po YUzhno-Kazahstanskoj oblasti. Agentstvo Respubliki Kazahstan po statistike. - Алматы: Statisticheskij sbornik /Pod red. A.A. Smailova/ 2001. - Tom 1. - 157 s.*
8. *Dosymova Gýlderhan. “Türkistan oblysy halqynyń demografialyq máseleleri”. // Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, 2021, (4/2), - B. 77-86.*
9. *Qazaqstan Respyblikasy statistika agenttigi. 2009 jyl basyna Qazaqstan Respyblikasy halqynyń oblystar, qalalar jáne aýdandar boıynsha sany. 2009. 476.*
10. *Spabekov J.K. Оңтүстік Қазақстан облысындағы қалалар halqynyń áleymettik-demografialyq damýy (1989-2009 jj.). // Qazaqstannyń EQYU tóraǵalyǵyna arnalǵan «Qazaqstan Respyblikasy jáne álemdik tarıhı protsess» atly halyqaralyq ǵylymi-praktikalyq konferentsua materialdary. 2010 jyl. / jayıpty red. S.K. Ýderbaeva. – Алматы: Qazaq ýniversiteti. 2011. – 200 b.*
11. *Isabekova N.A. Оңтүстік Қазақстан облысының halqynyń demografialyq jaǵdayı. Ál-Farabı atyndaǵy QazUÝ Habarshysy. Tarıh seruası. – 2008. – №4(51). – B. 105-107.*
12. *Asylbekov E.S. Оңтүстік Қазақстан облысының ulttyq quramynyń qalyptasýy. // Ál-Farabı atyndaǵy QazUÝ Habarshysy. Tarıh seruası. – 2005. – №2(37). – B. 189-191.*
13. *Mendikulova G.M. Kazahskaya diaspora: Istoriya i sovernennost' Алматы: Reiz, 2006. – 343 b.*
14. *Nazarbaev N.Á. Qushaǵymyz baýyrlarǵa atqara ashıyq. // Dúniejúzi qazaqtarynyń quryltayı. Алматы, 1993. 346 b.*
15. *Beiseǵulova A.Q., Shámeeva V.Á. Оңтүстік Қазақстан облысындағы Repatriattardıń ornalasýynyń keibir máseleleri. // «Qazaqstan arheologıasý men etnologıa ǵylymynyń ózekti máseleleri jáne damý bolashaǵy» atly ál-Farabı atyndaǵy QazUÝ-diń 80-jyldyǵy aıasynda QR UǵA akademıgi Ý.H. Shálekenovtyń 90-jyldyǵyna arnalǵan halyqaralyq ǵylymi-tǵaribelik konferentsuanyń materialdary. 16 mamyr 2014 j. – Алматы: Qazaq ýniversiteti. – 327 b.*

FTAXP/MPHTI / IRSTI 03.20
ӘӨЖ/УДК/UDC 9.93/94

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2024.83.4.007>

S.K. Tulbassiyeva *¹

¹Abai Kazakh National Pedagogical University,
Republic of Kazakhstan, Almaty. E-mail: sauletulbassieva@gmail.com

COLLECTIVE FARM «MOUNTAIN GIANT» IN ALMA-ATA: HISTORIES OF LABOR VICTORIES AND TRAGEDIES OF THE 1930s

Abstract

Recently, interest in the problems of everyday life has noticeably increased in historical science, especially at the regional level during a certain historical process. The last thirty years have become a period of radical rethinking of socio-economic history and testing of new methodological approaches. In addition, this actualizes the topic we have chosen.

The object of our study, we chose a special city of the Semirechye region, the city of Almaty and its history during the period of collectivization.

The subject of the study is the new rural life experienced by the peasantry as part of the city, which underwent a significant transformation during the formation of the Soviet state, associated with the implementation of a targeted state policy that had a tremendous impact on all spheres of life, which makes it possible to reveal key aspects of the history of everyday life, aimed at studying objective and subjective aspects of the historical process of this period for the residents of the city of Almaty.

The purpose of this article is to study the most important aspects of the daily life of the rural population of the city of Almaty in the period 1930-1934. The article covers key aspects of the formation of the Soviet collective farm in the 1920s as part of the collectivization policy aimed at uniting peasant farms into one whole to increase agricultural productivity and strengthen state power.

Keywords: Kazakhstan, Almaty, Mountain giant, Semirechye, Soviet period, Soviet power, collectivization, collective farm, everyday life, totalitarianism.

С.К.Тулбасиева *¹

¹Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Республика Казахстан, г.Алматы,
E-mail: sauletulbassieva@gmail.com

КОЛХОЗ «ГОРНЫЙ ГИГАНТ» В АЛМА-АТЕ: ИСТОРИИ ТРУДОВЫХ ПОБЕД И ТРАГЕДИЙ 1930-х ГОДОВ

Аннотация

В последнее время в исторической науке заметно возрос интерес к проблемам повседневности, особенно на региональном уровне в период определенного исторического процесса. Последние тридцать лет стали периодом кардинального переосмысления социально-экономической истории и апробации новых методологических подходов. И это актуализирует выбранную нами тему.

Объектом нашего исследования мы выбрали особый город Жетысуйского региона, город Алматы и его историю в период коллективизации.

Предметом исследования является пережитая крестьянством новая сельская жизнь в составе города, претерпевшая значительное преобразование в период становления советского государства, связанная с проведением целенаправленной государственной политики, оказавшей колоссальное влияние на все сферы жизни, что позволяет раскрыть ключевые аспекты истории повседневности, направленной на изучение объективных и субъективных аспектов исторического процесса этого периода для жителей города Алматы.

Целью данной статьи является исследование важнейших аспектов повседневной жизни сельского населения города Алматы в период 1930-1934 годов.

Статья охватывает ключевые аспекты формирования советского колхоза в 1920-е годы в рамках политики коллективизации, направленной на объединение крестьянских хозяйств в одно целое для повышения производительности сельского хозяйства и укрепления власти государства.

Ключевые слова: Казахстан, Алма-Ата, Горный гигант, Семиречье, Советский период, Советское правительство, коллективизация, колхоз, повседневность, тоталитаризм.

С.К. Тулбасиева *¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы,
E-mail: sauletulbassieva@gmail.com

АЛМАТЫДАҒЫ «ГОРНЫЙ ГИГАНТ» КОЛХОЗЫ: 1930 ЖЫЛДАРДАҒЫ ЕҢБЕК ЖЕҢІСТЕРІ МЕН ҚАСІРЕТІНІҢ ТАРИХЫ

Аңдатпа

Қазіргі таңда тарих ғылымында күнделікті өмірге деген қызығушылық айтарлықтай өсті, әсіресе белгілі бір тарихи процесс кезінде аймақтық деңгейде. Соңғы отыз жыл әлеуметтік-экономикалық тарихты түбегейлі қайта қарау және жаңа әдіснамалық тәсілдерді сынақтан өткізу кезеңі болды. Бұл біз таңдаған тақырыптың өзектілігін ашады.

Зерттеу нысаны ретінде Жетісу өңірінің ерекше қаласын, Алматы қаласын және оның ұжымдастыру кезеңіндегі тарихын таңдадық.

Зерттеу пәні-Алматы қаласының тұрғындары үшін осы кезеңнің тарихи процесінің объективті және субъективті аспектілерін зерттеуге бағытталған күнделікті өмір тарихының негізгі аспектілерін ашуға мүмкіндік беретін, өмірдің барлық салаларына орасан зор әсер еткен мақсатты мемлекеттік саясатты жүргізумен байланысты Кеңес мемлекетінің қалыптасу кезеңінде елеулі өзгеріске ұшыраған қала құрамындағы шаруалар басынан өткерген ауыл өмірі алынды.

Бұл мақаланың мақсаты 1930-1934 жылдар кезеңінде Алматы қаласының ауыл тұрғындарының күнделікті өмірінің маңызды аспектілерін зерттеу болып табылады.

Кілт сөздер: Қазақстан, Алматы, Горный гигант, Жетісу, Кеңестік кезең, Кеңес өкіметі, ұжымдастыру, колхоздастыру, күнделікті өмір, тоталитаризм

Introduction. The historical period of collectivization was marked by a number of important events in the formation of Soviet society. It was a time of mass socialization, upheavals, as a result of which millions of people changed their occupation and even their place of residence.

Relevance. The reforms of the Soviet state that unfolded in those years required huge funds and efforts, since the country was mainly agricultural, collective farms were supposed to become the main source from where the state could draw the necessary resources.

And this was the main reason for the agrarian reforms, which led to a complete change in the social situation and daily life of rural residents. As a result, Soviet reforms, including collectivization, eventually provoked a conflict between the old orders of the rural population and new state administrative organizations - artels, communes and collective farms, which destroyed the former way of life of the rural population.

Therefore, without studying the peculiarities of the development of the rural population, especially in a certain region, it is impossible to recreate a detailed and holistic picture of the daily life of the inhabitants of this region. The study of everyday life allows us to obtain more examples of human perception of new conditions during a period of social upheaval.

Recently, there has been a noticeable increase in interest in the problems of everyday life in historical science, especially at the regional level during a certain historical process. The last thirty years have been a period of radical rethinking of socio-economic history and testing of new methodological approaches. And this actualizes the topic we have chosen.

We have chosen a special city of the Semirechye region, the city of Almaty and its history during the period of collectivization as the object of our research. Specifically, using the example of one collective farm, we want to show the history of the formation of the Soviet economy in the city of Alma-Ata.

The subject of the study is the new rural life experienced by the peasantry as part of the city, which underwent a significant transformation during the formation of the Soviet state, associated with the implementation of a purposeful state policy that had a tremendous impact on all spheres of life, which allows us to reveal key aspects of the history of everyday life aimed at studying objective and subjective aspects of the historical process of this period for residents of the city of Almaty.

The purpose of this article is to study the most important aspects of the daily life of the rural population of Almaty in the period 1930-1934 and to show the objective factors of the transformation of everyday life. In particular, the main goal is to tell the story of the embodiment of Soviet modernization by the example of one collective farm in Almaty.

In accordance with this goal, the following tasks were set in the article:

- to highlight the socio-economic trends that have influenced the daily life of collective farms in Almaty; - to identify the features of social interactions and attitudes of the rural population during the period of collectivization on the example of one collective farm;
- to show the conditions, level, lifestyle and way of life of the rural population of the city of Almaty.

Materials and Methodology.

The methodological basis is based on the principles of historicism and a systematic approach. Problem-chronological, historical-comparative, and typological approaches were also used. General scientific research methods (analysis, synthesis, induction, deduction, etc.), special historical research methods, using specific examples, problem-chronological, frontal studies of archival data, etc. were also used. The source base of the topic under study is a complex of archival documents and materials.

Materials. During the preparation of the scientific publication, documents from the Fund-174, the City Archive of the city of Almaty were used, such as the Executive Committee of the Alma-Ata City Council of Workers' Deputies and the Fund-1714-List of kulak families who arrived in the city of Almaty. Additionally, materials from the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSA RK) of Fund-44 (People's Commissariat of Workers' and Peasants' Inspections of the Kazakh Autonomous Soviet Socialist Republic since 1929, Alma-Ata) were used; Fund-74 (People's Commissariat of Agriculture of the Kir ASSR (People's Commissariat of Agriculture) since 1929, Alma-Ata); Fonda-83 (People's Commissariat of Labor of the KirASSR (Kyrgyz People's Labor) since 1929 Alma-Ata); Materials of the secret department of the Central State Administration of the Republic of Kazakhstan Fund-251, Case-1102. Cases of the Mobile Supreme Court. Minutes of the Session 1920–1942; Materials of the Presidential Archive of the Republic of Kazakhstan such as Fund-141, materials on the confiscation of property in the Alma-Ata district.

Control and discussion.

The relevance of the chosen topic lies in the insufficient study of the daily life of the rural population of the Alma-Ata region in the 1930s-1934s.

On the history of Kazakhstan, there are not enough scientific works on the study of historical data in the context of regions of this period. They were all considered generically and comprehensively. Therefore, one of the ways to create a retrospective of the 30s was the interest of researchers to study the history in the context of the region for a certain period.

The history of the creation, strengthening and activity of mass peasant organizations during the transition period, as well as the work of village councils, were considered in the work of M.K. Kozybaev [1.11-114]. He notes that the activities of peasant organizations were investigated unilaterally for some time.

According to him, the issues of relations between peasant organizations and their relations with village and village councils in the struggle for the construction of socialism, i.e. the mechanism of real participation of workers in historical creativity, have remained out of the field of view of scientists.

In the monograph devoted to the analysis of party leadership with mass organizations, Sh.A. Kusanova gives a general idea of the main directions of development of agrarian policy [2.8-19]. Focusing on the main focus of the party leadership, the author touched upon the issues of ideological and organizational strengthening of rural party organizations.

A significant place in Kazakh historiography is occupied by the works of S. L. Kovalsky [3. 59-70]. His scientific works show the problems of state farm construction in the pre-war period, the activities of production teams under the leadership of the CPSU and the Soviet state, and state farms of large agricultural detachments of the working class in the countryside.

The logical continuation of this problem in the new historical conditions was the work of S. L. Kovalsky and Kh. Madanov "Development of virgin lands of Kazakhstan" [4.56]. Where a wide range of issues related to the organization and development of state farm production on virgin lands of Kazakhstan in the pre-war and post-war periods is studied.

A. B. Tursunbayev was one of the first in Kazakhstan to show the life of the yard and village in the 20s and 30s, revealing the role of party organizations in spreading mass ideas of collectivization, pointing out the help of worker's settlements and yards in the construction of land reclamation systems, that collective farms and collective farmers enjoy a single agricultural tax [5.3-9.247]. Based on archival materials, the author traces the development of collectivization of farms in Kazakhstan and ways to solve two historical problems-the consolidation of personal farms into collective farms and the transition from a nomadic lifestyle to a sedentary one.

General studies of socio-economic problems and specific historical experience of the transition of Kazakh nomads and semi-nomads to a sedentary lifestyle under the Soviet regime are made up of the works of G.F. Dahshleiger and K. Nurpeisov [6.4-20]. They are distinguished by a broad source base, a deep analysis of the material, and the validity of assumptions and generalizations on the most important issues of this period. A concrete historical review of the collective farm's victories in the republics of the Soviet East, including Kazakhstan, is described in the works of B. A. Tulepbaev [7.21, 15-42]. Among them, a special place is occupied by his monograph "Socialist agrarian Transformations in Central Asia and Kazakhstan". His work differs in that they analyze the political, economic and social prerequisites for collectivization.

Thus, it is possible to make a review of scientific works related to this period, but the historical review reveals an insufficient level of research of this period in the regional context.

As a source study basis for our research, we used archival data, primarily from the Almaty City Archive, the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, and especially unused archival documents from an earlier research circle.

Specifically, we used the materials of the Foundation-70 Case of the Alma-Ata City People's Court in 1928-1936 [8.147].

The scientific novelty represents the first attempt at a comprehensive and general study of the daily life of the rural population of Almaty during the period of collectivization, when a new system of Soviet ownership was being formed.

During the period of our research, the city of Alma-Ata was the administrative center of Semirechye province. From September 3, 1928 to 1936, Alma-Ata was the capital of the Kazakh ASSR and the administrative center of the Almaty district.

In accordance with the decree of the Presidium of the Kazakh Central Election Commission dated December 17, 1930 "On new zoning", 126 districts were created in Kazakhstan. As the capital of Kazakhstan, Alma-Ata became the administrative center of a large district. It was joined by the localities of Malo Almatinsky, Leninsky Selsoviet of Kalininsky district and Gorno-Oktyabrsky Selsoviet [9.91]. As a result of the reform, 3,070 farms located on an area of 49,264 hectares were managed by 12 collective farms and 1 agricultural cooperative-artel. The total number of people served by the city council has reached 141,590.

A significant part of the urban population was engaged in agricultural activities, the development of horticulture and horticulture along with the cultivation of grain crops. Until February 1930, agriculture existed as a handicraft association of collective farms; later this association was reorganized into the District Collective Farm Food Union, and later, after the creation of the City Council, it was created as the City Collective Farm Union. In the early 1930s, the city had 13 collective farms, including 1 commune and 12 artels. Collective farms comprised 1,065 households and 4,816 souls of the population, which accounted for 38.5% of the total urban population engaged in agriculture.

The size of agricultural activity of collective farms was determined by the following data: in 1929-30, 2128 hectares were sown with grain crops, 216.5 hectares with vegetable gardens, and 71.5 hectares with new gardens. The total area of the gardens was 834 hectares, of which 408 hectares were fruit-bearing gardens, 375 hectares were non-fruit-bearing gardens and 51 hectares were orchards. The biggest drawback in the organization of collective farms was the instability of the agricultural territory [10.105].

Some collective farms, for example, the artel "Bednota", had up to 100 land plots. In the early 1930s, a number of collective farms were allocated 575 hectares for the development of horticulture, and the aforementioned artel "Bednota" was granted 150 hectares in one massif, at the expense of land taken from the deprived and kulaks. Garden crops were sown in 1929 on 216.5 ha, in 1930-31 on 2128 ha, and according to the plan for 1930/31 on 1534 ha. Thus, garden crops were increased by 39.8 percent, and grain crops were reduced by 38.8 percent. While collecting materials on grain procurement in the city of Almaty, we came across the case of a collective farm that is part of the city. So we decided to take this object as the subject of our research.

So, in 1933, the newspaper "Kazpravda" published an article about a collective farm in the Alma-Ata district. The authors of the article are all the MTF brigades consisting of 28 people from one collective farm.

The article reports "That in the city of Alma-Ata there is one strong collective farm "Mountain Giant". In 1933, he exported 800 tons of Aport apples alone, not to mention other fruits and his wealth" [11.38]. This collective farm produced up to 50 varieties of wine.

Table 1. According to the materials studied, the composition and activities of the Gorny Gigant collective farm during this period were as follows:

workers	number of farms	number of consumers	number of able bodied
in 1934	382	1528	866
in 1935	445	1804	1010

Household chores:

Crop name	Number of hectares
Wheat	544
Millet	10
Barley	30
Oats	110
Potatoes	68
Vegetables	42.63
Sunflower	5.7
TOTAL	810.33 ha

Table 2. On the availability of livestock in the sole use of collective farmers of the Gorny Gigant collective farm:

Name of livestock	number of heads reported 1933-1 / 1-1934	number of heads reported 1934-1/1-1935
Cows	142,183	183
Heifers and calves	47	136
47,136 Pigs	-	124
Sheep	35	12
35,12 Bulls	-36	36
Donkeys	-	19

TOTAL:	228,614	614
--------	---------	-----

Table 3. Information on the gross output of the Gorny Gigant collective farm

n /	a Crop name	Collection 1933 in centners	Collection 1934 in centners
1	Wheat	2994	7320
2	Millet	27	198
3	Oats	621	1990
4	Barley	567	348
5	Sunflower	24	68
6	Potatoes	2058	5207
7	Cabbage	269	1070
8	Cucumbers	392	338
9	Tomatoes	1478	1078
10	Other garden	products 56	531
11	Melon	production 177	313
12	Apples, pears, etc.	18999	7657
	Gross cash income	2401275	11151555-90

Table 4. Delivered to the State

n /a	Crop name	Collection 1933 in centners	Collection 1934 in centners
1	Wheat	398	1165
2	Oats	160-3	-
3	Barley	140	331
4	Potatoes	557	601
5	Cucumbers	174	73
6	Tomatoes	764	323
7	Cabbage	15	66
8	Apples, pears	8123	4254
	TOTAL	10331	6813

[12.4].

At first glance, it would seem that everything is fine.

During these years, the collective farm was often purged of alien elements. An example is the trial of 24 people at the Gorny Gigant collective farm in criminal cases against the management and members of the collective farm. In the same collective farm, a conference was held, that is, a meeting of collective farmers of 250 people, and as a result, in 1933, people were convicted of negligent attitude to the collective farm property "Mountain Giant".

Specifically, Anton Aleksandrovich Belousov, convicted of disrupting sowing, Nikifor Evstafievich Kakhnovich, accountant, convicted of accounting confusion, sold 8 tons of potatoes. Kostyukov Yakov Georgievich - kulak, exiled. Nikolai Nikolaevich Kurilov, foreman, convicted of negligence, sentenced to 6 months of forced labor. Pashenko Pavel Sergeevich - worked as a private in the second garden brigade for drunkenness. Solovyova Khionia Filippovna, foreman, convicted of squabbling under Art. 95, served 3 months before trial, acquitted by the court. Zhukov Vasily Nikolaevich - accused of involvement in the theft of bread and fruit [13.8].

For a comprehensive verification of the facts reported in the materials received by the City Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) a commission of five people was created: the chairman of the commission is Konuspaev. Members of the commission Elichev, Kladneva, Kuvarzin, Vasilenko [14.46].

In the received material addressed to the City Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) and the City Council, it was stated that the surviving kulaks, as well as previously convicted socially alien, anti-collective farm elements, after serving their sentences, made their way to the collective farm management (board members, foremen), destroyed the collective farm, squandered property, etc.

As a result of an in-depth investigation, it was established: that throughout the entire period of work of the old collective farm board, headed by the former chairman of the collective farm Morozikhin, there was absolutely no criticism and self-criticism in the collective farm.

Often, the collective farmers' sensible demands, requests, and statements were completely ignored. The initiative of collective farmers was suppressed, educational work among collective farmers was not carried out. The collective farm board and its chairman worked according to the "steal as I want" method.

Collective farmers were intimidated. The chairman of the collective farm, Morozikhin, responded to the comments of the collective farmers: "I am the chairman of the collective farm and a member of the City Committee and the City Council, so what I want, I do in the collective farm." All this is confirmed by conversations with collective farmers, as well as by speeches of collective farmers at meetings.

For example, at the general meeting of the artel members on March 1, the collective farmers stated the following in their speeches:

Danilin: "Under the old leadership, we had almost no meetings."

Zolotareva: "the collective farmers hardly spoke at the rare meetings, because they were intimidated."

Shevchenko: - "Morozikhin repeatedly scolded me, did not let me speak, excluded me from the collective farm and promised to put me on trial for noting shortcomings. Threatened, said: "I'm a member of the City Council, I do what I want."

Shishova: - "I came to the board more than once and talked about shortcomings in my work, Morozikhin drove me away, did not tell me to go, etc."

Kurilova (MTF): - "We had a big pressure on the collective farm from Morozikhin, -I worked as a drummer. The brigade added me to the list of drummers, and Morozikhin removed me from the list of drummers for asking me to be released from work for one day due to the illness of an infant."

Vutsyk (STF): - "Morozikhin suppressed the initiative of the collective farmers, treated the collective farmers rudely. There were many cases when many women cried because of Morozikhin's bullying."

The lack of criticism and self-criticism, the presence of naked administration in the work, the method of intimidation of collective farmers by the old leadership led to a clear weakening of labor discipline among the collective farmers, to irresponsibility and laxness on the part of the foremen - on the one hand, and on the other-gave a great opportunity антиколхозным for anti-collective, socially alien elements who had penetrated the collective farm to aimed at the disintegration of the collective farm.

Here are a few facts about the insufficient and incorrect use of labor on the collective farm:

a) 1. Bisimbaev R. has 566 working days, 2. Baylibaev P. has 526 working days, 3. Belenko F. has 625 working days, Total: 1,717 working days.

On average, each man worked 572 working days ($1717:3=572$). This is the average output. b) 1. Chingilbaev has 277 working days, 2. Abu Ishem has 263 working days, 3. Embaev D. has 325 working days. Total 675 working days.

On average, each man produced 258 tons/day ($775:3=258$). This is the minimum solution.

c) 1. Baitanov was allotted 126 working days, 2. Dutkaev has 120 working days, 3. Tezekpaev has 82 working days. Total 328 working days. On average, each man worked out 109 days ($328:3=109$). This is the minimum output.

In total, these 9 workers mentioned above actually worked 2820 days, i.e. 313 days on average each separately ($2820:9=313$). The collective farm has 397 able-bodied men. Based on the average figure of 313 days for each able-bodied man, they could work out only 124261 days ($397 \times 313=124261$). In fact, less was produced. Men's labor is used up by 70 percent.

Women's work: a) The maximum output of a woman is 274 working days; b) the average output of each woman is 169 days c) the minimum output of a woman is 58 days.

On average, each woman accounts for 167 tons / day. In total, there are 444 able-bodied women on the collective farm. Based on the calculation of the above-mentioned average actual output, all 444 women were able to produce 80140 tons / day during the whole of 1934. In fact, this is far from the case, women's labor is used only by half. Work of teenagers: a) The maximum output of adolescents is 153 days; b) the average output of each teenager is 48-days; c) the minimum output of a teenager is 5 days.

The average output of adolescents, therefore, is 69 tons / day. In total, there are 161 teenagers on the collective farm. Based on the average calculation, they could have worked out 11109 tons/day ($161 \times 69=11109$). In fact, they produced significantly less [15.52].

As a result, it turns out that all 1010 able-bodied people, together with teenagers, could easily have worked out 215510 tons/day during 1934, but in fact they worked out only 164,000 tons/day. Thus, labor on the collective farm is used up by 70 percent.

The poor organization of labor is explained solely by the fact that criticism and self-criticism, mass educational work among collective farmers, were not deployed. Extremely weak discipline. A significant part of collective farmers who have a garden and livestock in sole use, received assistance from the state and the

collective farm, often did not go to work, more attention was paid to individual farming work in the garden, taking products to the market, and so on.

The management of the collective farm - the board, foremen, etc. - being class-alien elements, did not explain to the collective farmers the significance of the state's assistance in acquiring livestock, and deliberately did not use this greatest incentive to strengthen the collective farm, to increase profitability on the collective farm, and to improve the organization of labor and discipline.

As a result of all this, the grain harvest in 1934 was carried out far from satisfactorily, with a long delay. The harvesting of vegetables and fruits was particularly bad-250 tons of apples were frozen.

The former deputy chairman of the collective farm Kishkanov (son of okolotochny, father exiled in 1919) supervised the burtovaniye of beets and potatoes. As a result of his wrecking work, 100 tons of beets and 30 tons of potatoes in the Kolesnikov brigade were killed in burts.

As a result of the fact that the grain brigade was led by the class-alien element Milovanov (in 1919 Milovanov served in Annenkov's detachment as a forager, after the revolution he had seasonal workers, and since 1930 he had been conducting wrecking work on the collective farm), by his order, 4 stacks of straw were burned during the harvesting of grain crops, as well as the fallen bread on a spare area of 18 hectares: instead of organizing manual harvesting on the area of fallen bread, Milovanov deliberately used a reaping machine to warm up the bread, thereby trampling the bread, and at the end of the harvest, in order to hide the traces of the crime, the bread on this site was burned.

In order to organize the theft, during the delivery of bread from the currents to the barns, the Milovanovs organized the sending and acceptance of bread without weight. Thus, there is reason to believe that a lot of bread was stolen during the harvest.

Even after the cleaning, the former kulaks and white officers (Milovanov, Kishkanov, Chumin, etc.) continued their wrecking work. At the initiative and order of Milovanov and Kishkanov, 300 centners of well-preserved seed material were mixed with sprouted grain, as a result, the collective farm was forced to exchange seeds at the All-Union Office for Procurement and Sales of Grain Procurement Point.

As a result of criminal negligence in caring for livestock, especially for young animals, as well as staff turnover, 3 heads of the MTF were replaced during the year, 40 heads of calves and 4 heads of cattle were killed during 1934. This was reflected in the decline in revenue. Until 1934, the work of caring for cattle was poorly set up and conducted, the new board did not take drastic measures to eliminate the shortcomings, the horses were not cleaned and were in the mud. Random people worked as grooms, for example, Kapustin, and the horses under his supervision were in poor condition. To the question: "why don't you clean the horses?" He replied: «they need to be cleaned with a bag." In addition, Kapustins Philip and Peter conduct counter agitation, saying:

1. "They killed Kirov - that's good. He is buried with great honor; we will not be buried like this".
2. "Trotsky pursued the right policy, he was exiled incorrectly".
3. "MTS is organized in order to rob collective farms and so on".
4. "The Soviet government is scissors; it will cut everything".

A large number of horses were infected with scabies, with bruised backs and shoulders. The veterinarian Slesareva-the wife of the Socialist-Revolutionary, criminally treated it. Despite the approach of the sowing season, she did not start treating horses with scabies, staying in her garden for several days at a time.

In 1933, in the Milovanov brigade на участке, an MTF was built on the Baiserke site in the swamp, at a cost of 4 thousand rubles. As a result of the wrecking work of Milovanov and the builders, this building collapsed in the spring of 1934.

Morozikhin, the former chairman of the collective farm management board Морозихин, squandered the collective farm funds without control; without the knowledge of the collective farm management and collective farmers, the Morozikhins issued funds, ostensibly for medical treatment, to the following persons:

1. Chervyakova-secretary of the collective farm - 1000 rubles.
2. Pashentsev-accountant - 600 rubles
3. Bukhantsev-accountant-1000 rubles.
4. Butsyk Pelageya - 664 rubles.
5. Lydia Mikhailova - 325 rubles.

Total: -3586 rubles.

In addition, at the initiative of Morozikhin, a large number of different goods were bought by the collective farm board on "blackmail", for example, from a freight forwarder, without documents, prices were compiled and paid for goods at the discretion of the revolutionary commission (chairman rev. Chumin, an old officer), these goods were sold to collective farmers several times more expensive (a kilogram of plantar leather was sold to collective farmers for 53 rubles).

All this led to the squandering and embezzlement of collective farm funds. As a result, the monetary income of the collective farm in 1934 turned out to be several times lower than in 1933: the income of 1933 was expressed in the amount of 2,402,000 rubles, of which 231,574 rubles were allocated to the indivisible fund, 272454 rubles were allocated to production expenses (construction, purchase of materials, inventory), 1627589

rubles were allocated to workdays, i.e. 15 rubles, in 1934, according to the plan, they should have received an income of 4,010,191 rubles, but they received 1,004,000 rubles, i.e. almost 3 times less than the planned plan and 2.5 times less than the actual income received in 1933.

As a result, collective farmers receive 4 rubles per t/day, 26 kopecks. moreover, there are no funds for issuing collective farmers for t/days - all the money is in the cost of wine and accounts receivable: there are 60,000 liters of wine in the amount of 350 thousand rubles, and debt to various organizations is 156782 rubles.,

It should be noted that a significant part of the cash income is reduced as a result of a low harvest of apples and their sale is cheaper than in 1933.

Nevertheless, the fact remains that the great decline in monetary income is due: first, to the strong contamination of the collective farm management by class-alien elements decomposing, whose destructive work undoubtedly led to the squandering of collective farm funds, to the decomposition of labor discipline and the death of a huge number of fruits and vegetables from frost; second, to the misuse of labor collective farmers, the presence of absenteeism and the lack of a correct Bolshevik organization of collective farmers for a successful harvest in 1934.

Class-alien elements that have made their way to the collective farm management have also done some work in confusing the accounting and reporting of the collective farm in the presence of a competent accounting apparatus. As a result of 1934, a huge number of workdays (1,418) were not counted during the distribution of income, and some collective farmers lost up to 90 days: 1. Gorchakov pigman - 89 days, 2. Orinich wachman-31 days, 3. Minzhulin ordinary - 23 days, 4. Kolesnikov A. miller - 73 days.

In 1933, 24 people were convicted of anti-collective farm activities. Some of them are wealthy peasants. Of those recruited, they remained on the collective farm, for example, the foreman was N. Kurilov, convicted of negligence under Art. 3 and sentenced to 6 months' hard labor. The collective farm used forced labor; there was no control from the collective farm. Kurilov has been working as a master since 1934. Solovyova brigadier of the garden brigade, member of the collective farm board. The preparation for sowing in her team is extremely unsatisfactory. The brigade came to the review unprepared.

As a result of the inspection and investigation, it was established that, having made their way into the collective farm by deception, class-alien elements took up positions of responsibility-deputy chairman of the board, members of the board, foremen, and all the time conducted wrecking and corrupting work on the collective farm.

1. Milovanov-former foreman of the grain brigade, in 1934 he worked as a deputy head of the Department. A former officer who had served in Annenkov's detachment in 1919, his father and he had kept seasonal workers before the revolution. In 1930, Milovanov joined the collective farm and since then has been working on corruption.

2. Chumin is the former chairman. revolutionary commission. A member of the collective farm commission, an officer who served in Tashkent until 1918 in the White Army, his grandfather Chumin, who raised him, had a factory and a mill, after the revolution he was dispossessed and exiled.

3. Kishkanov-storekeeper, former deputy. Chairman of the kolkhoz board, relative of Milovanov, son of the district police officer , father exiled in 1919.

4. Polumiskov-former kulak, had his own winery, worked as a winemaker on a collective farm. In 1934, at the request of Morozokhin, Oleynikov, Milovanov, Kishkanov and a number of others, he was restored to his rights. Polumiskov during his work as a winemaker on the collective farm, together with Milovanov, Kishkanov, Chumin squandered fruit and wine, as a result of his wrecking work, 288 liters of cherry wine were poisoned in order to poison the prepared wine drinks. Polumiskov passed the wine through a zinc grate. On a regular basis, Polumiskov's apartment Полумискова was used for drinking parties with Kishkanov, Milovanov, Chumin and with the participation of Morozikhin and Oleynikov. As a result, Morozikhin and Oleynikov provided active assistance in restoring the rights of the deprived kulak Polumiskov and in joining the collective farm.

5. Minyailov, who filed an application for dominance in the Kulakov collective farm, worked very poorly himself, as a foreman, was engaged in drunkenness, killed a collective farm horse, sold collective farm bread, hung up collective farmers, and had an association with the Mali speculator.

All the above-mentioned outrages, the wrecking work of individual class-alien elements, led the collective farm to the fact that the collective farm was very poorly prepared for sowing in 1934. A test visits on February 23 showed the collective farm's lack of preparation for sowing, weak discipline among the collective farmers, great laxity among the foremen, lack of sufficient care for the draft power, poor quality of repair of agricultural equipment, etc.

Based on this, measures were taken and the following activities were planned:

1. On the basis of the development of criticism and self-criticism, the elaboration of a new charter of the agricultural artel, to strengthen discipline in the collective farm, to eliminate the shortcomings noted above,

especially to eliminate the shortcomings in the preparation for sowing. Conduct sowing on time and in a high-quality manner.

2. Start treating sick horses immediately. Veterinarian Slesareva, for a criminal attitude to cattle, should be removed from work and brought to justice.

3. Remove Brigadier Solovyova from work, as she did not provide leadership of the team.

4. Remove Chumin (a former officer) from his job as an accountant and bring him to criminal responsibility. Raise a question at the general meeting of collective farmers about his exclusion from the collective farm.

5. Immediately remove the winemaker wealthy peasant Polumiskov from work, expelling him from the collective farm and bringing him to criminal responsibility. Instruct the party group of the City Council to consider the correctness of restoring its rights.

6. Suspend from work and bring to criminal responsibility for wrecking and corrupting work on the collective farm kulak, a white officer Milovanov.

7. Remove from work and bring to criminal responsibility Kishkanov-the former deputy chairman of the collective farm board for allowing the death of beets and fruits in burst, for wrecking and decomposing work, being attacked by the collective farm board to the grain brigade during harvesting.

8. Instruct the management board to discuss the issue at the general meeting of collective farmers about Menyailov, applying appropriate measures to him for criminal work on the collective farm.

9. Instruct the collective farm management board to immediately recover funds from persons who have illegally received collective farm money.

10. Review the number of accounting employees to reduce them to a minimum.

11. Categorically suggest that Kolesnikov resolutely eliminate all shortcomings in his work, while at the same time warning that if the shortcomings in the preparation for sowing are not eliminated, he will be removed from work and brought to justice.

12. Choose from the best collective farmers-drummers, grooms and oblige to clean and care for horses.

13. Take note that in the course of the commission's work, Peter and Philip Kapustins were suspended from work, excluded from the collective farm, and brought to justice by the board and the general meeting of collective farmers of March 1, 1934.

14. To ask the City Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) to bring to party responsibility the former chairman of the collective farm Mirozikhin, for lack of revolutionary vigilance, mismanagement, suppression of criticism and self-criticism, for weakening the class sense, for allowing theft of collective farm property and for illegal purchase of goods by "blackmail".

15. To instruct the prosecutor general personally, t. Yerimbetov will finish the investigation of all materials of the collective farm "Gorny Gigant" within 3 days. Wreckers, kulaks, and crooks who fraudulently entered the collective farm should be brought to criminal responsibility by organizing an open trial on the collective farm.

16. Instruct the kolkhoz board to discuss the present conclusions of the commission at all meetings of collective farmers and collective farmwomen in brigades [16.67].

The trial of 24 people in 1933, and the isolation of this gang of pests created favorable conditions for working on the collective farm "Mountain Giant". The efforts of people loyal to the Soviet government, their struggle to preserve collective farm socialist property with the tireless help of individual party leaders, enabled the collective farm to receive a gross income of about three million rubles. This made it possible for the collective farm to become prosperous. In the future, the most favorable conditions were created for the successful operation of the collective farm. The collective farm received a large influx of people of various specialties, because of which the quantitative and qualitative growth of the collective farm almost doubled.

But the remaining families of convicts, their relatives, comrades, kulaks who survived the trial, as well as those who served their sentences and were accepted back into the collective farm managed to organize and conduct profitable work for themselves.

The Kulak part of the collective farm became stronger, and began to drag its own people in elections to members of the board, to the positions of foremen and storekeepers. By organizing an unworkable revolutionary commission, thereby clearing the way for further sabotage. Honest collective farmers, and especially the activist, went into a panic, as a result of which the escape from the collective farm began. They have filed complaints more than once. So, on behalf of the collective farmers, Grischuk wrote a complaint on February 12, 1935 (12/II-35). It said: "The collective farm "Mountain Giant", occupying the best possessions, has all the conditions for its development and for building a prosperous life in it. However, the great dominance of the kulaks in it, and their wrecking activity prevents the collective farm from building a tolerable life. From the day of organization in 1930, the collective farm suffered great need and only in 1933, after the defeat of the kulaks, isolation of them after the trial of 24 people, the collective farm was able to expand its work and give good indicators with a gross income of about three million rubles. Such a good result of the work of the collective farm has raised its prestige, created

better conditions for further work and strengthening of the collective farm. Nevertheless, the kulaks remained "undefeated", gathered their forces, organized and took command positions, carried out wrecking work, completely failed the work of 1934, so that at present the collective farmers have nothing to share " [17.52].

In the struggle against the Kulaks, Nikolai Andreevich Nikolaev, a member of the party, played the biggest role in the establishment of the collective farm.

Nikolayev, like an old Bolshevik, an experienced man, a fully developed, immaculately honest and sober man, worked tirelessly to transform the collective farm into a Bolshevik one, and the collective farmers into prosperous ones. Beginning in 1930, when T. V. Nikolaev was a representative of the organization patronizing the collective farm, invested his work in the collective farm and since that time has earned authority among most collective farmers and especially activists.

"With the transfer of Comrade Nikolaev to work in production at the end of 1933, among 1,200 people, the kulaks were able to re-organize, and the party leadership that remained on the collective farm was unable to suspend kulak wrecking work. There was no certainty that in the future the Kulaks would abandon their villainous activities, especially since they had infiltrated the command top of the collective farm. We collective farmers appeal to the Party of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) and strenuously ask to leave Nikolaev to work on the collective farm, who with his honest work, dedication to the cause, using great authority, will be able to establish a household, eliminate the outrages that are happening on the collective farm and prevent possible crimes, " the complaint said. The City Council, as in the previous case, created a commission, conducted an investigation, and conducted a second purge of "alien elements" in the collective farm.

Exclusion from the collective farm, as a rule, was accompanied by severe consequences. After all, most collective farmers did not have an alternative source of income. Many farmers who left the collective farms were unable to obtain the return of their property from the local authorities. As a rule, they left the collective farm without land, horses, or agricultural equipment.

Nevertheless, the vital signs of the Gorny Gigant collective farm showed progressiveness. In particular, the economic indicators for the collective farm "Mountain Giant" as of January 1, 1935:

In 1934, there were 362 farms on the collective farm. With a total of 1,528 people. Of these, 866 people are able-bodied.

In 1935, the collective farm consists of 413 farms. In January and February, 31 farms joined the collective farm. There are 1,547 eaters in total.

Of these, 841 are labor-friendly

Women work on an equal basis with men, and perform their work in a high-impact way.

Table 5. Kolkhoz indicators: Number of livestock

№	Cattle	1933	1934
1	Horses	108	110
2	Young	animals 17	22
3	Oxen	8	22
4	Cows	81	84
5	Young	animals 63	126
6	Pigs with young	animals 44	128
7	Sheep	-	100
Cattle from collective farmers 1933 1934			
8	Cows	144	183
9	no calves and calves	47	136
10	Pigs	no	124
11	Bulls	no	36
12	Donkeys	no	19
13	Rabbits	no	104

[18.67].

The collective farm fulfilled its obligations to the people and the State in a timely manner. I provided myself completely with seeds and fodder.

Collective farmers received 3,215 kg of bread and 1.5 kg of potatoes for their workday. Apples-116 gr. honey-15 gr. grain waste-64 gr., money-4 rubles 51 kopecks (four rubles 51 kopecks).

Collective farmers worked well and received a sufficient amount of bread, for example, Ordinary collective farmers who worked in the brigade:

1. Baylyavbayev Bek with his family has-1180 working days received bread-37.87 prices. 2. Butsik Semyon has-1247 working days received bread-41 prices. 3. Zagrebov Mikhail has trudoney-1123, received bread-36 prices. In 1935, the collective farm did a lot of work to organize cultural events: 1. Building a stable club-20-25 thousand rubles. 2. Construction of red corners in teams equipped with radio and equipped with books, newspapers, music, etc. The collective farm spent 35 thousand rubles on this.

Women actively fought for a prosperous cultural life. In this collective farm, 25 women were awarded for the best performance. 2 women worked as foremen. The best drummers of the collective farm: Dzhumabayeva Kaicha-had 382 labor days working as a milkmaid for the 4th year. Awarded by the collective farm, repeatedly participated in the rally. Gordeeva Alexandra had 216 labor day private, awarded. Kurilova Natalia, private, awarded for 219 labor days. Goloborodko Alexandra, worked as a private, had 272 working days. Women took an active part in preparing for the sowing campaign. Most of the gardening teams consisted of women.

Conclusion

This article is written on the basis of collected materials and archival data on a specific object-the collective farm "Mountain Giant" in Alma-Ata in the period 1930-1934. As described above, this is the period of formation and the first steps of collectivization, difficulties, and sometimes misunderstanding and a wary attitude to new changes in life. Hence the confrontations between the lower, middle and affluent segments of the population.

Examples are given of specific individuals who hindered the work of the collective farm and engaged in wrecking and theft of collective property.

Using concrete examples, we tried to show how new socio-economic trends affected the daily life of the population, changing their habitual way of life, adopting innovations, and striving to get results from collective work. (statistics of indicators are shown in the tables above).

The results of the first years of work of the collective farm were not satisfactory, so measures were taken: - to eliminate shortcomings, - to improve the quality of work carried out and get good results. Measures were taken to control pests that deliberately obstructed work on the collective farm. New charters and regulations on the conduct of work on the collective farm were created and approved.

The collective farm was actually a state-owned enterprise. Therefore, the state alone decided on the production and distribution of crops and dictated all other issues to the collective farms. Thus, in theory, collective farmers became "co-owners" and instead of receiving a salary were entitled to "profit" at the end of the year. The state forcibly purchased the collective farmers' products at a low price, thereby depriving them of making a profit. This manipulation of the supply of products to the state at a low price put collective farms in bonded conditions. In addition, collective farmers were excluded from state social security.

However, the growth of material well-being occurred not due to general modernization, but due to the predominance of traditions over innovations. In this context, the cultural model of the rural population was focused on the social experience of the previous generation and was subordinated to the goals of survival. Therefore, the need to preserve historical roots was determined primarily by the practical needs of everyday life.

Rural residents-employees of collective farms were mainly engaged in field and livestock production. Workers of machine and tractor stations (MTS) serviced and provided equipment to several nearby collective farms at once. When growing grain and grain crops, the most important types of work were sowing and harvesting campaigns. The specialty of a rural machine operator had to be mastered not only by men, but also by women and teenagers. To encourage people to work and stimulate their work, socialist competitions were held.

The accelerated task of transition to an industrial society proceeded unevenly. Against this background, there was a split in the countryside, forced modernization caused the majority to hate the structures of collective farms, and the majority were doubtful about the future of unprepared collective farms.

The peasant popular protest became widespread during the years of collectivization and took a wide variety of forms. In our example, this is, firstly, the theft of state and collective farm property-which was proof of the hostile activity of the class enemy, who seeks to trip up the construction of socialism. Secondly, it was the writing of many collective complaints. The collective farmers did their best to protect and preserve their way of life, which was also subjected to political, ideological and economic attacks. The most common offenses on collective farms were theft of grain, theft of food, which caused significant damage and was a manifestation of one of the forms of hindering the development of socialist construction.

Therefore, the struggle against the theft of public property was a struggle against the class enemy that resists the construction of socialism.

When studying court documents, it can be immediately noted that in all cases and in the sentences of convicted persons, преступлением, признавалось в большинстве случаев, negligent attitude to the work of collective farm accountants, accountants, foremen and collective farmers with agricultural machinery was recognized as a crime in most cases, such workers were accused of violating the law and sentenced to up to 10 years in prison [19.39].

The documents show that they were responsible for everything: the death of a lame, half-dead horse, for working horses and oxen, for the breakdown and unsuitability of tractors, untimely execution of field work, various minor offenses, and it was also easy to slander them. When studying these cases, it can be concluded that in fact, in most cases, it is impossible to find the fact of a crime for which one should be tried. Most of the convicts at the time of harvesting were peasants who took (stole part of the harvest) for their family, for their children.

An active struggle against the "kulaks" and the "elimination of the kulaks as a class", in practice, meant the physical destruction of the well-to-do peasants.

Thus, the considered archival documents of collectivization, articles of collective farmers and complaints to the City Council of the CPSU (b) recreate a picture of the life of ordinary rural residents - collective farms of the city of Alma-Ata during the 1930s of the twentieth century. Thus, we are convinced that the history of the Almaty region, as an integral part of the history of Kazakhstan, needs further study.

The excessive campaign of collectivization has brought the Great Steppe into an unprecedented humanitarian catastrophe. Our people did not lose heart, despite all the hardships. This strengthened their unity and solidarity. After independence, we started to justify our citizens, we raised the names of thousands of innocent people who were once punished.

Last year, a State commission for the full rehabilitation of victims of repression was established. The commission is concerned about Kazakhs with dances affected by left-wing politics. This is a duty not only of the state but of the entire society. It is impossible to separate the tragic periods in our genealogy from our national identity. Therefore, we pay tribute to the victims of political repression and the Holodomor and remember their names forever. We will learn from history and do everything possible to ensure that such a tragedy will never happen again.

References:

1. Kozybaev, 1992 - Kozybaev M.K. Aktanaktar akikaty. Almaty, Kazakh University, 1992. - 272 b. [in kazakh].
2. Kusanova, 1976-Kusanova Sh. A. Party leadership in the activities of mass organizations of Kazakhstan based on the materials of Kazakhstan, 20s-30s). Alma-Ata, Kazakhstan, 1976. 180 p.[in Russian].
3. Kovalsky, 1973-Kovalsky S. L. From Istria polemics of the late 20s and early 30s on the development of land resources in Kazakhstan. Voprosy istorii-Alma-Ata, KazGU Publ., 1973, vol. 5, pp. 59-70.[in Russian].
4. Kovalsky, 1986- Kovalsky S. L., Madanov Kh. M. Development of virgin lands in Kazakhstan. Alma-Ata, Nauka Publ., 1986, 224 p. [in Russian].
5. Tursunbayev A. B. Kazakh aul in three revolutions. Alma-Ata, Kazakhstan, 1967. 483 p. [in Russian].
6. Tursunbayev, 1977 – Tursynbayev A. B. Actual problems of historiography of the history of pratiya rukavodstvo by the socialist transformation of agriculture in Kazakhstan. Great October is the main event of the twentieth century. Alma-Ata, Nauka Publ., 1977, 252 p. [in Russian]
7. Dakhshleiger, 1985-Dakhshleiger G. F., Nurpeisov K. N. History of the peasantry of Soviet Kazakhstan. Almaty, Nauka Publ., 1985, vol. 1, 247 p. [in Russian].
8. Tulepbaev, 1984-Tulepbaev B. A. Socialist agrarian transformations in Central Asia and Kazakhstan, Nauka Publ., 1984, 270 p. [in Russian. Tulepbaev, 1971 - Tulepbaev B. A. The triumph of Lenin's ideas of socialist transformation of agriculture in Central Asia and Kazakhstan. Moscow, 1971. 482 p. .[in Russian].
9. Tulepbaev, B. (1984), Sotsialisticheskie agrarnye rekonstruktsii v Srednoi Azii i Kazakhstane [Socialist Agrarian reconstructions in Central Asia and Kazakhstan]. Institute of History, Archeology and ethnography imeni Ch. Ch. Valikhanov. Academy of the Kazakh SSR. Moscow, Nauka Publ., 1984, 269 p. [in Russian].
10. GAA. F..70, d. 11. Op. 1. L.147.
11. Central State Administration of the Republic of Kazakhstan. F. 74. Op. 1. D. 205. L. 91.
12. Central State Administration of the Republic of Kazakhstan. F. 74. Op. 1. D. 205. L. 105.
13. GAA. F..174. Op. 13. D..142 L. 38.
14. GAA. f.. 174. Op. 16. d.. 1b. l. 4.
15. GAA. F..174. Op. 13. D..142. L. 8.
16. GAA. F..174. Op. 13. D..142. L. 46.
17. GAA. F..174, Op. 13. D..142, L. 52.

18. ГАА. Ф.174, Оп. 13. Д.142, Л. 67., ГАА. Ф.174. Оп.9. Д.46. Л.39.

19. State Advisor. The State Commission for the Complete Rehabilitation of Victims of Political Repression has completed its work. // <https://www.akorda.kz/ru/gosudarstvennaya-komissiya-po-polnoy-reabilitacii-zhertv-politicheskikh-repressiy-zavershila-svoyu-rabotu-2611356>.

Список использованной литературы:

1. Козыбаев, 1992 - Козыбаев М.К. *Ақтаңдақтар ақиқаты*. Алматы, Қазақ университеті, 1992. - 272 б.
2. Кусанова, 1976 - Кусанова Ш.А. *Партийное руководство деятельностью массовых организаций Казахстана на материалах Казахстана, 20-е-30-е годы*. Алма-Ата, Казахстан, 1976. 180 с.
3. Ковальский, 1973 – Ковальский С.Л. *Из истории полемики конца 20-х начала 30-х годов по поводу освоения земельных ресурсов Казахстана. Вопросы истории –Алма-Ата, изд., КазГУ, 1973. вып. 5, с 59-70.*
4. Ковальский, 1986 - Ковальский С.Л., Маданов Х.М. *Освоение целинных земель в Казахстане*. Алма-Ата, Наука, 1986. 224 с.
5. Турсунбаев А.Б. *Казахский аул в трех революциях*. Алма-Ата, Казахстан, 1967. 483 с.
6. Турсунбаев, 1977 – Турсынбаев А.Б. *Актуальные проблемы историографии истории пратийного руководства социалистическим преобразованием сельского хозяйства Казахстана. Великий Октябрь-главное событие XX века*.-Алма-Ата, Наука, 1977. 252 с.
7. Дахилейгер, 1985 - Дахилейгер Г.Ф., Нурпеисов К. Н. *История крестьянства Советского Казахстана*. – Алматы, Наука, 1985. - Т.1. - 247 с.
8. Тулепбаев, 1984 - Тулепбаев Б.А. *Социалистические аграрные преобразования в Средней Азии и Казахстане М., Наука, 1984. – 270 с.*
9. Тулепбаев, 1971 - Тулепбаев Б.А. *Торжество ленинских идей социалистического преобразования сельского хозяйства в Средней Азии и Казахстана*. М., 1971. 482 с. Тулепбаев, 1984, - *Социалистические аграрные реконструкции в Средней Азии и Казахстане: /Б.Тулепбаев; представитель ред. М.П.Ким; Институт истории СССР. Институт истории, археологии и этнографии имени Ч.Ч. Валиханова. Академия Казахской ССР. Москва, Наука, 1984. 269 с.*
10. ГАА. Ф.70, Д.11. Оп.1. Л.147.
11. ЦГА РК. Ф.74. Оп.1. Д.205. Л.91.
12. ЦГА РК. Ф.74. Оп.1. Д.205. Л.105.
13. ГАА. Ф.174. Оп.13. Д.142 Л. 38.
14. ГАА. Ф.174. Оп.16. Д.16. Л. 4.
15. ГАА. Ф.174. Оп. 13. Д.142. Л.8.
16. ГАА. Ф.174. Оп. 13. Д.142. Л.46.
17. ГАА. Ф.174, Оп.13. Д.142, Л.52.
- 18 ГАА. Ф.174, Оп.13. Д.142, Л.67. ГАА. Ф.174. Оп.9. Д.46. Л.39.
19. Государственный советник. Государственная комиссия по полной реабилитации жертв политических репрессий завершила свою работу // <https://www.akorda.kz/ru/gosudarstvennaya-komissiya-po-polnoy-reabilitacii-zhertv-politicheskikh-repressiy-zavershila-svoyu-rabotu-2611356>.

**ЖАЛПЫ ТАРИХ
ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ
GENERAL HISTORY**

ҒТАХР/ МРНТИ / IRSTI 03.09.03
ӘӨЖ /УДК/ UDC 94

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2024.83.4.008>

Abdullah Gündoğdu*¹

¹*Ankara University, Faculty of Languages and History-Geography, Department of History, prof. Dr.,
Ankara, Turkey Republic, E-mail: abdullahgundogdu@yahoo.com
ORCID: 0000-0002-9171-6965*

**SOME OPINIONS ON THE INFLUENCE OF THE STEPPE PEOPLES
ON THE DEVELOPMENT OF RUSSIAN HISTORY**

Abstract

The emergence of Russia as a great power in Eastern Europe due to the dissolution of the Golden Horde at the end of the 15th century is one of the most important events in contemporary history. In the 16th century and the following period, Russia not only replaced the Golden Horde Khanate, but also became one of the greatest actors in European history. The position Russia has today in terms of its spread in Eurasia is the result of Russia's interaction with the Steppe peoples and the stepp World. This article discusses the history of the formation of the Golden Horde, its ethnic and political influence on such peoples as Russia, as well as its influence on the statehood of the Golden Horde and the subsequent formation and development of the Russian state. Based on historical data and modern research, some opinions about the influence of nomadic peoples on the development of Russian history, historical significance and difficulties in revival are analyzed. The article evaluates historical sources from a critical point of view and discusses their role in historical reconstruction. The historical influence of the Golden Horde in the Eurasian steppes on the rise to the stage of history of other states, such as Russia, is considered from the point of view of scientific works.

Keywords: Steppe peoples, Russia, development, interaction, Eurasia, Eastern Europe.

Абдулла Гюндогду*¹

¹*Университет Анкары, факультет языков и историко-географии, исторический факультет, проф.,
Анкара, Турция
ORCID: 0000-0002-9171-6965. E-mail: abdullahgundogdu@yahoo.com*

**НЕКОТОРЫЕ ВЗГЛЯДЫ НА ВЛИЯНИЕ СТЕПНЫХ НАРОДОВ
НА РАЗВИТИЕ РОССИЙСКОЙ ИСТОРИИ**

Аннотация

Становление России как великой державы в Восточной Европе в результате распада Золотой Орды в конце XV века является одним из важнейших событий новейшей истории. В XVI веке и в последующий период Россия не только заменила Золотоордынское ханство, но и стала одним из величайших действующих лиц европейской истории. Положение России сегодня с точки зрения ее распространения в Евразии является результатом взаимодействия России со степными народами и степным миром. Далее в данной статье рассматривается история создания Золотой Орды, ее этническое и политическое влияние на такие народы, как Россия, а также ее влияние на государственность и формирование, развитие последующего русского государства. На основе исторических данных и современных исследований анализируются некоторые мнения кочевых народов о влиянии на развитие русской истории, историческое значение и трудности возрождения. В статье проводится оценка исторических источников с критической точки зрения и обсуждение их роли в исторической реконструкции. Историческое влияние Золотой Орды в степях Евразии на восхождение других государств, таких как Россия, на историческую сцену рассматривается с точки зрения взглядов в научных трудах.

Ключевые слова: степные народы, Россия, развитие, взаимодействие, Евразия, Восточная Европа.

Абдулла Гүндөгдү*¹

¹Анкара Университеті, Тілдер және тарих-география Факультеті, Тарих Кафедрасы, проф. доктор,
Анкара, Түркия Республикасы

ORCID: 0000-0002-9171-6965. E-mail: abdullahgundogdu@yahoo.com

КӨШПЕЛІ ХАЛЫҚТАРДЫҢ ОРЫС ТАРИХЫНЫҢ ДАМУЫНА ӘСЕРІ ТУРАЛЫ КЕЙБІР КӨЗҚАРАСТАР

Аңдатпа

XV ғасырдың аяғында Алтын Орданың ыдырауы нәтижесінде Ресейдің Шығыс Еуропадағы ұлы держава ретінде қалыптасуы соңғы тарихтағы маңызды оқиғалардың бірі болып табылады. XVI ғасырда және одан кейінгі кезеңде Ресей Алтын Орда хандығын алмастырып қана қоймай, Еуропа тарихындағы ең ірі мемлекеттердің біріне айналды. Ресейдің Еуразияда таралуы тұрғысынан қазіргі жағдайы Ресейдің дала халықтарымен және дала әлемімен өзара әрекеттесуінің нәтижесі болып табылады. Бұл мақалада Алтын орданың құрылу тарихы, оның Ресей сияқты халықтарға этникалық және саяси ықпалы, сондай-ақ оның Алтын Орда мемлекеттігіне және кейінгі орыс мемлекетінің қалыптасуына, дамуына әсері қарастырылады. Тарихи деректерге және заманауи зерттеулерге сүйене отырып, Көшпелі халықтардың орыс тарихының дамуына әсері туралы кейбір пікірлері, тарихи маңызы мен қайта жандандырудағы қиындықтары талданады. Мақалада тарихи дереккөздерді сыни көзқарас тұрғысынан бағалап, олардың тарихи реконструкциядағы рөлі туралы талқылаулар жүргізіледі. Еуразия даласындағы Алтын Орданың Ресей сияқты басқа мемлекеттердің тарих сахнасына көтерілуіне тарихи ықпалы ғылыми еңбектердегі көзқарастар тұрғысынан қарастырылады.

Кілт сөздер: дала халықтары, Ресей, даму, өзара іс-қимыл, Еуразия, Шығыс Еуропа.

Introduction.

An Overview of Russia's Relationship with the Steppe in Russian Thought.

The effect of Russia's relationship with the steppe on the formation of the Russian identity is a subject that is highly emphasized all over the world. In this regard, we can give an example of Orlando Figes, who has recently been the owner of remarkable studies on the history of Russian culture. He devoted Chapter 6 of his book to this period with the title "Descendants Genghis Khan" [1]. Another name to remember is the French Héléne Carrère d'Encausse [2].

This effect, which reached its highest level especially after the 13th century, is possible to see the Tatar influence in matters that concern the entire society, such as tax collection in Russia, trade rules, and management of local people for 250 years. In connection with this, the problem of how to look at the steppe effect is a fundamental issue that divides the Russian intellectual life and has continuity. As it is known, Westernists and Pan-Slavicists in Russia see the steppe as a disaster threshold that has a deadly effect on Russia. The famous poet Pushkin said that "Russia was given a high mission... its vast plains swallowed the power of the Mongols and stopped their invasion at the very edge of Europe; the barbarians did not dare to leave enslaved Russia behind and returned to the steppes of their east. The nascent Enlightenment was saved by a fragmented and dying Russia..." [3]

The basis of research on the history of the Golden Horde dates back to the 18th century. V.N. Tatischeva, M.M. Sherbatova, P.A. Richkova etc. researchers are among the first representatives of historical studies on the Golden Horde. Nikolay Mikhailovich Karamzin (1766-1826), a Russian writer, poet, historian and critic, was the name that came to the fore with his works. Karamzin, who is considered the founder of the Russian history school, was the first person to emphasize the effect of the Golden Horde domination period, which lasted for 250 years, especially from the 13th century, in the history of Russia. Karamzin is known for his work "The History of the Russian State". Although this work of Karamzin is quite subjective, it has been a source of inspiration for Russian historians and the interest in the history of the Golden Horde has increased in this period. He described this period when Tatar influence was clearly seen in financial, commercial, spiritual, political issues; he defines as "Tatar yoke". Although Karamzin saw this period as the reason for Russia's authoritarian regime, he did not hesitate to state that it had positive aspects: "The invasion of Russia by Batu Khan deeply shook our country, but this disaster contained the seeds of a goodness and our unity. Moscow owes its greatness to the khans" [4].

The historian Sergey Solovyev (1820-1879), one of the leading figures of the westernist movement, is another of those who view Russia's relationship with the steppe negatively. He named the 4th volume of his basic work titled "History of Russia from Ancient Times to the Present", which was published in 29 volumes, as "Russia Under the Tatar Yoke". Solovyev sees this relationship as a fatal one that led to Russia's disaster.

However, unlike Karamzin's subjective approaches based on conquests, Solovyev, who gave importance to the development line of civilization, wanted to see the Norman and Tatar periods as a part of Russian history [5].

Nikola Trubetskoy (1890-1938), one of the architects of the idea of Eurasianism, shared the same view; he argued that Russians inherited their empire from the sons of Jochi. Trubetskoy, said, "For our – that is, the Russians – correct national self-realization, we have to take into account the existence of the Turanian element in us. (...) We owe our Turani ancestors as much gratitude as our Slavic tribes" [6].

The history of relations with the steppe peoples is a topical issue that is frequently brought up in Russian political and scientific life, as seen in Vladimir Putin's comparison of the Kovid virus to the Pechenegs. This issue manifests itself in sometimes positive and sometimes negative approaches. Russian Foreign Minister Sergey Lavrov's article, published in 2016, in which he describes the historical background of Russian foreign policy, has evaluations that make the subject more interesting for us.

"However, the Russian people have always had their own cultural matrix and spirituality and have never been completely blended with the West. It would be appropriate here to recall a tragic and largely significant period of the Mongol invasion. Alexander Pushkin made the following notes on the subject: "The barbarians did not dare to leave an enslaved Russia, they stood behind the line. They returned to the eastern steppes." This means that the Christian enlightenment has been saved by a devastated and dying Russia. There is also an alternative view expressed by Lev Gumilyov, who wrote that the Mongol invasion facilitated the emergence of a new Russian ethno and that the great steppe gave an additional impetus to our development" [7].

Gumilev and the Peoples of Eurasia. The fact that Lavrov used Lev Gumilev's name as a second opinion here is very important. Because Gumilev is an inspiring thinker who left his mark on the 20th century. Gumilëv, who was held under pressure and sentenced to prison due to being seen as an opponent of the system during the Soviet Union, gained great fame in Russia after the collapse of the state. It even began to be seen as the counterpart of famous historical philosophers such as Herder, Spengler and Toynbee. Gumilev drew on Russian and German natural sciences; He studied history through geography because he studied disciplines such as history, culture, ecology, biosphere and astronomy simultaneously and in interaction. It is possible to say that Gumilev's theory of history emerged from the synthesis of humanities and natural sciences. Gumilëv's two theories draw attention to explain the birth and evolution of ethnic structures: Passionary Theory and Ethnogenesis Theory.

Passion, which expresses the highest level reached by the expansion activities of the tribe, sparked by a leader, bears great resemblance to Ibn Khaldun's concept of "irritability". Like Ibn Khaldun, he claims that every ethnic community develops like a living organism, and that great conquests take place at the highest level of national passion. Gumilev published his thesis on Ethnogenesis and the Earth's Biosphere in 1983, as a product of Passionary Theory and Ethnogenesis Theory. With this thesis, Gumilëv has connected the formation, rise and fall of peoples to certain principles.

Gumilev, developing the views of Konstantin Leontyev and Nikolay Danilevsky, sees the Russians as belonging to the Eurasian steppes. He described the Russians as a "super ethnos", similar to the Turko-Mongol peoples. He reinterpreted the periods of intensifying relations of the Russians with the steppe peoples as the periods of consolidating the Russian power with the steppe forces in order to protect the Russian presence against the destructive influences from Catholic Europe. In line with his Eurasianist views, he supported the national movements of the steppe peoples, especially the Turkic and Mongolian peoples. Thus, his views spread easily among Tatars, Kazakhs and other Turkic peoples, and he gained a well-deserved reputation. All of his works, which reflect his views, which are especially appreciated in Eurasianist circles in Russia, have been republished by the 'Gumilyov World Foundation' established in his name after his death. Gumilev's books have been translated into many languages [8].

Gumilëv's work, in which he directly deals with the effects of steppe peoples on Russian ethnic formation, is *Ancient Russians and the Great Steppe Peoples (Vol. I-II)*. The work consists of seven main parts. Each main section is divided into subsections within itself [9].

Gumilëv's *Ancient Russians and the Great Steppe Peoples (Vol. I-II)* is a study of ethnic history. The work, in time, BC. I millennium-AD 15th century; As a place, it covers the Eurasian geography. Gumilev examined the ethnic history of peoples living in this time and place, such as Russian, Slavic, Khazar, Pecheneg, Guz, Hungarian, Jewish, Mongolian, Tatar, in the light of his Ethnogenesis Theory; He used his own wide-area scanning method to illuminate the issues that remained in the dark. Gumilev, in his work, read the historical events through geography.

In Gumilev's work, it is seen that he benefited from the eastern and western sources and the research works of the leading scholars of the field, used a scientific and fluent language, and did not allow for conceptual confusion. In his work, in which he glorifies the steppe peoples and their cultures, he emphasizes the similarity of interests between the Turkish and Mongolian tribes and the Russians. Gumilëv draws attention to Turkic and Mongolian influence in the transformation of Ancient Russia into Greater Russia and the formation of the Russian Super-Ethnos.

Results. As a result, the Russians, who formed their political and spiritual unity during the Golden Horde, were also culturally influenced from music to dance, from statism to linguistics and mythology. I would like to conclude these evaluations with a striking example.

Ivan IV Vasilyevich had appointed the former khan of Kasim, Simeon Bekbulatovich, to head Zemshchina. He was declared the tsar of all Russia with the title of "Grand Knez and Tsar", and Ivan himself was to become only the Knez of Moscow. Ivan IV would bow respectfully in his presence and use the signature "Ivan your slave" in his correspondence with him. Ivan had married him to the sister of Boyar Feodor Mitislavich. Although this behavior, which is said to have lasted until 1577, is considered as a political farce and not considered serious, we have good reasons to take it seriously considering Russia's long relationship with the Golden Horde. This event is important in terms of showing the influence of the Golden Horde legacy on the formation of this policy and Russian state traditions during the reign of Ivan IV, when the Russian imperial policy was formed. In this regard, we should also consider that Ivan suddenly dominated most of the lands of the Golden Horde (Great Horde) [10].

In addition, the high aristocracy of Russia, the boyars, who were the representatives of the old Udel order, had received all their privileges and legitimacy from the khans of the Golden Horde during the Golden Horde domination of nearly two and a half centuries. Declaring one of the Jochi generation as grand tsar during the terrorist acts against the Boyars also means recourse to the old ways of legitimacy for these actions. At the end of this process, most of the boyars were destroyed and the old feudal order was broken in Russia, and a new aristocratic class was formed, which took its legitimacy from the tsar and the Russian state. The large landowners, the boyars, will gradually be replaced by the small landed the dvorians. This process, which started with Ivan IV, found its final form in the time of Peter the Great. The Kasim Khanate had an important role in the Russian state and religious ideology.

References:

1. See Orlando Figes, *Natasha's Dance: A Cultural History of Russia*, Penguin Books, New York, 2003.
2. See *La Russie inachevée*, Fayard, 2000.
3. Pushkin A. S., *Sobraniye sochineniy*, volume 6, Moskve, 1958, p. 306.
4. Karamzin, Nikolay Mihailoviç: *İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo, C. IV, Sanktpeterburg, 1833; İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo, Moskva, İzdatel'stvo AST, 2017.*
5. Sergei M. Soloviev, *History Of Russia From Earliest Times (İstoriya Rossii s drevnéyshikh vremen)*, Vol. 4 "Russia Under the Tatar Yoke (1228-1389)", Translate Helen Y. Prochazka, London, England.
6. Nikolay Sergeevich Trubetskoy, (*K Probleme Russkogo Samopoznaniia*), Turkish translation by Vügar İmanbeyli (İmanov), Küre Publications, Istanbul, 2020, p. 147.
7. Sergey Lavrov's article "Russia's Foreign Policy: Historical Background" for "Russia in Global Affairs" magazine, March 3, 2016. http://www.mid.ru/en/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/2124391
8. *The Hsiung-nu (1960), Ancient Turks (1964), Searching for an Imaginary Kingdom: The Legend of the Kingdom of Prester John (1970), The Hsiung-nu in China (1974), Ethnogenesis and the Biosphere of Earth (1978), Ancient Rus and the Great Steppe (1989), An End and a New Beginning (1989), 1000 years around the Caspian Sea; Ethno-history of Turkic and other peoples (1991), From the Rus to Russia (1992).*
9. Lev Nikolayevich Gumilöv, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları*, translated by D.A. Batur, Selenge Publications, Istanbul, 2003.
10. KURAT, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'e Kadar*, TTK publications, Ankara 1999, p. 150.

References:

1. See Orlando Figes, *Natasha's Dance: A Cultural History of Russia*, Penguin Books, New York, 2003. [in English]
2. See *La Russie inachevée*, Fayard, 2000. [in French]
3. Pushkin A. S., *Sobraniye sochineniy*, volume 6, Moskve, 1958, p. 306. [in Russian]

4. Karamzin, Nikolay Mihailoviç: *İstoriya Gosudarstva Rossiyskago, C. IV, Sanktpeterburg, 1833; İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo, Moskva, İzdatel'stvo AST, 2017. [in Russian]*
5. Sergei M. Soloviev, *History Of Russia From Earliest Times (İstoriya Rossii s drevnéyshikh vremen), Vol. 4 "Russia Under the Tatar Yoke (1228-1389)", Translate Helen Y. Prochazka, London, England. [in Russian]*
6. Nikolay Sergeyeovich Trubetskoy, (*K Probleme Russkogo Samopoznaniia*), Turkish translation by Viügar İmanbeyli (İmanov), Küre Publications, Istanbul, 2020, p. 147. [in Turkish]
7. Sergey Lavrov's article "Russia's Foreign Policy: Historical Background" for "Russia in Global Affairs" magazine, March 3, 2016. http://www.mid.ru/en/foreign_policy/news//asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/2124391 (accessed: 27.04.2024) [in English]
8. *The Hsiung-nu (1960), Ancient Turks (1964), Searching for an Imaginary Kingdom: The Legend of the Kingdom of Prester John (1970), The Hsiung-nu in China (1974), Ethnogenesis and the Biosphere of Earth (1978), Ancient Rus and the Great Steppe (1989), An End and a New Beginning (1989), 1000 years around the Caspian Sea; Ethno-history of Turkic and other peoples (1991), From the Rus to Russia (1992). [in Russian]*
9. Lev Nikolayevich Gumilöv, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları*, translated by D.A. Batur, Selenge Publications, Istanbul, 2003. [in Turkish]
10. KURAT, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'e Kadar*, TTK publications, Ankara 1999, p. 150. [in Turkish]

FTAMP/ГРНТИ/IRSTI 03.20
ӨӨЖ/УДК/UDC 327

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2024.83.4.009>

А.К. Оспанова *¹

¹PhD доктор, Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің ғылыми қызметкері, Астана, Қазақстан.
E-mail: ospanova_akmaral@mail.ru, ORCID ID:0000-0003-2436-7109

XX ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚ-ТҮРІК ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫ: САЯСИ ЖӘНЕ МӘДЕНИ БАЙЛАНЫСТАРДЫҢ ТАРИХИ НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа

Ғылыми мақалада 1921-1990 жылдардағы әлемдік экономикалық дағдарыстың қиын кезеңіндегі КСРО аясындағы қазақ-түрік қарым-қатынастарының даму мәселелері қарастырылған. Зерттеуге алынған кезеңде Қазақ КСР мен Түркия Республикасы арасында тікелей байланыс болмағанын, тек Кеңестік Ресей басшылығы арқылы мәдени байланыстар болғанын архив деректері дәлелдеп отыр. Османлы мен Ресей патшалығының өзара саяси байланыстары XVI ғасырда қалыптаса бастаған болатын. Алайда, 530 жыл бойынша екі мемлекет арасындағы саяси дипломатиялық қарым-қатынас өзара бәсекелестік пен тарихи күрес барысында жалғасын тапты. Тарихи тұрғыдан екі жақты қарым-қатынастар геосаяси субъектілер арасындағы қарама-қайшылықтар мен әскери қақтығыстарға толы болды. Ынтымақтастық пен одақ болып бірлесіп әрекет жасаған кезеңдер тек XX ғасырдың 20 мен 30 жылдар аралығында негізі қаланды. 1923 жылмен басталып 1939 жылмен шектелген бұл кезеңді екі мемлекет арасындағы достық қарым-қатынас пен ынтымақтастық жылдары деп анықтауға болады. Мақалада Кеңес-Түрік қатынастарындағы Кеңес мемлекетінің Түркия саясатына талдау жасалынған. Кеңес басшылары мен Түркия үкіметі арасындағы саяси байланыстар үш тарихи кезеңге бөліп қарастырылған. 1960-1990 жылдары қазақ және Түркия арасындағы мәдени байланыстардың дами бастаған алғашқы кезеңі ретінде сипатталады. Зерттеуде Түрік және Ресей ғалымдарының ғылыми еңбектері басшылыққа алынып, Қазақстан Орталық Архив құжаттары негізгі дерек ретінде пайданылды. Мақалаға салыстырмалы талдау, хронологиялық тарихи әдіс негізінде кең көлемде зерттеу жасалынды.

Кілт сөздер: Қазақ КСР, Османлы, Түркия, Ресей патшалығы, Ататүрік, Сталин, Кеңес Одағы, Орталық Азия.

A.K. Ospanova*¹

¹PhD, Researcher, National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan
E-mail: ospanova_akmaral@mail.ru, ORCID ID:0000-0003-2436-7109

KAZAKH-TURKISH RELATIONS IN THE 20th CENTURY: HISTORICAL FOUNDATIONS OF POLITICAL AND CULTURAL TIES

Abstract

The scientific article examines the development of Kazakh-Turkish relations within the USSR during the difficult period of the global economic crisis of 1921-1990. Archival data proves that there were no direct contacts between the Kazakh SSR and the Turkish Republic during the period under study, but only through the leadership of Soviet Russia. Political relations between the Ottoman Empire and the Russian Empire began to take shape in the 16th century. However, for 530 years, political and diplomatic relations between the two states continued through mutual rivalry and historical struggle. Historically, bilateral relations have been full of contradictions and military conflicts between geopolitical entities. Periods of cooperation and joint action as a union began only in the 20-30s of the twentieth century. This period, which began in 1917 and ended in 1939, can be defined as years of friendship and cooperation between the two countries. The article analyzes the Turkish policy of the Soviet state in Soviet-Turkish relations. Political relations between Soviet leaders and the Turkish government are divided into three historical periods. The 1960-1990s are characterized as the first period of the beginning of the development of cultural ties between the Kazakhs and Turkey. The study used scientific works of Turkish and Russian scientists, and documents from the Central Archive of Kazakhstan were used as the main data. The article is widely researched on the basis of comparative analysis and chronological historical method.

Keywords: Kazakh SSR, Ottoman Empire, Turkey, Russian Empire, Ataturk, Stalin, Soviet Union, Central Asia

Оспанова А.К. *¹

¹PhD, научный сотрудник Национального музея Республики Казахстан, Астана, Казахстан
E-mail: ospanova_akmaral@mail.ru, ORCID ID:0000-0003-2436-7109

КАЗАХСКО-ТУРЕЦКИЕ ОТНОШЕНИЯ В XX ВЕКЕ: ИСТОРИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПОЛИТИЧЕСКИХ И КУЛЬТУРНЫХ СВЯЗЕЙ

Аннотация

В научной статье рассматривается развитие казахско-турецких отношений внутри СССР в сложный период мирового экономического кризиса 1921-1990 годов. Архивные данные доказывают, что прямых контактов между Казахской ССР и Турецкой Республикой в исследуемый период не было, а только через руководство Советской России. Политические отношения между Османской империей и Российской империей начали формироваться в XVI веке. Однако на протяжении 530 лет политические и дипломатические отношения между двумя государствами продолжались в ходе взаимного соперничества и исторической борьбы. Исторически двусторонние отношения были полны противоречий и военных конфликтов между геополитическими субъектами. Периоды сотрудничества и совместных действий в качестве союза наступили лишь в 20-30-е годы XX века. Этот период, начавшийся в 1917 году и завершившийся в 1939 году, можно определить как годы дружбы и сотрудничества между двумя странами. В статье анализируется Турецкая политика Советского государства в советско-турецких отношениях. Политические отношения между советскими руководителями и турецким правительством делятся на три исторических периода. 1960-1990-е годы характеризуются как первый период начала развития культурных связей между казахами и Турцией. В исследовании использовались научные труды турецких и российских ученых, а в качестве основных данных использовались документы Центрального архива Казахстана. Статья широко исследована на основе сравнительного анализа, хронологического исторического метода.

Ключевые слова: Казахская ССР, Османская империя, Турция, Российская империя, Ататюрк, Сталин, Советский Союз, Средняя Азия

Кіріспе.

1492 жылдан бастау алған Түркия-Ресей қарым-қатынастары 530 жыл бойы тарихи өзара күрес пен геосаяси бәсекестік аралығында жалғасқан болатын. Бұл қарым-қатынастардың шамамен 50 жылы шиеленістерге толы болды [1]. Османлы мен Ресей арасындағы алғашқы дипломатиялық қатынас Мәскеу

княздігінің Осман империясына 1492 (басқа деректерде 1497 жылы) Ресей елшісі Михаэль Плещеевтің Стамбулға келуімен басталған болатын [2;133]. Алғашқы қарым-қатынастардың құрылуына Қырым ханы I Менгли Герай / Гирай (1445-1515) тікелей бастамашы болды. I Менгли Герай Мәскеу княздігінің Алтын Орда мемлекетінің басқыншылығынан шығып, егемендігін қалпына келтіруге көмектескен Қырым хандарының бірі. I Менгли Гирай ханның қызметі мұнымен ғана шектеліп қалмай Мәскеу князі IV Иванмен және Османлы Сұлтаны II Баязид арасындағы дипломатиялық қарым-қатынастың негізін қалауға себепкер болды. Стамбул және Мәскеу арасындағы достық қарым-қатынасты сақтағысы келген IV Иван Османлы Сұлтаны II Баязидтан елшілер мен көпестер үшін сауда-саттық барысында еркін жүруге рұқсат сұрады бұл өтініш оң қабылданды [2; 132-133]. Осы негізде екі мемлекет арасындағы алғашқы байланыс орыс көпестерінің Осман империясына келуімен, сауда-саттық негізінде орнаған болатын.

1492-1512 жылдар аралығында Османлы мен Мәскеу княздігі достық қарым-қатынаста болды [3; 25-26]. Османлы империясы мен Ресей патшалығы (империясы) арасында 12 мәрте соғыс болып, оның 7-і Ресейдің жеңісімен аяқталды [4; 725]. Олардың біріншісі 1568-1571 жылдар аралығында болған Астрахань (Еждерхан) жорығы. 1552 жылы Қазан хандығын басып алған IV Иван 1566 жылы Астраханьды алуға біраз күш салып, іс-шаралар жүргізді [2;169]. Кейін Османлы билігіндегі Еділ өзені Ресейдің қарамағына өтті. Орыс басқыншылығы XVI ғасырдың II жартысынан бастап, Солтүстік Кавказдағы Кабардин аймағымен Терек өзені және Қара теңіз аймағына қарай жылжи бастады [5; 36].

Ресей мен Османлы арасындағы қақтығыстар: 1676-1681 (Османлы жеңісі), 1686-1700 жж. (Ресей және одақтастарының жеңісі), 1700-1711 (Османлы жеңісі), 1735-1739 (Османлы жеңісі), 1768-1774 (Ресей жеңісі), 1787-1792 (Ресей жеңісі), 1806-1812 (Ресей жеңісі), 1828-1829 жж. (Ресей жеңісі), 1853-1856 (Османлы және одақтастарының жеңісі), 1877-1878 (Ресей жеңісі), 1914-1917 [6;120-128]. Бұл соғыстардың ең маңыздысы 1877-1878 жылдар аралығында болды. Ресей патшалығы да үлкен шығынға ұшырады, алайда Осман империясының жеңілуімен аяқталған болатын [6;123].

Жоғарыда атап өткеніміздей Түркия мен Ресей қарым-қатынасының тарихында екі империя арасындағы саяси байланыстар қарама-қайшылыққа толы болды. Ынтымақтастық пен одақ болып бірлесіп әрекет жасаған кезеңдер тек XX ғасырдың 20 мен 30 жылдар аралығы болды. 1917 жылмен басталып 1939 жылмен шектелген бұл кезеңді екі мемлекет арасындағы достық қарым-қатынас пен ынтымақтастық жылдары деп анықтауға болады.

Материалдар мен зерттеу әдістері.

Түркия мен Қазақстан арасындағы дипломатиялық қарым-қатынастар тарихы тәуелсіздік алған жылдардан бастап зерттеліп, жүйелене бастады. Қазақстан тарихнамасында аталған тақырып негізінде Кеңестік кезеңіндегі қазақ-түрік қарым-қатынастарына арналған зерттеулер жеткіліксіз немесе тақырыпқа байланысты еңбектер болғанымен белгілі бір аспектілер ғана зерттелгенін көруімізге болады. Ғылыми тақырыпты зерттеу барысында Түркиялық Қазақстандық және Ресейлік зерттеушілердің еңбектері басшылыққа алынды.

Түрік-Орыс қарым-қатынастарын жан-жақты зерттеп жүрген түрік тарихшылары: Х. Иналжықтың «Османлы-Ресей байланыстары», А. Кураттың «1917 жылға дейінгі Ресей тарихы», Х. Баймырзаның «Кеңестегі түркілік және ислам мәселелері», А. Андижанның «Османлы кезеңінен басталған Түркия мен Орта Азия арасындағы байланыстар» атты ғылыми монографиялары зерттеу тақырыбының аясын кең тұрғыда жан-жақты зерттеуге негіз болды.

Бозкурт Г.С. «Түркия-Ресей байланыстары: Түркияның сыртқы байланыстары, Иманов В. «Түркия мен Ресей арасындағы сыртқы саясат тарихы», Акмаз А. «Ресей экспансионизмінің жүйелену процесі», Елпут Н. «1877-1878 Османлы-Ресей соғысы және салдары», Салих И., Иакши А. «Османлы мемлекетінен бүгінге дейінгі Түркия-Ресей қарым-қатынастары» атты ғылыми зерттеулерде Түркияның Ресей арасындағы тарихи байланыстары туралы мәліметтер ұсынылған.

Қазақстандық зерттеуші Байгаринова Г.А. «История взаимоотношений Казахстана и Турции в 60-90-е гг. XX столетия» атты диссертациясында 1960-1990 жылдар аралығында Түркия мен Қазақ КСР-ы арасындағы мәдени қарым-қатынастар тарихы талданып, нақты деректер келтіріліп, болжамдар жасалынған.

Түркия мен Кеңестік Ресей арасындағы қарым-қатынастар Ресейлік зерттеушілерінің еңбектерінде де терең зерттелген тақырыптың бірі. Ресейлік ғалымдар: Поцхверия Б.М. «Основные этапы советско-турецких отношений. Проблемы истории Турции (Сборник статей)», Аскеров Э. «Принципы мира, дружбы и сотрудничества СССР с народами стран Востока», Чертков Д., Андреасян Р.Н., Можаяев Ю.И. «СССР и развивающиеся страны: сотрудничество в развитии экономики и культуры» Колобов О.А.,

Корнилов А.А., Озбай Ф. «Современные турецко-российские отношения: проблемы сотрудничества и перспективы развития» атты зерттеулерінде Кеңес-Түрік ынтымақтастығының даму ерекшеліктеріне талдау жасаған.

Қазақстан Республикасының мемлекеттік Орталық архивінің қорынан алынған құжаттар тақырыпты дерекнамалық тұрғыдан зерттеуге негіз болды. Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағатының қор құжаттары пайдаланылды. Архив деректерінде 1960-1990 жылдар аралығындағы Қазақ КСР-ның Түркия арасындағы мәдени қарым-қатынастар туралы деректер жинақталған.

Әдістеме: Мақаланың әдіснамалық негізі тарихилық принципке негізделген. Осы принципке сәйкес кеңестік-түрік қатынастарының қалыптасуын қарастыра отырып, екі мемлекеттің ішкі саясатындағы негізгі тенденцияларын зерттеуге, себеп-салдарлық байланыстары мен заңдылықтарын анықтауға мүмкіндік берді. Зерттеуде сонымен қатар, тарихи-салыстырмалы, тарихи-генетикалық, жүйелілік әдістері қолданылды, осы әдістер арқылы зерттелеуге алынған тарихи процестің функцияларын және өзгерістерін деректік негізде талдауға және Қазақстан аумағындағы Кеңес үкіметі саясатының негізгі аспектілері зерттеуге алынды. Халықаралық қатынастарды зерттеудің бірнеше әдіс-тәсілдері: процесті талдау, болжамды әдістер және шешім қабылдау процесін талдау әдістері қолданылды. Зерттеуде қазақ-түрік байланыстарын екіжақты қарастырып ғана қоймай, оны бағалауға мүмкіндік берген тарихи-жүйелік көзқарас әдісі пайдаланылды. Осы әдіс негізінде Түрік-Ресей қарым-қатынастарының эволюциясы мен динамикасы талданды. Архив құжаттарын жинақтау және жүйелеу үшін тарихи салыстырмалы талдау әдісі қолданылды. Бұл әдіс дереккөздерді сыни тұрғыдан салыстырмалы негізде талдауға мүмкіндік туғызды.

Нәтижелер мен талқылау.

Бірінші дүниежүзілік соғыстың аяқталуымен Осман империясы мен Ресей патшалығы арасындағы бәсекелестік қарым-қатынастардың орнына Түркия мен Кеңес республикаларының құрылуымен одақтас-тық және ынтымақтастыққа негізделген қарым-қатынастар 1939 жылға дейін жалғасқан болатын [7;10].

1917 жыл «Қазан төңкерісі» негізінде большевиктер билікке келіп, патша өкіметін құлатып, оның орнына Кеңес Одағы орнаған маңызды жыл болды. Ресей патшалығының құлауымен екі мемлекет арасында үлкен өзгерістер орын алды. 1917 жылы 15 желтоқсанда Брест-Литовск шартына қол қойылды. Осы келісім негізінде екі мемлекет арасындағы соғыс жағдайы аяқталды [8;325].

1917 жылдан 1924 жылға дейінгі кезең Түркия Республикасының жаңа үкіметінің құрылу кезеңі болса, Ресей үшін жаңа тәртіп бекітілген кезең ретінде тарихта қалды. Бұл кезең екі ел үшін де аумалы-төкпелі кезең болса да, бір-бірімен жақын достық қарым-қатынас орнатқан негізгі кезең ретінде сипатталады [8; 326].

1930 жылдардан кейінгі кезең Түркия үшін де, Кеңес Одағы үшін де мемлекеттік жүйенің қалыптасу кезеңі болды. Аталмыш кезеңде екі мемлекет ішкі істерін ретке келтіруге тырысса, екінші жағынан халықаралық жүйеде өз орнын алуға тырысып, жаңа реформалар жасай бастады.

Кеңес-Түрік дипломатиялық қарым-қатынастарын төрт кезеңге бөлу арқылы қарастыра аламыз: Бірінші кезең (1917-1939 жж.) - 1917-шы жылдардағы екі ел арасындағы байланыстар 1930-жылдардың аяғына дейінгі аралықтағы тату қарым-қатынастың басталуы деп сипаттауға болады. Екінші кезең (1939-1951) - екінші дүниежүзілік соғыс пен Түркияның НАТО-ға кіруіне дейінгі кезең, екі ел арасындағы қарым-қатынастың төмендеген кезеңі ретінде қарастырылады. Үшінші кезең (1951-1960) - бұл кезеңде шиеленіс пен қақтығыстар жалғасқан кезең болды. Төртінші кезең (1960-1990) - бұл кезеңді Кеңес Одағы мен Түркия арасындағы қарым-қатынастардағы шиеленістерден, жаңа дамуға көшу кезеңі деп санауға болады [9;20]. Бұл кезеңде Түркия мен Қазақстан арасындағы мәдени қатынастардың жалғасқаны байқалады.

1920 жылы 26 сәуірде Түркия Республикасының үлкен ұлттық мәжілісінің Мәскеуге Ленинге жазған хаты және Сыртқы істер халық комиссары Чичериннің 1920 жылы 3 маусымда берген жауабы негізінде Түркия мен Кеңес Одағы арасындағы алғашқы саяси қарым-қатынастар басталған болатын [10; 60].

Анкарада 1921 жылғы 7 наурыздағы теңіз келісімі туралы жаңа кеңестік-түрік қосымша хаттамасына қол қою мәселесі атап өтіледі, ол мемлекеттер арасындағы достық және бейбітшілік қатынастарды дамыту мен нығайтуда үлкен рөл атқарды. Анкара хаттамасына қол қою Кеңес мемлекетінің жаңа халықаралық жағдайда бейбіт және тең құқылы сыртқы саясатының жалғасын тапты. Анкара келісімі жас Түрік Республикасының одан әрі дамуы үшін үлкен маңызға ие болды. Әлемдік экономикалық дағдарыс жылдарында Кеңес Одағының Түрік Республикасына көрсеткен экономикалық көмегі, оның тәуелсіздігінің нығаюына ықпал еткені көрсетілген.

1921 жылы 16 наурыздағы Мәскеуде «Түркия-Кеңес Ресей достық және бауырластық шарты» түрік-орыс қатынастары негізін құрайтын маңызды келісімге қол қойылды [8; 326]. КСРО мен Түркия арасындағы саяси қарым-қатынастарды ресми түрде орнатқан құжат болды. Дипломатиялық тұрғыдан бұл келісім екі мемлекет үшін де пайдалы болғанын көруімізге болады. Бұл шарт бейбітшілікті сақтауға және қамтамасыз етуде неғұрлым қолайлы жағдайлар жасауға бағытталды, бейбіт келісім екі мемлекет үшін де маңызды болды. Келіссөздер барысында Кеңестер Түрік үкіметінің саяси ұстанымына қарсы ұсыныстар жасады. Шығыс Анадолыдағы армяндарға жер берілуін қалайтындарын алға тартты. Ұзақ уақытқа созылған келіссөздердің нәтижесінде барлық даулы мәселелер шешілді. Бұл ресми келіссөзден кейін 1921 жылы екі мемлекет арасында достық қарым-қатынас туралы шартқа қол қойылды. Кеңестер Севр келісім шартын³ мойындамаса да, Mîsâk-ı Millî⁴ айтылған Түркия шекарасын мойындады [11; 161-162].

Аталған келісім шарттың сегізінші бабына сәйкес екі тарап «Мемлекет ішінде немесе республиканың (Одақтың) территориясына тиесілі кез-кезген аймағына мемлекетке қарсы ұйым құруға, оны бақылауда ұстауға мүмкіндік бермеу туралы» [12; 431] құжатқа қол қойып, бұл құжат заңдық тұрғыдан бекітілген болатын. Осы құжат негізінде Түркия Республикасы: Әзербайжан, Солтүстік Кавказда, Еділ-Оралда және Түркістанда өз тәуелсіздігі үшін КСРО мен күрес жүргізген саяси партияларға көмек көрсетпеуге және КСРО-да Ресейде қызметін жүргізген бұрынғы Иттихат және Теракки⁵ мүшелерінің қызметін жалғастыруға мүмкіндік бермеуге және Армения және Грузия елдерінің Түркияға қарсы күрес жүргізуіне жол бермеуге уәде берілді.

1921 жылы 13 қазанда қол қойылған Карс келісімі Түркия-Кеңес қарым-қатынасының жаңа дәуірінің бастауына негіз болды [13; 77]. Осы негізінде Севр келісімі бұзылды және Кеңестер Түркияның ұлттық тәуелсіздігін мойындады және екі елдің шекарасы нақты белгіленді [8; 326].

1925 жылы 17 желтоқсанда «Достық және бейтараптық туралы шартқа» қол қойды. Бұл шарттың ең маңызды бабы - қатысушы мемлекеттердің кез-келгеніне шабуыл жасалса, екінші ел бейтарап қалады. Бұл келісім де екі ел арасындағы алғашқы шабуыл жасамау және бейтараптық туралы келісім болды [8; 327]. Осы күнге дейін сақталып келген қарым-қатынастар бәсекелестікке толы болғанымен, Түрік-Кеңестік Ресей арасындағы достық қарым-қатынастар алғаш рет алға шықты [14; 181]. 1935 жылы бұл келісім мерзімі 10 жылға ұзартылған болатын. 1925 жылғы келісім шартқа қол қойылғаннан 1933 жылға дейінгі кезең Түркия-КСРО қарым-қатынастардағы ынтымақтастықтың ең жоғары деңгейі болды [14; 187].

1917 жылғы Қазан төңкерісінен кейін Батыс елдері ұзақ уақыт бойы Ресейдегі жаңа үкіметті мойындамады және Кеңестерді әлемдік саясаттан оқшаулаған болатын. Сол себепті Батыс елдерінің бұл көзқарасы кеңестіктерді алаңдатты және олар көрші елдермен қарым-қатынас орнатуға күш салды. КСРО, Ұлттар Лигасы көмегімен Женевада өткен «Қарусыздану конференциясына» Түркия да қосылды. Осы конференцияға дайындық комиссиясының құрамында болған Кеңес Одағы Өкілі Максим Максимович Литвинов «Түркияның әлемдік саясаттағы маңызды рөлі мен географиялық орналасуына байланысты» комиссияның жұмысына қатысуы керектігін алға тартты. Осы сөзден кейін Түркия 1928 жылы наурызда конференцияға шақырылды. «Түркия тәуелсіздік соғысынан кейін алғаш рет қатысқан бұл халықаралық конференцияда түрік өкілі толық қарулану мәселесінде Кеңес Одағын қолдады [15; 80].

1927 жылы 11 наурызда екі мемлекет арасында «Сауда және транзиттік тасымалдау туралы келісім» қол қойылды. Осы келісім аясында екі жақты сауда және мәдени салаларда үздіксіз дамуы байқалды. Сонымен бірге сауда өкілдері жартылай болса да дипломатиялық лауазымдарға ауыстырылды [15; 79]. Бұл байланыс екінші дүниежүзілік соғыс басталғанға дейін жалғасқан болатын. Бұл кезеңнің тағы бір ерекшелігі 1920 жылдардың басындағы большевиктер төңкерісінен кейін Түркияға қашып кеткен бұрынғы орыс дворяндары мен лауазымды қызметтегі тұлғалардың басым бөлігі және Ресей территория-

³ Севр келісім-шарты (французша: Le Traité de Sèvres) 1920 жылы 10 тамызда Бірінші дүниежүзілік соғыстан кейін Антанта одақтастары мен Осман империясы арасында Франция астанасы Париждің батысынан 3 км жерде Севр қаласының маңындағы Керамика Музейінде (Musée National de Céramique) қол қойылған негізгі келісім шарт. Түркия Республикасын (Османлы империясы құрамында болған) Араб Азиясына қатысты барлық құқықтардан бас тартуға міндеттеді.

⁴ Түркияның тәуелсіздігі туралы декларация

⁵ Иттихат (Бірлік) және Теракки (ілгерлеу, прогресс) (осман. اتحاد و ترقی - İttihâd ve Terakkî, түрік. İttihat ve Terakki) — түрік ұлтшыл революцияшыларды - Жас түріктердің саяси партиясы. 1889 жылы 21 мамырда «Османлы бірлігі қоғамы» деген атпен құрылған. Кейіннен жас түріктердің Париждік тобымен қосылып, Османлы одақ және прогресс қоғамы деп аталды.

сынан қоныс аударған ұлттардың бейімделуі процесінің аяқталу кезеңі болды, олар Түркия/Ресей (Кеңестік) мәдени өміріне әкелген қарқыны арта бастаған жылдар ретінде сипатталады [8; 687].

1928 жылдан бастап екі ел арасындағы қарым-қатынас халықаралық саясаттың ықпалы негізінде қалыптаса бастады. 1932 жылы Исмет пашаның Мәскеуге сапары және 1933 жылы Республиканың жарияланғанына 10 жыл толуына сәйкес Ефремович Ворошилов бастаған КСРО делегациясы Түркияға келген болатын [15; 109-110]. 1933-1936 жылдар аралығында дипломатиялық байланыс КСРО мен Түркия тығыз ынтымақтастық деңгейінде жалғасты. Алайда, бұл кезеңде Кеңестік Ресей мен Түркия арасындағы байланыс өте жоғары деңгейде болғанымен, Кеңестік Одақ құрамындағы Қазақстанның Түркия Республикасымен байланыс жасауына мүмкіндік берілмегенін, КСРО-ы құрылғаннан кейін қарым-қатынастың толықтай тоқтағанын көруімізге болады.

КСРО кезеңінде Қазақстан шет мемлекеттермен халықаралық қарым-қатынаста дербес саясат жүргізе алмады. Түркия-Қазақстан қарым-қатынастары Кеңестің Ресейдің Түркияға қатысты саясатына тәуелді болды. Жоғары аталған Кеңестік кезең барысында түрік-қазақ қарым-қатынастары ресми түрде КСРО шеңберінде ғана жалғасын тапқан болатын. Қазақ АКСР-і дербес сыртқы саясат жүргізу құзіреті болмады. Қазақ АКСР-нің федералдық мәртебесі шетелге шығуға және дербес дипломатиялық қатынас орнатуға мүмкіндік берілмеді. Сыртқы істер министрлігі ресми түрде қызметін жалғастырғанымен, республика ішіндегі мәдени істерді шешуімен ғана шектелгенін көруімізге болады. Кеңес өкіметінің жабық саясат ұстануына байланысты Қазақстанның шет елдермен мәдени қарым-қатынасы дамымағаны байқалды. Түркия саяси себептермен қарым-қатынас жасауға тыйым салынған елдердің қатарында болды.

Қазіргі Қазақстан территориясы Кеңес үкіметінің бір бөлігі ретінде қабылданып, Қазақстан Орталық Азия аймағы ретінде қарастырылмады. Түркістан және Орта Азия жөнінде зерттеу жүргізген тарихшы, шығыстанушы Баймырза Хайт: «Кеңес кезіндегі түркілік және ислам мәселері» атты ғылыми еңбегінде төмендегідей баяндайды:

«.....Кеңес Одағының жоғарғы билігі 1924 жылдан, әсіресе П. Дүнежүзілік соғыстан бастап, Орталық Азия және Қазақстан терминологиясын қолданды. Қазақ Кеңестік Республикасын не себепті Орталық Азия құрамына енгізбеді?» деген сұраққа жауап бермеді. Кеңес географтары Қазақ территориясын Орталық Азияның бір бөлігі екенін мойындамады [16; 198].

Қазақстанның Кеңес Одағына қосылу процесі 1936 жылы аяқталып, Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасы болып өзгертілген болатын. 1930 жылдардың басында Қазақстанның сыртқы әлеммен барлық рухани-мәдени байланыстары үзіліп, аталған кезеңде Қазақстанда саяси, экономикалық және ғылыми салалардағы ірі өзгерістер мен социалистік жаңғыртулар мен мәдени процестер жалғасын тапты. Білім беру жүйесінде көптеген ірі өзгерістер болып, дінге қарсы белсенді күрес басталды. Мұсылмандардың қажылыққа баруына, қасиетті жерлерге зиярат етуге тыйым салынды. Қазақстан және Кеңес үкіметіне тәуелді Орталық Азиядағы мемлекеттерге келетін шетелдіктер үшін жабық күйінде қалды. Сол себепті, кеңестік идеологияға, большевизм қағидаларына қайшы келетін идеялар Қазақстан қоғамына таралуына мүмкіндік берілмеді. Қазақстан жеке мемлекет ретінде большевиктік саясаттың әсерінен сыртқы әлемнен оқшауланып қалды [17; 49]. Бұл саяси жағдайды зерттеуші Х.К.Карпат төмендегідей тұжырым жасайды: «Кеңес үкіметінің Орталық Азия мұсылмандарын жеке республикаларға бөліп, автономия түрінде басқаруы Ресей мұсылмандарының дүние жүзі мұсылмандарымен байланысын толықтай тоқтатуына себеп болды» [18; 129].

Кеңес өкіметі түрік халықтарына, әсіресе Қазақтардың Түркия түріктерімен мәдени байланыстарына үлкен зиян келтірген саяси оқиға әліпби ауыстыру саясаты болды.

1926 жылы Бакуде Түркология конгресі ұйымдастырылып, бұл конгреске Түркия Республикасынан Фуад Көпрүлү мен Хусейнзаде Әли Бей Түркиядан өкіл ретінде қатысады. Аталмыш съездің ең маңызды мәселесі Кеңес Одағында тұратын түріктердің латын әліпбиіне көшу туралы шешімі болды.

I. Баку түркология конгресінде қабылданған шешімнен кейін 1928 жылы Түркияда әліпби төңкерісі болып, латын әліпбиі қабылданды. Түркияның латын әліпбиіне көшуі оның Түркістан халықтарымен мәдени қарым-қатынасының жандануына мүмкіндік берді және бұл жағдай Кеңес Одағына алаңдатушылық тудырды [19; 180-181]. Бұл оқиғалар кеңестік саясатқа да белгілі дәрежеде әсер етті. Бүкіл мұсылмандар қолданатын араб әліпбиінің орнына латын алфавиті қолданылуы олардың өзара рухани бірігуіне жол бермеу мақсатында Ресей билігіндегі аймақтарда кириллица қабылданды. 1929 жылдан бастап Қазақстанда ресми түрде латын әліпбиі қолданыла бастады, алайда Түркия Республикасының латын әліпбиін қолданысқа енгізілуі КСРО-да ұзаққа бармай, кейін орыс әліпбиі Кирилл графикасына көшті [20].

Түркістанда латын әліпбиін қолдануға тыйым салды. Осылайша түрік диалектілеріне бір-бірінен ерекшеленетін кирилл әліпбиін қолдануды міндеттеген болатын. Бұл әліпби өзгерістері түрік тілдес ұлттарды өзара алшақтату болды, әрі ресми қатынас тілі орыс тілі болғандықтан, орыс тіліне бір қадам жақындата түсті. Кеңес өкіметі жүргізген бұл саясаттың тағы бір үлкен зияны – тілі ұқсас халықтың әдебиет пен мәдениет саласында өзара алшақтауына зиянын тигізген болатын. Кеңес Одағының бұл саясаты Түркия мен Түркістан арасындағы мәдени қарым-қатынасты толық үзгісі келетінін айқын көрсеткен болатын.

1933 жылы 29 қазанда Түркия Республикасының 10 жылдығына арналған салтанатты жиында сөйлеген сөзінде Түрік Республикасының құрушысы М. Кемал Ататүрік Орталық Азиядағы Түрік мемлекеттері туралы төмендегідей ойымен бөліскен болатын:

Бүгінде Кеңес Одағы біздің досымыз; көршіміз, одақтасымыз. Бұл достық бізге керек. Алайда, ертең не болатынын бүгін ешкім болжай алмайды. Кеңес үкіметі Османлы империясы мен Австрия-Венгрия сияқты ыдырап кетуі мүмкін. Бүгінде олардың құрамында болған халықтар тәуелсіздігін алып, ордақ құрамынан шығуы да мүмкін. Әлем жаңа тепе-теңдікке жетуі мүмкін. Түркия осы уақытта не істеуін білуі қажет. Кеңес құрамындағы тілі бір, діні бір, болмысы бір бауырларымыз бар. Біз оларды қорғауға дайын болуымыз керек. Дайын болу деген тек үнсіз, сол күнді күту деген сөз емес. Бұл процеске дайындау керекпіз. Бұған халықтар қалай дайындалуда? Рухани көпірлерді берік ұстау арқылы. Тіл – бір көпір, сенім - бір көпір, тарих - бір көпір. Біз өзіміздің түп-тамырымызға тереңдей үңіліп, екіге жарылған тарихымызбен бірігуіміз керек. Олардың (Орта Азиядағы түркі тілдес халықтар: Өзбек, Қазақ, Қырғыз, Түркімен) бізге жақындауын күтпеуіміз қажет. Біз оларға жақындауымыз керек [21; 114].

XX ғасырдың 20-30 жылдары республика құру мен мемлекеттілікті қалыптастыру үшін Түркия халқы мен оның құрушысы Мұстафа Кемал Ататүрік үшін үлкен қиындықтарға толы кезең ретінде белгілі. Алайда, қаншама келеңсіздіктер мен саяси қақтығыстарға қарамастан М.К. Ататүрік түріктің жеңісі үшін барынша күрес жүргізген болатын. М.К. Ататүрік қиын-қыстау күндердің өзінде тек Анадолы түріктерінің ғана емес, басқа түрік тілдес ұлттардың да тағдырна алаңдаушылықпен қарады. Алайда, Кеңестік Ресей мен Түркия мемлекеті арасындағы негізгі келісімдер аясында Түрік үкіметі мен Кеңес құрамындағы түркі тілдес халықтардың мәдени және саяси қарым-қатынас орнатуына ресми құжат негізінде тыйым салды.

XX ғасырдың 40-50 жылдары кеңестік-түрік дипломатиялық қарым-қатынастарында біршама қарама-қайшылықтар болғанын көруімізге болады. Екінші дүниежүзілік соғыстың басталуы түрік-кеңес қарым-қатынастарына өте жоғары деңгейде әсер еткен болатын. Экономикалық қатынастар мен мәдени байланыстар әлсіреп, саяси қатынастар қиындай түсті. Сауда және мәдени қарым-қатынастар тоқтап, әскери қарым-қатынастар шиеленісіп, саяси қарым-қатынас жоғары деңгейге жетті [8; 688]. Бұл кезеңде Кеңес Одағының құрамындағы Орталық Азиядағы түркі тілдес халықтар қатаң бақылауда болды.

1945 жылы 19 наурызда КРСО Сыртқы істер министрі Молотов түрік елшісі Селим Сарперді арнайы шақыртып Түркия-КСРО қарым-қатынасының жиырма жылдық дамуына негіз болған 1925 жылғы 17 желтоқсандағы «Достық және шабуыл жасамау туралы» келісім-шарт мерзімін ұзарту мүмкін еместігін және екінші дүниежүзілік соғыс кезінде болған түбегейлі өзгерістерге байланысты тоқтатылатындығы туралы мәлімдеме жасады [22; 499-502].

Екінші дүниежүзілік соғыстың аяқталуымен АҚШ пен КСРО арасындағы қырғи-қабақ соғыс жылдары басталды. Екінші дүниежүзілік соғыстың аяқталуы түрік-кеңестік мәдени қарым-қатынасына өзгеріс әкелмеді, соғыстан кейін қандай да бір экономикалық қарым-қатынас болмағанын көруімізге болады.

Қырғи қабақ соғыс кезінде Түркия Батыс блокта, ал Орталық Азия Кеңес Одағының құрамында Шығыс блокта болды, бұл қарым-қатынастардың толықтай тоқтауына себеп болды [12; 23]. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін басталып, 1960 жылға дейін жалғасқан және бүкіл әлемді қамтыған саяси поляризация нәтижесінде түріктер мен Орталық Азия түріктері арасындағы байланыстар ең төменгі деңгейге жетті. Бұл кезеңде де саяси себептер барысында Түркия мен Қазақстан арасындағы қарым-қатынастың орнауына жол берілмеді, қандай да бір мәдени байланыстар орын алмады.

Соғыстан кейінгі Түркия АҚШ пен Англияға жақындай отырып, Кеңес Одағынан келетін қауіптің алдын алуды мақсат етті. Түркияның бұл саяси әрекеті Кеңес Одағымен қарым-қатынасын тоқтатуына себеп болды [8; 688]. 1953 жыл И. Сталиннің өмірден өтуімен екі ел арасындағы мәдени байланыстар қайта жалғасын тапты.

1952 жылы 18 ақпанда Түркия НАТО-ға мүше болып, КСРО-ға қарсы форпост рөлін өз мойнына алды. Бұл саяси әрекет КСРО тарапынан үлкен наразылықтарға ұшырап, Түркия толығымен Американың бақылауында деп айыпталды [7; 10]. Алайда, 1953 жыл Түркия мен Ресей арасындағы қарым-қатынастың оң бағытқа ауысқан кезеңі ретінде сипатталады. 1953 жылы 5 наурыз И. Сталиннің өлімінен кейін, екі мемлекет арасында үлкен өзгерістер орын алып, 1953 жылы 30 мамырдағы КСРО-ғы Түркиядан жер талап ету, бұғаздарды бірлесіп қорғау сияқты талаптарынан бас тартқанын мәлімдеді [7; 11].

И.Сталиннің өлімінен кейін Кеңес Одағы өткен жылдардағы саясатқа шолу жасай отырып, халықаралық қатынастарда барынша бітімгершілік және ымырашылдық саясат ұстана бастады. Бұл көзқарастың Түркияға көрінісі КСРО-ның жер талабынан бас тартып, өз таңдауын жариялап, түрлі себептермен бұзылған түрік-кеңес қатынасын бұрынғы қалпына келтіру туралы жолдаған ресми нотасында, бірігіп ынтымақтастық қарым-қатынас құруға ұсыныс жасады. Бұл ұсыныс Түркия тарапынан оң қабылданса да, соңғы кезеңдегі саяси қақтығыс пен кеңестік көзқарасқа байланысты Түркия үкіметі нотаға мұқият қарады. КСРО тарапынан партия ниетінің Түркия үкіметі үшін әрқашан достық және бейбітшілік байланыста екені жолданған болатын.

1960 жылдан бастап, Анкара мен Мәскеу арасында достық, әрі бейбіт қарым-қатынас орнады. Бұл саяси қарым-қатынас өткен жылдардағыдай саяси байланыс емес, экономикалық және сауда-саттық мәселелер негізінде жалғасты [7;11].

1917-1960 жылдар аралығында Қазақ КСР-ы сыртқы саясатта Кеңестік Ресей басшылығына тәуелді болуына байланысты Түркия Республикасымен қандай да бір мәдени қарым-қатынас орнатуына Мәскеу тарапы мүмкіндік бермеген болатын. Аталмыш осы жылдар аралығында Қазақстан Орталық архив қорларында Қазақ КСР-нің Түркия Республикасымен қандай да бір ғылыми және мәдени байланыстардың болғанын айғақтайтын деректердің кездеспеуі осының басты дәлелі болып отыр.

1965-1979 жылдарда халықаралық қатынастар жүйесінде және елдердің ішкі саясатындағы өзгерістер нәтижесінде қысқа мерзімді тату байланыс пен ілгерілеушілік кезеңі ретінде сипатталады. Түркия мен КСРО арасындағы тату қарым-қатынас 1964 жылғы мәдени және ғылыми байланыстар туралы келісім негізінде жүзеге асты. Бұл құжат Түркия және КСРО-ғы 1920 жылдары Мұстафа Кемал Ататүрік және Ленин белгілеген бейбітшілік, достық және тату көршілік принциптеріне негізделген болатын [7; 11]. Осы кезеңде бірнеше жылдар бойы саяси себептермен үзілген, экономикалық, мәдени қарым-қатынастар қайта жандана бастады. Бұл кезең Түркия мен Қазақстан арасындағы мәдени және экономикалық байланыстардың басталуымен сипатталады. Бұл саяси байланыстар екі мемлекет арасындағы экономикалық, әлеуметтік, мәдени қарым-қатынастардың бастауы ретінде қарастыруға болады.

1967 жылы 25 наурызда Кеңес-түрік экономикалық ынтымақтастығы екі мемлекет арасындағы өнеркәсіп кәсіпорындарын салуда жабдықпен, материалмен қамтамасыз ету, қызмет көрсету келісім-шарттарына негізделген болатын. Бұл келісім бойынша Кеңес Одағы Искендерун қаласында (Түркия) металлургия зауыты мен Сейдишехирде алюминий зауытын, Измирде мұнай өңдеу зауыттарын, Бандырмада күкірт қышқылы зауытын салуға, Сейитөмер-Сейдишехирді электр қуатымен қамтамасыз етуге келісім берді. Жоғарыда аталған келісімге сәйкес, Түркия үкіметі КСРО тарапынан жасалған құрал-жабдықтар, материалдар мен техникалық қызметтерді Түркия тарапы түріктің дәстүрлі экспортының өнімдері: темекі, жаңғақ, мейіз, зәйтүн, т.б өнімдерімен және басқа да ауыл шаруашылығы өнімдері негізінде төлем жасауға келісім жасалды [23; 68].

1967 жылғы келісім-шартқа сәйкес Кеңес Одағы Түркия экономикасын дамытуда өзара ынтымақтастық орнатып, Түркияға өнеркәсіп кәсіпорындары мен энергетикалық желілерін салуда үлкен көмек көрсетті. Кеңестік-түрік ынтымақтастығы туралы келісім тек экономикалық тұрғыдан ғана емес, Кеңес үкіметі тарапынан үлкен көлемде техникалық қолдау көрсеткен болатын. Осы кезеңде кеңестік тарап металлургия зауытын, алюминий және мұнай өңдеу зауытын, күкірт қышқыл зауытын салуға және құрылыстың техникалық жобаларын жасауға Түркия үкіметіне көмек көрсеткен болатын.

Аталған кезеңде екі ел арасындағы техникалық ынтымақтастық 1967 жылғы 25 наурыздағы келісім аясында ғана шектелмей, ғылыми сала да байланыстар нығайтқан болатын. 1968 жылы сәуірде техно-экспорт және минералдық ресурстар ғылыми-зерттеу институты қол қойған келісім негізінде үш кеңестік зерттеуші Түркияға жіберіліп, мұнай кен орындары саласында маңызды зерттеулер жүргізді. 1969 жылы маусым айында Алачам компаниясымен жасалған келісім-шарт негізінде Түркиядағы мыс-кен орындарын, асбест қоймасын зерттеу мақсатында Кеңес Одағы тарапынан геолог мамандар арнайы жіберілді. Сондай –ақ, Стамбулдағы метро құрылысы мен стационарлық қозғалтқыш зауыты туралы жалпы есеп дайындауға келісім-шарттар жасалды. Кеңес мамандары Ахурян (Арпачай) ауданында бөгет салудың

техникалық жобасын жүзеге асырды. Бұл жобаның жүзеге асуы Түркияның маңызды құрғақшылық аймағын суаруға мүмкіндік берді [24; 32].

1960 жылдары Қазақ КСР-ы өз өнімдерін Түркияға жеткізе бастады. Мәселен, Еуропаның, Азияның және Африканың он жеті мемлекетіне өнім тасымалдап отырған Өскемен қорғасын-мырыш комбинатының өнімдері Түркияға жеткізіліп, үлкен табысқа қол жеткізілген болатын. Өнеркәсіп өнімдерін экспорттаумен қатар ғылыми-техникалық ынтымақтастыққа қатысу арқылы бұл зауыт өнімдері халықаралық экспортқа шығарылып, көрмелер мен жәрмеңкелерге қойыла бастады. 1962 жылы Қазақстан Түркияда және отыз мемлекетте көрме-жәрмеңкеге қатысқан болатын. Көрмеде Өскемен металлургиялық комбинаты шығарған станок, Алматы қаласындағы «20 жылдық октябрь» зауытында жасалған құрама токарь машинасы, «Шымкент химия-фармацевтикалық фабрикасының» дәрі-дәрмектері мен медициналық материалдары, «Ақтөбе ренген» фабрикасының медициналық құралдары және «Көкшетау оттегі тыныс алу» зауытының өнімдері қойылды [25; 29-30].

1950 жылдардың соңы мен 1960 жылдардың басы Түркия-Кеңес қарым-қатынастарының ынтымақтастық, жақын байланыс кезеңі болып сипатталады. Аталмыш кезеңде Түркия мен Кеңес Одағы арасында мәдени қарым-қатынас жоғары деңгейде дами бастады. Кеңес Одағының Түркиямен қарым-қатынасының оң бағытта жалғасуы Қазақстан үшін үлкен маңызға ие болды. Осы жылдардан бастап Қазақстан мен Түркия арасында ұзақ жылдар бойы үзілген мәдени байланыстар орнай бастады. Екі ел бір-бірінің мәдениетін, әдебиетін жақын тану үшін жаңа шараларды қолға ала бастады. 1920 жылдардан бастап халықаралық қатынастарға жабық болған Қазақстан шет елдермен мәдени байланыс орната бастады. Алайда, бұл қарым-қатынастың барлығы Кеңес үкіметінің тікелей бақылауында болды.

1959 және 1961 жылдарда Қазақстан Кабулдағы халықаралық өнеркәсіп жәрмеңкесінде, Дамасктегі халықаралық көрмеге және Түркияның Измир қаласында өткен халықаралық көрмелер жәрмеңкесіне қатысты. 1959 жылы Измир жәрмеңкесінде Қазақстанның өнімдері көрмеге ұсынылған болатын. Экспонаттар арасынан полиграфиялық бұйымдар, зергерлік бұйымдар, қазақтың дәстүрлі қолөнер бұйымдары мен кілемдер қойылды. Кеңестік көрмені жүздеген мың адам тамашалап, үлкен қызығушылық танытты [26; 59].

1974-1983 жылдар аралығында Түркияға Кеңес Одағынан өнердің әр саласынан әртістер келіп өнер көрсетті [27; 58]. Сонымен қатар, екі ел арасында туризм саласындағы ынтымақтастық дами бастады. Кеңестік туристер Түркияға, Ауғанстанға, Ливанға, Біріккен Араб Республикасына, Иракқа тұрақты саяхаттай бастады. КСРО-ға жыл сайын Таяу және Орта Шығыс елдерінен туристік топтар келді. 1959 жылы «Достық ұшағы» аясында Қазақстаннан келген бір топ туристер Түркияның ірі қалаларын аралап және саяхат барысында концерттік бағдарламалар ұйымдастырды [28; 71].

1960-1970 жылдары Қазақстандық туристер жыл сайын тұрақты түрде Түркия мемлекетіне келе бастады. Шығыс Түркістаннан Түркия мемлекетіне қоныс аударған, Стамбулдық қазақтарға Қазақстандық туыстарының келіп-кетіп, байланыс орнатуға мүмкіндік туды. 1970 жылдары Түркияда Орталық Азиядағы түрік халқының әдебиетіне деген қызығушылық арта түсті. Түркия мен КСРО арасындағы мәдени бағдарламалар аясында қазақтың белгілі жазушылары: Абай Құнабаев, Жамбыл Жабаев, Мұхтар Әуезов шығармалары түрік тіліне аударылды. Осы кезеңдерде Назым Хикмет поэзиясы Кеңес Одағында, оның ішінде Қазақстанда кең таныла бастаған болатын. 1966 жылы Түркия Қазақ республикасының шетелдермен достық және мәдени байланыстар бірлестігінің 2-ші республикалық конференциясына қатысып, оның жабылу салтанатында Қазақ драма театры Назым Хикметтің «Unutulmaz» пьесасын қойды [29; 4]. Н.Хикметтің «Фархад пен Шырын» пьесасы көптеген қазақ театрларының репертуарларында орын алған болатын.

1953 жылы Қазақстанда Мәдени байланыстар қауымдастығының құрылуы Қазақстан мен шет елдер арасындағы мәдени байланыстың жақсаруына, оның нығаюына оң әсерін тигізді. Қауымдастық шеңберінде мәдениет және әртүрлі салаларда көрмелер ұйымдастырылып, шетел делегациялары мен туристерінің елге келуі осы қауымдастық негізінде жүзеге асқан болатын.

Жоғарыда айтып өткеніміздей, 1940-1960 жылдар Кеңестік-Түрік мәдени және ғылыми байланыстары 20 жыл бойынша байланыс біржолата тоқтаған кезең болатын. Кеңес Одағындағы панисламизм мен пантүркизмнен қорқу бұл жылдары да жалғасын тапты. Осы идеологияны тез арада айыптауды талап еткен басшылық тарапынан нұсқаулардың түрлі мекемелерге жөнелтілуі соның дәлелі бола алады. Мысалы, КСРО Ғылым академиясының сессиясында төмендегідей негізгі талап қойылған болатын:

...Дұшпандық идеологиялармен күресте ең алдымен панисламизм мен пантүркизмге қарсы күресті күшейту керек [30; 28].

Кеңес кезеңінде ұйым қызметінің құжаттарын талдау жасағанда, бұл кезеңге жататын Қазақ-түрік достық ұйымы болмағанын көруімізге болады. Аталған кезеңде Қазақ-Арап, Қазақ-Иран, Қазақ-Қытай және т.б қоғам бірлестіктері өте белсенді түрде қызмет жасағанымен, қазақ-түрік қоғамдық бірлестігін ашуға Кеңес тарапы рұқсат бермеді. Кеңес үкіметінің ескі пантүрікшілдік қорқынышы Қазақ КСР-ы мен Түркия арасында туыстық жақындық қайта орнайды деген күдікпен екі ел арасын байланыстыратын мәдени қоғамдық қор құруға мүмкіндік бермеген болатын.

Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік Архив құжаттарында Стамбұлдағы КСРО бас елшілігіне қазақ тілді кітаптар жіберілгендігі туралы деректер бар [31; 10]. Кітаптармен бірге брошюралар, кәдесыйлар және «Кеңестік Қазақстан» бюллетені жіберілген [32;7]. Кітап пен сыйлықтар Түркияда тұратын қазақ түріктерінің өтініші негізінде жіберілген болатын.

1970 жылы Қазақстан 80-нен астам шет елдермен, соның ішінде Түркиямен мәдени байланыс орнатты. Бұл кезеңде Түркия, Болгария, Венгрия, Үндістан, Бирма, Ұлыбритания, Ливан, Норвегия, Италия, Италия, Канада, Жаңа Зеландия, Непал, Қытай, Корея және т.б шет елдерден Қазақстанға мәдени делегациялар келген болатын [17]. Аталмыш жылдарда КСРО мен Түркия арасында кескіндеме және бейнелеу өнері саласында мәдени байланыстары өте жоғары деңгейде дамыды. 1967 жылы 8-19 наурыз аралығында Анкара мен Стамбулда өткен «Кеңес кескіндеме, сурет және мүсін» көрмесінде Мәскеу, Ленинград, Қазақстан, Орта Азия республикалары және Кавказдық суретшілер қатысты. Көрмеде қазақтың атақты шебері Тахир Салаховтың туындылары таныстырылды.

Бұл жылдары Кеңес өнер адамдары Стамбұл, Анкара және Измир қалаларында, ал Түрік өнерпаздары Кавказда, Орталық Азия және Қазақстанда үлкен концерттер ұйымдастырды.

Кеңес Одағына гастрольге шыққан алғашқы Түрік эстрада әншісі Незрин Сипахи болды. 1970 ж. маусым-шілде айлары аралығында Қазақстанның бұрынғы астанасы Алматы қаласында, Самарқандта, Ташкентте, Сочиде, Сухумда, Батумиде, Бакуде, Тбилисиде және Мәскеуде концерттер ұйымдастырды. 1974 жылы әнші Йылдыз Тумбулдың Алматыдағы концерттері ұйымдастырылды. 1975 жылдың көктемінде оркестр дирижері Гюрер Айкал Алматыда үлкен концерт ұйымдастырған болатын [33; 104].

1979 жылы 25 қыркүйек пен 30 қыркүйек аралығында Стамбұлда Гюнайдын газеті басшылығымен «Алтын микрофон» эстрадалық ән байқауы ұйымдастырылды. Байқауда Кеңес Одағы атынан қатысқан Қазақстандық эстрада әншісі Роза Рымбаева екінші орын алды [34; 64]. 1978 жылы Измирде өткен халықаралық жәрменкеде қазақтың танымал «Дос Мұқасан» вокалды-аспаптық ансамблінің концерті өтті. 1979 ж. Қазақ эстрадасының әншісі Роза Рымбаева Түркияға гастрольдік сапармен барды. 1980-жылдардың аяғында скрипкашы, Қазақ КСР халық әртісі Айман Мұсаходжаева Түркияда үлкен концерт ұйымдастырды [17]. Жоғарыда талған бұл бастамалар Қазақстан және Түркия арасындағы мәдени байланыстардың алғашқы баспалдағы болды.

Бұл мәдени фестивальдар Кеңес Одағының Анкарадағы елшісінің қатысуымен өтті. Кеңестің Ресейдің аясында өткен мәдени фестиваль түрік-қазақ мәдени ынтымақтастығына үлкен үлес қосты. Себебі осы уақытқа дейін қазақтарға Түркияға келу өз алдына, Түркия туралы айтуға да тыйым салынған болатын. Қазақтардың Түркияға келіп, екі ұлттың бір-бірін тану, жақындасуында мәдени күндердің маңызы өте жоғары болды. Кеңес Одағы саяси ұстанымдарына сай болмаса да, мәдени шараларды ұйымдастыруға рұқсат беруінің өзі Кеңес билігінің құлдырап бара жатқанының негізі белгісінің бірі болды.

Бұл мәдени байланыстар КСРО-ның ыдырауымен толығымен өзгерді. 1980-1990 жылдар аралығында екі ел арасындағы қарым-қатынас жоғары деңгейде дами түсті [35; 32]. 1980 жылдардағы республика арасындағы өзара ішкі мәселелер және әлемдегі түрлі өзгерістер Кеңес Одағының ыдырауына басты себеп болды. Республика арасында болған төңкерістердің нәтижесінде Кеңес Одағы ыдырады. Осыдан кейін Түркия мен Қазақстан арасындағы барлық бағыттағы қарым-қатынастар қарқынды түрде дами бастады. Бүгінгі күнге дейін бұл қатынастар белсенді және өте жоғары деңгейде жүргізіліп келеді.

Қорытынды.

Қорытындылай келе, бұл мақалада 1921–1990 жылдардағы жаһандық экономикалық дағдарыстың қиын кезеңіндегі қазақ-түрік қарым-қатынастарына жан-жақты талдау жасалып, Қазақ КСР мен Түрік Республикасы арасында тікелей байланыстардың болмағанын, барлық саяси және мәдени байланыстардың Кеңестік Ресей басшылығы арқылы жүзеге асқанын ғылыми деректер дәлелдеп отыр. Зерттеуде 1921 жылдан бастап екі ел арасындағы саяси және дипломатиялық қарым-қатынастардың даму кезеңдерге бөліп қарастырылған, Кеңестік Ресей мен Түркия арасындағы ұзақ уақыт бәсекелестікке қарамастан, 20-шы ғасырдың бірінші жартысында айтарлықтай жақындасу мен ынтымақтастық болғанын атап көрсетуге

болады. 1917-1939 жылдар достық пен бірлескен іс-қимыл жылдары ретінде сипатталады. 1960 жылдардан бастап мәдени байланыстарды дамытуға баса мән берілді. Талдау мұрағат құжаттары мен түрік және ресейлік ғалымдардың ғылыми еңбектеріне негізделіп, салыстырмалы талдау мен хронологиялық тарихи әдістемені пайдалана отырып, саяси үдерістерді және олардың Қазақстан мен Түркия арасындағы қарым-қатынастарға әсерін жан-жақты қамтуға мүмкіндік берді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Bozkurt G.S. *Türkiye-Rusya İlişkileri: Tarihi Rekabetten Çok Boyutlu İşbirliğine Türkiye'nin Degisen Dış Politikası.* – İstanbul: Nobel Yayınları, 2010, - 700 s.
2. Kurat A.N. *Rusya Tarihi Baslangıctan 1917'ye Kadar.* – Ankara: Turk Tarih Kurumu Basımevi, 2020. – 133 s.
3. İnalçık H. *Osmanlı-Rus İlişkileri 1492-1512.* – Ankara: TTK Yayınları, 1992. - 25-26 ss.
4. İmanov V. *Türk-Rus İlişkilerinde Yakınlaşma Donemleri, Türkiye'nin Degisen Dış Politikası.* – İstanbul: Nobel Yayınları, 2010, - 725 s.
5. Akmaz A. *Rus Yayılmacılığının Sistemlesme Sureci / Akmaz A // Bartın Üniversitesi İslami İlimler Dergisi,* - 2014. № 2, T 1. – 36 s.
6. Eltut N. *1877-1878 Osmanlı-Rus Savası ve İki Ülke Acısından Sonuçları / Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi / Dogubilim Çalışmaları (10-15 Eylül).* Ankara, 2007. - 120-128 ss.
7. Salih Y, Yaksi A. *Osmanlı Devleti'nden Günümüze Türk-Rus İlişkileri.* - Ankara: NOBEL, 2018. - 10 s.
8. Benhur C. *Stalin Donemi Turk-Sovyet İlişkileri / Benhür C / Selcuk Üniversitesi Turkiyat Arastırmaları Dergisi,* - 2004. Sayı 15, - 325-326 ss.
9. Поцхверия Б.М. *Основные этапы советско-турецких отношений. Проблемы истории Турции (Сборник статей).* – Москва, - 1978, - с.162.
10. Agayev E. *Sovyetler Birliği Türkiye Büyükelcisi A. A. Rodionov'un Türkiye Anıları , TYB (Türkiye Yazarlar Birliği) AKADEMİ / Bahar 2016/17, s. 60.*
11. Armaoglu F. *20. Yüzyıl Siyası Tarihi.* - İstanbul: Alkam Yayınevi, 1999, - 161-162 ss..
12. Ahat A. *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya.* - İstanbul: Dogan Kitap, 2009, - 431 s.
13. Tascı T. A. *Türk-Rus İlişkilerinin son 30 yılı, Türkiye - Rusya Münasebetleri: Kusku ve teyakuzdan komsuluk ve işbirliğine (mi?) / Tascı T.A/ Türkiye Gunlugu,* - 2021, Sayı 147, - 77 ss.
14. Gurun K. *Türk Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992.* – Ankara: Turk Tarih Kurumu Yayınları, 1999, - 181 s.
15. Gonlubol M. *Olaylarla Turk Dış Politikası (1919-1995).* – Ankara: Siyasal Kitabevi, 1996, - 80 s.
16. Baymırza H. *Sovyetlerde Turklugun ve İslam'ın Bazı Meseleleri.* - İstanbul: Turk Dunyası Arastırmalar Vakfı, 2000, - 198 s.
17. Байғаринова Г. А. *История взаимоотношений Казахстана и Турции в 60-90-е гг. XX столетия: дис...канд.истор. наук: 07.00.02 / Байғаринова Г.А. - Алматы, 2002.*
18. Karpat K. *The Turkic Nationalities: Turkish-Soviet and Turkish-Chinese Relations. In Soviet Asia Ethnic Frontiers.* - New York, 1979, - 129 p.
19. Saray M. *Kazakların Uyanışı.* Ankara: TİKA yayınları, 2004, - 180-181 ss.
20. Kınacı C. *Sovyetlerden Günümüze Kazakistan'da Kazak Dilinde Eğitim Politikaları. International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 5/4 Fall 2010, s. 1308-1309.*
21. İsmet B. *Ataturk'un Evrensel Boyutları.* – Ankara: Kultur ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2009, - 114 s.
22. Baskın O. *Türk Dış Politikası.* – İstanbul: İletişim Yay, 2004, - 499-502 ss.
23. *Полвека Мирного Сотрудничества.* – Москва: Наука, 1973, - 68 с.
24. Аскеров Э. *Принципы мира, дружбы и сотрудничества СССР с народами стран Востока.* - Москва, 1969, - 32 с.
25. Шамжанова Р. *Живительный источник.* - Алматы, 1969, - 29-30 с.
26. *Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағаты. Қ. 1890, Тізім. 1, Қ. 840, - Б. 59.*
27. Agayev E. *Sovyetler Birliği Türkiye Büyükelcisi A. A. Rodionov'un Türkiye Anıları, TYB (Türkiye Yazarlar Birliği) AKADEMİ / Bahar 2016/17, - s. 58.*
28. *Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағаты. Қ. 1808, Тізім. 1, Қ. 874, - 71 б.*
29. *Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағаты. Қ. 1808, Тізім. 1, Қ. 179, - 4 б.*
30. *Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағаты. Қ. 2, Тізім. 1, Қ. 506, - 28 б.*
31. *Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағаты. Қ. 1808, Тізім. 1, Қ. 847, - 10 б.*
32. *Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағаты. Қ. 1808, Тізім. 1, Қ. 874, 7 б.*

33. Четков Д., Андреасян Р.Н., Можяев Ю.И. СССР и развивающиеся страны: сотрудничество в развитии экономики и культуры. - Москва: Наука, 1968, - 104 с.
34. Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағаты. Қ. 1890, Тізім. 2, Қ. 179, - 64 с.
35. Колобов О. А., Корнилов А.А., Озбай Ф. Современные турецко-российские отношения: проблемы сотрудничества и перспективы развития. Стамбул: ИСИ ННГУ, 2004, - 323 с.

References:

1. Bozkurt G.S. Türkiye-Rusya İlişkileri: Tarihi Rekabetten Çok Boyutlu İşbirliğine Türkiye'nin Değişen Dış Politikası [Turkey-Russia Relations: Turkey's Changing Foreign Policy from Historical Rivalry to Multidimensional Cooperation]. – İstanbul: Nobel Yayınları, 2010, - 700 s [in Turkish].
2. Kurat A.N. Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar [History of Russia from the Beginning to 1917]. – Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2020. – 133 s [in Turkish].
3. İnalçık H. Osmanlı-Rus İlişkileri 1492-1512 [Ottoman-Russian Relations 1492-1512]. – Ankara: TTK Yayınları, 1992. - 25-26 ss [in Turkish].
4. İmanov V. Türk-Rus İlişkilerinde Yakınlaşma Dönemleri, Türkiye'nin Değişen Dış Politikası [Periods of Rapprochement in Turkish-Russian Relations, Turkey's Changing Foreign Policy]. – İstanbul: Nobel Yayınları, 2010, - 725 s [in Turkish].
5. Akmaz A. Rus Yayılmacılığının Sistemlesme Süreci [Systematization Process of Russian Expansionism]/ Akmaz A // Bartın Üniversitesi İslami İlimler Dergisi, - 2014. № 2, T 1. – 36 s [in Turkish].
6. Eltut N. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve İki Ülke Açısından Sonuçları [1877-1878 Ottoman-Russian War and Its Consequences for Both Countries] / Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi / Doğubilim Çalışmaları (10-15 Eylül). Ankara, 2007, -120-128 ss [in Turkish].
7. Salih Y, Yaksi A. Osmanlı Devleti'nden Günümüze Türk-Rus İlişkileri [Turkish-Russian Relations from the Ottoman Empire to the Present Day]. - Ankara: NOBEL, 2018. - 10 s [in Turkish].
8. Benhur C. Stalin Dönemi Türk-Sovyet İlişkileri [Turkish-Soviet Relations in the Stalin Era] / Benhur C / Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, - 2004. Sayı 15, - 325-326 ss [in Turkish].
9. Potskhveria B.M. Osnovnye etapy sovetsko-turetskikh otnoshenii [Main stages of Soviet-Turkish relations]. Problemy istorii Turtsii (Sbornik statei). – Moskva, - 1978, - 162 s. [in Russian].
10. Ağayev E. Sovyetler Birliği Türkiye Büyükelçisi A. A. Rodionov'un Türkiye Anıları [Soviet Union Ambassador to Turkey. A. Rodionov's Memories of Turkey], TYB (Türkiye Yazarlar Birliği) AKADEMİ / Bahar 2016/17, s. 60 [in Turkish].
11. Armaoğlu F. 20. Yüzyıl Siyasal Tarihi [Century Political History]. - İstanbul: Alkım Yayınevi, 1999, - 161-162 ss [in Turkish].
12. Ahat A. Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya [Turkey and Central Asia from the Ottoman Empire to the Present]. - İstanbul: Dogan Kitap, 2009, - 431 s [in Turkish].
13. Tascı T. A. Türk-Rus İlişkilerinin son 30 yılı, Türkiye - Rusya Münasebetleri: Kuskı ve teyakkuzdan komsuluk ve işbirliğine (mi?) [The last 30 years of Turkish-Russian Relations, Turkey - Russia Relations: From suspicion and vigilance to neighborliness and cooperation (?)] / Tascı T.A/ Türkiye Günlüğü, - 2021, Sayı 147, - 77 ss [in Turkish].
14. Gurun K. Türk Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992 [500 Years of Turkish-Russian Relations 1491-1992]. – Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999, - 181 s [in Turkish].
15. Gonlubol M. Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995) [Turkish Foreign Policy with Events (1919-1995)]. – Ankara: Siyasal Kitabevi, 1996, - 80 s [in Turkish].
16. Baymırza H. Sovyetlerde Türklüğün ve İslam'ın Bazı Meseleleri [Some Issues of Turkishness and Islam in the Soviets]. - İstanbul: Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı, 2000, - 198 s [in Turkish].
17. Baıgarınova G. A. İstoriia vzaimootnoshenii Kazakhstana i Turtsii v 60-90-e gg. XX stoletii [The history of relations between Kazakhstan and Turkey in the 60-90s. XX century]: dis. ...kand.istor. nauk: 07.00.02 / Baıgarınova G.A. - Almaty, 2002 [in Russian].
18. Karpat K. The Turkic Nationalities: Turkish-Soviet and Turkish-Chinese Relations. In Soviet Asia Ethnic Frontiers. - New York, 1979, - 129 p.
19. Saray M. Kazakların Uyanışı [Awakening of the Kazakhs]. Ankara: TİKA yayınları, 2004, - 180-181 ss [in Turkish].

20. Kınacı C. *Sovyetlerden Günümüze Kazakistan'da Kazak Dilinde Eğitim Politikaları [Educational Policies in Kazakh Language in Kazakhstan from the Soviet Union to the Present Day]. International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 5/4 Fall 2010, s. 1308-1309.*
21. İsmet B. *Atatürk'un Evrensel Boyutları [Universal Dimensions of Atatürk]. – Ankara: Kultur ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2009, - 114 s [in Turkish].*
22. Baskan O. *Türk Dış Politikası [Turkish Foreign Policy]. – İstanbul: İletişim Yay, 2004, - 499-502 ss [in Turkish].*
23. Polveka *Mirnogo Sotrudnichestva [Half a century of Peaceful Cooperation]. – Moskva: Nauka, 1973, - 68 s [in Russian].*
24. Askerov E. *Printsipy mira, druzhby i sotrudnichestva SSSR s narodami stran Vostoka [Principles of peace, friendship and cooperation of the USSR with the peoples of the Eastern countries]. – M., 1969, - 32 s [in Russian].*
25. Shamzhanova R. *Zhivitelnyi istochnik [Life-giving source]. - Almaty, 1969, - 29-30 s [in Russian].*
26. *Kazakistan Respublikasy Ortalyk memlekettik muragaty [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. F. 1890, Op. 1, D. 840, - L. 59. [in Kazakh].*
27. Agayev E. *Sovyetler Birliği Türkiye Büyükelcisi A. A. Rodionov'un Türkiye Anıları [Soviet Union Ambassador to Turkey. A. Rodionov's Memories of Turkey], TYB (Türkiye Yazarlar Birliği) AKADEMİ / Bahar 2016/17, - s. 58 [in Turkish].*
28. *Kazakistan Respublikasy Ortalyk memlekettik muragaty [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. F. 1808, Op. 1, D. 874, - L. 71 [in Kazakh].*
29. *Kazakistan Respublikasy Ortalyk memlekettik muragaty [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. F. 1808, Op. 1, D. 179, - L. 4 [in Kazakh].*
30. *Kazakistan Respublikasy Ortalyk memlekettik muragaty [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. F. 2, Op. 1, D. 506, - L. 28 [in Kazakh].*
31. *Kazakistan Respublikasy Ortalyk memlekettik muragaty [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. F. 1808, Op. 1, D. 847, - L.10 [in Kazakh].*
32. *Kazakistan Respublikasy Ortalyk memlekettik muragaty [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. F. 1808, Op. 1, D. 874, - L. 7. [in Kazakh].*
33. Chertkov D., Andreasiaan R.N., Mozhaev Y.I. *SSSR i razvivaiushchiesia strany: sotrudnichestvo v razvitii ekonomiki i kultury [USSR and developing countries: cooperation in economic and cultural development]. - Moskva: Nauka, 1968, - 104 s [in Russian].*
34. *Kazakistan Respublikasy Ortalyk memlekettik muragaty [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. F. 1890, Op. 2, D. 179, - L. 64 [in Kazakh].*
35. Kolobov O. A., Kornilov A.A., Ozbai F. *Sovremennye turetsko-rossiiskie otnosheniia: problemy sotrudnichestva i perspektivy razvitiia [Modern Turkish-Russian relations: problems of cooperation and development prospects]. Istanbul: İSİ NNGU, 2004, - 323 c [in Russian].*

Г. Батырбекқызы *¹, Б.А. Жамелов²

¹ Доцент кафедры Истории Казахстана ЮКУ имени М. Ауэзова, PhD
Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова (Казахстан, г. Шымкент),
E-mail: goha_batyr@mail.ru

² Докторант Казахско-Турецкого университета имени Ходжи Ахмета Ясауи (Казахстан, г. Туркестан қ.),
E-mail: zhamelov.baglan@bk.ru

ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ОРГАНИЗАЦИИ ТЮРКСКИХ ГОСУДАРСТВ: ПРОШЛОЕ ОРГАНИЗАЦИИ, СЕГОДНЯ И ЗАВТРА

Аннотация

Организация тюркских государств превращается в стратегический союз с растущей эффективностью в евразийской географии. Важность региональных интеграционных инициатив возрастает в условиях постоянно меняющейся структуры международной системы. Государства стремятся максимизировать свои интересы через множество организаций, таких как Европейский Союз, Евразийский экономический союз и Шанхайская организация сотрудничества. Организация Тюркских Государств, как региональная организация, является очень важным образованием для тюркского мира. Взаимодействие тюркского мира началось с небольших шагов после распада Советского Союза и продолжает расширяться сегодня. Изменения в структуре международной системы и региональные события делают Организацию все более важной. Государства не могут в одиночку бороться с основными проблемами, такими как экономические последствия эпидемии Covid-19, а также энергетический и продовольственный кризисы, усугубленные украинско-российским конфликтом. В этом контексте возрастает значение, придаваемое Организации тюркских государств со стороны Азербайджана, Казахстана, Кыргызстана и Узбекистана и Турции входящих в эту организацию. Каждое из государств, входящих в организацию, имеет стратегические преимущества. В качестве примера можно привести региональную мощь Турции и энергетические запасы Казахстана и Азербайджана. Поэтому для интересов каждого государства-члена организации важно, чтобы государства, обладающие сильными сторонами в различных вопросах, объединяли усилия внутри организации. В данном исследовании было рассмотрено историческое развитие Организации тюркских государств, начиная с Саммита тюркоязычных стран. Проанализированы изменения, которые претерпели интеграционные усилия в тюркском мире на протяжении исторического процесса.

Ключевые слова: Организация тюркских государств, интеграция, «тюркский совет», тюркоязычные страны.

Благодарность. Данное исследование финансируется Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (Грант № AP19676634)

Г.Батырбекқызы *,¹ Б.А. Жамелов²

¹ М. Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан тарихы кафедрасының доценті, PhD
М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті (Қазақстан, Шымкент қ.),
E-mail: goha_batyr@mail.ru

² Қожа Ахмет Ясауи атындағы қазақ-түрік университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, г. Түркістан қ.), E-mail: zhamelov.baglan@bk.ru

ТҮРКІ МЕМЛЕКЕТТЕРІ ҰЙЫМЫНЫҢ ТАРИХИ ДАМУЫ: ҰЙЫМНЫҢ ӨТКЕНІ, БҮГІН ЖӘНЕ ЕРТЕҢІ

Аңдатпа

Түркі мемлекеттерінің ұйымы еуразиялық географияда тиімділігі артып, стратегиялық одаққа айналу- да. Халықаралық жүйенің үнемі өзгеріп отыратын құрылымы жағдайында аймақтық интеграциялық бастамалардың маңыздылығы артып келеді. Мемлекеттер Еуропалық Одақ, Еуразиялық экономикалық одақ және Шанхай ынтымақтастық ұйымы сияқты әртүрлі ұйымдар арқылы өз мүдделерін барынша арттыруға ұмтылады. Түркі мемлекеттері ұйымы аймақтық ұйым ретінде түркі әлемі үшін өте маңызды

құрылым болып табылады. Түркі әлемінің өзара әрекеттестігі Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін шағын қадамдардан басталып, бүгінде кеңейіп келеді. Халықаралық жүйе құрылымындағы өзгерістер мен аймақтық оқиғалар Ұйымның маңыздылығын арттыра түседі. Мемлекеттер Ковид-19 індетінің экономикалық құлдырауы және Украина-Ресей жанжалынан туындаған энергетикалық және азық-түлік дағдарыстары сияқты үлкен қиындықтармен жалғыз күресе алмайды. Осы тұрғыда Түркі мемлекеттері ұйымына осы ұйымға мүше Әзірбайжан, Қазақстан, Қырғызстан және Өзбекстанның, әсіресе Түркияның маңыздылығы артып келеді. Ұйымға кіретін мемлекеттердің әрқайсысының стратегиялық артықшылықтары бар. Мысал ретінде Түркияның аймақтық қуаты мен Қазақстан және Әзірбайжанның энергия қорын келтіруге болады. Сондықтан әр түрлі мәселелерде күшті жақтары бар мемлекеттер ұйымға мүше әрбір мемлекеттің ұйым аясында күш біріктіруі маңызды. Бұл зерттеу түркітілдес елдер саммитінен бастап Түркі мемлекеттері ұйымының тарихи дамуын қарастырды. Түркі әлеміндегі интеграциялық күш-жігердің тарихи үдерісте болған өзгерістері талданады.

Кілт сөздер: Түркі мемлекеттерінің ұйымы, интеграция, «түркі кеңесі», түркі тілдер елдер.

Алғыс. Бұл зерттеуді Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырады (Грант № AP19676634)

G.Batyrbekkyzy *¹, B.A. Zhamelov ²

PhD, associate professor

¹ Associate Professor of the Department of History of Kazakhstan SKU named after M.Auezov, PhD South Kazakhstan University named after M. Auezov (Kazakhstan, Shymkent), E-mail: goha_batyr@mail.ru

² Doctoral student of the Kazakh-Turkish University named after Khoja Akhmet Yasawi (Kazakhstan, Turkestan k.), E-mail: zhamelov.baglan@bk.ru

HISTORICAL DEVELOPMENT OF THE ORGANIZATION OF THE TURKIC STATES: PAST OF THE ORGANIZATION, TODAY AND TOMORROW

Abstract

The Organization of Turkish States is evolving into a strategic alliance with increasing effectiveness in Eurasian geography. The importance of regional integration initiatives is increasing in the context of the constantly changing structure of the international system. States seek to maximize their interests through a variety of organizations such as the European Union, the Eurasian Economic Union and the Shanghai Cooperation Organization. The Organization of Turkish States, as a regional organization, is a very important entity for the Turkic world.

The interaction of the Turkic world began with small steps after the collapse of the Soviet Union and continues to expand today. Changes in the structure of the international system and regional developments make the Organization increasingly important. States cannot fight major challenges alone, such as the economic fallout from the Covid-19 epidemic and the energy and food crises exacerbated by the Ukraine-Russia conflict. In this context, the importance attached to the Organization of Turkic States by Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan and Uzbekistan, members of this organization, especially Turkey, is increasing. Each of the states included in the organization has strategic advantages. Examples include Turkey's regional power and Azerbaijan's energy reserves. Therefore, it is important for the interests of each member state of the organization that states with strengths in various issues join forces within the organization. This study examined the historical development of the Organization of Turkic States, starting with the Summit of Turkic-Speaking Countries. The changes that integration efforts in the Turkic world have undergone throughout the historical process are analyzed.

Keywords: Organization of Turkic states, integration, “Turkic council”, Turkic-speaking countries.

Gratitude. This research is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP19676634)

Введение:

После образования СССР и до 1991 года Турция была единственным независимым и международно признанным тюркоязычным государством в мире. 30 октября 1992 года по инициативе президента Турецкой Республики Тургута Озала в Анкаре состоялся первый Саммит тюркоязычных государств, на котором принимали участие Тургут Озал, Абульфейз Эльчибей, Ислам Каримов, Нурсултан Назарбаев, Сапармурат Ниязов и Аскар Акаев. На саммите участниками было объявлено о налаживании

политического и экономического единства. 12 июля 1993 года в столице Казахстана Алматы было подписано соглашение о создании Международной организации тюркской культуры [1].

В 1992 году в Алматы образована Объединённая администрация тюркских искусств и языков. В 1998 году в Баку была образована Парламентская ассамблея тюркоязычных стран. Обе организации находятся под эгидой Тюркского совета.

Второй саммит глав тюркоязычных государств был созван 18 октября 1994 года в Стамбуле. На саммите присутствовали первые лица тюркских государств. Участники почтили минутой молчания умершего годом ранее президента Тургута Озала. Работа саммита прошла под аккомпанемент взаимной полемики российской и турецкой сторон. На саммите президент Казахстана Н. Назарбаев выступил с идеей организовать Евразийский экономический союз с участием государств Восточной Европы и Китая.

Третья встреча глав тюркских государств состоялась 28 августа 1995 года в Бишкеке. Саммит был приурочен к празднованию 1000-летия кыргызского эпоса «Манас». Президентом Кыргызстана А.Акаевым были подарены главам государств шесть уникальных ковров ручной работы «Большой Ковёр Президентов», сотканных в честь саммита. Открывая работу саммита, президент Кыргызстана отметил, что тюркские республики после долгой изоляции должны восстановить взаимовыгодные связи и усилить сотрудничество. На Бишкекском саммите президент Турции Сулейман Демирель отметил, что для Турции представляется приоритетным проект строительства автомобильной дороги, соединяющей Центральную Азию с Турцией, с точки зрения экспорта ресурсов этого региона на мировые рынки через Турцию [2].

На саммите совета в Бодруме, который проводился в 2014 году, участвовали представители Азербайджана, Турции, Казахстана, Кыргызстана, а также Туркменистана. На данном саммите было объявлено о вступлении в совет Туркменистана. 30 апреля 2018 года официально в состав Тюркского Совета вошёл Узбекистан

VII Саммит Совета сотрудничества тюркоязычных государств прошёл в Баку в октябре 2019 года. На саммите приняли участие президент Турции Реджеп Тайип Эрдоган, президент Азербайджана Ильхам Алиев, бывший президент Кыргызстана Сооронбай Жээнбеков, премьер-министр Венгрии Виктор Орбан, бывший президент Казахстана Нурсултан Назарбаев, президент Узбекистана Шавкат Мирзиёев.

В апреле 2020 года по инициативе президента Азербайджана Ильхама Алиева в формате видеоконференции состоялся чрезвычайный саммит Тюркского совета, посвящённый борьбе с пандемией коронавируса.

С 1990-х годов велись активные разговоры о создании международной политической организации, которая бы объединяла независимые тюркские государства. Работы по созданию подобной организации начали вестись с середины 2000-х годов при участии Турции, Азербайджана и Казахстана. 3 октября 2009 года в азербайджанском городе Нахичевань между президентами Азербайджана, Казахстана, Кыргызстана и Турции было подписано Нахичеванское соглашение, согласно которому была официально создана международная организация «Тюркский совет». В организацию вошли 4 из 6 тюркских государств. По словам Халила Акынджи, генерального секретаря-основателя организации, «Тюркский совет стал первым добровольным союзом тюркских государств в истории» [3].

Туркменистан во главе с Гурбангулы Бердымухамедовым отказался от членства, указав на свой нейтральный статус, признанный со стороны ООН. Вторая по населению тюркская страна – Узбекистан во главе с Исламом Каримовым вовсе проигнорировала организацию из-за весьма холодных отношений с Турцией с середины 1990-х годов. В 2012 году принят флаг Тюркского совета. 30 апреля 2018 года было объявлено, что Узбекистан присоединится к Тюркскому совету и примет участие в предстоящем саммите организации в Бишкеке. Заявка на членство была официально подана 12 сентября 2019 года.

С конца 2018 года Венгрия является наблюдателем и может запросить полноправное членство. В 2020 году заместитель министра иностранных дел Украины Эмине Джеппар заявила, что Украина хочет быть наблюдателем.

24 декабря 2014 года в Киеве в офисе Объединённой диаспоры азербайджанцев Украины открылось первое региональное диаспорское представительство Тюркского Совета. Главным координатором избрали Хикмета Джавадова. 12 ноября 2021 года на VIII саммите Совета сотрудничества тюркоязычных государств в Стамбуле президентом Турции Реджепом Тайипом Эрдоганом было объявлено, что Тюркский совет переименован в Организацию тюркских государств. На этом же саммите Туркменистан был принят в члены Организации тюркских государств в статусе наблюдателя [4].

Материалы и методы:

Проанализированы опубликованные авторские статьи о сотрудничестве тюркских государств. За основу были взяты статьи, написанные учеными стран-членов Организации Тюркских государств по

указанной теме. Содержание статей этих авторов в основном поддерживает интеграцию тюркских народов. При этом были проанализированы диссертационные работы российских авторов и статьи, опубликованные на научных конференциях и журналах. Российские ученые рассматривают интеграцию тюркского мира с политической точки зрения и видят в этом усиление влияния Турции в регионе. По оценкам российских авторов, возрастающее влияние Турции в центральноазиатском регионе может стать фактором большой конкуренции для России в будущем. Статьи и диссертации были всесторонне проанализированы и конструктивно оценены с использованием метода сопоставимости и непротиворечивости.

Обсуждение результатов:

После «холодной войны» в международных отношениях произошли радикальные изменения. Распад Советского Союза сделал географию Центральной Азии регионом, наиболее пострадавшим от этих изменений. На постсоветских землях тюркские республики одна за другой провозглашали свою независимость и превращались в независимых субъектов. Тюркский мир, долгие годы находившийся под советской властью, вступил в процесс строительства национального государства. Тюркоязычные государства старались установить хорошие отношения со всеми тюркскими республиками, провозгласившими свою независимость после распада СССР. Первый способ добиться этого – установить и укрепить тесные культурные связи. Но для этого необходимо расширить транспортные и коммуникационные возможности, особенно с этими республиками». Совокупность отношений между Турцией и странами Центральной Азии является результатом внешней политики, основанной на идентичности. Эти отношения можно оценить в рамках подходов социальной конструкционистской теории, которая исследует взаимодействие идентичности и внешней политики в литературе по международным отношениям. Теория социального конструктивизма, которая выделяет такие элементы, как нормы, культурные ценности, общая история и общий язык в отношениях между государствами, обеспечивает руководство для объяснения отношений тюркским миром. Если оценивать с геополитической точки зрения, тюркский мир; Он расположен в центре среды, сформированной такими глобальными игроками, как Россия, Китай и США. В этом контексте очень важна эффективность игроков тюркского мира. Эбульфейс Эльчибей подчеркнул, что тюркские народы живут в 20 разных странах мира, и подчеркнул важность объединения этих государств в рамках такой организации, как Лига арабских государств. По словам Эльчибея, благодаря этой солидарности турки могут стать более устойчивыми к давлению, с которым они сталкиваются (2009). По сути, углубление сотрудничества в рамках Организации тюркских государств усиливает позиции этих народов в глобальных и региональных вопросах. Хотя теория социального конструктивизма потенциально может объяснить единство тюркского мира с точки зрения идентичности, нельзя игнорировать тот факт, что каждое из государств, составляющих этот регион, имеет отдельные интересы. Следовательно, для лучшего понимания проблемы также необходимы парадигмы неофункционалистского подхода. По мнению неофункционалистов, единство в различных областях может проложить путь к политической интеграции. Как и в случае с Европейским Союзом, успешные союзные эксперименты, основанные на экономике, могут распространиться на другие регионы с «эффектом перелива». На этом этапе видно, что участники, образующие союз, направляют свои ожидания и политическую деятельность к центру союза, в котором они находятся. В результате усилия по объединению, начинающиеся в одной области, прокладывают путь к более широкому политическому образованию. В результате для достижения ожидаемого политического единства в тюркском мире необходимы неофункционалистские подходы. Усилия по интеграции основаны на основах языка, истории и идентичности [5].

Необходимо создать условия для того, чтобы оно достигло обоснованного и учитывающего интересы всех заинтересованных сторон этапа. Успех и будущее Организации тюркских государств отчасти зависят от развития этого подхода. Однако здесь следует подчеркнуть, что от государств не следует ожидать передачи своего суверенитета вышестоящей власти, как в примере ЕС. Известно, что государства-члены Организации тюркских государств имеют разные подходы по этому вопросу. Но кроме этого, все инструменты должны быть задействованы для углубления интеграции.

Результаты:

До того, как Тюркский совет присоединился к тюркскому миру согласно Нахчыванскому соглашению в 2009 году, произошел ряд событий, которые позволили создать эту институциональную структуру. После обретения независимости между тюркским миром и Турцией было проведено множество саммитов. В результате всего этого позитивного развития возник Тюркский совет. Во время холодной войны Советский Союз из-за биполярной системы был препятствием на пути установления тесных отношений между Турцией и тюркским миром. Пока Турция была членом альянса НАТО, тот факт, что Центральная Азия и Кавказ находились под советским влиянием, был невыгодным для тюркского мира. Неспособность

установить прямые отношения с субъектами тюркского мира, которыми были единицы внутри Советского Союза, привела к тому, что большой потенциал не был мобилизован. После роспуска Советов и провозглашения независимости тюркоязычных страны получили возможность установить прямые отношения с между собой. Однако после обретения независимости стало возможным установить многосторонние отношения, которые все эти страны реализовали сообща. Наряду с процессом строительства национального государства тюркоязычные страны развили многосторонние и многоплановые отношения [6].

Отношения Турции со странами Центральной Азии начались с окончанием холодной войны. Московское соглашение, подписанное между Турецкой Республикой и Российской Советской Федеративной Социалистической Республикой до этой даты, препятствует этим отношениям. По соглашению, подписанному в 1921 году, Турция была вынуждена приостановить свои отношения с «иностранными турками», проживающими на территории Советского Союза. Эта политика, начавшаяся в 1921 году, продолжалась до распада Советского Союза. После распада Советского Союза Турция пересмотрела свою политику в отношении этого региона. Действия Турции в этом регионе привлекли внимание, когда Советский Союз вступил в фазу распада, прежде чем он распался. Сразу после падения Берлинской стены и объединения Восточной и Западной Германии тюркский мир стал одним из игроков, с которыми Турция начала устанавливать отношения.

С признанием своей независимости Турция начала определять новую стратегию, которой следует следовать в тюркском мире. Эти стратегии включают политические и коммерческие отношения, которые будут построены на духовных элементах, составляющих основу отношений, таких как общая история, общая культура и общий язык. Подход Турции к тюркскому миру, провозгласившему свою независимость, превратился в государственную политику, выходящую за рамки правительств. В то время на первый план вышли некоторые игроки, способные разрушить сферу влияния в регионе, освобожденном Советским Союзом. Среди этих игроков, естественно, была Россия, преемница Советов, а затем Иран, важный региональный игрок [7].

Тюркский совет является одним из важнейших проявлений многоплановых отношений между Тюркскими и тюркоязычными странами. До создания Тюркского совета было проведено множество саммитов и заложены основы сотрудничества в тюркском мире. До создания Тюркского совета было проведено 10 саммитов, которые сформировали инфраструктуру отношений между Турцией, Казахстаном, Азербайджаном, Кыргызстаном, Туркменистаном и Узбекистаном. Дипломатия саммитов, начавшаяся с саммита, организованного Тургуттом Озалом, и завершившаяся подписанием Анкарской декларации в 1992 году, продолжалась до 2010 года. В 1992 году на первом саммите присутствовали главы государств тюркского мира Нурсултан Назарбаев, Эбулфейз Эльчибей, Аскар Акаев, Ислам Каримов и Сапармурад Ниязов. На саммите, который прошел при участии высокого уровня, обсуждались возможности сотрудничества между тюркоязычными странами. Стороны обсудили варианты совместного инвестирования и экономического сотрудничества, а также провели дискуссии об интеграции в мировую экономику. Серия саммитов, начинающаяся с этого саммита, соответственно; Это продолжилось саммитами 1994 г. - Стамбул, 1995 г. - Бишкек, 1996 г. - Ташкент, 1998 г. - Астана, 2000 г. - Баку, 2001 г. - Стамбул, 2006 г. - Анталья, 2009 г. - Нахичевань, 2010 г. – Стамбул [8].

Саммиты тюркского мира, которые продолжаются с 1992 года, укрепили отношения между тюркоязычными странами, а с Нахчыванским соглашением 2009 года возникла международная организационная структура. Основной целью Тюркского совета, официальное название которого в Нахчыванском соглашении является Совет сотрудничества тюркоязычных стран, является установление добрососедства, дружбы и взаимного доверия между сторонами. Однако среди целей совета есть; определение общей позиции по вопросам внешней политики, терроризма и т.д. Обеспечивать международную координацию в борьбе с проблемами, поощрять эффективное сотрудничество по различным вопросам, представляющим общий интерес, действовать совместно по вопросам, повышающим благосостояние народов Тюркского Совета, и поддерживать экономическое/социальное развитие, проявлять чуткость к человеческим правам и свободы в рамках международных норм, проявлять чуткость к правам и свободам человека, технологиям, спорту и т.д. К таким мероприятиям можно отнести расширение взаимодействия в сферах и проведение исследований по продвижению тюркской культуры. О создании Тюркского совета было официально объявлено на Стамбульском саммите 15-16 сентября 2010 года, организованном Турцией при участии Гурбангулы Бердымухамедова. Название Тюркского совета, о создании которого было официально объявлено на Стамбульском саммите, а также на саммитах, проводимых с 1992 года, теперь стало определяться как «Саммиты Тюркского совета»

За марафоном саммитов, начавшимся с первого саммита Тюркского совета, состоявшегося в Алматы в 2011 году в Казахстане и посвященного теме «Экономическое и торговое сотрудничество», последовали еще шесть саммитов. На сегодняшний день в рамках Тюркского совета проведено еще семь саммитов. Седьмой и последний саммит, проводимый Азербайджаном, очень важен, поскольку он отмечает десятую годовщину Нахчыванского соглашения, основополагающего соглашения Тюркского совета. Кроме того, участие Узбекистана в организации стало событием, которое повысило важность седьмого саммита.

II саммит Тюркского совета: сотрудничество в тюркском мире углубляется благодаря марафону саммитов. На первом саммите Тюркского совета, прошедшем в Алматы и посвященном теме торгово-экономического сотрудничества, экономические вопросы вышли на первый план в рамках определенной темы. В этом контексте был подписан договор о создании Совместного делового совета тюркоязычных стран в целях активизации торгово-экономических отношений и региональной экономической деятельности в тюркском мире. Цели создания этого совета включают: К ним относятся поощрение экономического сотрудничества, развитие многостороннего сотрудничества между странами Тюркского совета, подписавшими соглашение, и защита интересов сторон, а также проведение совместной деятельности в таких секторах, как торговля, промышленность, инвестиции и передача технологий. Соглашения и положения, принятые на этом саммите, были направлены на преобразование Тюркского совета в более институциональную структуру. Значение Алматинского саммита для тюркского мира; Это первая организация, организованная под названием Тюркский совет. Алматинский саммит, состоявшийся после изменения названия Совета, послужил подтверждением преемственности этой инициативы [9].

Официальный флаг Тюркского совета был принят в рамках прошедшего в Бишкеке II саммита Тюркского совета с повесткой дня «Образование, наука и культурное сотрудничество». Принятие флага Совета можно считать одним из важнейших достижений Бишкекского саммита. Потому что такое развитие событий означает, что совет имеет более институциональный характер. Кроме того, символ флага, вдохновленный национальными флагами тюркских республик, также делает сильный акцент на единстве и солидарности среди турок.

Элементы, составляющие организационный флаг, показанный на рисунке 1, следующие:

Синий цвет флага Республики Казахстан.

Звезда флага Азербайджанской Республики.

Солнце флага Кыргызской Республики

Полумесяц флага Турецкой Республики.

В рамках культурной деятельности были приняты такие решения, как создание Фонда турецкой культуры и наследия, придание международного статуса Тюркской академии, созданной в 2010 году, а также укрепление институциональной структуры ТЮРКСОЙ. Турецкая академия, продолжающая свою деятельность в Астане, проводит исследования турецкой культуры и изучает турецкий язык и культуру. [10]

Президент Казахстана Назарбаев сыграл важную роль в создании этой академии. Первое предложение по этому вопросу Назарбаев сделал на Нахчыванском саммите в 2009 году. В дальнейшем эта идея созрела и Тюркская Академия приобрела фирменный стиль.

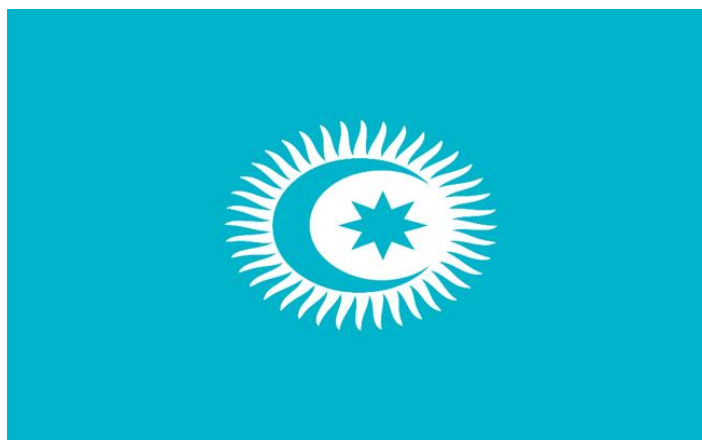

Рисунок 1

Источник: Официальный сайт Организации турецких государств. «Логотип и флаг».
<https://www.turkicstates.org/tr/logo-ve-bayrak> (Дата доступа: 23.01.2023).

Знаменательно и то, что Габалинский саммит, третий саммит Тюркского совета, был посвящен теме транспорта. Вопрос транспорта является очень важным вопросом для всего тюркского мира. Выступая на саммите, президент Гюль заявил, что транспортная сеть является одним из важнейших шагов для сотрудничества. Он подчеркнул, что «интеграция тюркского мира в экономической и культурной областях,

Транспорт является одним из наиболее важных геополитических вопросов для тюркского мира, расположенного в самом сердце Евразии. Поэтому Тюркскому совету важно обсудить на саммите транспортную проблему и выдвинуть общий подход к решению возникших проблем.

Четвертый саммит Тюркского совета прошел в Турции. Четвертый саммит в Бодруме состоялся 5 июня 2014 года. На встрече под председательством Абдуллы Гюля, на которой присутствовали Ильхам Алиев (Азербайджан), Нурсултан Назарбаев (Казахстан) и Алмазбек Атамбаев (Кыргызстан), обсуждались вопросы во многих областях, таких как экономика, энергетика и безопасность. Основные моменты саммита по различным направлениям таковы:

- Важность расширения сотрудничества в сфере туризма для стран-членов и региона.
- Укрепление вариантов взаимного сотрудничества в сфере транспорта и повышение эффективности механизмов, способствующих торговому потоку.
- Страны-члены поддерживают друг друга в вопросах представительства в международных организациях.
- Диалог парламентов членов Тюркского Совета
- Поддержка обоснованных требований киприотов-турок
- Важность изучения тюркской культуры и истории
- Развитие институциональной структуры Тюркского совета.

Бодрум – один из самых ценных центров Турции с точки зрения туризма. Этот саммит, на котором обсуждаются вопросы сотрудничества, направленные на реализацию целей в сфере туризма, в стратегическом месте, которое каждый год привлекает туристов со всего мира, имеет большое значение [11].

В своем выступлении на саммите Эрдоган сказал: «Сегодня нас объединяет не только наш язык, история и культура, но также наше желание и воля вместе строить безопасное и процветающее будущее. Крайне важно, чтобы мы объединили усилия для продвижения нашего процветания, успеха в наших шагах по развитию и эффективной борьбы с проблемами, с которыми мы сталкиваемся»

Спустя год после VI саммита, состоявшегося в Чолпан-Ате, 15 октября 2019 года в Баку состоялся VII саммит Тюркского совета. Бакинский саммит превратился в весьма значимую организацию как по случаю 10-летия Нахчыванского соглашения, так и при участии Узбекистана в совете. Достигнутая точка является многообещающей для будущего с точки зрения интеграции тюркского мира. Президент Казахстана Нурсултан Назарбаев, сыгравший важную роль в формировании и преемственности Тюркского совета, в своем выступлении на саммите заявил: «Открывается новая страница истории. Тюркский совет приобрел значительную политическую и экономическую популярность в мире. В то же время, мы усилили нашу интеграцию в тюркский мир. Взаимодействие между тюркскими странами вышло на новый уровень». Своими словами он подчеркнул успех Тюркского совета.

Онлайн-встречи также прошли в рамках Тюркского совета. Тема сотрудничества в борьбе с COVID-19 оказалась на переднем плане на онлайн-саммите, состоявшемся 10 апреля 2020 года. Это также было зафиксировано как первое внеочередное заседание в истории Тюркского совета. Создание Тюркского совета для решения глобальной проблемы, организации [12].

3. Организация турецких государств: новые горизонты на пути интеграции тюркского мира

Подход, возникший в связи с темой сотрудничества тюркоязычных стран, получил новое определение на Стамбульском саммите, а название организации было изменено на Организацию тюркоязычных государств. В этом контексте Стамбульский саммит занимает решающее место в этой структурной трансформации. Стамбульский саммит, состоявшийся 12 ноября 2021 года, стал одним из важных этапов взаимодействия тюркского мира, продолжающегося уже десятилетия. В саммите, прошедшем в Стамбуле по основной теме «Зеленые технологии и умные города в эпоху цифровых технологий» под председательством президента Турции Реджепа Тайипа Эрдогана, приняли участие президенты Касым-Жомарт Токаев (Казахстан), Гурбангулы Бердымухамедов (Туркменистан), Шавкат Мирзиёев (Узбекистан), Садыр Жапаров (Кыргызстан), Ильхам Алиев (Азербайджан). Также присутствовали премьер-министр Венгрии Виктор Урбан и генеральный секретарь Организации турецких государств Багдат Амреев. Большое значение саммиту придало создание Организации тюркских государств на стамбульском саммите, посвященном 30-летию независимости среднеазиатских тюркских республик,

получивших независимость после распада Советского Союза. Кроме того, участие Туркменистана в организации в качестве члена-наблюдателя оценивалось как фактор, повышающий прочность единства в тюркском мире. Основные моменты стамбульского саммита включают в себя:

- Переименование структуры, действующей под названием Тюркский совет, в Организацию тюркских государств.

- Создание Турецкого инвестиционного фонда.
- Утверждение документа «Перспективы тюркского мира до 2040 года».
- Перенос поста президента Организации из Азербайджана в Турцию.
- Транспорт, логистика, энергетика и т.д. [13].

От инициатив единства, начавшихся в 1992 году, до Стамбульского саммита, обсуждались варианты сотрудничества во многих областях и оценивались возможности интеграции в тюркском мире. На протяжении примерно 12 лет приоритет отдается таким направлениям, как подготовка основных документов организации, укрепление институциональной структуры, проведение промежуточных исследований в таких приоритетных областях, как экономика-транспорт-энергетика-образование, а также создание механизмов сотрудничества с международными организациями, такие как ООН, ОБСЕ, Организация исламского сотрудничества и Всемирная организация здравоохранения. Стамбульский саммит рассматривается как инициатива, в рамках которой возникла новая структура, построенная на основе полного сотрудничества. Выделяются пять основных областей, которые делают стамбульский саммит важным для тюркского мира; Изменение названия, расширение, видение, модели сотрудничества Турецкого инвестиционного фонда и организации (2022 г.). Преобразование процесса саммитов в Тюркский совет, а затем в Организацию тюркских государств означает углубление интеграции. В перспективе расширения число государств-членов организации увеличилось до 7 с участием Туркменистана. В соответствии с решением, принятым на саммите, «Мировое видение Турции до 2040 года» создало позитивную атмосферу относительно будущего организации. В документе, опубликованном под названием 2040 Vision Document, видно, что в повестку дня государств-членов организации были внесены систематические цели. Такое обсуждение целей и конкретных шагов придало концептуальному документу геостратегическую идентичность. Поскольку Тюркский инвестиционный фонд является первым финансовым механизмом, созданным между турецкими государствами, он будет иметь потенциал предоставить значительные экономические возможности каждому из государств-участников, что укрепит сотрудничество в области инвестиций и торговли. Наконец, модели сотрудничества, определенные на Стамбульском саммите, принесли важные инновации в отношения с третьими странами и международными организациями [14].

Видно, что экономические вопросы подробно обсуждались на стамбульском саммите. На первый план выходят торгово-экономические вопросы, которые тесно касаются всех заинтересованных сторон, такие как Тюркский инвестиционный фонд, создание турецких торговых домов, важность Каспийского коридора и важность открытия Зангезурского коридора. Однако, несмотря на все усилия по достижению единства, критикуется то, что акторы, являющиеся членами Организации турецких государств, находятся под влиянием таких глобальных акторов, как западный мир, Россия и Китай. Причина, по которой появляется эта критика, заключается в том, что вопросы, связанные с тюркскими народами в различных регионах, исключены из повестки дня на такой важной платформе, как Стамбульский саммит. Представляется, что нельзя дать удовлетворительного ответа на вопрос, какую роль будет играть Организация тюркских государств в решении проблем тюрков, испытывающих Восточный Туркестан, Крым и подобные проблемы [15].

11 ноября 2022 года состоялся Самаркандский саммит Организации тюркских государств, организованный президентом Узбекистана Шавкетом Мирзиёевым. На саммите, организованном по теме «Новая эра турецкой цивилизации: на пути к общему развитию и процветанию», было подчеркнуто, что концепция 2040 года, выдвинутая на стамбульском саммите, будет соблюдена. Принятие Турецкой Республики Северного Кипра (ТРСК) в качестве члена-наблюдателя Организации турецких государств также выделилось как один из стратегических шагов. Самаркандская декларация, подписанная на саммите, содержала очень сильные послания по вопросам безопасности и внешней политики. С другой стороны, послания поддержки освобожденным азербайджанским землям, особое внимание уделялось войне между Азербайджаном и Арменией, а также защите идентичности турецких элементов, живущих за пределами государств-членов Организации тюркских государств. Включение этих вопросов является выдающимся событием.

Опять же, подход к обеспечению непрерывности встреч глав Советов национальной безопасности стран-членов организации указывает на тенденцию Организации тюркских государств к эволюции в сторону сообщества безопасности. Помимо вопросов безопасности и внешней политики, в декларации обсуждались варианты сотрудничества в различных областях, таких как туризм, цифровизация, энергетика и сельское хозяйство. Несомненно, на Самаркандском саммите принятие кипрского вопроса, наряду с карабахским вопросом, в качестве общего вопроса тюркского мира было зафиксировано как важнейшее событие. В своем выступлении на саммите президент Казахстана Токаев подчеркнул, что нынешние геополитические противоречия оказывают негативное воздействие на экономику, транспортную и логистическую сферы Евразии и что для борьбы с этими вызовами необходимо предпринимать солидарные действия.

В своем выступлении на Самаркандском саммите президент Азербайджана Алиев отметил важность взаимной солидарности, учета национальных интересов каждого члена, и заявил, что укрепление отношений со странами-членами организации во всех сферах является одним из приоритетов организации [16].

Некоторые вопросы необходимо тщательно рассмотреть при прогнозировании будущего Организации тюркских государств. Прежде всего, в такой организации, объединяющей множество независимых государств, на первый план неизбежно выйдет вопрос интересов государств. Однако нормативные связи, такие как общий язык и общая история, которые являются основными элементами этой организации, делают необходимым установление равенства общих интересов над индивидуальными интересами государств-членов. В этом контексте изменение названия организации также показывает важность, которую государства-члены придают этому вопросу. Изменение названия Тюркского совета на «Организация тюркских государств» раскрывает внутривнутриполитическую динамику организации и значение, которое они придают концепции единства. Настолько, что это название изменилось, Организация; Оно выражает не сознание того, что государства-члены обретают единство, плавая их в котле, а скорее их единство вокруг общих целей, одну за другой, с равным статусом: «Организация государств, каждый из которых является турецким народом» [17].

Однополярная система, созданная США в период после «холодной войны», быстро превратилась в многополярную систему с такими событиями, как подъем Китая и начало проведения Россией более эффективной политики в Евразии. Эта ситуация открыла новые возможности для тюркского мира, расположенного в самом сердце Евразии. Наиболее стратегические точки географии, простирающейся от Китая до Европы, занимают страны-члены Организации тюркских государств. Расширение сотрудничества в этом регионе стало очень важным для стран региона. Такие события, как выработка новых решений относительно статуса Каспийского моря и решение карабахской проблемы в пользу Азербайджана, даже если это произошло в результате войны, также можно рассматривать как стратегические события для Организации тюркских государств. В частности, карабахский вопрос был одной из региональных проблем, тесно беспокоивших тюркских стран.

Выделяется необходимость того, чтобы Организация тюркских государств была координационным центром по региональным вопросам. Также важно координировать свои действия с региональными игроками, чтобы создать атмосферу доверия, добрососедства и сотрудничества в Евразии. В этом плане мы сотрудничаем с международными и региональными организациями и третьими странами.

Обращает на себя внимание Совет аксакалов, созданный в рамках Организации тюркских государств, вдохновленный древней культурой и историей тюрков. В организационной структуре организации Совет аксакалов был добавлен к органам других международных организаций, таким как Совет глав государств, Совет министров иностранных дел, Комитет старших должностных лиц и Секретариат. Понятие «аксакал» используется как символ мудрости в турецкой народной культуре, тех, кто обладает знаниями, мудростью и способностью направлять людей, называют «аксакалы». Видно, что мудрые люди с определенной идентичностью советника/руководителя играли активную роль в государственном управлении. Эта концепция сохранилась до наших дней, с выражениями «как сакал» у тюрков-огузов и «юрюнг (белая) борода» у других тюркских племен, приняло свою окончательную форму как аксакал. Видно, что это понятие сохраняется аналогичным образом среди кыргызов, казахов и узбеков. Видно, что в этих обществах аксакалы во время собрания или церемонии сидят в первом ряду. В конечном счете, Аксакалы занимает очень важное место в турецких обычаях. Тот факт, что столь важная концепция включена в организационную структуру Организации турецких государств, можно рассматривать как знак того значения, которое придается историческим и культурным ценностям. Для будущего Организации

тюркских государств также важно, чтобы Совет Аксакалов передавал свои знания, опыт и знания государствам-членам в рамках этого исторического явления, в своей работе внутри организации [18].

Одной из наиболее эффективных динамик интеграционных процессов между государствами, несомненно, являются экономические вопросы. Несмотря на десятилетия тесных отношений между тюркскими государствами, похоже, что экономический и коммерческий потенциал еще не проявился. По данным на 2021 год, объем внешней торговли государств-членов организации находится на уровне 720 миллиардов долларов.

Между ними определен объем внешней торговли в 14 миллиардов долларов. Очевидно, что 14 миллиардов долларов — это мало для этого огромного потенциала. Однако в исследовании, (2022) на основе данных МВФ (как видно из таблицы 1), прогнозируется, что общий национальный доход стран-членов организации увеличится до 2 триллионов долларов в 2027 году. Поэтому можно сказать, что в ее регионе возникла великая экономическая держава.

Таблица 1: Члены Организации турецких государств (включая членов-наблюдателей) (ВВП/млрд долларов)

Государства	2022	2023	2024	2025	2026	2027
Турция	853,5	941,5	1,037	1,133	1,293	1,354
Казахстан	224,3	243,4	254,3	264,6	275,1	283,4
Узбекистан	79,1	91,9	106,9	121,5	136,3	152,6
Туркменистан	74,4	82,3	89,5	97,6	106,5	116,4
Азербайджан	70,0	71,2	75,0	79,0	82,9	87,3
Кыргызстан	9,75	10,88	11,61	12,38	13,19	13,95
Все	1,311	1,441	1,574	1,708	1,907	2,008

Источник: МВФ

Заключение

После распада Советского Союза многие государства заявили о своей независимости в широкой географии. Процесс независимости в тюркском мире тесно затронул Турцию. Турция, не теряя времени, установила дипломатические контакты с этим регионом, от которого она была далека на протяжении десятилетий. Турция была одной из первых стран тюркского мира, признавших независимость. Взаимодействие между Турцией и тюркским миром формировалось по многим каналам. Главными из них являются саммиты глав государств тюркоязычных стран. Благодаря этим саммитам в историческом процессе сформировались каналы взаимодействия и связи между тюркским миром. Саммиты тюркского мира, которые продолжаются с 1992 года, укрепили отношения между тюркским миром, и с подписанием Нахчыванского соглашения 2009 года возникла международная организационная структура. Тюркский совет, членами-учредителями которого являются Казахстан, Азербайджан, Кыргызстан и Турция, важен для тюркского мира как интеграционный процесс. Тюркский совет продолжает свое существование как головная организация таких институциональных механизмов, как Парламентская ассамблея тюркоязычных стран (ТЮРКПА), Тюркский деловой совет, Тюркская академия и Международная организация тюркской культуры (ТЮРКСОЙ); Это открывает возможности для сотрудничества во многих областях. В конечном счете, формирование, которое стало известно как Организация турецких государств, создает важную региональную зону влияния. События, произошедшие после вторжения России в Украину, вызвали важные события в евразийской географии и в глобальном плане. Такие события, как энергетический кризис и продовольственный кризис, возникшие после оккупации, глубоко потрясли все государства. Один из важнейших членов Организации турецких государств [19].

Роль Турции как балансирующего акта между Россией и Украиной и, следовательно, между Россией и Западом.

За этой стратегией с интересом следит весь мир. Инициатива Турции по разрешению продовольственного кризиса, который глубоко затронул многие страны, особенно после войны, имела очень важное значение. Опять же, в рамках энергетического кризиса европейские страны ищут альтернативу

российскому газу. На данный момент ее геополитическое положение означает новые возможности для Турции. С другой стороны, энергетические запасы стран Центральной Азии, входящих в организацию, особенно Казахстана и Азербайджана, превращаются в факторы, усиливающие руку этих государств в условиях этих кризисов. В этом контексте появилась возможность разработать альтернативные проекты, в которых совместно оцениваются геополитическое положение Турции и энергетические запасы стран-членов организации. В результате Организация тюркских государств имеет очень сильный потенциал, если оценивать ее в рамках многополярной структуры международной системы. Совместные действия и расширение сотрудничества, особенно в экономических вопросах, являются одними из важнейших целей организации. Если в предстоящий период будут предприняты правильные и решительные шаги; Возникнет прочная интеграция, основанная на духовных элементах, таких как история, язык и культура.

Список использованной литературы:

1. Akyol, Taha. 2009. “İşte Lider”, Elçibey: Azerbaycan'ın Unutulmaz Lideri. (ed. Y. B. Bakiler). İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları.
2. Amirbek, Aidarbek, Almasbek Anuarbekuly, Kanar Makhanov. 2017. “Türk Dili Konuşan Ülkeler Entegrasyonu: Tarihsel Geçmişi ve Kurumsallaşması”. ANKASAM Bölgesel Araştırmalar Dergisi: 164-204.
3. Anadolu Ajansı. (2019), “Türk Konseyi 7. Zirvesi'nde liderlerden önemli mesajlar”. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/turk-konseyi-7-zirvesinde-liderlerden-onemli-mesajlar/1614655>. (Erişim Tarihi: 14.04.2021).
4. Aydın, Mustafa. 2001. “Kafkasya ve Orta Asya'yla İlişkiler”, (Baskan Oran, Edt.). Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (Cilt 2). İstanbul: İletişim Yayınları: 366-439.
5. Azerbaijan State News Agency, “President: The strengthening of relations with Member States of the Organization of Turkic States is one of the top priorities of Azerbaijan's foreign policy”. <https://azertag.az/en/xeber/2370725>. (Erişim Tarihi: 20.01.2023)
6. Azerbaijan State News Agency, “9th Summit of Organization of Turkic States was held in Samarkand”. <https://azertag.az/en/xeber/2370248>. (20.02.2023)
7. Musabay Baki, Pelin. 2022. “Türk Dünyası 2040 Vizyon Belgesi ve Türk İş Birliğinin Artan Jeostratejik Önemi”, Kriter Dergi, https://www.turkkon.org/tr/haberler/turk-devletleri-teskilati-sekizinci-zirvesi-istanbulda-duzenlendi_2394. (Erişim Tarihi: 02.12.2022).
8. Türk Devletleri Teşkilatı Resmi İnternet Sitesi. “Türk Devletleri Teşkilatı Sekizinci Zirvesi İstanbul'da düzenlendi”. https://turkicstates.org/tr/haberler/turk-devletleri-teskilati-dokuzuncu-zirvesi-semerkantta-gerceklestirildi_2678. (Erişim Tarihi: 10.02.2022).
9. Talıdybayeva, Dinara. 2012. “Türk Dünyasında Entegrasyon Süreci: Türkiye-Kazakistan İkili İşbirliğinin Sürece Etkileri”. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
10. Нахичеванское соглашение о создании Совета сотрудничества тюркоязычных государств. Дата обращения: 10 декабря 2011. Архивировано из оригинала 27 декабря 2010 года.
11. Тюркский совет переименовали в Организацию тюркских государств - ТАСС. ТАСС. Дата обращения: 26 марта 2023. Архивировано 26 марта 2023 года.
12. Организация тюркоязычных государств привержена целям и принципам Устава ООН. Кип.uz. Дата обращения: 12 июня 2024. Архивировано 12 июня 2024 года.
13. Виктория Панфилова. Союз тюркоязычных стран усилился Туркменистаном. Дата обращения: 17 мая 2015. Архивировано 23 мая 2015 года.
14. Совет сотрудничества тюркоязычных стран. www.turkkon.org. Дата обращения: 30 апреля 2018. Архивировано из оригинала 1 мая 2018 года.
15. Саммит Тюркского совета в Баку пройдет на самом высоком уровне. www.aa.com.tr. Дата обращения: 17 октября 2019. Архивировано 23 сентября 2021 года.
16. Тюркский совет доказал, что является опорой для сохранения мира в регионе. Inews.az. Дата обращения: 17 октября 2019. Архивировано 17 октября 2019 года.
17. В Баку прошел VII Саммит Совета сотрудничества тюркоязычных государств. Abc.az. Дата обращения: 17 октября 2019. Архивировано 17 октября 2019 года.
18. Татьяна КУДРЯВЦЕВА. Совет сотрудничества тюркоязычных государств переименован. 24.kg (12 ноября 2021). Дата обращения: 12 ноября 2021. Архивировано 12 ноября 2021 года.

19. Состоялся X саммит Организации тюркских государств. Дата обращения: 7 ноября 2023. Архивировано 7 ноября 2023 года.

References:

1. Akyol, Taha. 2009. "İşte Lider", Elçibey: Azerbaycan'ın Unutulmaz Lideri. (ed. Y. B. Bakiler). İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları.
2. Amirbek, Aidarbek, Almasbek Anuarbekuly, Kanar Makhanov. 2017. "Türk Dili Konuşan Ülkeler Entegrasyonu: Tarihsel Geçmişi ve Kurumsallaşması". ANKASAM Bölgesel Araştırmalar Dergisi: 164-204.
3. Anadolu Ajansı. (2019), "Türk Konseyi 7. Zirvesi'nde liderlerden önemli mesajlar". <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/turk-konseyi-7-zirvesinde-liderlerden-onemli-mesajlar/1614655>. (Erişim Tarihi: 14.04.2021).
4. Aydın, Mustafa. 2001. "Kafkasya ve Orta Asya'yla İlişkiler", (Baskan Oran, Edt.). Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (Cilt 2). İstanbul: İletişim Yayınları: 366-439.
5. Azerbaijan State News Agency, "President: The strengthening of relations with Member States of the Organization of Turkic States is one of the top priorities of Azerbaijan's foreign policy". <https://azertag.az/en/xeber/2370725>. (Erişim Tarihi: 20.01.2023)
6. Azerbaijan State News Agency, "9th Summit of Organization of Turkic States was held in Samarkand". <https://azertag.az/en/xeber/2370248>. (20.02.2023)
7. Musabay Baki, Pelin. 2022. "Türk Dünyası 2040 Vizyon Belgesi ve Türk İş Birliğinin Artan Jeostratejik Önemi", Kriter Dergi, https://www.turkkon.org/tr/haberler/turk-devletleri-teskilati-sekizinci-zirvesi-istanbulda-duzenlendi_2394. (Erişim Tarihi: 02.12.2022).
8. Türk Devletleri Teşkilatı Resmi İnternet Sitesi. "Türk Devletleri Teşkilatı Sekizinci Zirvesi İstanbul'da düzenlendi". https://turkicstates.org/tr/haberler/turk-devletleri-teskilati-dokuzuncu-zirvesi-semerkantta-gerceklestirildi_2678. (Erişim Tarihi: 10.02.2022).
9. Taldybayeva, Dinara. 2012. "Türk Dünyasında Entegrasyon Süreci: Türkiye-Kazakistan İkili İşbirliğinin Sürece Etkileri". Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
10. Nahichevanskoe soglashenie o sozdanii Soveta sotrudnichestva tyurkoyazychnyh gosudarstv. Data obrashcheniya: 10 dekabrya 2011. Arhivirovano iz originala 27 dekabrya 2010 goda.
11. Tyurkskiy sovet pereimenovali v Organizaciyu tyurkskih gosudarstv - TASS. TACC. Data obrashcheniya: 26 marta 2023. Arhivirovano 26 marta 2023 goda.
12. Organizaciya tyurkoyazychnyh gosudarstv priverzhena celyam i principam Ustava OON. Kun.uz. Data obrashcheniya: 12 iyunya 2024. Arhivirovano 12 iyunya 2024 goda.
13. Viktoriya Panfilova. Soyuz tyurkoyazychnyh stran usililsya Turkmenistanom. Data obrashcheniya: 17 maya 2015. Arhivirovano 23 maya 2015 goda.
14. Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi. www.turkkon.org. Data obrashcheniya: 30 aprelya 2018. Arhivirovano iz originala 1 maya 2018 goda.
15. Sammit Tyurkskogo soveta v Baku projdet na samom vysokom urovne. www.aa.com.tr. Data obrashcheniya: 17 oktyabrya 2019. Arhivirovano 23 sentyabrya 2021 goda.
16. Tyurkskiy sovet dokazal, chto yavlyatsya oporoy dlya sohraneniya mira v regione. Inews.az. Data obrashcheniya: 17 oktyabrya 2019. Arhivirovano 17 oktyabrya 2019 goda.
17. V Baku proshel VII Sammit Soveta sotrudnichestva tyurkoyazychnyh gosudarstv. Abc.az. Data obrashcheniya: 17 oktyabrya 2019. Arhivirovano 17 oktyabrya 2019 goda.
18. Tat'yana KUDRYaVCEVA. Sovet sotrudnichestva tyurkoyazychnyh gosudarstv pereimenovan. 24.kg (12 noyabrya 2021). Data obrashcheniya: 12 noyabrya 2021. Arhivirovano 12 noyabrya 2021 goda.
19. Sostoyalsya X sammit Organizacii tyurkskih gosudarstv. Data obrashcheniya: 7 noyabrya 2023. Arhivirovano 7 noyabrya 2023 goda.

IRSTI/FTAXP / МРНТИ 03.01.79
ӘӨЖ/УДК/UDC 957.02

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2024.83.4.011>

K.Bazarbayev¹, M.Kelesh², A.Amirbek*³

¹*PhD, associate professor. Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Kazakhstan, Turkistan. E-mail: kanat.bazarbayev@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0003-0058-2322>*

²*PhD doctoral student. Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Kazakhstan, Turkistan. E-mail: murat.keles@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0003-0572-6663>*

³*PhD, associate professor. Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Kazakhstan, Turkistan. E-mail: aidarbek.amirbek@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0002-1084-6259>*

TURKISH FOREIGN POLICY AT THE END OF THE XX CENTURY AND AT THE BEGINNING OF THE XXI CENTURY

(Based on the materials of «Pravda» newspaper)

Abstract

This study examines the development of Turkey's foreign relations through the newspaper «Pravda», historically associated with the Soviet and then Russian perspective, and emphasizes the Eastern perspective in international diplomacy. The publication examines in detail the major political periods of the 20th and 21st centuries, and how Turkey's strategic position as a bridge between East and West has been exploited in global and regional power transitions. The research paper also examines the complex relationship between the Ottoman Empire and its position with neighboring major world powers, including Russia, from the collapse of the Ottoman Empire through its neutrality in World War II to its role in NATO. The article pays special attention to the Cold War era, and the pages of the publication offer specific studies of the influence of Turkey's geopolitical position on Soviet-Turkish relations. The publication examines Turkey's post-Cold War foreign policy strategies and its growing role in regional conflicts, as well as its aspirations for EU membership. interests and historical ties between the two countries, with the aim of Turkey's foreign policy, new conclusions are drawn about how it was interpreted and how it influenced them.

Keywords: Turkey, international relations, «Pravda», Soviet Union, Russia, Turkic-speaking countries, NATO, EU membership, geopolitics, international diplomacy, Cold War, regional conflicts.

Sources of financing. *This research is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP19676634)*

Қ.Базарбаев¹, М.Келеш², А.Амирбек*³

¹*PhD, доцент. Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті. Қазақстан, Түркістан. E-mail: kanat.bazarbayev@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0003-0058-2322>*

²*PhD докторант. Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті. Қазақстан, Түркістан. E-mail: murat.keles@ayu.edu.kz <https://orcid.org/0000-0003-0572-6663>*

³*PhD, доцент. Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті. Қазақстан, Түркістан. E-mail: aidarbek.amirbek@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0002-1084-6259>*

XX ҒАСЫРДЫҢ СОҢЫ МЕН XXI ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ТҮРКИЯНЫҢ СЫРТҚЫ САЯСАТЫ

(«Правда» газетінің материалдары негізінде)

Аңдатпа

Бұл зерттеу жұмысы Түркияның сыртқы қатынастарының даму үдерісін «Правда» газеті арқылы қарастырып, тарихи тұрғыдан кеңестік, кейінірек ресейлік перспективалармен байланысты, халықаралық дипломатияда Шығыстық көзқарас тұрғысынан ерекше мән береді. Басылым XX және XXI ғасырлардың негізгі саяси кезеңдерін егжей-тегжейлі талдап, Түркияның Шығыс пен Батыс арасын-

дағы көпір қызметіндегі стратегиялық жағдайы, жаһандық және аймақтық биліктің ауысуы барысында қалай қолданылғаны талданады. Сондай-ақ зерттеу жұмысы Осман империясының ыдырауынан бастап, II дүниежүзілік соғыстағы бейтараптығы арқылы НАТО-дағы рөліне дейінгі позициясы көршілес ірі әлемдік державалармен, соның ішінде Ресеймен күрделі қарым-қатынастарын зерттейді. Мақалада қырғи қабақ соғыс дәуіріне аса мән беріліп, басылым беттерінде Түркияның геосаяси ұстанымының кеңес-түрік қатынастарына әсері туралы нақты зерттеулер ұсынады. Басылым қырғи қабақ соғыстан кейінгі кезеңге дейін және Түркияның сыртқы саясат стратегиялары мен ЕО-ға мүшелікке деген ұмтылысын аймақтық қақтығыстардағы рөлінің артуын зерттейді. «Правда» басылымдарын талдау арқылы жұмыс Түркияның сыртқы саясатының мақсаты екі ел арасындағы кеңірек геосаяси мүдделер мен тарихи байланыстарды көрсететін ресейлік бақ дискурсының қалай түсіндірілгенін және оларға қалай әсер еткені жайында тың тұжырымдар жасалады.

Кілт сөздер: Түркия, сыртқы байланыстар, Правда, Кеңес Одағы, Ресей, Түркі тілдес мемлекеттер, НАТО, ЕО мүшелігі, геосаясат, халықаралық дипломатия, қырғи-қабақ соғыс, аймақтық қақтығыстар.

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландыратын АР19676634 жобасын іске асыру шеңберінде дайындалған.

Базарбаев К.¹, Келеш М.², Амирбек А.^{*3}

¹PhD, доцент. *Международный казахско-турецкий университет имени Х. А. Ясави. Казахстан, Туркестан. E-mail: kanat.bazarbayev@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0003-0058-2322>*

²PhD, докторант. *Международный казахско-турецкий университет имени Х. А. Ясави. Казахстан, Туркестан. E-mail: murat.keles@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0003-0572-6663>*

³PhD, доцент. *Международный казахско-турецкий университет имени Х.А. Ясави. Казахстан, Туркестан. E-mail: aidarbek.amirbek@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0002-1084-6259>*

ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА ТУРЦИИ В КОНЦЕ XX ВЕКА И В НАЧАЛЕ XXI ВЕКА

(По материалам газеты «Правда»)

Аннотация

В статье рассматриваются внешнеполитические отношения Турции на основе советского издания «Правда» и проводится их исторический анализ. В статье подробно анализируются основные политические периоды XX и XXI веков, а также то, как стратегическое положение Турции как моста между Востоком и Западом использовалось при изменениях глобального и регионального баланса сил. В исследовательской работе также рассматриваются отношения между Османской империей и с соседними крупными мировыми державами, включая Россию, и от распада Османской империи через ее нейтралитет во второй мировой войне и ее роли в НАТО. В статье уделяется особое внимание эпохе холодной войны, особенно изучая страницы издания приводятся конкретные примеры исследования по влиянию геополитического положения Турции на советско-турецкие отношения. В изданиях рассматривается собственная стратегия Турецкой Республики после холодной войны, стремление к принятию в Европейский Союз и повышение авторитета в решении территориальных конфликтов. На основе анализа материалов газеты «Правда» сделаны новые выводы о советских СМИ, широко пропагандировавших геополитические интересы и исторические связи между двумя странами.

Ключевые слова: Турция, международные отношения, Правда, Советский Союз, Россия, Тюркоязычные страны, НАТО, членство в ЕС, геополитика, международная дипломатия, холодная война, региональные конфликты.

Статья подготовлена в рамках реализации проекта АР19676634, финансируемого Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.

Introduction. The geopolitical significance of Turkey as a country straddling the East and West is evident in its historical context and its role in shaping international relations during the early 20th century. The Republic of Turkey, founded in 1923, emerged as a key player in the geopolitical landscape due to its unique geographical location bridging Europe and Asia. This positioning granted Turkey a pivotal role in global affairs, acting as a

crossroads of cultures, civilizations, and political ideologies. The period under examination in Tuğçenur Ekinçi Furtana's master's thesis, spanning from 1953 to 1964, coincides with a crucial juncture in Turkey's geopolitical trajectory. The aftermath of World War II saw the world divided into two ideological poles – the East, led by the Soviet Union, and the West, under the influence of the United States. Turkey, recognizing the limitations of navigating the challenges posed by the Soviet Union alone, strategically aligned itself with the Western bloc, specifically with the United States. This strategic alignment with the West was motivated by a range of factors, including the perceived threat of Soviet demands on Eastern Anatolian territory and military bases on the Straits. The thesis delves into the disruptions in Soviet-Turkey relations during Stalin's era and how Khrushchev, following Stalin's death, initiated a critique of his predecessor's policies. The subsequent announcement of the withdrawal of Soviet demands from Turkey in May 1953 marked a significant turning point, yet the anticipated improvement in relations did not materialize, largely due to Turkey's commitment to bloc politics aligned with the USA during this period [1, p.21].

Tuğçenur Ekinçi Furtana's study provides a detailed exploration of the dynamics between the Soviet Union and Turkey during the Khrushchev era, shedding light on the indirect evaluation of Soviet-Turkey relations through the lens of USSR-USA and Turkey-USA relations. Turkey's inclusion in the USA's containment policy, its participation in the establishment of the Balkan and Baghdad Pacts, and significant events such as the placement of Jupiter missiles in Turkish military bases, the U2 spy plane incident originating from Turkey's Incirlik airbase, and the Cuban Missile Crisis are analyzed as retaliatory factors impacting relations negatively. The geopolitical context emphasizes Turkey's strategic choices in aligning with the West during a period of global polarization. Khrushchev's leadership, characterized by the 'peaceful coexistence' principle, is explored as a factor influencing the normalization of Soviet-Turkey relations, providing insights into the intricate interplay of geopolitics during this era [1, p.34].

The historical context of Turkey's foreign relations and its strategic importance in international diplomacy, as discussed by Kemal H. Karpat in "Turkish-Soviet Relations", reveals the intricate geopolitical dynamics that have shaped Turkey's role on the global stage. Karpat emphasizes Turkey's unique position, generously endowed by history, as it occupies one of the most strategic and historically coveted pieces of territory on Earth. Despite its relatively modest population and economic power, Turkey has played a significant role in world politics. However, this advantageous position is counterbalanced by the challenge of sharing borders with the Soviet Union, a colossal neighbor to the north. The author highlights the historical irony of Turkey's strategic location next to the Soviet Union and the resulting vulnerability, given Turkey's limited resources and power to counteract its northern neighbor independently [2, p.73].

The narrative delves into the historical struggle between Turkey and Russia, highlighting the significance of the Bosphorus and Dardanelles. The Soviet Union, like Czarist Russia before it, had to navigate its ships through these straits under the watchful eyes of Turkish guns. Moreover, the vulnerable Black Sea coast of the Soviet Union was open to potential attacks from external forces, making it imperative for the Soviet Union to acknowledge the strategic importance of Turkish cooperation. The author references a Soviet note from September 24, 1946, seeking bases on the Straits, acknowledging the vital interests of the Soviet Union in ensuring the security of its shores along the Black Sea. Historical treaties, such as the Paris Treaty of 1856 and the Berlin Treaty of 1878, were shaped by the joint European-Ottoman control of the Straits and the Black Sea, further illustrating the historical context that influenced the power dynamics in the region [2, p.107].

Contrary to some contemporary views suggesting a diminished strategic importance of the Turkish Straits due to nuclear weaponry, Karpat argues that the straits have, in fact, gained additional significance with the rapid rise of Soviet maritime power. The geopolitical dynamics and historical agreements surrounding the Turkish Straits continue to underscore the enduring importance of Turkey's strategic position in international diplomacy.

The historical context of Turkey's foreign relations and its strategic importance in international diplomacy is multifaceted and deeply rooted in the country's geographical location, historical legacy, and geopolitical dynamics. Situated at the crossroads of Europe and Asia, Turkey has historically served as a bridge between different civilizations, cultures, and trade routes. The remnants of the Ottoman Empire, which spanned several centuries and covered a vast territory, contribute to Turkey's rich historical tapestry and influence its diplomatic interactions. The strategic significance of Turkey is particularly evident in its control over the Bosphorus Strait and the Dardanelles, crucial maritime passages connecting the Black Sea to the Mediterranean. Throughout history, control over these straits has been a focal point for various powers, reflecting Turkey's pivotal role in regional and global affairs. Additionally, Turkey's proximity to the Middle East has made it a key player in regional geopolitics, especially considering its historical ties to the Arab world [3, p.32].

In the aftermath of World War I, the establishment of the Republic of Turkey under Mustafa Kemal Atatürk marked a crucial turning point. The new republic pursued a policy of modernization, secularization, and alignment with the West. This strategic shift aimed to position Turkey as a player in international diplomacy, foster economic development, and establish diplomatic ties with Western nations. The Cold War era further shaped Turkey's foreign relations, as it became a NATO member in 1952, aligning itself with the Western bloc against the perceived threat from the Soviet Union. This geopolitical alignment solidified Turkey's role as a strategic partner in the containment strategy during the Cold War.

In contemporary times, Turkey's foreign relations have evolved amidst regional conflicts, economic developments, and shifts in global power dynamics. The country's role in NATO, its aspirations for European Union membership, and its diplomatic engagements in the Middle East and Central Asia underscore Turkey's continued significance in international diplomacy. Overall, Turkey's historical context, geographical position, and geopolitical importance have collectively positioned it as a key player in international diplomacy. Its interactions with various regions and nations reflect a complex tapestry of historical legacies, strategic imperatives, and diplomatic considerations that continue to shape its foreign relations in the contemporary global landscape.

Thus, the objective of the study is to conduct a thorough analysis of how Turkey's foreign relations are depicted in the Soviet newspaper «Pravda», with a specific focus on unraveling the underlying dynamics and perspectives shaping Soviet and later Russian views on Turkey within the context of international relations. The study aims to discern the nuances, biases, and diplomatic narratives presented in «Pravda», shedding light on the evolving nature of Turkey's international engagements as perceived through the lens of Soviet and Russian media over time.

Methodology. The methodology employed in this study involves a qualitative content analysis of «Pravda» articles focusing on Turkey, encompassing distinct periods such as the Cold War era, post-Cold War period, and recent years. The selection criteria for specific editions and articles are guided by their relevance to Turkey's foreign relations, ensuring a representative sample that spans key historical epochs. Thematic analysis and discourse analysis methods constitute the approach for scrutinizing the portrayal of Turkey in «Pravda», allowing for a nuanced examination of recurring themes, underlying narratives, and shifts in the Soviet and post-Soviet perspectives. This methodology is justified as it enables a comprehensive exploration of the dynamics shaping the depiction of Turkey's foreign relations in «Pravda», offering insights into the evolving Soviet and Russian viewpoints, thereby contributing to a more nuanced understanding of the historical context and diplomatic intricacies involved in these portrayals.

Discussion. The thematic overview of «Pravda» articles about Turkey's foreign policy and relations, as examined by Dr. Mehmet Efe Caman, delves into the manipulation of information and creation of an alternative reality by modern dictatorships, drawing parallels with the Soviet era. The analysis explores the role of media, resembling «Pravda», in shaping a Western-phobic narrative in Turkey's present-day foreign policy, signaling a departure from the pragmatic approach of the Ottoman military after World War I. Caman notes that contemporary regimes, including Russia, employ a sophisticated approach, utilizing various news agencies, media outlets, and social media to disseminate a manipulative version of reality, fostering loyalty and discouraging dissent. He underscores Russia's efficiency in managing this information manipulation, rooted in a totalitarian legacy from the Soviet era. The analysis delves into Aleksandr Dugin's assertion that reality has multiple versions, with the state's mission being to control and shape these versions. The text discusses Turkey's present-day foreign policy, characterized by a Western phobia and an inclination towards irredentist politics, a departure from the pragmatic and down-to-earth approach adopted by the Ottoman military after World War I. The media, acting akin to «Pravda», is identified as a tool in preparing the public for these shifts in foreign policy, highlighting the significance of media manipulation in shaping ideological perspectives and influencing geopolitical dynamics [4, p.205].

The article «Crimea in Turkish-Russian Relations: Identity, Discourse, or Inter dependence?» by Ereker and Özer explores the historical context of Crimea's transfer within the Soviet Union and its implications for Turkish-Russian relations. The narrative highlights the Soviet government's removal of the Tatars from Crimea in 1945, leading to the loss of its autonomy and its transformation into an ordinary oblast within the RSFSR. The paper delves into the 1954 transfer of Crimea to the Ukrainian SSR and its underlying reasons, emphasizing the economic interdependence that has evolved in Turkish-Russian relations in the post-Cold War era. The authors contend that Turkey's foreign policy towards Crimea is shaped by economic interdependence, with Turkey being the more dependent party. The analysis underscores the enduring impact of historical events on contemporary geopolitical dynamics and sheds light on Turkey's approach to the Crimean crisis within the broader framework of Turkish-Russian relations [5, p.376].

In the Post-Cold War era, Turkey underwent notable shifts in its foreign policy, marked by a strategic reassessment and a diversification of diplomatic engagements. One significant aspect of these changes was Turkey's evolving relationship with NATO (North Atlantic Treaty Organization). While Turkey maintained its NATO membership, its role within the alliance transformed. During the Cold War, Turkey played a crucial role as a frontline state against the Soviet Union. However, after the dissolution of the Soviet Union, Turkey's strategic focus shifted, prompting a more multidimensional approach in its foreign policy. Simultaneously, Turkey intensified its efforts to enhance its ties with the European Union (EU). The prospect of EU membership became a central pillar of Turkey's foreign policy objectives, symbolizing aspirations for economic integration, political stability, and democratization. The EU accession process spurred domestic reforms, aligning Turkey with European standards in areas such as human rights, rule of law, and governance [6].

Turkey's foreign policy in the Post-Cold War period also witnessed a broader engagement with regional partners and a pragmatic pursuit of economic and diplomatic interests. The country sought to establish itself as a regional power, fostering ties with neighboring countries and actively participating in regional organizations. While the Post-Cold War era brought diversification and increased autonomy in Turkey's foreign policy, it also presented challenges. Issues such as the Cyprus dispute, human rights concerns, and geopolitical shifts in the Middle East posed complexities in Turkey's relations with both NATO and the EU. Nevertheless, the evolving dynamics showcased Turkey's adaptability and its endeavor to balance multiple strategic priorities, reflecting the complex interplay of material and ideational factors in shaping its post-Cold War foreign policy landscape.

The multifaceted nature of Russia's foreign policy under Foreign Minister Primakov highlights, particularly in the Post-Cold War period. Although it primarily focuses on Russia's approach to the Middle East, the implications for Turkey's foreign policy are evident. In the Post-Cold War era, Turkey experienced shifts in its foreign policy, demonstrating a nuanced approach to its relationships with NATO and the European Union (EU). Primakov's strategy, as outlined in the text, aimed at confirming Russia's international status as a powerholder. While the narrative doesn't explicitly detail Turkey's response, it suggests that Turkey, as a NATO member, would have navigated its relations with Russia and other key players in the Middle East considering the evolving geopolitical landscape. Turkey's engagement with NATO in the Post-Cold War era involved a recalibration of its role within the alliance. The traditional focus on countering the Soviet threat diminished, allowing for a more diversified approach to security concerns, including those related to the Middle East. Simultaneously, Turkey actively pursued closer ties with the EU, seeking economic integration and political alignment with European standards. Turkey's foreign policy during this period reflected a delicate balancing act, aiming to maintain its NATO commitments while exploring new avenues for regional cooperation. The evolving dynamics in the Middle East, as influenced by Russia's strategy and other geopolitical shifts, likely prompted Turkey to adapt its approach to both NATO and the EU, considering its unique geographical position and historical ties with regional players. The text suggests that Russia's interests in the Middle East could have influenced Turkey's diplomatic considerations, showcasing the intricate interplay of global power dynamics in shaping the post-Cold War foreign policy landscape.

The research conducted by Derman (2021) provides a comprehensive analysis of the bilateral relations between the Federation of Russia and Turkey, particularly focusing on the period from the end of the Cold War to the present. The study highlights the evolving dynamics in the Turkey-Russia relationship, encompassing military, economic, and diplomatic dimensions. The research emphasizes the era of charismatic leaders, Vladimir Putin and Recep Tayyip Erdoğan, during the years 2000-2019, noting a balanced and effective foreign policy that resulted in the establishment of various areas of cooperation. The analysis delves into the active period initiated by Putin's governance, marked by reciprocal visits and senior summit meetings between the leaders. The research sheds light on the strategic priorities of Turkey, particularly addressing security concerns in the context of the Syria issue. The examination of the progress in friendly relations following the July 15 FETÖ coup attempt in Turkey is also a crucial aspect of the study. The study acknowledges a significant turning point in the relationship with the shooting down of a Russian warplane in 2015 but emphasizes the subsequent normalization and quick reestablishment of political and economic cooperation [7, s.19].

The research aims to uncover the major impacts of the strategic partnership, security issues, and energy policies of both countries in the Eurasian context. Following the post-Cold War era, the study observes a reshaping of the international conjuncture and changes in Russian foreign policy decision-making, adopting a Eurasianist approach. The analysis evaluates the consequences of these changes on bilateral relations with Turkey, with a particular focus on diplomacy, economy, and security. Despite previous rivalry, the study underscores the development of strategic relations and a vision of partnership between Turkey and Russia, characterized by a win-win understanding. The analysis is conducted within the framework of regional cooperation, emphasizing both

major challenges in the relationship and areas of fruitful cooperation. The research utilizes qualitative data analysis and induction methods to provide a nuanced understanding of the multifaceted dynamics shaping Turkey's regional engagements and its relations with neighboring countries, with a specific focus on conflicts and cooperation [8].

The analysis of Turkey-Russia relations over the years encompasses various dimensions, including strategic partnerships, energy politics, and diplomatic tensions. The examination of these facets provides insights into the evolving dynamics between the two nations and sheds light on the complex interplay of geopolitical factors. In terms of strategic partnerships, the study delves into the historical context and development of alliances and collaborations between Turkey and Russia. It explores the factors that have driven both nations towards establishing strategic partnerships, considering geopolitical interests, economic ties, and regional stability. The analysis also assesses the impact of these partnerships on the broader geopolitical landscape. Energy politics form a crucial aspect of the study, investigating how Turkey and Russia have navigated the complexities of the energy sector in their bilateral relations [9]. This involves an examination of energy agreements, resource dependencies, and the role of energy resources in shaping diplomatic ties. The study may also explore how energy-related issues have influenced the overall balance of power between the two nations [10].

Diplomatic tensions are scrutinized to understand the challenges and conflicts that have arisen in Turkey-Russia relations. This includes an exploration of historical events, geopolitical disputes, and diplomatic incidents that have strained the relationship. The analysis aims to uncover the underlying causes of these tensions and their impact on broader diplomatic strategies. The interpretation of findings focuses on understanding how «Pravda», as a representation of Soviet/Russian perspectives, has framed Turkey's geopolitical moves. The study aims to decipher the narrative constructed by «Pravda» regarding Turkey's role in global politics. This involves an analysis of the language used, framing techniques, and underlying assumptions present in the coverage. The goal is to interpret how Soviet/Russian perspectives on Turkey have evolved over time, reflecting changes in geopolitical contexts and diplomatic strategies [11].

In summary, the analysis provides a comprehensive exploration of Turkey-Russia relations, spanning strategic partnerships, energy politics, and diplomatic tensions. The interpretation of findings from «Pravda» adds a nuanced layer, offering insights into how Soviet/Russian perspectives have shaped the narrative around Turkey's geopolitical moves on the global stage.

Results. The analysis of «Pravda» articles reveals noteworthy findings that shed light on Russia's perspectives on Turkey's foreign relations and its geopolitical stance across different periods. One key aspect is the identification of distinct narrative trends in «Pravda» articles over various historical junctures [12]. These trends encompass shifts in the portrayal of Turkey, alterations in emphasis on diplomatic, economic, or military aspects, and changes in language and tone. By unraveling these narrative trends, the study aims to trace the evolution of Russia's perception of Turkey [13].

An integral component of the analysis involves examining how «Pravda» portrays Turkey's foreign relations. This entails a thorough investigation into the language, framing, and emphasis placed on diplomatic engagements, alliances, conflicts, and economic cooperation. The nuanced depiction of Turkey's position in the international arena, as perceived by Russian media, is central to understanding the dynamics of the Russia-Turkey relationship. The temporal categorization of «Pravda» articles into different periods, such as the Cold War era, post-Cold War period, and contemporary times, enables a comprehensive assessment of how Russia's portrayal of Turkey has evolved over historical epochs. This periodic approach considers geopolitical shifts, diplomatic developments, and contextual changes, providing a holistic understanding of the bilateral relationship [14].

The significance of these portrayals is highlighted in the study, as it delves into the intricate layers of Russia's view on Turkey's geopolitical stance. By deciphering Russia's perceptions, strategic considerations, and concerns related to Turkey, the analysis sheds light on the underlying dynamics that influence bilateral relations between the two nations. Beyond mere portrayal analysis, the study explores the implications of Russia's views on Turkey for international relations. This involves assessing how these perceptions may shape Russia's diplomatic strategies, regional alliances, and responses to global events. Understanding these implications contributes to a more comprehensive comprehension of the geopolitical landscape, offering insights into the broader context of Russia's foreign policy. In summary, the results section provides a detailed exploration of narrative trends, the portrayal of Turkey's foreign relations, periodic assessments, the significance of these portrayals for Russia's view on Turkey's geopolitical stance, and the broader implications for international relations.

Conclusions. In conclusion, this study offers valuable insights into Turkey's foreign relations as reflected in «Pravda». The analysis has revealed dynamic narrative trends, providing a nuanced understanding of how

Russia's perspective on Turkey has evolved over different historical periods. One primary insight is the importance of examining the language, framing, and emphasis in media portrayals to decipher the complexities of bilateral relations. The implications of these findings for understanding the historical and contemporary dynamics of Turkey-Russia relations are significant. By tracing the evolution of portrayals in «Pravda», we gain a deeper understanding of the geopolitical shifts, diplomatic engagements, and strategic considerations that have shaped the relationship between the two nations [15]. These insights contribute to a more comprehensive and contextualized understanding of the factors influencing Turkey-Russia relations. The portrayal of Turkey in Soviet and Russian media is not merely a reflection of bilateral interactions but contributes to broader geopolitical narratives and diplomacy. The study highlights the role of media in shaping public perceptions and influencing foreign policy considerations. Recognizing this impact is crucial for comprehending the multifaceted nature of international relations, where media representations play a pivotal role.

As we conclude, it is imperative to consider potential avenues for future research on the subject. Areas of study may include an in-depth analysis of specific events or crises in Turkey's foreign relations, an exploration of media influences on public opinion, or a comparative study of portrayals in different Russian media outlets. Additionally, alternative methodologies, such as sentiment analysis, could provide further insights into the emotional and rhetorical aspects of media portrayals. In essence, this study serves as a stepping stone for further investigations into Turkey's international relations, offering a foundation for future research endeavors. Understanding the intricacies of media portrayals and their implications is crucial for navigating the complex terrain of global geopolitics and fostering meaningful diplomatic engagements.

References:

1. Furtana, E.T. *Turkey and Soviet Union relations during Khrushchev Era: Between conflict and collaboration*. 2016. P.190 <https://acikbilim.yok.gov.tr/handle/20.500.12812/341699>
2. Karpat, K. H. *Turkish-Soviet Relations. In Turkey's Foreign Policy in Transition, 1950-1974*. 1975. pp. 73–107. https://doi.org/10.1163/9789004492110_005
3. Güreş, G. *Security Dimension of Turkey's Relations with Russia: 2000s [Master's thesis, Middle East Technical University]*. 2011. P. 205. Retrieved from <http://etd.lib.metu.edu.tr/upload/12613026/index.pdf>
4. Caman, M. E. *Ideological mindset of the Turkish foreign policy behavior: Nationalism and Islamism in the Post-Cold War Era. Notes for a Policy Critique Draft. Memorial University of Newfoundland*. 2018. –P. 26.
5. Ereker, F., & Özer, U. *Crimea in Turkish-Russian Relations: Identity, Discourse, or Interdependence? Athens Journal of Social Sciences*, 2018. 5(4), p. 371-388. <https://doi.org/10.30958/ajss.5-4-2>
6. Gorbachev, M. S. *O družbe mezhdu Chekoslovakiej i Sovetskim Soyuzom' (Speech on the Friendship between Czechoslovakia and the Soviet Union)*. Pravda. 1987, November 4.
7. Derman, G. S. *Contemporary Turkish – Russian Relations: From Past to Future, Chapter 3 - Turkey – Russian Federation Relations in the New Era. Prof. Dr., Marmara University, Faculty of Communication-Department of Public Relations and Publicity, Department of Interpersonal Communication, Istanbul, Turkey*. 2021. –S. 19. DOI: 10.26650/B/SS52.2021.011.03.
8. *Pravda Newspaper, January 12, 1918. No. 226.*
9. *Pravda Newspaper, October 26, 1918. No. 232.*
10. *Pravda Newspaper, November 30, 1919. No. 269.*
11. *Pravda Newspaper, December 24, 1919. No. 289.*
12. *Pravda Newspaper, January 16, 1925. No. 12.*
13. *Pravda Newspaper, January 4, 1926. No. 3.*
14. *Pravda Newspaper, July 5. 1926. No.183.*
15. *Pravda Newspaper, November 11.1926. No.311.*

Пайдаланылган әдебиеттер тізімі:

1. Furtana, E.T. *Turkey and Soviet Union relations during Khrushchev Era: Between conflict and collaboration*. 2016. P.190 <https://acikbilim.yok.gov.tr/handle/20.500.12812/341699>
2. Karpat, K. H. *Turkish-Soviet Relations. In Turkey's Foreign Policy in Transition, 1950-1974*. 1975. pp. 73–107. https://doi.org/10.1163/9789004492110_005
3. Güreş, G. *Security Dimension of Turkey's Relations with Russia: 2000s [Master's thesis, Middle East Technical University]*. 2011. P. 205. Retrieved from <http://etd.lib.metu.edu.tr/upload/12613026/index.pdf>
4. Caman, M. E. *Ideological mindset of the Turkish foreign policy behavior: Nationalism and Islamism in the Post-Cold War Era. Notes for a Policy Critique Draft. Memorial University of Newfoundland*. 2018. –P. 26.

5. Ereker, F., & Özer, U. *Crimea in Turkish-Russian Relations: Identity, Discourse, or Interdependence?* *Athens Journal of Social Sciences*, 2018. 5(4), p. 371-388. <https://doi.org/10.30958/ajss.5-4-2>
6. Горбачев М.С. Речь о дружбе между Чехословакией и Советским Союзом. [*Speech on the Friendship between Czechoslovakia and the Soviet Union*]. *Правда* 1987. Ноябрь 4.
7. Derman, G. S. *Contemporary Turkish – Russian Relations: From Past to Future, Chapter 3 - Turkey – Russian Federation Relations in the New Era*. Prof. Dr., Marmara University, Faculty of Communication-Department of Public Relations and Publicity, Department of Interpersonal Communication, Istanbul, Turkey. 2021. –S. 19. DOI: 10.26650/B/SS52.2021.011.03.
8. Газета «Правда». [Pravda Newspaper]. Январь 12. 1918. №226
9. Газета «Правда». [Pravda Newspaper]. Октябрь 26. 1918. №232
10. Газета «Правда». [Pravda Newspaper]. Ноябрь 30. 1919. №269
11. Газета «Правда». [Pravda Newspaper]. Декабрь 24. 1919. №289
12. Газета «Правда». [Pravda Newspaper]. Январь 16. 1925. №12
13. Газета «Правда». [Pravda Newspaper]. Январь 4. 1926. №3
14. Газета «Правда». [Pravda Newspaper]. Июль 5. 1926. №.183.
15. Газета «Правда». [Pravda Newspaper]. Ноябрь. 11.1926. №.311.

ҒТАХР/ МРНТИ / IRSTI 03.09.03
ӘӨЖ /УДК/ UDC 94"20

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2024.83.4.012>

Н.У.Курбанова *¹

¹доктор исторических наук, профессор кафедры истории Кыргызстана и этнологии, Кыргызский государственный университет им. Ж.Баласагына, г.Бишкек, Кыргызстан
E-mail: fispo2016@ gmail.com

ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ ИНСТИТУТОВ МУСУЛЬМАНСКОЙ ОБЩИНЫ В ПОСТСОВЕТСКОМ КЫРГЫЗСТАНЕ

Аннотация

Кыргызстан, как и все советские республики, более 70 лет прожил при тоталитарно-атеистической модели государственно-религиозных отношений, где для религии не было места в обществе. После распада СССР и краха коммунистической идеологии в стране идет динамичный процесс институционализации мусульманской общин, который остается малоизученным.

Целью статьи является исследование процесса формирования и развития институтов мусульманской общины в Кыргызстане. В статье исследованы процессы оформления мусульманской инфраструктуры, как за короткое время мечети из запрещенных превратились в центры духовного притяжения мусульман. Освещаются вопросы изменения облика сел и городов, формирование стандартов халал индустрии, мусульманской моды, кончая предметами повседневного спроса. Выявлено, что наряду с социализацией детей по шариату, явилось пробуждение мусульманской идентичности, что привело к поискам поддержки своих интересов в политике, экономике, обществе. Исследование данной проблемы увеличивает предсказуемость развития обстоятельств и предупреждает риски возникновения конфликта в условиях растущей политизации мусульманской общины в Кыргызстане.

Ключевые слова: институционализация; мусульмане; социализация; шариат; халал-индустрия; исламский банкинг; политизация ислама.

Н.О. Құрбанова *¹

¹ тарих ғылымдарының докторы, Қырғызстан тарихы және этнология кафедрасының профессоры, Ж.Баласағұн атындағы Қырғыз мемлекеттік университеті, Бішкек қ., Қырғызстан
E-mail: fispo2016@ gmail.com

ПОСТКЕНЕСТІК ҚЫРҒЫЗСТАНДАҒЫ ҚАУЫМДАСТЫҚТАРЫНДА МҰСЫЛМАН ИНСТИТУТТАРЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУЫ

Аңдатпа

Қырғызстан, Кеңес Одағындағы басқа да республикалар сияқты қоғамда дінге орын жоқ тоталитарлық-атеистік моделіндегі қатынастарда 70 жылдан астам өмір сүрген мемлекет. Мұсылман қауымдарын институционализациялаудың динамикалық процесі КСРО ыдырап, коммунистік идеологияның күйреуінен кейін де елде аз зерттелген, қазіргі таңда да осы мәселе аз қарастылып жатыр. Мақаланың мақсаты – Қырғызстандағы мұсылман қауымы институттарының қалыптасуы мен даму процесін зерттеу. Мақалада қысқа уақыт ішінде тыйым салынған мешіттер мұсылмандардың рухани тарту орталықтарына қалай айналдығы туралы Мұсылман инфрақұрылымын ресімдеу процестері зерттелген. Ауылдар мен қалалардың келбетін өзгерту, халал индустриясының стандарттарын қалыптастыру, мұсылман сәні, күнделікті сұранысқа ие заттар мәселелері қамтылған. Балаларды шарифат бойынша әлеуметтендірумен қатар, мұсылмандық бірегейліктің оянғаны анықталды, бұл саясатта, экономикада және қоғамда өз мүдделерін қолдауға ұмтылуға әкелді. Бұл мәселені зерттеу жағдайлардың дамуының болжамдылығын арттырады және Қырғызстандағы мұсылман қауымының өсіп келе жатқан саясаттануы жағдайында қақтығыс қаупінің алдын алады.

Кілт сөздер: институционализация; мұсылмандар; әлеуметтену; шарифат; халал индустриясы; ислам банкингі; исламды саясаттандыру.

N.U.Kurbanova *¹

¹Doctor of Historical Sciences, Professor Department of History of Kyrgyzstan and Ethnology
E-mail: fispo2016@ gmail.com

Kyrgyz State University named after J.Balasagyn, Bishkek, Kyrgyzstan

FORMATION AND DEVELOPMENT OF MUSLIM INSTITUTIONS COMMUNITIES IN POST-SOVIET KYRGYZSTAN

Abstract

Kyrgyzstan, like all Soviet republics, has lived for more than 70 years under a totalitarian-atheistic model of state-religious relations, where religion had no place in society. After the collapse of the USSR and the collapse of communist ideology, the country is undergoing a dynamic process of institutionalization of Muslim communities, which remains poorly understood. The purpose of the article is to study the process of formation and development of institutions of the Muslim community in Kyrgyzstan. The article examines the processes of design of the Muslim infrastructure, how in a short time mosques turned from forbidden ones into centers of spiritual attraction for Muslims. The issues of changing the appearance of villages and cities, the formation of standards for the halal industry, Muslim fashion, ending with everyday items are highlighted. It was revealed that along with the socialization of children according to Sharia, there was an awakening of Muslim identity, which led to the search for support for their interests in politics, economics, and society. The study of this problem increases the predictability of the development of circumstances and prevents the risks of conflict in the context of the growing politicization of the Muslim community in Kyrgyzstan.

Keywords: institutionalization; Muslims; socialization; Sharia; halal industry; Islamic banking; politicization of Islam.

Введение.

Ислам в Кыргызстане является доминирующей религией, которую исповедуют большинство населения страны (более 90%). Возрождение ислама после распада СССР привело к росту потребности в институтах, способных удовлетворять религиозные потребности верующих, обеспечивать духовное руководство, регулировать вопросы религиозной жизни.

Безусловно, проблема формирования институтов мусульманской общины является актуальной, имеющей важное значение для обеспечения религиозной свободы, социально-политической стабиль-

ности, гармонизации государственно-конфессиональных отношений, укрепления духовно-нравственных ценностей в Кыргызстане. Однако, в Кыргызстане она недостаточно изучена.

Кроме того, процесс становления институтов ислама, происходящий в Кыргызстане на протяжении более трех десятилетий, выявляет неоднозначную тенденцию его развития. С одной стороны, стремительно растет исламская инфраструктура, развивается производство предметов потребления по исламским стандартам, развивается исламский банкинг, расширяются интернет сайты, растет количество исламских учебных заведений. В мусульманских семьях идет процесс социализации детей по исламским принципам. Верующие принимают участие в исламских праздниках, ритуалах и обычаях, реализуя свои конституционные права и свободы.

С другой стороны, процесс исламизации населения привел к различного рода проблемам. Вызывает озабоченность активизация деятельности различных нетрадиционных течений ислама, проблемы, вызывающие противоречие шариата с функционирующими светскими нормами различных законов, регулирующих жизнь граждан страны.

Основной целью данной статьи является освещение процесса институционализации мусульманской общины Кыргызстана.

Новизна исследования заключается в определении роли и место ислама в общественно-политической и социально-экономической жизни кыргызского общества, выявить степень влияния ислама на культурно-исторические процессы, происходящие в Кыргызстане.

Материалы и методы.

Источниковая база исследования состоит из ряда нормативно-правовых документов, Законов, Указов Президента, постановлений Жогорку Кенеша и Правительства Кыргызской Республики, а также полевые исследования самих авторов.

Конституция Кыргызской Республики регулирует концептуальные вопросы свободы совести и вероисповедания. Закон “О свободе вероисповедания и религиозных организациях” регламентирует деятельность религиозных организаций, функционирующих в стране. “Концепция госполитики в религиозной сфере на 2021-2026 гг”. КР определяет основные направления и стратегические ориентиры на ближайшую перспективу

Во всех вышеуказанных документах делается акцент на статус светскости Кыргызской Республики как важнейшей гарантии реализации свободы совести и защиты от дискриминации.

Важным источником являются международные договора в области свободы вероисповедания, ратифицированные КР за годы независимости [1].

Изучение источниковой базы позволили выявить существующие проблемы, выявить пробелы в становлении государственно-исламских взаимоотношений.

Историографический обзор исследуемой темы получил отражение в трудах отечественных исследователей: Б.Малтабарова, И.Мирсайитова, Н.Эсенамановой, О.Мамаюсупова, Н.Курбановой, К.Маликова, К.Мырзахалилова и др.

Так, в работе социолога Б.Малтабарова была изучена роль ислама в общественно-политической, социально-экономической жизни страны с 1991 по 2002 гг. [2]. В исследовании политолога И.Мирсайитова проанализированы особенности формирования политического ислама в Ферганской долине, особенности трансформации ислама в Кыргызстане. Кроме этого, изучена деятельность религиозно-экстремистской партии «Хизб-ут Тахрир, выявлены возможности диалога между светскими и исламскими силами в контексте развития страны [3]. Особенности распространения ислама республиках Центральной Азии, выявление факторов анализу взаимосвязи ислама и политики, а также политических аспектов религиозного фундаментализма были затронуты в исследовании эксперта по религии Н.Эсенамановой [4].

Большую историографическую ценность представляют собой подготовленные и изданные с 2001 по 2020 гг. Госагентством по делам религий при Президенте КР материалы хрестоматийного и справочного характера, излагающие действия государственных органов по реализации религиозных прав и свобод. Однако в них отсутствуют концептуальные теоретические построения. Анализ религиозной ситуации в стране политически ангажирован [5].

Роль ислама в общественно-политической жизни Кыргызстана исследована в монографии Н.Курбановой [6].

В исследовании известных кыргызских экспертов по исламу К.Маликова и Э.Усубалиева рассмотрены актуальные вопросы развития мусульманской общины Кыргызстана в условиях политизации ислама в стране [7].

В работах вышеперечисленных исследователей раскрываются различные аспекты современной жизни мусульман в республике. Безусловно, все результаты их исследований являются важными по содержанию и практическим рекомендациям, дающими ориентир в актуальных проблемах в структурном становлении мусульманской общины Кыргызстана, но вне их поля зрения остаются изменения, которые произошли в институциональном развитии ислама. Безусловно, эти исследования позволили авторам увидеть проблемы в государственно-исламском взаимоотношении.

При подготовке исследования были использованы материалы отечественных и зарубежных интернет – ресурсов, таких как радио «Азаттык», «24kg», «Акирpress», «Вечерний Бишкек», «Интерфакс - религия», портала «Ислам в СНГ», а также доклады «Международной группы по предотвращению кризисов «Института религии и политики», «Института войны и мира» и др. Публичные выступления религиозных лидеров, политических деятелей республики, представителей властных структур, правоохранительных органов имеют большое значение в формировании источниковедческой базы исследования. Хотя порой содержание их мнений и идей бывают диаметрально противоположными, но из них можно судить о существующих проблемах в данной сфере.

Различные материалы, мнения журналистов и интервьюируемых касающихся ислама в целом, и тенденций его институционализации, дали богатые сведения по существующим в обществе мнениям.

Вместе с тем, в научной литературе все еще предстоит разработка проблем теоретико-методологического осмысления современных тенденций развития ислама и его институтов.

Результаты и обсуждение.

До обретения суверенитета в Кыргызстане функционировали всего 39 мечетей, подчинявшихся Среднеазиатскому Духовному управлению мусульман (САДУМ) в рамках местного казьята. Религиозных школ и учебных заведений не было. Лишь избранные граждане могли получить религиозное образование в Бухарском медресе «Мир Араб» или Ташкентском исламском институте, которые обеспечивали исламскими кадрами весь Союз. Количество паломников в Мекку и Медину было сведено к минимуму.

Функционирующие институты исламской общины в Кыргызстане можно разделить на несколько категорий:

- *религиозные*: мечети, казьяты, имам-хатибы, органы управления мусульманской общиной;
- *благотворительные*: исламские фонды, центры, благотворительные организации;
- *образовательные*: медресе, исламские институты, университеты;
- *социальные*- жааматы под руководством известных имамов, молодежные культурные организации, *женские* просветительские жааматы; *семья*, традиции и обычаи, *СМИ и соцсети*;
- *суфийские мистические жааматы*;

Основным институтом, координирующим деятельность мусульманской общины является Духовное управление мусульман Кыргызстана (ДУМК), возглавляемый избранным на Курултае Муфтием. ДУМК объединяет девять областных казьятов, соответственно административному делению страны. Мечети как центры религиозной жизни мусульман, где совершаются молитвы, проводятся проповеди и другие религиозные обряды, управляются казьятами и ДУМК.

В современном Кыргызстане созданы и функционируют исламские дошкольные частные образовательные заведения, в которых обучение и воспитание ведется на исламских ценностях. Общеобразовательных школ пока нет, но есть медресе как первая ступень исламского образования в соответствии с классификацией, предложенной ДУМК, затем идут институты и университеты - высшие учебные заведения, где готовят специалистов в области исламских наук.

Вакуфная система в Кыргызстане не развита как институт благотворительности, основанный на пожертвованиях в пользу нуждающихся. Однако, функционирует большое количество мусульманских фондов, центров, благотворительных организаций, которые оказывают помощь нуждающимся мусульманам.

Социальные институты мусульманской общины представлены отдельными жааматами по руководством известных имамов. Также имеются мусульманские молодежные организации, которые занимаются социальной, культурной и образовательной деятельностью. По всей республике имеются сети женских организаций, объединения мусульманок, которые занимаются обучением ценностям ислама, защитой прав женщин и детей, а также просветительской деятельностью. Одной из крупных и известных в республике является ОФ Мутакалим, который возглавляет Фронтбек кызы Жамал.

Также в стране широко представлены исламские средства массовой информации теле- и радиоканалы: медиа, которые освещают события в исламской сфере и пропагандируют исламские

ценности. Исламские печатные издания: газеты, журналы и другие печатные материалы, также освещают вопросы ислама. Функционируют различные исламские социальные сети

Кроме вышеперечисленных институтов, работают разного рода неформальные мистические жааматы, которые совершают паломничество в святые места Кыргызстана мазары, где они используют различные методы духовного самосовершенствования. При этом следует отметить, что данная классификация является условной.

Помимо перечисленных институтов, в жизни мусульманской общины важную роль играют **семья**, где происходит процесс усвоения исламских норм, практики и ценностей.

“Традиции и обычаи” основанные на Коране и Сунне, безусловно, обладают многими характеристиками формального института, хотя могут иметь региональные особенности, могут меняться под влиянием времени, социальных изменений, контактов с другими культурами. Но исламские традиции и обычаи, включая семейное, религиозное право устойчивы и передаются из поколения в поколение, они образуют комплексную систему, регулирующую различные аспекты жизни, от бытовых вопросов до религиозных ритуалов, они предписывают мусульманам определенные модели поведения. Традиции и обычаи как правило, санкционированы, их нарушение может привести к социальному осуждению.

В целом, институты исламской общины играют важную роль в жизни мусульман, помогая им сохранить свою веру, культуру и идентичность.

Институционализация исламских образовательных институтов:

Если в Кыргызстане в советский период не было ни одного религиозного учебного заведения, то сегодня в настоящее время по количеству религиозных учебных заведений Кыргызстан обогнал своих соседей – Узбекистан, Казахстан, Таджикистан, Туркменистан. Их по данным ГКДР КР насчитывается более 130 средних и высших исламских учебных заведений (ИУЗ).

Процесс *формирования сети исламских учебных заведений* (далее-ИУЗ), можно условно разделить на два периода. *I-й период - с 1993 по 2014 гг.* характеризуется стихийным ростом количества ИУЗ, опережающий принятие управленческих решений в данном процессе. *II-й период начинается с 2014 г.* и по настоящее время - *период институционализации ИУЗ, идет процесс систематизации и упорядочения религиозного образования* в масштабе государства.

До 1991 г. местные священнослужители обучались в мусульманских учреждениях Бухары и Самарканда в связи с отсутствием собственных учебных заведений исламского направления, то в начале 2024 г. велось обучение в Исламском университете, 10 институтах, 120 медресе.

Среди них были созданы совместные межгосударственные учебные заведения. В Ошском государственном университете с 1993 г. действует один из первых в Центральной Азии теологический (исламский) факультет, финансируемый турецким фондом «Дианет Вакфы», тесно сотрудничающий с учебными заведениями Турции. Аналогичный факультет действует в Кыргызско-Турецком университете «Манас»; ведет обучение студентов теологический факультет и в других вузах. Также были открыты кафедры «Религиоведения» в Национальном университете им. Ж.Баласагына, в Кыргызско-Российском славянском университете – «Мировых культур и религий».

Первым исламским высшим учебным заведением является Исламский институт им. Хазрети Умара, который был открыт 13 мая 1993 г. в Бишкеке на базе медресе, действующего при ДУМК. Позднее, в соответствии с постановлением II курултая мусульман Кыргызстана, 19 июня 2003 г. отдельным приказом Духовного управления мусульман Кыргызстана Исламский институт был преобразован в Исламский университет Кыргызстана. Он пока единственный университет получивший государственную лицензию, т.е. его дипломы выпускников признаются государством. Тогда как дипломы других вузов не признаются в Кыргызстане и выпускник не может устроиться на работу, кроме как в религиозное учреждение.

Кроме того, Кыргызстан разрешает своим гражданам обучаться в зарубежных исламских учебных заведениях, в отличие от других постсоветских республик, которые вернули своих граждан на родину.

В основном, большинство наших граждан обучаются религии в Египте, Турции, Пакистане, Саудовской Аравии, а также выезжают в Иорданию, Сирию, Йемен, Россию и др. государства. *На первом месте* по количеству обучаемых кыргызстанских граждан занимают ИУЗ Египта «Аль-Азхар Аш Шариф». *Вторым по предпочтению* - являются турецкие религиозные учебные заведения. *На третьем месте* стоят пакистанские исламские учреждения образования, несмотря на неоднократные предупреждения экспертов и аналитиков в СМИ об опасности получать исламское образование в малоизвестных учебных заведениях. На четвертом месте по количеству обучаемых кыргызстанских студентов стоит *Королевство Саудовская Аравия, молодежь* обучается в учебных заведениях Мекки,

Медины и Эль-Рида. Также есть сведения о гражданах обучающихся в других исламских государствах: Кувейте, Иордании, Объединенных Арабских Эмиратах, Ливии, Иране и др.

Кроме того, имеются факты, выезда за рубеж кыргызстанских подростков 9-14 лет за религиозными знаниями. К примеру: в 2004 г. в 9-летнем возрасте Давуза И., 1995 г.р., обучался восемь лет в пакистанском медресе Аравия, вернулся в 17-летнем возрасте, он практически безграмотен. В 2009 г. выехали в Государство Кувейт Уралбек у. Т., Нурмамат у. А. оба 1996 года рождения. В июне 2013 г. резонансным оказался скандал, связанный с отправлением детей 10-12 лет на обучение в исламские школы в Бангладеш из сел Байзак и Чаек Нарынской области [8]

В ходе специального расследования по данному инциденту Кыргызской редакцией радио Азаттык было выявлено, что большинство кыргызстанцев обучаются в мечети Какрайил в Дакке, считающейся всемирным центром даваатизма и движения «Таблиги Джамаат». В Бангладеш насчитывается более 10 тыс. медресе, учащиеся которых участвуют в политических демонстрациях с требованиями десекуляризации страны. Выпускники не получают широкого образования и отстают в своем развитии от своих сверстников, в Бангладеш растет число приверженцев идей ваххабизма и т.д. Кыргызские ученики таинственных медресе в Бангладеш [9].

Приведенные примеры, свидетельствуют о существующих проблемах, которые нужно решать государству как можно скорее.

Таким образом, обучение кыргызстанской молодежи в зарубежных исламских учебных заведениях свидетельствует о наличии противоречий в их выборе, отсутствует проанализированная база данных и полноценная информация для родителей и абитуриентов, желающих отправить своих детей за религиозными знаниями за границу.

Вместе с тем, при количественном росте ИУЗ отмечался экспертами отмечается низкий уровень *качества обучения*. В 2012 г. были обследованы 2 исламских института и 8 медресе г. Ош и Ошской медресе в Жалал-Абадской области, 3 медресе в Баткенской области, 1 медресе в Иссык-Кульской области, 1 институт в 3 медресе в Нарынской области, 3 медресе в Таласской области, 1 институт и 14 медресе в г. Бишкек и Чуйской области. Всего были проверены и изучены 4 института и 37 медресе, что составляет более половины всех исламских религиозных заведений. [Текущий архив ГКДР КР - Справка о результатах изучения состояния религиозного образования в Кыргызской Республике Межведомственной рабочей группы. (Создана в соответствии с распоряжением Правительства КР от 28.02.2012 г. во исполнение постановления № 61-р ЖК КР «О состоянии и перспективах развития религиозного образования в КР» от 04.11.2011г. за № 1279-V)].

В данном отчете межведомственной рабочей группы отмечается, что среди проверяемых исламских вузов и ссузов «есть очень хорошие со всеми условиями обучения, проживания, материально-технической базой, есть заведения в очень плачевном состоянии, нет элементарных условий обучения и проживания» Также отмечается, что «учредителями большинства ИУЗ являются наши соотечественники, спонсорами - местные жители, родители. У нескольких учебных заведений есть постоянные спонсоры в виде зарубежных фондов и религиозных организаций, действующих на территории КР. В обследованных 4 институтах и 37 медресе работают 287 преподавателей с разным уровнем образования (от среднего религиозного и самообразования до высшего религиозного образования), они обучают 2602 учащихся в возрасте от 16 до 27 лет (из них 707 девушек, примерно 27%), которые получают образование на дневной и вечерних формах обучения». В ходе интервьюирования руководители ИУЗ просили изыскать финансовую и материальную помощь у государства при введении в учебный процесс светских дисциплин, материально-техническую поддержку в виде школьного оборудования, льготы на оплату коммунальных услуг и др.

Кроме этого в отчете межведомственной рабочей группы отмечены следующие предложения и пожелания:

- принимать учащихся в исламские университеты и институты только после окончания полного среднего образования при наличии аттестата об окончании школы, а в медресе только после окончания 9-го класса;
- аккумулировать финансовые спонсорские средства и инвестиции для оказания помощи ИУО;
- разработать стандарты и учебные программы отдельно для институтов и медресе;
- проводить лицензирование ИУЗ на добровольных началах в пилотируемых исламских учебных заведениях при поддержке государства. Текущий архив Комитета Жогорку Кенеша Кыргызской Республики по образованию, науке, культуре и спорту. – Информация «О состоянии религиозной ситуации и религиозного образования в КР» [10].

Таким образом, отсутствие разницы в учебных программах медресе и институтов, когда зачастую курсы обучения большинства учебных заведений состояли только из заучивания «Корана» и проведения культовых обрядов. Неумение адаптировать преподавание религиозных дисциплин к современным условиям и отсутствие возможности совершенствовать свои знания, повышать религиозоведческую квалификацию, навыки, практику преподавателей путем обмена опытом через различные семинары, обучающие программы. Отсутствие единых методических стандартов на религиозное исламское образование как следствие, приводит к низкому качеству преподавания, результатом которого является низкий уровень подготовки выпускников. Узкая теологическая направленность мешает многим выпускникам найти работу и социально адаптироваться к потребностям гражданского общества.

А это значит, что невысокий уровень преподавания не создаст новое поколение религиозных лидеров, лояльных своей республике и знающих свою религию; на этом фоне продолжится брожение умов в молодежной среде; и время от времени то или иное оппозиционное движение будет использовать религиозную риторику для того, чтобы попытаться войти во власть.

Некоторые студенты, замыкаясь в рамках религиозного образования, не информированы о возможностях, которые открывают современные технологии, изменившиеся методы обучения, дающие новые возможности для развития.

В связи с тем, что не только Кыргызстан, но и другие постсоветские центральноазиатские государства: Узбекистан, Казахстан, Таджикистан сталкиваются с подобными проблемами, учитывая общность исторических, ментальных, культурных традиций, светскость государств, в целях создания исламской интеллигенции и научной интеллектуальной элиты, целесообразно в перспективе создание единого сетевого Исламского университета с едиными научными программами, единым учебно-методическим и диссертационным советом для обучения магистрантов, аспирантов, докторантов по Исламоведению.

Исламские социальные сети и СМИ в Кыргызстане:

Развитие цифровых технологий привело к появлению новых возможностей человечеству. Сегодня благодаря интернету люди могут общаться из любой точки земного шара. Можно доносить обществу систему ценностей как основу будущего духовного развития нации. Вырабатывать устойчивость к тем ценностным ориентациям, которые провозглашены в священной книге мусульман Коране.

В Кыргызстане постепенно растет количество СМИ, направленные на продвижение исламских ценностей. Исламские средства массовой информации охватывают разные слои населения, преимущественно с фокусом на молодежь, они работают во всех доступных форматах, включая телевидение, радио и журналы.

В последние годы в Кыргызстане исламские социальные сети и СМИ пользуются благами цивилизации в распространении информации о религии, в просвещении и образовании мусульман. Из социальных сетей мусульмане узнают о новостях и событиях из мира ислама, о нормах и правилах, регламентирующих повседневную жизнь мусульман, получают ответы на свои вопросы.

Многие кыргызские имамы ведут свои онлайн-курсы по изучению Корана и хадисов, по исламской этике и духовному развитию. На телевизионных каналах выступают известные исламские богословы такие как К.Маликов, М.Токтомушов, А.Нарматов и многие другие.

Во время рамадана (мусульманского поста) многие мусульмане размещают объявление для нуждающихся получить продукты питания. Молодежь разносит по домам престарелых и домам нуждающихся стариков и бабушек продуктовые пакеты.

Духовное управление мусульман Кыргызстана издает ежемесячную газету Ислам маданияты [Email: islam_madanyati@mail.ru] на кыргызском языке, тиражом 4500 экз. В котором освещаются вопросы мусульманской общины Кыргызстана. Темы, освещаемые в исламских СМИ, это прежде всего вопросы толкования Корана и Сунны, разъяснение исламских праздников и событий, фетвы и ответы на вопросы по исламу, биографии известных мусульман, история исламской цивилизации. Большая рубрика связана с семьей и браком в исламе, воспитанием детей, нравственностью и этикой, благотворительностью и помощью нуждающимся. Стоит отметить, что тематика исламских СМИ варьируется в зависимости от учредителей, языка и аудитории, для кого предназначена информация.

Религиозные деятели и журналисты, занятые в этой сфере говорят, что таким образом они просвещают население о религии, преподносят объективную информацию об исламе и делают свой вклад в предупреждении радикальных настроений среди верующих. Менеджеры этих медиа и религиозные деятели говорят, что работа проводится за счет поддержки местных бизнесменов и благодаря волонтерам.

Но также широко распространено мнение, что подобная деятельность финансируется различными структурами из стран Персидского залива.

Таким образом, исламские социальные сети и СМИ в Кыргызстане являются важным инструментом для распространения информации о религии, а также для просвещения и образования мусульман. Благодаря соцсетям мусульмане имеют доступ к информации о религии, возможность учиться и развиваться духовно, наладить коммуникацию и общение с единоверцами. Вместе с тем, существуют вызовы и угрозы, в виде недостоверной информации, противоречащей особенностям менталитета и разрушающей паттерны поведения, принятые в данном социуме.

В условиях цифровизации страны, интернет пространство, социальные сети в отсутствие государственной религиозной идеологии является новой площадки для распространения радикальных идеологий. Слабость контроля со стороны государственных органов, отдельным религиозным лидерам позволяет *повышать авторитет и влияние, которое в последующем превращается в политический капитал*. Интернет пространство дает возможность запрещенным радикально-экстремистским организациям пропагандировать свою идеологию через различные медиа каналы.

Из-за существующего разнообразия религиозных течений в исламе простые верующие мусульмане затрудняются в понимании религиозных канонов. На форумах в социальных сетях разгораются дискуссии, где представители каждого джамаата пытаются доказать свою правоту, которые зачастую переходят в публичные обвинения и оскорбления. Различные мусульманские общины структурно не подчиняющиеся ДУМК, действующие автономно друг от друга, *несмотря на отсутствие единого руководства, их объединяет наличие общих целей по построению государственной системы на подобии «Халифат»*, что делает их деятельность эффективной.

В сегодняшней жизни социальные сети являются мощной силой, организационным инструментом и средством манипулирования общественного сознания. С помощью которого можно управлять мнением и сознанием людей с целью принудить их действовать или бездействовать в заинтересованных людей.

Заключение.

Проведенный анализ становления институтов мусульманской общины в Кыргызстане, текущих архивных материалов, литературы и источников, позволил выделить несколько сложных кризисных периодов за изучаемый в исследовании период, сопровождавшееся болезнями роста.

Проведенный анализ процесса становления исламского религиозного образования в Кыргызской Республике позволил условно выделить два основных периода в их развитии: 1. Шел процесс формирования сети религиозных учебных заведений, характеризующийся стихийным ростом их количества, опережением принятия управленческих решений в данном процессе; 2. Характеризуется периодом институционализации религиозного образования в масштабе государства.

Рассматриваемый в исследовании период исламская сфера Кыргызстана характеризуется многообразием, наличием многочисленных организаций, течений и движений. Анализ процесса институционализации мусульманской общины в Кыргызстане начиная с 1991 г. позволил нам разделить исламские джааматы на универсальные и не универсальные категории. Универсальные, категории – это такие течения, идеология которых направлена на оказание влияния в политической, финансовой, социальной, образовательной сферах в стране. Деятельность не универсальных течений направлена лишь на одну среду – религиозную, в отличие от первых.

В Кыргызстане вопросы радикализации общества, особенно молодежи, действительно актуальны. Данный фактор обусловлен с глобальными трендами, происходящими в мире и странах Ближнего Востока. К сожалению, итоги проведенного исследования свидетельствуют о том, что профилактика, противодействие и серьезной борьбы с религиозным экстремизмом в Кыргызской Республике не ведется.

ДУМК является крупнейшей религиозной организацией мусульман, призванной обеспечить традиционный ислам - ханафитского мазхаба и Матурудийского вероубеждения. Безусловно, от его конструктивного функционирования зависит устойчивость мусульманской общины, а значит - стабильность общества в целом.

Динамичный процесс реисламизации и закрепление конституционных основ свободы вероисповедания привели к началу создания собственной системы исламского образования, росту количества мусульман, соблюдающих нормы шариата, религиозных объектов и организаций, создание мусульманских средств массовой информации, социальных сетей и медиа каналов, расширение халал-инфраструктуры после 70-летнего периода противостояния религии и государства.

Вместе с тем, к сожалению, на сегодняшний день пока ДУМК, несмотря на поддержку со стороны государственных органов не сумело стать консолидирующим органом всех мусульман Кыргызстана. Политическая турбулентность в стране (2005, 2010, 2020 гг.), сопровождающаяся сменой власти, постоянно находит зеркальное отражение в деятельности ДУМК, сопровождающееся конфликтами связанными, прежде всего, с борьбой за пост муфтия мусульман Кыргызстана.

Отсутствие признанного духовного авторитета, непрерывная конфронтация религиозных элит за сферы влияния, попытки различных групп монополизировать хадж и контролировать финансовые источники в ДУМК являются только видимой частью проблем. Интриги внутри ДУМК, противостояние различных деструктивных религиозных организации, включая радикальные и экстремистские ведут к расколу мусульманской общины. При этом рядовые мусульмане ничего не выигрывают, а позиции ислама в целом ослабевают.

Различные джамааты, структурно не подчиняющиеся ДУМК, действуют автономно друг от друга (за исключением движения «Таблиги Джамаат»), однако наличие общей цели - построение Халифата делают их деятельность вполне успешной и даже без руководства. Отсутствие единства среди богословов, рост количества исламских учебных заведений в ущерб качеству в предоставлении религиозного образования, недостаточный уровень знаний исламского духовенства, бесконтрольный характер получения религиозного образования за рубежом, распространение насильственных экстремистских идеологий, дискриминация и нетерпимость на религиозной почве вызывает озабоченность, как властных структур, так и общественности в целом.

Таким образом, актуальность проведения исследования обусловлена, с одной стороны, высокой социальной значимости, важностью поставленных вопросов требующих их научного осмысления, а с другой стороны, соответствующих теоретико-методологических разработок в контексте оптимизации взаимоотношений между государством и исламом.

Список использованной литературы:

1. Осмоналиев К., Мурзахалилов К., Маматалиев К. *Международные нормы обеспечивающие свободы совести и вероисповедания. Законодательные и нормативно-правовые акты Кыргызской Республики регулирующие сферу религии.* Ош.: 2010. – 151 с.
2. Малтабаров Б. *Религия и социально-политические процессы в Кыргызстане.* – Б.: 2002. – 147 с.
3. Мирсайтов И.Э. *Особенности формирования политического ислама в Ферганской долине.* – Б.: 2004. – 103 с.
4. Эсенаманова Н. *Ислам в Центральной Азии: история и современность.* – Б.: МУК, 2003. - 129 с.
5. *Вопросы (проблемы) религии в переходный период / Под. ред. О.Ш. Мамаюсупова.* – Бишкек, 2003; *Ислам в Кыргызстане: тенденции развития / О.Ш.Мамаюсупов, К.С.Мурзахалилов и др.* – Ош, 2004. – 350 с.; *О мониторинге деятельности государственных органов в реализации религиозных прав и свобод / Под. общ. ред. О.Ш.Мамаюсупова.* – Бишкек: Государственная комиссия по делам религий при Правительстве КР, 2004. – С. 561.
6. Курбанова Н. *Ислам в общественно-политической жизни Кыргызстана.* – Б.: Алтын принт, 2009. - 215 с.
7. Маликов К., Усубалиев Э. *Мусульманская община Кыргызстана и политический процесс в стране: подходы к гармонизации отношений между государством и религией.* – Б.: 2009. - 230 с.
8. *Зачем кыргызских детей отправляют в медресе Бангладеш? Интернет-источник: <http://rus.azattyq.org/content/medrese-ucheba-malchiki-bangladesh/24622169.html>.* -22.06.2012 (дата обращения 28.04.2024)
9. *Кыргызские ученики таинственных медресе в Бангладеш. Интернет-источник: <http://rus.azattyq.org/content/kyrgyzstan-bangladesh-medrese/25086376.html>.* - 26.08.2013. (дата обращения 30.04.2024)
10. *Материалы Парламентского слушания «О состоянии религиозной ситуации и религиозного образования в Кыргызской Республике» - 5 марта 2013.*

References:

1. Osmonaliev K., Murzahalilov K., Mamataliev K. *Mejdunarodnye normy obespechivaiušie svobody sovesti i veroispovedania. Zakonodatelnye i normativno-pravovye akty Kyrgyzskoi Respubliki reguliruiušie sferu religii*. Oş.: 2010. – 151 p. [in Russian]
2. Maltabarov B. *Religia i sosiälno-politicheskie prosessy v Kyrgyzstane*. – B.: 2002. – 147 p. [in Russian]
3. Mirsaiitov İ.E. *Osobennosti formirovaniia politicheskogo islama v Ferganskoi doline*. – B.: 2004. – 103 p. [in Russian]
4. Esenamanova N. *İslam v Sentralnoi Azii: istoria i sovremennost*. – B.: MUK, 2003. - 129 p.
5. *Voprosy (problemy) religii v perehodnyi period / Pod. red. O.Ş. Mamaiusupova*. – Bişkek, 2003; *İslam v Kyrgyzstane: tendensii razvitiia / O.Ş.Mamaiusupov, K.S.Murzahalilov i dr.* – Oş, 2004. – 350 p.; *O monitoriñe deiatelnosti gosudarstvennyh organov v realizatii religioznyh prav i svobod / Pod. obş. red. O.Ş.Mamaiusupova*. – Bişkek: Gosudarstvennaia komissia po delam religi pri Pravitelstve KR, 2004. – p. 561.
6. Kurbanova N. *İslam v obşestvenno-politicheskoi jizni Kyrgyzstana*. – B.: Alтын print, 2009. - 215 p. [in Russian]
7. Malikov K., Usabaliev E. *Musulmanskaia obşina Kyrgyzstana i politicheski prosess v strane: podhody k garmonizatii otnoşeni meĵdu gosudarstvom i religiei*. – B.: 2009. - 230 p. [in Russian]
8. *Zachem kyrgyzskih detei otpravläiut v medrese Bangladeş?* İnternet-istochnik: <http://rus.azattyq.org/content/medrese-ucheba-malchiki-bangladesh/24622169.html>. -22.06.2012 (accessed: 28.04.2024) [in Russian]
9. *Kyrgyzskie ucheniki tainstvennyh medrese v Bangladeş*. İnternet-istochnik: <http://rus.azattyq.org/content/kyrgyzstan-bangladesh-medrese/25086376.html>. - 26.08.2013. (accessed: 30.04.2024) [in Russian]
10. *Materialy Parlamentskogo sluşania «O sostoianii religioznoi situasii i religioznogo obrazovaniia v Kyrgyzskoi Respublike» - 5 marta 2013*. [in Russian]

САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТАРИХ
ПОЛИТИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ
POLITICAL AND SOCIAL HISTORY

FTAXP/MPHTI /IRSTI 10.15.59

ӘӨЖ/УДК/UDC 348.01/07

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2024.83.4.013>

Ж.Ю. Сайлибаева¹, Г.Ж. Османова*²

¹заң ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор,

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

Қазақстан, Алматы, e-mail: zhanel.sailibayeva@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-3092-889X>

²PhD, қауымдастырылған профессор м.а.

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

Қазақстан, Алматы, e-mail: gulaina.78@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-3480-2015>

ҚҰҚЫҚ ЖӘНЕ ДІН: ӨЗАРА ӘРЕКЕТТЕСУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ
АСПЕКТІЛЕРІ

Аңдатпа

Адамзат қоғамының дамуының үздіксіз процесі сөзсіз құқыққа да, дінге де әсер етті. Сонымен қатар, қазіргі заманғы ғылым осы маңызды қоғамдық салаларды зерттеуді қажет етіп отыр. Бұдан басқа, зайырлы мемлекет сияқты маңызды конституциялық қағидатты іске асыру шеңберінде құқық және дін, діни бірлестіктер арасындағы туындайтын қатынастарды қарастыру өзекті болып табылады. Құқықты реттеуші ретінде қарастыра отырып, оның қоғамдағы миссиясы қоғамдық қатынастарға құқықтық реттеуші әсер ететін нормативтік бастамаларды бекіту екенін мойындау керек. Құқық әлеуметтік нормативтік реттеу жүйесінің элементі ретінде басқа нормалармен өзара әрекеттесуде қоғамдық қатынастарды реттейді. Осындай элементтердің бірі – өзінің құндылық-нормативтік белгілерінің бір бөлігінде дін танылады.

Мақалада құқық және діннің тарихи, теориялық және құқықтық аспектілерін зерттей отырып, зайырлы мемлекетте осы категорияға байланысты тұстары ғылыми тұрғыдан талданады. Ең алдымен, дін мен құқықтың өзара дамуын және байланысын қарастыруға ерекше назар аударылады.

Авторлар құқықтық және діни реттеудің өзара іс-қимылын анықтау, қоғамдық қатынастарды құқықтық және діни реттеу арасындағы әлеуметтік сипатын анықтау, қолданыстағы заңнаманы қолдана отырып, құқық пен діннің қоғамдық қатынастарды реттеуші ретіндегі өзара әрекеттесуіне басты назар аудару келе, қорытындылар келтіреді.

Кілт сөздер: құқық, дін, құқықтық реттеу, әлеуметтік қатынастар, зайырлы мемлекет, діни бірлестіктер, құқықтық реттеу жүйесі.

Сайлибаева Ж.Ю.¹, Османова Г.Ж. *²

¹ кандидат юридических наук, ассоциированный профессор

Казахский национальный педагогический университет имени Абая

г. Алматы, Казахстан, e-mail: zhanel.sailibayeva@mail.ru <https://orcid.org/0000-0003-3092-889X>

²PhD, и.о. ассоциированный профессора, Казахский национальный педагогический университет имени Абая

г. Алматы, Казахстан, e-mail: gulaina.78@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-3480-2015>

ПРАВО И РЕЛИГИЯ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ

Аннотация

Непрерывный процесс развития человеческого общества неизбежно сказался как на праве, так и на религии. Поэтому, современная наука требует изучения этих важных общественных отраслей. Кроме того, в рамках реализации такого важного конституционного принципа, как светское государство,

актуальным является рассмотрение отношений, возникающих между правом и религией, религиозными объединениями. Рассматривая право как регулятор, следует признать, что его миссия в обществе заключается в закреплении нормативных инициатив, которые оказывают правовое регулирующее влияние на общественные отношения. Право как элемент системы социального нормативного регулирования регулирует общественные отношения во взаимодействии с другими нормами. Одним из таких элементов является религия в части своих ценностно – нормативных признаков.

В статье исследуются исторические, теоретические и правовые аспекты права и религии, научно анализируются аспекты, связанные с этой категорией в светском государстве. Прежде всего, особое внимание уделяется рассмотрению взаимного развития и взаимосвязи религии и права.

Авторы приводят выводы, уделяя особое внимание определению взаимодействия и социальной природы правового и религиозного регулирования общественных отношений, а также взаимодействию права и религии как регуляторов общественных отношений с применением действующего законодательства.

Ключевые слова: право, религия, правовое регулирование, социальные отношения, светское государство, религиозные объединения, система правового регулирования.

Zh.Y. Sailibayeva¹, G.Zh. Osmanova*²

*¹candidate of Law, associate Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: zhanel.sailibayeva@mail.ru*

<https://orcid.org/0000-0003-3092-889X>

*²PhD, associate Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: gulaina.78@mail.ru*

<https://orcid.org/0000-0002-3480-2015>

LAW AND RELIGION THORETICAL AND LEGAL ASPECTS OF INTERACTION

Abstract

The continuous process of human society development has inevitably affected both law and religion. In addition, modern science requires the study of these important social sectors. In addition, within the framework of the implementation of such an important constitutional principle as a secular state, it is relevant to consider the relations that arise between law and religion, religious associations. Considering law as a regulator, it should be recognized that its mission in society is to consolidate regulatory initiatives that have a legal regulatory impact on public relations. Law as an element of the system of social regulatory regulation regulates public relations in interaction with other norms. One of these elements is religion in terms of its value–normative features.

The article examines the historical, theoretical and legal aspects of law and religion, and scientifically analyzes aspects related to this category in a secular state. First of all, special attention is paid to the consideration of the mutual development and interrelationship of religion and law.

The authors draw conclusions by paying special attention to the definition of interaction and the social nature of legal and religious regulation of public relations. They also discuss the interaction of law and religion as regulators of public relationships with the application of current legislation.

Keywords: law, religion, legal regulations, social regulation, secular state, religious associations, system of legal regulation.

Кіріспе. Діни және құқықтық дүниетанымның ежелден келе жатқан тамыры бар. Дінге деген қызығушылықтың артуы көбінесе елдің рухани жаңғыруымен, халықтың діни санасының өзгеруімен түсіндіріледі. Ғибадат үйлері дамымай қалған құбылыс ретінде қабылданбай, маңызды әлеуметтік институтқа айналды.

Дін қатынастарының тарихи аспектісінде дін және құқық әртүрлі формаларға ие болды. Демократияны қолдайтын елдерде, дін мен құқықтың өзара әрекеттесу принциптері, олардың бір-бірінен дербестігіне негізделген, ал, конституциялық құқықтардың бастыларының бірі болып, діни бостандық танылды. Заманауи саяси процестер мемлекеттік дүниетаным және барлық азаматтар үшін міндетті болып табылатын мәжбүрлі атеизм сынды, дін мен құқықтың да өзара байланысы формасының пайда болуына себеп болды.

Негізгі әлемдік діндер мыңдаған жылдар бұрын пайда болды және олардың қызметінің бірі әлеуметтік қауымдастықты және оның шеңберіндегі белгілі бір қарым-қатынас сақтау болды. Жалпы

діндердің көпшілігі оны ұстанатындарды діни дереккөздерде белгіленген ережелерге, заңдарға, өсиеттерге, рәсімдерге, сенушілердің өз еркімен берген анттарын қатаң ұстанумен сипатталады. Әрбір сенушінің моральдық міндеті – бір-бірін құрметтеу, мұқтаждарға қамқорлық жасау, жанашырлық таныту. Бұл діннің құқықтық маңыздылығының «міндетті» құрамдас бөлігі екенін айту керек. Олардың өмір сүруінің әртүрлі мақсаттарына қарамастан, құқық пен діннің өзара әрекеттесуін кешенді зерттеу қажеттілігі, қоғамдық қатынастарды реттеу процесінде құндылық-нормативтік жүйелер ретінде әрекет ететіндігімен анықталады.

Тарихи тұрғыдан алғанда, дін мен құқықтың қарым-қатынасы әр түрлі формада болды. Демократияны қолдайтын елдерде дін мен құқықтың өзара әрекеттесу принциптері олардың бір-бірінен дербестігіне негізделеді, ал кейбір негізгі конституциялық құқықтар діни бостандыққа айналады. Қазіргі саяси процесстер мемлекеттік дүниетаным болып табылатын және барлық азаматтар үшін дін мен құқық арасындағы қарым-қатынастың пайда болуына себеп болды. Кейбір қазіргі мемлекеттерде құқықтық жүйелердің қалыптасуына әртүрлі дүниетанымдық формалар, атап айтқанда дін белсенді әсер етеді. Сонымен қатар, бұл ықпал діннің мемлекеттік өмірдегі ресми орнына қарамастан - зайырлы және діни мемлекеттерде де көрінуі мүмкін. Мемлекеттердің дін қатынастарында басымдылық зайырлылық десек, онда зайырлы елдерде діннің орны және оның реттелу барысы жеке назар аударуды талап етеді. Мемлекет және дін байланыстары қатарында Қазақстан Республикасының Конституциясында баянды етілген зайырлы мемлекет те бар.

Қазақстанда дін саласындағы құқықтық реттеу тәуелсіздік алғаннан және өзінің құқықтық базасын қалыптастырғаннан бері отыз жылдан астам уақыт өткеніне қарамастан, көптеген мәселелер тудырады. Себебі дін әрқашан жеке адамның дүниетанымы мен өмір салтын қалыптастыруға, сондай-ақ жалпы қоғамдағы қатынастарға әсер ететін маңызды факторлардың бірі болды және болып қала береді. Дін-қоғам өмірімен ажырамас байланыста жұмыс істейтін рухани мәдениеттің маңызды элементі. Қазіргі әлемде қоғамдық қатынастардың ең қуатты реттеушілерінің бірі – «құқық» және «дін». Бұл ұғымдар ежелден қоғам өміріне енген және оның маңызды элементтерінің бірі болып қала береді. Әрине, «дін» кейбір ұлттар арасында бұрынғы танымалдылығын жоғалтады, бұл жаһандануға байланысты, бірақ соған қарамастан, ескі өмір салты басым болған көптеген аумақтар дінді қоғамдық қатынастардың маңызды реттеушілерінің бірі ретінде сақтап қалды.

Құқық та, дін де қоғам ұстанатын және қазіргі мемлекеттік тұрғыдан қызметі қорғалатын, адам өмір сүретін мораль аясында этикалық принциптерге жүгінеді. Бұл жағдай бір жағынан құқық пен діннің арасындағы бәсекелестік пен даулардың болу мүмкіндігін білдірсе, ал екінші жағынан белгілі бір критерилер бойынша нақты жолдармен, яғни олардың қолданылу аясын анықтау және шектеу талабын бөлу.

Әдістер мен материалдар. Зерттеу барысында авторлар құқық пен діннің өзара әрекеттесуінің теориялық және құқықтық аспектілерін зерттеудің әртүрлі әдістерін: ғылыми танымдық, жүйелілік, дін және құқықтың нормаларының қатысты тұстарын талдау мен салыстыруды қамтитын салыстырмалы әдіс, олады құрылымдық талдау, формальды-кисынды, сондай-ақ бағалау, құқықтық нормаларды талқылауды қолданады. Құқықтық әдістердің көмегімен құқықтық материалдар талданды, авторлар тарихи танымдық әдіс арқылы зайырлы мемлекеттің даму заңдылықтары мен тенденцияларын анықтауға мүмкіндік берді.

Зерттеудің теориялық негізін мемлекет және құқық теориясы, құқық және дін, конституциялық, азаматтық құқық саласындағы отандық және шетелдік мамандардың ғылыми конференция материалдары, монографиялар мен тезистері құрайды.

Нәтижелер мен талқылаулар. Дін және құқықтың өмір сүруінің әр-түрлі мақсаттарына қарамастан, өзара байланысын жан-жақы зерделеу қажеттігі, оның қоғамдық қатынастарды реттеу процесінде құндылық-нормативтік жүйелер ретінде әрекет ететіндігімен анықталады. Құқықтық ғылымда қоғамдық қатынастарды реттеуші ретінде құқықты түсіну дәстүрлі болып табылады.

Құқық пен діннің өзара әрекеті жалпы жүйелеуге қиын болатын қатынастардың күрделі және біртекті емес бөлігін құрайды. Мұндай өзара әрекеттесудің ерекшеліктерін, осы қоғамның тарихи-мәдени дәстүрі, әлеуметтік және адамгершілік негіздері қазіргі заманның құқықтық жүйелерін дамыту логикасындағы құқықтар, көпконфессиялылық және т. б. факторлар анықтайды. Осыған орай, бұл құқық пен діннің басқа құқықтық жүйелерде арақатынасы, сондай-ақ осындай нысандардың тиімділігі әлеуметтік-құқықтық тәжірибемен расталғандықтан, белгіленген мәселелер шеңбері бойынша заңнамалық реттеуге тиісті тәсілдердің зерттеулері елеулі тәжірибелік мәнге ие болады. Қазіргі шетелдік тәжірибені зерттеу әлеуметтік-құқықтық салада да, қазіргі заманның мемлекеттік-құқықтық жүйелеріндегі құқықтар мен діндер арақатынасы пен өзара іс-қимылы мәселелеріне арналған ғылыми-зерттеу қызметінде де бірқатар елдердегі мемлекеттік-конфессиялық саясаттың практикалық іске асырылуын айқындайтын дәстүрлі

конфессиялар мен діндер және оңтайлы емес не объективті ескірген тәсілдер шешілмеген тұстардың бар екендігінің дәлелі болып табылады.

Біріккен Ұлттар Ұйымы Адам құқықтары мен бостандықтарын қорғауға үлкен үлес қосты. 1945 жылы қабылданған БҰҰ Жарғысына (55-бап) сәйкес, нәсілін, жынысын, тілін және дінін ажыратпай, адам және азамат құқықтарын және бостандықтарын жалпылама ортақ құрметтеуге және сақтауға ықпал ету басым бағыттардың бірі болып табылады. 1948 жылы 10 желтоқсанда қабылданған БҰҰ Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының 18 бабында әр бір адамның ар-ождан, ой-пікір, сондай-ақ дін бостандығына құқығы бар екендігі және бұл құқық адамдардың діни нанымы мен сенімін өзгерту еркіндігін, өз дінін, наным-сенімін жеке өзі не болмаса басқа адамдармен бірігіп ұстануға, жария түрде немесе жеке жолмен уағыздау, құдайға құлшылық ету, діни салт-жораларын орындау бостандығын қамтитындығы көрсетілген [1].

Мемлекеттің демократиясы діни негізде, діни немесе атеистік нанымдарда әртүрлі ұйымдық құрылымдардың болу мүмкіндігін мойындайтындығында да көрінеді. Зайырлылық мемлекеттік институттардың діни институттардың ықпалынан айтарлықтай босатылғанын білдіреді. Дін, діни бірлестіктер және олардың көшбасшылары саяси шешімдер қабылдауға, мемлекеттік органдарды қалыптастыруға, құқықтық реттеуге әсер етпейді. Зайырлылық әмбебап ұғым емес екенін атап өткен жөн, әр саяси-құқықтық мәдениетте зайырлылық немесе оның моделі туралы өзіндік идеялар қалыптасуы мүмкін [2].

Зайырлы мемлекет ретінде Қазақстандық билік дін ісіне араласпайды, сәйкесінше діни ұйымдар мемлекет ісіне араласпауға тиіс. Елімізде бір дінге артықшылық жасалып, оған мемлекеттік мәртебе берілмейді.

Конституцияға сәйкес, Қазақстан Республикасы – «ешқандай» дін мемлекеттік немесе міндетті түрде белгіленбейтін, зайырлы мемлекет екендігі баяндалған [3]. ҚР-ның Конституциясының 22-бабында «Әркімнің ар-ождан бостандығына құқығы бар» және 14-бабында көзделген «дінге көзқарасына» байланысты «ушкімді кемсітуге болмайды» деген қағидаттарына орай мемлекет:

- мемлекет өз тарапынан азаматтардың дінге қатыстылығы мен дін таңдауына араласпайды;
- мемлекеттік органдар өз жұмысын діни бірлестіктерге жүктей алмайды;
- заң бойынша діни бірлестіктерді қаржыландырмайды;
- қандай да бір заңға қарсы әрекеттер болмаса, мемлекет діни бірлестіктердің қызметіне араласпайды;
- түрлі діндегі көзқарастары бар не дінге сенбеушілік танытатын адамдардың өзара татулықта, төзімділікте болуына ықпалдасады;
- адамдардың, діни бірлестіктердің өзара сыйластықта, төзімділікте болуына ықпал етеді.

Бұл зайырлы мемлекеттің барлық басқа қасиеттеріне негіз болатын іргелі белгі, өйткені ол мемлекеттің діни бірлестіктерге әсерін, олардың мемлекетке әсерін де шектейді. Осы белгі арқылы әр адамның жеке іс болып табылатын діни сенім бостандығына кепілдік беріледі. Зайырлы мемлекетте діни бірлестіктерді мемлекеттен бөліп қарастырумен ерекшеленеді. Жоғарыда айтылғандардың бәрі мемлекеттің діни ұйымдармен ешқандай байланысы жоқ дегенді білдірмейді. Өйткені, ол мәдени, ағартушылық, құқықтық реттеу, діни қызметпен және т.б. қамтамасыз етуді жүзеге асырады. Сондай-ақ бұл, 2011 жылғы 11 қазанда қабылданған ҚР Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы заңда көрініс табады. Аталған Заңның 3-бабында әркімнің діни немесе өзге де нанымдарды ұстануға, оларды таратуға, діни бірлестіктердің қызметіне қатысуға және Қазақстан Республикасының заңына сәйкес, миссионерлік қызметпен айналысуға құқығы бар делінген [4]. Осыдан діни бірлестіктердің мемлекеттік биліктің қызметіне араласпайды, жұмысын атқармайды; саяси партиялар жұмысына қатыспайды, оларға қаржылай қолдау білдірмейді; мемлекет бекіткен заң талаптары мен құқық тәртібін сақтауға міндеттенеді. Аталған Заңда діни бірлестіктердің мемлекеттен бөлінуінің басты қағидаты бекітіледі. Бұл ҚР-ның Конституциясында тікелей көзделмесе де, Конституцияның 1-бабында мемлекеттің зайырлы сипаты туралы баяндалады. Мұндай сипатты бөліну ретінде қарастыруға келмейді. Қазақстанда Конституцияның жоғарғы заңды күші барын ескерсек, бұл норма зайырлы сипаттан туындап отыр, сондықтан оны абсолютті деуге болмайды. Ол мемлекет пен діни бірлестіктердің қызмет саласын анықтайды. Діни бірлестіктер мемлекеттің қызметін орындай алмайды, ал егер заңнамаға қайшы келмесе, мемлекет діни бірлестіктердің қызметіне араласа алмайды. Өз кезегінде діни бірлестіктер мемлекетке, атап айтқанда азаматтарға әлеуметтік көмек көрсету, мәдени-ағарту білім беру сынды кейбір функцияларды орындауға септігін тигізеді, ал мемлекет кейбір діни бірлестіктерге мешіттер, ғимараттар, діни мақсаттарда қолданылатын заттарды сатып алуға, қажылықты ұйымдастыруға көмек көрсетеді. Бірақ айырмашылықтарға қарамастан, барлық діни бірлестіктер бір құқықтық салада. Мемлекет, кез-келген діни бірлестікке заңды

түрде артықшылық бере алмайды. Осыған байланысты халықтың мәдениеті мен рухани өмірін дамытудағы ханафи бағытындағы ислам мен православиелік христиандықтың тарихи ролін мойындау туралы Заңның кіріспесін еске түсіруге болады.

Тәуелсіздік алған алғашқы жылдары-ақ, діни саясатын татулық пен конфессияаралық бейбіт қатынастарға бұрған мемлекетке түрлі діни ағымдардың ағылып келе бастағаны мәлім.

Бұған мамандар сол кезде үлкен алаңдаушылық білдірді. Бұл «қауіп төндіретін жайт, өйткені дін туралы жеткілікті білімі болмаған адамның кейбір қоғамға жат діни ағымдардың шырғауына түсіп қалу мүмкіндігі», - деді [5, 3 б.]. Өйткені, дін қоғамдық сананың формасы және көне дәуірден бері өркениетті адамзат тарихында орын алған рухани құбылыс ретінде қоғам мен адам өмірінде, халықтың мәдениеті мен дәстүрінде елеулі рөл атқарады. Сондықтан зайырлы мемлекеттерде діни салаға қатысты заңнамаларда рухани өмірді жүйелі басқару, яғни діни бірлестіктердің қызметне қадағалау жүргізу мен оларды қаржыландыру, миссионерлік қызметті жан-жақты анықтау – мемлекет қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатынан туындаған қажеттілік [6, 8 б.]. Сондықтан дін мәселелері қоғам мен мемлекет үшін аса маңызды да күрделі болып табылады. Ол қоғам өмірінің барлық тұстарына әсер ете отырып, қоғамдық дамуға үлкен ықпалын тигізеді.

Құқықтық және діни жүйелерді қарастыра отырып, олардың әрқайсысы элементтері бір-бірімен өзара байланысқан және белгілі бір тұтастықты білдіретіндігін атап өткен жөн. Құқық пен діннің өзара әрекеттесуі туралы дәл осы ұстанымды ғалым өз еңбегінде келесідей маңызды байланыстарын бөліп көрсетеді: 1) олардың біртекті элементтерінің, яғни діни идеология және құқықтық сана, діни және құқықтық нормалар, ғибадат үйлері және зайырлы соттардың бір-біріне әсері; 2) екі жүйенің де біртестес элементтерінің басқа әлеуметтік жүйелер мен қоғамдық өмірге, мысалы, діни және құқықтық идеологияларға – адамгершілік идеяларға, қоғамдық қатынастарды заңды және діни нормалармен біріктіріп реттеу; 3) діни идеяларды құқықтық санаға қабылдай нәтижесінде діни идеологияның құқықтық сана арқылы құқықтық нормалардың қалыптасуына тікелей әсері болуы мүмкін діни және құқықтық жүйелердің біртекті емес элементтерінің әсері; 4) құқық салаларының діннің әртүрлі салаларымен өзара іс-қимылы (діни ұйымдар-мемлекет қарым-қатынасын, мүліктік және басқа да құқықтарын, діни жоралғыларды заңдастыруды жан-жақты құқықтық және діни нормалармен реттелуі; 5) құқықтың әртүрлі салаларының тұтастай дінмен байланысы (мысалы, олардың зайырлылығының әр түрлі дәрежесі) [7, 52 б.].

Қоғамның алуан түрлі саяси, әлеуметтік-экономикалық басқа да жүйелері бар, солардың арасында дін-адамзаттың қолы жеткен ең басты құндылықтары ретінде танылады. Дінді мемлекеттен бөліп қарғанымызбен, қоғамнан бөліп қарай алмаймыз. Себебі дінді ұстанушылар азаматтар болып табылады. Сондықтан да мемлекет діни мәселелерді реттеп, миссионерлік және діни бірлестіктердің қызметін қадағалаушы. Осыдан, мемлекеттің діни тұрғыдан қоғамдағы келеңсіз жайттарға бей-жай қарай алмайтындығын нақтылаймыз.

Құқық пен діннің өзара әрекеті жалпы жүйелеуге қиын, күрделі және біртекті емес қатынастарды құрайды. Өзара мұндай қарым-қатынастың ерекшеліктерін анықтайтын факторлар болып, сол қоғамның тарихи-мәдени дәстүрі, қазіргі құқықтық жүйенің қисынды дамуының әлеуметтік және адамгершілік құқықтық негіздері, көп конфессиялық және т.б.

Осыған орай, сол не басқа құқықтық жүйедегі дін және құқықтың арақатынасын анықтау, сондай-ақ әлеуметтік-құқықтық тәжірибеде мойындалған осындай нысандардың тиімділігі, белгілі сұрақтар шеңбері бойынша заңнамалық реттеу барысында елеулі тәжірибелік мәнге ие.

Қазіргі заманның мемлекеттік-құқықтық жүйелеріндегі құқықтар мен діндер арақатынасы мен өзара іс-қимыл мәселелеріне арналған сұрақтарды әлеуметтік-құқықтық салада да, ғылыми-зерттеу қызметінде де қазіргі шетелдік тәжірибені зерттеу бірқатар елдерде мемлекеттік-конфессиялық саясаттың практикалық іске асырылуында тиімсіз не объективті ескірген тәсілдердің бар екендігін куәландырады.

Діни нормалар құқықтан ерекшеленеді, өйткені дін «басқа» өмірде жанды құтқаруға үміт береді, ал құқық адамның физикалық «дүниелік» тіршілігін реттейді және күнделікті істерді шешудің заңдық құралдарын ұсынады. Дін жоғары табиғаттан тыс күштерге сенуді болжайды, заң оның басқару органдары атынан мемлекетті құрметтеуді білдіреді; заңды бұзу жеке немесе мүліктік сипаттағы санкцияларға әкеп соғады, ал діни нормаларды бұзу ең алдымен моральдық азапқа әкеледі [8, 12 б.].

Өз кезегінде ресейлік автор «егер біз құқықты кез-келген ерекше мазмұннан алшақтататын болсақ, онда біз кез-келген құқықтың ортақ болмысы ретінде көптеген адамдардың бірлескен өмірінің белгілі бір тәсілімен нормалауды аламыз» деп мәлімдеді [9]. Ал, И.А. Покровский құқықтың «адамдар арасындағы қатынастарды реттеудің ортақ мақсаты бар» екендігін атап өтті [10, 38 б.]. Қазіргі құқық ғылымында «құқықтың ерекше мақсаты – күшті әлеуметтік-нормативтік реттеуші, жеке адамдар мен олардың

ұжымдық құрылымдарының мүмкін және міндетті мінез-құлқын анықтаушы болу», - деген пікір қабылданды [11, 388 б.]. Әлеуметтік қатынастардың әмбебеп реттеушісі ретінде, құқық мемлекет құралдарының бірі болып қала береді [12, 68 б.]. Құқықтың реттеуші мақсаты қоғамдық өмірге нормативтілік енгізу қажеттілігімен анықталады. Құқықты реттеуші ретінде қарастыра отырып, оның қоғамдағы миссиясы нормативтік бастауларды бекіту, қоғамдық қатынастарға реттеуші құқықтық әсер етеді. Осылайша, құқық әлеуметтік нормативтік реттеу жүйесінің элементі ретінде басқа нормалармен өзара әрекеттесуде қоғамдық қатынастарды реттейді. Осындай элементтердің бірі болып, өзінің құндылық-нормативтік белгілерінің бір бөлігінде дін табылады. Зерттеушілер құқықтың маңызды мәселесі ретінде діни құқықтың әлеуметтік табиғатын санайды. Себебі, ежелгі және әлемдік діни кітаптарда қылмыстық, азаматтық құқықтық және іс жүргізу құқықтық нормалардың барлық белгілері бар мінез-құлық ережелері тұжырымдалған. Мұндай нормалардың әлеуметтік табиғаты олардың орындалуы мемлекеттік мәжбүрлеумен қамтамасыз етілгендігімен анықталады. Бұл, бірінші жағынан діни құқықтың кез-келген басқа әлеуметтік реттеу жүйелерінен, соның ішінде діни жүйеден айрықша болатын ерекше белгілері болса, екіншіден, діни құқықтың нормалары діни ережелермен және қасиетті кітаптардың догмаларымен байланысты. Сондықтан діни құқықтың мемлекетпен ажырамас байланысын көрмейтін және оны діннің құрылымдық элементтерінің бірі ретінде қарастыратын зерттеушілермен келісуге болмайды.

Құқық пен діндегі айырмашылықтарға қарамастан, олар әрқашан адамды бағыттау және жетілдіру, оның қоғамдағы мінез-құлқын реттеу арқылы бір-бірін толықтырады. Мемлекет құқық пен діннің өзара байланысына қалай қарайтынына байланысты ғылымда теократиялық, діни, атеистік және зайырлы мемлекет деп бөлінеді. Бірақ аталған мемлекеттердің әрқайсысында діндер қоғамдық қатынастарды реттеуші ретінде ерекше орын алады. Мысалы, теократиялық қоғамда дін құқыққа үстемдік етеді, атеистік қоғамда құқық дінге үстемдік етеді, бірақ қоғамның барлық аталған түрлеріне адам құқықтары мен дін арасындағы кейбір теңгерімсіздік тән. Діндердің бірінің мемлекетте үстем жағдайға ие болу әрекеті діни тоталитаризмге әкелуі мүмкін, бұл өркениетаралық қайшылықтардың өршуіне, діни көзқарасқа байланысты терең әлеуметтік бөліністерге әкелуі мүмкін.

Ал заң шығарушы органдар өз қызметін дамып келе жатқан қоғамдық қатынастарға негіздейтіндіктен, мемлекетте болып жатқан әлеуметтік өзгерістерді, құқықтық шындықтар мен құқықтық нормалар қолданылатын жағдайлардың динамикасын елемей ақылға қонымсыз болар еді. Сондықтан қазіргі әлемдегі құқықтық және діни құбылыстардың өзара байланысын барабар түсіну; атап айтқанда, елімізде ол заң ғылымының заманауи әдістерін қолдана отырып, зерттеу контекстін едәуір кеңейтуді талап етеді. Сонда бұл нормативтік идеялардың құндылық мазмұнын түсіндіруде жаңа нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік тудырады. Осылайша, дамудың шсы кезеңінде біздің қоғам құқықтық нормаларды қалыптастыру көздері ретінде діни нормалар туралы мәселені негізді түрде қоя алады. Құқықтық білім беру үдерісіндегі құқықтық және діни нормалардың өзара іс-қимылы себеп-функционалдық және логикалық-семантикалық байланыстары мемлекеттің құндылық мәдениетінің құрамдас бөліктерінің өзара іс-қимылын көрсетеді.

Құқықтық және діни ережелердің арақатынасының сипаты айтарлықтай ерекшеленеді. Құқықтық ережелер - бұл белгілі бір адамның мінез-құлық мәдениетінің іске асырылған моделі, ал діни өсиеттер адамдар қабылдаған жалпыға бірдей талап ету қасиетіне ие.

Діни ережелер позитивті құқықты бағыттайтын және адам құқықтары жүйесіне кіретін жалпыға ортақ нормалардың негізінде жатқан бағдарларды құрайтындығы аталады. Адамның ажырамас құқықтары діни деректемелерде, негізгі декларацияларда және басқа да халықаралық құжаттарда көрініс тапқан бастапқы идеяларға негізделген.

Әлемде 113 мемлекет өзін зайырлы ел деп жариялағаны белгілі [13]. Зайырлы мемлекетте діннің өзіндік орны бар. Онда дінді мемлекеттен бөліп қарағанымен, халықтың болмысынан, тұрмысынан бөліп қарай алмайды. «Зайырлы» ұғымының өзі, мемлекеттердің дінге деген ұстанымын, көзқарасын демократиялық сипатта екендігін, діни сенім бостандығының болуын білдіреді. Зайырлы және діни-рухани құндылықтардың арақатынасы негізінде, дін және мемлекет арасындағы байланыстар орнығады [14].

Біздің ойымызша, зайырлы мемлекетте дін елдің бүкіл құқықтық жүйесіне рухани әсер етеді. Азаматтық қоғамның рухани қауіпсіздігі, көбіне ел азаматтарын діни экстремизмнен қорғауға қабілетті тамаша заңнамалық базаны құрумен байланысты.

Құқықтық және діни жүйелерді қарастыра отырып, олар өзара байланысты, белгілі бір тұтастықты білдіреді. Ғалымдар дін мен құқықтың өзара қатынасы жөніндегі көзқарастарды қарастыра келе, бірінші, олар құқықтық сана мен діни идеология, діни және зайырлы соттар, діни және құқықтық нормалар сынды біртұтас элементтердің бір-біріне әсерін; екінші, олардың әрқайсысы элементтері өзара байланысты

болатын белгілі бір тұтастықты білдіретінін; үшінші, діни идеялар мен көқарастарды діни идеология негізінде құқықтық сана арқылы қабылдау нәтижесінде құқықтық нормалардың қалыптасуына әсерін; төртінші, құқық аясының діннің әртүрлі саласымен бірлескен өзара іс-қимылын; бесінші, құқықтың әртүрлі саласының дінмен жалпы байланысын бөліп көрсетеді [15, 97-98 бб.].

Қоғамдық қатынастардың маңызды реттеушісі болып, нормативтік реттеу жүйесінің құрылымдық элементтері құқықтық және діни жауапкершілік табылады. Құқық және діни реттеушілік және олардың өзара әрекеттері – оның мақсатының, қызметінің, нәтижесінің ортақ болуымен және заңдастырылу қызметімен байланысты. Әділеттілік және гуманизм қағидаттарында, сонымен бірге реттеу, жазалау, тәрбиелеу, ескерту сынды діни және құқықтық жауапкершілікті моральдық көзқарастар біріктіреді. Құқықтың реттеуші мақсаты қоғамдық өмірге нормативтілік енгізу қажеттілігімен анықталады. Құқық қоғам өміріндегі нормативтік принциптерді қамтамасыз ету қажет болған кезде нормативтік-құқықтық жүйе түрінде пайда болады. Құқықты реттеуші ретінде қарастыра отырып, оның қоғамдағы миссиясы нормативтік принциптерді бекіту, қоғамдық қатынастарға реттеуші құқықтық әсер ету екенін мойындау керек. Құқық әлеуметтік нормативтік реттеу жүйесінің элементі ретінде басқа нормалармен өзара әрекеттесуде қоғамдық қатынастарды реттейді. Осындай элементтердің бірі – дін өзінің құндылық-нормативтік белгілерінің бір бөлігінде. Зерттеушілер діни құқықтың әлеуметтік табиғатын заңның ең маңызды мәселесі деп санайды. Көбінесе, діни нормалар міндеттеу мен тыйым салу, ал кей жағдайларда рұқсат ету талаптарымен байланысты. Алайда қоғамды демократияландыру қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеу арқылы көрініс табады [16, 14 б.].

Әрқайсысына бостандықтың тең және әділ шарасын қамтамасыз ету жолы, жеке тұлғаның рухани бостандығы мен тәуелсіздігін бекітуден, ал діни сенімділік немесе бүгінде жиі айтылатын діни бостандық, сондай-ақ, сенім мен дүниетаным бостандығынан басталады, өйткені құқықтық сананың қалыптасу процесі, яғни адамның өз бостандығын түсінуі, басқалардың мәжбүрлі озбырлығынан тәуелсіз болуы керек және ең алдымен діннің негізгі элементі ретінде сана еркіндігі мен рухани бостандықты талап етеді. Діни сананың мәні түпкі немесе абсолютті түсініуден тұрады. Сенім діннің негізгі факторы, оның мәні. Діннің адамның өзін және әлемдегі, табиғаттағы, қоғамдағы орнын білуге қатысты көптеген өзекті сұрақтарға жауап беретінін ескерсек, бұл да дүниетаным. Осылайша, дінді ең жалпы түрде табиғаттан тыс сенімге негізделген дүниетаным, көзқарас және сенім ретінде анықтауға болады. Барлық басқа элементтерді, біздің ойымызша, осы ұғымдардың сыртқы сипатына жатқызуға болады. Діннің қоғамдағы орны мен рөлі оның функцияларында, яғни діннің жеке адамға және жалпы қоғамға әсер ету сипаты мен тәсілдерінде айқын көрінеді. Осылайша, дін қоғамдық өмірдің барлық салаларына еніп, оларға әсер етеді.

Жалпы адамзат, атап айтқанда, әрқашан ғаламды, қоғамды, өзін тереңірек білуге ұмтылады және ұмтылуда. Сонымен қатар, олар өз өмірін оңтайлы құруға, қауіпсіздікті қамтамасыз етуге, шұғыл қажеттіліктерді қанағаттандыруға болатын кейбір бағдарларды іздейді. Адам белгілі бір қажеттіліктер үшін пайдалану мақсатында өз саласында белгілі бір білім алады. Әр дәуір адамдардың қарым қатынасын реттеудің өзіндік тәсілдерін, қарсы тұру жолдарын ұсынады. Алғашқы қауымдық қоғамда ежелгі адамның дүниетанымының рухани негізіне айналған ежелгі діни нанымдар пайда болды. Әлемді діни тұрғыдан түсіндіру жақсылық пен жамандық, басқа қауымдастықтармен қарым-қатынас, әділеттілік, қылмыс және жаза туралы көзқарастардан туындады деп болжанады. Сол кезеңдегі қоғамдық тәртіп жеке және ұжымдық діни, адамгершілік ережелерін біріктіретін мономормальды-синкреттік біліммен реттелді. Ол кездегі қатынастарды реттеудегі маңызды рөл қоғамда қанды кек институтының орын алуымен сипатталады. Бұл ежелгі әділеттіліктің бір түрі болды, ол озбырлық пен шексіз агрессияны білдірмеді, бірақ ол діни-мифологиялық идеялардың көзқарасы, алғашқылардың бірі қоғамда әділеттілік орнату әрекеттері болды.

Құқық пен діннің қоғамдық қатынастарды реттеуші ретіндегі өзара әрекеттесуінде құқықтық және діни нормалар құқықтық және діни жүйелердің ең белсенді элементтері ретінде алдыңғы қатарға шығады. Діни нормалар әлеуметтік нормалардың барлық қажетті белгілеріне ие, олар : 1) діни норма белгілі бір қатынастардың эталоны ретінде сенушілердің мінез-құлқының үлгісі ретінде әрекет етеді; 2) оның нұсқамалары белгілі бір адамға емес, азды-көпті кең ауқымды адамдарға (діни қызметкерлер, қарапайым адамдар) қатысты көрінеді.

В.И. Нижечектің көзқарасынша, «қоғамның дамуы процесінің нақты кезеңінде діни нормалар адамдардың санасында құқықпен бекітілмеген жағдайлар орын алуы мүмкін, бірақ құқықтың өзі және нормаларды қолдану процесі автоматты емес және үнемі қоғамдық санамен есептелінеді. Әрине мұндай жағдайда заң шығару процесі күрделі және ұзақ екендігін келтіреді» [17, 343 б.]. Діни нормалар құқықтық нормалардан ерекшеленеді, өйткені олардың негізі діни идеялар мен көзқарастарға ие. Алайда діни

нормалардың ролі конфессияаралық діни қызметті реттеумен шектелмейді. Дін зайырлы қатынастарды да ерте нысанда реттеді, ал тарихтың белгілі бір кезеңдерінде және елдерде құқық діни догмаларда көрініс тапты. Құқықтық және діни нормаларды құру және игеру процесінің ерекшеліктері әрқашан құқық пен дін арасындағы белгілі бір қайшылықтарға әкеледі. Құқықтық және діни кейбір белгілерін салыстырып қарасақ, құқықтық және діни нормаларда кездесетін тыйым салулар құқық тұрғысынан тез өзгереді. Занда және дінде сақталатын тыйым салу нормалары арасындағы өзара әрекет күрделі сипатта болады және белгілі бір қайшылықтарды жоққа шығармайды, мысалы, жүріс-тұрыстың нақты ережелері әрдайым бірдей бола бермейді, олар құқықтық сенімділікпен айқындалады. Адамгершілік – бұл құқықтың негіздерінің бірі, бірақ олар адамдардың өкілдігінің моральдық талаптарының бәрін бекіте бермейді.

Атап айтқанда, «жақсылық пен жамандық туралы халық арасында, ғасырдан ғасырға қарай өзгеріп отырды, олар көбінесе бір-біріне тікелей байланысты» [18, 38 б.]. Қарап отырсақ, құқық сол не басқа әрекеттерге рұқсат етсе, керісінше дінде тыйым салынған болады. Әлеуметтік өмірді қалыптастырудағы мемлекеттің ролі, азаматтардың өмір сүру деңгейінің нақты бір тұстарын жақсарту, әлеуметтік белсенділікке тәрбиелеу мен рухани қажеттіліктерді қанағаттандыру болуы керек. Сондықтан да ол жазалау механизміне айналмауы тиіс. Діни моральды сақтау ол тұлғаның әлеуметтік жауапкершілік саласында болу керек [19, 42 б.].

Кейбір зерттеулер, құқықтық және діни нормаларды тарихи-мәдени және басқа да әлеуметтік факторлар мәнінен тыс анықтау мүмкін еместігін көрсетеді [20, 30 б.].

Діни нормалар діни қатынастарды іске қосатын арнайы механизмнің көмегімен қоғамдық қатынастарды реттейді. Діни реттеу тетігінде діни сана ерекше орын алады. Құқықтық және діни нормалар өзара әрекеттесе отырып, құқықтық және діни жүйелердің ең басты элементі ретінде алдыңғы орынға шығады. Сондықтан діни нормаларда әлеуметтік нормалардың барлық қажетті белгілері бар және олар келесідей көрінеді: 1) діни норма белгілі бір қатынастардың эталоны ретінде сенушілердің мінез-құлқының үлгісі ретінде әрекет етеді; 2) оның нұсқаулары нақты бір адамға емес, адамдардың азды-көпті топтарына (діни қызметкерлер және т.б.) қатысты. Дамудың алғашқы кезеңдеріндегі құқық нормалары діни нормалардан бөлінбеді және олармен тығыз байланысты болды. Сонымен бірге ең көне құқық нормалары діни заңдар болды, тек содан соң барып, құқықтық нормалар діни нормалардан бөлінді.

Діни ережелер позитивті құқықты бағыттайтын және жалпыға бірдей танылған адам құқықтары жүйесіне кіретін нормалардың негізінде жатқан бағдарларды құрайды. Діни дереккөздерде бекітілген адамның ажырамас құқықтары негізгі декларациялар мен өзге де халықаралық құжаттарда көрініс тапқан бастапқы идеяларға негізделген. Алайда, діни нормалардың ролі шіркеу ішіндегі және конфессияаралық діни қызметті реттеумен шектелмейді. Құқық пен діннің байланысы әлем халықтарының барлық дерлік құқықтық жүйелеріне тән. Ежелгі жазбаларда діни және ғұрыптық ережелердің қамтылмаған тұстары жоқ. Дін ежелгі шығыс мемлекеттерінің заңнамасына ерекше әсер етті: соның ішінде Мұса, Хаммурапи, Ману заңдары және басқа да діни нормалар заңды сипатта болды, кейбір саяси, мемлекеттік, азаматтық-құқықтық, іс жүргізу, неке және отбасылық қатынастарды реттеді. Мұндағы құқықтық норманың өзі, сирек жағдайларды қоспағанда, діни негізге ие болды. Құқық бұзушылық – бұл дін мен құқық нормаларын бір мезгілде бұзу танылды.

Құқық пен діннің өзара әсері орта ғасырларда өзінің шыңына жетеді. Феодалдық дәуірге көшу әлемдік діндердің нақты қалыптасуымен байланысты болды, сондықтан осы кезеңде канондық құқық дамуда, мұсылман құқығының нормалары барған сайын бекітілуде. Бұл құқықтық жүйелердің ерекшелігі, олар тек бір мемлекеттің шеңберімен шектеліп қана қоймай, өз іс-әрекеттерін қай жерде болғанына қарамастан барлық сенушілерге және тиісті дін басым болған барлық елдерге таратты. Тарихи құқық мектебі өкілдерінің пікірінше, құқық әдет-ғұрыптар мен дәстүрлер негізінде құрылды. Дж. Берман Еуропада дін V–X ғасырларда «саясатпен, экономикамен және құқықпен біртұтас болды» деп санайды, ал XI–XII ғасырларға дейін «құқық жазбаша мәтіндерде бекітілген ережелер мен тұжырымдамалардың тәуелсіз болған жоқ, ол керісінше сана мен ар-намыс, ұяттың құрамдас бөлігі болды» [21, 66 б.].

Зерттеушілер діни құқықтың әлеуметтік табиғатын құқықтың маңызды мәселесі деп санайды. Барлық ежелгі және әлемдік діндердің барлық қасиетті кітаптарында тұжырымдалған жүріс-тұрыс ережелерінде құқықтық нормалардың барлық белгілері бар (қылмыстық-құқықтық, азаматтық-құқықтық және іс жүргізушілік). Мұндай нормалардың әлеуметтік табиғаты олардың орындалуымен анықталады және мемлекеттік мәжбүрлеумен қамтамасыз етілді. Мысалы, діни-құқықтық нұсқамаларды бұзушылар соттардың шешімімен өлім жазасына, дене және өзіне зиян келтіретін жазаларға ұшырады, мүліктік жауапкершілікті алып жүрді. Бұл діни құқықтың кез-келген басқа әлеуметтік реттеу жүйелерінен, соның ішінде діни жүйеден ерекше ететін арнайы белгілері болды. Екінші жағынан, кез-келген діни құқықтың

нормалары діни ережелермен тығыз байланысты және қасиетті кітаптардың догмалары. Әлеуметтік табиғаты бойынша олар заңды нормалар болып табылады және олар тек діни салаға емес, құқықтық салаға жатады. Сондықтан да, діни құқықтың мемлекетпен ажырамас бөлігі ретінде емес, оны діннің құрылымдық элементтерінің бірі ретінде ғана қарастыратын зерттеушілермен келісуге болмайды.

Көптеген конституцияларда мемлекеттің зайырлы сипатын бекіту, шіркеуді мемлекеттен, мектептерді ғибадат үйлерінен бөлу – қоғамдық ғибадат үйі мен мемлекеттік қатынастарды зайырлы құқықты реттеу объектісіне айналдыруда. Шығыс елдерінің қазіргі құқықтық жүйелерінде бар конфессиялық құқықтың тағы бір мысалы – мұсылман құқығы болды және ол қоғамдық қатынастардың жалғыз реттеушісі болды. Қазіргі заң әдебиетінде мұсылман құқығында әлеуметтік нормалардың екі түрін ажырату дәстүрі бар: діни және құқықтық. Шариахтың діни нормалары ғибадат ету тәртібін реттейді, адамдар өмірінің барлық салаларына белсенді араласады, мұсылманның діни міндеттерін егжей-тегжейлі анықтайды. Исламның құқықтық нормалары қылмыстық құқық бұзушылықтар үшін жауапкершілікті көздейді, азаматтық-құқықтық, неке-отбасылық және басқа да қатынастарды реттейді.

Құқықтық нормалардың жүріс-тұрыстың басқа (ең алдымен діни) ережелерімен арақатынасын және олардың өзара әрекеттесуін талдау исламдық әлеуметтік-нормативтік реттеу жүйесінде заңды мағынада мұсылман құқығы бар екенін айтуға мүмкіндік береді. Осылайша, мұсылман құқығы - бұл әлеуметтік-нормативтік реттеудің бірыңғай исламдық жүйесі. Оған заңды нормалар да, діни, моральдық постулаттар да, әдет-ғұрыптар да кіреді. Кез-келген діни құқықта, оның ішінде мұсылман құқығында да тек діни және құқықтық нормалар ғана емес, сонымен бірге әлем, құдай, адам және т. б. туралы тиісті идеялар біріктіріледі.

Қоғамның діни өміріндегі өзгерістерді заңнамадағы тиісті өзгерістерсіз елестету мүмкін емес. Осы саладағы қатынастарды реттейтін, мәселелерді зерттеу діни ұйымдардың жағдайын анықтайтын азаматтық-құқықтық қатынастардың қолданыстағы реттелуін жетілдірумен байланысты, жинақталған әлемдік тәжірибені ғылыми тұрғыдан түсіну заң ғалымдарының маңызды міндеттерінің бірі болып табылады. Құқықтық және діни нормалар бір-бірімен байланысты және олар кейбір бағыттар бойынша өзара әрекеттеседі. Құқық жүйесінде құқықтық нормалар арқылы діни ұйымдардың басым көпшілігі үшін түбегейлі маңызды моральдық және жүріс-тұрыстар құндылықтары бекітілген. Осылайша, діни нормалар құқықтық материяға енуге бейім. Ел азаматтарының басым көпшілігінің бір немесе басқа дінді ұстануы ешкімге күмән тудырмайды. Сондықтан заң шығару процесінде заң шығарушы билік қоғамдағы қайшылықтарды болдырмау үшін бірқатар объективті факторлардан басқа, осы факторды да ескеруі керек. Адамдардың қабылданған заңдарға қатынасы және оларды жүзеге асыру көбіне осыған байланысты. Осылайша, діни және құқықтық нормалардың арақатынасы туралы айтылғандардың бәрі олардың тығыз өзара әрекеттесуін, айқын ұқсастығын және белгілі бір дәрежеде туыстығын көрсетеді. Сонымен қатар, аталған діни нормалардың ерекшеліктеріне байланысты олардың құқықтық нормалар жүйесіндегі орны түпкілікті анықталмағандығын байқаймыз. Әлемде құқық нормаларын діни нормалардан бөлетін сызық салу өте қиын. Бірақ қазіргі уақытта белгілі бір діннің басымдығы танылатын көптеген елдер бар. Егер олардың әлеуметтік нормативтік жүйесінде діни нормалардың үстемдігі бекітілсе, онда мұндай елдердің құқықтық жүйелері діни деп аталады. Мысал ретінде Ислам және индуизм әлемінің құқықтық жүйелерін, сондай-ақ еврейлердің құқықтық жүйесін келтіруге болады. Бұл елдерде заң да, оның рөлі де Батыс елдеріне қарағанда басқаша түсініледі. Зайырлы мемлекеттерде түбегейлі өзгеше жағдай қалыптасуда. Олар әлеуметтік нормативтік жүйеде құқықтық нормалардың үстемдігін бекітеді. Бұл жерде екі жағдайды: - біріншіден, бұл мемлекет дінсіз қоғамда өз еркіне басқа субъектілерге жүктеуге және олардың бұйрықтарын заң нормалары ретінде рәсімдеуге мүмкіндік беретін ұйым болып табылады; - екіншіден, бұл жерде жергілікті және топтық нормаларға қарсы жалпылықты бекіту ретінде қабылданатын құқықтық нормалар діни ұйымдардың ұмтылыстарын атап өткен жөн. Осылайша, шет елдік болсын, өз елінің азаматтары болсын, тұрған елінің заңын құрметтеу, елдің аумағында діни құқықтар ескерілуі және құрметтелуі керек. Біз барлығымыз бір-бірімізді, мемлекеттің құқықтары мен заңдарын құрмет тұтпайынша, қауіпсіздік, теңдік және құқықтар туралы айту – мағынасыз. Сондықтан да елімізде діни бостандық берілу тұрғысынан шекараның нақты айқындалуы маңызды екенін көреміз. Осындай айқын діни шекараларда құқық қорғау органдары қай уақытта араласу керектігін түсінеді. Бұл шаралар елдің діни қауіпсіздігін күшейтуге әкеледі.

Қазіргі еліміз үшін кез-келген діни ұстанымдар жариялы-құқықтық өмір мен мемлекеттік-құқықтық даму факторы ретінде қабылданбайды және ондай тәсілді жүзеге асыру мемлекет пен жалпы қоғам үшін де, әсіресе құқықтық салада ең үлкен сілкіністерге әкелуі мүмкін екендігі белгілі. Қоғамдық және мемлекеттік-құқықтық дамудың қазіргі деңгейі құқықтық дамудағы дін факторын тікелей елемейді

немесе бас тартуды талап етпейді, керісінше, оның азаматтардың діни көзқарастарында және қоғамда өздерінің дәстүрлі орнын иеленуінің жалпы әлеуметтік қажеттіліктермен сәйкестендіру қажеттілігін бекітеді. Бұл оны жүзеге асыру үшін жалпы мәселені түсіне отырып, барабар механизмді құруды талап етеді. Қалай болғанда да, елімізде қоғамдық даму, өмір және қарым қатынас жағдайларының қазіргі заманғы қажеттіліктері қазіргі кезеңде құқықтық жүйенің дамуындағы діни факторларды арнайы қайта бағалау қажеттілігін және кейіннен оны есепке алу тетіктерін іздеу және әзірлеуді анықтайды.

Дін мен құқықты әрқашан адамдардың санасы мен еркіне негізделген бағыты бір объектіге әсер етуінен көрінетін қоғамдастық пен өзара қолдау біріктіреді. Бірақ мұнымен құқық пен діннің жалпылығы аяқталып қалған жоқ. Сондай-ақ оларды қоғамдық қатынастардың құқық бұзушылықтар, қылмыстар және басқа да әлеуметтік зұлымдықтардың алдын алудан тұратын мақсаттың ортақтығы да біріктіреді.

Сонымен, кез-келген діни құқықта, тек діни және құқықтық нормалар ғана емес, сонымен бірге құқықтық реттеу мен діни реттеудің өзара әрекеті олардың мақсаттарының функцияларының нәтижелерінің ортақтығына байланысты оларды заңдастыру функциясы да байланыстырады. Мемлекет дін бостандығын қорғауда және қолдауда маңызды рөл атқарады және ғибадат үйлерінің қоғамдағы рөлін мақұлдайды. Қазіргі әлемдегі көптеген мемлекеттер кем дегенде белгілі бір дәрежеде дін бостандығын мойындайды және өз азаматтарына табыну және өз дінін ар-ұжданы бойынша ұстану құқығына кепілдік береді.

Бүгінде дін қоғамда маңызды рөл атқара бастады. ҚР-ның Конституциясының 14-бабында дінге көзқарасы мен наным бойынша ешкімді кемсітуге болмайтындығы жөнінде және 19-бабында әркімнің қай дінге жататынын өзі анықтауға хақылы екендігі туралы ережелер көзделген. Конституцияның осы қағидаттарына сәйкес, дін саласын реттейтін қолданыстағы Қазақстан Республикасының «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Заңының 3-бабы 1 тармағында «мемлекет дін мен діни бірлестіктерден бөлінген» деп нақты көрсетілген. Алайда, мемлекеттің сенім мәселелеріне бейтараптығы ғана жарияланады. Шындығында, ол әр түрлі діндерге бей-жай қарамайды және оларды таңдауды жүзеге асырады, заңмен бекітіп береді.

Дін рухани саланың элементі бола отырып, оны құқықтық саладан тыс ойлау мүмкін емес және діни құқықтық сана ретінде әрекет ете отырып, қазіргі қазақстандық құқықтық сананың маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Ғибадат ету негізі – дін, ал мемлекеттің негіздерінің бірі – құқық. Егер алғашқы компоненттер, бір-бірімен байланысты болса, онда дін мен құқық өзара байланысты болуы керек. Дін мен құқық сияқты әртүрлі институттардың ортақ негізі бар және олар бір-біріне аз әсер етпейтіні даусыз. Маңызды өмірлік жағдайларда діни сана құқықтық сананың маңызды элементі ретінде әрекет етеді, себебі адам өзінің эволюциялық дамуы барысында сананың пайда болуы, дін институтының қалыптасуындағы маңызды кезеңдерге айналды. Сондықтан да әрбір қоғамда дүниетанымды қалыптастыруда діннің маңызы зор. Дін феномені адам болмысында бар. Адам қоғамы ешқашан дінсіз болмайды. Қоғамды нақты ақиқатқа айналдыру құндылықтар жүйесінің қалыптасуына қатысты және сол құндылықтарды жүйелендіру мен нақтыландыру қызметі дінмен тығыз байланысты. Бір Құдайға деген сенім қоғамның барлық мүшелерін, зиялы қауымды, қызметкерлерді, қарапайым жұмыскерлерді де бір арнаға біріктіреді. Олар мемлекет ұсынып отырған діни бірлік пен рухани тұтастық саясатын қолдайды. Соның негізінде көп ұлтты Қазақстанда әр түрлі діни конфессиялардың арасында толеранттылық, бірлік, татулық орын алуына барлық мүмкіншіліктер жасалған.

Қорытынды. Құқық және діннің өзара әрекеттесуін талдай отырып, келесілерді атап өту қажет. Жұмыс барысында құқық пен діннің терең тарихи тамыры бар екендігіне көз жеткіздік. Олар әр кезеңде, әлемдік діндерде, аймақтарда өзінше көрінді. Алайда, дін мен құқықтың өзара қатынасы дәстүрлі құқықтық жүйелерде өзгеріссіз және тұрақты. Құқық пен діннің арасында көптеген ұқсастықтар бар. Дін ұлт менталитетінің негізін, оның тәжірибесін, әдеттерін өңдейді және оларды міндетті, қатаң діни нормаларға айналдырады. Құқық, дін сияқты, қоғамның даму деңгейін көрсетеді, әр түрлі жақтарын реттейді. Сонымен қатар әлеуметтік процестердің қалыпты жылжуымен бір-біріне қарсы тұрмайды, керісінше белгілі бір жағдайларда өзара қолдау білдіреді.

Эволюция процесінде дін мен құқық бір-бірін толықтырып отырғандығын айта кету керек. Осылайша, құқық қоғамда дінге оның жұмыс жасау ережелерін қалыптастыру арқылы әлеуметтік өлшем берді. Дін құқықтық нормалардың заңдылығын, олардың жалпы маңыздылығын негіздеді, құқықтық қатынастардың құнды екендігін көрсетті.

Тағы бір айтатын жайт, құқық пен дін арасындағы белгілі бір қатынастар сөзсіз болады. Оларды дұрыс елестету үшін мемлекет пен діннің табиғаты әр түрлі екенін түсіну керек. Дін рухани күшке ие, мемлекет материалдық күшке сүйенеді. Әрине, дін мен мемлекеттің өз реттеу саласы, ерекше құралдары бар және олар бір-бірінен тәуелсіз болады. Бұл тәуелсіздік абсолютті емес екендігін атап өткен жөн.

Еліміздің зайырлы сипаты – діни бірлестіктердің заң алдындағы теңдігі, кейбір әлеуметтік мәселелерді шешу барысында мемлекет пен діни бірлестіктердің өзара әрекеттестігі сынды мәселелер нақты белгілер арқылы айқындалатынын көрсетіп отыр. Құқық пен дінн бірін-бірі толықтыраа отырып, құқық діннің мемлекеттік мәртебесін бекітеді, ал дін құқықтық тәртіпті айқындайды.

Прогрессивті жаһандану процесінде қазіргі заманғы әлем барған сайын біртұтас бола бастады. Әрине, бұндай процесс жан-жақты сипатты қамти алмайды. Бірақ та нақты бір мемлекет өмірінің мәдени және әлеуметтік аспектілеріне жеке бейімделуіне байланысты құндылықтардың дамуына, таралуына ықпал етеді. Бұл – зайырлы мемлекеттің моделі. Бүгінгі таңда дін және құқықтың қоғам өміріндегі ролі мен маңызы артып келеді. Тұлғаның бойында адамгершілік қасиеттерінің және қоғам өміріндегі адам үшін бағыт болып қалыптасуына ықпал ететін діни тәрбиесіне көңіл аударылуда.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Адам құқықтарының жалпыға бірдей Декларациясы: Бас Ассамблеяның 183-ші пленарлық мәжілісінде жарияланған 10 желтоқсан 1948 жыл. [Электронды ресурс] - Кіру режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/O4800000001>

2. Комментарий к Закону Республики Казахстан «О религиозной деятельности и религиозных объединениях». [Электронды ресурс] - Кіру режимі: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31439222&pos=4;-108#pos=4;-108

3. Қазақстан Республикасының Конституциясы: 30 тамыз 1995 жыл [Электронды ресурс] - Кіру режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000>

4. Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 11 қазандағы № 483-IV Заңы. [Электронды ресурс] - Кіру режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1100000483>

5. Қонар С.Қ. Діндер тарихы. Оқу құралы. – Алматы. – 2011. – 64 б.

6. Байтенова Н.Ж., Құрманалиева А.Д., Рысбекова Ш.С., Бейсенов Б.К. [және т.б.]. Қазіргі Қазақстандағы дінтану: қалыптасуы мен даму жолдары: монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 138 б.

7. Левакин И.В. Основополагающие начала современного конституционного регулирования религии. ГОСУДАРСТВО И ПРАВО, 2019, № 1, с. 47-55

8. Залецанский Б.Д. Религия и право. - М.: Финансы и статистика, 2017. - 224 с.

9. Цытин В.В. Церковное право. М., 1996. [Электронды ресурс] - Кіру режимі: <https://predanie.ru/book/216914-cerkovnoe-pravo/>

10. Покровский И.А. Основные проблемы гражданского права. Москва: Статут, 2020. – 351 с.

11. Венгеров А.В. Теория государства и права.: учебник. 3-е изд., испр. И доп. – М.: Омега-Л. – 2006. – 608 с.

12. Общая теория права / Под общ. ред. А.С. Пиколкина. 2-е изд., испр. и доп. М., 1997.

13. Зайырлы мемлекетте діннің өзіндік орны. [Электронды ресурс] - Кіру режимі: <https://centretur.kz/kk/maqalalar/din-jane-jastar/zaiyrly-memlekette-dinnin-ozindik-orny-837/>

14. Бабатай А. Зайырлылық және дін. [Электронды ресурс] - Кіру режимі: <https://eskeldi-eli.kz/?p=6125>

15. Религия и право. Учебник по религиоведению для юристов глазами религиоведа// Под ред. В.В. Балахонского, В.А. Кудина, А. А. Артемова. - СПб.: Изд-во СПб. ун-та МВД России, 2013.– 248 с.

16. Малько А.В., Липинский Д.А. Правовое и религиозное регулирование: взаимодействие, противоречия и ответственность субъектов общественных отношений // Вестник Пермского университета. Юридические науки. 2018. – С.14-20.

17. Нижечек В. И. Советское право в системе нормативного регулирования социальных общественных отношений. Иркутск Изд.: -во Иркут ун.-та, 1983. – 455 с.

18. Пономарева В.П. Право и религия в системе нормативного регулирования// Брянск Изд.: -во Брян. ун-та Вып, 2007. – С. 348

19. Lipinsky D. A. Social Bases of Positive Responsibility // Sententia. European of Humanities and Social Sciences. 2015. Issue 3. Pp. 41–49.

20. Cohen Charles L., Numbers Roland L. Gods in America Religious Pluralism in the United States. New York, 2013. 420 p.

21. Берман Гарольд Дж. Вера и закон: примирение права и религии. М., 1999.- 431 с.

References:

1. Adam құқықтарының zhalпыға birdej Deklaraciyasы: Bas Assambleyanың 183-shi plenarlyқ мәzhilisinde zhariyalanған 10 zheltoқsan 1948 zhyl. [Elektrondy resurs] - Kiru rezhimі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/O4800000001>
2. Kommentarij k Zakonu Respubliki Kazahstan «O religioznoj deyatel'nosti i religioznych ob"edineniyah». [Elektrondy resurs] - Kiru rezhimі: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31439222&pos=4;-108#pos=4;-108
3. Қазақстан Respublikasynың Konstituciyasы: 30 тамыз 1995 zhyl [Elektrondy resurs] - Kiru rezhimі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000>
4. Dini қызмет zhәне dini birlestikter turaly Қазақстан Respublikasynың 2011 zhylғы 11 қазандағы № 483-IV Заңы. [Elektrondy resurs] - Kiru rezhimі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1100000483>
5. Қонар S.Қ. Dinder tarihy. Оқу құралы. – Almaty. – 2011. - 64 b.
6. Bajtenova N.ZH., Қырmanalievа A.D., Rysbekova SH.S., Bejsenov B.K. [zhәне t.b.]. Қазirgi Қазақстандағы dintanu: қалыptasuy men damu zholdary: monografiya. – Almaty: Қазақ universiteti, 2014. – 138 b.7. Levakin I.V. Osnovopolagayushchie nachala sovremennogo konstitucionnogo regulirovaniya religii. GOSUDARSTVO I PRAVO, 2019, № 1, s. 47-55
8. Zaleshchanskij B.D. Religiya i pravo. - M.: Finansy i statistika, 2017. - 224 c. [in Russian]
9. Сypin V.V. Cerkovnoe pravo. M., 1996. [Elektrondy resurs] - Kiru rezhimі: <https://predanie.ru/book/216914-cerkovnoe-pravo/> [in Russian]
10. Pokrovskij I.A. Osnovnye problemy grazhdanskogo prava. Moskva: Statut, 2020. – 351 s. [in Russian]
11. Vengerov A.V. Teoriya gosudarstva i prava.: uchebnik. 3-e izd., ispr. I dop. – M.: Omega-L. – 2006. – 608 s. [in Russian]
12. Obshchaya teoriya prava / Pod obshch. red. A.S. Pikolkina. 2-e izd., ispr. i dop. M., 1997.
13. Zajyrly memlekette dinniң өзindik орny. [Elektrondy resurs] - Kiru rezhimі: <https://centre-tur.kz/kk/maqalalar/din-jane-jastar/zaiyrly-memlekette-dinnin-ozindik-orny-837/>
14. Babataj A. Zajyrlylyқ zhәне din. [Elektrondy resurs] - Kiru rezhimі: <https://eskeldi-eli.kz/?p=6125>
15. Religiya i pravo. Uchebnik po religiovedeniyu dlya yuristov glazami religioveda// Pod red. V.V. Balahonskogo, V.A. Kudina, A. A. Artemova. - SPb.: Izd-vo SPb. un-ta MVD Rossii, 2013.– 248 s. [in Russian]
16. Mal'ko A.V., Lipinskij D.A. Pravovoe i religioznoe regulirovanie: vzaimodejstvie, protivorechiya i otvetstvennost' sub"ektov obshchestvennyh otnoshenij // Vestnik Permskogo universiteta. YUridicheskie nauki. 2018. – S.14-20. [in Russian]
17. Nizhechek V. I. Sovetskoe pravo v sisteme normativnogo regulirovaniya social'nyh obshchestvennyh otnoshenij. Irkutsk Izd.: -vo Irkut un .-ta, 1983. – 455 s. [in Russian]
18. Ponomareva V.P. Pravo i religiya v sisteme normativnogo regulirovaniya// Bryansk Izd.: -vo Bryan. un-ta Vyp, 2007. – S. 348[in Russian]
19. Lipinsky D. A. Social Bases of Positive Responsibility // Sententia. European of Humanities and Social Sciences. 2015. Issue 3. Pp. 41–49. [in Russian]
20. Cohen Charles L., Numbers Roland L. Gods in America Religious Pluralism in the United States. New York, 2013. 420 p.
21. Berman Garol'd Dzh. Vera i zakon: primirenie prava i religii. M., 1999.- 431 s.

FTAXP/ MРНТИ / IRSTI 03.20
ӘӨЖ/УДК/ UDC 930:94 (574)

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2024.83.4.014>

А.Б. Сарсенбаев *¹, Г.Т. Жұмаш ²

¹тарих ғылымдарының кандидаты, Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университеті,
Қазақстан, Алматы, e-mail: sarsenbayev.akylbek@kaznaru.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0003-1780-2977>

²докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Қазақстан, Алматы, e-mail: g.zhumash@sorbonne.kz
<https://orcid.org/0009-0003-9952-7071>

ҚОҒАМНЫҢ САЯСИ-ӘЛЕУМЕТТІК ЖҮЙЕСІНЕ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ ҮДЕРІСІНІҢ ӘСЕРІ

Аңдатпа

Бұл мақала жоғары білім беруді халықаралық деңгейге көтеру үдерісінің мәні мен маңызын талдауға арналған. Соңғы отыз жыл ішінде (1994-2024 жж.) халықаралық білім беру саласы қарқынды дамып, жаһандық білім беру кеңістігінің маңызды бөлігіне айналды. Мақалада халықаралық білім берудің қазіргі тенденциялары, оның әлеуметтік, мәдени, экономикалық және саяси аспектілері қарастырылады. Халықаралық білім беру үдерісі жаһандану, миграция, цифрлық технологиялар мен білім берудің дамуы аясында талданады. Авторлар халықаралық білім берудің экономикалық және саяси әсерлерін, оның шетелдік студенттердің құндылықтарына қалай ықпал ететінін зерттейді. Мақалада халықаралық білім беруді ізгілендіру мәселелері де қарастырылған, бұл шетелдік студенттердің жаңа мәдени ортаға бейімделуіне, олардың құқықтарын қорғауға және адам құқықтарын сақтауға бағытталған шараларды қамтиды. Сондай-ақ, мақалада халықаралық білім беруді ізгілендірудің білім беру жүйесіне тигізетін ықпалы талданады. Ол білім алушылардың сыни тұрғыдан ойлау қабілетін дамыту, әртүрлі мәдениеттер арасындағы түсіністікті арттыру және әлемдік білім беру кеңістігінде бәсекеге қабілеттілікті арттыру үшін маңызды құрал ретінде қарастырылады. Мақалада жоғары білім беруді интернационалдандырудың даму стратегиялары, оның ішінде білім беру бағдарламаларына халықаралық тәжірибелерді енгізу, шетелдік студенттерді қолдау жүйелерін жетілдіру және жаһандық ынтымақтастықты нығайту жолдары қарастырылады. Авторлар жоғары білім беруді интернационалдандырудың ықпалы тек білім беру сапасын арттырумен шектелмей, сонымен қатар мәдениетаралық диалогты қалыптастыруға және ғаламдық азаматтықты дамытуға үлес қосатынын көрсетеді. Мақала халықаралық білім берудің болашағына қатысты ұсыныстар мен бағыттарды талдайды, соның ішінде цифрлық технологиялардың, онлайн білім беру және жаһандық академиялық желілердің рөліне ерекше назар аударылады.

Кілт сөздер: жоғарғы білім, интернационализация, халықаралық білім беру, гуманизация, миграция, цифрлық технологиялар, мәдениетаралық диалог.

Сарсенбаев А.Б. *¹, Жұмаш Г.Т. ²

¹кандидат исторических наук, Казахский национальный аграрный исследовательский университет,
Казахстан, Алматы, e-mail: sarsenbayev.akylbek@kaznaru.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0003-1780-2977>

²докторант, Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Казахстан, Алматы, e-mail: g.zhumash@sorbonne.kz
<https://orcid.org/0009-0003-9952-7071>

ВЛИЯНИЕ МЕЖДУНАРОДНОГО ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА НА ПОЛИТИКО-СОЦИАЛЬНУЮ СИСТЕМУ ОБЩЕСТВА

Аннотация

В данной статье рассматривается процесс интернационализации высшего образования и его значение в современном мире. За последние тридцать лет (1994-2024 гг.) международное образование стало важной частью глобального образовательного пространства. В статье анализируются современные тенденции

международного образования, его социальные, культурные, экономические и политические аспекты. Процесс международного образования рассматривается в контексте глобализации, миграции, цифровых технологий и развития образовательных систем. Авторы исследуют экономическое и политическое воздействие международного образования, а также его влияние на ценности иностранных студентов. Рассматриваются вопросы гуманизации международного образования, направленные на адаптацию иностранных студентов в новой культурной среде, защиту их прав и соблюдение прав человека. Кроме того, в статье анализируется влияние гуманизации международного образования на образовательные системы. Это рассматривается как важный инструмент для развития критического мышления у учащихся, укрепления взаимопонимания между различными культурами и повышения конкурентоспособности в глобальном образовательном пространстве. В статье рассматриваются стратегии развития интернационализации высшего образования, включая внедрение международного опыта в образовательные программы, совершенствование систем поддержки иностранных студентов и укрепление глобального сотрудничества. Авторы показывают, что влияние интернационализации высшего образования выходит за рамки повышения качества образования и способствует формированию межкультурного диалога и развитию глобального гражданства. В статье анализируются перспективы международного образования, включая особое внимание на роль цифровых технологий, онлайн-образования и глобальных академических сетей.

Ключевые слова: высшее образование, интернационализация, международное образование, гуманизация, миграция, цифровые технологии, межкультурный диалог.

Sarsenbayev A.B. ^{*1}, Zhumash G.T. ²

¹*candidate of historical sciences, Kazakh National Agrarian Research University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: sarsenbayev.akylbek@kaznaru.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0003-1780-2977>*

²*PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: g.zhumash@sorbonne.kz
<https://orcid.org/0009-0003-9952-7071>*

THE IMPACT OF THE INTERNATIONAL EDUCATIONAL PROCESS ON THE SOCIO-POLITICAL SYSTEM OF SOCIETY

Abstract

This article explores the process of internationalizing higher education and its significance in the modern world. Over the past thirty years (1994-2024), international education has become an integral part of the global educational landscape. The article analyzes current trends in international education, examining its social, cultural, economic, and political aspects. The process of international education is discussed in the context of globalization, migration, digital technologies, and the development of educational systems. The authors investigate the economic and political impacts of international education and its influence on the values of international students. The article addresses issues of humanizing international education, aimed at adapting foreign students to new cultural environments, protecting their rights, and ensuring the observance of human rights. Furthermore, the article analyzes the impact of the humanization of international education on educational systems. This is seen as a crucial tool for developing critical thinking in students, enhancing mutual understanding between different cultures, and increasing competitiveness in the global educational space. The article discusses strategies for advancing the internationalization of higher education, including integrating international experience into educational programs, improving support systems for foreign students, and strengthening global cooperation. The authors demonstrate that the impact of the internationalization of higher education extends beyond enhancing the quality of education; it also promotes intercultural dialogue and the development of global citizenship. The article explores the prospects for international education, with particular attention to the role of digital technologies, online education, and global academic networks.

Keywords: higher education, internationalization, international education, humanization, migration, digital technologies, intercultural dialogue.

Кіріспе. Жоғарғы білімді халықаралық деңгейге көтеру үдерісі жоғары білім беруді өзгертудің стратегиялық құралына және соңғы онжылдықтарда бүкіл әлем бойынша беделі жоғары университеттерде елеулі үрдіске айналды. Жоғары білім беруді халықаралық деңгейге көтеру үдерісі, әсіресе оның себебі, барысы мен салдары - әлеуметтік, мәдени, экономикалық және саяси мүдделермен барған сайын

тығыз байланыстырылуына орай, білім беру жүйесінен бөлек қалың жұртшылық тарапынан көбірек назар аударылуда. Себебі, халықаралық білім - көші-қонға, жұмыс күшіне, оқуды бітіргеннен кейін жұмыс істеу құқығына және экономикаға байланысты мемлекеттік саясаттың әлсіз жақтарын анықтаудың басты факторына айналууда. Атап айтқанда, халықаралық білім білікті кадрлардың жетіспеушілігі мәселесін шешу, АҚШ, Канада, Германия сияқты кейбір әлеуеті жоғары елдерде мемлекеттік қолдау тетігі ретінде жиі пайдаланылады және халықаралық білім беру мен көші-қон арасындағы байланыс немесе «эмиграция» үрдісінің барған сайын айқын факторы болып келеді [1].

Соңғы 30 жыл ішінде (1994-2024 жж.) білім беруді халықаралық деңгейге көтеру үдерісі қарқын алды. Бұл, әр түрлі елдердің технологиялар мен инновацияларының арқасында бір-бірімен барған сайын тығыз байланысып бара жатқанының көрінісі. Жоғарғы білімді халықаралық деңгейге көтеру үдерісінің артықшылығы - ол халықаралық байланыстың тетігі ретінде - студенттерді қалыптастырады және олар енді білімге және түрлі мәдени тәжірибеге қол жеткізуге барынша ашық азамат ретінде көрініс береді.

Өзектілігі. Білім, ғылым және мәдениет мәселелері бойынша Біріккен Ұлттар Ұйымы «білім беру өмірді өзгертеді» деп мәлімдеді [2]. Халықаралық ынтымақтастықтың арқасында білім беру студенттерді сыни тұрғысынан және логикалық ойлауды дамытып қана қоймай, оларға басқа елдерден келген адамдармен және кәсіпорындармен қарым-қатынас жасауға дайын болуға мүмкіндік береді, бұл олардың алдында жаңа мүмкіндіктер ашады. Жоғарғы білімді халықаралық деңгейге көтеру үдерісі, сондай-ақ шетелдік студенттің жаңа елге тез үйренуіне мүмкіндік береді, бұл оқу жүйесін біркелкі етеді және оны әлдеқайда жағымды өмірлік тәжірибеге айналдырады. Жоғары білім беруді халықаралық деңгейге көтеру үдерісі цифрлық технологиялардың және электрондық (онлайн) оқытудың жергілікті және ғаламдық нарықтарының дамуы әсер етуде, бірақ, ол сонымен қатар жоғары қауіпсіздікке және пандемиялық, қаржылық, геосаяси дағдарыстар мен дүлей апаттар алдындағы осалдыққа әкеп соғатын үдеріске айналууда. Түркия және Польша сияқты жоғары білімді халықаралық деңгейге көтеру үдерісін қарыштап дамытып жатқанда, әлемдік дамыған елдерді «қуып жететін» мүмкіндікке ие Қазақстан, Өзбекстан сияқты елдерде саяси тұрақсыздық, экономикалық даму, әлеуметтік-мәдени нормалар және тарихи мұра, сондай-ақ елдің шекаралас мемлекеттермен сыртқы жағдайы халықаралық білім беруді дамытуға кедергі келтіретін ұлттық кедергілер ретінде қарастырылады [3].

Осыдан туындайтын мәселердің саяси шеңберде, институционалдық бағытта және жоғары білім беруді халықаралық деңгейге көтеру үдерісінің тәжірибесіндегі өзгерістер мен ерекшеліктерді қарастыру қазіргі таңда өзекті мәселеге айналууда. Себебі, бұл мәселелердің халықаралық білім берудің сапасына, ұлттық білім беру жүйесінің қалыптасуына, білім беру жүйесінің орнықтылығы мен академиялық ортаның этикалық дамуы үшін елеулі салдары бар.

Осы мақалада ұсынылған талдаулар халықаралық білім беруді қайта пайымдау мәселелерін әртүрлі және әртүрлі дәрежеде қозғайды. Алайда олар жоғары білімді халықаралық деңгейге көтеру үдерісіне деген гуманистік көзқарастың қаншалықты қажеттілігін талдау аса маңызды мәселе. Халықаралық білім, шын мәнінде, адамды рухани және мәдени байытуға бағытталуы тиіс. Сондықтан халықаралық білім беруді ізгілендіруге ұмтылу үдерісін қарастыру, талдау аса маңызды мәселе.

Мақсат, міндеттері. Мақалада авторлар өз алдарына, халықаралық білім беруді ізгілендіру бойынша және халықаралық білім беру бағдарламаларының саяси-әлеуметтік және тарихи құндылықтарға әсерін ашып көрсету мақсатын қояды. Осы мақсаттан шыға отырып, төмендегі міндеттерді шешуді көздейді. Біріншіден, халықаралық білім беруді ізгілендіру арқылы халықаралық білім берудің гуманитарлық құндылықтарын бірінші орынға анағұрлым айқын шығару қажеттігін талдап көрсету. Екіншіден, қазіргі ғалымдар шетелдік студенттердің жеке бас құндылығын көбінесе экономикалық бағытта анықталатын жағдай бойынша көрсетіп жаста, біз үшін, халықаралық білім берудің мәртебесі мен ресурстары жайлы және шетелдік студенттерді трансұлттық білім беруге, мәдениетке, қоғамға, жергілікті қоғамдастықтар мен саясатқа үлес қосуға қабілетті адамдар ретінде тану қажеттігін талдап көрсету маңызды [3].

Үшіншіден, халықаралық білім беруді ізгілендіру студенттердің оқу үдерісінде пайда болатын әртүрлі мүмкіндіктер, тәжірибелер, білім және білімді қалыптастыру тәсілдерін тану және мақұлдау арқылы іске асырылатын шараларға тоқталу. Бұл халықаралық білім берудің «батыстық» артықшылығынан және оқу бағдарламасындағы қызмет пен болмыстың үстем ойлау тәсілдерінен алшақтауға мүмкіндік береді. Себебі, жоғарғы білімді халықаралық деңгейге көтеру үдерісі - еуро-супрематизмді немесе бұрынғы колонизаторлардың білім берудегі оқу бағдарламаларындағы білімдерін мәңгі сақтау арқылы отаршылдық сананың студентке ықпал ететінін көрсете отырып, оның білімді әмбебаптандыру мен биліктің отаршылдығын бұзуға қабілетті тетігі ретінде (іске асырылмаған) әлеуеті бар екенін көрсету маңызды іс-шара болып табылады.

Материалдар мен әдіснама.

Бұл мақалада біз гуманитарлық бағыттағы зерттеулерде көп қолданылатын – салыстырмалы - тарихи әдісті, уақыт бойынша жүйелейтін-мерзімдік әдісті және жалпы қорытынды шығаруға көмектесетін логикалық және жүйелілік әдістерді қолданамыз. Сонымен қатар, осы уақытқа дейінгі шыққан еңбектерге сараптама жасай отырып, талдау әдісін де пайдаланамыз. Мақаланың деректік қорларына, осы уақытқа дейін шыққан қарастырылып отырған мәселе бойынша отандық және АҚШ-та жарық көрген мақалалар мен кітаптарды, конференция материалдары жинақтарын қолданамыз.

Талқылау. Сонымен, халықаралық білім беруді ізгілендіру арқылы оқу орындарының шетелдік студенттерге қамқорлық жасау және олардың адам құқықтарын қорғау үшін өз елінен тыс жерде уақытша тұруына және әлеуметтік қамсыздандыру құқығы шектеулі және азаматтығы жоқ басқа елде тұруына байланысты - сол жердегі қауіпсіздіктің, осал жақтары мен артықшылықтарын көрсете отырып, трансшекаралық субъектілер ретінде студенттің этикалық жауапкершілігін қатаң сақталуы қадағалану керек.

Халықаралық білім беру орталығының қамқорлық пен игілік көрсетуі, шетелдік студенттердің өздерін адам ретінде қауіпсіз сезініп, оқу, өмір сүру және өркендеу үшін қолдау алуына жағдай жасау жұмысымен тығыз байланысты [4].

Халықаралық білім беруді ізгілендіру халықаралық білім берудің әлеуметтік жауапкершілігін тану мен іске асыруды көздейді. Себебі, студенттің климаттық өзгеріс, теңсіздік және соғыс сияқты жаһандық және жергілікті жерде кездесетін негізгі проблемаларға қаншалықты дайын екендігі оқу үдерісіне тікелей әсер етеді.

Халықаралық білім беру - тек оқыту мен оқытуды өзгерту және академиялық ұтқырлықты дамыту үшін ғана емес, сонымен қатар гуманистік және әділ әлем құру үшін студенттердің ескі көзқарасын өзгертетін қуатты құрал бола алады. Мысалға, украиналық босқындарға соғыс кезінде уақытша қоныс аударуға және білім алумен айналысуға мүмкіндік берген Канада үкіметінің саяси бастамасы туралы айта аламыз. Сонымен қатар, АҚШ-тың кейбір штаттары босқындарға кеңінен құшақ жая қарсы алды.

Тағы бір мысал - Австралияның Батыс Сидней Университеті мен Вьетнамның Хошимин Экономикалық университеті арасындағы трансұлттық бағдарлама, оның аясында Таиланд пен Мьянма шекарасы бойында орналасқан тоғыз босқын лагерінде тұратын 90 000 адамдардың ішінен бірнеше босқын ғана білімді азамат болатын. Австралия үкіметі қоныс аударған адамдар мәртебесіне байланысты оларға студенттік виза бермейтіндіктен, Вьетнам үкіметі оларға осы бірлескен бағдарлама бойынша Вьетнам университетінің кампусында оқуға және Батыс Сидней университетінде австралиялық оқу-ғылыми дәрежесін алуға мүмкіндік берді [5].

Жоғарғы білімді халықаралық деңгейге көтеру үдерісі мен академиялық ұтқырлықты ұжымдық түсіну, бұл өз үйі/шетелде, жергілікті/жаһандық, кіріс/шығыс және физикалық/виртуалды (онлайн) сияқты түсініктермен немесе өлшемдерімен байланысты дуализмге дәстүрлі көзқарас шеңберінен тыс қарау арқылы ғана студенттердің жағдайын жасауға тікелей әсер етуге болады. Ғалымдардың пікірінше, бұл позицияларды қайта қарау қажет, себебі «COVID-19» дуализмді және оларды жеңудің дәстүрлі тәсілдері қалай өзгергенін анық көрсетті [6]. Трансұлттық ынтымақтастық, цифрлық технологияларды дамыту және білім беруді цифрландыру, оқу бағдарламалары мен виртуалды қоғамдастықтар тікелей әсер ететін физикалық қозғалыссыз (онлайн) білім мен ғылыми идеялардың ұтқырлығына назар аударуға шақырамыз. Себебі, білім мен ғылыми байланыстардың ұлттаралық ұтқырлығы, физикалық орын ауыстырусыз (онлайн) халықаралық білім берудегі элиталық үрдістердің шеңберінен шығып, жоғары білім беруді халықаралық деңгейге көтеру үдерісін неғұрлым инклюзивті және әділетті етуге қабілетті орта жасау қажет және студенттердің шетелде саяхаттауға, оқуға мүмкіндігі бар адамдар қатарына қосады.

Бұл мақалада, сонымен қатар өзгермелі контексте жоғары білімді халықаралық деңгейге көтеру үдерісі қайта ойластыру үшін жаңа эпистемологияларды, қажеттіліктер мен идеялар, дәлелдемелер көздерін зерттейді. Ұлыбритания университеттерінің бағдарламалық мәлімдемелерін халықаралық білімге қалай ұсынылғанын және оның шеңберінде институционалдық бірегейлікті құруға және басқа елдерге ұсынуға қалай ықпал еткенін түсіну үшін талдау жасаған дұрыс. Олардың үлгілеріндегі оғарғы білімді халықаралық деңгейге көтеру үдерісінің тұжырымдамасы үш өлшемнен тұрады: бедел, мақсатты оқыту және эмоциялық дамуды пайдалана отырып, бағдарламалық мәлімдемелерде ұсынылған басты бағыттар - институттарды кластерлеу және халықаралық білім беру миссиясының әрбір елдермен байланыстағы ерекшеліктерді анықтау үшін пайдаланылатын Вебериян (*М. Вебер идеясының жалпы атауы – авт.*) идеалдарының жиынтығын айқындауға мүмкіндік береді. Ал, талдау барысында, ұлттық сектордағы білімді интернационалдыру үшін, ұлттық білім - бедел мәртебесі және ресурстармен қамтамасыз етілу қажет. Бұл ұсыныс, үкіметтер мен министрліктер жүргізетін жоғарғы білімді халықаралық деңгейге

көтеру үдерісі саясатының мақсаттарынан келіп шығады, әсіресе Ұлыбританияда, Австралияда және АҚШ-та болып жатқандай, білім берудің нарықтық ортадағы қазіргі теңсіздігінің күшейтетіндігін анық көрсетеді [6].

Жоғарғы білімді халықаралық деңгейге көтеру үдерісі тікелей деколониалдықты салыстыру үдерісіне әкеледі. Атап айтсақ, нәсілдік және түстер, білім өндірісі мен ұлттық ұстанымдылық, «дамыған және дамымаған елдер», т.б. анықтамаларды түсіну үшін генеративті үдеріс болып табылатыны анық. «Әңгімелесу» тәсілін пайдалана отырып, зерттеушілер соңғы онжылдықта зерттеулер мен оқу практикасына өздерінің жеке тәсілдерін қалай өзгергенін атап өтеді, сондай-ақ геосаяси үрдістер, институционалдық шешімдер қабылдау және оқу бағдарламаларын әзірлеу арасындағы байланыстарды жіті қадағалайды. Зерттеушілердің ғылыми ойлары сенімді, ал тиісті әдебиет бойынша зертеуге жол көрсету, одан әрі ғылыми жұмыс үшін пайдалы құрал болып табылады.

Осы мақалада ұсынылған зерттеулер көптеген зерттеулерге негізделе отырып, біздің қазіргі тынымсыз уақытымызда, жоғары білімді халықаралық деңгейге көтеру үдерісін қайта қарауды ұсынамыз. Мысалы, барлық дамыған елдер «халықаралық жоғары білімнен бірдей ұтады ма?» деген сұраққа жауап беруге тиіспіз, себебі дамыған және дамушы елдер арасында ұлттық күштердің теңсіздігі бар екені сөзсіз және биліктің мұндай мәселені тікелей көтеруі халықаралық білім беру жүйесіне әсер етеді.

Еуропалық екі перифериялық елдің - Түркия мен Польшаның мысалында, көптеген зерттеушілер, ұлттық контекстің жоғары білім берудің халықаралық практикасына тікелей әсерін талдау арқылы, төрт ортақ ұлттық проблеманы ерекшелеп көрсетуге болады.

Олар, саяси тұрақсыздық, экономикалық даму, әлеуметтік-мәдени нормалар және тарихи мұра, сондай-ақ қосымша ретінде елдің периферия ретіндегі жағдайы. Жоғарғы білімді халықаралық деңгейге көтеру үдерісіне стандартталған көзқарас проблемасын көрсете отырып, халықаралық жоғары білім беру үшін орталықтандырылмаған (білім және ғылым министрлігі жоқ) білім беру жүйесінің стратегияларының маңыздылығын көрсетуге болады.

Жоғарғы білімді халықаралық деңгейге көтеру үдерісін жаңа көзқараспен түсіндіру үшін, мемлекеттік құрылыс түсінігін пайдалану көптеген батыстық зерттеуде қарастырылады [7]. Шетелдік студенттердің мобильділігі мен кейбір заңнамаларға оқу-ғылым мигранттары, яғни көшіп келушілерді тарту мәселесі бүгінгі күні бұлыңғыр болып бара жатқанын түсіндіру үшін «эдуграция» (EDU – білім) ұғымын пайдалануға болады.

Канада мемлекетінің мысалында, жоғары оқу орындарына шетелдік студенттердің көшіп келуі жұмысшылардың қалыптасуы факторлары ретінде қалай және қай бағытта мемлекеттік қаржылық қолдау беру мәселесін қарастырған жөн. Себебі, мемлекеттік құрылыс пен жоғарғы білімді халықаралық деңгейге көтеру үдерісі арасындағы логикалық байланысын қалай пайдаланғанын көрсете аламыз. Сыни талдауды пайдалана отырып, «шекаралық империализм» және «қоныстық колониализм» деген екі ұғымды бөліп көрсетуге болады және жоғары білім беру секторы «иммиграция» арқылы ұлттық мемлекеттік құрылыс идеясын қалай пайдаланатынын Канада елі жақсы мысал бола алады.

Халықаралық білім беру дағдарыстың ықпалымен де, ұлттық және жаһандық деңгейлерде, басқа да неғұрлым ыңғайлы мақсатта қайта пайымдаулардың және білім секторының өзгермелі болмысының ықпалымен де қалыптасады. Соңғы уақытта халықаралық білім берудегі дағдарыс «COVID-19» пандемиясымен байланысты болды, бірақ басқа да әлемдік оқиғалар халықаралық білім беру қызметі мен тәжірибесіне әсер етті [7].

Бұл проблемалардың көпшілігі бұрынғы ғылыми жұмыстарда болжанған, бірақ өзара байланыстар мен дағдарыс қарқынының ауқымы мен күрделілігі оның жеке адамдар мен институттарға әсерін көрсету әрекетінде «немқұрайлық» түсінігін қалыптастырды.

Халықаралық білім беру - экономикалық және білім беру контексін біріктіреді, себебі оның саяси салдары бар. Иммиграциялық саясатпен білім берудің өзара әрекеттесуі – «COVID-19» пандемиясы мен Украинадағы соғысты қоса алғанда, түрлі дағдарыстардан туындаған одан да күрделі сала. Канаданың жоғары білім беру жүйесінің 2021 жылдан бері бұл дағдарысты қалай бастан кешіп келе жатқанын зерттеп, нәсілдік, экономикалық және қоғамдық қауіпсіздіктің халықаралық білім беруге қалай әсер ететініне назар аудару қажет. Үкіметтің екі жеке саяси бастамасын талдау арқылы, пандемия кезінде студенттердің ұтқырлығын қолдауға бағытталған және соғыс кезінде украиндық босқындарға уақытша қоныс аударуға және білім алумен айналысуға мүмкіндік берген Канада мемлекетіндегі бастама маңызды үдеріс. Бұндай зерттеу, халықаралық білім беру саласындағы саясаттың тұжырымдамасы мен қолданылуына неолибералдық экономикалық үлгілер және Канада жағдайында көшіп келушілердің әртүрлі топтарына қатысты көмектің тең еместігін қабылдау білім саласына қалай әсер ететінін көрсетеді.

Халықаралық білім берудің неғұрлым өзекті мәселелерінің бірі, студенттердің әл-ауқатымен және оның секторды дамыту бағыттарын қалай қалыптастыруымен байланысты. Халықаралық білім берудің игілігіне назар аударуға және даму бағытын өзгертуге мүмкіндік беретін қағидат ретінде «қамқорлық әлеуеті» қарастырылады. Онда АҚШ-та, Ұлыбританияда, Канадада және Австралияда халықаралық білім беру контексінің негізінде, «адами және адамгершілікке негізделген қағидалар» халықаралық білім беру үшін негізгі кеңістік болып табылады және жоғарғы сыныптарда және одан тыс жерлерде (аудиторияларда) оқытумен байланысты.

«Қамқорлық пен әл-ауқатқа назар аударудың» халықаралық білім беру, институционалдық қолдау және шетелдік студенттерге арналған зерттеулер саласындағы саясатты қайта ойластыру мүмкіндіктерін ұсынуының үш негізгі аспектісі қарастырылады.

«Қамқорлыққа» баса назар аудару, бұл шетелдік студенттердің әл-ауқатын және олардың тәжірибесінің сапасын арттыруға ықпал ететін орта құру үшін шешуші мәнге ие болады. «Қамқорлықты» басшылық қағидат ретінде қабылдау, халықаралық білім беру мақсаттарын қайта анықтау және іске асыру үшін шешуші фактор ретінде де қарастырылу қажет.

Халықаралық білім беру үдерісінің оқу жоспарларына халықаралық тәжірибелерді енгізу үшін пайдаланылатын ұйымдастырушылық контекст пен стратегияларды пайдалану қажет. Голландия университетінің мысалында, оқу бағдарламаларын жоғарғы білімді халықаралық деңгейге көтеру үдерісінің төрт түрлі тәртіптік тәжірибесін ұсынылған [8].

Университет академиялық пәндер ретінде, студенттің жеке басынан сай ұйымдастырушылықтың ерекшеліктерін, сондай-ақ олардың оқу орны мен оның ресурстық шектеулерін жеке басынадағы өзгерістерге қалай әсер еткеніне назар аударған. Нәтижелердің негізгі тақырыбы, оқу бағдарламасын жоғарғы білімді халықаралық деңгейге көтеру үдерісінің жеке және тәртіптік уәждері мен оқу орны шетелдік студенттерді қолдау үшін пайдаланатын стратегиялар мен ресурстар арасындағы қайшылықтар болды. Осының нәтижесінде, көптеген зерттеу мақалаларында, интернационалданудың маңызды факторлары және басымдықтары мен дамыған елдердің үстем «дүниетанымын» таңатын ұлттық контексте жұмыс істейтін пәндер саласында зерттеулер жүргізу мен оқыту кезінде туындайтын проблемалар қаралады. Осындай талдау, ғалымдардың әртүрлі ұқсастықтарын, сондай-ақ оқу орны контекстінде, оның мазмұны, ресурстары мен стратегияларында пәндердің нормаларын, құндылықтары мен басымдықтарын ескеретін, жоғары дәрежеде берілетін өзгерістердің тұтас үдерістерін қабылдау қажеттілігін дәлелдейді.

Талдау бірліктері ретінде университеттік оқытушыларға арналған өзінің зерттеуінде кей ғалымдар Гонконгтың үш университетінде әртүрлі пәндер оқытушыларымен өткізілген 34 сұхбатқа сүйенеді. Сұхбат авторлары оқытушылардың жұмысы халықаралық білім беру контекстінде жазылуға тиіс екенін атап өткен жөн: Гонконгтың саяси ортасы жергілікті, өңірлік және жаһандық ортаның өзара әрекеттесуіне байланысты шиеленіскен [9].

Оқу бағдарламаларын жоғарғы білімді халықаралық деңгейге көтеру үдерісі тұжырымдамасына сүйеніп, оқытушылардың «білімді» қалай тартатынына және өздерінің оқытушылық практикасында «білімге» қалай ықпал ететініне назар аудару қажет. Бұдан басқа, осы саладағы жұмыстардың нәтижелерін пайдалана отырып, халықаралық білімде маңызды пәндер «мазмұнына шоғырланған» және «оқу жоспарындағы» болмысқа «шоғырланған» деген бес тәсілді көрсете аламыз. Яғни, пәндердің типологиясын анықтаймыз: «қатал» (көбіне жаратылыстану ғылымы) ғылымдардың оқытушылары ғылымның әртүрлі контекстерде оларды нақты оқыту маңызды деген ойда, ал «жұмсақ» пәндер (көбіне гуманитарлық ғылымдар) «білімді» оқытушылардың тікелей тәжірибесін және осы оқу бағдарламасындағы білімдер туралы болжамдарды қарастыратын практиканың маңыздылығын көрсетеді.

Университеттер әрдайым өздерінің зерттеулерінде, студенттерді оқытуында және мамандарының қоғамға қызмет етуінде «халықаралық аспектілерді» ескереді, бірақ тұтастай алғанда, бұл аспектілер айқын және бәрін қамти алмайтын, арнайы, фрагменттік білім деңгейінде болды. Өткен ғасырдың соңғы онжылдығында экономикалық және қоғамдық салада өсіп келе жатқан жаһандануы мен өңірлену үдерісі – білім саласының дамыған елдердің экономикасының талаптарымен және «қырғи-қабақ соғыстың» аяқталуымен анағұрлым сәйкес стратегиялық көзқарас үшін жағдай жасады. Экономикалық ынтымақтас-тық және даму ұйымы, білім, ғылым және мәдениет мәселелері жөніндегі Біріккен Ұлттар ұйымы және Дүниежүзілік банк, Ұлттық үкіметтер, Еуропалық одақ және Халықаралық университеттер қауымдас-тығы сияқты жоғары білім беру ұйымдарының реформаларының басты күн тәртібінде - жоғарғы білімді халықаралық деңгейге көтеру үдерісін бірінші орынға қойды.

Жоғарғы білімді халықаралық деңгейге көтеру үдерісі дамыған елдерде де, сондай-ақ нарығы қалыптасып келе жатқан және дамып келе жатқан елдерде де жоғары білім берудегі өзгерістердің негізгі

факторына айналды. Студенттердің, ғалымдар мен халықаралық бағдарламалардың ұтқырлығы; беделі және халықаралық брендинг (жаһандық және өңірлік рейтингтерде көрініс табатын); және ынтымақтастықтан бәсекелестікке ауысу парадигмасы - бұл соңғы 30 жылдағы жоғары білім берудегі интернационалданудың негізгі көріністері. Халықаралық білім беру – медиалық индустрияға, қосымша табыс көзіне және сол мемлекеттің беделін көтерудің басты құралына айналды.

Жоғарғы білімді халықаралық деңгейге көтеру үдерісі төмендегі түсінікпен айқындала бастады: «Халықаралық, мәдениетаралық немесе жаһандық өлшемдерді ұлттық мақсаттарға, функцияларға енгізу және орта білімнен кейінгі білім беру процесі», бұл үдерісті жалпы және ұлттық құндылық жағынан бейтарап түрде нақты сипаттайды.

Соңғы 30 жылда жоғарғы білімді халықаралық деңгейге көтеру үдерісінің негізгі бағыты мынадай болды: - Ел ішіндегі интернационалдануға емес, шетелдегі интернационалдануға көбірек көңіл бөлінеді; - Жоғарғы білімді халықаралық деңгейге көтеру үдерісі саяси стратегиялық, жан-жақты және орталық емес, арнайы, фрагменттік және маргиналдық сипатқа ие; - Барша жаһандық және мәдениетаралық нәтижелерге қол жеткізуге емес, студенттер мен оқытушылардың шағын элиталық тобының мүдделеріне бағытталған; - Үнемі өзгеріп отыратын саяси, экономикалық, әлеуметтік/мәдени және білім беру уәждерінің жиынтығымен айқындалады, әрі экономикалық уәждерге көбірек көңіл бөлінеді; - Ұлттық, өңірлік және жаһандық рейтингтер барған сайын ұлттық білім беру жүйесіне жақсы/жаман әсерін тигізуде; - Жоғары білім берудің үш негізгі функциясының халықаралық аспектілері толық келісілмеген: білім беру, ғылыми зерттеу және қоғамға қызмет ету; - Жоғары оқу орындарының стратегиялық таңдауы мен басты назары ұлттық үкіметтердің басымдығына бағытталмаған.

Алайда соңғы онжылдықта осы үрдістерге енгізілген өзгешеліктерді байқауға болады. Академиялық ұтқырлық бұрынғысынша бүкіл әлемде, жоғарғы білімді халықаралық деңгейге көтеру үдерісі аясында неғұрлым басым фактор болып табылғанымен, ел ішіндегі оқу бағдарламаларын халықаралық деңгейге көтеру үдерісіне көбірек көңіл бөлінуде. Сондай-ақ, кешенді білім берудің барлық аспектілерін қамтитын жоғарғы білімді халықаралық деңгейге көтеру үдерісін жақсы жағынан насихаттау жиі айтылып келеді. Экономикалық негіздемелер мен халықаралық рейтингтер бұрынғысынша жоғарғы білімді халықаралық деңгейге көтеру үдерісінің күн тәртібін анықтаса да, қазір жоғарғы білімді халықаралық деңгейге көтеру үдерісінің басқа себептеріне көбірек көңіл бөлінуде. Мысалы, халықаралық аспектілерді жоғары білім сапасын қамтамасыз ету тетіктеріне, студенттерді оқыту нәтижелеріне байланысты институционалдық саясатқа және ұлттық және әлемдік аккредиттеу агенттіктерінің жұмысына әсер етуге назар аударылуға. Бұрын жоғары білім беру саласындағы алмасу мен ынтымақтастық, бейбітшілік пен өзара түсіністік, адами капиталды дамыту және мемлекетаралық ынтымақтастық сияқты халықаралық қызметті айқындаған дәстүрлі құндылықтар, халықаралық білім беру түсінігінде әлі де болса, бәсекелестікке, табысқа және беделге/брендингке ұмтылудан кейінгі орында [10].

Әлемдік қоғамды зерттейтін ғалымдар әдетте жаһандық үрдістердің таралуына назар аударса, салыстырмалы білім берудің ежелгі дәстүрі жаһандық модельдер әртүрлі ұлттық контексте қалай оқшауланатынын зерттейді. Салыстырмалы білім берумен айналысатын ғалымдар, білім беру практикасындағы вариациялардың әртүрлі ұлттық мәдени контекстерде жаһандық модельдерді «оқшаулау» немесе «бейімдеу» нәтижесінде қалай пайда болатынын зерттеді [11]. Әлеуметтануда скандинавиялық институционалистік модельдер жергілікті контекстерге бейімделуіне қарай «қалай аударылып, қалай редакцияланатынын» зерттеді; бұл жұмыста «аударма» - контекстер арасында орын ауыстыруды білдіреді, ал «редакциялау» - модельдердің орын ауыстыруына қарай бейімделетін, өзгертілетін және әртүрлі мағыналармен толықтырылатын процесті білдіреді.

Скандинавиялық институционалистердің жұмыстарына сүйене отырып, жаһандық білім беру модельдерінің диффузиясын түсіну үшін, талдау деңгейлерін біріктіретін жаңа тәсілдер қажет деп есептейміз. Олар «аударманы» жеке деңгейде зерделеу, ғалымдарға жаһандық модельдерді таратуға мүдделі түсініктердің «мағыналық тұжырымдарын жақсы түсінуге көмектеседі» деп санайды, өйткені олар өздерінің жергілікті зерттеулерінде жаһандық идеяларды қарастырады, талдайды, сараптайды. Олардың түрлі деңгейлердегі талдауды интеграциялауға сәйкес, жоғары білім басшылары өз ұйымдары үшін «жоғарғы білімді халықаралық деңгейге көтеру үдерісінің» артықшылықтарын қалыптастырған кезде, микродеңгейде редакциялау қалай жүргізілетінін теориялық тұрғыдан қарастыру үшін скандинавиялық институционализмге сүйенеді [12].

Сонымен, халықаралық білім беру саласының жалпы жағдайын түсіну үшін ең алдымен «сұрақ-жауап» бағытында сұхбат немесе сауалнама жүргізу қажет. Сипаттамалық талдауда әрбір артықшылықты таңдаған респонденттердің пайызын есептеу қажет. Содан кейін ұлттық контекст қандай да бір

артықшылықты таңдауға әсер ететінін түсіну үшін ұлттық кластерлеу шарасы болып табылатын әрбір жауап үшін ортақ коэффициентті есептеу қажет. Мемлекеттік кластерлеудің жоғарылығы ұлттық контекстік факторларды түсінуді қалыптастыратынын көрсетеді.

Содан кейін, сұрау нәтижесінде пайда болған артықшылықтарды таңдаумен қандай ұлттық факторлар байланысты екенін түсіну үшін регрессиялық талдау жүргізген дұрыс. «Тәуелді ауыспалы» - бұл жоғары оқу орнының үздік үштікке не бестікке сай қандай артықшылықты таңдағанын немесе таңдамағанын көрсететін «бинарлық ауыспалы» [13].

XX ғасырдың екінші жартысында білім беру әлдеқайда интернационалды болды. Бұл кезеңде үкіметтер халықаралық ынтымақтастық пен алмасу арқылы жоғары білімді халықаралық деңгейге көтеру үдерісіне баса назар аударады. Институттар мен университеттер өз зерттеулері мен пәндік оқытуларын жоғарғы білімді халықаралық деңгейге көтеру үдерісіне сай стратегияларын әзірлей бастады.

Бұл үдеріс неге болып жатыр? Бұлай жаһандандудың себептері неде? Жоғарғы білімді халықаралық деңгейге көтеру үдерісі мультикультуралық және интернационалды қоғамның барлық заманауи проблемаларының шешімі болып табыла ма? Ақырында, неліктен ел немесе жоғары оқу орындары жоғарғы білімді халықаралық деңгейге көтеру үдерісін барынша дамытуға тырысуда? Бұл маңызды сұрақтар жоғары білімді халықаралық деңгейге көтеру үдерісінің маңыздылығына байланысты, оларға жауап беріп көрелік.

1. Миссия туралы өтініш: Университеттің мақсаты бакалавриат деңгейінде де, магистратура деңгейінде де өнер және ғылым саласында сапалы білім беру болып табылады.

2. Пайымдау туралы мәлімдеме: Әлемді тану туралы мәлімдемелер әлемді жақсартатын, студенттер үшін әлемді ашатын, бағдарланған және инновациялық бағдарламалар түлектерінің мансабын қамтамасыз ететін, білім беру мен зерттеулердің, оқыту мен оқытудың неғұрлым жоғары сапасына, озық тәжірибеге, қоғамдастықпен тиімді өзара іс-қимылға, мультикультурализм мен халықаралық кәсіпорында жұмыс, валютаға және қаржылай қолдау, инновациялық педагогикаға қолжетімділікті кеңейтуге, технологияларды шығармашылық пайдалануға қол жеткізе алады.

3. Негізгі құндылықтар: Тұтастық пен өзара құрмет, адалдық пен өзіне есеп беру, сондай-ақ зияткерлік қатаңдық жоғары білім беруді халықаралық деңгейге көтеру үдерісінің негізгі құндылықтары болып табылады.

4. Жоғарғы білімді халықаралық деңгейге көтеру үдерісі мақсаттары: Жоғары білім беруді халықаралық деңгейге көтеру үдерісінің мақсаттарында белгіленген мерзімде қол жеткізу үшін нақты, өлшенетін, қол жеткізілетін және өз табиғаты бойынша шынайы болуға тиіс.

5. Қызметтер: Университеттердің ерекшелігі олар ұсынатын қызметтер болып табылады. Жоғары білімді халықаралық деңгейге көтеру үдерісі халықаралық ғылымды құру мақсатында білім беру іс-шаралары мен жоспарларында, ең бірінші толеранттылық пен халықаралық ынтымақтастықты талап етеді. Бүгінгі проблемаларға қарамастан, жоғары білім беруді халықаралық деңгейге көтеру үдерісі үшін коммуникативтік дағдылар, ұтымдылық, шығармашылық ойлау, белсенді қатысу, ұжымдық іс-қимыл, бір-біріне төзімділік, сыни қабылдау және ерекше ғылыми тәсіл қажет.

Осыны негізге ала отырып, жоғары білімді халықаралық деңгейге көтеру үдерісінің басты алғышарттары мынадай деген ойға келдік: 1. Мәдениетке, географияға және өңірлік саясатқа қарамастан, біз төзімділікке назар аударуға тиіспіз: 2. Мәдениеттерді тану мен бейімделуді іске асыруды көтермелеу және екі жақты құрметті ұстану: 3. Басқаларда бар өзімізге қажетті дағдыларға, төзімділікке және оқытуға қол жеткізу: 4. Қажеттіліктерді қамтамасыз ететін әлемдік сын-қатерлерге дайын болу және өз жоспарын іске асыру: 5. Мәдени мәселелерді шешудегі икемділік: 6. Халықаралық проблемаларды шешуде сындарлы көзқарастың қажеттілігі: 7. Өзіне жауапкершілік алу және өңірлік және халықаралық жобаларды тиімді орындауға ұмтылу. Университеттер жарқын болашақ үшін, екіжақты білім алу мүмкіндігіне дайындалу үшін халықаралық ынтымақтастық негізінде өздерін қайта құруға тиіс.

Алғышарттарды, анықтамаларды және қажетті жағдайларды шолу - жоғары білім беруді халықаралық деңгейге көтеру үдерісінде түрлі элементтердің әртүрлі рөл атқаратынын көрсетеді. Бұл элементтер әртүрлі анықталады, мысалы, ғылыми зерттеулер, іс-шаралар, проблемалар, факторлар мен стратегиялар, т.б. Стратегия университеттің ғаламдық миссиясын зерттеуге, оқытуға, сервистік функцияларға, саясат пен басқару жүйесіне ықпалдастыру жөніндегі қызметін сипаттауға қолданылады. Осылайша, жоғарғы білімді халықаралық деңгейге көтеру үдерісі қолайлы және жедел жүзеге асатын стратегияны қажет етеді. Мысалға, Токио университеті жоғары білімді халықаралық деңгейге көтеру үдерісінің бес стратегиясын анықтады [14]. Бұл стратегиялар жаһандық сипатқа ие және оларды басқа университеттер өз жоспарларын іске асыру үшін пайдалана алады. Осы стратегиялар шеңберінде барлық деңгейдегі адамдар өз рөлдері мен міндеттерін тиімді орындауға тиіс. Тұтастай алғанда, бес стратегия: білім берудің жоғары

халықаралық стандарттарын қамтамасыз ету; халықаралық зерттеу желілерін нығайту жолымен ғылыми-зерттеу қызметін кеңейту; халықаралық қоғамдастықпен ынтымақтастыққа жәрдемдесу; «ішкі білімді халықаралық деңгейге көтеру үдерісін» ілгерілету үшін инфрақұрылымды жақсарту; жоғарғы білімді халықаралық деңгейге көтеру үдерісінің ұзақ мерзімді жоспарын әзірлеу [15].

Осы стратегияларға қосымша, жоғары білім беруді халықаралық деңгейге көтеру үдерісі - білім беру бағдарламаларына, зерттеу қызметіне, білім беру реформаларына белсенді қатысуға, жоғары білім берудегі халықаралық және ұлттық өзгерістердің сын-қатерлеріне, мүмкіндіктері мен салдарына баса назар аударатынын атап өту маңызды. Жоғары білімді халықаралық деңгейге көтеру үдерісіндегі ең маңызды көзқарас «әртүрлі салада білім беру және халықаралық зерттеу бағдарламаларына қатысу» болып табылады. Осы маңызды бағытпен жоғарғы білімді халықаралық деңгейге көтеру үдерісі негізінен тәжірибе мен өңірлік артықшылықтарды біріздендіру барысында кездесетін олқылықтардың алдын алады. Жоғарғы білімді халықаралық деңгейге көтеру үдерісі да біріздендіруге ғана емес, ынтымақтастыққа да баса назар аударады.

Зерттеу нәтижелері. Сонымен, әлемдік тәжірибеге негізделген жоғары білім беруді халықаралық деңгейге көтеру үдерісінің неғұрлым маңызды стратегиялары мыналар болып табылады:

- оқулықтарды қайта қарау және әлемдік қоғамдастық білімінің мазмұнына және халықаралық проблемаларға сәйкес келетін курстарды ұсыну;

- Университеттерді жоғарғы білімді халықаралық деңгейге көтеру үдерісінде әлеуметтік, экономикалық және мәдени салдарларын іске асыру үшін гуманитарлық ресурстарды дамыту;

- Студенттік одақтар мен университеттер ғылыми кеңестерінің ғылыми және мәдени ынтымақтастығы;

- Қолданыстағы білім беру бағдарламаларының мазмұнын ұсыну үшін салыстырмалы зерттеулерді пайдалану;

- Жоғары білім берудегі мәдениетаралық жоспарлау дағдыларына назар аудару;

- Студенттердің халықаралық қауымдастықтағы қабілеттері мен дағдыларын игеруі;

- Шетелдік студенттер үшін арнайы оқулықтарды жоспарлау;

- Университеттер арасында тәжірибе алмасу;

- Университеттер арасындағы тиімді және неғұрлым халықаралық ғылыми ынтымақтастықтың себебі;

- Әлемдік стандарттарға сәйкес білім беру және зерттеу қызметі үшін университеттік ғылыми ортаны байыту;

- Университеттер арасындағы өңірлік және халықаралық ынтымақтастық арқылы уақыт талаптарына сәйкес білім беру бағдарламаларын жоспарлау;

- Университеттерге ғылыми кеңестер мен шетелдік студенттер санын көбірек қабылдау;

- Жоғары білім берудегі зерттеушілерді, ғылыми кеңестер мен жас менеджерлерді қолдау;

- Халықаралық зерттеу жобаларын жоспарлаудағы, орындаудағы, оларға қол жеткізудегі тиімді ынтымақтастық;

- Ғылыми кеңестердің жаңа технологияларды пайдалануы үшін жағдайлар жасау;

- Халықаралық және өңірлік деңгейлерде өзара іс-қимыл арқылы ғылыми ынтымақтастықты жүзеге асыру;

- Уақытты үнемдеу және жоғары білімнің басқа секторларында қолда бар капиталдарды пайдалану үшін қоғамдық ақпаратты дайындау;

- Халықаралық жоғары білім беруді дамыту үшін басқару деңгейінде қажетті даярлық;

- Жоғары білім міндеттерін шешу үшін басқару деңгейінде қажетті даярлық;

- Білім беру бағдарламаларының сапасын ілгерілету үшін халықаралық және өңірлік ынтымақтастықты дамыту [16].

Жоғарғы білімді халықаралық деңгейге көтеру үдерісі - бұл студенттерге байланысты кездейсоқ жұмыстар емес, ретке келтірілген мақсатты әрекеттердің нәтижесі. Жоғары оқу орындары үшін қазіргі заманғы білім беру жүйесінде жоғарғы білімді халықаралық деңгейге көтеру үдерісінің маңыздылығын асыра бағалау маңызды.

Осы үдерістің оң жақтарына тоқтала кетелік:

Академиялық сапаны арттыру. Білім беру мекемелері білім беру стандарттарын қолдайды және бұл стандарттар елден елге беріледі. Жоғарғы білімді халықаралық деңгейге көтеру үдерісі арқылы жоғары оқу орындары түрлі тәжірибелермен танысады және олардың кейбіреулерін өздеріне бейімдей алады, бұл оларға академиялық білімді жетілдіруге көмектеседі. Бұдан басқа, бұл мекемелер жақсартуға және

басшылыққа мұқтаж басқа да жоғары оқу орындарымен өздерінің озық тәжірибелерімен бөлісе алады. Жоғары оқу орындары бұл мәселені стратегиялық әріптестіктің көмегімен жақсырақ зерттей алады [17].

Халықаралық деңгейге бағдарланған студенттер мен оқытушылар. Бәсекелестік бизнестегі ең жақсы нәтижені туғызатыны бұрыннан белгілі. Осындай контексте халықаралық стандарттар және практикамен танысқан студенттер мен оқытушылар өз достарын және әріптестерін оқуға шабыттандырып, көп нәрсеге қол жеткізуі тиіс. Студенттер мен оқытушылар әлемдік деңгейде бәсекеге қабілетті білім беру дайындығынан өткенде, бұл анағұрлым мықты жаһандық қоғамдастық құруға ықпал етеді.

Студенттер үшін ұлттық және халықаралық азаматтық. Біліми көші-қон (эдукация) студенттердің шетелде оқуды таңдауының негізгі себептерінің бірі болып табылады. Жоғары оқу орындарының интернационалдануымен студенттер жаңа елдерге көшуге неғұрлым дайын бола бастайды.

Шетелдік студенттер санын ұлғайту үшін әлеует. Жоғары оқу орындары шетелдік студенттердің ғылыми және біліми ұсыныстарын пайдаланады, олар өз елдеріндегі достарымен және туыстарымен өз тәжірибелерін бөліседі, бұл түштеп келгенде шетелдік студенттер санының артуына әкеп соғуы мүмкін.

Табыс алу, миды дамыту. Жоғарғы білімді халықаралық деңгейге көтеру үдерісі жоғары оқу орны жұмысының тиімділігін арттырады. Оқу орны өзін-өзі жетілдірілгендіктен, ол әлемнің түкпір-түкпірінен ең ақылды тұлғалар мен таланттарды тартады. Бұл тек оқу орындарының ғана емес, сол елді мекендердегі бизнестің де кірістерінің ұлғаюына алып келеді. Оқу орындары студенттердің не қызметкерлердің ұлтына қарамастан жарқын да ақылды адамдарды тартатындықтан, ақыр соңында олар тағылымдама кезінде немесе оқуды аяқтағаннан кейін сол қоғамдағы секторға әсер етеді деп күтіңіз [18].

Қорытынды. Жоғарғы білімді халықаралық деңгейге көтеру үдерісі практикасы академиялық ортаның бәрін қамтитын және инклюзивті академиялық ортаны қалыптастыруға ықпал етеді. Ол шетелдік студенттің мәдениетін танумен шектелмейді. Ол түрлі мәдениеттерді түсінуге, қабылдауға және білім беру тәжірибесіне ықпалдастыруға мүмкіндік береді.

Жоғары білімді халықаралық деңгейге көтеру үдерісін - ұлттық экономиканы, сауда мен беделді дамытудың маңызды факторы ретінде жиі қарастырады. Студенттер мен қызметкерлердің ұтқырлығын арттыру, филиалдар мен халықаралық провайдерлердің қатысуын кеңейту, сондай-ақ халықаралық таланттар үшін өсіп келе жатқан бәсекелестік аясында жоғары оқу орындары мен ұлттық үкіметтер білімді халықаралық деңгейге көтеру үдерісін пайдалану үшін де, бағыттау үшін де өз күштерін жұмылдыру қажет. Студенттерге пайдасы: шетелде оқу - бұл студенттердің жеке тұлғалық тұрғыдан да, кәсіби тұрғыдан да халықаралық тәжірибе мен даму тәсілдері, мысалы, түрлі мәдениеттермен танысу, тілдік дағдыларды жетілдіру және неғұрлым жаһандық тұлғаны қалыптастыру. Бұдан басқа, бұл, әсіресе, туған елінде қажетті білім мен дағдыларды алу мүмкін болмаса, мансаптық перспективаларды жақсарту үшін стратегия болуы мүмкін [19].

Жоғары оқу орындарына пайдасы: жоғары оқу орындары қаржылық тұрғыдан да, академиялық тұрғыдан да пайда көре алады. Жоғарғы білімді халықаралық деңгейге көтеру үдерісі ЖОО-ның беделін арттырып, үздік студенттер мен ғалымдар үшін халықаралық бәсекелестіктің күшеюіне байланысты, білім беру бағдарламаларының сапасын арттыра алады. Бұдан басқа, көптеген жоғары оқу орындарына, әсіресе таяу онжылдықтарда жастар санының күрт қысқаруы күтілетін елдерде, шетелдік студенттерді тарту өмірлік тұрғыдан қажет [20].

Қабылдаушы елдерге пайдасы: Қабылдаушы елдер экономикалық пайда ала алады. Қысқа мерзімді перспективада шетелдік студенттер тұруға арналған жалпы шығыстар есебінен қосымша табыс әкеледі. Ұзақ мерзімді перспективада шетелдік студенттер жоғары білікті қызметкерлердің ұлттық резервін толықтыра алады және сол арқылы ұлттық білім экономикасын нығайтуға ықпал ете алады. Бұл демографиялық өзгерістерді, халық санының келеңсіз динамикасын және білікті кадрлардың жетіспеушілігін бастан өткеріп отырған елдер үшін ерекше маңызды.

Бұл басқа елдер Жоғарғы білімді халықаралық деңгейге көтеру үдерісіді дамыту жөнінде шаралар қабылдамайды дегенді білдірмейді. Шын мәнінде, Жоғарғы білімді халықаралық деңгейге көтеру үдерісі үдерістерін қолдау үшін көптеген елдер (мысалы, шетелдік студенттер мен ғалымдарға преференциялар беру үшін өздерінің визалық саясатын қайта қарайды, өзара түсіністік туралы меморандумдар негізінде екіжақты немесе көпжақты келісімдер жасасады және еркін сауда туралы мәмілелер негізінде трансұлттық білім беруге жәрдемдеседі), сондай-ақ жанама шаралар (мысалы, саяси дискурстарда Жоғарғы білімді халықаралық деңгейге көтеру үдерісіді қолдайды және Жоғарғы білімді халықаралық деңгейге көтеру үдерісі жөніндегі қызметті жүзеге асыру үшін университеттерге дербестік береді).

Жоғарғы білімді халықаралық деңгейге көтеру үдерісі ЖОО-ның стратегиялары мен жоспарларындағы негізгі бағытқа ауысуы қажет. Шынында да, көптеген жағдайларда оқу орындары ұлттық жоспарсыз

жұмыс істейді. Ұлттық жоспарлар болған жағдайда, оқу орындары өзара қарама-қайшылықта немесе ұлттық күн тәртібіне сәйкес әрекет ете алмайды. Бір сөзбен айтқанда, жоғарғы білімді халықаралық деңгейге көтеру үдерісі - ұлттық стратегиялары мен жоспарлардың басты бағытына айналып, жеткілікті ресурстармен қамтамасыз етілген және бақыланатын жағдайда негізгі іс-қимылдарды айқындау қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Бранденбург, У., де Вит, Х., Джонс, Э., & Лиск, Б. (2019). Қоғам үшін жоғары білімнің интернационализациясы. *University World News*. Онлайн қолжетімді: <https://www.universityworldnews.com/post.php?story=20190414195843914>. (Қаралған күні – 23.05.24)
2. Бреден, Дж., До, Т., дос Анжос-Сантос, Л. М., & Норманд-Марконнет, Н. (2023). Қашықтықтан интернационализация: виртуалды мобильділіктегі студенттердің серіктестік тәсілі. *Higher Education Research & Development*, 42(5), 1182–1196. (Қаралған күні – 23.05.24). Қолжетімді: <https://scholar.google.com/>
3. Бруннер, Л. Р. (2023). Жоғары білімге иммиграция арқылы ұлт құру: сыни дискурс талдауы. *Higher Education Research & Development*, 42(5), 1086–1102. (Қаралған күні – 23.05.24). Қолжетімді: <https://scholar.google.com/>
4. Булут Шахин, Б., & Брукс, Р. (2023). Жоғары білімнің ұлт шеңберіндегі интернационализациясы: перифериялық екі елдің салыстырмалы талдауы. *Higher Education Research & Development*, 42(5), 1071–1085. Қолжетімді: <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/permacrisis>. (Қаралған күні – 24.05.24)
5. Кук-Сазер, А., Аллард, С., Марковичи, Э., & Рейнольдс, Б. (2021). Агенттік қатысуды арттыру: педагогикалық серіктестік арқылы мүмкіндіктер мен теңдікке қол жеткізу. *International Journal for the Scholarship of Teaching and Learning*, 15(2), 3. <https://doi.org/10.20429/ijstl.2021.150203> (Қаралған күні – 24.05.24)
6. Дай, К., Ху, Й., Ли, Х., & Оладипо, О. (2023). Қытайда докторлық зерттеулер жүргізу: халықаралық студенттердің қытай университеттерінде оқуға ынтымақ зерттеу. *Higher Education Research & Development*, 42(5), 1133–1149. (Қаралған күні – 25.05.24). Қолжетімді: <https://scholar.google.com/>
7. Деучар, А., & Горур, Р. (2023). Халықаралық білімдегі қамқорлық трансформациясы: мүмкіндіктер, мәселелер және өзгерістер. *Higher Education Research & Development*, 42(5), 1197–1211. (Қаралған күні – 24.05.24). Қолжетімді: <https://scholar.google.com/>
8. Фист, В., & Бретага, Т. (2005). Трансұлттық білімдегі дағдарыстарға жауап беру: жоғары білімнің жаңа сынақтары. *Higher Education Research & Development*, 24(1), 63–78. <https://doi.org/10.1080/0729436052000318578> (Қаралған күні – 24.05.24)
9. Филд, К. (2023). Халықаралық білім беру және тұрақты даму. *Campus Morning Mail*. Онлайн қолжетімді: <https://campusmorningmail.com.au/news/international-education-and-sustainable-development/>. (Қаралған күні – 25.05.24)
10. Грин, У. (2019). Жаһандық оқытуда «студенттер серіктес ретінде» тәсілін қолдану: мүмкіндіктер мен болжамдар. *Journal of Studies in International Education*, 23(1), 10–29. <https://doi.org/10.1177/1028315318814266> (Қаралған күні – 22.05.24)
11. Джонс, Э., Лиск, Б., Бранденбург, У., & де Вит, Х. (2021). Қоғам үшін жоғары білімнің интернационализациясы және жаһандық әлеуметтік жауапкершілік. *Journal of Studies in International Education*, 25(4), 330–347. <https://doi.org/10.1177/10283153211031679> (Қаралған күні – 23.05.24)
12. Ломер, С., Миттельмейер, Дж., & Кортни, С. (2023). Ұлыбритания университеттерінің стратегияларындағы интернационализацияның типологиясы: бедел, миссия және көзқарас. *Higher Education Research & Development*, 42(5), 1042–1056. (Қаралған күні – 22.05.24). Қолжетімді: <https://scholar.google.com/>
13. Маранжелл, С., & Д’Орази, Г. (2023). Австралиядағы университеттердің интернационализациясы туралы студенттердің түсініктерінің өзгеруі. *Higher Education Research & Development*, 42(5), 1230–1246. (Қаралған күні – 24.05.24). Қолжетімді: <https://scholar.google.com/>
14. Мацуомото, Р., & Вицко, М. (2023). Дағдарыс категориялары: халықаралық студенттер мен мәжбүрлі қоныс аударушылар ретінде Канадада жоғары білімге қол жеткізу. *Higher Education Research & Development*, 42(5), 1119–1132. (Қаралған күні – 25.05.24). Қолжетімді: <https://scholar.google.com/>
15. Монтгомери, С., & Трахар, С. (2023). Қайта үйренуді үйрену: жоғары білімдегі интернационализация мен деколонизация күн тәртібі арасындағы байланысты зерттеу. *Higher*

Education Research & Development, 42(5), 1057–1070. (Қаралған күні – 25.05.24). Қолжетімді: <https://scholar.google.com/>

16. Начатар Сингх, Дж. К., & Каур, А. (2023). Қытай жоғары білім беру аудиторияларындағы оқыту мен оқу интернационализацияланған ба? Халықаралық студенттердің көзқарасы. *Higher Education Research & Development*, 42(5), 1283–1297. (Қаралған күні – 23.05.24). Қолжетімді: <https://scholar.google.com/>

17. Олексийенко, А., Щепетильникова, И., & Фуриу, У. (2023). Украинадағы жоғары білімді интернационализациялау: өзгерістер мен мәселелер. *Higher Education Research & Development*, 42(5), 1103–1118. <https://doi.org/10.1080/07294360.2020.1823325> (Қаралған күні – 24.05.24)

18. Спердуги, В. Р. (2019). Жоғары білімдегі интернационализацияны вестернизациялау. *Journal of Comparative & International Higher Education*, 9(Spring), 9–12. Онлайн қолжетімді: <https://www.ojed.org/index.php/jcihe/article/view/887>. (Қаралған күні – 22.05.24)

19. Сазерленд, К. А., & Маршалл, С. Дж. (2023). Баршаға білім беру? Жаңа Зеландиядағы жоғары білімнің өткелі. In D. Karur, D. M. Malone, & L. Kong (Eds.), *Азия-Тынық мұхиты аймағындағы жоғары білім бойынша Оксфорд анықтамалығы. Oxford Handbooks.* <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780192845986.013.36> (Қаралған күні – 24.05.24)

20. Тран, Л. Т. (2020). Халықаралық студенттердің толық құндылығын түсіну. *University World News*. Онлайн қолжетімді: <https://www.universityworldnews.com/post.php?story=20200820103708349>. (Қаралған күні – 22.05.24)

21. Тран, Л. Т., & Уолл, Т. (2019). Ересектердің кәсіби біліміндегі Ubuntu: халықаралық студенттерді оқыту үшін теориялық талқылау және оның салдары. *International Review of Education*, 65(4), 557–578. <https://doi.org/10.1007/s11159-019-09776-3> (Қаралған күні – 25.05.24)

References:

1. Brandenburg, U., de Wit, H., Jones, E., & Leask, B. (2019). *Internationalisation in Higher Education for Society*. *University World News*. Available online at: <https://www.universityworldnews.com/post.php?story=20190414195843914>. (қаралған күні – 23.05.24)

2. Bredan, J., Do, T., dos Anjos-Santos, L. M., & Normand-Marconnet, N. (2023). Student empowerment for internationalisation at a distance: Enacting the students as partners approach in virtual mobility. *Higher Education Research & Development*, 42(5), 1182–1196. (қаралған күні – 23.05.24) <https://scholar.google.com/>

3. Brunner, L. R. (2023). Settler nation-building through immigration as a rationale for higher education: A critical discourse analysis. *Higher Education Research & Development*, 42(5), 1086–1102. (қаралған күні – 23.05.24) <https://scholar.google.com/>

4. Bulut Sahin, B., & Brooks, R. (2023). Nation-bounded internationalization of higher education: A comparative analysis of two periphery countries. *Higher Education Research & Development*, 42(5), 1071–1085. <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/permacrisis>. (қаралған күні – 24.05.24)

5. Cook-Sather, A., Allard, S., Marcovici, E., & Reynolds, B. (2021). Fostering agentic engagement: Working toward empowerment and equity through pedagogical partnership. *International Journal for the Scholarship of Teaching and Learning*, 15(2), 3. <https://doi.org/10.20429/ijsofl.2021.150203> (қаралған күні – 24.05.24)

6. Dai, K., Hu, Y., Li, X., & Oladipo, O. (2023). Conducting doctoral research in China: An exploration of international students' motivation to study at Chinese universities. *Higher Education Research & Development*, 42(5), 1133–1149. (қаралған күні – 25.05.24) <https://scholar.google.com/>

7. Deuchar, A., & Gorur, R. (2023). A caring transformation of international education: possibilities, challenges and change. *Higher Education Research & Development*, 42(5), 1197–1211. (қаралған күні – 24.05.24) <https://scholar.google.com/>

8. Feast, V., & Bretag, T. (2005). Responding to crises in transnational education: new challenges for higher education. *Higher Education Research & Development*, 24(1), 63–78. <https://doi.org/10.1080/0729436052000318578> (қаралған күні – 24.05.24)

9. Field, C. (2023). International education and sustainable development. *Campus Morning Mail*. Available online at: <https://campusmorningmail.com.au/news/international-education-and-sustainable-development/> (қаралған күні – 25.05.24)

10. Green, W. (2019). Engaging “Students as Partners” in global learning: Some possibilities and provocations. *Journal of Studies in International Education*, *23*(1), 10–29. <https://doi.org/10.1177/1028315318814266> (қаралған күні – 22.05.24)
11. Jones, E., Leask, B., Brandenburg, U., & de Wit, H. (2021). Global social responsibility and the internationalisation of higher education for society. *Journal of Studies in International Education*, *25*(4), 330–347. <https://doi.org/10.1177/10283153211031679> (қаралған күні – 23.05.24)
12. Lomer, S., Mittelmeier, J., & Courtney, S. (2023). Typologising internationalisation in UK university strategies: Reputation, mission and attitude. *Higher Education Research & Development*, *42*(5), 1042–1056. (қаралған күні – 22.05.24) <https://scholar.google.com/>
13. Marangell, S., & D’Orazi, G. (2023). Students’ changing conceptualizations of university internationalization in Australia. *Higher Education Research & Development*, *42*(5), 1230–1246. (қаралған күні – 24.05.24) <https://scholar.google.com/>
14. Matsumoto, R., & Viczko, M. (2023). Categorizations of crisis: Access to higher education in Canada as international students and forcibly displaced people. *Higher Education Research & Development*, *42*(5), 1119–1132. (қаралған күні – 25.05.24) <https://scholar.google.com/>
15. Montgomery, C., & Trahar, S. (2023). Learning to unlearn: Exploring the relationship between internationalisation and decolonial agendas in higher education. *Higher Education Research & Development*, *42*(5), 1057–1070. (қаралған күні – 25.05.24) <https://scholar.google.com/>
16. Nachatar Singh, J. K., & Kaur, A. (2023). Is teaching and learning in Chinese higher education classrooms internationalized? Perspectives from international students in China. *Higher Education Research & Development*, *42*(5), 1283–1297. (қаралған күні – 23.05.24) <https://scholar.google.com/>
17. Oleksiyenko, A., Shchepetylnykova, I., & Furiv, U. (2023). Internationalization of higher education in tumultuous times: Transformative powers and problems in embattled Ukraine. *Higher Education Research & Development*, *42*(5), 1103–1118. <https://doi.org/10.1080/07294360.2020.1823325> (қаралған күні – 24.05.24)
18. Sperduti, V. R. (2019). Internationalization as Westernization in higher education. *Journal of Comparative & International Higher Education*, *9*(Spring), 9–12. Available online at: <https://www.ojed.org/index.php/jcihe/article/view/887> (қаралған күні – 22.05.24)
19. Sutherland, K. A., & Marshall, S. J. (2023). Education for All? Higher Education at a Crossroads in Aotearoa New Zealand. In D. Kapur, D. M. Malone, & L. Kong (Eds.), *The Oxford Handbook of Higher Education in the Asia-Pacific Region*. Oxford Handbooks. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780192845986.013.36> (қаралған күні – 24.05.24)
20. Tran, L. T. (2020). Understanding the full value of international students. *University World News*. Available online at: <https://www.universityworldnews.com/post.php?story=20200820103708349>. (қаралған күні – 22.05.24)
21. Tran, L. T., & Wall, T. (2019). Ubuntu in adult vocational education: Theoretical discussion and implications for teaching international students. *International Review of Education*, *65*(4), 557–578. <https://doi.org/10.1007/s11159-019-09776-3> (қаралған күні – 25.05.24)

ҒТАХР/ МРҒТИ / IRSTI 03.20
ӘӨЖ/УДК/ UDC 974.11

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2024.83.4.015>

Zh.E. Ishpekbaev *¹, R.R. Ospanova², G. Oten³

¹ Candidate of Political Science, Associate Professor of the Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Republic of Kazakhstan, E – mail: i.zhan65@mail.ru

² Candidate of historical sciences, associate professor of the Abai Kazakh National Pedagogical University E – mail: ablai_angel@mail.ru

³ O. Zhanibekov South Kazakhstan Pedagogical University, E-mail: uten63@bk.ru

CONFISCATION OF LARGE RICH FARMS IN KAZAKHSTAN AND ITS CONSEQUENCES (according to the materials of Semipalatinsk district)

Abstract

The paper provides an impartial examination of the historical campaign to liquidate wealthy people suppressed in Kazakhstan during the 1930s, as well as the introduction of generational sources related to deportation and the memory policy of independent Kazakhstan into scholarly discourse. Examination of scholarly literature about the investigation and identification of the interrelationship between the oppressive policies of the Soviet authorities towards the affluent and the policies of enforced collectivisation and sedentarization of nomadic Kazakhs. Archival papers provide evidence for the categorisation of affluent individuals exposed to political persecution in Kazakhstan throughout the 1920s and 1930s, based on cattle ownership. The article reveals deficiencies in the public's understanding of the policy on the confiscation of wealth from the affluent in each region. The class war was intentionally constructed between the affluent and the common residents of the regions. Particular emphasis was placed on the execution of the hand-to-hand strategy between the affluent and the general populace of the areas. Furthermore, it may be asserted that the primary objective is the expropriation of farms owned by affluent individuals who have given financial support and maintained pastures. We attempted to demonstrate via many cases that substantial affluent farms were expropriated, displaced, abandoned, and subjected to persecution. We examined the process of relocating affluent individuals from Semey to Shymkent and from Kostanay to Semey. A distinctive aspect of Soviet strategy was the directive to refrain from consolidating them into a single settlement. The text significantly enhances the overall understanding of political repression throughout the 1920s and 1930s, as well as the process of confiscating wealth from affluent individuals.

Keywords: Semey region, wealthy Kazakh people, estates, confiscation, relocation, decrees, repression, 20th century, political persecution.

The article was prepared as part of the implementation of the integration project "Development of the historical encyclopedia "Repressed Bai of Kazakhstan (based on new archival materials and memoirs)", funded by Abai Kazakh National Pedagogical University (Order No.05-04/368 dated 05/24/2024)

Ж.Е. Ишпекбаев *¹, Р.Р. Оспанова², Г.Өтен³

¹ саяси ғылымдарының кандидаты, Абай атындағы ҚазҰПУ-нің профессоры, Қазақстан, Алматы қ.
E – mail: i.zhan65@mail.ru

² т.ғ.к., доцент Абай атындағы ҚазҰПУ-нің доценті, Қазақстан, Алматы қ.
E – mail: ablai_angel@mail.ru

³Ө. Жәнібеков ат. Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті
E-mail: uten63@bk.ru

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ІРІ БАЙ ШАРУАШЫЛЫҚТАРЫН ТӘРКІЛЕУ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЗАРДАПТАРЫ (Семей округі материалдары бойынша)

Аңдатпа

Мақалада 1930 жылдары Қазақстанда қуғын-сүргінге ұшыраған байларды жою жөніндегі науқан тарихын объективті талдау, отарсыздандыру процесі мен Тәуелсіз Қазақстанды еске алу саясаты шеңберінде ұрпақтан-ұрпаққа берілетін дереккөздерді ғылыми айналымға енгізу. Зерттеу тақырыбы

бойынша ғылыми әдебиеттерді талдау және байларға қатысты кеңес өкіметінің репрессиялық саясатының көшпелі қазақтарды күштеп ұжымдастыру және седентаризациялау саясатымен өзара байланысының факторларын анықтау. Малдың санына байланысты 1920-1930 жылдары Қазақстанда саяси қуғын-сүргінге ұшыраған байлар санаттарының тізбесін айқындалғанын архив құжаттары дәлелдеп отыр. Мақала барысында ірі байларды тәркілеу саясатын халыққа түсіндіру жұмыстары әрбір аймақта жүргізілуі барысының өзінде олқылықтардың болғандығын. Тап күресін қолдан жасап аймақтардағы байлар мен қарапайым халық арасында жауластыру саясаты жүргізілгендігіне баса көңіл аударылған. Сонымен қатар әсіресе алашты қолдаған, матриалдық көмек берген байлардың шаруашылықтарын тәркілеу басты назарға алынғандығын негіздеуге болады. Ірі байлардың шаруашылықтары тәркіленіп, жер аударылып, елінен жырақ кетіп, қуғын сүргін құрбаны болғандығын бірнеше мысалдар арқылы негіздеуге тырыстық. Семей байларын тәркілеуде Шымкентке, Қостанай байларын Семейге қоныс аударудың жүргізілуі барысы да талданған. Кеңестік саясаттың ұлтқа жасалған қиянатының бірі тіпті олардың басын бір ауылға біріктіруге нұсқау да берілген. Мақала ХХ ғасырдың 20-30 жылдарындағы саяси қуғын-сүргіндердің жалпы көрінісін, ірі байларды тәркілеу барысын айтарлықтай толықтыруға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: Семей округы, ірі қазақ байлары, шаруашылықтары, тәркілеу, көшіру, жарлық, репрессия, ХХ ғасыр, қуғын-сүргін.

Мақала Абай атындағы ҚазҰПУ қаржыландыратын (24.05.2024 ж. №05-04/368 бұйрық) "Қазақстанның қуғын-сүргінге ұшыраған байларының (жаңа мұрағаттық материалдар мен естеліктер негізінде)" тарихи энциклопедиясын әзірлеу интеграциялық жобасын іске асыру шеңберінде дайындалған

Ишпекбаев Ж.Е.*¹, Оспанова Р.Р.², Отен Г.³

¹кандидат политических наук, профессор КазНПУ имени Абая, Казахстан, г. Алматы

E – mail: i.zhan65@mail.ru

² к.и.н., доцент КазНПУ им. Абая, Казахстан, г. Алматы

E – mail: ablai_angel@mail.ru

³Южно-Казахстанский педагогический университет им. О. Жанибекова, E-mail: uten63@bk.ru

КОНФИСКАЦИЯ КРУПНЫХ ХОЗЯЙСТВ БОГАТЫХ В КАЗАХСТАНЕ И ЕЕ ТЯЖЕЛЫЕ ПОСЛЕДСТВИЯ (по материалам Семипалатинского округа)

Аннотация

В статье представлен объективный анализ истории кампании по ликвидации крупных хозяйств богатых казахов, подвергшихся репрессиям в 1930-е годы, с учетом процессов деколонизации и политики увековечения памяти Независимого Казахстана. Рассмотрено введение в научный оборот источников, передающихся из поколения в поколение. Проведен анализ научной литературы по теме исследования и выявлены факторы взаимосвязи репрессивной политики советской власти по отношению к богатым с насильственной коллективизацией и оседлостью кочевого населения. Архивные документы свидетельствуют, что критерии отнесения к категории «богатых», подвергшихся политическим преследованиям в 1920–1930-е годы, основывались на количестве скота. В ходе исследования выявлены недостатки в работе по разъяснению политики конфискации крупных хозяйств среди населения различных регионов. Отмечено, что политика искусственного создания классовой борьбы способствовала разжиганию конфликта между богатыми и простыми людьми. Особое внимание уделено конфискации хозяйств богатых, поддерживавших движение Алаш и оказывавших материальную помощь. На основании конкретных примеров показано, что крупные хозяйства подвергались конфискации, их владельцы выслались из родных мест, а многие становились жертвами репрессий. Рассмотрены случаи переселения богатых семей из Семипалатинска в Шымкент и из Костаная в Семипалатинск. Подчеркивается, что одной из форм угнетения казахской нации в рамках советской политики был запрет на объединение переселенных в одном населенном пункте. Статья позволяет существенно дополнить общее представление о политических репрессиях и процессе конфискации крупных хозяйств в Казахстане в 1920–1930-е годы.

Ключевые слова: Семипалатинский округ, крупные казахские баи, хозяйства, конфискация, переселение, указ, репрессия, ХХ век, политические гонения.

Статья подготовлена в рамках реализации интеграционного проекта «Разработка исторической энциклопедии «Репрессированные баи Казахстана (на основе новых архивных материалов и воспоминаний)», финансируемого КазНПУ имени Абая (Приказ №05-04/368 от 24.05.2024 г.)

Introduction

Relevance. By the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan from November 24, 2020 the State Commission on full rehabilitation of victims of political repressions was established. The State Commission has set an important task to fully rehabilitate the victims of political repressions of the 20-50s of the XX century. In this regard, the study of repressions and the complete death of the Kazakh rich as a social group that played a major role in Kazakh society in the 20s-30s of the XX century is considered as a condition for the realization of the requirements of the Head of State.

The Soviet command-administrative system from the first years of its activity revived the institution of production with the use of confiscation elements. The Bolsheviks used deportation as a preventive measure aimed at excluding manifestations of dissatisfaction of the rich and rebellious part of the rural population with the new policy of the authorities, as well as at eliminating their potential opponents.

The new authorities understood perfectly well that the rich part of village is the most conservative part of society. For example, wealthy and influential representatives of the traditional Kazakh society, as well as the kulaks of Kazakhstan did not want and did not want to change their established way of life and voluntarily give up the wealth accumulated over years and decades, which caused mass repressions on the part of the Soviet authorities.

Systematic and comprehensive study of the disappearance of the rich as a social group in the late 20s and early 30s of the XX century based on sources on a regional basis. Full disclosure of the political, social portrait of the “Rich” in the region, study of the complete destruction of the “rich” as a social group.

Materials and methods:

The materials provide a new assessment of the political events of the 1930s in the country and Kazakhstan, in particular the negative aspects of the construction of socialism, industrialization, collectivization, famine of 1931-1933, political repression and the consequences of these years, which to some extent revealed the problems associated with Stalinism, repression under the totalitarian regime.

They include academician M.Kozybaev, K.Nurpeisov, historians V.P.Osipov, K.Aldazhumanov, N.Amrikulov, T.Omarbekov, B.Ailanov, L.Gurevich, K.Abuev, demographer M.Atimov and others. [1].

The historical reality of sedentarization, confiscation of the rich, hidden by the Soviet authorities in the last decade of the twentieth century G. Zhakupova [2], F. Kozybakova [3], J. Tanatarova [4], S. Zhakisheva [5], J. Zhumabaeva [6], K. Zhaulin [7] and others. The material basis for the disclosure of the general topic was this work.

The methodological basis of the research is based on the principles of historicity and objectivity, systematicity. When writing this project, we used general scientific and specific historical (problem-chronological, cause-and-effect, motivational) methods of cognition, as well as methods of analytical comparison, their structural and substantive classification, attracted archival materials, memoir literature, printed materials.

Discussion. The Land Decree of October 26, 1917 was accompanied by unauthorized and spontaneous seizure of lands of landowners and kulaks. Many landlords and kulaks were then looted, many of their owners were killed or expelled, and some were administratively expelled from their original place of residence in 1922-24 [8].

As is known, the wealthy farms in nomadic and semi-nomadic areas of Kazakhstan had a significant economic and socio-political influence in the Kazakh village than the kulakdom in the European part: Russia: here the Bolsheviks faced a revolving kinship weapon [9].

A number of Soviet and party leaders accused of “national evasion” opposed the repression and fomentation of the prosperous part of the village and villages, many of whom were soon expelled from the republic. Some of them remained unemployed. F.I.Goloshchekin, who recently held high positions in the leadership of the republic, expressed particular disagreement with the direction of S.Sadvakasov, S.Khodjanov, S.Seifullin, N.Nurmakov, S.Mendeshev. For example, Smagul Sadvakasov put forward the idea of a “special tax on the rich” and proposed this measure to keep the Kazakh village quiet, because as a result of expropriation of property and livestock the rich were deprived of the opportunity to raise a large herd of cattle. But the leadership of the republic considers him a Bolshevik.

For example, Smagul Saduakasov put forward the idea of a “special tax on the rich” and proposed this measure to keep the Kazakh village quiet, because as a result of the expropriation of property and livestock the rich were deprived of the opportunity to raise a large herd of cattle. But the leadership of the republic openly accused him of undermining Bolshevik ideas and positiveness [10].

But the Soviet authorities had a tradition of a developed way of life among the Kazakhs. With their voluntary measures, the Bolsheviks destroyed the best and wealthy part of the Kazakh society, which for centuries had a rational experience of animal husbandry.

As can be seen from the top secret conclusion of the PP USPA for the KASSR on the state and activity of the wealth in connection with the confiscation of property dated August 10, 1928, the following three tendencies in the development of the wealthy farms were revealed in the conditions of the new company of August 20, 1928: “the activity of the wealth associated with the confiscation of their property during this period of time is particularly evident on three main points: a) on the way to the mass sale of livestock in order to preserve the value of their property in currency; b) on the way to further dismantling of their farms with measures of distribution. With these points, the political level of wealth is also determined” [11].

Protocol №10 of the meeting of the All - Union Communist Party (b) of the Kazakh Regional Committee of August 30, 1928, defined the areas of resettlement and resettlement of rich households: “ 1) areas of resettlement from the Syrdarya and Zhetysu districts to the Ural district; Uralsk-Zhetysu; Guryev-Petropavlovsk; Karkaralinsk-from Kostanai; from Pavlodar to Aktobe; from the city of Semey to Shymkent; from Petropavlovsk to Aktobe; from the city of Kyzylorda to Adaev; from Akmola to Guryev; from Aktbe to Karkarala; From Kostanai to the city of Semey. 2) not to create from the departed “separate villages; resettle them in the existing villages ” [12].

Earlier from the privileged classes and groups: a) sultans, khan's and dikhan's descendants; b) deprivation of the right of land use and permanent residence from field managers who received irremovable and special awards, and c) representatives of the clergy: Aziret, Ishanov, Kaziev and their families, leading the economy with the use of hired labor, their relationship with the surrounding population;

The analysis of some key documents that emerged in connection with this task, such as the decree of the People's Commissars of the USSR dated 21.05.1929. “on the signs of ear farms”, the definitions of fist and wealthy peasants show that they turned out to be so broad and inaccurate that rather poor farms could also be categorized as ear farms: “systematic use of hired labor, the presence of a mechanically powered mill, water or windmill, oil mill, shavings, wool packing or other similar” industrial enterprise”; engaging in trade, usury, commercial intermediation or other incapacitating income (including ministers of worship) [14].

The analysis of some key documents that emerged in connection with this task, such as the decree of the People's Commissars of the USSR dated 21.05.1929. “on the signs of ear farms”, the definitions of fist and wealthy peasants show that they turned out to be so broad and inaccurate that rather poor farms could also be categorized as ear farms: “systematic use of hired labor, having a mechanically powered mill, water or windmill, oil mill, shavings, wool packing or other similar” industrial enterprise”; engaging in trade, usury, commercial intermediation or other incapacitating income (including ministers of worship) [15].

Most often called “kulaks” those who did not agree with collectivization or refused to join the collective farm. According to the same commission, even experienced “whistleblowers” could find it very difficult to “classify” peasants “[16].

By carrying out this repressive Action, the impoverishment of rich Kazakh cattle breeders was achieved, and the political influence of the most educated, authoritative peak of the traditional village was broken. Initially it was planned to confiscate 226000 heads (converted to cattle), but 144474 heads were confiscated from “Semi-feudal” cattle. This is actually 2/3 of the planned figures. 4614 or 6.4% of this number was left to pause from the calculation of the labor rate, with the confiscation of 841 heads or 1.2%, 4899 heads or 6.8% - for the wages of peasant farms and payment of taxes due to the state, 1431 heads or 2% - transferred as breeding cattle to land authorities and state farms, all other animals were distributed among personal farms and collectives in 113919 [17].

Telegram to conduct explanatory work on the reports of commissioners of the Semipalatinsk District Committee of the All-Union Communist Party of Bolsheviks (b), minutes and extracts from the minutes of party meetings, the decree of the KazCEC and CKPC on the confiscation of the property of the big rich people. Important Example: For Markakol district, the following campaign outreach objectives are presented with a report on the results of the implementation:

1. Explanation of the essence of the ongoing confiscation, its political significance and purpose.
2. Formation of public opinion among the broad party, Komsomol and non-party masses, as well as countering the propaganda of the rich, officials and other anti-kind elements of the village and city.
3. Involvement of the poor, mercenaries and close to them middle peasants of the KOSSI Union, as well as the Soviet intelligentsia in the countryside in political activity, participation in the conduct of this campaign (support, direct assistance, etc.).
4. Creation of favorable conditions for the final expansion of the village through the implementation of this politically important activity. Along with similar tasks, data are given to determine the level of general preparatory

work for the confiscation of the large rich on explanatory work [17]. These issues raised at the meetings were practically not discussed, and were considered only formally. The situation of the councils is characterized by the lack of connection with the real life of the village and rural areas. Such important issues, which are being dealt with by the All union communist party - collectivization of agriculture, development of cultural work - have not become the subject of the main work of the councils. Actualization of these issues, especially their consideration on the basis of self-criticism, work among the poor and their involvement in the work of the councils, does not play a key role in the work of the councils. In this regard, many village and hamlet councils do not know their minimum tasks and goals. There were cases when during the grain campaign the commissioners and local leaders did not adopt the right approach to work with the poor. These shortcomings left their mark. Demands were made on the poor by incorrectly explaining to them the importance of grain procurement and giving them orders. Poor people who did not fully meet the requirements. Such cases were observed both at party meetings and at the level of commissioners. Also involvement of the poor in the explanatory work on the decrees. In the conditions of such unpreparedness in villages and hamlets began explanatory work on the decree of the KazTsIK on the expulsion and confiscation of property of the large rich and semi-feudal. In the archival documents of that period, when there was no systematic work with the poor, the organization of meetings of the poor passed with great difficulties. In some cases, there were disruptions of meetings (for example, in Alekseevka). sometimes the poor were forced to attend meetings only under personal signature. These circumstances clearly demonstrated the imperfection of approaches to work with the poor and the low level of readiness of organizations. The rural poor, including the Russian poor, were unprepared for this political campaign. As a consequence, their lack of organization was evident at the meetings. Without explaining the essence and meaning of the political campaign, the meetings were not organized. For example, in the words of the commissioner: "The property of the rich and semi-feudal should be confiscated, because they rob us by grazing their cattle on our hayfields". "The decisions of the Government are good, of course, but by this we are increasing poverty. If the poor lose their livestock, it will be difficult for them to live, so we will hurt ourselves." "Without livestock in the countryside, we will be left without meat. The government is taking very tough steps in this matter." Regarding the disorganization of the rural poor and the influence of the rich, disorganization and political ignorance was evident among the poor during the rural campaign. The members of the Union KOSSI did not understand the essence and objectives of their organizations. The chairman of the Union KOSSI in Tore-Ayryk, Batal Ryspaev (an average peasant), and his secretary, Kaitbar Sultanbek (a poor man), admitted that they did not know the purpose of their union and the work they had to do. Due to the poor's disorganization and weakness, some of them have fallen under the influence of the rich. Because the poor were unorganized and weak, some of them fell under the influence of the rich. The rich influenced the poor with their economic and political power. Some poor people, instead of opposing the rich, favored friendly relations with them. For example, Kunakan Koshybaev (a middle peasant) said at a meeting: "It is good that there will be no confiscation in our district. We live in friendship, we do not quarrel with the rich. The main problem of confiscation: in Markakol district there was a misconception that this government had stopped the fight against wealth, because the decree on confiscation of the property of the rich and their deportation was not implemented. On the whole, despite all the difficulties, the poor of the village and the Russian countryside supported the government's initiative. Most of them approved of the measures to confiscate and deport the rich. The explanatory work reached most of the poor and middle peasants, who gradually began to understand their class interests. Most of them approved of the measures to confiscate and deport the rich. It is noted that the sensitization work reached most of the poor and middle peasants, who gradually began to understand their class interests.

Also, the all-civil assembly of the village of Alpysbai-Janibek in Semipalatinsk oblast considers the government's measures to confiscate the property of the rich and resettle them to be correct. They believe that the implementation of these measures will allow to get rid of old patriarchal attitudes in the village and create favorable working conditions for poor and middle peasants. At the general meeting of Gorny village, 30 people support the government measures, but they say that earlier in the village rich people carried out resettlement by their own strength and social authority, but the government has not taken any measures and this is empty talk. In the opinion of Russian peasants among Kazakhs: "We live among Kazakhs, their cattle will be stolen from us, and if we make an agreement with the government, they will take revenge on us and destroy us completely. Now the poor earn their living only thanks to the rich, and if not the rich, the poor will starve, and this summer they will starve like the Russian poor. Got the grain, swept up to the last grain, promised to give seeds, but in the end gave nothing. How dare the peasants, after sowing, an agronomist who came to the village with a trier and formalin, sorted the seeds, and then wrote that my sowing campaign went well, agronomic assistance was provided. And people looked at water and kefir and did not see bread for weeks. At that time, the grain taken away from us

remained empty in the cooperative warehouses. In general, according to the results of propaganda and explanatory work carried out in Markakol district, on the decree of the government of Kazakhstan in the issue of confiscation and deportation of large rich and semi-feudal can be made the following conclusion: despite the weakness and shortcomings of systematic work of district party, Komsomol and public organizations, the most important thing is the lack of systematic work for this campaign. Despite the fact that he did this important work, not enough results [17].

Despite the fact that the task set was to increase the political activity of the poor in the village, batraks and the KOSHCHI union, the speeches of the poor did not acquire a clear class character. During the explanatory work it became clear that the poor and middle peasants in the countryside did not understand their class responsibilities. The rich, taking advantage of the weakness of the explanatory work, at some meetings tried to attract some of the poor and middle peasants to their side, and there were also cases when they tried to protect the small rich and fight against them.

Another important issue in the context of this theme is the course of decision making for the campaign. For example, in the data of the reports on the imputation of rich farms: The Bureau of the Chingistau cell with the participation of the party activists of the region/is fully connected to the decisions of the July plenum of the Central Committee and decides: Points of the Semokruzhkom resolution to be implemented accordingly:

1. In addition, the Office warns against the application of Article 62(1). Despite the fact that the Criminal Code in Chingistau province does not put pressure on individual rich people, such as politically significant feudal and semi-feudal lords, and including a small proportion of middle peasants, the problem has been affected.

2. The instructions of the provincial five and accordingly directives through the provincial court and local procuratorate sent a number of gross mistakes to the judicial officers, which must be prevented.

3- Conflict arose between the poor and the rich over the return of confiscated livestock and property to the rich, the big rich were able to separate the poor from the Party and the government to a certain extent. There are already conflicts between one section of the poor.

4. Considering that about 6 months have passed according to paragraph 2 of the Seventh Circle Committee's resolution of August 1 of this year.

When the confiscated property and livestock are returned to their former owners by the organization of the Koschy Union, the work of the Koschy Union is not justified under any circumstances, and it is also reviewed by the bureau in order to protect the active part of the poor. Even if collective farms are not distributed to the poor, the confiscated farms should refrain from returning property and livestock to their former owners. Such basic versions also began to be distributed [17]. At the same time, reports were made about the activities of the rich. In Semipalatinsk, Prygov, Zhenko Bychkov, Zvanarev, Dolgov: we are talking about the Charmanov Sadbaevs, we selected all their property to bring the Charmanov Sadbaevs to court for concealing the objects of taxation and confiscation. For that, we sent Zhangazin, the manager of "Selbank". The decision of the trio on February 5 "Comrade. In response to the authorized committee and the week, Zhangazin should command the Allekin boly and assign social tasks to him to conduct a taxation campaign, to sue the families of Chormanovs and Satbaevs for agricultural tax credit, closure of taxation objects and artificial division of farms. In February, Zhangazin returned to Pavlodar, declared that he had completed the task, and officially showed the following results: 131 soms before taxation. hidden 14 cows, 25 horses, artificially crushed farms were not found, he gave the Chormanovs a loan of 2,500 rubles to cover with money, 12,795 of the total amount of social tax was charged to the Chormanovs, according to him 3600 rubles. Zhangazin raised the issue of leaving the province and limited himself to the result, assuming that his work was finished. On February 20, after the negotiations in the OKO, the following open telegram was issued: "Bayan-aul" should be handed over to Omarov, Asanov, and try to confiscate 2/3 of all Karmanov's cattle, hidden cattle. Zhangazin wrote that it is necessary to demand payment of the Chormanovs' loan on March 1, distribute 70% self-taxation measures to their sons, if possible, up to 150% additional self-taxation of the Chormanovs. On that day, a telegram with the following content was sent through the court. Semipalatinsk: take the same measures as for the Chormanovs in relation to the Satpaevs. Please select your materials carefully so that you do not have the opportunity to protest our actions later. At the same time, I am replying to your telegram about self-taxation. We will meet your request. Confiscated goods were allowed to be transferred to the collective farms of the poor peasant committees on credit before the harvest. To the questions on what basis to distribute confiscated cattle between villages and to which organizations in the villages should be handed over.

Semipalatinsk: in order to speed up collectivization, cattle should go mainly to the village. There were also instructions to spread animal husbandry through farming. The fate of the rich in this period continued differently. For example, the above-mentioned Chormanov/Shormanov Zynda (Shah-Zynda) Isauli) was born in 1869.

Pavlodar region, Bayanaulsky district, Akkelin village (now Musa Shorman village). He received his education from the village mullah, knew Arabic graphics, read the Koran.

Married, wife of Magid Ablaev (daughter of Ablai Konyrkuljin) was born from sister Ch.Ch. Valikhanova Badygul-Jamal Valikhanova. 3. Shormanov had 9 children. At the time three children lived with him during the confiscation: Rapyk, Bakiy, Adiy. Communicated with famous personalities from the past from Bayanaul: Mashhur Zhusup Kopeev, Imantay Satpaev, Kanish Satpaev, Shapyk Chokin and others.

As of January 1, 1928, in terms of large, he had 1,147 heads of cattle, 3 yurts, 1 wooden 4-room house, 1 cart, 2 haystacks and a hay mower, and employed 10 hired workers. The type of farm is semi-nomadic. Pavlodar region, Bayanaul district, Akkelin village/Tendik village (now Musa Shorman village). Resolution of the Kazakh Central Executive Committee of August 28, 1928. A large cattle owner, a strong personality who hindered the Sovietization of the village. Resolution of the Pavlodar District Commission of October 14, 1928. Aktobe region, Irgiz district, Aktobe city. In 1933, Z. Shormanov moved to the Gandich station in the Omsk region, where his wife M. Ablaeva died in 1934, then he moved with the families of his sons Karim and Adiya to the Gandich station in the Omsk region. Maryanovka, Omsk region, where he died in the summer of 1935, and was buried near the village of Karabas [18].

According to the decree of 1928, the list of the rich subject to confiscation by region:

There are 88 rich people in Semey district, of which 77 are the first group, 11 are the second group[19]. In general, it is known that the confiscation campaign was carried out by involving the local population as much as possible. However, the fact that the local population did not support this campaign, it is true that there were those who opposed it. However, the Soviet policy did not deny itself. The gatherings held by the representatives were not aimed at uniting the poor and the rich, but on the contrary, they were held in the direction of slogans calling for open robbery of each other. After all, the welcome of the poor to the traditional Kazakh life did not satisfy the visiting representatives.

And the representatives who came did not like the activity of local rich people. After that, the representatives openly pitted the poor against the rich and intensified the class struggle in rural areas. The end of it was the principle of commonality, i.e. sharing the wealth and comfortable land of the rich with open sharing. Such scenes were repeated in all regions of Kazakhstan as a phenomenon peculiar to the Kazakh villages at that time.

On August 30, 1928, the local authorities proposed to complete the confiscation and deportation of the rich in the category of representatives of the ruling class by November 1, 1928. According to the resolution: "The area of settlement of settlements in other districts of Kazakhstan should be determined as follows: In the resolution, from Semey district, Syrdaria district, Kostanay district,

Rich people were forcibly relocated to Semey district. At the same time, even though the Soviet government changed some of its decisions regarding the expropriation of the rich, it later reconsidered and tried to implement the decision. Especially those related to the Alash service were treated strictly. For example, Mamyrbek Makazhanuly was born in 1888 in village No. 1 (Akshoky, Kishkene-Astau, Sasykbastau) of Kokpekti district (at that time Zaisan district) of the present East Kazakhstan region. He was the son of a wealthy Makazhan pilgrim, one of the prominent citizens of the Kutan country, from the Muryn clan, who lived in the Okpeti settlement in the range of the Tarbagatai mountains of the present Ayagoz district.

Mamyrbek Makazhanuly's wife, Nugmanova Kulbagi, was the daughter of the Kazakh philanthropist Nugman Kasenov, who ruled the Urzhar district for 30 years, was fluent in Arabic, Persian, Turkish, Chinese and Russian, and who provided significant moral and financial support to the Alash movement. As one of the intellectuals of his time, Nugman Kasenov was one of the highly respected and educated people of that region.

According to the data of August 10, 1928, he owned 300 head of cattle, 1000 head of small cattle and 10 decytas of land and had workers under him. At that time, he was a rich and influential business owner.

In 1928, Mamyrbek was included in the list of those to be deported as a rich man, but he was freed from this pressure by applying to the People's Committee of Kazakhstan, and in September 1928, he moved to the village of Karasu, Urzhar district, i.e. his wife's birthplace. However, on February 13, 1929, it was confiscated by local authorities. The Soviet government considered his resistance and disobedience as acts of hostility to the Soviet system, considered him an organizer of protest protests and perceived him as a "dangerous" person. He was arrested in 1933 and shot on September 9 of this year by the decision of the "three".

Mamyrbek is known among the local population for his anti-Soviet views, supported the White Guards, and actively participated in the organization of the Elders' Court and group struggle. When the Soviet government began mass confiscation, it was not only concerned with protecting its property, but also distributed its livestock

to the local people in order to save the people from poverty. In addition, he also provided financial assistance to poor people.

Mamyrbek's actions in the 1920s against the Soviet reforms aimed at destroying the collectivization and traditional way of life are a clear manifestation of his struggle for justice. He perceived these reforms as a threat not only to his personal well-being, but also to the future of the Kazakh people as a whole, because these measures could lead to the destruction of centuries-old customs and freedoms of the people. Mamyrbek opposed the policy of the Soviet government, together with Kazakh rich man Adilev Ike, organized political resistance. They made a series of attacks against Soviet farms and tried to return confiscated livestock to the people. We understand that the main reason for Mamyrbek's support for the Alash movement is that he was a vigilant citizen who clearly understood that Soviet power was dangerous for the Kazakh people and that human rights were being violated [20].

Maldybaev Berikbol son of Maldybaya volost, grandson of Mynbaya, son of Zhyrau Zholdybaya.

Year of birth: 1879 Place of birth: Ayaguz village

Ayaguz volost of Lepsinsky district of Semipalatinsk region (now Abay region). Beginning in 1905, for twelve years he was the volost governor of the settlements of Middle Ayaguz. He boldly shared the opinions of the leaders of Alash Orda: Alikhan Bukeikhanov, Akhmet Baitursynov, Mirzhakyp Dulatov, in connection with which, together with Baltabek-kazhy and Zhumakhan Karipzhanuly, he willingly provided material support to a special hundred of the Alash Orda regiment, which was popularly called "Tor ala atty Alash", constantly supplying it with riding horses, clothing, and presented the regiment with ten yurts.

On June 6, 1922, the Sergiopol (Ayagoz) "troika" (chairman Zhanamanov, members: Matveyev, Kurmangaliev) confiscated the property of Berikbol, Nurakhmet, Rakhmet Maldybaev. In addition to the large house, the entire list of property consisted of more than thirty items: chests, furniture, imported beds, a Singer sewing machine, and more. Of greatest interest are the bookcase and dressing table mirror, the gramophone with many records, and the camera, acquired between 1905 and 1914. Their livestock was confiscated: 1,111 horses, an uncountable number of small cattle, and large enterprises: a tannery (owned by Rakhmet), a leather goods factory, and a butter factory (butter factory). Before his exile, he lived at the Sergiopol station. June 6, 1922 (In 1921, a "purge" of people involved in Alashorda took place in Lepsinsky District. Nine people, led by Baltabek Baysultanov, a batyr, kazhi, ethnographer, and chronicler, were shot without trial or investigation by the Cheka "troika" from Zhetysu. That same year, around June 2, Berikbol Maldybaev was also under threat. The Union of Poor Kazakh Farmhands of the Lepsinsky District Bureau issued a certificate No. 176 stating that there was a decision not to confiscate cattle and small animals. The witnesses were Chairman Zh. Yesirgepov, Acting Secretary Samuratbekov, and Clerk Sukhanov). Charge: bai status, obstruction of the Sovietization of the aul. Resolution of the Central Executive Committee and the Council of People's Commissars of the Kazakh Autonomous SSR of August 27, 1928 "On the eviction with confiscation of property of large bais who have preserved semi-feudal, patriarchal and clan relations, and who with their property and social status are hindering the sovietization of the village."

13) On October 6, 1928, by decision of the Ayaguz District Commission (protocol No. 12), he was exiled to Siberia along with all family members.

14) In connection with the voluntary transfer of all his property, he was allowed to leave for a free settlement in Uzbekistan, and the whole family settled in the city of Tashkent. In 1934, he attended the funeral of Turagul, Abai's son, in Chimkent. Then, in 1963, he moved to Karaganda to his youngest son Saidakhmet, where he died in 1966 at the age of 87 and was buried in the city of Karaganda [21].

The result: during the study of the history of the exploitation of large rich farms in the 20-30s of the 20th century, the achievements of the large-scale research of the sources stored in the archives, the use of new methods, the description of the dark pages of history with new concepts contribute to the decolonization of public consciousness.

Conclusion: In the article in the early 1930s

As part of the "Little Kazan" policy in Kazakhstan, archival documents were used as a basis for the explanatory works of the Soviet system related to the confiscation of rich Kazakhs who were exiled as a result of Soviet economic and political campaigns in the Kazakh countryside. In 1928-1930, the collection of wealthy Kazakhs was divided by districts. Mainly included information on Semey district. The use of domestic research achievements, new methods in the comprehensive study of political repression helps to reconstruct the objective historical reality related to the policy of extermination of the Kazakh rich, contributes to the formation of decolonization of public consciousness, the formation of a new conceptual approach to the problem, the modernization of historical consciousness, the promotion of national history in systematic research and in the world scientific space does.

References:

1. Kozybayev M. *History and Modernity*. Alma-Ata, 1991; Kozybayev M., Abilkhozhin Zh., Aldazhumanov K. *Collectivization in Kazakhstan: the tragedy of the peasantry*, - Alma-Ata, 1992. - 35 p.; Kozybayev M. *Zhaudy shashтым tu bailap*. - Almaty, 1994. - 192 p.; Aldazhumanov K.S., Aldazhumanov E.K. *Deportation of Peoples - the Crime of the Totalitarian Regime*. Almaty, 1997; Ayaganov B. *The State of Kazakhstan: the Evolution of Social Systems*. Almaty: Zhazushy, 1993. - 148 p.; Amrekulov N.A. *The Secret of the Personality Cult and Its Exposure. The Era of Stalinism, the Logic of Its Development and Elimination*. - Alma-Ata: Gylym, 1991. - 240 p.;
2. Zhakupova G. *Destruction of the traditional agrarian structure of Kazakhstan (1920s): abstract for a PhD thesis, Candidate of Historical Sciences, A.1999.*
3. Kozybakova F. *Eradication of "exploiting classes" and private farms in Kazakhstan's agriculture: history and consequences (1926-1933): Ph.D. dis., prepared for the degree. abstract, 2002*
4. Tanatarova T. *Forced resettlement of Kazakh peasants and economic resettlement of refugees (on the basis of materials from Western Kazakhstan and its neighboring regions, 1930-1937): Ph.D. dis., prepared for the degree. abstract, 2002*
5. Zhakisheva S. *Bai semi-feudal lords at the turn of the 20-30s of the 20th century: historical source study analysis of the problem: diss. candidate of historical sciences. A. 1996. 219 p. -1806.*
6. Zhumabaeva J.K., Moldasheva S.K. *Ethno-demographic processes of the Atyrau region during the Soviet era // "Kazakh history" magazine No. 5. 2021.*
7. Jaulin K. M. *Forced collectivization of farms in West Kazakhstan: history and lessons (1928-1933): Ph.D. blood diss. A: 1997. - 265 p.*
8. CGA RK. - F. 1380. - Op. 1, d. 135, l. 1.
9. Zelenin I.E. *Implementation of the policy of liquidation of the kulaks as a class (autumn 1930-32). // History of the USSR. - M., 1990. - No. 6. - P. 31-49.*
10. Baigisieva 3. *Confiscation of property of semi-feudal bails. // Thought. - Almaty, 1998. - No. 6. - P. 89-91. - P. 89.*
11. CGA RK F. 5. Op. 10. D. 88. L. 69-73.
12. AP RK. F.141. Op. 1. D. 2289. L. 10-11.
13. AP RK. F. 141. Op. 1. D. 1687. L. 38-41.
14. *Collectivization of agriculture in Kazakhstan (1926 – June 1941): documents and materials / edited by A. B. Tursunbaev. Alma-Ata: Kazakhstan, 1967. Part 1. 576 p.; Collectivization of agriculture. The most important resolutions of the CPSU Soviet government. 1927-1935. – M., 1957. – P. 163.*
15. *The Fates of the Russian Peasantry. From a series of scientific works. Under the general editorship of Afanasyev Yu.N. – M.: Russia: XX century, 1996. – 624 p. – P. 198.*
16. *Materials of the State Commission for the Full Acquittal of Victims of Political Repression (20-50s of the 20th Century). T. 31. Confiscation of baisky farms in Kazakhstan at the turn of the 20th-30th century. Monograph. Author: Zhakisheva S.A. / Pod community. ed. E.T. Karina. - Astana, 2022. - 176 p. 22.*
17. *Semipalatinsk District Committee of the VKI(b) F-3, T-1, IS-3, Құжат-25.*
18. *Chermanova M. The Golden Gene Pool of the Nation // Pages of Tragic Fates. Collection of Memories of Victims of Political Repressions in the USSR in the 1920s-1950s / Comp. E.M. Griбанова, A.S. Zulkasheva, A.P. Ipmagambetova et al. – Almaty: Zheti Zhargy, 2002. P. 317-321*
19. *Sharafutdinov Z. G. How the rich were confiscated. - Ural: "KhugylaPrint", 2024. Page 88.*
20. *Central State Archive Republican State Institution. 135- Fund, 1- list, 558 – documents*
21. *Maldybaev Berikbol. Ayagoz. // Alash preface: 10 volumes. 9th book. Saryarka. Almaty: Art, 2011. - 320 p. - 109-6.*

Пайдаланылган әдебиеттер тізімі:

- 1 Козыбаев М. *История и современность*. - Алма-Ата, 1991; Козыбаев М., Абилхожин Ж., Алдажуманов К. *Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства*, - Алма-Ата, 1992. - 35 с.; Козыбаев М. *Жауды шапштым ту байлап*. - Алматы, 1994. - 192 б.; Алдажуманов К.С., Алдажуманов Е.К. *Депортация народов - преступление тоталитарного режима*. - Алматы, 1997; Аяганов Б. *Государство Казахстан: эволюция общественных систем*. - Алматы: Жазушы, 1993. - 148 с.; Амрекулов Н.А. *Тайна культа личности и ее разоблачение. Эпоха сталинизма, логика ее развития и изживания*. - Алма-Ата: Ғылым, 1991. - 240 с.
- 2 Жакупова Г. *Разрушение аграрной традиционной структуры Казахстана(1920-е годы): автореферат на соискание уч.степ., к.и.н. А. -1999. -28*

3 Қозыбақова Ф. Қазақстан ауыл шаруашылығындағы «қанаушы таптарды» және жеке иелер қожалықтарын жою: тарихы және салдары (1926-1933жж.): т.ғ.к. дәрежесін алу үшін дайындалған дис. авторефераты, 2002ж.-27с.

4 Таңатарова Т. Қазақ шаруаларын зорлап отырықшыландыру және босқындарды шаруашылықтық орналастыру (Батыс Қазақстанның және оған көрші аймақтардың материалдары негізінде 1930-1937жж.): т.ғ.к. дәрежесін алу үшін дайындалған дис. авторефераты, 2002.-25с.

5 Жакишева С. Баи — полу-феодалы на рубеже 20–30 –х гг XX века: историко — источниковедческий анализ проблемы: дис..к.и.н. А. 1996. — 219 с. -180 б.

6 Жумабаева Ж.К., Молдашева С.К. Атырау аймағының Кеңес заманындағы этно-демографиялық үдерістері// «Қазақ тарихы» журналы № 5. 2021 ж.

7 Жаулин К. М. Батыс Қазақстандағы шаруа қожалықтарын күшпен ұжымдастыру: тарихы мен тағылымы (1928-1933жж.): т.ғ.к. кан. дисс. А: 1997. — 265 б.

8 ЦГА РК. – Ф. 1380. – Оп. 1, д. 135, л. 1.

9 Зеленин И.Е. Осуществление политики ликвидации кулачества как класса (осень 1930-32 гг.). //История СССР. – М., 1990. - № 6. – С. 31-49.

10 Байгисиева З. Конфискация имущества баев-полуфеодалов. //Мысль. – Алматы, 1998. - № 6. – С. 89-91. – С. 89.

11 ЦГА РК Ф. 5. Оп. 10. Д. 88. Л. 69-73.

12 АПРК. Ф.141. Оп. 1. Д. 2289. Л. 10–11.

13 АПРК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 1687. Л. 38-41.

14 Коллективизация сельского хозяйства Казахстана (1926 – июнь 1941 гг.): документы и материалы / под ред. А. Б. Турсунбаева. Алма-Ата: Казахстан, 1967. Ч. 1. 576 с.; Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления КПСС и Советского правительства. 1927-1935. – М., 1957. – С. 163.

15 Судьбы российского крестьянства. Из серии научных трудов. Под общ. ред. Афанасьева Ю.Н. – М.: Россия: XX век, 1996. – 624 с. – С. 198.

16 Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдары (XX ғасырдың 20-50 жылдары) = Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20-50 годы XX века). Т. 31. Конфискация байских хозяйств в Казахстане на рубеже 20–30-х гг. XX в. Монография. Автор: Жакишева С.А. / Под общ. ред. Е.Т. Карина. – Астана, 2022. – 176 с.

17 Семипалатинский Окружной Комитет ВКИ(б) Ф-3, Т-1, ІС-3, Құжат-25.

18 Черманова М. Золотой генофонд нации // Страницы трагических судеб. Сб. воспоминаний жертв политических репрессий в СССР в 1920-1950-е гг. / Сост. Е.М. Грибанова, А.С. Зулкашева, А.П. Ипмагамбетова и др. – Алматы: Жеті жарғы, 2002. – С. 317-321

19 Шарафутдинов З. Ф. Байлар қалай тәркіленді. – Орал: «ШұғылаПринт», 2024 ж. 88-бет.

20 Орталық мемлекеттік архив Республикалық мемлекеттік мекемесі. 135- Қор, 1- тізбе, 558- құжат

21 Малдыбаев Берікбол. Аяғөз. // Алаш көсемсөзі: 10 томдық, 9-шы кітап. Сарыарқа. – Алматы: Өнер, 2011. – 320 б. – 109-б.

Боранбаев С.*¹, Джунусбаев С.², Савин И.³

¹Южно-Казахстанский университет им. М.Ауэзова, д.филол.н., Шымкент, Казахстан

²Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, к.и.н., Шымкент, Казахстан,
email: serik_1971_10@mail.ru

³ Институт Востоковедения РАН, Москва, РФ

ИСТОРИЧЕСКИЕ И ПРИКЛАДНЫЕ АСПЕКТЫ ВОСПРИЯТИЯ НАСЕЛЕНИЕМ ТУРКЕСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ ЯЗЫКОВОЙ СИТУАЦИИ В РЕГИОНЕ

Аннотация

Туркестанский край издавна является одним из регионов, где активно происходят этнические процессы. В разные исторические периоды Туркестанский край становился центром связей торгово-экономического, политического характера. Туркестан был столицей Казахского ханства. Это также повлияло на активность межнациональных отношений. В результате в этом регионе использовалось множество языков. В годы царской России и советской власти в Туркестанском крае было много поселенцев. Все это сформировало языковые особенности населения области. В ходе статьи будет проанализировано отношение местного населения к современной языковой ситуации в Туркестанской области, определена проводимая языковая политика. Анализируются результаты исследовательских работ в данном направлении. Таким образом раскрывается проблема исторической преемственности. Исследователи проводят опрос и выявляют проблему полиязычия в малонаселенных районах города и этнических общин (узбеков, казахов). В полиязычной среде определяется приоритетная роль казахского языка в обществе.

Известно, что в годы советской власти в Казахстане использовался латинский алфавит. Сегодня в обществе активно обсуждается вопрос перехода на латинский алфавит в результате исторической преемственности. В ходе статьи были выявлены различные взгляды респондентов на перевод казахского алфавита на латинский, при этом наиболее распространенные аргументы в поддержку этого перехода совпадают с изложениями, представленными официальной информационной поддержкой языковых реформ.

Ключевые слова: региональный, история, язык, Туркестанская область, методика, образование, политика.

Грантовое финансирование КН МНВО РК

Статья написана в рамках проекта грантового финансирования Комитета науки МНВО Республики Казахстан АР 14872068 «Изучение языковой политики и практики в Туркестанской области в контексте задач языкового развития Республики Казахстан».

С.Боранбаев*¹, С.Джунусбаев², И.Савин³

¹М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, филол.ғ.д., Шымкент, Қазақстан

²М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, т.ғ.к., Шымкент, Қазақстан,
email: serik_1971_10@mail.ru

³РФА Шығыстану институты, Мәскеу, РФ

ТҮРКІСТАН ОБЛЫСЫНЫҢ ТҮРҒЫНДАРЫНЫҢ АЙМАҚТАҒЫ ТІЛДІК ЖАҒДАЙДЫ ҚАБЫЛДАУЫНЫҢ ТАРИХИ ЖӘНЕ ҚОЛДАНБАЛЫ АСПЕКТІЛЕРІ

Аңдатпа

Түркістан өлкесі ежелден этникалық үдерістердің белсенді жүрген аймақтардың бірі болып табылады. Түрлі тарихи кезеңдерде Түркістан өлкесі сауда-экономикалық, саяси сипаттағы байланыстардың орталығына айналып отырды. Ұзақ жылдар бойына Қазақ хандығының астанасы болуы да соның айқын көрінісі. Нәтижесінде көптеген тілдердің қолданыс аймағына да айналды. Патшалық Ресей және кенестік билік жылдарында да Түркістан өлкесіне қоныстанушылар көп болды. Мұның барлығы да облыс аумағындағы тұрғындардың тілдік ерекшеліктерін қалыптастырды. Мақала барысында Түркістан облы-

сында жергілікті тұрғындардың қазіргі тілдік ахуалға көзқарасын сараптап, жүргізіліп жатқан тіл саясаты анықталады. Осы бағыттағы зерттеу жұмыстарының нәтижелері талданады. Осылайша тарихи сабақтастық мәселесі ашылады. Зерттеушілер сауалнама жүргізіп, қала мен этникалық қауымдастықтар (өзбектер, қазақтар) ықшам қоныстанған аймақтарында көптілділік мәселесін анықтайды. Дегенмен көптілді ортаның өзінде қазақ тілінің қоғамдағы басым рөлі айқындалады.

Кеңестік билік жылдарында Қазақстанда латын әліпбиінің қолданыста болғаны белгілі. Бүгінде тарихи сабақтастық нәтижесінде латын әліпбиіне көшіру мәселесі қоғамда қызу талқылануда. Мақала барысында респонденттердің қазақ әліпбиін латын әліпбиіне көшіруге қатысты әртүрлі көзқарастары анықталды, сонымен бірге бұл көшуді қолдайтын ең көп таралған дәлелдер тіл реформаларын ресми ақпараттық қолдау ұсынған баяндаулармен сәйкес келеді.

Кілт сөздер: аймақ, тарих, тіл, Түркістан облысы, әдістеме, білім, саясат.

ҚР ҒЖБССҚК гранттық қаржыландыру

Мақала Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитетінің АР 14872068 «Тіл білімін дамыту міндеттері контекстінде Түркістан облысындағы тіл саясаты мен тәжірибесін зерттеу» гранттық қаржыландыру жобасы аясында жазылған. Қазақстан Республикасының».

S. Boranbaev*¹, S. Dzhanusbaev², I. Savin³

¹ M. Aueзов South Kazakhstan University, Doc.philol.N, Shymkent, Kazakhstan

² M. Aueзов South Kazakhstan University, Candidate of Historical Sciences, Shymkent, Kazakhstan, email: serik_1971_10@mail.ru

³ Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences, Moscow, Russia

HISTORICAL AND APPLIED ASPECTS OF THE PERCEPTION BY THE POPULATION OF THE TURKESTAN REGION OF THE LINGUISTIC SITUATION IN THE REGION

Abstract

The Turkestan region has long been one of the regions where ethnic processes are actively taking place. In different historical periods, the Turkestan region became the center of trade, economic, and political ties. Turkestan was the capital of the Kazakh Khanate. It also influenced the activity of interethnic relations. As a result, many languages were used in this region. During the years of tsarist Russia and Soviet rule, there were many settlers in the Turkestan region. All this has shaped the linguistic characteristics of the region's population. In the course of the article, the attitude of the local population to the modern language situation in the Turkestan region will be analyzed, and the current language policy will be determined. The results of research in this area are analyzed. Thus, the problem of historical continuity is revealed. Researchers conduct a survey and identify the problem of multilingualism in sparsely populated areas of the city and ethnic communities (Uzbeks, Kazakhs). In a multilingual environment, the priority role of the Kazakh language in society is determined.

It is known that during the Soviet era, the Latin alphabet was used in Kazakhstan. Today, the society is actively discussing the issue of switching to the Latin alphabet as a result of historical continuity. In the course of the article, different views of respondents on the translation of the Kazakh alphabet into Latin were revealed, while the most common arguments in support of this transition coincide with the statements provided by the official information support for language reforms.

Keywords: regional, history, language, Turkestan region, methodology, education, politics.

Grant funding of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan

The article was written within the framework of the grant funding project of the Science Committee of the Ministry of Higher Education of the Republic of Kazakhstan AR 14872068 "Study of language policy and practice in the Turkestan region in the context of the tasks of language development of the Republic of Kazakhstan".

Введение.

В связи с событиями различных исторических периодов Туркестанская область, казахская земля в целом приобрели многонациональный характер. Многонациональное государство также означает формирование многоязычной среды. На протяжении всей истории языковая ситуация была очень важной. Языковая политика сегодня очень важна и для Республики Казахстан. Это видно и по значению, которое уделяется этой сфере государственной властью: на самом высоком уровне принимается «Концепция

развития языковой политики в Республике Казахстан на 2023-2029 год [1]. Это следует и из мнений экспертов, согласно которым язык это «символ национальной идентичности - развитие, поддержка и расширение сферы применения государственного языка, является одной из актуальных и основных задач для страны» [2, с.13]. Актуальным вопросом является анализ современной языковой ситуации, руководствуясь проблемой исторической преемственности [3].

Но, «поскольку залогом эффективной реализации языковой политики является ее поддержка со стороны общества, особенно со стороны его активных групп, то потребность в своевременном доведении до общества и разъяснении языковых тенденций, фиксируемых сегодня и ожидаемых в будущем, будет постоянно возрастать [4, с.4]. В свою очередь, языковые тенденции могут быть выявлены только на основе постоянного мониторинга реального языкового поведения, чем и занимаются исследователи.

В социокультурном развитии учащихся происходит изучение родного языка и культуры иностранного языка и других народов, а также развитие у учащихся способности выражать свою страну и культуру в контексте межкультурного общения на другом языке [5].

Язык – своеобразное речевое средство каждой нации, сформировавшееся на протяжении веков, закрепляющее за собой устоявшиеся структуры процессов формирования, изменения, существующие путем активной языковой деятельности носителей языка того периода [6, с.66].

При этом, нужно учитывать, что как этнодемографический состав, так и языковая ситуация отличается от региона к региону, что рождает необходимость учитывать эти различия в региональной языковой политике. На региональном уровне базовые положения языковой стратегии формулируются с учетом отличающихся местных условий, происходит изучение родного языка [7, с.124], (доля населения использующих тот или иной язык для получения важной для себя информации и повседневного общения, наличие\отсутствие использования нескольких языков в образовательном процессе, СМИ на разных языках и т.д.) [8, с. 158]. С этой целью в различных регионах регулярно проводятся исследования, направленные на выяснение восприятия жителями разных регионов сложившейся языковой ситуации и проводимой языковой политики [9, с.77].

Сегодня большое значение имеет изучение соотношения национального состава и языкового употребления, сложившегося в разных регионах на основе исторической преемственности. Одним из таких регионов является Туркестанская область [10]. Например Туркестанской области, где с одной стороны, 75 % населения составляют казахи и 93 % жителей владеют казахским языком, а с другой стороны, в 26 % школ региона и 62 % школ города Шымкента проходит обучение на языке, отличном от казахского (на русском, узбекском, таджикском и английском). В таких условиях очень важно иметь ясное представление том, как жители воспринимают лингвистическую среду, в которой они живут и как оценивают проводимую в регионе языковую политику, тем более, что эта среда отличается друг от друга в разных районах области.

С этой целью летом-осенью 2023 года в Туркестанской области в рамках проекта АР 14872068 «Изучение языковой политики и практики в Туркестанской области в контексте задач языкового развития Республики Казахстан», было проведено комплексное социологическое исследование, которое включало в себя анкетный опрос населения и серию фокус-групп. Задачами данной статьи являются:

1. Анализ результатов анкетного опроса населения для определения основных тенденций восприятия жителями области языковой ситуации в настоящее время и проводимой языковой политики
2. Интерпретация материалов фокус-групп для прояснения факторов формирования мнений респондентов по поводу языковой ситуации и языковой политики в области
3. Разработка на основании выявленных факторов рекомендаций по оптимизации региональной языковой политики.

Материалы и методы.

Исследование проводилось в два этапа: сначала был проведен опрос 600 жителей области с помощью анкеты, вопросы которой были сформулированы на основе наиболее показательных высказываний экспертов, зафиксированных в ходе экспертных интервью и описанных в предыдущих публикациях.

Выборка респондентов была сознательно смещена. Большинство опрошенных было в возрасте от 18 до 45 лет, что объясняется особой актуальностью инициатив в сфере языковой политики для более молодых людей, которым предстоит ощущать эффект перевода казахского языка на латинскую графику на протяжении последующих десятилетий. По этой же причине в исследовании намеренно скорректирована выборка в разрезе образования и типа занятости респондентов: свыше 65 % имели высшее образование и свыше 75 % были студентами или служащими, поскольку с точки зрения использования

языка большинство из них будут активными потребителями языковой продукции на протяжении длительного времени. Именно поэтому их точка зрения наиболее важна для задач исследования.

Национальный состав респондентов отражал этнодемографические пропорции населения Туркестанской области: 70 % из них были казахами, 13% русскими, 9 % узбеками, остальные – татары, таджики, азербайджанцы, корейцы, немцы [11]. Исходя из соображений релевантности исследования задачам локальной языковой политики было решено, что большинству респондентов будет опрошено в городах области, поскольку именно в городских поселениях уровень многоязычности повышен и визуальная информация с использованием различных языков и графических символов имеет гораздо большую интенсивность и влияние на социальную ситуацию в целом.

На втором этапе наиболее распространенные мнения участников массового опроса были обсуждены в ходе фокус-групп для того, чтобы выявить факторы и мотивы, обусловившие их формирование. Фокус-группы были проведены в 4 регионах области с отличающейся этноязыковой ситуацией. Их участниками стали около 50 человек.

Результаты.

1. Итоги анкетного опроса жителей Туркестанской области по поводу их восприятия языковой ситуации

Отвечая на вопрос «На каком языке Вы говорите в семье?», большинство опрошенных ожидало выбрали казахский язык (64,6 %), что свидетельствует о том, что только небольшая часть казахского населения дома говорит не на казахском языке. На работе на казахском языке говорит 56,4 %, а в публичной сфере 64 %. На основании этих данных можно сделать вывод о том, что казахский язык является основным средством коммуникации более молодой части общества и лишь в профессиональной сфере он востребован в несколько меньшей степени.

Тем не менее, почти 50 % опрошенных отметили, что им иногда приходится испытывать дискомфорт от недостаточного знания какого-либо языка (казахского, русского, узбекского, английского и т.д.?) На наш взгляд это свидетельствует о недостаточном уровне развития многоязычия в обществе, правда часто с такими ситуациями сталкиваются только около 10 % опрошенных и вряд ли это заметно влияет на характер языковой коммуникации. Тем не менее, это значимый показатель, распространенность которого необходимо уточнить в ходе групповых дискуссий.

Большинство респондентов (74,7%) хотели бы, чтобы их дети говорили на казахском языке, 32,4 % - на русском. Предсказуемо, что более 68 % опрошенных считают самым важным для своих детей обучение казахскому языку, 34 % английскому языку, 32 % - русскому языку. Как видим, итоги опроса подтверждают правильность выбранного вектора развития языковой политики направленного на распространение трехязычия в обществе, поскольку эти три языка респонденты считают наиболее важными для изучения.

При ответе на вопрос «Как Вы считаете, на каком языке должны быть вывески в Вашем городе/селе?» респонденты были более единодушны: более 84 % считают, что такие вывески должны быть на казахском языке, 27,6% - на русском языке, 11 % -на английском языке. В то время как в ответ на вопрос «Как Вы считаете, на каком языке должны быть передачи и публикации в СМИ?» только казахский язык предпочли 66,6 %, а 18,2% выбрали русский язык. При этом, 68% предпочли бы, чтобы документы в государственных и общественных учреждениях были на казахском языке и лишь 17 % выбрали русский язык. На наш взгляд, ответы на три предыдущих вопроса свидетельствуют, что запрос на доминирование казахского языка в общественно сфере вполне сформирован, при этом пределы этого доминирования не абсолютны, так как допускается незначительное включение в языковое пространство и других языков, прежде всего русского, английского и узбекского.

Мнения респондентов заметно разошлись при ответе на вопрос «Поддерживаете ли Вы переход казахского языка на латиницу?». 19% и 26 % поддерживают соответственно «полностью» и «в основном», тогда как 32 % и 22 % «скорее не поддерживают» и «совсем не поддерживают». Не менее неоднозначным оказалось распределение ответов респондентов на вопрос «Насколько важным Вы считаете для развития страны переход на латиницу?». 27 % считают этот переход «очень важным», 44 % - «не очень важным» и 25 % «совсем не важным».

Для уточнения доминирующих общественных настроений респондентам был задан вопрос «Какие задачи поможет решить переход на латиницу?». 37 % из них считают, что он будет способствовать модернизации казахского языка, 26 % рассчитывают на интеграцию, вследствие этого перехода, казахского языка в мировое научно-образовательное и технологическое пространство, 17 % видят в этом «отход от советского наследия» и 20 % - «приближение к общетюркскому языку». Рассуждая о

проблемах, которые может создать переход казахского на латиницу 48 % опасаются «утраты фонетической уникальности казахского языка», 31% - «отрыва от культурного наследия казахского языка, накопленного на кириллице», 29,9 % - «снижения уровня образования в переходный период» и 19%, «ослабления связей между поколениями».

При ответе на вопрос «Насколько лично Вы готовы к переходу на латиницу?» около 43% респондентов посчитали, что они «полностью и скорее готовы», тогда как 57% оказались «скорее и совсем не готовы». Интересно, что готовность к переходу на латиницу других людей (родственников, соседей и т.д.) респонденты оценили менее оптимистично, чем собственную: только 33, 8% посчитали, что другие люди готовы к этому переходу, а 66,2 %, что не готовы.

36 % участников опроса посчитали, что легче всего будет перейти на использование латиницы «тем, кто в этом более заинтересован», 32 % - думают, что легче будет тем, «кто знаком с другими языками, использующими латиницу, а 29% - тому «кто более молод». Оценивая тех, для кого этот переход будет более труден, 41,7 % респондентов думают, что труднее будет тем, «кто в рамках своей деятельности погружен в использовании текстов на казахском языке с использованием кириллицы», 37 % считают, что труднее будет тем, кто «плохо усваивает иностранные языки» и 17 % отметили, что тем, «кто переживает за судьбу культурного наследия казахского языка на кириллице».

Оценки усилий местных органов власти и общественных институтов Туркестанской области по поводу развития государственного языка в регионе в восприятии респондентов выглядят следующим образом: 18 % респондентов знают о таких мероприятиях и сами принимали в них участие, 36,4% что-то слышали об этом и 43,8 % даже не слышали о таких мероприятиях. Сходная картина и в отношении мероприятий по развитию других языков в регионе: 20 % знают, 34 % что-то слышали и 44.9 % даже не слышали. А вот усилия по популяризации перехода на латиницу известны еще в меньшей степени: 15% - знают, 35 % что-то слышали, и 49,7 % даже не слышали.

Итоги массового опроса населения показывают, что абсолютное большинство респондентов считают доминирование казахского языка в общественной, коммуникативной и образовательной сферах естественной для региона ситуаций и ориентированы на самореализацию именно в таком контексте. Тем не менее, часть респондентов регулярно встречается с дискомфортом из-за незнания того или иного языка, что говорит о недостаточном развитии реального многоязычия во всех сферах общественной жизни, и требует дополнительного изучения.

Предпочтение казахского языка не означает исключения из языкового обихода других языков, запрос на владение которыми сохраняется. В первую очередь это касается английского и русского языков, а также языков компактно проживающих в регионе сообществ: узбекского и таджикского.

Считает переход на латинскую графику важным для страны и готова к нему несколько меньшая часть респондентов, чем те, кто считают иначе. При этом, основным аргументом за «переход на латиницу», по мнению участников исследования, является «модернизация казахского языка» что совпадает с основным тезисом правительственного нарратива на этот счет [12]. Это обстоятельство создает возможность для постепенного изменения позиции большинства респондентов при условии постепенной и ненавязчивой разъяснительной работы, подчеркивающей выигрышность использования латиницы для разных категорий граждан.

2. Анализ высказываний участников фокус-групп

Для того чтобы выяснить механизмы формирования мнений респондентов, зафиксированных в ходе массового опроса населения Туркестанской области, в нескольких регионах (Туркестан, Шымкент, Сарыагашский, Толебийский районы) были проведены фокус-группы с респондентами преимущественно из числа молодежи, где им было предложено высказаться по нескольким ключевым вопросам.

1. Какая вокруг вас складывается языковая среда, на каком языке вам чаще приходится говорить, в каких ситуациях?

Как выяснилось, большинство респондентов, а это молодые люди в возрасте 18-30 лет, говорят на казахском языке. Причем, если в Толебийском районе казахский язык звучит чаще и дома и в общественных пространствах, и во время учебы, то в Шымкенте и в Туркестане на улицах слышны как казахский, так и русский языки, а в ходе учебы для некоторых студентов, русский язык становится основным языком и добавляется использование английского языка. Также в городе Шымкенте некоторые респонденты неказахской национальности используют в основном русский язык, хотя и понимают (в разной степени) казахский и английский.

Чаще всего встречались высказывания такого рода: «Дома, на улицах, я на казахском говорю все больше, а русский я использую только для учебы в университете» (молодой человек, 20 лет, казах), «в

университете, на работе, дома чаще всего разговариваю на русском языке. Так же понимаю и казахский, на нем говорю с теми из знакомых, кто плохо говорит по-русски» (девушка 22 года, казашка), «чаще всего разговариваю на русском языке, но также немного понимаю казахский и английский языки» (девушка 21 год, русская), «в интернете больше на английском и русском, на казахском иногда вообще не проскакивает» (молодой человек 22 года, казах), «я чаще всего разговариваю именно на учебе, на русском языке и на казахском, тогда как дома на узбекском языке. Но русский язык я знаю лучше, чем узбекский и казахский. Ну так, как разговорный, пойдет» (девушка 20 лет, узбечка).

2. Испытываете ли Вы чувство дискомфорта по поводу незнания какого либо языка или невозможности его использования?

Как выяснилось, участникам исследования приходилось испытывать дискомфорт от не знания разных языков в разных социальных контекстах. Недостаточный уровень владения казахским языком наблюдается у русскоязычных респондентов, выросших в городе, где они с детства привыкли использовать самые обиходные слова, которых становится недостаточно, когда они вливаются в студенческие или рабочие коллективы, где их окружают сверстники, говорящие преимущественно на казахском языке: «Да, иногда такие ситуации бывают. В основном это из-за жаргона, может быть, или других слов, которые в узком кругу используются, которые я, например, не знаю, но это относится больше казахскому языку» (парень, 23 года, русский).

Также распространена ситуация, когда респонденты разных национальностей чувствуют себя неуверенно на уроках английского языка или при поиске информации на английском языке в интернете [13]: «Ну, не то чтобы дискомфорт, но бывает неловкость из-за того, что не знаю новых слов. Чаще на уроках английского языка, или при решении практических задач с помощью зарубежных консультантов».

Иногда дискомфорт возникает от того, что человек чувствует себя «виноватым» за то, что он не знает «родного языка» [14]. Сегодня это чаще относится к респондентам узбекам, которые интенсивно осваивают казахский, русский и английский языки и лишь иногда к казахам, выросшим в городе и редко общавшихся с родственниками использующими только казахский язык: «Мне, например, даже дома, когда все разговаривают на узбекском, у меня чего-то спрашивают, как то неудобно становится, что я не знаю свой родной язык» (девушка, 20 лет, узбечка). Отмечались и случаи, когда сотрудники органов образования, попав в условия компактного проживания узбекских и таджикских сообществ и существования школ с преподаванием на этих языках, чувствовали себя некомфортно из-за преимущественно неказахского языка, звучащего вокруг.

И, наконец, дискомфорт, особенно на первом курсе, испытывают выпускники казахских школ, особенно не городских, которым приходится часть и или все изучаемые предметы осваивать на русском или английском языках [15]. Такое происходит иногда при переполненных бюджетных группах с казахским языком обучения и тогда части абитуриентов с меньшими баллами приходится учиться в «русских» группах, чтобы не «терять год»: «Я испытываю постоянные трудности с общением на русском языке, так как я его почти не изучал, а здесь приходится постоянно получать новую информацию. Мне помогают друзья и я через два месяца я уже многое понимаю» (молодой человек, 18 лет, казах).

Таким образом, отмеченная респондентами в анкетном опросе заметная доля ситуаций языкового дискомфорта объясняется не взаимными претензиями и нарастающим напряжением в ходе повседневных взаимодействий, а неготовностью некоторых молодых людей жить в режиме «переключения различных языковых контекстов», когда они могли бы свободно использовать одновременно или последовательно несколько языков. Такие люди есть, чаще всего это казахи и узбеки, которые в ходе в жизни в многоязычном городе овладели в совершенстве несколькими языками и почти не замечают изменения языковой среды, которая для них всегда комфортна. Но наряду с ними существует и группы студентов, которые сталкиваются с трудностями при использовании казахского или русского языков.

3. Необходим ли перевод казахского языка на латиницу и почему? Насколько респонденты лично готовы к этому переходу?

Большинство участников относятся к этой реформе нейтрально, подчеркивая, что им все равно, смогут и освоить латиницу: «Мне все равно, в принципе. И так и так могу сориентироваться» (девушка, 20 лет, казашка), «на самом деле неплохо, но нужно будет переучиваться, и это займет долгое время. Поэтому, в общем, как-то нейтрально» (девушка, 19 лет, русская).

Есть и мнения, которые с сомнением относятся к необходимости реформы: «Ну, возможно, через время, но явно не сейчас, потому что у нас и так наблюдаются проблемы с казахским языком, даже на кириллице, А при переходе на латиницу это будет еще более запутан» (парень, 20 лет, казах), «это не

нужно для Казахстана. А можно просто я свое мнение скажу, это просто лишние деньги. Сейчас уйдут на ветер, и все это никому не нужно. Мы уже привыкли к обычному алфавиту» (девушка, 21 год, узбечка).

Среди наиболее частых объяснений причин введения латинской графики можно было услышать мнение о необходимости модернизации казахского языка, включения в «современный мир». Среди главных опасений – возможность утраты «настоящих казахских звуков», «изменение исторического алфавита».

Можно сказать, что срез мнений молодых участников фокус групп демонстрирует, что они восходят к тем же представлениям, страхам и ожиданиям, которые распространены в казахстанском обществе в целом и обсуждаются сегодня на разных уровнях: большинство относятся к грядущей реформе нейтрально – без энтузиазма, но и без особых страхов, тогда как есть небольшие группы активных сторонников и активных противников. На данный момент сторонники реформы не доминируют в молодежной аудитории, но их может стать заметно больше в случае развертывания эффективной информационной кампании об очевидных преимуществах использования нового алфавита.

4. Какие мероприятия власти в сфере языковой политики Вам известны?

Большинство участников фокус групп отметили, что про мероприятия, посвященные информированию о тех или иных нововведениях в языковой сфере они слышали, но это было в основном школе несколько лет назад: «может, мероприятия были, но они были нацелены не на определенный язык, а скорее больше на общую языковую ситуацию...Двуязычие там...» (девушка, 20 лет, казашка) «Да, об этом говорили. Проводились мероприятия как в актовом зале, так и в виде диктанта по разным языкам» (девушка, 20 лет, русская).

Некоторые отметили и наличие специальных информационных мероприятий, посвященных введению латиницы для казахского языка: «Были пояснительные беседы...Около месяца это продлилось. Вот как только вот эта шумиха поднялась с переходом на латиницу, нам ввели казахский язык, начали делать его на латинице, а потом все это ушло» (парень 20 лет, казах).

Таким образом, материалы фокус-групп подтвердили мнения респондентов – участников анкетирования: мероприятия, посвященные отдельным аспектам языковой политики были организованы, но не очень остались в памяти. Так как о них лучше помнят молодые люди, которые недавно окончили школу.

3. Предложения по оптимизации языковой политики

1. Несмотря на доминирование казахского населения и казахского языка в области в ответах респондентов явно звучит признание необходимости развития многоязычия в обществе. Как представляется, это касается, прежде всего, двух аспектов:

- Увеличение возможностей обучения разным языкам (прежде всего казахскому, английскому и русскому) не только в школе, но и в языковых центрах. Хотя распространение государственного языка и в информационной, и в образовательной сфере отмечается повсеместно, но подходы и методики обучения казахскому языку должны быть дифференцированы для разных групп носителей и не носителей языка. В противном случае не носители, формально изучая казахский язык по единым методикам с носителями, не могут реально использовать его для повседневного общения.

Это также относится и к изучающим английский и русский языки. Люди, прошедшие обучение этим языкам, не могут применять его для своих целей в ходе повседневных ситуациях, поскольку обучаются по единым методикам, не учитывающим уровня базовой подготовки учащихся и свойств языкового окружения. Это важно для создания комфортной многоязычной среды как в крупных городах, где современная информационная и медийная инфраструктура не может развиваться только на одном государственном языке, так и в сельской местности, где межобщинные взаимоотношения во многом зависят от общественного признания нескольких языков.

- В области существуют несколько микрорегионов (Сарыагашский, Сайрамский, Сауранский районы), где существуют поселки с компактным проживанием этнических сообществ (узбеки, таджики) и школами, где образование происходит на узбекском и таджикском языке. Руководители в органах власти и образования чаще всего казахи, которые в некоторых случаях назначены не из местных жителей и не всегда чувствуют специфику многоязычной среды, стремясь ускорить переход на казахский язык. Хотя право на использование языков этнических сообществ гарантировано Конституцией и языковым законодательством. Необходимы специальные мероприятия для углубления взаимопонимания с местным сообществом работников школ, сотрудникам органов власти в зонах компактного проживания узбекского и таджикского населения.

Возможно, отсутствие развернутого упоминания этих аспектов в Концепции... 2023-2029 гг. связано с пониманием того факта, что общие для всей страны положения этого документа будут творчески доработаны на местах с учетом региональной специфики.

2. Не очень высокий уровень готовности жителей области к переводу казахского языка на латинографический алфавит в ближайшее время до некоторой степени объясняется отсутствием широких общественных дискуссий за пределами узкого экспертного сообщества. Мероприятия, посвященные языковой политике для широкой публики, как правило, проводятся с использованием общих для всей страны аргументов. Тогда как более востребованы обсуждения преимуществ\недостатков латиницы с точки зрения обиходных потребностей различных категорий населения и отдельных граждан, а не общества в целом. Осуществление подобных открытых дискуссий на местах, в локальных контекстах требует дополнительных усилий, но существенно повысит уровень принятия реформы в обществе.

Среди этих мероприятий респонденты упоминали интерактивное обсуждение использования латинской графики в разных жизненных ситуациях и различных социальных контекстов. Кроме того, звучало мнение о введении параллельного использования кириллицы и латиницы с постепенным расширением последней на протяжении нескольких лет и сохранением права выбора на использование нескольких вариантов.

Заключение.

Главным выводом исследования можно считать тот факт, что представления, обусловившие восприятие современной языковой ситуации жителями Туркестанской области в целом, с небольшими уточнениями, коррелируют с видением задач языковой политики авторами «Концепции развития языковой политики в РК в 2023-2029 годах», что позволяет рассчитывать на достижение запланированных в ней показателей.

Прежде всего, это - понимание ведущей роли казахского языка для формирования языковой среды в регионе:

- сохранение и развитие многоязычия, с упором на трехязычие в образовательной политике и практике;

- повышение эффективности ресурсов, направленных на более широкое распространение казахского языка: обновление методик преподавания казахского языка для не носителей и расширение возможностей языковых центров для взрослых (расширение штата преподавателей, увеличение зарплаты и т.д.);

- восприятие перевода на латинскую графику казахского языка как процесса, реализуемого на протяжении многих лет с сохранением в первые годы реформы параллельного использования казахского языка на кириллице в публичной и образовательной сфере.

Список использованной литературы:

1 Концепция развития языковой политики в Республике Казахстан на 2023-2029 годы. Июнь 2023 года. Режим доступа: <https://www.gov.kz/memleket/entities/sko-sayasat/documents/details/481125?lang=ru&ysclid=lr6194w913930021909> (дата доступа: 20.02.2024).

2 Қуандық Е. Қазақ тілі – ғылым тілі болуы тиіс. «Қазақ тілі – ғылым тілі: дәстүр және инновация» симпозиум А.Ясауи ат. ХҚТУ. «Рейтинг» ақпараттық – сараптамалық апталық,

3 Языковая ситуация в Актюбинской области. Управление по развитию языков Актюбинской области 2022. Режим доступа: <https://www.gov.kz/memleket/entities/aktobe-til/documents/details/357720?lang=ru&ysclid=lhcj8qycx577522516> (дата доступа: 22.12.2023).

4 Сүлейменова Э. Тіл қоғамдық және ғылыми мүдделер тоғысында. Тіл: барлық жол ғылымға апараты. Қарағанды, 2013, Б. 3-5.

5 Zhang C, Zhao R and Huang Y (2023) The framework and features of language policies in global constitutional texts. *Front. Psychol.* 13:1064034. doi: 10.3389/fpsyg.2022.1064034

6 Кудеринова К.Б., «Казахская публичная речь: языковая норма, этика и структура речи». *Вестник КазНУ*, № 1, (2024), том 193, С. 66.

7 Жәңгірбай Д.Б., Танкибаева М. «Формирование социокультурной компетенции в обучении иностранному языку», *Вестник Кокчетавского университета им. Ш. Валиханова*, Сер. Филологическая, 2022 № 3, С. 124.

8 Амен А.Ж., Кенжегулова А.А. Исследование отношения жителей Западно-Казахстанской области к государственному языку и перспективе его развития (по результатам социологического исследования) // *Вестник Удм. ун-та. Социология. Политология. Международные отношения*, 2021, Т.5, вып. 2, С. 155-163. <https://doi.org/10.35634/2587-9030-2021-5-2-155-163>. № 10-11 (767-168). 13.04 2023 ж. 13-бет.

9 Комаров О. Е. Современная языковая ситуация в Павлодарской области: социологический анализ / *Научный журнал ПГУ им.С.Торайгырова, серия «Гуманитарная»*. 2015. №1. – С.75-85

10 План мероприятий развития языковой политики в Республике Казахстан на 2023-2029 годы по реализации концепции департамента юстиции по Туркестанской области. Режим доступа: <https://www.gov.kz/memleket/entities/adilet-trk/documents/details/668901?lang=ru>

11 Бюро национальной статистики. Туркестанская область. Режим доступа: <https://stat.gov.kz/ru/region/turkestan/>

12 Манбетеев У. Язык международной коммуникации. Режим доступа: <https://kazpravda.kz/n/yazyk-mezhkulturnoy-kommunikatsii/>

13 Диброва С.П. Трудности усвоения иностранного языка (когнитивные процессы) // НАУ. 2016. №8 (24). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/trudnosti-usvoeniya-inostrannogo-yazyka-kognitivnye-protsessy-1>.

14 Шепеленко Т. М. Психологические аспекты изучения иностранных языков // Вестник ПНИПУ. Проблемы языкознания и педагогики. 2017. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/psihologicheskie-aspekty-izucheniya-inostrannyh-yazykov>

15 Калганова Г.Ф., Марданишина Р.М. Проблемы языковой тревожности при изучении иностранного языка в вузе экономического профиля // Russian Journal of Education and Psychology. 2015. №11 (55). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/problemy-yazykovoy-trevozhnosti-pri-izuchenii-inostrannogo-yazyka-v-vuze-ekonomicheskogo-profilya>

References:

1 *Konceptsiya razvitiya yazykovoj politiki v Respublike Kazaxstan na 2023-2029 gody`. Iyun` 2023 goda. Rezhim dostupa: https://www.gov.kz/memleket/entities/sko-sayasat/documents/details/481125?lang=ru&ysclid=lr6194w9l3930021909 (data dostupa: 20.02.2024).*

2 Қуандық Е. Қазақ тили – зылым тили болуы тиіс. «Қазақ тили – зылым тили: дәстүр және инновация» симпозиум А.Ясауи ат. ХҚТУ. «Rejting» ақпараттық – сараптамалық апталық,

3 *Yazykovaya situaciya v Aktyubinskoj oblasti. Upravlenie po razvitiyu yazykov Aktyubinskoj oblasti 2022. Rezhim dostupa: https://www.gov.kz/memleket/entities/aktobe-til/documents/details/357720?lang=ru&ysclid=lhcyj8qycx577522516 (data dostupa: 22.12.2023).*

4 *Sylejmenova E. Til qozamdyq zhane zyl'mi myddeler tozysynda. Til: barlyq zhol zyl'mza aparady. Karazandy, 2013, B. 3-5.*

5 *Zhang C, Zhao R and Huang Y (2023) The framework and features of language policies in global constitutional texts. Front. Psychol. 13:1064034. doi: 10.3389/fpsyg.2022.1064034*

6 *Kuderinova K.B., «Kazaxskaya publichnaya rech`: yazykovaya norma, e`tika i struktura rechi». Vestnik KazNU, № 1, (2024), tom 193, S. 66.*

7 *Zhəngirbaj D.B., Tankibaeva M. «Formirovanie sociokul`turnoj kompetencii v obucheniiinostrannomu yazyku», Vestnik Kokchetauskogo universiteta im. Sh. Valixanova, Ser. Filologicheskaya, 2022 № 3, S. 124.*

8 *Amen A.Zh., Kenzhegulova A.A. Issledovanie otnosheniya zhitelej Zapadno-Kazaxstanskoj oblasti k gosudarstvennomu yazyku i perspektive ego razvitiya (po rezul`tatam sociologicheskogo issledovaniya) // Vestnik Udm. un-ta. Sociologiya. Politologiya. Mezhdunarodny`e otnosheniya, 2021, T.5, vy`p. 2, S. 155-163. https://doi.org/10.35634/2587-9030-2021-5-2-155-163. № 10-11 (767-168). 13.04 2023 zh. 13-bet.*

9 *Komarov O. E.Sovremennaya yazykovaya situaciya v Pavlodarskoj oblasti:sociologicheskij analiz / Nauchny`j zhurnal PGU im.S.Torajgy`rova, seriya «Gumanitarnaya». 2015. №1. – S.75-85*

10 План мероприятий развития языковой политики в Республике Казахстан на 2023-2029 годы` по реализации концепции департамента юстиции по Туркестанской области. Режим доступа: <https://www.gov.kz/memleket/entities/adilet-trk/documents/details/668901?lang=ru>

11 Бюро национальной статистики. Туркестанская область. Режим доступа: <https://stat.gov.kz/ru/region/turkestan/>

12 *Manbeteev U. Yazyk mezhdunarodnoj kommunikacii. Rezhim dostupa: https://kazpravda.kz/n/yazyk-mezhkulturnoy-kommunikatsii/*

13 *Dibrova S.P. Trudnosti usvoeniya inostrannogo yazyka (kognitivny`e processy`) // NAU. 2016. №8 (24). URL: https://cyberleninka.ru/article/n/trudnosti-usvoeniya-inostrannogo-yazyka-kognitivnye-protsessy-1.*

14 *Shepelenko T. M. Psixologicheskie aspekty` izucheniya inostranny`x yazykov // Vestnik PNIPIU. Problemy` yazykoznaniya i pedagogiki. 2017. №1. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/psihologicheskie-aspekty-izucheniya-inostrannyh-yazykov*

15 *Kalaganova G.F., Mardanshina R.M. Problemy` yazykovoj trevozhnosti pri izuchenii inostrannogo yazyka v vuze e`konomicheskogo profilya // Russian Journal of Education and Psychology. 2015. №11 (55). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/problemy-yazykovoy-trevozhnosti-pri-izuchenii-inostrannogo-yazyka-v-vuze-ekonomicheskogo-profilya>*

ҒТАХР/ МРНТИ / IRSTI 03.20
ӘӨЖ/УДК/ UDC 06.35.51

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2024.83.4.017>

А.Д.Сандыбаева*¹, А.Т. Айтимбаев², Ж. Бекболатқызы³

¹ т.ғ.к., доцент Халықаралық туризм және меймандостық университеті, Түркістан, Қазақстан,

E-mail: a.sandybaeva@iuth.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0003-1244-3610>

² Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан

E-mail: yasawiun@mktu.turkistan.kz

³ «Alikhan Bokeikhan University», Семей, Қазақстан

E-mail: zhannur.bekbolatkyzy.86@mail.ru

АШАРШЫЛЫҚ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЭТНОДЕМОГРАФИЯЛЫҚ АХУАЛЫ: ТАРИХИ ТАЛДАУ

Аңдатпа

Мақалада ХХ ғасырдың 20-30 ашаршылық жылдарындағы Қазақстанның этнодемографиялық дамуы сөз болады.

Аталған ашаршылық салдарынан қазақ халқы өз жерінде күні кешеге дейін саны жағынан азшылыққа ұшырап, өзгелерге жол берумен келді. Халықтану ғылымының сол ашаршылық азаптың қыр-сырларын зерттей отырып болашақта оның қайталанбауы үшін өз тұжырымдарын алға тартады. Міне, осы тұрғыдан қарағанда, Қазақстандағы кеңестендіру жылдары қолдан жасалған ашаршылықтан қазақ халқының саны мен үлесіне қалай әсер еткенін 1926, 1937 және 1939 жылдары жүріп өткен Бүкілодақтақ халық санақтарының қорытынды нәтижелерін тарихшылардың еңбектерін қолдана отырып, оларды өзара ғылыми түрде салыстыру арқылы үлкен дәлдікпен есептеп шығара аламыз.

Кеңестендіру жылдары Қазақстанда жүргізілген күштеп ұжымдастыру мен отырықшыландырудың қазақ халқының тарихы мен тағдырына ауыр демографиялық апат тудырғанын шетелдік тарихшылар сол 1930 жылдардың өзінді-ақ айтқан болатын. Содан бері шетел ғалымдарының еңбектері мен басылымдарында Қазақстанда 1930 жылдардың басындағы ашаршылықтан қанша адам шығын болғандығы жөнінде қызу пікірталастар жүрді.

Батыс зерттеушілерінің еңбектерінде ашаршылық жылдарында Қазақстандағы адам шығыны жайлы әркелкі мәліметтер келтіріледі. Қазақстанда 1931-1933 жж. ашаршылық кезеңіндегі адам шығыны туралы көптеген құжаттардың ғылыми айналымға енгеніне қарамастан, отандық зерттеушілеріміз әр түрлі деректік мәліметтер келтіруде.

Кілт сөздер. Қазақстан, қазақтар, этникалық топтар, халық санағы, статистика, ашаршылық, демография.

Сандыбаева А.Д. *¹, Айтимбаев А.Т. ², Бекболатқызы Ж. ³

¹ к.и.н., доцент Международный университет туризма и гостеприимства, Туркестан, Казахстан,

E-mail: a.sandybaeva@iuth.edu.kz

² Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, Туркестан, Казахстан,

E-mail: yasawiun@mktu.turkistan.kz

³ «Alikhan Bokeikhan University», Семей, Казахстан

E-mail: zhannur.bekbolatkyzy.86@mail.ru

ЭТНОДЕМОГРАФИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ КАЗАХСТАНА В ГОДЫ ГОЛОДА: ИСТОРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Аннотация

В статье речь пойдет об этнодемографическом развитии Казахстана в 20-30-е годы ХХ века.

В результате этого голода казахское население до вчерашнего дня находилось в меньшинстве на своей земле, уступая место другим. Историческая демография выдвигает свои выводы, исследуя тонкости этой голодной агонии, чтобы она не повторилась в будущем. С этой точки зрения мы можем с большой

точностью вычислить итоговые результаты Всесоюзных переписей населения, которые прошли в 1926, 1937 и 1939 годах, используя труды историков и сравнивая их между собой научно.

О том, что насильственная коллективизация и оседание, проводимые в Казахстане в годы советизации, вызвали серьезную демографическую катастрофу в истории и судьбе казахского народа, зарубежные историки говорили еще в 1930-х годах. С тех пор в трудах и изданиях зарубежных ученых ведутся ожесточенные споры о том, сколько людей погибло в Казахстане от голода начала 1930-х годов.

В работах западных исследователей приводятся неоднозначные сведения о человеческих жертвах в Казахстане в годы голода. Несмотря на то, что в научный оборот в Казахстане вошло большое количество документов о человеческих жертвах в период голода, который длился три года, отечественные исследователи приводят самые разные данные.

Ключевые слова: Казахстан, казахи, этнические группы, перепись населения, статистика, голод, демография.

A.D. Sandybaeva*¹, A.T. Aitimbaev², Zh. Bekbolatkyzy³

¹ *Candidate of Historical Sciences, Associate Professor International University of Tourism and Hospitality, Turkestan, Kazakhstan, E-mail: a.sandybaeva@iuth.edu.kz*

² *Khoja Ahmed Yasawi International Kazakh-Turkish University, PhD student, Turkestan, Kazakhstan E-mail: yasawiun@mktu.turkistan.kz*

³ *"Alikhan Bokeikhan University", Semey, Kazakhstan E-mail: zhannur.bekbolatkyzy.86@mail.ru*

THE ETHNODEMOGRAPHIC SITUATION OF KAZAKHSTAN IN THE YEARS OF FAMINE: HISTORICAL ANALYSIS

Abstract

The article will focus on the ethnodemographic development of Kazakhstan in the 20-30s of the twentieth century.

As a result of this famine, the Kazakh population was in a minority on their land until yesterday, giving way to others. Historical demographics forward its conclusions, exploring the subtleties of this hungry agony, so that it does not happen again in the future. From this point of view, we can calculate with great accuracy the final results of the All-Union Population Censuses that took place in 1926, 1937 and 1939, using the works of our brothers-historians and comparing them scientifically.

Foreign historians said that the forced collectivization and settling carried out in Kazakhstan during the years of Sovietization caused a serious demographic catastrophe in the history and fate of the Kazakh people back in the 1930s. Since then, there have been fierce debates in the works and publications of foreign scientists about how many people died in Kazakhstan from hunger in the early 1930s.

The works of Western researchers provide ambiguous information about human casualties in Kazakhstan during the famine. Despite the fact that a large number of documents on human casualties during the famine, which lasted three years, have entered scientific circulation in Kazakhstan, domestic researchers cite a variety of data.

Keywords: Kazakhstan, Kazakhs, ethnic groups, population census, statistics, famine, demography.

Кіріспе. Жалпы Қазақстанда ашаршылық жылдарындағы этнодемографиялық жағдай мәселесі зерттелмеген тақырып деп айта алмаймыз. Бірақ мәселе, әміршіл-әкімшіл тоталитарлық жүйе жағдайында оған көлеңке түсіретін тарихи еңбектердің бәрі, тіпті әлі күнге дейін басы ашық қалып отыр. Мұның өзі коммунистік идеологияның ноктасы шешілмеген мәселенің бірі болып отыр. Ақтандақтардың ақиқатын танытуда жаңа ғылыми зерттеулердің айналымға енгізілуі, жаңа ғылыми ашылулардың болуы тақырыптың мазмұнын өзекті ете түспек. Сондықтан, осыған байланысты жаңаша ой түйіп, ғылыми тұжырымдар жасау тарихшылардың міндеті болып отыр.

Бүгінгі күн Қазақстан тарихының сол елде тұрып жатқан халық үшін, халықтың болашағы үшін, санасы сергек танымы жоғары ұрпақ өсіруде мәртебесі биіктей бермек. Жетпіс жыл Кеңес өкіметінің, үш жүз жыл патша өкіметінің саясатының ықпалымен жүрген қазақ халқы өзінің еркіндігін алмаса, бүгінде өзге мемлекетке сіңісіп немесе жерінен айырлар меді! Міне, сондықтанда 20-шы – 30-шы жылдардағы қазақ ауқатты шаруаларын меншігінен айыру және күшпен ұжымдастыру процесі мен аштық салдары күрделі тарихы жаңа зерттеулерге мұқтаж. Қазақстандағы коллективтендіру бүкіл елдегі науқанның құрамдас бөлігі бола тұрса да одан әсіресе көшпелі және жартылай көшпелі қазақ шаруаларының ауыр

азап шеккенін «қазақ этносының аяусыз қырғынға ұшырағанын, сөйтіп аса ауыр шығында басынан кешкенін көрсетеді» [1, 44].

Қазақстанның тәуелсіздік алуы бұл тақырыпты терең зерттеуге жол ашты. Мәселенің маңыздылығы оған шетелдік әріптестеріміздің көптеп және баса назар аударуларынан да көрінеді. Өйткені көшпенділерді отырықшыландыру дегеніміздің өзі жалпы адамзаттық процесс, яғни тек Қазақстан тарихының ғана емес, дүниежүзілік тарихтың да елеулі зерттеу тақырыбы болып табылады. Оның үстіне Қазақстанда шаруаларды ұжымдастырудың күшпен жүргізілуінің аса ауыр салдарлары өзімізге де, басқаларға да сабақ бола алады. Яғни бұл тақырыпты терең зерттеу тәуелсіз елімізде өткеннің қателіктері енді қайталанбауы үшін де қажет.

Қазақтың қалыптасқан ауқатты шаруаларын тәркілеу дәстүрлі шаруашылықты жойып қана қоймай, артынан жаппай ашаршылыққа алып келгені, «ауқатты» деп танылған азаматтарымыздың шетелге асып кетуі, тағдырын тәлкекке салған кеңестік идеологияның бұғауында екені айқындап тұр. Кезінде осы күштеп коллективтендіру мен оның зардаптарынан туған ашаршылық туралы қисынды-қисынсыз теориялар мен ғылыми түйінділер айтылып, жасалып, баспасөз беттерінен орын алғаны да аян. Мысалы: Мұстафа Шоқайұлы және т.б. қатты күйініп зарарлы сынға алған сол қисынның бірі «...қазақ сияқты жабайы, надан халықтың социализм қарқынына ілесе алмайды-мыс. Демек, ашыққан халыққа көмек беру, азық – түлік босату мүлде қажетсіз. Ондай бос шығындарға тектен-текке барғанша, қаржыны елді индустриаландыру қажеттеріне жұмсаған абзал. Міне, осындай қара ниет қағидалар, зұлым ойлы сандырақ теориялар белгілі дәрежедегі қазақ халқы тарапындағы мемлекеттік үлкен, құйтұрқы саясаттың негізіне алынғаны даусыз»– дейді [2, 9].

Зерттеу нәтижелері қарастырылып отырған кезеңдегі Қазақстандағы әлеуметтік саяси процесстерді зерттеу әкімшіл шаруашылықтық жүйенің ішкі қалыптасу механизмдерін, қайшылықтарын айқындай түсуге көмектеседі. Ал бұл Қазақстан тарихынан алда жазылатын жаңа, іргелі жұмыстарға жол ашып, ғылыми негіз қалайды.

Алаш арыстарының көсемі Ахмет Байтұрсынұлы 1920-жылдардағы аштық жөнінде 1922 жылғы «Қазақ календарына» жазған «Тәні саудың – жаны сау» атты мақаласында: «.. Өткен қыста аштық болды. Ашыққан адам бірінің етін бірі жеді. Өліктің етін жегені былай тұрсын, өлмеген тірі адамдарды малша ұрып, малша сойып жеді. Қалаларда түн болса, көшеде жүруге болмады. Мезгілсіз уақытта көшеде жүрген адамдарды жылқы сияқтандырып бұғалық салып, буындырып ұстап, сойып жейтін болды. Анасы баласының етін жеуге жетті... Аштықтан адам тәні азып еді, жаны да азып, ес кетіп, адамгершілік жоғалып, адам хайуаннан да жаман болып кетті...» - деп жазған екен. Ал осы аштық салдарының қанша адамнан айырылғанымыз, үлкен зерттеуді қажет ететін тақырып екені анық.

Материалдар мен әдістер. Зерттеу жұмыстарына арқау арқау болған архивтік құжаттар, статистикалық мәліметтер, қазақ халқының демографиялық құрылымы мен халық саны туралы іргелі ғылыми еңбектер. Ұлт және этносты зерттеудің жүйелі-функционалды әдіс, тарихи жүйелілік, тарихи-салыстыру, хронологиялық және бақылау әдісі; контент-анализ, салыстырмалы-тарихи, жазба деректерді зерттеу, статистикалық деректерді талдау және тарихи, тарихи-демографиялық бағыттағы зерттеу әдістері қолданылды. Ашаршылық жылдарындағы этнодемографиялық ахуалды зерттеуде салыстырмалы талдау әдісі арқылы әртүрлі кезеңдердегі халықтың саны, құрамындағы өзгерестерді нақтылауға пайдаланылды. Архивтік материалдар деректердің сенімділігі мен маңыздылығын айғақтауға, ашаршылықтың әсерін нақты аймақтар мен тұрғындарға тигізген зардаптарын зерделеуде негіз болды. Ашаршылықтың нәтижесінде Қазақстандағы халықтың сандық көрсеткіштерін моделдеу әдісі арқылы демографиялық өзгерістерді талдау және тұжырымдауда негізін құрады.

Талқылау. Қазақ халқына зор нәубет ала келген ХХ ғасырдың 20-30-жылдары туралы соңғы отыз жыл көлемінде бірқатар жаңа зерттеулер жарық көрсе де, тарихшылар назарын аударатын келелі мәселелер әлі де аз емес. Соның бірі – ашаршылық жылдарындағы халықтың сандық өзгеріске ұшырауы. Республикамыздың беделді тарихшылары М.Қозыбаевтың, К.Нұрпейісовтың, М.Қойгелдиевтің, Т.Омарбеков [3] және тағы басқалардың аталған кезеңдегі қазақ халқының басына түскен қасірет туралы зерттеу еңбектерінің нәтижесінде тарихымыздың көмескі беттерінің шындығы ашылып, оларға шынайы баға берудің ғылыми деңгейі жаңа сатыға көтерілуде. Аталған тарихи мәселе ұлттық тарихты жаңғырту міндеттерінен туындап отыр. Сондықтан тақырыптың өзектілігі – оның тек аз зерттелгендігінде ғана емес, қоғамдық-тәжірибелік мәні мен тарихи сабақтастығында [4].

Көпшілікке мәлім, Қазақстанда халықтың ашаршылықтан қырылғаны КСРО мүлдем тарағанға дейін КОКП мен Кеңес өкіметінің аса жасырын құпиясы болып келді. КСРО-дағы болған ашаршылықты

1991 ж. мойындаған тек Михаил Горбачев қана болатын. Ал осыған дейін ашаршылық пен репрессияның барлық жәй-жапсары құпия болып қала берген еді [5].

Тәуелсіздігімізді алғаннан бері халқымыздың басынан кешкен зұлматты кеңестендіру жылдарының ақиқаттарын ашық айтуға мүмкіндік алдық. Тарихшы ғалымдарымыз, зерттеушілеріміз бен ізденушілеріміз, әсіресе ұжымдастыру арқылы келген отызыншы жылдардың басындағы аштық нәубеті жөнінде бірқатар құнды-құнды зерттеулер жасап, осы зұлматтың ақиқаттарына жету үшін жан-жақты ізленістер жасауда. Сол зерттеулердің әсерінен көптеген шындық беті ашылуда. Мысалы, өткен ғасырдың 20-жылдарының соны мен 30-жылдарының басындағы Қазақстандағы күштеп ұжымдастыру арқылы келген ашаршылық қолдан жасалған, идеологияға негізделген саясатты көзсіз жүзеге асыруға ұмтылушылықтың нәтижесі еді. Коммунистік партияны қазақтарға, одан кейін, белгілі бір дәрежеде басқа да көшпелі халықтарға әкеліп жапсыру оларды сан апат пен қайғы-қасіретке душар етті. Сөйтіп, 1931-1933 жылдар қазақ халқының ең бір қасіретті жылдары болып тарихымызда қара әріптермен жазылып қалды [6].

Нәтижелер. Зұлмат жылдардың астарлы ақиқатын сезіну үшін халық санағына тоқталмай өтпесіміз анық. 1926 жылғы Бүкілодақтық халық санағы бойынша, Қазақста аумағындағы тұрған тұрғылықты халықтардың саны 6500895 адамды құраған екен. Олардың 8,3% қалаларды, ал 91,7%-ы ауылдық жерлерде тұрған еді. Енді олардың арасындағы қазақтардың саны 3713394 адамды құрап, республика халқының 57,1%-ы болса, ал орыстар 1279979 адамды құрап, демек 19,7% болған екен. Ал қала тұрғындарының ішіндегі қазақтардың саны мен үлесі 77554, яғни 2,1 пайыз болса, ал орыстардың қатары 283767, демек 22,2 пайызды құрап, қазақтардың санына қарағанда орыстардың сандық үлесі (206213) , яғни 20,1 пайызға жоғары болған екен. Енді ауылдық жерлерде тұрған қазақтардың саны 3635840, яғни 97,9 пайыз болса, ал орыстардың қатары 996212, демек, 77,8 пайызды құрап, қазақтардың саны орыстардың санына қарағанда (2639628) яғни 20,1 пайызға басымдау болғанын көреміз. Сондай-ақ қаралып отырған мәселенің аныққанығын саралауда Жеңіс Талдыбаев ағамыздың «Қазақстандағы ашаршылық салдары» мақаласын арқау ете отырып қарастырдым. Айталық онда 1939 жылға санақ бойынша, Қазақстанда тұратын халықтардың саны 6151102 адамды құраған болса, олардың 27,8 пайызы қалаларды, ал 72,2 пайызы ауылдық жерлерде өмір сүрген еді. Енді олардың ішіндегі қазақтардың саны 2327625 адам болып, республика халқының 37,8 пайызын құраса, ал орыстар қатары қазақтардың сандық үлесінен (121503 адамға) яғни 2,0 пайызға басымдау 2449128 адамды құрап, демек 39,8 % болған екен. Ал қала тұрғындарының арасындағы қазақтардың саны мен үлесі 374675, яғни 16,1 пайыз болса, ал орыстар қатары 977876, демек 39,9 пайызды құрап, қазақтардың санына қарағанда (303261) яғни 23,8 пайызға артығырақ болған екен. Енді ауылдық жерлерде тұрған қазақтардың саны 1953010, яғни 83,9% құрап, ал орыстардың қатары 1471252, демек 60,1 % болса, қазақтардың саны орыстарға қарағанда (481758 адамға), яғни 23,8 пайызға жоғары болған екен деп көрсетті [7].

Қазақстан халқының саны 1926-1939 жж. аралығында (1937 жылы – 1380712 адамға кеміп) 349793 адамға, яғни 94,6%-ға азайғаны анықталып отыр. Ал осы жылдары республикадағы қазақтардың тек саны ғана емес, үлесі де күрделі өзгерістерге ұшырап, өте төмендеп кетті: 1926 жыллы олардың саны – 3713394 болса, 1937 жылы – 2181520, ал 1939 жылы – 2327625 ғана еді. Осы жылдары республиканың аумағында тұратын қазақтардың саны (1937 жылы- 1531874, яғни 58,7%) 1385769 адамға, яғни 62,7% - ға кемігені байқалып отыр. Яғни осы 14 жыл ішінде қазақтардың саны 19,2 пайызға кеміді, ал олардың республикадағы халықтардың арасындағы үлесі бұл жылдарды өте азайып, қазақтар өз Отанында аз ұлтқа айналды: 1926 жылы - 57,1% болса, 1937 жылы – 42,6%, ал 1939 жылы – 37,8%-ға дейін төмендеді [8]. Демек қазақ қлтының мұндай қасіретті тағдыры сол кездегі Кеңес Одағы оның бір бөлігі болған Қазақстанның басынан кешірген ірі саяси-экономикалық және қоғамдық өзгерістерінде, солардың нәтижелері мен салдарына туындаған еді.

Қазақстандағы кеңестендіру жылдарының зерттеу аралығындағы Кеңес өкіметінің жүргізген саясатының нәтижелерін туындаған қазақ халқының ұжымдастырудың салдары арқылы келген ашаршылыққа ұшырауына байланысты деректер бар. Енді соларға келсек, ауыл шаруашылығындағы қуғындау саясаты Қазақ АССР орталық атқару комитеті мен халық комиссарлары кеңесінің 1928 жылдың 27 тамызындағы «*Бай шаруашылықтарын кәмпескелеу туралы*» қаулысынан басталды. Осы қаулы негізінде жеті жүзге жуық ірі бай шаруашылықтары тәркіленіп, олардың иелері қанаушы тап ретінде жер аударылды. Осы саясат енді колхоздастру кезінде одан әрі жалғасып, қуғындауларға орта шаруалар мен ауқаттылар да ұшырады.

КСРО Орталық Атқару Комитеті мен Қазақ Халық Комиссарлары Кеңесінің 1930 жылдың 1 ақпанындағы «*Жаптай коллективтендіру аудандарында ауыл шаруашылығын социалистік жолмен қайта құруды нығайту және кулактармен күресу шаралары жөнінде*» деген қаулының негізінде

Қазақстан үкіметі де 1930 жылдың 19 ақпанында дәл осындай қаулы қабылдады. Сөйтіп, ендігі кезекте колхоз құрылысына «қарсылық жасап отырған қанаушы элемент», әрі пролетариат жауы деген желеумен кулактар мен байларды тап ретінде жою науқаны басталды. Осы қаулыға сәйкес әрбір аудан және ауыл көлемінде жойылатын кулактар мен байлардың жалпы саны халықтың 3,5 пайызы болуы керек делінді. Бұл жаңа науқан 1928-1934 жылдары Қазақстанда ашаршылықтың басталуына жол ашты. Аштық көшпелі және жартылай көшпелі елді отырықшыландыру және ғасырдар бойы қазақтың тамағы мен киімі болып келген малынан айыру, күштеп ұжымдастыру салдарынан туындады. Жүздеген мың орыс, украин, ұйғыр және басқа ұлт өкілдері қырылды, бірақ қырылғандардың негізгі көпшілігі қазақтар болды.

Қолдағы бар деректерге жүгінсек, Қазақстандағы ашаршылық апаты 1927-1928 жж. жұттан кейін-ақ басталғанын көрсетеді. Мәселен, Адай округінде мал жұтап, адамдар аштыққа ұшырағандары айтылады.

Сондай-ақ, П.Ивановтың 1927-1928 жж. Сырдария губерниясындағы жұт туралы деректері жұтаған шаруашылықтарда мал саны қысқа дайындалған пішеннің жетімсіздігінен, жұттан, түсік тастағаннан кемуін алға тартады. Алайда ең құндысы бұл деректер тарих үшін аса маңызды мәліметтер ұсынып, қазақ, орыс, өзбек халықтарының шаруашылық жүйесі жөнінде ой қорытуға жетелейді. Отырықшы қазақтардың шаруа қожалықтары 21,3 пайыздай, яғни үш еседей көп зардап шексе, орыс, өзбек ұлттарының шаруа қожалықтарының жұтағаны мүлде аз болғанын айтады.

Ұлттық-тұрмыстық топтарына қарай санағанда жұттан күйзелген шаруашылықтың деңгейі өзбектерде – 4,1 %, орыстарда – 4,9%, отырықшы қазақтарда – 7,5%, көшпелі қазақтарда – 21,3%-дан асқан еді. Дәл осы жағдайда, 1931-1933 жылдары қорқынышты ашаршылық басталды, бір дерек бойынша – жергілікті халықтың жартысына жуығы, ал басқалары бойынша 2,5-тен 3,0 млн.қазаққа дейін. Қазақ халқына демографиялық апат әкелген бұл қайғылы оқиғалар (кейбір ғалымдар оны этноцид деп атады) өнеркәсіптік және теміржолшылардың қарқынды құрылысында, сауатсыздықты ойдағыдай жоюда, білім деңгейін көтеруде және Қазақстан халқының басқа да әлеуметтік-экономикалық және мәдени жетістіктерінде орын алды. 1927-1930 жж. Сібірді Орталық Азиямен және Қазақстанның оңтүстігімен байланыстыратын Түркістан-Сібір темір жолы салынды, 1930 жылдардың басында тас көмірдің ең бай кен орындары-Қарағанды көмір бассейнін игеру басталды, көп ұзамай Донбасс пен Кузбасстан кейін Кеңес Одағының үшінші көмір стокеріне айналды. Қазақстанның шығысында, орталық және оңтүстігінде түсті металлургия дамыды, онда Шымкент қорғасын зауыты, Балқаш мыс балқыту зауыты, Риддер металлургия зауыты, Жезқазған, Қоңырат кеніштері және т.б. сияқты ірі қала құраушы кәсіпорындар пайда болды, олардың негізінде ескі қалалар мен жұмысшы кенттер пайда болды [9].

1926 жылғы Бүкілодақтық халық санағы 1897 жылғы Ресей империясының және Октябрь социалистік революциясының, азаматтық соғыстың, жаңа экономикалық саясаттың және т.б. жалпы халық санағынан кейін, әсіресе жер-су реформасы мен шабындық және егістік жерлерді қайта бөлуден кейін, сондай-ақ бірінші дүниежүзілік соғыс кезінде қираған халық шаруашылығын қалпына келтіруден кейін болған Қазақстан халқы құрамының үлкен өзгерістері тіркелді 1914-1918, сондай-ақ 1918-1920 жылдардағы азаматтық соғыс, оның айтарлықтай нәтижелері 1926 жылға қарай Қазақстан халқының санының өсуіне және құрамының нығаюына оң әсерін тигізді [7].

1926 жылға қарай 1897 жылмен салыстырғанда Қазақстан халқы бір жарым есеге жуық, 149,4%-ға өсті, ал 1917 жылға қарағанда 29,9 мыңға азайды, бірақ тұтастай алғанда 1917 жылғы деңгейге дерлік қалпына келді, бұл жергілікті халықтың табиғи өсімі есебінен де, негізінен орыс мигранттарының ұйымдастырылмаған ағыны есебінен де орын алды украин шаруалары, Ресейдің ішкі провинцияларынан, сондай-ақ Орта Азиядан келген жұмысшылар мен қолөнершілер. Орта Азия республикаларын ұлттық межелеу нәтижесінде Жетісу және Сырдария облыстары Қазақ АССР-мен қайта қауышты, бұл да Қазақстан халқының санын ұлғайтты және құрамын нығайтты. Мұның бәрі, әрине, Қазақстан халқы құрамының полиэтностық процесінің күшеюіне әсер етті, бұл өз кезегінде өз Республикасындағы байырғы халықтың үлес салмағына әсер етті. Мұнда ХХ ғасырдың басында қазақ халқы бірінші дүниежүзілік соғыстың ауыртпалығы, 1916 жылғы қазақтар көтерілісі сияқты бірқатар қайғылы оқиғаларды бастан өткергенін атап өтеміз. Ресей отаршылдық саясатына қарсы және оны тұрақты, жазалаушы әскерлермен аяусыз басу, 1918-1920 жылдардағы азаматтық соғыс, 1918 және 1921-1922 жылдардағы ашаршылық осы оқиғалардың барлығына байланысты 1897-1917 жылдардағы қазақтар саны (20 жыл ішінде) небәрі 222,3 мыңға өсті. яғни жылына орта есеппен 11,1 мың, ал 1917 жылы - 1926 жж. – 512,6 мыңға, яғни 10 жыл ішінде - 51,2 мыңнан, бұл тұрмыстағы және материалдық қамтамасыз етудегі қиын жағдайларға, денсаулық сақтаудың әлсіз немесе толық болмауына, өмір сүру ұзақтығының төмендігіне және т. б. байланысты қазақтардың табиғи өсімінің төмен деңгейін (жоғары өлім-жітім, әсіресе балалар өлімі және туу деңгейінің төмендігін) көрсетеді. бұл Қазақстандағы байырғы халықтың үлес салмағы

1897-1917 жылдары 23,7%-ға-81,7%-дан 58,0%-ға, ал 1917 жылы 1926 жылдан бастап небәрі 0,5%-ға, яғни жыл сайын 0,05%-ға төмендеуіне әкелді. Бұл байырғы халықтың азаюына байланысты емес, оның үлес салмағының төмендеуіне байланысты болды (1897-1917 жж., 2,08 миллионнан астам адам санының өсуімен, ал 1917-1926 жж. - тек 29,9 мың адамның қысқаруымен.) өткен халықтың ағыны нәтижесінде бұл қазақтардың үлес салмағын азайтты, бір жағынан бірқатар еуропалық және кейбір түркі-мұсылман этникалық топтары өкілдерінің, бірінші кезекте орыстар, украиндар, өзбектер және т.б. өкілдерінің үлес салмағын арттырды. Мәселен, мысалы, орыстардың саны 1897-1917 жылдары 454,4 мыңнан 1099,8 мыңға дейін өсті. 645,4 мыңға, ал 1917-1926 жылдары – 175,2 мыңға, олардың үлес салмағы: 1897 жылы 10,9% – дан 1917 жылы 17,6% - ға дейін және 1926 жылы 21,6% - ға дейін өсті. 79,5 мыңнан 653,5 мыңға дейін, одан да көп 6 есеге, ал 1917-1926 жылдары – 1,3 есеге, 860,2 мыңға дейін, ал үлес салмағы 1897 жылы 1,9%-дан 1917 жылы 10,4%-ға дейін және 1926 жылы 13,9%-ға дейін көтерілді. (1,3%) 63,4 мың ұйғыр (1,0%), 51,0 мың неміс (0,8%), 25,5 мың белорус (0,4%), 42,0 мың. корейлер (0,6%) және 86,2 мың басқа (1,4%). Әрине, басқа этникалық топтардың, әсіресе шығыс славяндардың барлық өкілдері отаршылдық кезеңінде (XVIII ғасырдан бастап) басталған Қазақстан халқының құрамының полиэтностық процесін күшейтті. 1897-1926 жылдар кезеңінде Қазақстанның демографиялық дамуы осындай болды.

1926-1939 жылдары болған өзгерістерді талдау кезінде біз 1939 жылғы Бүкілодақтық санақ материалдарына сүйенеміз. кез-келген халық санағы елдің әлеуметтік-экономикалық және демографиялық дамуын зерттеудің, әсіресе оның жағымды және жағымсыз жақтарын анықтаудың, сондай-ақ болашаққа қажетті шараларды әзірлеу мен жүзеге асырудың ең құнды көзі болып табылатыны белгілі. Өкінішке орай, 1939 жылғы Бүкілодақтық санақ материалдары, 1937 жылғы санақты айтпағанда, ұзақ уақыт бойы оқырмандардың кең ауқымы үшін ғана емес, сонымен қатар демографиялық процестердің жай-күйін тікелей зерттеген кеңес ғалымдары үшін де қол жетімді болмады. Қазақстанның Орталық мемлекеттік мұрағатында 1959 жылғы әкімшілік-аумақтық бірліктерде қайта есептелген республика бойынша 1939 жылғы санақтың үзінді материалдары бар бірнеше істер ғана сақталған. 1939 жылғы санақ материалдары Қазақстан бойынша Ресейдің мемлекеттік экономика мұрағатында сақтаулы (1562 Ф. КСРО Мемлекеттік жоспарының халық-шаруашылық есебінің Орталық басқармасы, ББ.оп. 329 және 336). Белгілі зерттеушілер Ю.А. Поляков пен А.А. Исупов атап өткендей, "демографиялық және әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштердің кең ауқымы бойынша баспасөзге дайындалған санақ қорытындылары жіктелді және жарық көрмеді [10]. Тек 1992 жылы академик Ю.А. Поляков пен тарих ғылымдарының докторы В.Б. Жиромская бастаған Ресей Ғылым Академиясының Ресей тарихы институтының ғалымдар тобы 1939 жылғы Бүкілодақтық халық санағының негізгі қорытындыларын жариялай алды, онда Қазақстан мен оның облыстары бойынша кейбір қысқаша мәліметтер бар болса да, жалпы одақтық материалдар бар [8].

1935 жылдың 8 қаңтарында Алматыда өткен Кеңестердің бүкілқазақтық ІХ съезінің қаулысында: «Шаруа қожалықтарының 85% ұжымдастырылды. Қазақстандағы жұмысшылар мен қызметшілер саны 1930 жылы 330 мыңнан, 1934 жылы 655 мыңға өсті, оның ішінде қазақтардың саны 30% дан 42%-ға көтерілді. Көшпенді шаруашылық түгелдей жойылды», - деп атап көрсетілді. Әрине, мұндағы айтылып отырған жетістіктер қазақ халқының «қызыл қырғыны» арқылы жүзеге асқаны белгілі. Ұжымдастыру және сонымен бірге отырықшыландыру ауылдың ғасырлар бойы қалыптасқан өмір салтын түп негізіне дейін күйретті. Қазақ қоғамының табы жойылып қана қойған жоқ, мыңдаған жылдар көшпенді өркениет, жасаған барлық тіректер қиратылды. 1930-1932 жылдары аштық етек алды. Егер халықты жедел отырықшылыққа көшіріп, колхоздарға күштеп біріктіріп, қолындағы малы мен азығын тартып алмаса, ашаршылық зардабы демографиялық апатқа ұласпас еді. Кәмпескелеу кезеңінен кейін республикадағы мал қорының жойылып кетуі де бұған тікелей себеп болды. Бұл туралы шетелдік ғалымдардың да айтқан пікірлері бар. Соның бірі Гувер университетінің ғылыми қызметкері Р.Конквест: « Қазақтардың саны 1926 жылы 1233 мың шаруашылықтан 1936 жылы 565 мың шаруашылыққа кеміген. Қазақтардың қырылуы оның малын тартып алуына тікелей байланысты. 1929-1933 жылдары Қазақстанда ірі қара 7 миллион 442 мыңнан 600 мыңға дейін, қой саны 21 миллион 943 мыңнан 1 миллион 727 мыңға дейін кеміді. Тамағы ет пен сүтке негізделген қазақ ауылдарында енді талшық етер ештеңе қалмады», - деп айтып [11] және жазып келтіргендері біздің аштық туралы айтқандарымызға дәлел болады.

Тарихи зерттеулерде Қазақстандағы 1931-1933 жылдардағы ашаршылыққа байланысты әр түрлі пікірлер мен деректер айтылып жүр.

1926 жылғы санақ бойынша Қазақ АССР-ның территориясында 3 миллион 627 мың 612 қазақ тұрған болса (республика халқының 58,5% -ы), 1937 жылғы санақ мәліметінде 2 миллион 181 мың 520 адам (42,6%-ы), ал 1939 жылғы санақтың нәтижесінде өз жеріндегі қазақтардың саны 2 миллион 327 мың 625 адам болған (37,8%). 1926-1937 жылдар аралығында қазақтардың саны 1 миллион 446 мың 092 адамға,

демек 15,9%-ға кеміген болса, ал 1926-1939 жылдар аралығында 1 миллион 299 мың 987 адамға, немесе 20,7%-ға кем болып шықты [8]. Әрине, бұл толық мәлімет емес. 1930 жылдың ортасына қарай республикадағы халықтың жалпы саны әлі де біршама тұрақты күйінде болатын. Ол кезде Қазақстандағы түпкілікті халықтың саны 4 миллион 120 мың адам еді.

Осыған сәйкес ашаршылық жылдары қазақтан 2 миллионға жуық адам, немесе олардың 49,0%-ы құрбан болды деп жобалайды кейбір зерттеушілер. Егер 1920 жылдары халықтың табиғи шетінеуі әрбір 1000 адамға шаққанда 25 адамнан келсе, 1931-193 жылдары ауру-сырқаулардан 250 мыңдай адам 7,0 пайыз шығын болды. Сондықтан таришы- демографтардың айтуынша ашаршылық пен соған байланысты ауру- сырқаулардың салдарынан тікелей шығын болған қазақтардың саны 1 миллион 750 мың адамға немесе республикадағы барлық қазақтардың 42,0%-ына жеткен.

Кеңестендіру жылдары Қазақстанда жүргізілген күштеп ұжымдастыру мен отырықшыландырудың қазақ халқының тарихы мен тағдырына ауыр демографиялық апат тудырғанын шетелдік тарихшылар сол 1930 жылдардың өзінді-ақ айтқан болатын. Содан бері шетел ғалымдарының еңбектері мен басылымдарында Қазақстанда 1930 жылдардың басындағы ашаршылықтан қанша адам шығын болғандығы жөнінде қызу пікірталастар жүрді.

Батыс зерттеушілерінің еңбектерінде ашаршылық жылдарында Қазақстандағы адам шығыны жайлы әркелкі мәліметтер келтіріледі. Мысалы, американ маманы М.Олкотт ашаршылық құрбандары 2 миллион адамды құрады десе [12], Б.Шпиллер өз мәліметінде құрбан болғандар саны 860 мыңнан астап дем, ал Р.Конквест пен С.Уиткрофт ашаршылыққа ұшырағандар қатары 1 миллион адам деген мәліметті ұсынады [13].

Біздің тарихшы-демограф ғалымдарымыз 1931-1933 жылдардағы ашаршылық құрбандарын 1,5 миллионнан 3 миллионға дейін жеткізіп жүр [14]. Қазақстанда үш жылға созылған ашаршылық кезеңіндегі адам шығыны туралы көптеген құжаттардың ғылыми айналымға енгеніне қарамастан, отандық зерттеушілеріміз әр түрлі деректік мәліметтер келтіруде. Мысалы, академик М.Асылбеков бір зерттеуінде 1926 жыл мен 1939 жылғы санақ аралығында республикамыздың өз ішіндегі қазақтар саны 1 миллион 180 мың адамға немесе 33,0%-ға азайғанын нақты деректерге сүйене отырып шығарады. Ал академик Б.Төлепбаев пен В.Осипов осы жылдары қазақтардан 1 миллион 50 мың мен 1 миллион 100 мың арасындағы адам, ал республикадағы өзге ұлттары арасынан 200-250 мыңдай адам аштықтың құрбаны болды деп есептейді. Ал, академик М.Қозыбаев бастаған ғалымдар бірнеше мақалалары мен зерттеу еңбектерінде, ашаршылық жылдары 2 миллион 100 мың адам опат болды, оның 1 миллион 750 мыңы қазақтар деп көрсетеді және оларды тарихшы ғалым Т.Омарбеков те қолдайды. Осыларға шамалас тұжырымды тарихшы ғалым, академик М.Асылбеков пен тарихшы-демограф, ғалым Ә.Ғалиев да айтады [9]. Олардың есебі бойынша осы жылдары табиғи шығынмен қоса есептегенде 1 миллион 745 мың адам опат болған. Демограф-ғалым М.Тәгімов өзінің еңбектерінде 2 миллион 100 мың – 2 миллион 300 мың адам ашаршылық құрбандары болды деп мәлімдейді [14, 54]. Осы пікірді тарихшы, профессор Т.Омарбеков тарихи жағынан жан-жақты қарастыру арқылы қолдап, ғалым өзінің зерттеулік мәліметтерімен көрсетеді. Сонымен бірге жазушылар Б.Нұржекеев пен С.Елубаев ашаршылық жылдарын публицистикалық қырынан зерттей келіп, құрбандар санын 2 миллионнан 3 миллионға дейін деп есептейді. Ал, 1926-1939 жылдар аралығында Қазақстан халқының этнодемографиялық құрамындағы өзгерістерді зерттеген С.Айымбетов болса, М.Тәгімов пен Т.Омарбековтың тұжырымдарын қолдай отырып, аштық жылдарында құрбан болған қазақтардың саны 2,5 миллионға жуықтайды деп есептейді. А.Алексеенко мен Н.Масанов 1930 жылдардың басындағы ашаршылықта қазақтардың 46,8%-ы, яғни 1794,4 мың адамы құрбан болды деген пікір білдіреді. Сондай –ақ, Б.Елекеев пен Қ.Алдажұманов ашаршылықтың шығыны, әсіресе, 9-ға толмаған балалар арасында 60 пайыз болғанын, ал ең көп, шығын емшектегі сәбилер арасында 72 пайыз болды деген ойларын айтады [10].

Иә, сұм ажал өз қолымен қорек таба алатын ересектер арасында сирей түсуі, ал тым кішкентайлар мен қариялар арасында жиі кездесуі заңдылық, қырғынға көп ұшыраған емшектегі сәбилер, жас балалар және қарттар болып шығады. Себебі, ата-анасынан айырылған, панасыз жас балалар өз бетімен тамақ таба алмаса, ал, қарт адамдар әлсіздіктен аштық азабына шыдай алмай жан тапсыруға мәжбір болған.

Халықтың саны, жынысы және жасы. 1939 жылғы Бүкілодақтық халық санағы Кеңес өкіметінің елдің Ауыл шаруашылығын үдемелі индустрияландыру және күштеп ұжымдастыру саясатының бірқатар оң және теріс салдарын анықтады. Бұл зардаптар ең алдымен Қазақстан халқының саны мен құрамына әсер етті, ол 1926 жылмен салыстырғанда, яғни 12 жылдан астам уақыт ішінде небәрі 1,3%-ға (6073979 адамнан 6151102 адамға дейін, яғни 77,1 мың адамға), оның ішінде ерлер-3%-ға, ал әйелдер, керісінше, ол 0,5%-ға қысқарды. Өңірлік бөліністе осы кезеңде мынадай өзгерістер болды: Қарағанды облысының

халқы 41,8%-ға, Оңтүстік Қазақстан облысының халқы 22,2%-ға, Шығыс Қазақстан облысының халқы 18,8%-ға, Солтүстік Қазақстан облысының халқы 12,2%-ға, Алматы облысының халқы 9,9%-ға, Гурьев облысының халқы 5,6%-ға өсті. Керісінше, Павлодар облысы халқының саны 32,1%-ға, Қостанай облысы – 23,1%-ға, Ақмола облысы – 14,4%-ға, Батыс Қазақстан облысы – 10,2%-ға, Ақтөбе облысы-7,7%-ға, Семей облысы-9,8%-ға қысқарды. 1926 жылдың деңгейінде Жамбыл облысының халқы қалды (99,7%) [11]. Бұл 1930 жылдардың басында жаппай ашаршылыққа байланысты Қазақстандағы демографиялық апаттың нәтижесі болды. 1930-1933 жылдары ғана Қазақ АССР Халық-Шаруашылық есеп басқармасының деректері бойынша ауыл халқының саны 5.873 мыңнан 2 493,5 мың адамға дейін, яғни 3 479,5 мың адамға немесе 59,2% - ға қысқарды деп айту жеткілікті [15]. Бұл орны толмас шығындардың барлығы негізінен жергілікті тұрғындар есебінен болды (бұл туралы Ұлттық құрамды талдауға байланысты айтылатын болады), бірінші кезекте солтүстікте – Павлодар, Қостанай, Ақмола, Батыста – Батыс Қазақстан, Ақтөбе, Гурьев және шығыста-Семей облыстарында, бұл туралы жоғарыда айтылған.

Салыстыру үшін Одақ және басқа ұлттық республикалар туралы мәліметтер келтіреміз. КСРО бойынша осы 12 жылда халық саны небәрі 16%-ға өсті, салыстырмалы түрде жоғары өсім тек Тәжікстанда – 43,8%-ға, Арменияда – 45,5%-ға, Әзірбайжанда - 38,5%-ға және Өзбекстанда - 37,4%-ға ғана байқалды. Түркіменстанда халық саны небәрі 25,4%-ға, ал РСФСР-да - 17,1%-ға және Беларуссияда-11,8%-ға өсті. Қазақстаннан кейін Украинада халықтың ең төменгі өсімі-6,6% болды [16]. Осылайша, КСРО-ның екі Республикасы - Қазақстан мен Украина басқаларға қарағанда 1931-1933 жылдардағы жаппай ашаршылықтан қатты зардап шеккені байқалады.

Қорытынды. Сонымен, 1931-1933 жылдардағы Қазақстандағы ашаршылық туралы әр түрлі деректерді саралай келіп, біз демограф М.Тәттімовтың қазақ құрбандары 2 миллион 22 мың деп көрсетуін, және тарихшы ғалым, профессор Т.Омарбековтың мәліметтерін, немесе С.Айымбетовтың 2 миллион 500 мыңға жуық деген есепін қолай отырып, аталған кезеңде қазақ халқының 3 миллион адам құрбан болды деп тұжырым жасаймыз. Бірақ 1926-1927 жылдар арасында, халық санақтарының ресми мәліметтері көрсеткендей, қазақтардың саны Одақ бойынша 1 миллион 106 мыңға, кеміп кеткенін де ескертуіміз керек [17]. Мұндай тұжырымға келуіміздің бірқатар есептік негіздері бар. Біріншіден, 1926 жылғы санақта қазақтардың саны шамамен 6-7 пайызға кемітіліп көрсетілген деген М.Тәттімовтың болжамы бойынша қазақтардың санына 455 мың 7,0 пайыз адамды қоссақ Қарақалпақстандағы қазақтарды есептегенде республикада 3 миллион 628 мың қазақ болды және Солтүстік өлкедегі Қостанай облысын қоспағанда, Орал, Семей уберниясындағы, Адай уезіндегі ескі атпен қырғыздар деп жазылып кеткен 5573 қазақты ескерсек, республикада 4 миллион 88 мыңнан астам қазақ болғандығына көз жеткіземіз. Екіншіден, С.Ақатаевтың құрбан болғандардың 1 миллионнан астамы балалар деп мәлімдеуін тағы қосамыз. Үшіншіден, Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Мұрағатынан бұрынғы Семей облысының Абай ауданының 12 ауылында 1932 жылдың қараша айында 1062 адам қайтыс болып, 82 сәби туылса, желтоқсан айында 1102 адам мерт болып, 84 сәби дүниеге келгендігі туралы мәлімет сақталған. Сонымен қатар, Балқаш ауданында жергілікті ОГПУ-дің мәліметі 60 мың қазақтың 32 мыңы құрбан болды деген де деректер бар [15]. Мұндай жағдайлар сол жылдары республика көлеміндегі қазақ аулдарының көпшілігін қамтыған еді. Төртіншіден, тарихшы ғалым, академик М.Асылбеков пен тарихшы-демограф Ә.Ғалиевтің ашаршылық 1934 жылы да жалғасты деген тұжырымдарын қолдаймыз [9]. Себебі, адам организмы қатты әлсірегенде өмірге қауіпті әр түрлі ауруларға шыдамсыз келетіні белгілі. Сол жылдары ашаршылықтың салдарынан Қазақстан бойынша сүзек сияқты және тағы басқа ауруларға көптеген адамдар шалдыққанын айта отырып, соны құптайтын деректерге жүгінсек, 1934 жылы сүзектің әр түрімен 12719 адам ауырған екен. Ендеше бұл деректер осы күндері айтылып жүргендерден қазақтың әлдеқайда көп шығынға ұшырағандығын көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Михайлов В. Хроника Великого Джута. – Алматы: Жалын, 1996.- 389 с. С.44
2. Шоқай М. Кеңестер билігіндегі Түркістан. – Алма-Ата: 1992. – 9 б.
3. Омарбеков Т. Дәстүрлі қазақ шаруашылығын қорғаушылар қалай айыпталды? // Ақиқат. 1993. – № 5. 59-б.. Омарбеков Т. Шаруаларға шабуыл қалай басталды? // Ақиқат. 1993. № 6. 51.б.
4. Қариева Т. Ашаршылық зардаптары // Қазақ тарихы. 2001. №6. 35б б.
5. Алдажұманов Қ.С. Қазақстандағы 30-жылдардағы ашаршылық пен саяси қуғын-сүргін тарихынан.// Отан тарихы 2013. №4 (64). 176-184 бб. 177 б.
6. Талдыбаев Ж. Қазақстандағы ашаршылық салдары // Қазақ тарихы 2010. №4. 38 б.

7. Всесоюзная перепись населения 1926 года. Каз ССР. Т 8. – М.: ЦСУ Союза ССР, 1928. -15-19 с. ; Сборник матер. Каз ССР. – Кызыл-Орда, 1928.-3 с.
8. Всесоюзная перепись населения 1939 года: Основные итоги. Под. Ред. А.Полякова. - Москва,1992.-27 с.; ҚР ОМА.698-қор, 21- тізбе, 226-іч,
9. История рабочего класса советского Казахстана. – Алма-Ата, 1987. – Т. 1.; Асылбеков М.Х., Жаркенова А.М. Население Казахстана в конце XIX – начале XX вв. (1897-1917 гг.). – Алматы, 2001. – С. 25; Асылбеков М.Х., Галиев А.Б. Социально-демографические процессы в Казахстане (1917-1980 гг.). – Алма-Ата, Ғылым, 1991. – С. 187.
10. Всесоюзная перепись населения 1939 года. Основные итоги. – М., 1992. – С.3.
11. Конквест Р. Жатва скорби // новый мир. 1989. №10. С179-200.
12. Olkot M. The Collectivization Drive in Kazakhstan Russian Review. 1981. Vol 40, no 2. P.122-142
13. Уиткрофт С. Показатели демографического кризиса в период голода. // Голод в СССР. 1929-1934 гг. М., 2013. Т.3. С.767
14. Тәтімұмов М. Қазақ әлемі (Қазақтың саны қанша? Қазақ қашан, қайдан қуылған, қырылған және атылған) Алматы: Атамұра, 1993. -160 б.
15. ЦГА РК. Ф. 698. – Оп. 21. – Д. 226, Л.86; Д. 227. Л.31; Д. 228. Л.34.
16. Всесоюзная перепись населения 1939 года. Основные итоги. – М., 1992. – С.3.
17. Всесоюзная перепись населения 1937 года. Краткие итоги.-Москва: Институт истории СССР АН ССР, 1991.-96 с.

References:

1. Mihajlov V. Hronika Velikogo Dzhyta. – Almaty: Zhalyyn, 1996.- 389 s. S.44
2. Shoқaj M. Кеңестер билгіндегі Түркiстан. – Алма-Ата: 1992. – 9 б.
3. Omarbekov T. Dәstүрli қазақ sharyashylyғын қорғayshylar қалаj аjырталды? // Ақиқат. 1993. – № 5. 59-б.. Omarbekov T. Sharyalarға shabyyl қалаj bastалды? // Ақиқат. 1993. № 6. 51.б.
4. Қариева Т. Asharshylyқ zardaptary // Қазақ тарихы. 2001. №6. 35b б.
5. Aldazhymанov Қ. S. Қазақстандағы 30-zhyldardaғы asharshylyқ pen sayasi қуғуyn-syrgin тарихыnan.// Otan тарихы 2013. №4 (64). 176-184 bb. 177 b.
6. Talдыbaev Zh. Қазақстандағы asharshylyқ salдары // Қазақ тарихы 2010. .№4. 38 б.
7. Vsesoyuznaya perepis' naseleniya 1926 goda. Kaz SSR. T 8. – М.: CSU Soyuzа SSR, 1928. -15-19 s. ; Sbornik mater. Kaz SSR. – Kyzyl-Orda, 1928.-3 s.
8. Vsesoyuznaya perepis' naseleniya 1939 goda: Osnovnye itogi. Pod. Red. A.Polyakova. - Moskva,1992.-27 s.; ҚР ОМА.698-қор, 21- тізбе, 226-іч,
9. Istoriya rabocheго klassа sovetskogo Kazahstana. – Alma-Ata, 1987. – Т. 1.; Asylbekov M.H., Zharkenova A.M. Naselenie Kazahstana v konce XIX – nachale HH vv. (1897-1917 gg.). – Almaty, 2001. – S. 25; Asylbekov M.H., Galiev A.B. Social'no-demograficheskie processy v Kazahstane (1917-1980 gg.). – Alma-Ata, Fylym, 1991. – S. 187.
10. Vsesoyuznaya perepis' naseleniya 1939 goda. Osnovnye itogi. – М., 1992. – С.3.
11. Konkvest R. Zhatva skorbi // novyj mir. 1989. №10. S179-200.
12. Olkot M. The Collectivization Drive in Kazakhstan Russian Review. 1981. Vol 40, no 2. P.122-142
13. Uitkroft S. Pokazateli demograficheskogo krizisa v period goloda. // Golod v SSSR. 1929-1934 gg. M., 2013. T.3. S.767
14. Тәтімұмов М. Қазақ әлемі (Қазақтың саны қанша? Қазақ қашан, қайдан қуылған, қырылған және атылған) Алматы: Атамұра, 1993. -160 б.
15. CGA РК. F. 698. – Оп. 21. – Д. 226, Л.86; Д. 227. Л.31; Д. 228. Л.34.
16. Vsesoyuznaya perepis' naseleniya 1939 goda. Osnovnye itogi. – М., 1992. – С.3.
17. Vsesoyuznaya perepis' naseleniya 1937 goda. Kratkіe itogi.-Moskva: Institut istorii SSSR AN SSR, 1991.-96 s.

ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ
METHODS OF TEACHING HISTORY

ҒТАХР/ МРНТИ / IRSTI 03.01.45
ӘӨЖ /УДК/ UDC 930:37.016

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2024.83.4.018>

Amalbekova B.A. *¹

¹PhD doctoral student, South Kazakhstan State Pedagogical University named after Uzbekali Zhanibekova
(Kazakhstan, Shymkent city) E-mail: amalbekova_b@fmsh.nis.edu.kz

METHODOLOGICAL FOUNDATIONS FOR FOSTERING PATRIOTIC EDUCATION IN THE
CONTEXT OF KAZAKHSTAN'S HISTORY, USING THE WORKS OF BAURZHAN MOMYSHULY

Abstract

Bauyrzhan Momyshuly has become a symbol of valor and patriotism for the Kazakh populace. Renowned as a hero of the Great Patriotic War, he also bequeathed an irreplaceable legacy to Kazakh literature as a writer. His works advocate for ethical principles, valor, accountability, and patriotism. The matter of patriotic education is currently of significant relevance. In the age of globalization, the safeguarding of national identity and spiritual values becomes paramount. Fostering national pride and respect for one's country and territory in the youth has emerged as a crucial objective. In this perspective, the contributions of Bauyrzhan Momyshuly are significant. His works exalt timeless ideals, like the defense of one's homeland and the preservation of national pride. This study explores the importance of patriotic education in the writings of Bauyrzhan Momyshuly and evaluates pedagogical approaches for its instruction. The esteemed author's legacy presents excellent methods for fostering love for one's nation and patriotism among youth. The profound patriotic lessons and moral exemplars in his writings significantly contribute to the spiritual growth of the youth. The works of Momyshuly serve as a great resource for national education, transmitting ideals throughout generations.

Keywords: patriotism, education, Bauyrzhan Momyshuly, national values, youth, literature.

Амалбекова Б.А. *¹

¹PhD докторант, Педагогического университета имени Узбекәлі Жәнібекова
(Казакстан, город Шымкент) E-mail: amalbekova_b@fmsh.nis.edu.kz

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ ПАТРИОТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ
ЧЕРЕЗ ПРОИЗВЕДЕНИЯ БАУРЖАНА МОМЫШУЛЫ ПО ПРЕДМЕТУ
ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА

Аннотация

Для казахского народа Бауыржан Момышулы стал символом отваги и патриотизма. Он был известен как герой Великой Отечественной войны и писатель, оставивший неизгладимый след в казахской литературе. Он проповедует моральные ценности, доблесть, ответственность и преданность своей родине. В настоящее время патриотическое воспитание является чрезвычайно важным вопросом. Сохранение национальной идентичности и духовных ценностей становится все более важным в эпоху глобализации. В молодежной среде основной задачей является развитие чувства национальной гордости и уважения к своей стране и территории. С этой точки зрения, Бауыржан Момышулы сделал огромный вклад. В его произведениях подчеркиваются вечные ценности, такие как защита родины и сохранение национальной идентичности. Данное исследование рассматривает патриотическое воспитание в произведениях Бауыржана Момышулы и педагогические методы, используемые в преподавании. В творчестве уважаемого автора представлены замечательные способы привить молодежи любовь и патриотизм к своему народу. Его произведения содержат глубокое патриотическое воспитание и моральные примеры, которые

значительно способствуют духовному росту молодежи. Произведения Момышулы передают ценности из поколения в поколение, что является отличным инструментом для национального воспитания.

Ключевые слова: патриотизм, образование, Бауыржан Момышулы, национальные ценности, молодежь, литература.

Б.А. Аамалбекова *¹

¹Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Шымкент қаласы) E-mail: amalbekova_b@fmsn.nis.edu.kz

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ ПӘНІНДЕ БАУЫРЖАН МОМЫШҰЛЫ ШЫҒАРМАЛАРЫ АРҚЫЛЫ ПАТРИОТТЫҚ ТӘРБИЕНІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа

Бауыржан Момышұлы – қазақ халқының ерлік пен ұлтжандылықтың символына айналған тұлғасы. Ұлы Отан соғысының қаһарманы ретінде тарихта қалса, жазушы ретінде қазақ тарихында өлшеусіз мұра қалдырды. Оның шығармалары адамгершілік қасиеттерді, ерлікті, жауапкершілікті және Отанға деген сүйіспеншілікті насихаттайды.

Бүгінгі күнде патриоттық тәрбие мәселесі ерекше маңызға ие. Жаһандану заманы ұлт болмысын сақтау, рухани құндылықтарды жоғалтпау сынды мәселелерді күн тәртібіне шығарды. Әсіресе, жас ұрпақтың бойына ұлттық рухты сіңіру, елін, жерін құрметтеуге баулу басты міндеттердің бірі болып отыр. Осы тұрғыда Бауыржан Момышұлының шығармалары ерекше рөл атқарады. Оның туындылары ел мен жерді қорғау, ұлт намысын сақтау сынды мәңгілік құндылықтарды дәріптейді. Мақалада Бауыржан Момышұлының шығармаларындағы патриоттық тәрбиенің маңыздылығы жан-жақты қарастырылып, оны оқыту әдістері талданады. Батырдың еңбектері арқылы жастарды елін сүйуге, отансүйгіштікке тәрбиелеудің тиімді жолдары қарастырылады. Жазушы шығармашылығындағы тұнып тұрған патриоттық тәрибе мен өнегені жастарды рухани өсуінде ерекше рөл атқарады. Қаламгер шығармалары арқылы еліміздің ертеңі үшін жауапкершілікті сезіну, батырлық пен ерлікті құрметтеу сияқты патриоттық құндылықтарды жастарға қалыптастыруға болады. Момышұлының туындылары – ұрпақтан ұрпаққа жалғасатын, ұлттық тәрбиені дәріптейтін баға жетпес мұра.

Кілт сөздер: патриотизм, білім беру, Бауыржан Момышұлы, ұлттық құндылықтар, тәрбие, әдеби шығарма.

Introduction

Throughout history, the objectives of patriotic education have mirrored the urgent demands of the era. Historical contexts and dominant ideologies have consistently influenced concepts such as "patriotism," "love for the homeland," and "national pride". Following Kazakhstan's independence, the foundation of educating the new generation has been the principle of Kazakhstani patriotism.

The term "Kazakhstani patriotism" arose concurrently with the nation's independence, embodying the distinctive political and social milieu of the country. Kazakhstan houses more than one hundred ethnic groups, many of whom consider it their ancestral homeland. Consequently, every person needs to regard Kazakhstan as their ancestral homeland, safeguard its sovereignty, and enhance its material wealth [1].

Patriotism has become a fundamental component of schooling, progressively cultivating a feeling of civic identity. The contributions of esteemed Kazakh heroes, like Bauyrzhann Momyshuly, are crucial in cultivating patriotism [2].

Throughout human history, generations have transmitted the commendable objective of patriotic education. Instilling a passion for one's motherland and fostering patriotic consciousness in kids is unattainable without referencing the heritage of Bauyrzhan Momyshuly. His valorous actions and intellectual contributions occupy a significant position in this undertaking.

Relevance. The need for patriotic education is increasingly evident in our nation's scientific, technical, and socio-political transformations, a demand that will only intensify as life's realities dictate. Our research focuses on the works of Bauyrzhan Momyshuly, which highlight the elevated national spirit. We have published several works in this context, such as "A Book Written in Blood", "Ushkan Uya", "Zhonarka", "Tulegen Toktarov", "One Night", "General Panfilov", "The Battle for Moscow", "They Are in My Memory", and "If a Day Comes for the President". The significance of B. Momyshuly's writings now constitutes a priceless legacy. Educating the kids, the new generation, to be proactive, self-assured in their capabilities, resilient in the face of challenges, and to

cultivate a spirit of perseverance is the primary imperative of the present day. The patriotic education of pupils in Kazakhstan has emerged as a significant objective since the nation has demonstrated its independence to the global community. The principal objective is the advancement of the state and the enhancement of the socio-economic situations of the populace. Every person of Kazakhstan who regards the nation as their homeland needs to participate in this process. To attain this objective, it is imperative to cultivate patriotic sentiments among the kids, instructing them to honor their homeland, population, territory, constitution, and national emblems. The cultivation of patriotism among Kazakhstan's youth is pertinent throughout all educational institutions, from kindergartens to universities [3]. Instilling a love for the motherland, its territory, and its populace is a crucial and important obligation of educators. From this viewpoint, imparting education to the youth through the writings of Baurzhan Momyshuly, rooted in patriotism, is a paramount concern within the domain of historical studies [4].

The significance of Baurzhan Momyshuly's contributions to the educational system is noteworthy:

- Momyshuly's writings, including "Ushkan Uya" and "The Battle for Moscow," are incorporated into school curricula to elucidate the issue of patriotism in literary classes.

- His works are examined at higher education institutes within literature, history, and cultural studies, contributing to the cultivation of national ideals.

Advancing Momyshuly's legacy within contemporary schooling is crucial for fostering patriotic sentiments among the youth.

Materials and Methodology

Materials. The scholarly paper on cultivating patriotic perspectives among the populace of Kazakhstan involved a comprehensive study that emphasized the necessity of exploring new avenues. In this environment, the contributions of domestic scholars are essential. Historians (M.K. Kozybaev, M. Mukhanov), philosophers (A.Aytaly, D. Raev, A. Kasabekov, Z. Altaev), psychologists (N. Yelikbaev, K.B. Zharikbaev, A. Temirbekov, Balaubayev), and educators have examined this subject in their writings. The contributions of Kazakhstani experts in pedagogy (S. Kaliev, S. Uzakbaeva, K. Kunanbaeva, L. A. Baiserke, E. O. Zhumataeva, S. T. Imanbaeva, R. A. Djanabaeva) address matters pertaining to patriotic education. Scholars such as D.S. Kusayinova, G.Bazaraliev, L. Seydakhmetova, K.T. Abilgazieva, R.N. Kenzhebaeva, U.K. Sanabaev, B. Suleimenov, J.N. Kaliev, A.K. Kalimoldaev, N.A. Mukhamedinova, A.K. Duysenbaeva, R.M. Rysbekova, J. Kasymbekova, and A. Karpikbaeva, among others, explored numerous research avenues following Kazakhstan's attainment of independence. The researchers offered suggestions about the content, aims, and methodologies of patriotic education for pupils. Studies by A.A. Beisenbaeva, A.N. Ilyisova, R.K. Toleubekova, K.H. Zhampiyesova, A.N. Koserbaeva, Sh. Maigaranova, and G.K. Nurgalieva, among others, have examined patriotic education, a fundamental component of moral education. Historians (M. Aytkazina), military analysts (L.N. Bakaev, K.S. Mukhametkaliev), and literary scholars (G.A. Orinanzhantana, J.O. Imanaliev, K. Urazbayev, among others) conducted research in the domain of "Bauyrzhantanu" studies. E. Zhumataeva's dissertation, "Patriotic Education of Students through the Works of Kazakh War Writers," examined the contributions and valour of war authors like B. Momyshuly, K. Kaisenov, and A. Sharipov and their relevance in educating the youth.

Additionally, we performed an analysis of domestic scientific research on B. Momyshuly and included references to these publications. The gathered papers and data were used in the preparation of this scholarly work.

Methodology. The research conducted a thorough examination of scientific literature and pedagogical methodologies, revealing an inadequate exploration of the topic of patriotic education through B. Momyshuly's works for high school students. A conflict occurs between the imperative of patriotic education as derived from his works and the absence of a comprehensive academic examination of this subject. Moreover, there is a discrepancy between the potential of B. Momyshuly's works in patriotic education and their insufficient implementation in educational institutions. Additionally, there is a need for a thorough integration of these works into school practices, despite the absence of specially formulated scientific and methodological standards. The pursuit of appropriate answers to these challenges established the basis for delineating the study problem and selecting the topic "Patriotic Education of High School Students Based on the Works of B. Momyshuly."

Discussion. In his writings, Baurzhan Momyshuly defined several concepts associated with patriotism, heroism, and courage. We now want to focus on these phrases. Patriotism is an affection for one's country, the understanding that personal safety is intrinsically connected to public and national security, and the acknowledgement that fortifying the state involves empowering the individual. In summary, patriotism pertains to the connection between the state and the individual, encompassing their past, present, and future [5].

Heroism is not an inherent trait but rather the capacity to safeguard one's honor and holy dignity, thus averting humiliation or betrayal. Heroism entails the execution of civic responsibilities via the shared experience

of peril and adversity, combating adversaries relentlessly, endeavoring to safeguard one's nation and compatriots, and deliberately jeopardizing one's life.

Courage is the capacity to merge action with peril.

Perseverance is the armour of heroes.

Bravery, determination — the willingness to face death with dignity, even in the most impossible situations, and the desire for noble endeavors.

Baurzhan Momyshuly bequeathed several proverbs, sagacious maxims, and exhortations promoting valour and patriotism among the populace. For instance:

- Never trade your honor for bread.
- Not respecting or being proud of your own nation is betrayal.
- It's better to face hardship while resisting than to enjoy life in cowardice.
- It's better to die drinking the poison of truth than to live licking the honey of lies.
- Heroism is the dignity of the nation; bravery is the dignity of a man.
- No one is born a hero: heroism, like character, is formed through the environment and upbringing.
- Heroism must come from both risk and reason. Sometimes risk is justified by reason, but senseless risk cannot be justified by anything.
- Heroism comes from unyielding perseverance and indomitable determination.
- A great spirit gives rise to immortal heroism.
- Break the enemy's back, bend the knees of those who resist.
- Dexterity is also heroism.
- If you're a commander, be like a well-paved road.

Baurzhan Momyshuly left us with words of courage, bravery, upbringing, advice, and lessons. National pride, national awareness, and spiritual richness are expressions of patriotism. Spiritual riches predominantly encompass language, religion, and customs. Language is essential for Kazakh identity, religion for humanity, and tradition for nationhood. National pride, appreciation for its beauty and resources, and reverence for the ancestral language down through generations all contribute to the emergence and cultivation of patriotism. These sentiments, originating in consciousness, evolve into national patriotism and culminate in civic patriotism. This occurs as a result of education, not spontaneously. Educators are responsible for preschool children, whereas instructors are accountable for schoolchildren and students.

The cultivation of patriotism among the population of Kazakhstan involves the development of their patriotic awareness and the coordination of patriotic endeavours. The primary objective of any educator is to cultivate a healthy citizen characterized by robust national awareness, elevated spiritual thought, refined culture, and a profound sense of duty, diligence, and honesty.

In summary, by effectively imparting the aforementioned sentiments of patriotism to our children, instilling the concept of patriotism inside them, and exemplifying these values, we will cultivate citizens who serve their country, cherish their people, and strive for the nation's welfare.

The main principles of patriotic education through the works of Baurzhan Momyshuly are [5]:

- Love for the homeland — loving and serving the homeland is the duty of every citizen.
- Heroism and bravery — showing courage to defend the country, fighting for its independence and peace.
- Preserving sacred concepts and traditions — respecting the cultural heritage, traditions, and spiritual values of the Kazakh people.

Awakening love for the homeland:

Through his works, Momyshuly explains the importance of the homeland and family, encouraging young people to be patriotic. For example, in the story “Ұшқан ұя” Ushkan Uya (Nest/ Sweet home), the significance of one's native land and family is clearly depicted.

Promoting heroism and bravery:

Through his works on war, Momyshuly explained the meaning and importance of heroism. He promoted the idea that “making a heroism for the sake of the people is a duty.”

Promoting responsibility and discipline:

The responsibility and discipline of military service are emphasized in Momyshuly's works. His characters always prioritize duty above all else.

3. Teaching methodology:

The methodology of patriotic education through the works of Momyshuly.

- Analysis of literary works – Instilling a sense of patriotism in students through reading and analyzing works with patriotic content.

- Conducting thematic lessons – Introducing young people to historical figures and heroes through lessons based on Momyshuly's works.

- Practical activities – Organizing reports and essays on heroes, as well as thematic exhibitions during literature lessons.

4. Educational impact of Baurzhan Momyshuly

The works of Baurzhan Momyshuly significantly foster patriotism and the imperative of contributing to national development among contemporary youth. His ideas remain pertinent for contemporary patriotic education, as a sense of responsibility for national freedom and the nation's destiny ought to be a hallmark of youth. Teaching students from Baurzhan Momyshuly's writings cultivates patriotic consciousness and national identity. The instructional process employs the following primary methodologies:

Text analysis:

- Analyzing the content of each work with students.
- Identifying patriotic feelings expressed through artistic language and providing examples.

Discussion:

- Organizing discussions among students based on works about defending the homeland and patriotism.
- Example: Discussing the topic "What should a soldier be like?"

Interactive methods:

- Role-playing games: Enacting the actions of characters from the works.
- Poster creation: Organizing creative projects on the theme of homeland defense.

Creative assignments:

- Writing essays: Topics such as "My Homeland is Kazakhstan" or "Serving the country is the greatest heroism."

- Expressive reading: Memorizing and reciting excerpts from Baurzhan Momyshuly's works.

Educational hours:

- Conducting class hours on the topic "Patriotism and national spirit."
- Organizing events such as "Baurzhan Momyshuly – a hero who sacrificed his life for the homeland."

To instill patriotism through the study of Baurzhan Momyshuly's works in schools and universities, the following methods can be used:[6]

1. Analysis and discussion:

- During the analysis of his works, asking students questions about how to form a sense of patriotism.
- For example:

- "What example can be taken from the heroism of Grandpa Bauyrzhan?"
- "What is the current significance of preserving national pride?"

2. Military-patriotic education lessons:

Familiarizing students with Bauyrzhan Momyshuly's military service and explaining the historical events of the Great Patriotic War.

3. Creative works:

- Memorizing excerpts from Bauyrzhan Momyshuly's works or staging scenes.
- Asking students to write an essay on the topic "My Homeland – Kazakhstan."

4. Organizing spiritual evenings:

Showing documentaries about Bauyrzhan Momyshuly's life and heroism, reading excerpts from his works, and performing military-patriotic songs.

5. Biographical and historical research:

A deep study of Bauyrzhan Momyshuly's life path, discussing his heroic deeds in comparison with those of other heroes.

Bauyrzhan Momyshuly's words also say: "Patriotism is love for the Motherland, for the country!" "Being human is a virtue, being a citizen is a duty, being a patriot is an obligation." "Patriotism is love for the Motherland, feeling the connection between personal safety and public and state security, and recognizing that strengthening the state means strengthening the individual. In short, patriotism is the relationship between the state and the individual, that is, with their past, present, and future."

When teaching the younger generation his example, attention should be paid to the following aspects:

1. Revealing the meaning of heroism and courage

Bauyrzhan Momyshuly asserted that heroism encompasses not just physical power but also spiritual fortitude, perseverance, and discipline. Articulating this notion to pupils may instill bravery, determination, and

resilience in the face of adversity. An exemplar of heroism is his valour and tenacity during the confrontations near Moscow, which serves as a paradigm to fortify the resolve of youth.

The battle near Moscow represents a significant time in Bauyrzhan Momyshuly's life. As the commander of the 1073rd rifle regiment, he successfully breached encirclements on five occasions during the severe winter outside Moscow, engaged in combat 27 times, and used innovative tactics in the conflict. He was an exceptional strategist, tactician, and psychologist. During the assault on Moscow in November 1941, Momyshuly's battalion successfully blocked the Germans for three days along the Volokolamsk highway, freeing his forces from encirclement. Bauyrzhan's accomplishment elicited immense satisfaction from the division commander, I.V. Panfilov [7].

In November 1941, during the confrontation at Sokolovo, he successfully repulsed the German offensive for four days and sustained injuries on December 5. Nurshaikov stated that, despite his severe injuries, he refrained from seeking medical attention and resume to combat..

In January-February 1942, the unit commanded by Bauyrzhan Momyshuly garnered significant notice by pushing 500-600 km westward and obliterating several fascis vehicles..

In 1944, as a division commander, he sustained severe injuries and spent some time in the hospital. In 1945, during the battles near Priekule, the division he commanded liberated several settlements and inflicted significant damage on the enemy.

In 1990, on the 80th anniversary of his birth, Bauyrzhan Momyshuly was awarded the title of Hero of the Soviet Union. His quote, "Justice always wins," became a symbol of the people's wish being fulfilled [8].

2. Promoting Language and National Culture

Momyshuly states that the essence of patriotism begins with the knowledge and reverence of one's own language. His reverence for language and passion for national culture provide young individuals the chance to value their home language and cultural heritage. In this context, it is essential to investigate Momyshuly's writings, particularly his contemplations on valuing the mother tongue. Throughout the war, he maintained a diary, documenting his observations, experiences, and encounters on the battlefield. He composed under all circumstances: in the snow, in the rain, and even while encircled. He authored a total of 38 battle diaries, detailing the progression of the conflict, along with the reflections and acts of the men. His principal literary works captivate readers with their authenticity. "The History of One Night" was the inaugural piece that showcased his writing abilities. During the war, Bauyrzhan wrote poems such as "Serikim", "To the Writer", "Kalibek Aga", "To Some", "Omarbek", "The Sorrow of the Cliff", "To G", "Honor the Mother Tongue", "To My Friend", and "Reflection".

Between 1952-1956, his first books, "The Officer's Diary", "The History of One Night", and "Our Family" were published.

His works:

- Ushkan Uya (Nest/ Sweet home) (Our family) (1953, in Russian; 1975, in Kazakh)
- The Battle for Moscow (Za nami Moskva) (1958, novel)
- The Soldier's Personality
- The Front

Meetings at the Front

- General Panfilov
- Tolegen Toktarov (also in the fourth book of the mentioned novel)
- Impressions of Cuba (1963)
- Human Strength ("The Battle for Moscow" novel, fourth book)
- When the Nation Faces Hardship
- The Psychology of War
- Those Two (Kazakh version; Russian version "Ona")
- They Remain in My Memory (Kazakh version; Russian version "Ya pomnyu ih")

On the Road

4. Fostering a Sense of National Pride [9].

Bauyrzhan Momyshuly is both a patriot of his homeland and a source of national pride for the Kazakh people as an entire nation. His legacy may be elucidated to the future generation via the nation's unity, customs, and culture, acting as a model for them to emulate. By fostering national pride, youth can be cultivated to adopt patriotism.

5. Promoting Responsibility to the Homeland

Momyshuly asserts that a genuine patriot is a somebody who assumes responsibility for their nation. In his works, he urged the youth to recognise their obligation to the motherland and to serve it with integrity. Conveying this concept to the next generation cultivates a motivation to contribute to their nation and community..

6. Discipline and Self-Improvement

During Momyshuly's military tenure, rigorous discipline and continual self-enhancement were of utmost significance. By illustrating with personal instances, we may demonstrate to the younger generation the significance of discipline and self-improvement. He persistently pursued self-enhancement and the attainment of new competencies. These attributes enhance the accomplishments of youth. Throughout the conflict, Bauyrzhan Momyshuly served as both a formidable and stringent military leader, as well as a sagacious mentor and compassionate educator to his soldiers and officers. His remarks on common troops evolved into a national axiom. The esteemed leader held in high regard the character, intellect, and valour of warriors prepared to sacrifice their lives for the nation. Consequently, he guided them to triumphs, motivating them to undertake heroic actions.

7. Reading Momyshuly's Aphorisms

Digital linkages might be utilised for instructional purposes: An instance of employing aphorisms may be found at the following link: https://massaget.kz/bauyirjan_momyshuly/bauyirjan-momyshulyinyin-nakyil-sozder-35450/

The aphorisms of Bauyrzhan Momyshuly urge the youth to adopt patriotism. His statement, "Heroism is the dignity of the nation, courage is the dignity of a man," encapsulates the fundamental nature of heroism and courage. Students might acquire spiritual fortitude and bolster their patriotism by studying his aphorisms. Heroism is not an innate trait; it is the outcome of deliberately surmounting fear to execute one's national obligation. In such circumstances, an individual, by sharing both fortunes and perils with their companions, attempts to vanquish the adversary and ensure the protection of themselves and their countrymen. They safeguard their civic integrity and dignity against degradation and dishonour, demonstrating the finest attributes of their character [10].

8. Organizing Educational Meetings and Sessions

Schools might organise instructional hours, literary nights, and theme exhibitions focused on the life and legacy of Momyshuly to enhance students' comprehension of his heroics and perspectives. This provides a chance for the next generation to engage with the legacy of heroes and absorb patriotic beliefs..

8. Using films and performances:

https://www.azattyq.org/a/Kazakhstan_baurzhan_momyshuly_documentary_film/2157153.html [11]

By showing documentary films and performances about Baurzhan Momyshuly, students can be introduced to his life lessons. Artistic works, especially films, sometimes help to better understand and feel historical events.

- In 1967 — "Za nami Moskva" (Behind us Moscow), Directed by: Majeet Begalin, Baurzhan Momyshuly played by: Kaukhen Kenzhetaev

- In 2010 — "Kazakh Baurzhan" (Documentary), Kazakhfilm, Directed by: Kalila Nematuly Omarov

- In 2013 — "Baurzhan Momyshuly" (TV series), Directed by: Akan Sataev

- Truth and Myth by Azilkhan Nurshaikhov

- Volokolamsk Highway by Alexander Bek

- Ascension to the Father by Bakhytzhhan Momyshuly

- In the Name of the Father by Bakhytzhhan Momyshuly

- Sons of the Great Wolf by Bakhytzhhan Momyshuly

- Sunny Days by Zeynep Akhmetova

Patriotic education is included throughout all courses. Consequently, employing diverse innovative methodological tools during courses is helpful in enhancing students' attention and involvement with the topic matter [12]. This aids pupils in preventing boredom, circumventing undesirable behaviours, attending to each assignment with diligence, and cultivating critical thinking, so facilitating the swift and effortless acquisition of knowledge. It is essential to evaluate the attributes of both complicated and basic instructional resources. Consequently, the matter of patriotic education is a crucial objective that has been transmitted throughout generations throughout human history. Fostering a sense of patriotism and love for one's country in students is essential. The legacy of our remarkable hero, valiant commander, author, and People's Hero of Kazakhstan, Baurzhan Momyshuly, is of particular importance. He bequeathed invaluable teachings and creations imbued with valour for posterity.

Having spent twenty years in the military, Baurzhan Momyshuly continued to write on military and patriotic themes until the end of his life. During World War II, he served as the commander of a company, battalion, regiment, and later a division in General I. Panfilov's 8th Guards Division, where he struck the German fascist invaders and repeatedly led his battalion out of encirclements [13]. His poetry, such as: "For the homeland, for

beautiful Botakož, for the sacred land, for the dear mother and old father", inspired soldiers and called them to heroic deeds. Baurzhan Momyshuly's works affirm that "the key to victory is patriotism. It must be taught to the soldier from infancy, it should enter his blood and become part of him."

Tradition serves as the principal foundation of education. Tradition is integral to national development. Patriotism and affection for one's country should be deliberately cultivated via national traditions. The author, who made this statement, bequeathed an enduring legacy characterised by valour and patriotism via his writings. One narrative is titled "Bata." The narrative "Bata" illustrates the significance of patriotic education for subsequent generations.

We are guests. The house we visited seemed unfamiliar with hosting guests. There was a noticeable lack of unity among the family members, a lack of respect for the elderly, and disorder among the women, children, and the household as a whole. This was evident from their behavior and interactions...

<https://bilim-all.kz/article/1603-Bata>

The Educational Value of the Story:

1. Respecting guests and table etiquette
2. Preserving the tradition of giving blessings (bata)
3. Exemplifying respect and courtesy between elders and younger generations
4. Demonstrating appropriate behavior for men and women
5. Preserving national values and traditions

Assign tasks to students using various methods based on the story. Additionally, determine their connection to the story.

“What’s the Difference?” Method

Show students two different texts or two different images. Ask them to identify the differences between the two. They must provide evidence to support their answers.

Assigning Tasks to Students Based on the Story and Determining Their Connection to It

“Creating an Atmosphere” Method

Create an atmosphere in the lesson by using a broad open-ended question or problem-solving task that requires abstract thinking skills. Wait for their responses to reinforce the learning. For example: “Did Baurzhan Momyshuly succeed in making the people at the table reflect on their behavior through his act of giving a blessing?”

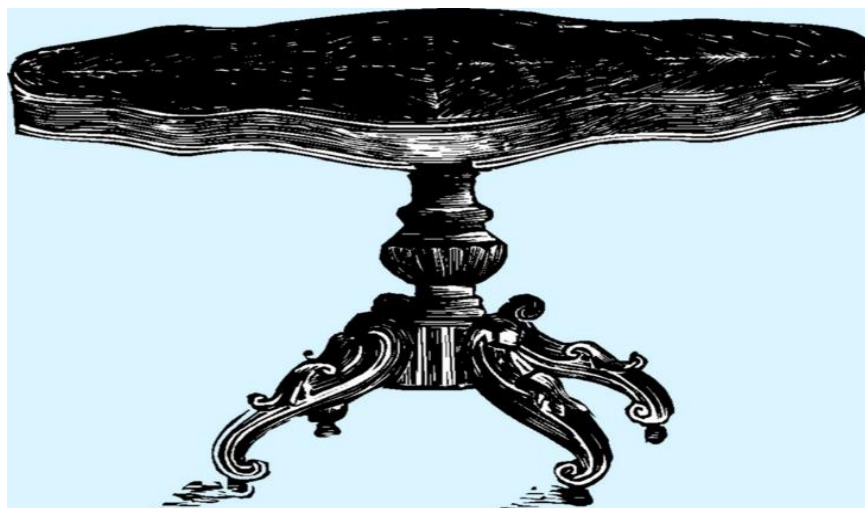
Assigning Tasks to Students Based on the Story and Determining Their Connection to It

1. While reading the story, what patriotic qualities did you observe in Baurzhan Momyshuly?
2. What moral actions or lessons from the story can you internalize?

These tasks encourage students to critically analyze the story and connect its lessons to their own understanding and values [14].

Assigning Tasks to Students Based on the Story and Determining Their Connection to It “Hot chair” Method [14]

If you were Baurzhan Momyshuly, what would you wish for?

Reflection: “Open Microphone” Method

What did you feel about the lesson?

What did you enjoy most during the lesson?

Baurzhan Momyshuly’s works are rooted in love for the nation and homeland.

In his writings, he addresses important themes such as protecting one’s homeland, fostering national spirit, and taking responsibility for the future of the country.

1. Love for the Homeland:

For example, in “Ushkan Uya” (Nest/ Sweet home), he highlights the value of one’s homeland and the patriotic foundations of family upbringing. This work demonstrates that patriotism begins within the family.

2. Bravery and Courage:

In “Behind Us Moscow” and “The Book Written in Blood”, he depicts examples of heroism and bravery during the war years. He emphasizes that the fight is not just for victory but also for preserving spiritual values.

3. National Education and Spirit:

Baurzhan’s works contribute to the development of patriotic consciousness through the history, traditions, and culture of the Kazakh people. His writings place a strong emphasis on national unity and the continuity between generations.

Objectives of Patriotic Education: Based on Baurzhan Momyshuly’s works, the following objectives of patriotic education can be identified:

Increasing young people's love for their homeland and nation;
Developing qualities of bravery and responsibility;
Teaching respect for national history and culture;
Preparing individuals to defend their country and fulfill their civic duties.

Teaching Methods for Baurzhan Momyshuly's Works: To instill patriotic consciousness in students, various methods can be applied during lessons:

Literary Analysis: Discuss Baurzhan's works in history lessons to bring students closer to patriotic ideas. Analyze the behavior of characters in the stories and highlight their patriotism as an example [15].

Debate Lessons: Allow students to discuss patriotism in Baurzhan's works. For example, organize a debate on the topic, "Heroism is the Primary Duty of a Citizen."

Creative Assignments: Assign tasks like writing essays, poems, or drawing. For example, ask students to write an essay on the topics, "My Homeland" or "The Image of the Kazakh Warrior."

Educational Hours: Hold special educational hours dedicated to Baurzhan Momyshuly's life and work.

Project-Based Learning: Encourage students to research Baurzhan Momyshuly's works and create projects to promote his patriotic ideas. This method helps develop students' research and creative skills.

4. Modern Teaching Tools:

Digital Technologies: Use documentaries and video materials about Baurzhan Momyshuly. Assign students to create multimedia presentations.

Game-Based Learning: Organize role-playing games on military-historical themes to foster patriotism in students.

Practical Experiences: Arrange excursions to historical sites and visits to military units for hands-on learning experiences.

1. Reviving Forgotten Traditions promoting and preserving our diminishing traditions and customs is considered a national duty. Baurzhan Momyshuly, the Hero of the Kazakh Nation, stated: "The noble traditions of the people are our most precious heritage." "Children who grow up without respect for food and traditions, if handed a sword, will not hesitate to cut anyone down" [16, 223p] - these wise words highlight the significant role national traditions play in shaping the younger generation.

The works of Baurzhan Momyshuly are intrinsically linked to nationalistic themes. His life beliefs and the substance of his works are rooted in a profound love for his nation and birthplace. As an author, he prioritised truth and realism in literature, viewing the advancement of essential ideals for the nation's future as his principal objective.

"Behind Us Moscow": This renowned work illustrates the fierce confrontations occurring near Moscow. It underscores the valour and tenacity of Kazakh warriors in combat, their indomitable spirit, and their altruistic endeavours to protect their nation. The author expresses patriotism not just via language but also by narrating actual occurrences. The characters are based on actual life, rendering their narratives relevant and significant for readers.

"The Nest/Sweet home" (Ushkan Uya): This piece delineates the significance of family in national development and the principles of Kazakh customs. It underscores reverence for elders, the cultivation of youth, and the ethical tenets of familial existence. The author extols the spiritual richness of the nation via his family's exemplification. This book functions both as a literary piece and as a compendium of Kazakh familial values and conventional schooling [17].

“The Psychology of War”: This work delves into the deep philosophy of patriotism. It examines the spiritual and moral qualities of soldiers, their willpower, and their sense of responsibility. The author views patriotism as a universal value while also highlighting its national characteristics [14].

2. The Importance of Patriotic Education in His Works

Baurzhan Momyshuly's compositions embody the enduring ambitions and spiritual core of the people. His works emphasise national spiritual autonomy and the principles of national defence.

His works seek to impart principles of humanity and dignity, encouraging courage and bravery while cultivating love and commitment to one's motherland. The fundamental concepts in his books evidently aim to cultivate these abilities in young individuals.

- Loyalty to the country. The main manifestation of patriotism is loyal service to the nation. This idea is clearly reflected in all of his works.

- Bravery and courage. Baurzhan Momyshuly uses the heroism and perseverance of soldiers to demonstrate courage as an example to readers.

- Love for the nation. The writer understands that the future of the nation depends on its youth and emphasizes the importance of upbringing in every work.

For example, in the work “Behind Us—Moscow”, the hardships of military life are depicted alongside the heroes' acts for the national pride. From this work, readers gain not only a history lesson but also a true example of patriotism.

3. Methods for Teaching Baurzhan Momyshuly's Works

The writer's works can serve as powerful educational tools. When teaching them, there is ample opportunity to explain the essence of patriotism and foster a sense of nationalism. The following methods can be used to implement this:

- Analytical Method: Deeply analyze the content of the work and showcase concrete examples of patriotism through the actions of the characters.

- Role-Playing Games: By acting out the characters of Baurzhan Momyshuly and mimicking their actions, students can be brought closer to the idea of defending their country [18].

- Creative Assignments: Encourage students to write essays, poems, or stories based on the content of the work, fostering creative expression and connection to the material.

- Discussion. Organize a discussion among students on the topic of patriotism and allow them to express their thoughts freely [19].

- Practical work. Create projects or watch documentaries on the topic "life and work of Baurzhan Momyshuly". These methods help young people to deeply understand patriotism through the works of Baurzhan Momyshuly and apply it in life.

Summarizing, Baurzhan Momyshuly's works are a mirror of the spirit of the nation. A special place in his works is occupied by such values as protection of the country, patriotism, responsibility. Today, the promotion of the writer's legacy should be the main means of educating young people.

By teaching the works of Baurzhan Momyshuly, we can instill in future generations the national spirit, love for their country and heroism. - the guarantee of our preservation as a sovereign country. Therefore, it is necessary to consider his works not only as literature, but also as the main core of patriotic education.

The educational essence of the author's work can be based on:

1. The importance of Family Education

- The work describes family education as the main factor shaping the behavior of the child. The moral words of his father, the kindness of his mother, influenced the formation of Baurzhan's personality.

- For example: the father said the commandment: "the main goal of a man in life is to protect his country and land."

2. Popularization of national traditions

- Baurzhan Momyshuly showed the best example of educating the generation through the traditions of the Kazakh people.

- Examples:

- Respect for elders (hospitality, respect for parents).

- The tradition of blessing is depicted as one of the ways to increase the spiritual wealth of the child.

3. Training hard work and responsibility

- The work describes the ways in which parents teach a child to work. These qualities strengthened Baurzhan's perseverance and will in the future.

- Quote: “The one who doesn't work hard is less prosperous”.

4. Love For The Motherland

• "Ushkan Uya (Nest/Sweet home)" promotes the ideas of love for the motherland and service to the people. Through his father's upbringing, the child Bauyrzhan learns to protect his country and respect his homeland..

- These ideas are reflected in the whole life and work of the writer.

5. Manners and morality

* Bauyrzhan based his educational path on morality and Justice. These qualities are clearly visible on every page of the work.

• **Example:** grandmother's stories that teach a child good manners are an example for the younger generation.

The lesson from the work

• For each person his own " Ushkan Uya (Nest/Sweet home) " is the basis of his future.
 • Family education, national values and hard work are the main foundations of the education of the generation•.

• Through this work, Bauyrzhan Momyshuly calls for patriotism, popularization of national culture and preservation of moral values.

Quote: "I am proud of my father and mother, they raised me as a person. And being a person is in everyone's hands."

Paragraph 60. The development of culture at the present stage [20].

If summarizing my thoughts from the analysis of the textbook, I can see that, depending on the content, one number of paragraphs related to memory or personal history, as we saw in the 10th grade textbook. We know that one needs to put forward the question of the technology of individual-oriented learning in the education system. Individual-oriented teaching technologies were considered in the updated education, but have not yet appeared on the pages of the new book.

Full name of the teacher:			Subject: Kazakhstan history
TERM:	Class 10	Participants number : __	Non-participants number: ____
Topic of the lesson:	"Achievements and contradictions in the field of culture of the Soviet period"		
Teaching aims:	10.4.2.1 identification of new trends and genres in the field of culture of Kazakhstan in the Soviet era 10.4.2.2 analysis of the features of the development of culture in the Soviet era, achievements and contradictions based on memories		
Purpose of the lesson:	- Assessment of the achievements and contradictions of scientists in the field of culture of the Soviet period on the basis of memoirs - To reveal to the student the role of memories as historical facts - to acquaint students with fresh memories about B. Momyshuly using Akhmetova's book "Sunny days"		
Language aim:	Vocabulary and terminology related to the subject: students work with the terms censorship, socialist realism, dogma, memoir, Battalion, publicist Phrases necessary for dialogue /writing: What is socialist realism ? Reasons for the manifestation of socialist realism in Kazakh literature... Writers of the realistic direction... What can you say about memory? Are you familiar with the concept of memoir?		

Resources:	Textbook, teaching aids, interactive whiteboard, presentation	
Methods and techniques:	Q & A, poster protection, HIPP Formula, a survey.	
Interdisciplinary communication:	Kazakh literature (we will talk about the memoirs of outstanding literary figures)	
Lesson plan		
Scheduled time	Lesson progress	Types of assessments
	I. Organizational moment. Welcome.	
I. The organizational period is 3 minutes	Psychological formation of the situation. Creating a circle of joy. Division of students into groups. Track the sequence of students in the group, inventory them. Observation of teaching aids. Distribution of assessment sheets.	
II. introductory part: 9 minutes	Each student is asked accelerated questions: Research questions: What were the features of the culture of Kazakhstan in the Soviet era? What were the achievements and contradictions in the field of culture in Soviet Kazakhstan?	Self-assessment
	- What could you say from the memoirs of literary and historical figures? Start the lesson by discussing the following questions: Is culture influenced by ideology? How was Soviet ideology reflected in culture? Why did the spheres of education and science, art develop rapidly in the Soviet period? How? The teacher himself explains to students about socialist realism students get acquainted with the text and determine on what topic the works of representatives of Kazakh Soviet literature are written. Performs 1 task of formative assessment.	
III.	Brainstorming: Slide show. "Achievements and contradictions in the field of culture during the Soviet period"	
Arousing interest: 5 minutes		
IV. The main part:	New theme:	
Recognize meaning		Self-

	assessment	
16 minutes	<p>— 1) - Do you have Balashka tea? the voice split my mind. I already knew that my grandfather had a good rest and was awake. Why don't you give in to me when I'm very tired?" they say "balashka", if it is normal," baby", and if it starts to get upset," Zeynep "even shouts" turchanka " when it gets angry. 2) Typa right in the middle of a cold winter, the zipper of my boots came off. And since then, I've been peeing, I can't. In desperation, I put on my autumn shoes and took my boots to the workshop. "I don't know," I said. "I'm sorry," he said, " but I don't know what to do." When I entered the door, my grandfather was standing in the hallway next to the phone. With a sharp eye, Bai-I looked at my feet and said: Oh, boy, what kind of fashion is this? - said. The zipper of my boot broke... ...</p>	
	<p>- Ah, if I say fashion, it's your negligence, in the summer, when the sun is boiling, the winter will tell you: "say hello to no fur coat, I will not go myself without boots"? This is the first time that I have ever seen a woman in my life, and I have never seen a woman in my life. However, even these two words, which were characteristic of my grandfather, had both intelligence and upbringing. Task: to give B. Momysuly an original characterization by reading 2 different tasks (memories)! 2. analysis of the passage about two different memories</p>	
	“ Ushkan Uya (Nest/Sweet home) “	“Battle for Moscow”{
	“ A book written in blood ”	Truth and Legend - Memoirs of the author Azilkhan Nurshayikov.
V. practical work: miut	<p>Choose one of the works of the Soviet era and analyze them according to the HIPPA formula: H (Historical context) - historical context (historical period, event described in the work) I (Intended audience) - special audience (written for whom: a wide range of readers, Children, Youth, men, women) P (Point of view (author's) - author's point of view (what attitude did the author Express to the described event: glorified or criticized? What is the underlying idea in the work?) P (Purpose (author's) - author's aims (what did the Author want to show? Why did he raise problems in the work? What thought did he want to evoke in the minds of readers?)</p>	

	<p>“The memories writing about me...” writing a short essay with a focus on the future on the topic”</p> 	<p>Self-assessment</p>
<p>Feedback from students 2 minutes</p>		
		
<p>Final part: fixing the lesson: 5 minutes</p>		
<p>Rating 3 minutes</p>	<p>Summary/total assessment with the authorized assessment based on the assessment sheet. Assessment according to the criteria.</p>	<p>Total assessment</p>

The influence of patriotic education on children via the instruction of Bauyrzhan Momyshuly's works includes the cultivation of moral attributes such as responsibility, honesty, and diligence; the reinforcement of national consciousness; the enhancement of reverence for one's homeland and cultural values; the promotion of a military ethos and valour; and the development of a preparedness to defend the nation. Challenges and resolutions in instructing the literary contributions of Bauyrzhan Momyshuly

Difficulties: the fact that some works are written in a complex language; low interest in Literature. Solutions: use audio and video materials in the educational process; increase students' interest through simple and interesting methods.

Conclusion Bauyrzhan Momyshuly is a source of pride for the Kazakh people, a hero, author, and figure of the Great Patriotic War. His contributions and existence exemplify dedicated dedication to the nation. Currently, his works significantly contribute to the development of spiritual, moral, and patriotic education among the youth. Bauyrzhan Momyshuly is an exceptional individual who exalted both Kazakh literature and the patriotic ethos of the Kazakh populace. His works profoundly represent the concepts of love for the homeland, patriotism, and national duty. His writings are regarded as a significant resource in the education of the youth. The writings and life of Bauyrzhan Momyshuly serve as an endless reservoir for patriotic teaching. By systematically studying his works, we may instill patriotism, heroism, and respect for national ideals in future generations. The writings of Bauyrzhan Momyshuly serve as an outstanding instrument for patriotic teaching. Through his work, the younger

generation cultivates a love for the homeland, dedicates themselves to the nation, and embodies responsibility and heroism. Bauyrzhan's legacy will perpetually serve as a paradigm for fostering national spirit and patriotism in future generations. Bauyrzhan Momyshuly epitomises the heroic spirit of our nation, and his writings serve as a wonderful resource for patriotic education. His valorous life and ethical contributions serve as a unique means to cultivate patriotism among the youth. Utilising Momyshuly's legacy within the contemporary school system may instill discipline, responsibility, profound patriotism, and a sense of national spirit in the youth. His writings serve not just as chronicles of the past but also as a source of inspiration for contemporary youth and a roadmap for the future. The works of Bauyrzhan Momyshuly will ever serve as a paradigm for the next generation, exemplifying patriotism, honour, and dedicated devotion to the nation.

References:

1. Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated December 9, 2006 No. 1187 "n approval of the Action Plan for the implementation of the State Program of Patriotic Education of Citizens of the Republic of Kazakhstan for 2006-2008" // Collection of Acts of the President of the Republic of Kazakhstan and the Government of the Republic of Kazakhstan. -2006. -№ . - Document No. 498. - P. 67-82. 24.
2. Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated March 11, 2007 No. 174 "On the Republican Council for patriotic education of citizens " // Collection of Acts of the President of the Republic of Kazakhstan and the Government of the Republic of Kazakhstan. 2007. № . Document No. 84. - P. 29-31.
3. Kazakhstan's patriotism. Interview (participants: K. Gabdullina, A. Bizhanov, G. Kim, etc.) //Akikat. 1996. № 10. - p. 40-46
4. Educating young people in patriotism is the main task of the teacher// Kazakhstan secondary school 2005 - №9 - 7 - 9 page.
5. Patriotic education and B. Momyshuly // School of Kazakhstan-2005-No. 8-pp. 72-73. 6
6. Turlygul T. T. Theory and methods of teaching the history of Kazakhstan at school [text] : educational and methodical manual /. - Almaty: Science, 2003. - 256 P.
7. Momyshuly B. "Battle for Moscow". Almaty: Kazakhstan publishing house, 1950.
8. Bauyrzhan Momyshuly. "Behind us Moscow" - Almaty: Zhalyn, 1975. Internet resources: a study of the life and works of Bauyrzhan Momyshuly <https://kk.wikipedia.org/wiki/> (review date: 01.10.2024) <https://egemen.kz/article/10562-momyshuly-dgane-maskeu> <https://adebiportal.kz/kz/authors/view/1171> (review date: 03.07.2024)
9. Beisenova B. "Life and work of Bauyrzhan Momyshuly". Almaty: Kazakh University, 2005.
10. Klyuchareva V. V. From the Kazakh SSR to "Independent" Kazakhstan: textbook on history as way for the formation of national identity //Bulletin of Altai State Pedagogical University.- 2022. - №. 51. - P. 96-102.
11. Khlytina O. M. Visual historical sources and historiographical texts of works of art in history lessons // Teaching history at school. - 2011. - No. 4. - p. 37-44-12.
12. Vyazemsky E. E., Strelova O. Yu. Theory and methods of teaching history. 2003. 256s
13. Bauyrzhan Momyshuly. "Psychology of war" - Almaty: Rauan, 1990. - 298 P.
14. Strazhev A. I. Methodology of teaching history: A guide for teachers. – M.: Prosveshchenie, 1964. - 287 P.
15. Vyazemsky E. E., Strelova O. Yu. Theory and methods of teaching history. – 2003
16. Dedicated to the hero of the Kazakh people, writer Bauyrzhan Momyshuly / comp. N. K. Kosaeva. - Almaty: Central Scientific Library, 2011. - 380 P.
17. Momyshuly B. Ushkan Uya. - Almaty: Zhazushy, 1975. – P. 44.
18. Kobak I. V. Letters as a historical source: tasks and methods of research //Bulletin of St. Petersburg university. Ser.: History. 2012. № 2.
19. Zueva L. I. Discussions around school education and Kazakh textbooks on national history // URL: <https://articlekz.som/article/15710> (review date: 20.02.2024).
20. History of Kazakhstan (from 1946 to the present day). Textbook for the 9th grade of a comprehensive school/ B. G. Ayagan, K. B. Adiet, A. T. Satanov. - Almaty: Atamura, 2013 – 224 p.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. “Қазақстан Республикасының азаматтарына патриоттық тәрбие берудің 2006-2008 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын іске асыру жөніндегі іс-шаралар жоспарын бекіту туралы” Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2006 жылғы 9 желтоқсандағы № 1187 қаулысы // Қазақстан Республикасы Президенті мен Қазақстан Республикасы Үкіметінің Актілер жинағы. -2006. -№ . -№ 498-құжат. –Б. 67-82.

2. “Азаматтарға патриоттық тәрбие беру жөніндегі республикалық кеңес туралы” Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2007 жылғы 11 наурыздағы №174 қаулысы // Қазақстан Республикасы Президенті мен Қазақстан Республикасы Үкіметінің Актілер жинағы. 2007. №. № 84-құжат. –Б. 29-31.
3. Қазақстандық патриотизм. Сұхбат (Қатысушылар: Қ. Ғабдуллина, А. Бижанов, Г. Ким және т.б.) // Ақиқат. 1996. № 10. –Б. 40-46.
4. Жастарды патриотизмге тәрбиелеу – мұғалімнің басты міндеті//Қазақстан орта мектебі – 2005 - №9 – 7 – 9 бет.
5. Патриоттық тәрбие және Б.Момышұлы//Қазақстан мектебі – 2005-№8-72-73 бет.
6. Тұрлығұл Т.Т. Мектепте Қазақстан тарихын оқытудың теориясы мен әдістемесі [Мәтін] : оқу-әдістемелік құрал / . - Алматы : Ғылым, 2003. - 256 б.
7. Момышұлы Б. «Мәскеу үшін шайқас». Алматы: Қазақстан баспасы, 1950.
8. Бауыржан Момышұлы. «Артымызда Москва» – Алматы: Жалын, 1975.
Интернет-ресурстар: Бауыржан Момышұлының өмірі мен шығармаларына арналған зерттеу <https://kk.wikipedia.org/wiki/>(қаралған күні: 01.10.2024)
<https://egemen.kz/article/10562-momyshuly-dgane-maskeu>
<https://adebiportal.kz/kz/authors/view/1171>(қаралған күні: 03.07.2024)
9. Бейсенова Б. «Бауыржан Момышұлының өмірі мен шығармашылығы». Алматы: Қазақ университеті, 2005.
10. Ключарева В. В. От Казахской ССР до «Независимого» Казахстана: учебник по истории как способ формирования национальной идентичности //Вестник Алтайского государственного педагогического университета. – 2022. – №. 51. – С. 96-102.
11. Хлытина О.М. Произведения искусства визуальные исторические источники и историографические тексты на уроках истории // Преподавание истории в школе. – 2011. - №4. – С. 37-44
12. Вяземский Е. Е., Стрелова О. Ю. Теория и методика преподавания истории. – 2003. 256с.
13. Бауыржан Момышұлы. «Соғыс психологиясы» – Алматы: Рауан, 1990. -298 б.
14. Стражев А.И. Методика преподавания истории: Пособие для учителей. - Москва : Просвещение, 1964. - 287 с.
15. Вяземский Е. Е., Стрелова О. Ю. Теория и методика преподавания истории. – 2003.
16. Қазақ халқының қаһарман перзенті, жазушы Бауыржан Момышұлына арналады / Құраст. Н.Қ.Қосаева. - Алматы: Орталық ғылыми кітапхана, 2011. - 380 б.
17. Момышұлы Б. Ұшқан ұя. – алматы: Жазушы,1975. -44 бет.
18. Кобак И. В. Письма как исторический источник: задачи и приемы исследования // Вестн. Санкт-Петербургского ун-та. Сер.: История. 2012. № 2.
19. Зуева Л. И. Дискуссии вокруг школьного образования и казахстанские учебники по национальной истории //URL: <https://articlekz.com/article/15710> (қаралған күні: 20.02. 2024).
20. Қазақстан тарихы (1946 жылдан бүгінгі күнге дейін). Жалпы білім беретін мектептің 9-сыныбына арналған оқулық/ Б.Ф. Аяган, Қ.Б. Әдиев, А.Т. Сатанов. – Алматы: Атамұра, 2013. – 224 б.

Ж.Е. Нұрбаев*¹, Д.Р. Начаева², С.Б. Кишібаева³

¹Қазақстан Республикасының Президенті жанындағы
Қазақстанның стратегиялық зерттеулер институты, Астана, Қазақстан Республикасы,
e-mail: zhaslannurbayev@gmail.com

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы,
e-mail: dnachaeva@bk.ru

³Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы,
e-mail: kishi.sb84@gmail.com

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ БОЙЫНША МЕКТЕП ОҚУЛЫҚТАРЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУҒА ӘСЕРІ

Аңдатпа

Бұл мақалада ұлттық бірегейлікті қалыптастырудағы Қазақстан тарихы бойынша мектеп оқулықтарының рөлі зерттеледі. Тарихнамаға, бірегейлік теориясы мен ұлт құрылысы саласындағы зерттеулерге негізделген пәнаралық тәсілдің арқасында мақалада қазақстандық ұлттық бірегейлікті қалыптастыруға ықпал ететін әртүрлі уақыт кезеңдеріндегі мектеп оқулықтарындағы маңызды тарихи оқиғалардың баяндалуына салыстырмалы талдау ұсынылған. Мақалада 1990-шы жылдардың басынан бастап ҚР Білім Министрлігі ұсынған соңғы басылымдарға дейінгі оқулықтардағы тарихи әңгімелердің эволюциясы қарастырылып, екпін, перспектива және идеологиялық шеңбердегі өзгерістерді талдайды.

Мектеп оқулықтарының мазмұны мен хабарын зерделеу кезінде мақалада білім беру, тарихи сана және Қазақстандағы ұлттық бірегейлікті қалыптастыру арасындағы күрделі өзара іс-қимыл туралы түсінік ұсынылады. Осы зерттеудің арқасында мектеп оқулықтарындағы тарихи оқиғаларды баяндаудағы өзгерістер кеңірек әлеуметтік әңгімелер мен ұмтылыстарды қалай бейнелейтіні және мәңгі жасайтыны туралы түсінік алуға болады, нәтижесінде Қазақстан Республикасында ұлттық бірегейліктің қалыптастыруына ықпал етеді.

Кілт сөздер: Қазақстан, ұлттық бірегейлік, мектеп оқулықтары, тарихи жад, тарихи әңгімелер, тарихнама.

Алғыс айту: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландыратын BR21882266 гранттық жобасын іске асыру шеңберінде дайындалған.

Zh.Ye. Nurbayev*¹, D.R. Nachayeva², S.B. Kishibaeva³

¹ Kazakhstan Institute for Strategic Studies under the President of the Republic of Kazakhstan,
Astana, Republic of Kazakhstan
e-mail: zhaslannurbayev@gmail.com

² L. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan
e-mail: dnachaeva@bk.ru

³ L. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan
e-mail: kishi.sb84@gmail.com

THE INFLUENCE OF SCHOOL TEXTBOOKS ON THE HISTORY OF KAZAKHSTAN ON THE FORMATION OF NATIONAL IDENTITY

Abstract

This article examines the role of school textbooks on the history of Kazakhstan in the formation of national identity. Thanks to an interdisciplinary approach based on historiography, research in the field of identity theory and nation-building, the article presents a comparative analysis of the narration of important historical events in school textbooks from different periods of time, which contribute to the construction of Kazakhstan's national identity. This article examines the evolution of historical narratives in textbooks from the early 1990s to the latest editions recommended by the Ministry of Education of the Republic of Kazakhstan, analyzing changes in emphasis, perspective, and ideological framework.

By examining the content and message of school textbooks, the article offers insight into the complex interaction between education, historical consciousness and the formation of national identity in Kazakhstan. This research can provide insight into how changes in the narrative of historical events in school textbooks reflect and perpetuate broader social narratives and aspirations, ultimately contributing to the formation of national identity in the Republic of Kazakhstan.

Keywords: Kazakhstan, national identity, school textbooks, historical memory, historical narratives, historiography.

Acknowledgement: This research is funded by the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (Grant No. BR21882266).

Нурбаев Ж.Е.^{*1}, Начаева Д.Р.², Кишибаева С.Б.³

¹Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте РК,
Астана, Республика Казахстан, e-mail: zhaslannurbayev@gmail.com

²Евразийский национальный университет имени Л.Гумилева, Астана, Республика Казахстан,
e-mail: dnachaeva@bk.ru

³Евразийский национальный университет имени Л.Гумилева, Астана, Республика Казахстан,
e-mail: kishi.sb84@gmail.com

ВЛИЯНИЕ ШКОЛЬНЫХ УЧЕБНИКОВ ПО ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА НА ФОРМИРОВАНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ

Аннотация

В данной статье исследуется роль школьных учебников по истории Казахстана в формировании национальной идентичности. Благодаря междисциплинарному подходу, основанному на историографии, исследованиях в области теории идентичности и нациестроительства, в статье представлен сравнительный анализ повествования важных исторических событий в школьных учебниках разных периодов времени, которые способствуют построению казахстанской национальной идентичности. В данной статье рассматривается эволюция исторических нарративов в учебниках с начала 1990-х до последних изданий, рекомендованных Министерством просвещения РК, анализируя изменения в акцентах, перспективе и идеологических рамках.

При изучении содержания и посыла школьных учебников, в статье предлагается понимание сложного взаимодействия между образованием, историческим сознанием и формированием национальной идентичности в Казахстане. Благодаря этому исследованию можно получить представление о том, как изменения в повествовании исторических событий в школьных учебниках отражает и увековечивает более широкие социальные нарративы и устремления, что в итоге способствует формированию национальной идентичности в Республике Казахстан.

Ключевые слова: Казахстан, национальная идентичность, школьные учебники, историческая память, исторические нарративы, историография.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках реализации грантового проекта BR21882266, финансируемого Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.

Кіріспе. Ұлттық бірегейлік адамдардың белгілі бір ұлтқа немесе елге қатысты сезінетін тиесілілік, бірлік және ынтымақтастық сезімін білдіреді. Бұл сәйкестік мемлекет азаматтарын біріктіретін және оларды басқалардан ерекшелендіретін жалпы нанымдарды, құндылықтарды, рәміздерді, дәстүрлер мен мәдени тәжірибелерді қамтиды. Ұлттық бірегейлік-тарихи тәжірибе, Мәдени мұра, тіл, дін және саяси институттарды қоса алғанда, әртүрлі факторлардың әсерінен қалыптасатын күрделі және көп қырлы тұжырымдама.

Тарихи жадқа және жалпы тарихқа келетін болсақ, ол ұлттық бірегейлік ұғымымен тығыз байланысты. Бұл адамдардың өзін-өзі тануы мен әртүрлі этникалық топтардың бірлігін нығайту үшін есте сақтаудың үлкен маңызы бар. Ұлттық бірегейлік ұлттың тарихын, оның қазіргі шындықтарын және болжамды болашағын түсіну арқылы қалыптасады, бұл процесте тарихи жады маңызды рөл атқарады. Осы байланысқа баса назар аударып, Я. Ассманн, мысалы, "сәйкестікті" мәдени жадтың әсерінен болатын "саяси қиял" ретінде сипаттайды [1]. Этносимболизм теориясында Э. Смит ұлттық бірегейлікті қалыптастырудағы мәдени рәміздер мен мифтердің маңыздылығына назар аударып, бұл ұлттар уақыт өте

келе өздерінің жеке басы мен сабақтастығын растау үшін көбінесе ежелгі немесе мифтік шығу тегіне сүйенеді [2].

Тарих оқулықтары тарихи білімді таратудың негізгі құралдарының бірі ретінде бірнеше негізгі тетіктер арқылы ұлттық бірегейлікті қалыптастыруға айтарлықтай әсер етеді. Нақты тарихи оқиғаларға, тұлғалар мен әңгімелерге баса назар аудара отырып, оқулықтар жалпы ұжымдық жадтың қалыптасуына ықпал етеді. Бұл ұжымдық жады ұлттық бірегейлікті қалыптастыруға ықпал ете отырып, азаматтар арасында тиесілілік пен ынтымақтастық сезімін нығайтады. Біздің ел халқының полиэтностық контекстінде оқулықтар Қазақстанның мәдени мұрасы туралы хабардарлықты арттыруда және бағалауда шешуші рөл атқарады. Мәдени дәстүрлерге, тілдерге, әдет-ғұрыптарға және әдеби жетістіктерге баса назар аудара отырып, оқулықтар оқушыларға мәдени мақтаньш пен өзіндік ерекшелік сезімін оятады. Бұл мәдени хабардарлық адамдар мен олардың ортақ мәдени және тарихи мұралары арасындағы байланысты нығайтады, ерекше ұлттық бірегейлікті дамытады. Сонымен қатар, демократия, толеранттылық және әлеуметтік келісім сияқты құндылықтарды насихаттай отырып, оқулықтар оқушылардың бойында азаматтық жауапкершілік пен тиесілік сезімін тәрбиелейді.

Ұлттық бірегейлік Қазақстан сияқты алуан түрлі қоғамда әлеуметтік бірігу мен ынтымақтастықты нығайтуда шешуші рөл атқаратындықтан, мектеп оқулықтарының ұлттық бірегейлікті қалыптастыруға қалай ықпал ететінін түсіну азаматтар арасындағы бірлік пен инклюзивтілікке ықпал ететін тетіктерге жарық түсіруі, сондай-ақ бөлінудің немесе окшауланудың ықтимал көздерін ашуы мүмкін. Қандай тарихи оқиғаларға баса назар аударылатынын немесе алынып тасталатынын, олардың қалай түсіндірілетінін және оларда қандай құндылықтар мен мағыналар бар екенін талдай отырып, біз азаматтардың өз елінің тарихын және ондағы орнын қалай қабылдайтынын тереңірек түсіне аламыз.

Осылайша, Қазақстан тарихы бойынша мектеп оқулықтарының ұлттық бірегейлікті қалыптастыруға әсерін зерттеу білімге, әлеуметтік бірлікке, тарихи санаға, азаматтық белсенділікке және саясатты әзірлеуге әсер ету тұрғысынан маңызды. Бұл ұлттың ұжымдық бірегейлігін қалыптастырудағы білімнің рөлін сыни тұрғыдан талдауға мүмкіндік және инклюзивті және біртұтас қоғам құруға қалай ықпал ету керектігі туралы түсінік береді.

Материалдар мен әдістер. Бұл мақалада тарихи есте сақтау, білім беру, атап айтқанда мектеп оқулықтары мен ұлттық бірегейлікті қалыптастыру арасындағы байланысты зерттейтін іргелі және тұжырымдамалық зерттеулерге ерекше назар аудара отырып, берілген тақырып бойынша қолданыстағы әдебиеттерге шолу жасалды. Ең алдымен, Б.Андерсонның «Ойдан шығарылған қауымдастықтар» тұжырымдамасын ескеру керек, ол тарихтың ұлттық бірегейлікті қалыптастыруға қалай ықпал ететінін ғана емес, оның не екенін де түсінуде маңызды рөл атқарады. Андерсон өзінің «Ойдан шығарылған қауымдастықтар: ұлтшылдықтың пайда болуы мен таралуы туралы ойлар» атты негізгі жұмысында ұлттар — бұл ортақ мәдени, тілдік және тарихи түсініктермен байланысты қауымдастықтар болып табылатын ұжымдық қиял әрекеттері ықпал ететін ортақ тиесілілік сезімімен байланысты әлеуметтік құрылған қауымдастықтар деп тұжырымдайды [3]. Б.Андерсонның пікірінше, ешқашан бетпе-бет кездеспейтін адамдар арасында ортақ бірегейлік сезімін қалыптастыруға ұлттық (жергілікті) тілдерді басып шығаруды дамыту және бекіту ықпал етті. Стандартталған баяндамалар мен жалпы мәдени түсініктер арқылы оқулықтар ұжымдық ұлттық сананы қалыптастыруға және сақтауға ықпал етеді.

Бұл бағыттағы негізгі ұғымдардың бірі - М.Хальбвакс ұсынған «жад құрылымы» идеясы - адамдардың өткенді өздерінің әлеуметтік ортасы аясында есте сақтайды және түсіндіреді деп болжайды. Ол оқиғаның ұжымдық жадыны қалыптастыруда орталық рөл атқаратынын айтады, өйткені ол әлеуметтік топтар өздерінің жеке басы туралы әңгімелерін құратын бастапқы материалды қамтамасыз етеді [4]. Хальбвакс ұжымдық жадының динамикалық және қарама-қайшы сипатын атап, оның саяси, мәдени немесе идеологиялық бағдарламаларды ілгерілету үшін әртүрлі күштердің қайта түсіндіруіне және манипуляциясына бейім екенін көрсеткен.

Француз тарихшысы Эрнест Ренанның пікірінше, ұлттық бірегейліктің құрылысы тарихи әңгімелермен және ұжымдық жадымен терең байланысты. Өзінің әйгілі дәрісінде "Ұлт дегеніміз не?" Ренан ұлттың мәні тек этникалық немесе лингвистикалық біртектілікке ғана емес, сонымен бірге тарихи сабақтастық пен ұжымдық ерік-жігердің жалпы сезіміне негізделген деп тұжырымдайды [5]. Ол ұлттар ұлттық бірегейлік туралы белгілі бір көзқарасты нығайту үшін басқаларды қалдырып, белгілі бір оқиғалар мен қайраткерлерді есте сақтауы жөн көретіндігін алға тарта отырып, тарихи жадының таңдамалы сипатына баса назар аударады. Тарих кітаптарын қоса алғанда, есте сақтаудың бұл таңдамалы сипаты тарихтың біріктіруші күш және идеологиялық құрылыс құралы ретінде әрекет ететінін көрсетеді.

Т. Адорноның ұлттық бірегейлікті құрудағы тарихтың рөліне деген көзқарасы тарихи әңгімелерге сәйкес келетін манипуляция, бұрмалау және идеологиялық бақылау мүмкіндіктеріне назар аударып отырып, сыни болып табылады [6]. Адорноның пікірінше, білім беру материалдары, соның ішінде оқулықтар арқылы берілетін тарихи әңгімелер билеуші элитаның мүдделерімен қалыптасады және олардың мақсаттарына қызмет етеді. Оқулықтар, атап айтқанда, ұлттық тарихтың рұқсат етілген нұсқалары таратылатын идеологиялық өңдеу орындары ретінде қарастырылады.

А. Виммер сонымен қатар білім мен оқулықтар ұлттық бірегейлікті қалыптастырудың қуатты құралы ретінде қызмет етеді деп сенді [7]. Оның пікірінше, елдер мұны ұлттық тарихтың негізгі сәттерін, жетістіктерін немесе күрестерін баса көрсетуді қамтуы мүмкін нақты тарихи әңгімелерді таңдау және оларға баса назар аудару арқылы жасайды; азаматтардың ортақ ұлттық мәдениеті мен тілдік сәйкестігі идеясын нығайтатын және ұлттық құндылықтар мен мұраттарды ілгерілету арқылы үстем ұлттық тілді(тілдерді) және мәдени рәміздерді насихаттау.

Эрик Хобсбаум мен Теренс Рейнджер «дәстүрді ойлап табу» бірлескен жұмысында дәстүрді ойлап табу және манипуляциялау арқылы тарихтың ұлттық бірегейлікті қалыптастыруда қалай маңызды рөл атқаратынын мұқият талдайды [8]. Оқулықтар мәдени жаңғырту құралы ретінде осы ойлап тапқан дәстүрлерді таратуда, кейінгі ұрпақтардың түсініктері мен ұлттық болмыстарын қалыптастыруда басты рөл атқарады.

Бұл зерттеуде қолданылған әдістер мектеп оқулықтарының мазмұнын талдауға, олардың ұлттық бірегейлікті қабылдауға әсерін түсінуге және осы оқулықтар жасалатын және таратылатын кеңірек әлеуметтік-саяси контекстті зерттеуге арналған сапалық және сандық тәсілдерді біріктіреді.

Мақалада тарихнамалық, салыстырмалы және мазмұнды талдау әдісі қолданылады. Автор әр түрлі білім деңгейлері (бастауыш, орта және жоғары мектеп) және уақыт кезеңдері (1990 жылдардан бастап қазіргі уақытқа дейін) үшін Қазақстан тарихы бойынша оқу бағдарламасында қолданылатын мектеп оқулықтарын таңдады. Бұл әдістерді қолдану оқулықтарда ұсынылған негізгі тақырыптарға, оқиғаларға, сандарға және әңгімелерге назар аударуды, сондай-ақ оқушылардың ұлттық бірегейлікті түсінуге әсер етуі мүмкін үлгілерді, қиғаштықтарды және кемшіліктерді анықтау, үшін тілді, бейнелерді және әңгімелерді зерттеуді білдіреді. Сондай-ақ, автор деректерді шығарып, синтезdedі. Қазақстанның тарихнамалық ландшафтына шолу жасау және біздің еліміздегі тарих ғылымының эволюциясы және оның Қазақстандағы ұлттық бірегейлікті құруға әсері туралы түсінік бере алатын осы саладағы негізгі тенденциялар мен әңгімелерді анықтау мақсатында таңдалған әдебиеттерден тиісті ақпарат пен қорытындылар синтезделді.

Жалпы, осы зерттеуде пайдаланылған материалдар мен әдістер мектеп оқулықтарының Қазақстандағы ұлттық бірегейлік пен тарихи жадыны қалыптастырудағы тарихтың рөлін тереңірек түсінуге ықпал ететін елдегі тарихнаманың ұлт құрылысы мен эволюциясына әсерін кешенді және жан-жақты зерттеуге бағытталған.

Талқылау. Тарих ұлттық бірегейлікті қалыптастыруда шешуші рөл атқарады, оның негізі, ұжымдық сана құрылатын және сақталатын нәрсе ретінде қызмет етеді. Өткен оқиғалар арқылы мемлекеттер ортақ мұра, құндылықтар мен ұмтылыстар сезімін түсіндіре алады, бұл халықтың әртүрлі топтары арасында қауымдастық пен тиесілілік сезімін тудырады. Көптеген әйгілі батыс зерттеушілері тарих пен ұлттық бірегейлік арасындағы күрделі байланысты зерттеп, тарихи дискурс бір мемлекет шеңберінде азаматтардың өзін-өзі сәйкестендіруін қалыптастыратын және нығайтатын механизмдерді қарастырды. Мысалы, Б. Андерсон тарихи әңгімелерді баспа материалдары, соның ішінде газеттер мен оқулықтар арқылы тарату арқылы адамдар ұлттық бірегейлікті қалыптастыруға ықпал ететін кеңірек ұжымға жату сезімін дамытатынын атап көрсетеді. Ренан өзінің әйгілі «Ұлт дегеніміз не?» дәрісінде ұлттар тек этникалық немесе лингвистикалық маркерлерге ғана емес, сонымен бірге өткенді, бүгінді және болашақты жалпы түсінуге негізделген деп болжайды. Сондай-ақ, кейбір батыс зерттеушілері 1990 жылдан бастап Қазақстандағы орта білім беру тарихы бағдарламасына көшуді зерттеді. Бұған, атап айтқанда, К. Киссейннің «History Education in Transit: Where to for Kazakhstan?» мақаласында автор саяси кеңістіктегі өзгерістер білім беру саясатына қалай әсер ететінін, әсіресе кеңестік ықпалдан қазақстандық перспективаға қарай кететін ұлттық бірегейлікті құру контекстінде зерттейді [9]. Киссейн өз жұмысында білім беру жүйесін советизациялауға және қайта құруға бағытталған жаңа ұлттық әңгіме өрістетуін қарастырады.

Оқулықтардың қоғамдық құндылықтарды, тарихи сана мен ұлттық бірегейлікті қалыптастырудағы рөлі қазақстандық зерттеушілер үшін де маңызды тақырып болып қала береді. Оқулықтардың Қазақстанның әлеуметтік ортасының түрлі салаларына және жалпы құндылықтар жүйесіне әсерін А.Досыбаева, Б.Құрманов, Қ.Қасымов, Г.Меңдіқұлова және Ж. Бекжанова зерттеді. Қазақстандық зерттеушілердің жұмыстары арасында Ж. Асанованың «Teaching the Canon? Nation-building and post-Soviet Kazakhstan 's

literature textbooks» мақаласы қазақ тілінде оқытатын мектептер үшін әзірленген әдебиет бойынша жаңа оқулықтар қарастырады [10]. Автор кеңестік және посткеңестік дәуірдегі оқулықтарды салыстыра отырып, олардың ұлттық бірегейлік пен азаматтық туралы идеяларды қалай қалыптастыратынын зерттейді, кеңестік институционалдық және мәдени мұраның Қазақстандағы әдебиет бойынша қазіргі оқу бағдарламасына тұрақты әсерін тереңдетеді.

2012-2014 жылдары Қазақстан мен Ұлыбритания ғалымдарының Қазақстандағы орта білім беруді интернационалдандыру мен реформалауға арналған бірлескен зерттеуі жүргізілді, оның бір бөлігі ««Советское» мақаласы Қазақстанның мұғалімдері мен кәсіби сенімдерінің естеліктерінде: реформаторлар, халықаралық консультанттар мен практиктердің ой-пікірлеріне арналған сәттер» [11]. Е. Фимяр және К. Құрақбаев Қазақстандағы білім беру саласында кеңестік білім берудің қандай естеліктері мен тәжірибелері әлі де үстемдік ететінін және бұл сенімдер елдегі білім беру пікірталастарын қалай қалыптастыратынын зерттеуге бағытталған зерттеулермен айналысты. Нәтижесінде авторлар Қазақстанның білім беру жүйесіндегі өзгерістер мен қазақстандық педагогтарының сенімдеріндегі өзгерістерді талдауды біріктіретін бейнеге қол жеткізді.

Білім беру, оқулықтар мен ұлттық бірегейліктің қиылысына назар аударатын зерттеушілер арасында Азиз Бурханов пен Берікбол Дүкеевті атап өткені жөн. А. Бурханов оқулықтардың Қазақстан ұлттық тарихының ресми бекітілген нұсқаларын талдау арқылы ұлттық бірегейлікті қалыптастыруға қалай ықпал ететінін қарастырады. Ол өз еңбектерінде жоңғар соғыстары, Қазақ хандығының Ресей империясына қосылуы және Кеңес дәуірі сияқты маңызды тарихи оқиғаларға байланысты әңгімелерге ерекше назар аудара отырып, Қазақстан тарихы оқулықтарында бейнеленген тұлға туралы басым идеяларды анықтауға тырысады. [12]. Б. Дүкеев тарихи оқиғалардың, атап айтқанда 1931-1933 жылдардағы ашаршылық пен екінші дүниежүзілік соғыстың отыз жылға жуық уақыт бойы Қазақстанның орта мектеп оқушыларына ұсынылған оқу материалдарында талқыланып, ұсынылғанын зерттейді [13]. Б.Дүкеев жалпы білім беретін мектептің тарих оқулықтарының мазмұнына егжей-тегжейлі талдау жасап, түрлі тарихи оқиғалардың қалай сипатталғанын, түсіндірілгенін және мемлекет құру туралы кеңірек әңгіме аясында контексттендірілетінін зерттейді.

Р.К. Қадыржановтың "Қазақстанның этномәдени символизмі және ұлттық бірегейлігі" кітабы этномәдени символизм мен Қазақстанның ұлттық бірегейлігін қалыптастыру арасындағы күрделі байланысты зерттейді [14]. Қадыржанов этномәдени рәміздердің түрлі аспектілерін, оның ішінде тарихты, оны Қазақстанда мифологияландыру және ескіру практикасын зерттейді, тарихтың ұлттық бірегейлікті нығайту мен заңдастырудағы маңыздылығын атап көрсетеді.

Осылайша, жоғарыда келтірілген зерттеулер тарихи жад/тарих және "сәйкестік" ұғымдары бір-бірімен тығыз байланысты және өзара тәуелді екенін көрсетеді. Бұл жадты сақтау адамдардың өзін-өзі анықтауы мен азаматтардың мемлекеттегі бірлігі үшін өте маңызды екендігімен түсіндіріледі. Сәйкестілік ұлттың тарихын, оның қазіргі шындықтарын және болжамды болашағын түсіну арқылы дамиды, бұл тарихи жадыны ұлттық бірегейлікті қалыптастырудың негізгі факторы етеді. Позитивті және қаһармандық бейнелер мен тарихи әңгімелерді насихаттау әр түрлі мәдени немесе этникалық топтағы азаматтарды шоғырландыруға байланысты мәселелерді шешуге көмектеседі.

Зерттеу нәтижелері. Мектеп пәні ретінде Қазақстан тарихы жалпы білім беретін мектептің бағдарламасына тек 1990-1991 жылдары, Кеңес өкіметі күн батқан кезде ғана енгізілді. Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін Тәуелсіздікпен бірге жүретін жаңа сөз бостандығы көптеген тарихшыларға бұрын тыйым салынған тақырыптарға тереңірек үңілуге мүмкіндік берді. Тарихи әділеттілікті қалпына келтіру және кеңестік ғылым мен идеологиядан туындаған бұрмалануларды түзету үшін жаңа бағытты әзірлеу жөніндегі комиссия құрылды, оны тарихшылар Ж.Қасымбаев мен Т. Тұрлығұл басқарды. Бұл топтың мақсаты Қазақстан тарихын және оқулықтарды оқытуда, атап айтқанда, Кеңес Одағы құрған Алаш партиясының қызметіндегі бұрмалануларды; ұжымдастыру, аштық пен жаппай қуғын-сүргін салдарын; тың жерлерді игеру науқанының салдарын; кеңестік Қазақстандағы ұлттық саясатты бұрмалауды және т.б. жою жолымен қажетті өзгерістерді әзірлеу болды.

Қазақстандық басылымның алғашқы оқулықтары 1994-1996 жылдарға жатады. Қазақстан тарихының оқулықтарын басып шығаруға Қазақстанның ұлттық тарихын зерделеу мен оны объективті бағалаудың мазмұнын қайта қарау және жаңа тәсілдерді қолдану негіз болды. Негізі мектеп аудиториясына арналмаған қолданыстағы академиялық басылымдар мен жеке монографиялар болды. 1991-1999 жылдары «Рауан» және «Атамұра-Қазақстан» баспалары кеңестік кезеңнің оқу бағдарламасы бойынша әзірленген 7-11 сыныптарға арналған Қазақстан тарихы бойынша оқулықтар шығарды (авторлары М.К. Қозыбаев, Ж. Қасымбаев, Д. Бабаев, К. Нұрпейісов, К. М. Байбақов). 2000 жылдардың басында оқулықтар жаңа

МЖБС (2000 ж.) қабылданғаннан кейін жаңа буын оқулықтары ретінде қайта басылды. 2004 жылы басылымға құқық бәсекелестік ортаға берілді. Сондай-ақ, білім беру ұйымдары үшін оқу әдебиеттерін дайындауды және басып шығаруды ұйымдастыру жөніндегі Нұсқаулық (Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2004 жылғы 24 мамырдағы № 454 бұйрығы) бекітілді және жаңа буын оқулықтарына сараптама жүргізілді [15].

Қазақстандағы жалпы білім беретін мектептерге арналған мектеп оқулықтарының құрылымы мен мазмұнына қатысты мемлекеттік стандартқа келетін болсақ, осы мақсатта 1996 жылы Қазақстан Республикасының жалпы білім беретін мектептеріне арналған оқулықтар мен оқу-әдістемелік кешендерді дайындау мен басып шығарудың мақсатты бағдарламасы қабылданды. Нысаналы бағдарламаны іске асыру мақсатында Ы. Алтынсарин атындағы Қазақ білім мәселелері институтының базасында баламасыз оқулықтар мен жаңа буын ОӘК әзірлеу үшін авторлық ұжымдар құрылды. Мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандартын Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы әзірлейді. 2016 жылдан бастап жаңа стандартты енгізу білім берудің жаңартылған мазмұны оқулықтарын әзірлеу және басып шығару үшін негіз болды. Жаңартылған мазмұндағы оқулықтарды енгізу ҚР Білім және ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында белгіленген кестеге сәйкес жүзеге асырылды (ҚР Президентінің 2016 жылғы 1 наурыздағы Жарлығы).

Осы мақаланың мақсаты Қазақстан тарихы бойынша мектеп оқулықтарының ұлттық бірегейлікті қалыптастыруға әсерін айқындау болып табылатындықтан, авторлар революцияға дейінгі кезеңдегі Қазақстан тарихындағы аса маңызды оқиғаларға: Қазақ хандығының Ресей империясына қосылуы мен 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысына және 1990-шы жылдардан бастап қазіргі уақытқа дейін екпіндердің, түсіндірмелердің және әңгімелеу тілдің қандай өзгерістерге ұшыратына назар аударылған. Бұл оқиғалар тарихи контекст пен қазақстандық ұлттық болмыстың эволюциясын түсіну үшін өте маңызды. Қазақстанның Ресей империясына қосылу процесі терең әлеуметтік-саяси және мәдени өзгерістерге алып келген өңір тарихындағы бетбұрыс болды. Сол сияқты, 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыс қазақ халқының тәуелсіздікке деген ұмтылысын бейнелейтін автономия мен өзін-өзі анықтау үшін күресті бейнелейді. Бұл оқиғаларды мектеп оқулықтарына енгізу оқушылардың өз тарихы туралы білімдерін байытып қана қоймайды, сонымен қатар олардың мәдени мұрасы мен ұлттық болмысымен тереңірек байланыс орнатуға ықпал етеді. Осы тарихи оқиғаларды мұқият жариялау арқылы мектеп оқулықтары ұжымдық есте сақтау мен ұлттың өзіндік ерекшелігін қалыптастыруда шешуші рөл атқарады. Олар қазақстандықтардың болашақ ұрпақтары арасында тиесілілік пен бірлік сезімін тәрбиелей отырып, білім алушыларға өздерінің тарихи мұраларымен өзара іс-қимыл жасау үшін алаң ұсынады.

Қазақ хандығының Ресей империясына қосылуы XVIII–XIX ғасырларда орын алған маңызды тарихи оқиға болды. Бұл үдеріс бірнеше онжылдықтарға созылды және қазақ халқы мен бүкіл Орталық Азияның кең геосаяси ландшафты үшін терең салдары болды. Өздеріңіз білетіндей, XVIII ғасырға қарай Қазақ хандығы көрші мемлекеттердің, соның ішінде кеңейіп келе жатқан Ресей империясының ішкі келіспеушіліктері мен сыртқы қысымына тап болды. Ресей империясы стратегиялық аумақтарды бақылауға алуға, сауда жолдарын басып алуға және өз шекараларын басқа аймақтық державалардан қорғауға тырысты. Ол үшін ол Қазақ хандығына ықпал ету және бақылау орнату үшін бірқатар дипломатиялық маневрлер мен әскери жорықтар өткізді. Кейбір қазақ хандарымен келісімшарттар мен одақтар жасалды, ал Ресей шапқыншылығына қарсы шыққандарға қарсы әскери қимылдар жасалды. Аннексия процесі өзінің тәуелсіздігі мен дәстүрлі өмір салтын сақтауға ұмтылған көптеген қазақ тайпалары мен көшбасшыларының қарсылығына тап болды. Бұл қарсылық анда-санда қақтығыстар мен Ресей билігіне қарсы көтерілістерге әкелді. Алайда, уақыт өте келе Ресей империясы қазақ территорияларын өзінің әкімшілік құрылымына біртіндеп енгізіп, бақылауды шоғырландыру үшін губернаторлықтар мен бекіністер құрған.

Бұл оқиғаның Қазақстан тарихы оқулықтарында көрініс табуына келетін болсақ, Қазақ хандығының Ресей империясына қосылуына қатысты баяндаудағы ең үлкен өзгерістер 1990 жылдардың басында байқалды.

Қазақстанның Ресейге қосылу процесі кеңес дәуіріндегі оқулықтарда және Тәуелсіздік кезеңінде жазылған оқулықтарда айтарлықтай ерекшеленді. Кеңес дәуірінің оқулықтарында Қазақстанның (және Орталық Азияның басқа да аумақтарының) қосылуы өркениеттің тарихи ілгерілеуі мен таралуының бір бөлігі ретінде бейнеленген. Мысалы, «Қазақ КСР тарихы туралы әңгімелерде. IV сыныпқа арналған оқу құралы» (1974 ж.) баяндамасында Қазақстанның дамуы үшін тиімді деп ұсынылған Ресей империясына «ерікті» қосылу идеясы баса айтылды [16]. Сыныптық күрес пен трансформация басты назарда –

оқулықта Ресей империясының Қазақстанды қайта құрудағы рөлі, таптық күрес және деспоттық феодалдық билеушілерді құлату туралы айтылады [16, 24-28 б.].

Тәуелсіз Қазақстанда жазылған оқулықтарда тарихи оқиғаларға, соның ішінде Ресейге қосылуға аса сыни және салмақты көзқарас қабылданды. Осы тарихи процестің күрделілігі мен салдарын мойындауға баса назар аударылды. 1993 жылы Тарих және этнология институтының алғашқы жалпылама еңбегі жарық көрді. Ш. Уәлиханов Қазақстан тарихы бойынша, онда XVIII және XIX ғасырлардағы Орталық Азиядағы Ресей империясының экспансионистік саясатының факторы атап көрсетілген [17]. Оқулықта қазақ халқының шын мәнінде күрделі жағдайы, сондай-ақ Қазақ хандығының Ресей империясының құрамына енуіне алып келген дипломатиялық маневрлер мен әскери-экономикалық себептер баяндалады. 9-сыныпқа арналған 1999 жылғы оқулығында осы тарихи кезеңді баяндау кезінде екпіннің кейбір өзгерістері байқалады [18]. Біріншіден, қазақ халқының Ресейге қосылуының әлеуметтік, экономикалық және мәдени салдары, оның ішінде оң жақтары да мұқият талқыланады. Екіншіден, Батырлар пантеонының қалыптасуы басталады – Абылай ханға үлкен көңіл бөлініп, оның қазақ мемлекеттілігін дамытудағы жетістіктерін атап өтті. Үшіншіден, егер 1993 жылғы оқулықта наразылық қозғалыстары тек контексте айтылса, 1999 жылғы оқулықта олардың әрқайсысына жеке параграф бөлінген [18, 45-90 б.]. 2004-2005 жылдардағы оқулықтардың мазмұны ерекшеленбейді, бірақ осы кезеңдегі кейбір оқиғаларға басқа идеологиялық негіздер берілген, мысалы, 1999 жылғы оқулықта – «Ішкі (Бөкей) Ордасындағы 1836-1838 жылдардағы шаруа көтерілісі», 2005 жылғы оқулықта. 9 – сынып үшін – «Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы бастаған 1836-1838 жылдардағы ұлт-азаттық көтеріліс», қазақ халқының күресінің ұлттық сипатын ерекше атап өткен [19], ал 1999 жылғы оқулықта – «Қазақстанның Ресей империясына қосылуының аяқталуы», сонымен 2004 жылы 8-сынып оқулығында – «Қазақстанды Ресейдің отаршылдық жаулап алуының аяқталуы және оның зардаптары» қазақ хандығының өз еркімен қосылуына емес, оған қосылуына тоқталған [20]. 2006 жылғы 10-сынып оқулықтарында Ресей экспансиясының мотивтері мен отаршылдық мұрасының әртүрлі түсіндірмелерін қамтитын тарихнамалық пікірталастарды көрсететін қызықты сәйкессіздіктер байқалады [21]. Ә.Төлеубаев, Ж.Қасымбаев, М.Қойгелдиев авторлары болған оқулықта қазақ халқының тәуелсіздігінен айырылғанына баса назар аударылған [21, 207–211 б.], ал С.Жолдасбаевтың авторлығымен оқулықта дәл мемлекетке және оның «Ресей империясының шикізаттық қосымшасына» айналуына назар аударылған [22]. 2004 жылғы оқулықты 2012 жылы Ж. Қасымбаевтың авторлығымен қайта басып шығаруда, оқулыққа Қазақстан аумағының картографиялық бейнелері енгізілгеннен басқа мазмұндық өзгерістер байқалмайды [23].

Соңғы жылдары Қазақстан Ресейге қосылу кезеңін қоса алғанда, өзінің өткенін теңгерімді және тарихи дәл көрсетуді ілгерілетудің маңыздылығын атап өтті. Сонымен қатар, заманауи оқулықтар оқушылардың сыни ойлауы мен тарихи санасының дамуын ынталандыруға арналған. Мысалы, 2018 жылғы 8-сыныпқа арналған Қазақстан тарихы оқулықтарында «Мектеп» және «Атамұра» баспаларында оқулықтың мазмұнына ой жүгіртуге арналған сұрақтар да ұсынылған: *қазақ жерлерін отарлаудағы әскери бекіністердің рөлін талдаңыз? Неліктен Ресей Қазақстанды Азияға "кілт және қақпа" деп санады? Кіші жүз Тәуелсіздігінің жоғалуының себебі неде, тек патшалық Ресейдің субъектісі болғысы келетін кейбір қазақ билеушілерінің шешіміне байланысты болды сияқты және т. б.* [24]. Жалпы, осы оқулықтардың мазмұны бойынша айырмашылықтар байқалмайды, бірақ баяндау қазақ халқының бірегейлігін сақтауға баса назар аударатын Ұлттық құрылыс контекстінде жүріп жатыр. Мысалы, XVIII ғасырдағы қазақтардың ауызша халық шығармашылығына арналған тарауларда « XVIII ғасырда қазақтар ерекше ежелгі мәдениетті сақтауды жалғастырды...» деп түсіндіріледі [24, 43 б.]. Бұл қазақ халқының рухани мәдениетіне де, материалдық мәдениетіне де қатысты. Егер алдыңғы буын оқулықтарында бұл оқиға «Қазақстан және Ресей» (5-сыныпқа арналған оқулық, 2014 ж.) [25], «Қазақ-орыс қатынастары; Әбілқайырдың Ресей азаматтығын қабылдауының себептері мен салдары» (8-сыныпқа арналған оқулық, 2018 ж.) деп белгіленсе, онда 2019 жылғы оқулықта 10-сыныпқа арналған бұл «мемлекеттік егемендіктің жоғалуы» ретінде белгіленеді және мазмұнында «ұлттық мемлекеттік дамудың отарлық тәртібі мен өзіндік ерекшелігінің бұрмалануы» ерекше байқалады [26]. XVIII–XX ғасырлар кезеңіне арналған бүкіл бөлім «Тәуелсіздікке апарар жол және ұлттық мемлекеттіліктің жандануы» деп аталды, одан қазіргі заманғы әңгімелерде Қазақстанның қазіргі заманғы тарихы контекстіндегі Тәуелсіздік пен егемендік үшін күресті баса көрсететін ұлттық құрылысқа баса назар аударылады деген қорытынды жасауға болады. Бұл Ресей империялық саясаты жағдайында тілді, мәдениетті және жеке тұлғаны сақтау жөніндегі күш-жігерді талқылауды қамтиды.

1916 жылғы Ұлт-азаттық қозғалыс Ресей империялық саясатына қарсылық көрсетумен және автономия мен өзін-өзі анықтауға ұмтылумен сипатталатын Қазақстан тарихындағы бетбұрыс болды. XX

ғасырдың басы Ресей империясының құрамына кірген Қазақстандағы Елеулі сілкіністермен ерекшеленді. Ресейдің отаршылдық саясаты, соның ішінде мәжбүрлі әскери қызмет, салық салу және жерді экспроприациялау қазақ халқының наразылығын тудырды. 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысқа патшаның бірінші дүниежүзілік соғысқа қатысу үшін қазақ жігіттерінің көп бөлігін Ресей әскеріне «реквизициялау» туралы жарлығы себеп болды. Бұл саясат қазақ халқының терең наразылығын тудырып, жаппай наразылықтар мен көтерілістерге әкелді. Ресей билігі көтеріліске әскери күшпен жауап берді, нәтижесінде қатты қақтығыстар мен қуғын-сүргін болды. Көтеріліс басылғанына қарамастан, 1916 жылғы оқиғалар қазақ қоғамы үшін ұзақ мерзімді салдарға алып келді және ұлттық сананың өсуіне ықпал етті.

Тарихи оқиғаларды, соның ішінде 1916 жылғы көтерілісті бейнелеу уақыт өте келе саяси идеологиялардағы, білім беру саясатындағы және Ұлттық әңгімелердегі өзгерістерді көрсетеді. Кеңес заманында 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыс жиі бұрмаланды, ең бастысы, Кеңестік оқулықтар тарихтың марксистік интерпретациясына баса назар аударды, 1916 жылғы ҰАҚ-ны қазақ халқының ұлттық азаттығы емес, таптық күрестің көрінісі ретінде бейнеледі (*жұмысшылар күресі, буржуазиялық ұлтшылдар, революциялық қозғалыстар және т. б.*) [16, 14-15 б.]. Сондай-ақ, кеңестік идеологияны қолдай отырып, алғашқы абзацтардан бастап *"Қазақстандағы жұмысшы қозғалысы алғашқы қадамдарынан бастап интернационалдық сипатқа ие болды, ал 1916 жылы Қазақ халқының патшалыққа қарсы алғашқы ірі ұлт-азаттық көтерілісі Социалистік революциямен тұйықталды"* деп атап өтілді [16, 14 б.]. 1916 жылғы ҰАҚ-қа қатысты тұжырымдар да өзгерді: егер 1974 жылғы оқулықтарда *"тыл жұмыстарына қазақтар, өзбектер, қырғыздар жіберілді..."* деп көрсетілсе, 1977 жылдың оқулықтарында *"оган қазақ халқын әскери материалдық-техникалық жабдықтау жұмыстарына жұмылдыру туралы патша жарлығы"*, алғашында *«реквизиция»* туралы арнайы айтылған [27].

Тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстан Тарихи қайта бағалау процесіне ұшырады. Оқулықтарда 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыс елдің тәуелсіздік үшін күресінің бір бөлігі ретінде дәлірек және жанашырлықпен бейнеленді. 1993 ж. оқулықтарында М.Қозыбаевтың авторлығымен, сондай-ақ Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Қазақстан тарихы бойынша оқулығында 1916 ж. ұлт-азаттық қозғалысы қазақтың бірегейлігі мен тәуелсіздікке деген ұмтылысын бекітудегі бетбұрыс кезең ретінде ұсынылады. Осы 2 оқулықтың себептері мен барысы туралы баяндаудың мазмұны ерекшеленбейді, алайда кейбір статистикалық мәліметтер әр түрлі: М. Қозыбаевтың оқулығында қазақтардан алынған жерлердің ауданы 40 млн га, тарих және этнология институтының оқулығында 45 млн га астам; реквизициялауға жататын адамдардың саны тиісінше 500 мың және 587 мыңды құрады [28]. «Қазақстан халықтарының революциялық таптық өзін-өзі тануының өсуі, ұлттық мүдделердің ортақтығы туралы хабардар болу және өзін күшпен сезіну» мәтініне баса назар аударылады [17, 17 б.]. 2000 жылы Қазақстан тарихы бойынша бес томдық жарық көрді, онда ұлт-азаттық қозғалыстың «қазақ халқының бостандық пен тәуелсіздік үшін барлық алдыңғы күресін қорытындылау» ретіндегі маңыздылығы атап көрсетілді [28, 639 б.]. Сондай-ақ, мәтінде ұлттық қайраткерлердің, әсіресе қазақ зиялыларының империялық саясатқа қарсылық көрсетудегі, қазақтарды тыл жұмыстарына шақыруды кейінге қалдырудағы, шақырылғандардың құқықтарын сақтаудағы және т.б. рөлі атап көрсетілген. Оқулықта 1916 жылғы патша жарлығына түсініктеме берілген – «...жарлықта «жұмылдыру» емес, «реквизиция» деген сөз қолданылған, малды реквизициялау дегендей...» [28, 638 б.], патша әкімшілігінің қазақ халқына қатысты әділетсіздігін атап көрсетті. Мазмұны бойынша 2000 жылғы 5 томдық 1993 жылғы оқулықтан айырмашылығы жоқ, сонымен қатар кейбір географиялық аймақтар қазақ тіліне аударылған (мысалы. Семиречье - Жетісу және т.б.). 2005 жылғы оқулықта 9-сыныпқа арналған ұлт-азаттық қозғалыс патшалықтың әскери отарлау саясатына үздіксіз қарсылықтың бөлігі ретінде ұсынылған, мазмұны хронологиялық, мәтінде 1993, 2000 жылдардағы оқулықтармен салыстырғанда өзгермеген көптеген күндер мен статистика келтірілген. Соған қарамастан, сол дәуірдің құжаттары да қосылды, олардың арасында А. Имановтың қолжазбалары және 1916 жылғы Жарлықтың мәтіні [19, 17–19 с.], сондай-ақ тарихи тұлғалар туралы қысқаша хабарламалар және олардың әңгімелерінде айтылған фотосуреттер бар [19, 20–22 с.]. 2010-шы жылдардағы қазіргі заманғы оқулықтарда мазмұндық бөлік іс жүзінде өзгерген жоқ, сондай-ақ қазақ халқының өзінің ұлттық бірегейлігін және автономияға деген ұмтылысын бекітудегі табандылығы мен табандылығы атап өтіледі. Алайда, бұл оқулықтарда қозғалыстың инклюзивті сипаты, оның этникалық қазақтар ғана емес, ұйғырлар, өзбектер, қырғыздар, дүнгендер және басқа этностардың өкілдері қатысқан «жалпыұлттық сипаты» да ерекшеленеді, бұл көпмәдениеттілік пен ұлттық бірлікті ілгерілету жөніндегі күш-жігерді көрсетеді [23, 79 б.]. Жеке параграфпен 1916 ж. ҰАҚ кейбір басшылары - А. Иманов, Ж. Мамбетов, Б. Ашикеев, У.Саурықов, А. Жанбосынов, К. Көкімбайұлы туралы «өз халқының тілектері мен оның тәуелсіздігі үшін күрескен» сияқты мәліметтер қосылды [23, 86–89 б.]. Бұл фактіні ұлттық батырларды іздеу және тану

ретінде қарастыруға болады. 2018 жылғы оқулықта 9-сыныпқа арналған жеке параграфта ұлттық зиялы қауымның рөлі: оның қалыптасуы және Қазақстанның қоғамдық және саяси өміріне, оның ішінде 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыс кезеңіне әсері айқындалады [24, 22–27 б.]. Жаңа оқулықтар «Қазақ» газеті мен «Айқап» журналы сияқты ұлттық баспасөздің даму үдерісін қамтыды, бірақ мазмұнының қалған жерлері бұрынғылардан ерекшеленбейді. 2019 жылғы оқулықта қозғалыс 1916 жылғы отаршылдыққа қарсы көтеріліс деп белгіленген, алайда жан-жақты қаралған жоқ және «дәстүрлі қоғамды реформалау және қазіргі ұлттық мемлекет құру» атты ұлт-азаттық қозғалыстың екінші кезеңі бөліміне енгізілген [26, 168- 171 б.]. Осы тұрғыда қазіргі Қазақстандағы мемлекет құрудың векторын да байқауға болады.

Қазақстан тарихы бойынша оқулықтардың мазмұнын салыстырмалы талдау негізінде осы оқулықтардың ұлттық бірегейлікті қалыптастырудағы рөлі туралы бірнеше қорытынды жасауға болады:

Біріншіден, кеңестік перспективадан тәуелсізге көшу. Тәуелсіздіктің алғашқы кезеңінде (1991–2000 ж.) шығарылған оқулықтар Ресейдің империялық әрекеттерін Қазақстанның дамуы үшін пайдалы деп атап өткен Кеңес дәуіріндегі әңгімелерден алшақтауды белгіледі. Оның орнына жаңа оқулықтарда егемендіктің жоғалуы, қазақ халқының қиын әлеуметтік-экономикалық жағдайы және отаршылдық билікке қарсы тұру қозғалысы сияқты тарихи оқиғалардың күрделілігі мен теріс салдарын көрсететін анағұрлым сыни және теңдестірілген тәсіл қолданылды.

Екіншіден, уақыт өте келе қазіргі оқулықтар (2014–2024 жж.) қазақтың ұлттық қаһармандарын айшықтап, 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысы сияқты тарихи оқиғаларды тәуелсіздік пен тұлғалық күрестегі бетбұрыс кезең ретінде көрсетуге күш салды. Бұл ауысым мемлекеттік құрылыстың және ерекше қазақстандық ұлттық бірегейлікті ілгерілетудің неғұрлым кең күн тәртібіне сәйкес келеді, өйткені ол білім алушыларға өз ұлтының егемендігі үшін күрескен батырлармен сәйкестендіруге және ұжымдық сананы қалыптастырудағы осындай түйінді сәттердің маңыздылығын түсінуге мүмкіндік береді. Баяндауды тарихи тұлғаларға бағыттай және сыртқы қысымға қарсы халықтың төзімділігіне баса назар аудара отырып, бұл оқулықтар оқушылардың бойында мақтаныш пен бірлік сезімін оятып, өз еліне деген берік сезімді тәрбиелеуге арналған.

Әрі қарай, соңғы оқулықтар тек ақпараттандыруға ғана емес, сонымен қатар оқушылар арасында сыни ойлау мен тарихи хабардарлықты ынталандыруға бағытталғанын байқауға болады. Олар оқушыларды тарихи іс-әрекеттің мотивтерін және отарлық саясаттың ұлттық дамуға әсерін талдауға шақыратын рефлексиялық сұрақтарды қамтиды. Бұл тәсіл Тарихи контекстті және оның қазіргі қоғамға әсерін тереңірек түсінуге бағытталған білім беру стратегиясын қамтиды.

Сондай-ақ ұлттық құрылысқа қарай баяндауыш байқалады. 2010-шы және одан кейінгі жылдары шыққан оқулықтарда егемендік үшін күреске, дәстүрлерді, тіл мен мәдениетті сақтауға, сондай-ақ Қазақстанның қазіргі заманғы дамуы контекстінде мемлекеттік құрылысқа баса назар аудара отырып, ұлттық құрылыс бойынша күш-жігерге баса назар аударылады. Бұл баяндау құрылымы қазіргі ұлттық бірегейлікті қалыптастырудағы тарихи сананың маңыздылығын көрсетеді.

Сонымен, кейінгі оқулықтар тарихи оқиғалардың инклюзивті сипатын мойындап, қазақтардың ғана емес, басқа этникалық топтардың да қатысуын атап өтті. Бұл ұлттық құрылыс контекстінде полиэтникалық халықтың ұлттық бірлігін ілгерілету жөніндегі күш-жігерді көрсетеді.

Осылайша, Қазақстан тарихы бойынша мектеп оқулықтарын зерделеу білім беру, тарихи сана, Оқу материалдары мен ұлттық бірегейлікті қалыптастыру арасындағы динамикалық байланыс туралы түсінік береді. Бұл зерттеуде осы оқулықтардың уақыт өте келе қалай дамығанына, кеңес дәуірінің идеологиялық әңгімелерінен мемлекеттік және ұлттық құрылыстың қазіргі заманғы векторына және қазақстандық жастар арасында тарихи сананы дамыту жөніндегі күш-жігерге сәйкес келетін неғұрлым егжей-тегжейлі және сыни көзқарастарға көшуге баса назар аударылады.

Қорытындылар. Қорытындылай келе, тарих өткен әңгімелер арқылы мемлекеттерге ортақ мұраны, құндылықтар мен ұмтылыстарды түсіндіруге көмектеседі. Бұл интерпретация халықтың әртүрлі топтары арасында қауымдастық пен тиесілік сезімін дамытуға, тарихи әңгімелер ұлттың шекарасын белгілей отырып, Ұжымдық ұлттық сананың қалыптасуы мен сақталуына ықпал етеді. Тарихи оқиғалар мен рәміздер ұлттық бірегейлік сезімін нығайта отырып, әлеуметтік топтар ішінде ұжымдық мәнге ие болады. Оқулықтар осы ұжымдық жадыны ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуде және нығайтуда шешуші рөлді атқарады. Ұлт тарихын түсіну азаматтардың өзін-өзі анықтауы және олардың бірлігін нығайту үшін өте маңызды.

Мақалада келтірілген кешенді талдау негізінде Қазақстан тарихы бойынша мектеп оқулықтарының эволюциясы және олардың ұлттық бірегейліктің қалыптасуына әсері туралы бірнеше қорытынды жасауға болады.

Тәуелсіздіктің алғашқы кезеңіндегі оқулықтар кеңес дәуіріндегі әңгімелерден айтарлықтай алшақтауды белгіледі. Ресейдің империялық әрекеттерін пайдалы деп атап өтудің орнына, бұл оқулықтар сыни және теңдестірілген тәсілді қолданды.

Қазіргі заманғы оқулықтар, әсіресе 2010-шы жылдардан бастап, Ұлттық құндылықтар мен мұраттарды ілгерілету үшін Қазақстанның ұлттық батырларын жарықтандыруға бағытталған. Бұл ауысым ұлттық құрылысқа және мақтаныш сезімін, патриотизмді және т. б. насихаттауға бағытталған күш-жігерге сәйкес келеді.

2014 және одан кейінгі жылдары шыққан мектеп оқулықтары Ұлттық құрылыс жұмыстарына көп көңіл бөледі. Баяндау векторы Қазақстанның қазіргі даму траекториясы тұрғысынан ұлттық құрылысты қарастыра отырып, егемендік, дәстүрлерді, тіл мен мәдениетті сақтау үшін күресуге бағытталған. Бұл нарратив қазіргі ұлттық бірегейлікті қалыптастырудағы тарихи сананың маңызды рөлін көрсетеді.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. Assmann J. *Das Kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung Und Politische Identität in Frühen Hochkulturen*/ J. Assmann— Muenchen: Verlag C.H.Beck, 1992.— 344 p
2. Smith A.D. *National Identity*/ A. D. Smith – London: Penguin Books, 1991. –226 p.
3. Андерсон Б. *Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма* / Пер. с англ. В. Николаева — Москва: КАНОН-пресс-Ц, 2001. — 288 с.
4. Хальбвакс М. *Социальные рамки памяти* / пер. с фр. С.Н. Зенкина. — М.: Новое издательство, 2007. — 348 с.
5. Ренан Э. *Что такое нация?* / Ренан Э. Лекция чит. в Сорбонне. 1886. — 43 с
6. Adorno Th. *The Meaning of Working Through the Past, in Critical Models: Interventions and Catchwords*/ Th. Adorno – NY: Columbia University Press, 2005. – 448 p.
7. Wimmer A. *Nation Building: Why Some Countries Come Together While Others Fall Apart*/ A. Wimmer – Princeton: Princeton University Press, 2018. – 374 p.
8. Hobsbawm E. J., Ranger T. O. *The invention of tradition*/ E.J. Hobsbawm, T.O Ranger – Cambridge: Cambridge University Press. 1983. – 309 p.
9. Kissane C. *History Education in Transit: Where to for Kazakhstan?* // *Comparative Education*. – 2005. – №41(1). – 45–69 p.
10. Asanova J. *Teaching the canon? Nation-building and post-Soviet Kazakhstan's literature textbooks* // *A Journal of Comparative and International Education*. – 2007. – № 37(3). –325–343 p.
11. Fimyar O., Kurakbayev K. *“Soviet” in teachers’ memories and professional beliefs in Kazakhstan: points for reflection for reformers, international consultants and practitioners*// *International Journal of Qualitative Studies in Education*. – 20016. – № 29(1). – 86–103 p.
12. Burkhanov A., Sharipova D. *New Narratives and Old Myths: History Textbooks in Kazakhstan* // *Nationalities Papers*. – 2023. 1-16 pp. – DOI: 10.1017/nps.2023.64
13. Dukeyev B. *Representation of the Kazakhstani famine (1931–33) in secondary school history textbooks, 1992–2021*// *Central Asian Survey*. – 2023. – №42(2). – 83–401 pp. DOI:10.1080/02634937.2022.2152778
14. Кадыржанов Р.К. *Этнокультурный символизм и национальная идентичность Казахстана* / Р.К. Кадыржанов – Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2014. – 168 с.
15. *Об утверждении Инструкции по организации подготовки и издания учебной литературы для организаций образования – Приказ Министра образования и науки Республики Казахстан от 24 мая 2004 года № 454. – ИПС "Әділет": https://adilet.zan.kz/rus/docs/V040002883_links*
16. Турлузулов Т.Т. *Рассказы по истории Казахской ССР. Пособие для IV класса/ Перевод с каз.: Г.Ермекбаева. Алма-Ата: Мектеп, 1974. – 99 с.*
17. *История Казахстана с древнейших времен до наших дней: Очерк / [гл. ред. М. К. Козыбаев] – Алматы : Дәуір, 1993. – 416 с.*
18. Касымбаев Ж.К. *История Казахстана: учебник для 9 класса русской школы/ Министерство здравоохранения, образования и спорта Республики Казахстан. – Изд. 4-е. – Алматы :Рауан, 1999. – 224 с.*
19. Аяган Б. Г., Шаймерденова М. Д. *Новейшая история Казахстана: учебник для 9 класса общеобразовательной школы – Алматы: Атамұра, 2005. – 396 с.*
20. Касымбаев Ж.К. *История Казахстана (XVIII в.-1914 гг.): учебник для 8 кл. общеобразовательной школы / М-во образования и науки РК. – Алматы: Мектеп, 2004. – 245 с.*

21. Калиева Е.Т., Койгелдиев М.К., Далаева Т.Т., Толеубаев А.Т., Касымбаев Ж.К. *История Казахстана: учебник для 10 кл. обществ.-гуманит. направления общеобразоват. шк. / пер. с каз. С.Бакенова, Ф. Сугирбаева – М-во образования и науки РК. – Алматы : Мектеп, 2006. – 234 с.*

22. Жолдасбаев С. *История Казахстана: учебник для 10 кл. естеств.- мат. направления общеобразоват. шк. [пер. с каз. С. Бакенова, Ф. Сугирбаева] / М-во образования и науки РК... – Алматы : Мектеп, 2006. - 189 с.,*

23. Касымбаев Ж.К. *История Казахстана (XVIII в.-1914 г.): учеб. для 8 кл. общеобразоват. шк. / 2-е изд., перераб., доп.– Алматы : Мектеп, 2012. - 253 с.*

24. Кабульдинов З. Е., Калиев Ж. Н., Бейсембаев А. Т. *История Казахстана (XVIII–XIX вв.). Учебн. Для 8(7) кл. общеобразоват. шк. –Алматы: Ата-Мұра, 2018. – 208 с.*

25. Абдугулова Б. К., Капаева А. Т., Кенжебаев Г. К. *Рассказы по истории Казахстана: Учебник для 5 класса 11-летней общеобразовательной школы/ 2-е изд., перераб. – Алматы: Алматыкітап баспасы, 2012. – 224 с.*

26. Джандосова З. А. *История Казахстана. Учебник для 10 кл. общеобразоват. шк. — Алматы: Мектеп, 2019. — 256 с.*

27. Бекмаханов Е. Б., Бекмаханова Н. Е. *История Казахской ССР. Учебное пособие для 9–10 классов. – Алма-Ата: Мектеп; 15-е изд, перераб. и доп. – 127 стр.*

28. *История Казахстана с древнейших времен до наших дней: в 5 т./ М-во образования и науки РК, Нац. акад. наук РК, Ин-т истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, Ин-т археологии им. А.Х. Маргулана, гл. ред. М.К. Козыбаев. –Алматы : Атамұра, 2000. – 697 с.*

References:

1. Assmann J. *Das Kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung Und Politische Identität in Frühen Hochkulturen / J. Assmann– Muenchen: Verlag C.H.Beck, 1992. – 344 p*

2. Smith A.D. *National Identity / A.D. Smith –London: Penguin Books, 1991. – 226 p.*

3. Anderson B. *Voobrazhaemye soobshchestva. Razmyshleniya ob istokakh i rasprostraneniі natsionalizma [Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism] (KANON-press-Ts, Moscow 2001, 288 p.) [in Russian]*

4. Khal'bvaks M. *Sotsial'nye ramki pamyati [Social frames of memory] (Novoe izdatel'stvo, Moscow, 2007, 348 p.) [in Russian]*

5. Renan E. *Chto takoe natsiya? Lektsiya chit. v Sorbonne [What is a nation? Reading lecture at the Sorbonne] (Sorbonne, 1886, 43 p.) [In Russian]*

6. Adorno Th. *The Meaning of Working Through the Past, in Critical Models: Interventions and Catchwords / Th. Adorno – NY: Columbia University Press, 2005. – 448 p.*

7. Wimmer A. *Nation Building: Why Some Countries Come Together While Others Fall Apart / A. Wimmer – Princeton: Princeton University Press, 2018. – 374 p.*

8. Hobsbawm E.J., Ranger T.O. *The invention of tradition/ E.J. Hobsbawn, T.O Ranger–Cambridge: Cambridge University Press. 1983. – 309 p.*

9. Kissane C. *History Education in Transit: Where to for Kazakhstan? // Comparative Education. – 2005. – №41(1). – 45–69 p.*

10. Asanova J. *Teaching the canon? Nation-building and post-Soviet Kazakhstan's literature textbooks // A Journal of Comparative and International Education. – 2007. – № 37(3). – 325–343 p.*

11. Fimyar O., Kurakbayev K. *“Soviet” in teachers’ memories and professional beliefs in Kazakhstan: points for reflection for reformers, international consultants and practitioners// International Journal of Qualitative Studies in Education. – 20016. – № 29 (1). – 86–103 p.*

12. Burkhanov A, Sharipova D. *New Narratives and Old Myths: History Textbooks in Kazakhstan // Nationalities Papers. – 2023. 1-16 pp. – DOI: 10.1017/nps.2023.64*

13. Dukeyev B. *Representation of the Kazakhstani famine (1931–33) in secondary school history textbooks, 1992–2021 // Central Asian Survey. – 2023. – №42 (2). – 83–401 pp. DOI:10.1080/02634937.2022.2152778*

14. Kadyrzhанov R.K. *Etnokul'turnyi simvolizm i natsional'naya identichnost' Kazakhstana [Ethno-cultural symbolism and national identity of Kazakhstan] (Institut filosofii, politologii i religiovedeniya KN MES RK, Almaty, 2014, 168 p.) [in Russian]*

15. *Ob utverzhdenii Instruksii po organizatsii podgotovki i izdaniya uchebnoi literatury dlya organizatsii obrazovaniya – Prikaz Ministra obrazovaniya i nauki Respubliki Kazakhstan ot 24 maya 2004 goda № 454. – IPS "Adilet": https://adilet.zan.kz/rus/docs/V040002883_/links*

16. Turlugulov T.T. *Rasskazy po istorii Kazakhskoi SSR. Posobie dlya IV klassa* [Stories on the history of the Kazakh SSR. Manual for IV class] (Mektep, Alma-Ata, 1974, 99 p.) [in Russian]
17. *Istoriya Kazakhstana s drevneishikh vremen do nashikh dnei: Ocherk* / [gl. red. M. K. Kozybaev] [History of Kazakhstan from ancient times to the present day: Essay] (Dəuir, Almaty 1993, 416 p.) [in Russian]
18. Kasymbaev Zh.K. *Istoriya Kazakhstana: uchebnik dlya 9 klassa russkoi shkoly* / Ministerstvo zdavoohraneniya, obrazovaniya i sporta Respubliki Kazakhstan [History of Kazakhstan: textbook for 9th grade of Russian school] (Rauan, Almaty, 1999, 224 p.) [in Russian]
19. Ayagan B.G., Shaimerdenova M.D. *Noveishaya istoriya Kazakhstana: uchebnik dlya 9 klassa obshcheobrazovatel'noi shkoly* [Contemporary history of Kazakhstan: textbook for 9th grade of secondary school] (Atamura, Almaty, 2005, 396 p.) [in Russian]
20. Kasymbaev Zh.K. *Istoriya Kazakhstana (XVIII v.-1914 gg.): uchebnik dlya 8 kl. obshcheobrazovatel'noi shkoly* / M-vo obrazovaniya i nauki RK [History of Kazakhstan (XVIII century - 1914): textbook for 8th grade. secondary school] (Mektep, Almaty, 2004, 245 p.) [in Russian]
21. Kalieva E.T., Koigeldiev M.K., Dalaeva T.T., Toleubaev A.T., Kasymbaev Zh.K. *Istoriya Kazakhstana: uchebnik dlya 10 kl. Obshchestv.–gumanit. napravleniya obshcheobrazovat. shk.* / M-vo obrazovaniya i nauki RK [History of Kazakhstan: textbook for 10th grade society - humanist directions of general education school] (Mektep, Almaty 2006, 234 p.) [in Russian]
22. Zholdasbaev S. *Istoriya Kazakhstana: uchebnik dlya 10 kl. estestv. -mat. napravleniya obshcheobrazovat. shk.* / M-vo obrazovaniya i nauki RK [History of Kazakhstan: textbook for 10th grade. natural mat. directions of general education. school] (Mektep, Almaty, 2006, 189 p.) [in Russian]
23. Kasymbaev Zh.K. *Istoriya Kazakhstana (XVIII v.-1914 g.): ucheb. dlya 8 kl. obshcheobrazovat. Shk.* [History of Kazakhstan (XVIII century - 1914): textbook for 8th grade general education school] (Mektep, Almaty 2012, 253 p.) [in Russian]
24. Kabul'dinov Z.E., Kaliev Zh.N., Beisembaev A.T. *Istoriya Kazakhstana (XVIII–XIX vv.). Uchebn. Dlya 8(7) kl. obshcheobrazovat. shk* [History of Kazakhstan (XVIII–XIX centuries). Educational For 8(7) grades general education school] (Ata-Myra, Almaty, 2018, 208 p.) [in Russian]
25. Abdugulova B.K., Kapaeva A.T., Kenzhebaev G.K. *Rasskazy po istorii Kazakhstana: Uchebnik dlya 5 klassa 11-letnei obshcheobrazovatel'noi shkoly* [Stories on the history of Kazakhstan: Textbook for 5th grade of 11-year secondary school] (Almatykitap baspasy, Almaty, 2012, 224 p.) [in Russian]
26. Dzhandosova Z.A. *Istoriya Kazakhstana. Uchebnik dlya 10 kl. obshcheobrazovat. shk.* [History of Kazakhstan. Textbook for 10th grade. general education school] (Mektep, Almaty, 2019, 256 p.) [in Russian]
27. Bekmakhanov E.B., Bekmakhanova N.E. *Istoriya Kazakhskoi SSR. Uchebnoe posobie dlya 9–10 klassov* [27. History of the Kazakh SSR. Textbook for grades 9–10] (Mektep, lma-Ata, 1977, 127 p.) [in Russian]
28. *Istoriya Kazakhstana s drevneishikh vremen do nashikh dnei: v 5 t.* [History of Kazakhstan from ancient times to the present day] (Atamyr, Almaty, 2000, 697 p.) [in Russian].

АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ
АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ
ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY

ҒТАХР/ МРНТИ / IRSTI 03.41.91
ӘӨЖ /УДК/ UDC 902.035

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2024.83.4.020>

М.Қ. Амантуров *¹

¹ Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Археология ғылыми зерттеу институтының ғылыми қызметкері, Түркістан қ., Қазақстан.
E-mail: maralbek.amanturov@ayu.edu.kz

ТҮРКІСТАН ҚАЛАСЫНДАҒЫ СОҢҒЫ
САНДАЛ-ОШАҚТАР ЖӘНЕ ЕУРАЗИЯ ДАЛАСЫНДАҒЫ ОНЫҢ БАЛАМАЛАРЫ

Аңдатпа

Түркістан - Орта Азия мен Қазақстандағы ең көне қалалардың бірі. Бұл қала туралы алғашқы деректер араб жазбаларында IV-IX ғасырдан бастап Шавғар деген атпен кездесе бастайды. Бүгінгі таңда қазақ ұлтының жаңаруы мен мемлекет тәуелсіздігінің қалыптасу процесі жүріп, Қазақстан Республикасының дүниежүзілік тарихи дамудағы орны анықталып жатқан кезде, қоғам өміріндегі күрделі құбылыстармен тығыз байланыста қаралатын өткен тарихи шындықтарды қалпына келтірудің маңызы артып отыр. Орта Азия мен Қазақстан аумағында тарих түкпірінде пайда болып, түрлі шапқыншылық кезеңдерде басқа елді-мекендер сияқты өшіп кетпей, қазіргі уақытқа дейін өмір сүріп келе жатқан саусақпен санарлық қалалардың бірі ол – Түркістан қаласы.

Бүгін көне қала Түркістаннан табылып, күні бүгінге дейін сақталған жәдігер жайында айтуды жөн көрдік. Мақалада Орта Азия мен Қазақстанның кейбір аймақтарындағы сандал-ошақтары мен оның шығу тарихы хақында сөз қозғалады. Әр өңірдегі археологиялық зерттеулер барысында тұрғын үйлерден сандал-ошақтар көптеп анықталғанымен, сандал-ошақтың стөлімен табылғаны жоқтың қасы. Бұл зерттеудің маңыздылығы кейінгі кезең болса да, сандал-ошақтың стөлімен бірге табылуы. Орта Азия мен Қазақстанның басқа халықтарымен қатар, қазақ халқында да сандал-ошақтың болғандығынан дәлелдемелер келтіре отырып хабардар етіледі. Мақаламыздың мақсаты XII ғасырдан бастап кездесетін сандал-ошақтың XX ғасырдың екінші жартысына дейін пайдаланылғанын дәлелдеу және ғылыми айналымға енгізу. Сандал-ошаққа шоқ салынғанын көзімен көрген, қызуына жылынған кісінің өз ауызынан естіген әңгімелерменен көпшілік қауымға паш ету.

Сондай-ақ, автор көнеқаз қариялар мен көпті көрген апаларымыздың бар кезінде осындай жәдігерлерді іздеп, деректерді жазып алып, келер ұрпаққа жеткізудің маңыздылығына тоқталады.

Кілт сөздер: Түркістан, Орта Азия, сандал-ошақ, сандал стөлі, пеш, қалашық, қазба. Мақала AP19678134 «Келес өңірінде орналасқан ежелгі Күлтөбе қалашығында археологиялық және пәнаралық зерттеулер жүргізу» тақырыбындағы ғылыми жоба негізінде дайындалды.

М.Қ. Амантуров *¹

¹ Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясауи,
научный сотрудник научно-исследовательского института археологии, Туркестан, Казахстан.
E-mail: maralbek.amanturov@ayu.edu.kz

ПОСЛЕДНИЕ ОЧАГИ-САНДАЛЫ ГОРОДА ТУРКЕСТАНА И ИХ ПАРАЛЛЕЛИ
В СТЕПЯХ ЕВРАЗИИ

Аннотация

Туркестан – один из древнейших городов Средней Азии и Казахстана. Первые данные об этом городе встречаются в арабских письменных источниках начиная с IV - IX веков под названием Шавгар. Сегодня, когда идет процесс обновления казахской нации и становления независимости государства, определяется

место Республики Казахстан в мировом историческом развитии, возрастает значение восстановления исторических реалий прошлого, рассматриваемых в тесной связи со сложными явлениями в жизни общества. Один из немногих городов Средней Азии и Казахстана, переживший нашествия в различные исторические периоды и существующий до настоящего времени - город Туркестан.

В статье публикуется находка с территории древней части города Туркестана, которая сохранилась до наших дней. В статье рассматриваются вопросы истории происхождения очагов-сандалов в некоторых регионах Средней Азии и Казахстана. Несмотря на то, что в ходе археологических исследований в каждом регионе в жилых домах было выявлено большое количество очагов-сандалов, но их практически не сохранилось вместе со столами. Важность данного исследования заключается в том, что очаг-сандал, хотя и датируется поздним этапом, но он был обнаружен вместе со столом. Приводятся доказательства тому, что наряду с другими народами Средней Азии и Казахстана, казахское население также использовали очаги-сандалы. Целью статьи является ввести в научный оборот и показать, что сандалы-очаги, встречающийся с XII века, использовались до второй половины XX века. Публикуются материалы, полученные из уст человека, который был свидетелем разжигания огня и согретавшего теплом очага-сандала.

Вместе с тем, автор подчеркивает важность поиска старожилов, сбора данных и передачи их будущим поколениям.

Ключевые слова: Туркестан, Средняя Азия, очаг-сандал, стол сандала, печь, городище, раскопки. *Статья подготовлена в рамках научного проекта AP19678134 «Проведение археологических и междисциплинарных исследования на древнем городище Култобе расположенном в Келеском регионе».*

M.K.Amanturov *¹

*¹ Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University,
Senior researcher of the Research Institute of Archaeology,
Turkistan, Kazakhstan. E-mail: maralbek.amanturov@ayu.edu.kz*

THE LAST SANDAL HEARTHES OF THE CITY OF TURKESTAN AND THEIR PARALLELS IN THE STEPPES OF EURASIA

Abstract

Turkestan is one of the oldest cities in Central Asia and Kazakhstan. The first information about this city is found in Arabic written sources from the 4th to 9th centuries under the name Shavgar. Today, when the process of renewal of the Kazakh nation and the establishment of state independence is underway, the place of the Republic of Kazakhstan in world historical development is being determined, the importance of restoring the historical realities of the past, considered in close connection with complex phenomena in the life of society, is increasing. One of the few cities in Central Asia and Kazakhstan that survived invasions in various historical periods and exists to this day is the city of Turkestan.

The article publishes a findings from the territory of the ancient part of the city of Turkestan, which has survived to this day. The article discusses the history of the origin of sandalwood hearths in some regions of Central Asia and Kazakhstan. Despite the fact that during archaeological research in each region, a large number of sandalwood hearths were identified in residential buildings, they were practically not preserved along with the tables. The importance of this study lies in the fact that the sandalwood hearth, although dated to a late stage, was discovered together with the table. Evidence is provided that, along with other peoples of Central Asia and Kazakhstan, the Kazakh population also used sandal hearths. The purpose of the article is to introduce into scientific circulation and show that hearth sandals, dating back to the 12th century, were used until the second half of the 20th century. Materials are published obtained from the lips of a person who witnessed the kindling of a fire and the warmth of a sandalwood hearth.

At the same time, the author emphasizes the importance of searching for old-timers, collecting data and passing it on to future generations.

Keywords: Turkestan, Central Asia, sandalwood hearth, sandalwood table, stove, the town, excavations.

The article was prepared on the basis of the scientific project AP19678134 «Carrying out archaeological and interdisciplinary research on the ancient settlement of Kultobe located in the Keles region».

Кіріспе

Түркістан қаласы облыс орталығы болғаннан кейін, жаңа қала тұрғызылғаны белгілі. Әзірет Сұлтан кесенесінің жанындағы бірсыпыра тұрғын үйлер бұзылып, орнына жаңа ғимараттар тұрғызылды. Қала-

ның солтүстік бөлігінен 600 га жер бөлініп, жаңа әкімшілік-іскерлік орталық салынып, көптеген тұрғын үйлер пайдалануға берілді. Ал қаланың қалған бөлігінің көшелері ғана абаттандырылып, ескі шаһар болып қала берді. Қазіргі таңда 1903 жылы Түркістан станциясымен қабат салынған кірпіш үйлерді айтпағанда, 1840 жылы тұрғызылған Әлқожа ата №104 үй, бұрынғы Иқанский көшесіндегі Жүнісбай қасапшының үйі де жартылай құлағанымен әлі бұзылмай тұр. Бұл тұрғынжайлардың фотосуреттері жеке архивімізде сақтаулы. 1940-50 жылдар аралығындағы үйлер де әлі қаламызда баршылық. Ескі шаһардағы тұрғын үйлердің ішіне бүгіп жатқан сырлары да жетерлік. Жеке адамның қолына өтіп кеткен Түркістан НКВД тергеу түрмесі де сол көп үйлермен бірге бұзылып кете барды. Өкінішті әрине.

Мақаламыздың тұздығын келтірген сандал-ошақ пен сандал стөлі осы ескі шаһардағы Қазыбек би (Кентау тас жолына шығатын бұрынғы Жуковский көшесі) көшесіндегі ескі үйлердің бірінен анықталды (1-сурет).

Сыртқы көрінісі

Ішкі көрінісі

Сурет 1 – Сандал-ошақ орналасқан тұрғын жайдың жалпы көрінісі.

Мақалада ХІІ ғасырдан бастап кездесетін сандал-ошақтардың ХХ ғасырдың екінші жартысына дейін пайдаланылғанын айта келе, әр өңірде жасалуында айырмашылық болғанымен, көлемінің өзгермей келе жатқанына тоқталады. Ұзақ уақыт бойы өзгеріссіз қызмет қылған сандал-ошақтың адам денсаулығына пайдасының зор екендігіне де назар аударады автор.

Зерттеу әдістері

Археологиялық ғылыми-зерттеу жұмыстары қалыптасқан эмпирикалық әдіс арқылы жүргізіледі. Қазба жұмыстары, фиксацияға алу, видео-фотофиксация, сызбалар, көшірмелер түсіру, сараптама жасау, осы типті ескерткіштерді зерттеу барысында қолданылатын әдістер негізінде жүргізілді.

Соңғы кездегі компьютерлік технология AutoCAD және Agisoft бағдарламаларын пайдалана отырып археологиялық, архитектуралық зерттеулерде жаңа әдіс-тәсілдер қолданылды.

Талдау мен нәтижелер

Тұрғын үйдің қосалқы бөлігі саналатын пеш, ошақтардың шығу тарихына көз жүгіртіп артқа шегіс жасайтын болсақ, әрине алғашқы қауымдық құрылыстағы ашық отқа барып тірелетініміз хақ. Ашық жердегі от шашылмас үшін шеті таспен қоршалды, біртіндеп жер ошақтар қазыла бастады, сөйтіп ары қарай тас ошақ, темір ошақ деп кете барды. Алып жүруге ыңғайлы темір мосылар пайда болды. Ал өндіріске қажетті қыш күйдіруге, темір балғытуға арналған пештер өз алдына бір әңгіме.

Ал біздің мақаламызға арқау болғалы отырған сандал-ошақтарымыз, Түркістан өңірінде алғашқы рет Ортағасырлық Отырар қалажұртынан оңтүстік-шығысқа қарай 5 км жерде орналасқан Құйрықтөбеден анықталды. Құйрықтөбедегі ХІІ ғасырға жататын үйлер ішіне дөңгелек немесе антропоморфтық ошақтармен қатар, дөңгелек шұңқырлар түріндегі сандал-ошақтар жасала бастағанын археологиялық зерттеу нәтижелері көрсетті. Кернейсіз ошақ түрінде ернеуіне дейін еденге көмген сандалдың ішкі қабырғалары мен түбі қалыптанған және кеспе өрнектермен әртүрлі жапырақ, өсімдіктер, аспан жұлдызы белгілерімен әшекейленген. Сандалдармен қатар орын ауыстыруға ыңғайлы цилиндр түрінде жалпақ аяқ-текпешегі және таға сияқты ошақшалары бар «манкал» ошағы пайдаланылды [1, 83-б.].

Ортағасырлық Сауран қалажұртының оңтүстік батысында 3км жерде орналасқан Қаратөбе қалашығының жанындығы Садуақасата мазарындағы шырақшының үйінің еден деңгейінен, ХІХ ғасырдың екінші жартысына жататын кірпіштен жасалған сандал-ошақ анықталды [2, 37-б.]. Сауран медресесінен де осы

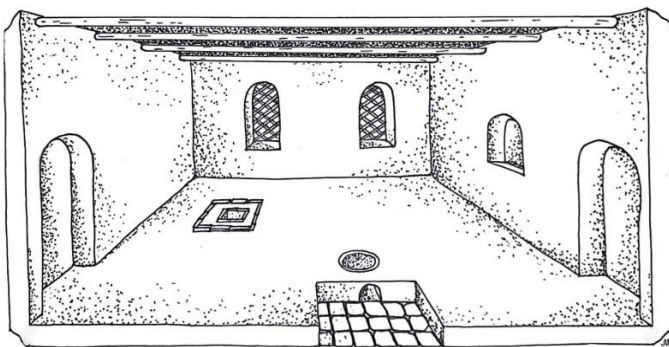
типтегі сандал-ошақ анықталды [3, 35-б.]. Осылай тізбелеп кете береді. Ортағасырлық қалалардағы зерттеулердің барлығында дерлік сандал-ошақ кездесіп отырады (2-сурет).

Қаратөбедегі сандал-ошақ

Хан ордасындағы сандал-ошақ

Хан ордасындағы сандал-ошақтың сызбасы мен реконструкциясы. М.Амантуров.

Сурет 2 – Сауран мен Түркістандағы сандал-ошақтар.

Отырар маңындағы Құйрықтөбеден, ескі Түркістаннан, Саураннан анықталған сандал-ошақтар Сығанақ қалажұртынан анықтала қоймады. Жиырма жылға жуық зерттеу жұмысы барысында Сығанақ қаласында 2003 жылдан бастап Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің Археология ғылыми-зерттеу институтының ғалымдары зерттеу жұмыстарын жүргізіп келеді. Осы күнге дейін жүргізілген зерттеу жұмыстарының нәтижесінде қаланың шығыс қақпасы, қамал қабырғалары, мұнаралары, қаланың шахристан бөлігіндегі тұрғын үй құрылыстары, орталық мешіт, рабадында орналасқан кесенелер және ханака зерттеліп, ғылыми айналымға енгізілді. Сонымен қатар, қаланың екі жеріне стратиграфиялық кесік салынып, нәтижесінде ескерткіштің мәдени қабаттарының хронологиясы анықталды. Сыпа үстіндегі тандыр-ошақтар көптеп анықталғанымен дәл Құйрықтөбе, Түркістан, Саурандағыдай сандал-ошақтар кездеспеді. Мұнымен Сығанақта сандал-ошақ мүлде болмаған деп қорытанды жасауға болмайды әрине. Оны алдағы зерттеу нәтижелері көрсете жатар.

Сандал-ошақ туралы мәлімет

Сандал-ошақ туралы мәліметті Түркістандағы жеке тұрғын үйлердің бірінен ашылған шаштаразда отырып, сол үйдегі Бахтияр ақсақалдан әңгіме арасында кездейсоқ естідім. Сұрастыра келе, сандал-ошақ орналасқан үй кімнің үйі екенін және мекен жайын толық анықтап білдім. Аталған үй Түркістан қаласы, Қазыбек би көшесі №116 үй екені белгілі болды.

Сонымен, нақтырақ айтсам 2019 жылы іздеп барып үй егесімен жолығудың сәті түсті. Сырты көкшіл түспен әктелген ескілеу үйдің ағаш дарбазасын жасы жеспіске таяп қалған айтомыз апты (Айто-өзбекше эпке деген сөз. Мақаладағы бұл сөз сандал ошақтың өзбек ұлтына тиесілі екенін білдіру үшін қолданылды. Мақаланың қалған бөліктерінде айто-деген сөзді, апай-деген сөзбен алмастырып жазатын боламыз. М.А.).

Апайымыз әкеден қалған ескі үйде жалғыз тұратынын болып шықты. Ол жағын әрине қазбалап сұрамадық. Біреудің тағдырына үнілуге хақымыз жоқ. Мақсатымыз сандал-ошақты зерттеу болғандық-

тан, сұрағымыз да сол төңіректен аспады. Бірақ апайымыз сандал-ошақ туралы бар білетінін бүгешігесіне дейін айтып берді. Әкесінен қалған зат болғандықтан ағынан жарылды десек те артық айтқандық болмас еді.

Өзін Тұрсын Мәжитова деп таныстырған апайымыз алғашқы сөзді әкесінен бастады. Әкесі Ашрапов Мәжит ақсақал 1886 жылы туып 1983 жылы дүниеден өтіпті. Ташкент медресесін бітірген. Негізгі мамандығы географ. Қызының айтуы бойынша араб, парсы тілдерін меңгерген. Шорнақтағы Фрунзе (Қазіргі Т.Айтжанов), Түркістандағы Калинин (Қазіргі Хамза) мектептерінде ұстаздық еткен. Ал жергілікті ақсақалдар құранды толық жаттаған қари болғанын және құран жаттаған шәкірттерден емтихан алған дегенді де айтты.

1951 жылы туған қызы да әке жолын қуып география пәнінің мұғалімі болған. Ш.Ниязов мектебінде 1973-2009 жылдар аралығында география пәнінен сабақ беріп зейнеткерлікке шыққан. Мәжит ақсақалдың сол кездегі сандал-ошақ орналасқан үйін де, сандал стөлін де сақтап отырған осы кісі.

Алғашқы кездесуімізде сандал-ошақтың стөлін ғана көрсетіп, орыны көміліп кеткенін және артық-ауыс заттар қоятын сарайға айналып кеткенін айтып көрсеткісі келмеді. Келесі жылы 2021 жылдың күзінде қайта барғанымызда сандал-ошақ орналасқан бөлмені ретке келтіріп қояйын, екі жетіден кейін келе-ғой деп шығарып салды. Екі жетіден кейін барғанымда бөлме ішін біршама ретке келтіріп, әктеп қойыпты.

Ия, расында сандал-ошақтың орыны көміліп, сыпа бетімен қоса қара сылақпен сыланып кетіпті. Келесі кезекте апайымыздың рұқсатымен сандал-ошақ орналасқан жерге ұлым Мұстафа екеуіміз қазба жұмысын жүргізуге кірісіп кеттік.

Алғашқы жұмысты қыру-сыпыру әдісінен бастадық. Сыпа үстін тазалап сыпырғанымызда, тегістеп сыланған жердің орта тұсынан 80x80 см көлемді төрт бұрышты сандал-ошақтың орыны анық көрінді. Ары қарай қазба жұмысы басталып кетті. Бетіндегі 5 см лай сылақ алынып тасталғаннан кейін, төртбұрышты сандал-ошақтың жиегі көріне бастады. Лай сылақтың асты әр-түрлі көлемді жұмыр тастар және топырақпен толтырылған. Сандал-ошақ іші бос топырақ пен тастардан тазартылғаннан кейін 75x75x30 см көлемді, төрт бұрышында 12x12 см сандал-ошақ стөлінің аяғы қойылатын кертiгi бар ошақ толық аршылды. Кесекпен қаланған ошақ ішінің қабырғасы да, асты да лай сылақпен сыланған. Сандал-ошақтың астын тазалап сыпырғанымызда сопақша келген шоқ салатын орынының ізі көріне бастады. Оның да бетіндегі 5 см дей сылақты алып тастап тазалағанымызда, көлемі 30x40x10 см ошақтың шоқ салатын бөлігі анықталды (3-сурет).

Қазбаға дейінгі көрінісі

Қазбаға жұмыстары барысы

Сурет 3 – Бөлмедегі көміліп кеткен сандал-ошақ орынын аруу сәті.

Сандал-ошақ өз қызметін тоқтатқаннан кейін беті сыланып жаз айларында ғана отыратын сыпаға айналдырылған. Бәлкім дарбазаның оң жағындағы жаңа үй тұрғызылғаннан кейін солай болған шығар.

Сандал-ошақтың астыңғы шоқ салатын бөлігі де бір кездері көміліп, бетін сылап тастаған. Шоқ салынатын бөлігі жабылғаннан кейін, шоқты суреттегі түніке шылыпшыңға салып қойды ма деп жорамалдадық (4-сурет). Олай дейтін себебіміз, орын ауыстыруға ыңғайлы қыштан жасалған сандал ыдыстарын да ата-бабаларымыздың пайдаланғандығы. Сандал-ошақтарды пайдаланылумен бірге, орын ауыстыруға ыңғайлы сандал ыдыстар да қатар қолданыста болды. Арнайы жасалған сандал ыдыстарымен

қатар, жарамсыз болып қалған үлкен ыдыстардың түп жағын да сандал ыдысы ретінде кәдеге жаратты. Құйрықтөбеден де саздан жасалған, сандал ыдысы анықталған болатын. Түбі тегіс, тік қабырғалары бұл бойы аласа ыдыстарға шоқ салып сандал-ошақ ретінде пайдаланған [4, 318-б.].

Негізгі шұңқыр

Шоқ салынатын шұңқыр

Сурет 4 – Сандал-ошақтың толық аршылуы.

Ал біздің керамикалық сандал ыдыстарымыз Жапонияда «хибати» деген атпен белгілі. Бір қарағанда гүл отырғызатын көзеге ұқсас фарфордан жасалған хибатиларды Жапон халқы XIX ғасырға дейін пайдаланған. Астына аздап құм салып, үстіне көмір шоғын салған хибатиларда жылынумен қатар ас та дайындаған.

Сандал ошақты пайдалану

Тұрсын апайдың айтуы бойынша 1965-1966 жылдары соңғы рет шоқ салынған сандал-ошаққа отырған. Тұрсын апай ол кезде 12-13 жаста болған. Сандалға күздің суық күндері, әсіресе адамдар тұмауратып немесе суықтап ауыра бастаған кезде отырған. Пешке өрік талының шоғы салынған. Себебі өрік талының қызуы мықты болғандықтан деп түсіндірді үй егесі. Өрік талының шоғын салғанының тағы бір себебі, өрік ағашының аулада біршама көп өсетіндігінен деп топшыладық. Түркістан қаласында өрік ағашы ең өсімтал ағаш екені тағы бар.

XVII ғасырдың екінші жартысында Самарқанға Пенжакент және Қаратөбе кентінен тұт, бадам, долана ағашын өртеп дайындалған көмір тасымалданып сатылды. Ал сол кездері Самарқандағы сандал-ошақтарға осы көмірдің шоғы салынды [5, 415-6]. Менің анам да жас күнінде 1940-1950 жылдарда Түркістан қаласында сексеуіл ағашын өртеп, көмірін арбамен сатып жүрген адамдарды көргенін айтатын. Тағы бір айта кететін нәрсе ошақ сандал-ошақ деп аталғанымен, ошаққа от жағылмаған. Тек ауладағы ошаққа тамақ жасап болғаннан кейін, соның шоғын әкеліп салған. Ал енді ортағасырлық үйлердегі сыпа үстіндегі тандыр-ошақтарды да ас дайындап болғаннан кейін, үстіне сандал стөлін қойып жіберіп дене жылытуға пайдалану әбден мүмкін. Соның ішінде Отырарлық типтегі мұржасыз ошақтарды айтуға болады. Ал кейбір ортағасырлық бөлмелерде сыпа үстінде тандыр-ошақпен қатар сандал-ошақ қатар орналастырылды. Тандыр-ошақта ас дайындалып болғаннан соң шоғын сандал-ошаққа салып отырды. Жоғарыда айтып өткен 1840 жылы тұрғызылған Әлқожа ата №104 үйде де төртбұрышты шұңқырдың болғанын айтты үйдің егесі. Яғни сандал-ошақ бұл үйде де болған, бірақ бұзылып кеткен.

Әрине бұл үйде сандал-ошақ өз қызметін тоқтатқанымен, шаңырақтың оты онымен өшкен жоқ, өмір жалғасып кете барды. Бірақ та апайымыз бұл әулетте сандал-ошақтың қай кезден бастап пайдаланылып келе жатқанын дөп басып айта алмады. Оны айтатын Мәжит ақсақал қазір бұл дүниеде жоқ.

Дегенмен оны айтатын тарих, топырағын түртіп қалсаң сөйлеп қоя беретін, Түркістанның мәдени қабаттары. Әзірет Сұлтан кесенесінің солтүстігінде жүргізілген археологиялық зерттеулер барысында анықталған XVII-XIX ғасырлардағы тұрғын үйлердегі сандал-ошақтар соның айғағы [6, 25, 32-б.; 17, 5 б.].

Ескі Түркістан қаласының солтүстік бөлігінде орналасқан батыстан шығысқа бағытталған магистралді көшені археологиялық зерттеу барысында да, әр құрылыс қабатынан сандал-ошақтар көрініс тауып отырды. Жоғарыдағы зерттеулерден сандал-ошақтың әр кезеңде болғанын, атадан балаға жалғасып келе жатқанын аңғаруға болады [7, 22-б.].

Сандалда отыру процедурасы

Шоқ салынған ошақтың үстіне сандал стөлін қойып үстіне үлкен көрпе жабылады. Айналыра отырған адамдар көрпенің астына аяғын салып, көрпені қымтана отырып ыстық шәй немесе сорпа ішеді. Аяғын сандал стөлінің астына салбыратып отырса да болады, ер адамдар молдас құрып ал әйел адамдар аяғын жинап отырса да болады. Аяғын салбыратып отырған адамға ыстық әрине көптеу барады. Адыраспан шөбінің вирусқа қарсы қасиеті балғандықтан шоққа адыраспан тастап отырған. Процедура деген себебіміз сандалда отыру процесі медицина тілімен айтсақ ыстық аяқ ваннасы немесе физлечение-нің бір түрі. Тұрсын апайымыздың айтуынша жасы жетпіске келіп қалса да аяғының ауырмайтынын тілге тиек етті.

Сандал-ошақтың адам денсаулығына пайдасы жайында медицина қызметкерлерінен сұрастырып көріп едік, тұшымды жауап ала алмадық. Ал халық емшілері суықтың барлығы аяқтан өтетендіктен пайдасының зор екенін айтты. Атап айтсақ тұмауға, аяқ ауруларына, қуық ауруларына ем болатынын жеткізді (5-сурет).

Ал енді «Қазақ халқы да сандал-ошақты пайдаланды ма?» - деген сұраққа да жауап іздеп көрдік. Қазақ тіліндегі сандалу, сандалыс, сандалмалы, сандалып бос жүру, сандалыпсың деген сөздердің түп төркіні осы сандал-ошаққа келіп тірелетін тәрізді [8,707-б.]. Сандалда отырған адам стөл астына аяғын тығып, салбыратып отыратынын жоғарыда айтып кеттік. Аяғын жерге тигізбей отырған адам қайтіп жұмыс істесін, екінші жағынан қолы аста болса. Яғни сандалу, сандалып бос жүру деген сөздер осы сандалда отырған адамға теңеп айтылғанынан шықса керек. Сандалу, сандалыпсың деген сөздер қазақ өлең-жырларында да аз кездеспейді.

Қызжібек жырында:

«Анаң келді зарланып,

Әкең отыр сандалып.

Көре алмаған көп дұшпан,

Сыртыңнан келер қамданып» [9, 95-б.]

Фариза Оңғарсынованың «Сандалу», Досан Жанботаның «Бос сандалма» дейтін өлеңдері де соның айғағы.

Сурет 5 – Сандалда отырудан көріністер. Оңнан солға қарай 1-ші автор, 2-ші Тұрсын апай, 3-4 көршілер.

Кейбір мәліметтерде сандал-ошақтың шығыс халықтарының көпшілігінде кездесетінін айтқанымен, қазақ халқында кездесетіні айтыла бермейді. Ал мына жыр жолдары сандал-ошақтың қазақ халқында болғандығының бір дәлелі бола алады.

Ал сандал сөзі қайдан шықты дейтін болсақ, түркі халықтарының ішіндегі тек түріктерде кездеседі екен. Түріктерде орындықты «Sandalye»-дейтінін ескерсек, «Сандал» сөзі түріктерден енген болып тұр. Бұдан шығатын қорытынды, сандал-ошақ пайда болған кезде Орта Азия халықтарында стол деген сөз сандал деп аталуы да ықтимал.

Үй жайға сипаттама

Үй жай екі бөліктен тұрады. Ағаш дарбазамен бірге түнікемен жабылған сол жақ бөлігі және шифермен жабылған оң жақ бөлігі. Ауладағы екі үй жай екі кезеңде тұрғызылғандықтан екі бөлікке бөліп қарастырдық. Түркістан қаласында ҰОС-нан ел есін жия бастаған сонау 1950 жылдарда үсті түнікемен жабылған бес бөлмелі ел арасында «Стандарт» аталып кеткен жеке тұрғын үйлер салына бастады. Ал бұл тұрғын үйдің оң жақ бөлігі зер салып қарайтын болсақ, 1950 жылдардан да ертерек тұрғызылғанға

ұқсайды. Бөлмедегі сақталған арқалығы ағашты иіп жасаған орындыққа (Стул) қарап ҰОС-на дейін салынған деп те айтуға болады. Себебі сандал пеш орналасқан бөлмеде орындық «Венский стул №14 Братьев Тонет» деп аталатын, 1859-1930 жылдар аралығында өндірілген орындық екені белгілі болды.

Дарбазаның кіре берісіндегі бастырмалы алаңның оң қапталына қоржын там салынып, ары қарай қора-қопсы тәрізді шаруашылық бөлмелер тізбектеле жалғасып кеткен. Сандал-ошақ осы қоржын тамның ортаңғы бөлмесіне орналасқан. Ал оң қапталдағы есігі солтүстікке (Аулаға) қараған алды бастырмалы үй жай 1950 жылдан кейін тұрғызылған тәрізді. Бұл үй біздің зерттеуімізге қажет болмағандықтан, ішкі бөлмелерін сипаттамадық. Үй егесі апайымыз осы үйде тұратындықтан, ол кісіні ыңғайсыз жағдайға қалдырмауды да ойладық.

Біздің негізгі мақсатымыз сандал-ошақты зерттеу болғандықтан, ауладағы үй жайлар мен бөлмелерін жалпылама сипаттап, тек сандал-ошақ орналасқан бөлмеге ғана кеңінен тоқталғанды дұрыс деп таптық.

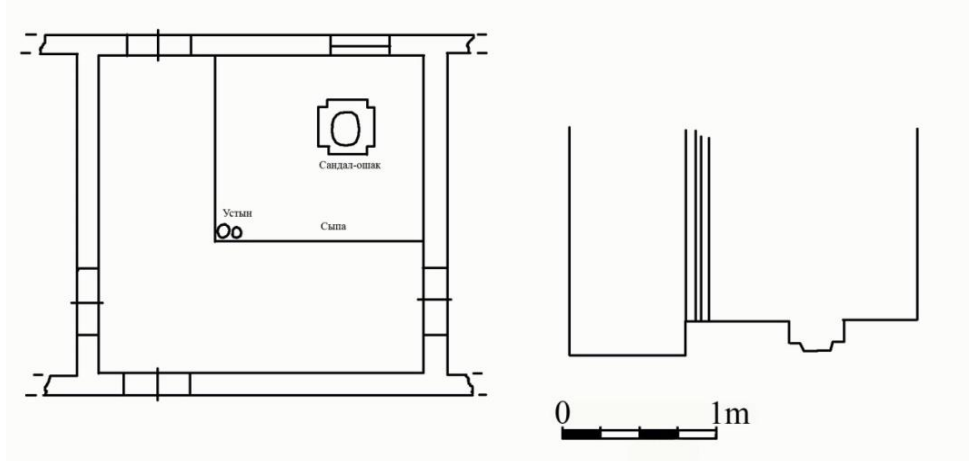
Тағы бір айта кететін нәрсе, осындай көнекөз апа-аталарымыздың бар кезінде осындай мәліметтерді жинап жүрудің маңызы зор. Қазіргі жаһандану заманында, тарихқа қызығушы жастар болмаса, көпшілігін көне заттар мен ескі қолжазбалар қызықтыра қоймасы анық. Іздеген адамға ескі Түркістан шаһарында бұл тәрізді мәліметтердің әліде көп екенін айта кеткен жөн.

Сандал стөліне сипаттама

Сандал-ошақтың үстіне қойылатын ағаш стөл. Өзбек халқы хан-тохта деп атап кеткен сандал стөлінің көлемі 70x70 см, биіктігі 44 см. Стөл беті ені 15 см, қалыңдығы 2,5 см тақтайдан, аяқтары 5x5 см ағаштан жасалған. Аяқтарының астыңғы жағына 3x3 см белдеме жасалған. Стөл бетінен 14 см төмен жеріне 3x3 см көлемді ағаштан, төрт бұрышынан айқастыра шаңырақ тәрізді сөре жасалған. Бұл айқасқан ағашты сөре деген себебіміз леген, патнос тәрізді жайпақ ыдыстарды қоюға ыңғайлап жасаған тәрізді. Астынан ыстық көтеріліп тұрғандықтан, тамақ жылытуға арнап жасаға болуы ықтимал. Ал стөл аяғын шатқаяқтатпай ұстап тұру үшін астыңғы белдеме ағаш та жеткілікті.

Бөлмеге сипаттама

Үш бөлмелі қорыжын тамның ортаңғы бөлмесі. Бөлме көлемі 4.2x4,2 м. Бөлменің солтүстік шығыс бұрышында 4,2x4,2 м, биіктігі 0,4 м сыпа орналасқан. Бөлменің аула жағындағы батыс қабырғасының сол жағында 0,8x1,8 м көлемді есік, есіктің оң жағында 0,7x1,1 м көлемді терезе шығарылған. Екі қапталдағы қабырғаның батыс жағына көлемі 0,8x1,8 м есік жасалған. Ал шығыс қабырғада кіреберіс есікке қарама-қарсы есікке қарама-қарсы қабырғада 0,8x1,8 м көлемді тағы бір есік, оң жағында сыпа үстінде 0,7x1,1 м көлемді терезе шығарылған. Бөлмедегі төртінші есіктің неге жасалғанын сұрағанымызда, үй артындағы бауға шығатын есік екенін айтты үй егесі. Бөлме есіктері өте қарапайым, үш тақтайды бір-біріне екі ағаш белдемеге шегелеу арқылы жасаған. Сыпаның бөлме ортасындағы бұрышына терек ағашынан екі ұстын бір-біріне тақап орнатылған. Осы ұстындарға көлденең қары ағашы тасталып, үстіне бөренелермен жабылған (6-сурет).

Сурет 6 – Сандал-ошақ орналасқан бөлменің сызбасы.

Сандал-ошаққа сипаттама

Сыпаның дәл ортасында сандал-ошақ орналасқан. Сандал-ошақ көлемі 75x75x30 см, төрт бұрышында 12x12 см сандал-ошақ стөлінің аяғы қойылатын кертік жасалған. Ошақ ішінің қабырғасы да асты да лай сылақпен сыланған. Сандалдың шоқ салатын бөлігінің көлемі 30x40x10 см.

Қаратөбедегі тұрғын үйдегі сыпа үстінен кесекпен өріліп, лаймен сыланған сандал-ошақ табылды. Сыпа үстінен іші күлге толы көзені сандал ыдысы деп айтуға да болады.

Өзбекстандағы Бенакент қалшығынан XVII-XVIII ғасырларда кесектен өрілген сандал-ошақ анықталды [10, 147-б.]. Өзбекстан мен Тәжікстанда күні бүгінге дейін сандал-ошақты пайдаланып жүргендер бірлі-жарым болса да бар.

Сондай-ақ сандал-ошақтар шығыс халықтарының ішінде мұхиттың арғы жағындағы Жапонияда да кездесетіні таңқаларлық жәйт. Жапонияның климатына тоқталатын болсақ, солтүстігіндегі Хоккайда аралдарынан қалған бөлігі толықтай тропикалыққа жақындау. Қысы анау айтқан суық болмағандықтан қазіргі заманғы Жапонияның бұл бөлігінде орталықтандырылған жылу жүйесі болмайды екен. Қоғамдық ғимараттар кондиционерлермен (Зима-лето) жылытылса, жеке үйлер котацу деп аталатын біздіңше сандал-ошақтармен жылытылатын болып шықты [11].

Котацу столі.

Котацуда отыру.

Сурет 7 – Жапон пеші котацуда отырудан көріністер.

Бірақ котацуда астында сандал-ошақ жоқ, керісінше заман талабына сай стол астына электр пеші орнатылған. Қазіргі заманғы котацу ортағасырдығы Жапондардың ирори деп аталған ашық пешінің жалғасы болса керек. Ирори пешіне жылынумен қатар ас та дайындалды. «Үйінді жылыта алмасаң, өзінді жылыт»-деген жапон тәмсілі де осы котацуды меңзегендей. Шілдеде от жағылса адам оттың қасына келеді дегендей, жапон халқы да оттың қасиетті екенін білді. Олар котацуды жылыту құралы ғана деп қарамай, адамдардың басын қосып ынтымағын арттыратын жер деп қарады (7-сурет).

Жапонияның дамыған мемлекеттердің қатарында болғанымен өте үнемшіл екенін де осы пешінен аңғаруға болады. Иә от басы, ошақ қасы, шаңырақтың отын өшірмеу, түтінін түтету деген сөздердің барлығы да осы отқа байланысты айтылған арғы жағында үлкен мәні бар сөз тіркестері. Қазақ халқында бата қайырғанда бірінші айтылатын «Оттың басы аман болсын»- деген сөзіміздің арғы жағында үлкен мағына жатыр.

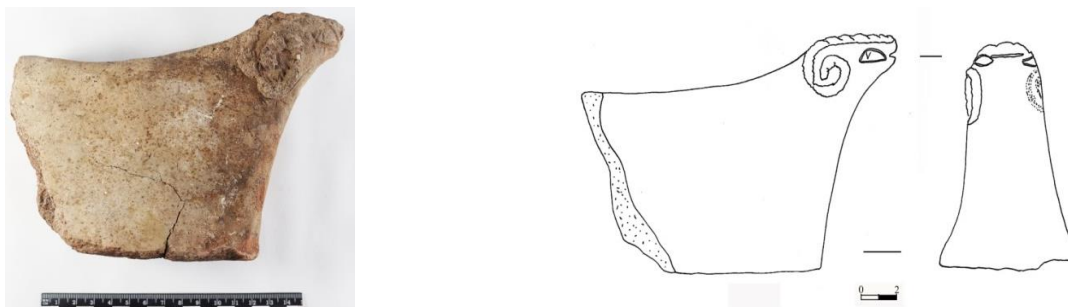
Талқылау

Сандал-ошақ турасында арнайы жарияланған еңбектер жоқтың қасы десек те болады. Ғылыми еңбектер мен ғылыми есептердегі сандал-ошақтар жайындағы мәліметтер табылған жері мен көлемін сипаттаудан ары аспайды. Тек Э.Д. Зиливинскаяның «Очаги-сандали из раскопки в Дербенте и их Среднеазиатские и Поволжские параллели»-атты мақаласында сандал-ошақ жайында салыстырмады талдау жасай отырып, тарқата жазады. Автордың аталған зерттеуінде сандал столі мен сандал-ошақты қалай пайдалану жайында да деректер келтіре отырып, тақырып мазмұнының толық ашылуы жолында еңбектенгенін көруге болады [12, 338-б.].

Ал біздің зерттеуіміздің ерекшелігі, сандал-ошақпен қоса столінің табылуы және сандал-ошақтың қызуына жылынған адамның бұл өмірде болғандығы. Сол кісінің әңгімесі арқылы және әр өңірдегі сандал-ошақтардың аналогтарының салыстыра отырып мақала мазмұнын ашуға тырыстық.

Сандал-ошақтың алтарь-ошақтан айырмашылығы тікелей культтік ғұрыптарды атқаратын құрал болып табылмады. Ал алтарь-ошақтың жасалуындағы негізгі қызметі культтік ғұрыптарды орындау болды. Дегенменен сандал-ошақтың кездескен уақыты мұсылмандықпен тұспа-тұс келгендіктен, діни ғұрыптар атқарылмады деп те айтуға болмайды. Себебі кез келген мұсылманның үйінде намаз, құран оқылып тұрды. Намаз, құран оқылған үйді діни ғұрып орындалмаған үй деп айтуға тағы болмайды.

Кейде әке-шешеміз тұрған үйді, әке-шешемнің құтхана мешіті дейтініміз бар. Жұма мешіттер, кварталдық мешіттер үлкен мешіт, ал үй кіші мешіт. Намаз, құран оқумен қатар отыз күн ораза ұстау деген сияқты көптеген діни жоралғылар орындалды. Алтарь-ошақтарда да культтік ғұрыптар орындалумен қатар жылыну үшін де пайдаланған болуы мүмкін. Себебі алтарь-ошаққа да от жағылмай, ошақтың шоғы салынды. Кейде алтарь-ошақтың айшық ойығына шоқ салынған құмыра қойылды. Сандал-ошақ тікелей діни ғұрыптарды орындайтын құрал болып табылмағанымен, отқа табынушылықтан қалған бір элементтер кездесіп отырды. Соның ішінде жоғарыда айтып кеткендей сандал-ошаққа адыраспан салып үйді тазарту немесе кейбір ауруларға қарсы пайдалану. Ал адыраспан түтінімен үйді аластау, отқа май құю тәрізді дәстүрлеріміз осы отқа табынушылықтан қалса керек. Біріншіден бұл амалдар біздің дәстүрімізге айналып кеткендіктен, екіншіден ислам шарттарына қайшы келмегендіктен күні бүгінге дейін орындалып келеді. Алтарь-ошақтың негізгі міндеті культтік ғұрыптарды орындау қосалқы қызметі жылыну болса, сандал-ошақтың негізгі міндеті жылыну болды да, ал қосалқы қызметі діни ғұрыптарды орындау болды. Қай жағынан алсақ та бұл екі ошақта ортақ бір ұқсастықтың бар екендігі хақ [13, 97-б.; 14, 22 б.; 15, 170 б.; 16, 100-101 б.]. Алтарь-ошақтар жайында зерттеу жұмыстарын жүргізген ғалымдардың зерттеулеріне сүйене отырып, бұл ошақ түрінің VII-XII ғасырлар аралығында кеңінен қолданыста болғандығы белгілі болды [13, 97-б.; 18, 20 б.; 19, 169 б.; 20, 211-214 б.]. 2023 жылы Келес өңірінде орналасқан Ежелгі Күлтөбе қалашығында жүргізілген археологиялық ғылыми-зерттеу жұмыстары барысында II-III ғасырларға жататын мәдени қабаттан алтарь-ошаққа тиесілі қошқар бейнесі табылды (8-сурет).

Сурет 8 – Күлтөбе қалашығынан табылған алтарь-ошаққа тиесілі қошқар бейнесінің көрінісі.

Қорытынды

Қорытындылай келе, тарихи жазба деректер мен археологиялық қазба жұмыстарының нәтижелеріне сүйене отырып, XII ғасырдан бастап кездесетін сандал-ошақтың XX ғасырдың екінші жартысына дейін пайдаланылғаны дәлелденді. Сандал-ошақтың Орта Азия халықтарының ішінде қазақ халқында да болғандығын, сонымен қатар мұхиттың арғы жағындағы күншығыс елінде күні бүгінге дейін когацу деп аталатын сандал-ошақты пайдаланып келе жатқаны жеткізілді.

Ғасырлыр бойы адамзат баласына қызмет етіп келе жатқан бұл сандал-ошақ Еуразия даласына кеңінен тарады. Адамдардың әлеуметтік жағдайына қарай кесектен, кірпіштен жасалғанымен көлемі мен құрылымы өзгермеді. Керек десеңіз Тәжікстан мен Өзбекстанда күні бүгінге дейін сандал-ошақты пайдаланып келе жатқандар, бірлі-жарым болсада бар. Ал Әзірбайжанда курси деп аталған ошақ туралы мәлімет табылмады.

Тағы бір айта кететін нәрсе, Тұрсын апайымыздың қиындау тағдыры болмағанда бұл сандал-ошақ сақталатын ба еді, сақталмайтын ба еді деп те ойланасың. Орнына жаңа үй тұрғызылып кеткенде, бұл үй әлдеқешен болмаған болар еді. Мүмкін әкемнің көзі деп сақтады ма екен. Қалай айтсақ бұл жәдігер күні бүгінге дейін сақтаулы. Әрине «Жаман айтпай жақсы жоқ»-дегендей, сандал-ошақ апайымыздың өзі бар кезде ғана сақталатын сияқты. Апайымыз әріден ойлады ма, сандал стөлін маған аманат етті. Мен енді осы мақаламды жариялағаннан соң сандал стөлін музейлердің біріне тапсырамын ба деген ниетім бар. Басқа өңірлерді айтпағанда, Түркістан өңірінде бұл сандал-стөлі жалғыз. Музейлердің бірінің этнографиялық бұрышынан орын алып, сандал-стөлін орналастырса құба-құп болар еді.

Аманатқа қиянат болмас еді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Байпақов К.М. Ежелгі және ортағасырлық Отырар. Алматы: «Қазығұрт», 2007. – 83 б.
2. Смагулов Е.А. Древний Сауран. Алматы, 2010. – С. 358.
3. Байпақов К.М. Исламская археологическая архитектура и археология Казахстана. Алматы, 2012. – С. 284.
4. Смагулов Е.А. Происхождение керамических алтарей в домах горожан Южного Казахстана (XI-XII вв). История и археология турана. №3. Самарканд, 2017. – С. 318.
5. Арандаренко Г.А. Досуги в Туркестан(1874-1880гг.) СПб., 1889 г. – С. 415.
6. Тұяқбаев М.Қ., Мурғабаяев С.С., Бахтыбаев М.М., Арынов Қ.С., Сиздиқов Б.С. Көне Түркістан қаласы XV-XIX ғғ. (Әбілмәмбет хан ордасы, XVI-XVII ғғ.) ғылыми-реставрациялық жұмыстар, Түркістан облысы» атты ғылыми жоба «Қазқайтажаңғырту. Есеп. Түркістан, 2020. – 230 б.
7. Тұяқбаев М.Қ., Мурғабаяев С.С., Бахтыбаев М.М., Арынов Қ.С., Сиздиқов Б.С. Ескі Түркістан қалашығының шахристанында орналасқан Жеті Ата көшесі бойында ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізу, жалпы ұзындығы 660 м. Есеп. Түркістан, 2020. – 400 б.
8. Жанұзақов Т. (бас ред.). Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Алматы: «Дайк-Пресс», 2008. – 967 б.
9. Қосан С. (жауапты ред.). Бабалар сөзі: Жүз томдық. Астана: «Фолиант», Т. 26, 2006. – 95 б.
10. Буяков Ю.М., Брыкалов В.Г. Эволюция гончарных печей средневекового Бенакента-Шахрухи. Выпуск 22. Ташкент: Издательство «Фан» УзССР, 1988. – С. 147.
11. Котацу-традиционный японский стол // Электронный ресурс. Доступно по ссылке: <https://susi-college.com/>
12. Зиливинская Э.Д. Очаги-сандали из раскопки в Дербенте и их Среднеазиатские и Поволжские параллели // История, археология и этнография Кавказа Т. 16. № 2. 2020.
13. Акылбек С.Ш., Гурсой М. «Культовые помещения» на городище Культобе // Поволжская археология. № 2 (40) 2022. – С. 89-101.
14. Смагулов Е.А. К вопросу о возрасте города Туркестан // Поволжская археология, №2 (28) 2019. – С. 17-31.
15. Смагулов Е.А. Древний Туркестан: штрихи к историческому портрету. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана. 2017. – С. 342.
16. Смагулов Е.А., Григорьев Ф., Итенов А. Очерки по истории и археологии Средневекового Туркестана. Алматы: Ғылым, 1999. – С. 232.
17. Смагулов Е.А., Тұяқбаев М.Қ., Ержигитова А.А., Күмісбаева Ұ., Өсеров Т., Ильяс С. Ескі Түркістан қаласының 2009 ж. жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының есебі. Түркістан, 2009.
18. Байпақов К., Акылбек С., Терновая Г. К вопросу о религиозной жизни города Кулан в VIII-IX вв. (по материалам исследований цитадели в 2017 г.) // Народы и религии Евразии, 19(2) 2019. – С. 09-35.
19. Смагулов Е. О сакральном значении керамических атрибутов алтарей в жилищах Присырдарьи // Народы и религии Евразии, 19(2) 2019. – С. 61-74.
20. Сералы Н.О., Сиздиқов Б.С. Оғыз тайпаларының діни наным-сенімдері // Ясауи университетінің хабаршысы, №2 (120), 2021. – 208-221 б.

References:

1. Baypakov K.M. Ezhelgi zhane ortagasyrlyk Otyrar. Almaty: «Kazygurt», 2007. – 83 b.
2. Smagulov E.A. Drevniy Sauran. Almaty, 2010. – S. 358.
3. Baypakov K.M. Islamskaya arheologicheskaya arhitektura i arheologiya Kazahstana. Almaty, 2012. – S. 284.
4. Smagulov E.A. Proishozhdenie keramicheskikh altarei v domah gorozhan Yuzhnogo Kazahstana (XI-XII vv). Istoriya i arheologiya Turana. №3. Samarkand, 2017. – S. 318.
5. Arandarenko G.A. Dosugi v Turkestan (1874-1880gg.) SPB, 1889g. – S. 415.
6. Tuyakbaev M.K., Murgabaev S.S., Bahtybaev M.M., Arynov Q.S., Sizdikov B.S. Kone Turkistan kalasy XV-XIX ғғ. (Abilmambet han ordasy, XVI-XVII gg.) gylimi-restavraciyalik zhumiystar, Turkistan oblysy» atty gylimi zhoba «Kazqaytazhangyrtu. Esep. Turkistan, 2020. – 230 b.
7. Tuyakbaev M.K., Murgabaev S.S., Bahtybaev M.M., Arynov Q.S., Sizdikov B.S. Eski Turkistan kalashygynyn shahristanynda ornalaskan Zheti Ata koshesi boiynda gylimi-zertteu zhumiystaryn zhurgizu, zhalpy uzynidygy 660 m. Esep. Turkistan, 2020. – 400 b.
8. Zhanuzakov T. (bas red.). Kazak tilinin tusindirime sozdigi. Almaty: «Dayk-Press», 2008. – 967 b.
9. Kosan S. (zhauapty red.). Babalar sozi: Zhuz tomdyk. Astana: «Foliant», T. 26, 2006. – 95 b.

10. Buryakov Yu.M., Brykalov V.G. *Yevolyucii goncharnykh pechey srednevekovogo Benakenta-Shahruhi. Vypusk 22. Tashkent: Izdatel'stvo «Fan» UzSSr, 1988. – S. 147.*
11. Kotacu-tradicionnyi yaponskii stol // *Yelektronnyi resurs. Dostupno po ssylke: <https://susi-college.com/>*
12. Zilivinskaya Ye.D. *Ochagi-sandali iz raskopki v Derbente i ih Sredneaziyatskie i Povolzhskie paralleli // Istoriya, arheologiya i eetnografiya Kavkaza T. 16. № 2. 2020.*
13. Akylbek S.Sh., Gursoy M. «Kul'tovye pomeshheniya» na gorodishhe Kul'tobe // *Povolzhskaya arheologiya. № 2 (40) 2022. – С. 89-101.*
14. Smagulov E.A. *K voprosu o vozraste goroda Turkestan // Povolzhskaya arheologiya, №2 (28) 2019. – С. 17-31.*
15. Smagulov E.A. *Drevnii Turkestan: shtrihi k istoricheskomu portretu. Almaty: Institut arheologii im. A.H. Margulana. 2017. – С. 342.*
16. Smagulov E.A., Grigorev F., Itenov A. *Ocherki po istorii i arheologi Srednevekovogo Turkestana. Almaty: Gylm, 1999. – S. 232.*
17. Smagulov E.A., Tuyaqbaev M.K., Erzhigitova A.A., Kumisbaeva U., Oserov T., Ilyas S. *Eski Turkistan kalasynyn 2009 zh. zhyrgyzilgen arheologiyalyk qazba zhumystarynyn esebi. Turkistan, 2009.*
18. Baypakov K., Akylbek S., Ternovaya G. *K voprosu o religioznoy zhizni goroda Kulan v VIII-IX vv. (po materialam issledovaniy citadeli v 2017 g.) // Narody i religii Evrazii, 19(2) 2019. – С. 09-35.*
19. Smagulov E. *O sakral'nom znachenii keramicheskikh atributov altarey v zhilishhah Prisyrdar'i // Narody i religii Evrazii, 19(2) 2019. – С. 61-74.*
20. Seraly N.O., Sizdikov B.S. *Ogyz taypalarynyn dini nanym-senimderi // Yasau universitetinin habarshysy, №2 (120), 2021. – 208-221 b.*

ҒТАХР/ МРНТИ / IRSTI 03.61.91
ӘӨЖ/УДК/ UDC (512.122)

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2024.83.4.021>

Д.Ж. Айнакулов*¹, С.Ж. Болтаева², С.П. Досанбай³

¹ *Narxoz University, Гуманитарлық ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы, e-mail: aynakul.dauren.79@mail.ru*

² *Narxoz University, аға оқытушы, Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы e-mail: saya.boltaeva@narxoz.kz*

³ *Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Техникалық ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы e-mail: dossanbay84@mail.ru*

ҚАРАМЕРГЕН – АҢЫЗЫ, ЕРТЕГІСІ ЖӘНЕ АҚИҚАТЫ

Аңдатпа

Халық арасында Қарамерген есіміне қатысты аңыз бен ертегі бар. Аңыз «Қабылсаның түс көруі» деп аталады. Ал ертегідегі кейіпкер Қарамерген де ертегінің тақырыбындай «Қарамерген» деп баршаға ұсынылған. Бұл жазылған мұралар бүгінгі зерттеу жұмысы барысында тарихи зерттеуді, зерделеуді қажет етіп, аңыздың басты кейіпкері Қарамерген және аңыздың ішіндегі басқа да Қабылса жырау, Бопау батыр, Алпысбай болыс, Тезекбай шырақшыларға шежірелік зерттеу негізінде шынайы кейіпкер ретінде анықталып, «Қарамерген» ертегісімен ұқсастықтары бар екендігі де дәлелденді. Халықтың рухани мұралары мұрағат құжаттары бойынша зерттеліп, шежіре қайта түзіліп, олардың ұрпақтары бүгінгі күнге дейін бар екендігі нақтыланды. Мұндай тарихи және этнографиялық зерттеу дәлелдемелерді жариялау бүгінгі уақыттың негізгі өзекті мәселесі болып табылады. Мұрағат қойнауында сыр шертіп жатқан құжаттарды, ауызша айтылған тарихты, шежірені және олардың ұрпақтарымен тікелей және кері байланыстар жасау қажеттігі мен талаптары сөз етеді.

Аңыз бен ертегіні байланыстыра зерттеу ХІХ ғасырдағы қазақтың тұңғыш ғалымы Ш. Уәлиханов еңбектері мен қазақ өлкесінде этнографиялық, археологиялық зерттеулер жүргізген Н.Н. Пантусовтың жариялаған еңбектеріне негізделді. Қарастырылған мәселе тек қана кейіпкерлердің шежіресі, мұрағаттағы

құжаттық дәлелдемелермен ғана емес, сонымен қатар территориялық, аймақтық мәселелері де ескерілді. Аңыз бен ертегінің негізгі хронологиялық зерттеу шеңбері ХІХ ғасыр мен ХХ ғасырдың алғашқы ширегі қарастырылған. Ал шежірелік зерттеу тұрғысынан алғанда ХV ғасырдан бастап бүгінгі уақытқа дейінгі кезеңді қамтиды. Аңыз бен ертегіні зерттеудің нәтижесінде оның шынайылығы мен оқиғаның үйлеспейтін тұстары анықталып, аңыздың шынайы оқиға, тарихтағы ақиқаттылы көрсетілді. Олардың ұрпақтары шежіре арқылы куәгерлер екендігі де дәлелденді.

Аңызды зерттеу барысы «ДӘУЛЕТБАЙ» ата ұрпақтарының шежіресін жазуды мәжбүр етті. Онда Қабылиса (Қабан) жырау шежіресін қайта қарастырып, оның ұрпақтары мен тікелей және кері байланыстар жасау арқылы бірнеше рет тексерістерден өткізіп, бірнеше зерттеулер жүргізіп, 2024 жылы қазақ, ағылшын және орыс тілінде арнайы кітап жазылып, жарық көрді.

Кілт сөздер: Қарамерген, Қабылиса, Бопан, шежіре, аңыз, ертегі, этнография, мұрағат.

Айнақұлов Д.Ж. *¹, Болтаева С.Ж. ², Досанбай С.П. ³

*¹ Narxoz University, Магистр гуманитарных наук, старший преподаватель,
город Алматы, Республика Казахстан
e-mail: aynakul.dauren.79@mail.ru*

*² Narxoz University, старший преподаватель, город Алматы, Республика Казахстан
e-mail: saya.boltaeva@narxoz.kz*

*³ Казахский Национальный Университет имени Аль-Фараби,
Магистр технических наук, старший преподаватель, город Алматы, Республика Казахстан
e-mail: dossanbay84@mail.ru*

КАРАМЕРГЕН – ЛЕГЕНДА, СКАЗКА И ИСТИНА

Аннотация

В народе бытует легенда и сказка, связанная с именем Карамергена. Легенда называется «Сон Кабылисы». Карамерген, герой сказки, представляется всем как «Карамерген», как и название сказки. Эти зафиксированные наследия требуют исторического исследования и изучения в ходе сегодняшней исследовательской работы, а главный герой легенды Карамерген и другие легенды Кабылиса жырау, Бопан батыр, Алпысбай волостной, смотритель-факельщик Тезекбай на основании генеалогических данных идентифицированы как реальные персонажи и имеют сходство со сказкой «Карамерген». По архивным документам изучено духовное наследие народа, реконструирована генеалогия, выяснено, что его потомки существуют и по сей день. Публикация подобных историко-этнографических исследовательских материалов является основной актуальной проблемой современности. Об этом говорят документы, устная история, генеалогия, а также необходимость и требования установления прямых и обратных связей с потомками, которые сокрыты в глубинах архива.

В связи с работами первого казахского учёного ХІХ века Ш. Валиханова и по материалам опубликованных произведений Н.Н. Пантусова проводивший этнографические и археологические исследования в Казахском крае были использованы как за основу. Рассматриваемым вопросом была не только генеалогия героев, документальные свидетельства в архиве, но также учитывались территориальные и региональные вопросы. Основной хронологической рамкой исследования легенды и сказки являются ХІХ век и первая четверть ХХ века. С точки зрения генеалогических исследований он охватывает период с ХV века до наших дней. В результате исследования легенды и сказки были определены моменты ее достоверности и несовместимости с рассказом, а также показана истинность легенды как реального рассказа, в истории. Доказано также, что их потомки являются свидетелями по генеалогии.

Процесс исследования легенды заставил написать генеалогию потомков «ДАУЛЕТБАЙ». Пересмотрена генеалогия Кабылиса (Кабан) жырау, проведено несколько проверок путем установления прямых и обратных связей с его потомками, проведя несколько исследований, в итоге в 2024 году была написана и издана специальная книга на казахском, английском и русском языках.

Ключевые слова: Карамерген, Кабылиса, Бопан, генеалогия, легенда, сказка, этнография, архив.

D.J. Ainakulov *¹, S.J. Boltaeva ², S.P. Dosanbai ³

¹ Narxoz University, Master of Human Sciences, Senior Lecturer, Almaty city, Republic of Kazakhstan
e-mail: aynakul.dauren.79@mail.ru

² Senior Lecturer, Narxoz University, Almaty city, Republic of Kazakhstan
e-mail: saya.boltaeva@narxoz.kz

³ Kazakh National University named after Al-Farabi, Master of Technical Sciences, Senior Lecturer,
Almaty city, Republic of Kazakhstan, e-mail: dossanbay84@mail.ru

KARAMERGEN – LEGEND, FAIRY TALE AND REALITY

Abstract

There is a legend and fairy tale among the people associated with the name of Karamergen. The legend is called "Kabylysa's Dream". Karamergen, the hero of the fairy tale, is introduced to everyone as "Karamergen", just like the name of the fairy tale. These recorded legacies require historical research and study in the course of today's research work, and the main character of the legend Karamergen and other legends Kabylysa jyrau, Bopau batyr, Alpysbai volost, torch-keeper Tezekbai, based on genealogical data, are identified as real characters and have similarities with the fairy tale "Karamergen". Based on archival documents, the spiritual heritage of the people was studied, the genealogy was reconstructed, and it was found that their descendants exist to this day. The publication of such historical and ethnographic research materials is the main pressing problem of our time. This is evidenced by documents, oral history, genealogy, as well as the need and requirements for establishing direct and reverse connections with descendants who are hidden in the depths of the archive.

In connection with the works of the first Kazakh scientist of the 19th century, Sh. Valikhanov and based on the materials of the published works of N.N. Pantusov, who conducted ethnographic and archaeological research in the Kazakh region, were used as a basis. The issue under consideration was not only the genealogy of the heroes, documentary evidence in the archive, but also territorial and regional issues were taken into account. The main chronological framework for the study of legends and fairy tales is the 19th century and the first quarter of the 20th century. From the point of view of genealogical research, it covers the period from the 15th century to the present day. As a result of the study of the legend and fairy tale, the moments of its reliability and incompatibility with the story were determined, and the truth of the legend as a real story in history was shown. It has also been proven that their descendants are genealogical witnesses.

The process of researching the legend forced me to write a genealogy of the descendants of "DAULETBAI". The genealogy of Kabylysa (Kaban) jyrau was revised, several checks were carried out by establishing direct and reverse connections with his descendants, conducting several studies, and as a result, in 2024, a special book was written and published in Kazakh, English and Russian.

Key words: Karamergen, Qabylysa, Bopau, genealogy, legend, fairy tale, ethnography, archive.

Кіріспе.

XIX ғасырдағы «Қабылысаның түс көруі» аңызы мен «Қарамерген» ертегісі халық арасында Жетісу өлкесінде кең тарады. «Қабылысаның түс көруі» ауыздан ауызға ауызша беріліп, XX ғасырдың аяғында зерттелген еңбектерде жарық көрді. Ресей империясынан қазақ өлкесін зерттеуге келген ғалымдардың қазақ әдебиетін зерттеп, көп мағлұматтар алуға тырысты. Ондай зерттеулерді XIX ғасырдың үшінші ширегінде ғалым, зерттеуші Шоқан Уәлихановтың жазбаларынан кездеседі. Көптеген әңгімелер, аңыздар, ертегілер, әндер, жұмбақтар, жаңылтпаштар, мақал-мәтелдер, күйлер қағаз бетіне түсірді. Ал «Қарамерген» ертегісі этнографиялық зерттеу барысында XIX ғасырдың аяғында қағаз бетіне жазылып, 1901 жылы кітап ретінде жарық көрді. Сол уақытта Түркістан генерал губернаторлығына қарасты Жетісу облысындағы Қапал уезінің тұрғындарынан жазып алынды. Қазақ өлкесінде этнографиялық зерттеу жұмыстарын тек қана орыс ғалымдары ғана емес, өзіміздің отандық зерттеушілерде өз үлестерін қосып, олар да материалдар жинақтаумен айналысты. «Қарамерген» ертегісі тікелей зерттеуші Пантусовпен бойланысты.

Бұл зерттеу жұмысының өзектілігі Ресей патша өкіметі кезеңінде әңгіме ретінде айтылып, Кеңес дәуірінде ұмыт қалып, Тәуелсіз Қазақстан кезеңінде аңыз ретінде жеткенін тереңдетіп зерттеп, «Қабылысаның түс көруі» аңызындағы кейіпкерлерді және олардың іс-әрекеттерін анықтап, «Қарамерген» ертегісімен ұқсастықтарын қарастырып, олардың ақиқатын дәлелдермен көрсету. Болашақ ұрпаққа ғылыми-зерттеу жұмыстары арқылы жеткізу.

Материалдар.

Зерттеу жұмысының материалдар базасын Ресей патшалық өкіметі кезіндегі жазылған, Қазақстан Республикасындағы Орталық Мемлекеттік мұрағатындағы сақталған құжаттары, Қазақстан Республикасының Алматы қаласындағы Ұлтық кітапханадағы «Сирек кітаптар қорындағы» кітаптар, 1910 жылы жарық көрген Жетісу облысының Қапал уезіне қатысты статистикалық жинағы, 1991 жылы Қазақстан Республикасы Тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейінгі зерттеу еңбектері, түрлі авторлардың шежіре жинақтарының материалдары құрайды. Ақпараттарды талдай отырып, зерделей отырып, тарихи әңгіме мен ертегідегі кейіпкердің шын болғандығы және оның бүгінгі күні ұрпақтары бар екендігіне көз жеткізілді.

Әдіснама.

Тақырыпты зерттеу барысында Ресей патшалық дәуіріндегі XIX ғасырдағы және XX ғасырдың бірінші ширегіндегі мұрағат қойнауындағы мол деректердің сапасымен ұшырасуды ескере отырып, деректану саласының әдістерінің маңыздылығын ерекше атап өту қажет. Ондағы деректанулық талдау, сыни көзқарас және т.б. әдістердің қолданыс тапқандығын айқындаймыз. Сонымен қатар генеалогиялық яғни шежірелік, этнографиялық, географиялық, топонимикалық, тарихтағы статистикалық, ауызша тарих бойынша сұхбаттасу және кері байланыс жасау мәліметтерге сүйене отырып түрлі теориялық-әдіснамалық тәсілдері басшылыққа алынып, қолданылды.

Нәтижелер.

Алғашқы кезде «Қабылсаның түс көруі» аңызына терең назар аударылған жоқ. Ол аңыз өз замандастарынан уақыт кеңістігі жағынан аса алшақ болмағандықтан, бір-бірін танығандықтан, аумақ тұрғындары бір-бірін жақсы білгендіктен XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында жәй ғана әңгіме ретінде айтылды. Уақыт кеңістігі XXI ғасырға дейін ұзарып, ел көзқарасы мен ойы өзгергеннен кейін, әңгіме аңызға айналды. Үш-төрт ұрпақ ауысып, коммунистік партия идеологиясының әсерінен шежіре де ұмыт қалып, аңыз жұмбаққа толықты.

Жұмбаққа толы мұндай аңыз бүгінгі уақыттағы адамдардың алдында тұрған мәселе сияқты [1, 5-6.]. Мәселенің шешімі бүгінгі ұрпақтың ісі, өткен тарихтың түйіндерін шешу болып табылады. Аңыздың немесе ертегінің түйінін шешу үшін тарих, этнография, археология, статистика, генеалогия сияқты ғылымдар байланысы мызғымастай қарастырылады.

Аңыздың басы былай басталады: «Мырза елінде Апақ атадан тарайтын Қараменген деген кісі Қабылсамен құрдас екен. Әзілдері жарасып Тау мырзаның жайлауларына бірге шығып, қымыз ішіп, қайтып жүреді» [2, 57-б.]. Мұнда Қазақ ұлтының ішінде Ұлы жүзде Жалайыр тайпасынан тараған өте ірі Мырза руы бар. Мырза руынан Бәйдек (Бәйдік), Әліке және Жапарберлі, Жапарберліден Аман, Аманнан Қожаназар, Есперлі және Артық тарқатылады. Қарамерген мен Қабылса (Қабан) жырау Қожаназардан тарайтын ұрпақтар [3, 1047-б.]. Қарамерген жайлы ұзақ уақыт көңіл аударылмаған себебі, оның шежіредегі есімі Бейсен деп берілген екен.

Қожаназардан бірнеше ұл таратылады. Оның бірі Апақ. Апақ атаны кейде Абақ деп те атайды. Бірақ, зерттеу жұмыстарының материалдарынан көбінесе «Апақ» деген термин көбірек қолданыста болған. Мұны халық арасында қолданысқа еніп кеткен «Апақ – іздегені шатақ» деген сөздері де нақтылай түседі. Апақтың үш әйелі болған. Бірінші әйелін Бәйбіше деп атап есімі ұмытылып, Бәйбіше болып кеткен. Одан Асан мен Үсен дүниеге келген. Олар шежіре бойынша анықталмады. Шежіре бойынша Асан Қожаназардың ұлы Дәулетбайдан, ал Үсен Қожаназардың ұлы Қалманбеттен кездеседі. Екінші әйелі түрлі себептермен Аппақ (Әппақ) атанып, ел аузында Аппақ анадан Есенбай мен Есенқабыл дүниеге келеді. Халық Аппақ (Әппақ) ана деп атап кеткендіктен оның да шынайы есімі белгісіз болып қалды. Үшінші әйелінің есімі Мәйда (Мәида). Одан Есқара мен Досқара дүниеге келген. Шежіре бойынша үшінші ұл Бесқара деп берілген. Жалайыр-Мырза шежіресінде Есқара, Досқара және Бесқара Апақтың емес, Қожаназардың ұлдары ретінде көрсетілген. Таңқалдырарлық жағдай Есқараның кейбір ұрпақтары өздерін «Апақпыз» деп атауы. Демек, олар өздерін Апақ атаса Апақ атаның және оның үш әйелі болғандығы растала түседі. Бұл бүгінгі уақытта зерттелу үстінде. Аппақ анадан туылған Апақтың үлкен ұлы Есенбайдан төрт ұл – Қожакекелді, Қонысбай, Тәттібай және Қолаң тарайды. Үшінші ұлы Тәттібайдан Бейсен мен Төлеу. Бейсен дегеніміз «Қабылсаның түс көруі» әңгімесінде бас кейіпкердің бірі Қарамерген. Сол себепті кейінгі шежіреде Бейсен (Қарамерген) деп берілді [4, 1116-б.]. Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік Архивіндегі құжаттарда тек Қарамерген деген есім кездеседі, ал Бейсен немесе Бейсенбі есімдер Тәттібайдан тарағаны немесе Бопандың әкесі ретінде кездеспейді. Кеңес заманында Қарамерген есімін жасыру үшін Бейсен деген атау қолданылуы мүмкін.

Филология ғылымдарының докторы, профессор – Бұлдыбай Анарбай Сағиұлы 2023 жылғы «Қабан (Қабылса) жырау» атты монографиясында Бопанды Бейсенбіұлы деп берген екен. Ғалымның зерттеуіне

қарағанда, Бопау «Қабылсаның түс көруі» әңгімесін өте жақсы білген. Іле өзені бойында, Бақанас күре жолына, Қызылжар-Көкбастау сілеміне жақын жерде ХХ ғасырдың екінші жартысында Бопау Қарамергенұлы Қабылиса жыраудың қабіріне «Төртқұлақ» қоршау салғызған. Ол өзі қартайған шағында шырақшы болған [5, 27-б.]. Мұнда қандай себептермен Қарамерген «Бейсенбі» аталып тұрғанын анықтауға бет бұрылды. Бопаудың туған немересі Қабдолда Жетісу облысы Ескелді ауданындағы Теректі ауылының тұрғыны. Онымен тікелей байланысу нәтижесінде Бопаудың әкесін «Қармерген» немесе «Бейсен» деп естігенін нақтылады. Бірақ, «Бейсенбі» деген атауды естімеугі. Ескеретін мәселе Бейсенбі есімі қысқартылып Бейсен деп аталатынын ескерген жөн болады. Сол себепті мұнда ғалым Анарбай Сағиұлы дұрыс атаған. Бейсеннің толық есімін Бейсенбі деп ұсынған.

Қазақ халқына танымал, жер жанаты Жетісу жерінен шыққан Қабылиса (Қабан) жырау. Оның нақты туған жылы белгісіз. Туған жылына байланысты екі түрлі дерек бар. Алғашқысы 1686-1776 жж. Бұл мерзімді қолдану Қабылиса жырауды Төле би, Қазыбек би, Ескелді би мен Балпық би сияқты даңқты кейіпкерлермен құрдас ретінде жақындастыра түседі. Екінші дерек бойынша 1733-1824 жж. өмір сүрген. Бұл екінші дерек Қабылисаны бұхараға танымал Сүйінбай Аронұлының ұстазы болғандығын дәлелдеп, сонымен қатар Ұлы жүздің Шапырашты еліне жалғыз қызы Қоянкөзді ұзатқаны нақтыланады. «Қабылсаның түс көруі» аңыз да Қарамергенмен сөйлесуін екінші нұсқаны бекіте түседі.

Егер алғашқы нұсқасы өмір сүрген 1686-1776 жж. тарихи тұрғыдан қаралатын болса, Сүйінбай Аронұлының ұстазы бола алмай Қабылиса жыраудан бата ала алмайды және жырларына қоса алмайды. Сол сияқты Сарыбас Майкөтұлы, Кенен Әзірбайұлы даңқты ақындар өлең-жырларына қоса алмас еді. Сүйінбай Аронұлы 1815-1898 жж. өмір сүрген. Ал Қабылиса жырау екінші нұсқасы бойынша 1733-1824 жж. өмір сүрген болса, ол жас кезінде Төле биді, Қазыбек биді, Жолбарыс би Жылқайдарұлын көріп, мұра болып қалған аңыз-әңгімелердегі, Ескелді бимен, Балпық бимен, Жолбарыс Байтоқұлымен, төре Әділ Абылайханұлымен, жақын туыстары Қарамерген Тәттібайұлы және Жайнақ би Бекұлы Темірбековпен замандас болғаны анықталып, нақтыланады. Туған жылының екінші нұсқасы бойынша Қабылиса (Қабан) жырауға қатысты барлық әңгіме, аңыздар, айтыстар үйлесімін табады. Ал бірінші нұсқасы бойынша әңгіме, аңыздар, айтыстар толық үйлеспей қалады.

Қабылиса (Қабан) жыраудың шежіресіне тоқталсақ, Жалайыр ... – Ханқожа – Әлімхан (Әбен) – Мырза-Жапарберлі-Аман-Қожаназар-Дәулетбай (Ботбай), Дәулетбайдан екі ұл Асан мен Атамбай дүниеге келіп, Асаннан Қабылиса жырау және оның ұрпақтары тарқатылады [6, 19-20 бб.]. Қабылсаның ұрпақтары туралы мәселе бөлек қарастырылады. Асан ата мен Атамбай ұрпақтарының бүгінгі уақытта шежірелері толық қалпына келтіріліп, есімнен, буыннан, ағайындардың реттік орындарынан кеткен қателіктер түзетілді.

Қабылиса жыраудың немесе аңыз бойынша әулиенің Қарамергенге келу себебі, Қарамерген ұзақ уақыт әйелінен сәби сүйе алмай жүреді. Қонаққа келген Қабылиса жырау ұйықтап кетіп, түс көріп, түсінде Қарамерген болашақта ұл сүйетінін айтады. Оның есімін аян бойынша «Бопау» қоюды жеткізеді [2, 56-б]. Аңыздың басты мәселесі Қарамергенге сәбиді сүю, бір перзертке қол жеткізу болып тұр. Қарамергеннің шежіресіне тоқталатын болсақ, бұл оқиғадағы жағдай шындыққа ұласпайды. Мүмкін Қарамерген басқа әйелінен яғни тоқалынан перзент сүйгісі келген сияқты.

Қарамергеннен шежіресі бойынша Нұрсейіт, Сейітқазы, Сейіт, Есімбек, Есіркеп, Бопау, Асылбек және Әділбек сегіз ұл тарайды. 1873 жылғы Қапал уезіндегі болыстардың құрамындағы ауыл отбасыларына жүргізілген тізімде «Төлеу Мендекин», одан кейін Қарамерген Мендекин деп жазылған. Төлеудің ұлы Сәрсенбі де бұл тізімде Мендекин, ал Қарамергеннің ұлы Бопау болса, Қарамеренов (құжат орыс тілінде) болып жазылған [7, 275 п. арты]. Ертерек уақытта азаматтар ағайын-туыстарының фамилиясына жазыла беру жиі болып тұрды және қалыпты жағдай болған. Мұнда туындайтын мәселе Мендекин кім? Ол Апақ ата ұрпағы Есенбайдың үлкен ұлы Қожакелдінің Сүйіндік деген ұлынан туылған екінші немересі Мендеке есімді азамат. Халыққа танымал Сүйіндікұлы Айдар бидің (1795-1870 жж.) ағасы.

Кез келген бір мәселе екінші мәселеге себепші болады. «Қабылсаның түс көруі» аңызында Қарамерген мен Қабылиса жырау екеуі құрдас деп айтылған. Қабылиса (Қабан) жыраудың өмір сүрген кезеңінің екінші дерегі бойынша 1733-1824 жылдар аралығы. Егер Қарамерген 1873 жылғы тізімде бір шаңырақтың иесі ретінде тіркеліп тұрса, онда Қабылиса жыраумен құрдас бола алмайды. Бір шаңырақта үш ер адам, екі әйел бар деп тіркелген [7, 275 п. арты]. Қабылиса жырау 1824 жылы 91 жасында дүниеден озса, Қарамергеннің жас шамасы 90 жастың төңірегі болса, онда Қабылиса Қарамергенге болашақта ұл сүйесің, оның есімін «Бопау» қой деп айтуы екі талай. Себебі өзі сияқты қартайған үлкен кісіге, олай айтуы мүмкін емес. Қарамерген құрдас болса 1873 жылғы Қапал уезінің тізімінде болмас еді. Демек, Қабылиса жырау келген кезде жас отау құрған отбасының үйіне келген.

Бопау Қарамергенұлының өмірде болғаны рас. 1891 жылы Қапал уезінің Жоғарғы Қаратал болысында болыс басшысының қызметі мен оған үміткерлер 1892-1894 жж. үшжылдыққа сайлауға түскен болатын. 1891 жылы 13 мамырдағы сайлау парақшасында Бопау Қарамергенұлы үміткер болып, өзінің жасын 55 деп көрсеткен [8, 30 п.]. Егер Бопау 1891 жылы 55 жаста болса, ол 1836 жылы дүниеге келген. Ал 1873 жылғы шаңырақ тізіміне тіркелгенде 37 жаста болған екен. Бопау Қарамергенұлына байланысты XIX ғасырдың төртінші ширегіне жататын құжаттар жеткілікті.

Аңыздың үйлеспейтін тұстары да бар. Егер Қабылиса жырау 1824 жылы дүниеден озса, Бопау 1836 жылы дүниеге келсе, Қабылисаның Қарамергенге «Келесі жазға қарай перзент сүйетін боласың» деген жерлері келмейді [2, 56-б.]. 1824 жыл деп жыраудың ең соңғы жылдары басшылыққа алынып отыр.

Бопау Қарамергенұлының қашан дүниеден өткені белгісіз. Баласы Әбіш 5-6 жас шамасында болғанда Бопау дүниеден өткен екен. Әбіш Бопауұлы 1890 жылы дүниеге келіп, 1950 жылы қайтыс болған. Демек, 1895-1896 жж. Бопау Қарамергенұлының дүниеден өткен жыл шамасы. Ескелді ауданындағы Көктас бейітіне жерленген. Қарамергеннің шөбересі, Бопаудың немересі Қабдолданың айтуы бойынша әкесі Әбіш бес-алты жасында әкесінен айырылып, жетім қалған. Сол себепті Әбіш көп ақпарат бермеген. Оның үстіне ол кеңес өкіметі кезеңінде өмір сүріп, толық ақпарат беруге де ой салмаған. Осындай жағдайларға байланысты Қабдолда Әбішұлы толық ақпаратты тек туыстарынан естіп, аса көп біле бермейтінін түсіндірді.

П.П. Румянцевтің басшылығымен 1910 жылы Жетісу облысына статистикалық зерттеу жұмыстарын жүргізіп, жинақталған материалдарды 1910-1911 жылдары өңдеуден өткізіп, «Материалы по обследованию туземного и русского старожильческого хозяйства и землепользования» жинақтары жарық көрді. Соның екінші томы Қапал уезіне арналып 1913 жылы жарық көрді. Жинақтың екінші бөлімінде кестелер берілген. Кестелер берілген бөлім жеке беттермен көрсетілген. Оның Мырза болысы бойынша шаңырақтық тізімде Бопау Қарамергенұлы жоқ. Оның інісі мен ұлы жазылған, Асылбек Қарамергенұлы (Асымбек деп қате кеткен) және ұлы Әбіш Бопау (Бопап деп қате кеткен) [9, 48-б.].

Аңыздың жалғасы бойынша «Қарамергеннің отбасында перзент дүниеге келіп, оның есімін Бопау қояды. Бопау аяқ-қолы балғадай болып, тез ер жетеді. Шапқынға қатысады, білектері білеудей жігіттерге еріп, жылқы ұрлайды [2, 56-б.]. Бопау Қарамергенұлының аңыздағы жылқы ұрлауы, барымташылықпен айналысуы қаншалықты рас екенін анықтау үшін, мұрағат құжаттарына сүйене отырып, қажетті құжаттар қарастырылады.

1880 жылы 18 қаңтарда майор Резановтың Жетісу облысының Әскери Губернатор қызметін атқарушы мырзаға жазылған баяндамасы бойынша 1878 жылдың 31 шілдедегі № 8859 сот арыз-талабы бойынша, сол жылдың 21 шілдедегі генерал-лейтенант Колпаковскийдің бұйрығымен № 2447 сот арыз-талабы бойынша Жоғарғы Қаратал болысының қазағы Бопау Қарамергенов үнемі жасаған барымташылығы үшін Жоғарғы Қаратал болысынан Арасан болысына ауыстырылған болатын. Қарамергеновтың тәртібін үнемі бақылай отырып, осы өткен уақыт ішінде Арасан болысында өзін жақсы өнегелі құлықтылығын көрсетті, оған дәлелдеме ретінде уез бойынша бірде-бір қазақтан шағым түспеді. Сол себепті жоғарыдағы барлық айтылғандарды ескере отырып, Қарамергеновты бұрынғы Жоғарғы Қаратал қонысына қайта оралуына жөн деп баяндалады. Адамгершілікке тәрбиелеу мақсаты жүзеге асқандықтан [10, 3-3 пп. арты]. Сонымен «Қабылисаның түс көруі» аңызындағы Бопау Қарамергенұлының мұрағат құжаттарындағы жағдайы анықтала түсті.

Бопау Қарамергенұлының барымташылыққа баруының себептері түсініксіз. Себебі өзінің аталары Қожаназар, Апақ, Есенбай, Тәттібай ел билеген азаматтардың ұрпағы, ауқатты отбасынан шыққан болатын. Оның өзінің мал саны да жеткілікті. Есенбай атасынан тараған туыстарының да әл-ауқаты оңтайлы еді. 1873 жылғы құжатта Қарамерген мал санын толық көрсетпесе де 22 жылқы, 60 қойы бар, ал Бопау 1 түйе, 20 жылқы, 1 ірі қара, 20 қойы бар деп есеп берген [7, 275 п. арты]. Мұнда да Бопаудың берген есептегі мал саны толық берілмеген болуы мүмкін. Бірақ аңызда, архив материалдарында Бопауды барымташы ретінде беріліп тұрғанымен халық арасында, ел арасында оны «Бопау батыр» деп атайды.

Қандай себептермен Бопау батыр атанғанын анықтау үшін зерттеу жұмыстары жалғастырылды. Біріншіден ел арасындағы дауды әділетті шеше алған, айтқанынан қайтпайтын құн дауын өндіре алатын азамат болған. Халық арасындағы мұндай алып қашпа әңгімені мұрағат құжаттарымен анықтау жұмыстары жүргізілді.

Капитан Н.М. Изразцовтың 1880 жылғы 18 қарашадағы «Дополнение к вопросу о «куне» хатында құн төлеу шағымына байланысты билердің өкімі туралы: 1879 жылы 7 қарашадағы Сарқанд төтенше съезінде Сергиополь уезіндегі Мақаншы болысының қазағы Узенбай Курманов Қапал уезіндегі Басқан-Сарқанд болысының қазағы Бекчаин Чингоджинге бір ер адам мен бір әйел адамның құнын өтеу

шағымын түсіреді. Өлім кезінде куәгерлер болмай билердің шешімімен алты қазақ (4 ер адам, 2 әйел адам) жауап берушілердің ішінен талап етушілер таңдалып ант беру ұйғарымын шешті. Таңдалғандардың бесеуі ант берді, біреуі бас тартты. Сол себепті, ер адам үшін 200 жылқы немесе 2000 рубль, әйел адам үшін 50 жылқы немесе 500 рубль болып құнның мөлшері анықталып, билердің анықтауымен Бекчаиннен 416 рубльді алып, Узенбайға беру керектігі шешілді. Яғни, ант бермегенге бір бөлігі тиетіндей. Қапал уезіндегі Жоғарғы Қаратал болысының қазағы Бопау Қарамергенов 1877 жылы сол уездің Биен-Қоянды болысының азаматтары Сексенбай Утегеновке, Хасен Сексенбаевқа және Жылқыбай Бокинге Жоғарғы Қаратал қазағы Бекчоин Ибрагимовты өлтіргені үшін шағым түсірген. Шағым Маман Коикбаев, Стамбек Аксеркин, Былчик Едигип және Чурекбай Сагандыков куәгерлерімен дәлелденді. Сол себепті билердің шешімімен Сексенбай Утегеновтан 200 жылқыны құн өтелімін Бопау жағына шешті. Олардың ішінде 75 жылқы бес жасар, 50 үш жасар биелер, 25 жылқы үш жасар, 25 жылқы екі жасар және 25 бір жылдық құлындар болды [11, 133-134 пп.]. Бопау Қарамергеновтың тарихта осындай атқарған ісі анықталып, Бопаудың «батыр» атануының бір себебінің түйіні шешілді.

Бопаудың батыр атанудың екінші себебі, «Қабылсаның түс көруі» аңызында шапқынға (шайқас-тарға) қатысқаны айтылады. Қаратал өзеніне қытай тарапы көз тігіп, аумақтық дау туғызған кезде Мырза руынан шыққан беделді Жайнақ Темірбеков би әскери қол ұйымдастырып, орыс әскерлеріне қолдау берген. Ел аузындағы ауызша әңгіме бойынша Бопау Қарамергенұлы осындай ұйымдастырылған әскер құрамында болған. Мұндай ауызша әңгіме қаншалықты рас болғандығына көз жеткізу үшін Жайнақ Темірбековке арнайы зерттеу жұмысы жүргізілді.

Жайнақ Темірбеков 1800 жылы дүниеге келген деп есептеледі. Себебі, 1866 жылы подпоручик Бектаир Мирхановтың озбырлықтары үшін Жалайыр елінен аластатуы жөнінен бірнеше азаматтардан ұсыныс жасалған болатын. Сол уақытта тергеуші поручик Черепанов Жайнақ Темірбековтен жауап алғанда, ол өз жасын 66 деп көрсеткен [12, 13-б.]. Демек, ол 1800 жылы дүниеге келсе, Қабылиса (Қабан) жырау мен Қарамерген Тәттібайұлының замандастары болып тұр.

1847 жылдан бастап Жайнақ Темірбеков Мырза руына би. ...Өз жұмысына берілген би, ұлғайған жастағы бола тұра, өжеттілікке толы. Отряд құрамында қайсарлық таныта қызмет атқарады [13, 26-33 пп.]. Жайнақ Темірбековтың би қызметінде 1847 жылдан бастап болғаны, Ресей патшалық әскерінің құрамында қызмет атқарғаны анықталды.

Келесі деректердің бірі ХІХ ғасырдың 60-жылдары жазылған Н.А. Абрамовтың зерттеуінен ұшыратамыз. Оның «Река Қаратал с ее окрестностями» атты зерттеуінде Мырзаның үш бөлікке бөлінетіндігін, Өліке тармағы – 500 үйден, Бәйбіше тармағы – 150 үйден, және аман тармағы – 660 үйден тұратындығын хабарлай отыра, олардың басшысы Жайнақ Темірбеков деп көрсеткен [14, 269-278 бб.]. Н.А. Абрамовтың мәліметі бойынша Жайнақ Темірбеков толығымен Жалайырдың Мырза руына би болып, басшылық еткен.

Зерттеу жұмысы барысында анықтала түсті. 1870 жылы 21 желтоқсанда «Список туземцев, имеющих различные награды от Русского правительства» даярланған құжатта Жайнақ Темірбеков марапаттарының алған себебі былай жазылған: Почетный кафтан 3 разряда за усердие и преданность правительству - 1858 жылы 30 қыркүйекте берілген, тіркеу номері № 303; Похвальный листок за усердие – 1859 жылы 27 қарашада берілген, тіркеу номері № 142; Серебряная большая медаль для ношения на шее за храбрость против китайцев – 1860 жылы 14 қарашада берілген, тіркеу номері № 1488 [15, 10-б.]. Осымен Жайнақ Темірбеков Жетісуда қытай әскеріне қарсы қол жинап, қолдау жасап соғысқаны анықталды.

1850-жылдардың соңы мен 1860 жылдары Жетісуға қытай үстемдігін кенейтуге ұмтылған. Қақтығыс Жетісу өлкесінің басқа аймақтарында болған. Бұл оқиғаның шынайылығына зерттеу жұмыстары жүргізілді. Ресей өзі Жетісу қазақ өлкесін отарлай отырып, шекаралық мәселелерді келісім арқылы шешуге тырысты. Бопау Қарамергенұлы қандай шайқастарға қатысқаны әлі белгісіз болып отыр.

Қабылиса (Қабан) жырау, Қарамерген және Жайнақ би Темірбеков бір-бірімен қалай байланысады. Жалайыр-Мырза шежіресі бойынша Жалайыр ... – Ханқожа – Әлімхан (Әбен) – Мырза – Жапарберлі – Аман – Қожаназар. Қожаназардың бірінші баласы Сәдбеннен – Темірбек – Өтеп – Бек – Жайнақ би тарайды. Қожаназардың екінші ұлы Дәулетбайдан (Ботбай) – Асан – Қабылиса (Қабан) жырау тарқатылады. Қожаназардың бесінші ұлы Апақтан – Тәттібай – Бейсен (Қарамерген) тарқатылған [4, 845-б, 923-б, 1116-б.]. Осы көрсетілген шежіре бойынша бір Қожаназардан тараған ұрпақтар екен.

Бопау Қарамергенұлының батыр атанудың тағы да себебі бар. Бірақ ол оқиға Бопау батырды үйлестіру қиындау. Себебі ол ХІХ ғасырдың аяғында қайтыс болған деп жорамалданады. Ал оқиға 1916 жылы ұлт-азаттық көтерілісі кезінде болған. Жалайырдың ішінде Сыыршы (Байкөбен) руынан тарайтын Сырымбет ата ұрпақтары бар. Казак әскерлері ойран салып, оларды қырғынға ұшыратқан. Ол тарихта

«Сырымбет қырғыны» деп аталады. Осы оқиғадан кейін келесі күні бүгінгі Текелі қаласының түбіндегі Қора ауылына шабуылдаған казактарды Бопая батыр тоқтатып, Сырымбеттерді қырғынға ұшыратқан казактарды да жазаласа керек. Бұл үшінші нұсқа әлі де терең зерттеуді қажет етеді.

Аңыздың жалғасы бойынша Бопая Қарамергенұлын барымташылығы үшін оны жазаламақ болған кезде Апақтың ұрпағы Алпысбай болыс беделін салып, жиі босатып алатын [2, 56-б.]. Алпысбай болыс халыққа танымал 1795-1870 жж. Айдар би Сүйіндікұлының ұлы. Алпысбай Айдарұлы 1858 жылы дүниеге келген [16, 18-б.]. Алпысбай болыс Бопая Қарамергенұлына туыс болғанымен, оны тікелей қолдап немесе қорғаштаған мәліметтер жоқ және сақталынбаған. Бірақ, жанама қол ұшын бергендігі жайлы деректер бар. Аңыз ішіндегі кейіпкер болса да, шынайы өмірде болған би, болыс болып, халық соты қызметтеріне де араласқандығы белгілі, танымал тұлға.

«Айдар би» атты еңбекте Алпысбай Айдарұлының туған жылынан қателік кетуі мүмкін. Ол еңбекте 1858 жылы дүниеге келген деп берілген. Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік Архивіндегі «Дело о выборах на должностных лиц туземной администрации (1876-1878 гг.)» ісінде Қапал уезінің Жоғарғы Қаратал болысының басшылығына 1876 жылғы маусым айындағы сайлауында Алпысбай Айдаров қарсылас үміткер Иренші Тілеубердинді 44 дауыс берушілерден 31 ақ шар жинап, 1876-1878 жж. сайлауды ұтқан. Жасы 32-де деп берілген [17, 95 п.]. Мұнан шығатын қорытынды Айдар бидің туған жылы 1795 деп беріліп, алпыстан асқаннан кейін Алпысбай деп қойылған есім бе? Әлде Айдар бидің туған жылынан да 10-15 жыл айырмашылық кетті ме? Деген сияқты жаңа зерттеу мәселелері туындайды. 1876 жылғы сайлау мәліметіне сүйенетін болса, Алпысбай Айдарұлы 1844 жылы дүниеге келген.

«Отбасы тарихының психологиясы. Шежіремізді зерделеу» еңбегінде «Генеалогияның отбасы тарихына қарсы» атты тақырыбында генеалогия мен отбасы тарихы әртүрлі анықталғанымен мазмұны мен әдістемесінде сәйкестік болады [18, 9-б.]. Айдар би еңбегінде негізгі шежіре дұрыс болғанымен адамдардың туған жылынан қателер кетуі мүмкін. Себебі, XVIII-XIX ғасырлардан бері арнайы берілген немесе сақталып қалған нақты туу куәліктері жоқ.

«Қабылсаның түс көруі» аңызында Бопая Қарамергенұлын барымташылығы үшін оны жазаламақ болған кезде Апақтың ұрпағы Алпысбай болыс беделін салып, жиі босатып алатын деген оқиғасы 1878 жылдың 21 шілдедегі майор Резановтың Жетісу облысының әскери губернаторына жазған рапорты анықтап отыр. Рапортта: «Жоғарғы Қаратал болысындағы Бопая Қарамергенов мал ұрлығын жасауы, өз жағдайын пайдалана отырып, басқа рулардан аталастарының қызмет орны күштілігі мен байлығы жағынан қуаттылығын пайдаланып, қолдауына сүйенеді. Оның ұрлығына толық сенімділік съездердегі түскен көп арыздандан белгілі. Қарамергеновтың руына жатпайтындар оны Сібірге жер аударуды сұраған. Тәжірибеге байланысты мұндай күшті шараны қолданбай, оны бір рудан басқа білмейтін руға ауыстыруды жөн санаған. Яғни, Арасан болысындағы Найман руына ауыстыруды өтінген [10, 1 п.]». Аңыздағы Алпысбай Айдарұлы барымташылығы үшін Бопая Қарамергенұлына өз ағайын-туыстарымен қалай көмек бергені де, қолдау бергені де мұрағат құжаттарымен дәлелденіп отыр.

Бопая Қарамергенұлының жиі барымташылыққа барып, туыстарының жиі көмек беруі де оларға оңайға түскен жоқ. Себебі, 1867 жылы Қапал уезі Жетісу облысының құрамына енбей тұрып, 1856 жылы Семей облысы Алатау округі құрамында болған кезде, 1862 жылы 25 желтоқсанда Сібір комитетінің Алатау округін басқару туралы ережесінде: № 41. Үлкен Орданың казактары Алатау округінің аумағында барымта, адам өлтіру, тонаушылық жасағандары үшін, сонымен қатар басшылыққа бағынбай және опасыздық жасағандар, берілген мәліметтер бойынша Батыс Сібір генерал губернаторының қарастырылуымен жазаланады деп берілген [19, 64-65 пп. арты]. Жоғарыда майор Резанов айтқандай басқа рулардан аталастарының қызмет орны күштілігі мен байлығы жағынан қуаттылығын пайдаланып, қолдауына сүйенеді деп. Мұндай жағдай ұзаққа созылған жоқ. Болыс болып отырған туыстарына да түрлі айыптар жазылып, үстілерінен шағымдар түсті. Ол шағымдар Тікелей Бопая Қарамергенұлының әрекеттеріне байланысты емес, қызметтегі туыстарына қатысты болды.

Бопая Қарамергеновтың туыстарынан беделді болыс басшысы Алпысбай Айдаровты қызметінен босату ұмтылысынан басталды. 1878 жылы 6 наурызда майор Резанов № 630 тіркелген баяндамасы бойынша № 1 ауылдың қазағы қосымша 20 тиыннан салық жинағандығы жөнінде арызданған болатын. № 1, 2, 3, 4, 8 және 9 ауылдың старшиндары әр шаңырақтан 20 тиыннан жинап, жалпы сомасы 235 сом 20 тиын болатын қаржыны болыс басшысы Алпысбай Айдаровқа жинап берген. Куәгерлер ретінде старшиндар мен казактар деп мынадай тізім берілген: Мамбет Коипов, Кангай Куатов, Есенали Кебеков, Бейбіт Лебаев, Идеберген Каипов, Наурызбай Сазанбаев, Утеп Қыстабаев, Кашкын Бокчиев, Мишинбай Суанов, Ильтенбай Битыкбаев, және басқалар. № 2 ауылдан Ниязбек Кубентаев. Ол қаржыны халыққа, жол жөндеуге деген сияқты жинаған. Мұндай ақша жинау заңсыз болып табылады. Сол себепті Жетісу

облысының әскери губернаторына Алпысбай Айдаровты болыс басқарушы қызметінен босатып, оның орнына үміткер Буронтай Бутембаевті ұсынып, Алпысбай Айдаров барлық қаржыны келер жылы қазынаға құюды өтінген [20, 1-2 пп.]. Бұл баяндамамен іс тоқтап қалмады. Болыс басшысы Алпысбай Айдаров өзін ақтап, мәселе 1890 жылға дейін созылды. XIX ғасырдың аяғында XX ғасырдың басында басқа да сайлауларға түскенде, үстінен сот ісі қозғалмаған деген жазбалары бар.

1881 жылы № 3387 сот арыз-талабы бойынша аралық сот шешімімен Асылбек Қарамергеновтен 100 сом (рубль) және бір жылқыны өтеу туралы арызданушының есебіне шешкен. Бұл мәселені әскери губернаторға баяндап берген подполковник Резанов болатын. Мұндай жағдайға Жоғарғы Қаратал болысының қазағы Асылбек Қарамергенов бұл үкіммен келіспей, билердің бұл қабылдаған шешімінен бас тартуды ұсынды [21, 6 п.]. Асылбек Қарамергенов Бопану Қарамергеновтың туған інісі. Қапал уезінің басшысы ретінде Резанов Қожаназар ұрпақтарының қуаттылығын өте жақсы білді.

«Қабылсаның түс көруі» аңызының соңы Бопандың Асан ата ұрпағы Тезекбайды Қабылиса (Қабан) жыраудың бейігіне шырақшысы етіп қойған. Ал соңғы реттелген, қайта жинақталған 2024 жылғы Дәулетбай ата ұрпақтарының шежіресінен Тезекбай табылмады. П.П. Румянцевтің басшылығымен 1910 жылы Жетісу облысына статистикалық зерттеу жұмыстарын жүргізіп, жинақталған материалдардың ішінен Дәулетбай ата ұрпақтары Қапал уезінің Сыпатай болысында тұрған. Олар руын Мырза деп қана жазылған. Олардың ішінен Тезекбай Сырымбет есімді азамат табылды [9, 82 б.]. Бірақ, Олар өзін Дәулетбай немесе Асан деп бөліп көрсетпегендіктен нақты шырақшы Тезекбай осы деп айту қиын. Бірақ, Жалайырлардың Мырза ататек шежіресінде де Тезекбай Сырымбет деген есімді азамат жоқ. Сондықтан Тезекбай Сырымбет болашақта терең зерттеуді қажет етеді.

Қазақ фольклоры XX ғасырдың екінші жартысынан бастап кеңінен зерттеле бастады. Қазақ халқының ертегілерін жинақтаумен, оларды жариялаумен айналысқан Ресей ғалымы – А. Васильев. Ол жинақтап, жариялаған 23 қазақ ертегілерінің 13 үлгісі қазақ ертегілері жинағына басылып, көпшілік оқырман қауымға ұсынылды. Бірақ оның ішінен Қарамерген ертегісі кездеспейді.

1874 жылы Верныйға (Алматы) Н.Н. Пантусов келіп, Жетісу облыстық басқармасынан үлкен қызметке ие болып, әкімшілік комиссияларды, барлық оқу мекемелерін, кітапханаларды, типографияларды басқарып, сонымен қатар Түркістан және Жетісу статистикалық комитеттерінің мүшесі болып, қазақ билерінің съездерін басқарды. 1889 жылы Мәскеу археологиялық қоғамының, 1896 жылдан Орыс императорлық археологиялық қоғамының мүше-қызметкері болды. Осы уақытта археологиялық, филологиялық, этнографиялық мәліметтер жинақтаумен айналысады.

Н.Н. Пантусовтың этнографиялық зерттеу барысында «Қарамерген» ертегісі XIX ғасырдың аяғында қағаз бетіне жазылып, сол уақытта Түркістан генерал губернаторлығына қарасты Жетісу облысындағы Қапал уезінің тұрғындарынан жазып алынды. Қарастыратын мәселе «Қарамерген» есімді Апақ атаның ұрпағы яғни Қарамерген Тәттібайұлы Қапал уезінің Жоғарғы Қаратал болысының тұрғыны. Жоғарыда айтылған «Қабылсаның түс көруі» аңызының кейіпкерлері «Қарамерген», «Қабылиса (Қабан) жырау», Бопану Қарамергенұлы, Алпысбай би Айдаров және Тезекбай Қапал уезінің тұрғындары. Қарамерген ертегісі мен «Қабылсаның түс көруі» аңызын салыстырмас бұрын, Қарамерген ертегісінің жарық көруіне тоқталған жөн.

XIX ғасырдың аяғында баспада «Қарамерген» ертегісі ұзақ жатып қалып, 1901 жылы 22 мамырда кітапты басуға Санкт-Петербург қаласынан рұқсат беріледі. Кітап 1901 жылы Қазан қаласында «Материалы к изучению казак-киргизского наречия. Выпуск третий. Киргизская сказка о Кара-Мерген (текст, транскрипция и перевод) деген атаумен жарық көреді. Оны үшінші басылым деп шығарды [22]. Мұнда кітап үшінші рет басылып тұр дегендей түсінбеу керек. Кітап үшінші кезекте басылып тұр, яғни үшінші кітап деп түсінген дұрыс. «Қарамерген» ертегісі үш түрлі мәтінмен берілген, алғашқысы араб әліпбесімен жазылған қазақ тіліндегі төте жазу мәтіні. Екіншісі кириллица әліпбесіне кейбір қазақ тіліндегі әріптерді шартты түрде келтіріп, қазақ тілінде орыс транскрипциясы деп мәтінді ұсынған. Ал соңғы үшінші мәтін таза орыс тіліне аударылып берілген.

«Қарамерген» ертегісі былай басталады екен: «Бұрынғы өткен заманда қазақ жұртының бір Қарамерген деген кісісі болыпты. Өзінің дәулеті жоқ, және перзенті жоқ екен. Мергендікпен бұғы атып мүйізін, құлан атып саурысын, әртүрлі аң атып, терісін сатып, жан сақтайды екен...» [22, 5-б.]. Мұнда бас кейіпкердің есімі Қарамерген екені белгілі. Ары қарай ертегі қиял-ғажайыпқа толы. Жетісу қазақтарының таным түсінігін айқындайды. Мұнда Қарамерген жалғыздықпен күн кешіп, ел-мекендерден, еш адам жоқ алыс жерге кетуге бел буған.

«Қабылсаның түс көруі» аңызы мен «Қарамерген» ертегісінің ұқсастығы біріншіден – олардың есімдері «Қарамерген», екіншіден – перзент сүюі, үшіншіден аңыз бен ертегі Қапал уезінен шығып тұр.

Ертегінің аяғында пері әйелдің Қарамергенге алтын бесікпен бала сыйлауы. Ол баламен ауылға келіп, басқа қызға үйленіп, ол қыз дүниеге ұл алып келеді. Ол ел басқарған хан болады. Періден туған бала жас күнінде көз тиіп дүниеден қайтты деп ертегі аяқталады.

«Қарамерген» ертегісін «Қабылсаның түс көруі» аңызымен салыстырғанда зерттеуші Н.Н. Пантусовтың ертегіні қағазға түсірген уақытқа дейін өте көп, қиял-ғажайып өзгерістерге ұшырап кеткен. Академик С.А. Қасқабасов «Мәселен, бір ғана Қарамерген ертегісінен 80-нен астам осындай «жаңсақтық» табылды. Көптеген ертегілер әдеби әрлеуден өткен, соның салдарынан ауызекі тілде болатын құнарлы бояулар солғын тартып, ескі қолданыстағы сөйлемдердің жүйесі, құрылысы, стилі бұзылған» [23, 6-б.], - деп пікірін айтты.

Н.Н. Пантусовтың Жетісу өлкесінде археологиялық, филологиялық, этнографиялық мәліметтерді жинақтаумен айналысқаны белгілі. Түркістан және Жетісу статистикалық комитеттерінің мүшесі болып, қазақ билерінің съездерін басқарғаны да мәлім. Осы уақытта Айдар би Сүйіндікұлының ұлы Алпысбай би Айдарұлымен де өте жақын қарым-қатынаста болып, оны өте жақсы білген. Қарамерген Тәттібайұлы мен Бопану Қарамергенұлы Алпысбай бидің өте жақын туысы. Н.Н. Пантусов «Қарамерген» ертегісін қағаз бетіне түсіріп алғанда, оған анықтау жұмысын жүргізбеген болу керек. Себебі, Н.Н. Пантусов «Қабылсаның түс көруі» аңызын жіберіп алған сияқты.

Қарамерген ертегісі жазушы баспасынан 1971, 1979, 1980 жылдары қайтадан орыс тілдерінде жарық көрді. 1986, 2000 жылы Жазушы баспасынан қазақ тілінде жарық көрді. 2011 жылы Бабалар сөзі: жүз томдықтың 74-томында «Қиял-ғажайып ертегілер» бөлімінде басылып шықты.

Қазақ әдебиеті тарихының фольклорлық кезеңінде С. Сейфуллин де өз пікірін айтып кеткен. «Қара мерген», «Құла мерген» және «Сұр мерген» - аңшылық замандағы күштілер ретінде дәріптеліп, арман, үлгі болып келген батырлар. Соның ішінде «қара мергендер» алысқан «Жалмауыз кемпірлер», «жезтырнақтар», «жалғыз көзді дәулермен» ескіліктегі аңшылықпен тіршілік қылған көшпелі жұрттың санасындағы ардақтаулар болып табылған [24, 89-90 бб.].

Қабылса жырау, Қарамерген Тәттібайұлы, Бопану батыр Қарамергенұлы, Жайнақ би Бекұлы Темірбеков, Әбіш Бопануұлы, Асылбек Қарамергенұлы және Тезекбай Сырымбет «Қабылсаның түс көруі» аңызы мен «Қарамерген» ергісіне тікелей және жанама қатыстылығы қай аумақта, қай әкімшілік жерлерге қатысы, бар деген сұрақтар туындайды. 1856 жылға дейін Жетісу өңірінің жартысы Ресей империясының басқару аймағына еніп, қазақтардың Үлкен Орда (Ұлы жүз Ордасы) Приставтығы болып, оқиға алдымен осында өрбиді.

1856 жылдың 3 қарашасында Үлкен Орда Приставтығы Алатау округі болып атауы өгертіледі де олар бірнеше болыстардан құралды [25, 973-б.]. Бұл кезеңде Алатау округі Семей облысының құрамына енді.

1867 жылы Семиречье (Жетісу) облысы құрылып, құрамына 6 уез енді. Олар Верный, Жаркент, Қапал, Лепсі, Пішпек және Пржевальск. Облыс 1867-1882 жж. Түркістан генерал губернаторлығының құрамында болып, 1882-1899 жж. Дала генерал губернаторлығының құрамына берілді. 1899 жылдан қайтадан Түркістан генерал губернаторлығының құрамына енді. Егер Қапал уезінің болыстарына тоқталатын болсақ, Бұл оқиғаның болған аймағын тереңдете қарағанда Алатау округіне дейін Мырза немесе Жалайыр болысында деп айтылса, 1867 жылғы реформадан кейін Жоғарғы Қаратал мен Тау Жалайырлары болысында болып жатты. 1872 жылы шаңырақ санақтары жүрген соң болыстар өз ара біртіндеп бөліне бастады.

Памятная книжка и адрес-календарь Семиреченской области на 1900 год кітапта Қапал уезіндегі болыстардың саны 16 ғана болған: 1. Ак-Ичкинская, 2. Алтын-Эмельская, 3. Андасовская, 4. Арасанская, 5. Балгалинская, 6. Биен-Куяндинаская, 7. Верхне-Каратальская, 8. Горно-Джалаирская, 9. Или-Балхашская, 10. Кучуковская, 11. Кульдей-Джумаевская, 12. Нижне-Каратальская, 13. Тазская, 14. Чийская, 15. Чулаковская және 16. Южно-Прибалхашская [26, 105-б.].

Қапал уезінде әкімшілік басқаруында өзгерістер жүріп, арада үш жыл өте салысымен 1903 жылы болыстардың саны жиырмаға жетті. Олар 1. Арасанская, 2. Андасовская, 3. Алтын-Эмельская, 4. Ак-Ичкинская, 5. Биен-Куяндинаская, 6. Балгалинская, 7. Баскан-Сарканская, 8. Биен-Аксуйская, 9. Верхне-Каратальская, 10. Горно-Джалаирская, 11. Или-Балхашская, 12. Кучуковская, 13. Кульдей-Джумаевская, 14. Нижне-Каратальская, 15. Нижне-Аксуйская, 16. Сарытавская, 17. Тазская, 18. Чулаковская, 19. Чийская, 20. Южно-Прибалхашская [27, 105-б.]. Мұндай әкімшілік басқару жүйесінде ХХ ғасырдың басында және Кеңес өкіметінің орнауымен жиі өзгерістерге ұшырап отырды. Сондықтан, ғылыми-зерттеу барысында мұрағат құжаттары түрлі қорларға бөлініп кетуінің де негізгі себептері сонда.

Талқылау.

«Қабылисаньң түс көруі» аңызы жан-жақты зерттеліп, оның кейіпкерлері Қарамерген, Қабылиса жырау, Бопая Қарамергенұлы, Алпысбай Айдарұлы және шырақшы Тезекбай жілтізбелік жағынан ғана анықталып қойған жоқ, сонымен қатар шежірелік (генеалогия) тұрғысынан, әкімшілік-аумақтық тұрғысынан да қарастырылды. Кейіпкерлердің шанаы өмірде болғандығы анықталып, дәлелденді.

Аңыздың ішіндегі оқиғалардың үйлесін тұстары мен үйлеспейтін тұстарынада зерттеу жұмыстары Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік Архивіндегі құжаттар мен материалдар негізінде жүргізілді. Қарамерген – аңыз, ертегісі және ақиқатына зерттеу жұмыстары жүргізілер алдында 2022 жылы алғашқы басылым, 2023 жылы екінші басылыммен Мырза руы (тайпасы) ұрпақтарының шежіресі жинақталып, ол толықтырылып «Қазақ ұлты. «Жалайыр – «Мырза» ататек шежіресі» атты еңбек жазылды. Соның ішінде Апақ ата ұрпақтарының шежіресі ерекше көбірек толықты. «Қабылисаньң түс көруі» аңызын зерттеуде оң нәтиже берді.

Аңызды зерттеу барысында Қабылиса жыраудың шежіресіне келгенде, оның толық жазылмағандығы, ұрпақтарының шежіресінде қателер бар екендігі анықталып, 2023-2024 жылдары шежірені қайта жинақтау жұмысы жүргізіліп, шежіре толықтырылып, кеткен қателер түзетіліп, 2024 жылы «ДӘУЛЕТБАЙ» ата ұрпақтарының шежіресі қазақ, ағылшын және орыс тілдерінде жарық көрді. Шежіренің үш тілде жазылу себебі, шежірені халықаралық деңгейде бұқара қызығушылық танытқан зерттеушілер мен оқырмандарға түсінікті және қол жетімді болу үшін мақсат қойылды.

Қорытынды.

Қорытындылай келгенде, «Қабылисаньң түс көруі» аңызын тереңдетіп ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижесінде, жылтізбелік тұрғыдан Қарамерген мен Қабылиса жыраудың құрдас бола алмай замандас бола алатындығы, Бопаядың Қарамерген отбасында жалғыз бала емес екендігі, оның шежіре бойынша анықталғандығы, Бопаядың барымташылықтарға жиі қатысып, оның жазаланғандығы мұрағат құжаттарымен дәлелденгендігі, статистикалық мәліметтердің негізінде Қарамерген мен Бопаядың әлеуметтік жағдайлары анықталды. Олардың бүгінгі ұрпақтарымен тікелей және кері байланыстар арқылы аңызды, оқиғаны, шежірені, жылтізбелерді анықтау жұмыстары жүргізілді. Аңыздың өмірде шынайы болғандығын, оның ақиқат екеніне көз жеткізілді. «Қарамерген» ертегісімен салыстыру жұмыстары да қарастырылып, аңызбен ұқсастық туғызған тұстары да зерттелді. Ғылыми-зерттеу жұмыстары үдерісінде тек жылтізбелігі ғана емес, аумақтық және этнографиялық маңыздылығы да басшылыққа алынды. Зерттеу барысында туыстарының да мәліметтері мұрағат құжаттары, статистикалық материалдары, шежірелік анықтамалығы ұсынылды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Stambovsky Ph. Myth and the Limits of Reason. Amsterdam-Atlanta GA, Rodopi, 1996. 133 p.*
2. *Қабан жырау. Алтын қазық: өлеңдер, айтыстар мен аңыздар. Алматы, 1993, 176 б.*
3. *Қазақ ұлты. «Жалайыр – «Мырза» ататек шежіресі. Бас құрастырушы: Айнақұлов Дәурен Жұмабайұлы. – Алматы: «Үш Қиян», 2022 ж. 1320 б.*
4. *Қазақ ұлты. «Жалайыр – «Мырза» ататек шежіресі. Бас құрастырушы: Айнақұлов Дәурен Жұмабайұлы. – Алматы: «Үш Қиян», 2023 ж. 1404 б.*
5. *Бұлдыбай А.С. Қабан (Қабылиса) жырау. Алматы: «ASPAN» баспасы, 2023. – 256 б.*
6. *Айнақұлов Д.Ж. «ДӘУЛЕТБАЙ» ата ұрпақтарының шежіресі. Алматы: «Үш Қиян», 2024. – 224 б.*
7. *ҚР ОМА. 44-қ., 1-т., 32007-іс, 300 п. Спски юртовладельцев 13-ти волостей Капальского уезда.*
8. *ҚР ОМА. 44-қ., 1-т., 31600-іс, 187 п. О выборах должностных лиц туземной администрации в Капальском уезде.*
9. *Материалы по обследованию туземного и русского старожильческого хозяйства и землепользования в Семиреченской области. Собранные и разработанные под руководством П.П. Румянцева. Т. II. Капальский уезд. Киргизское хозяйство. С. Петербург, 1913. 900 с.*
10. *ҚР ОМА. 44-қ., 1-т., 32741-іс, 7 п. О перечислении киргиза Капальского уезда Бопая Карамергенова из Джалаирского в Найманский род за постоянные воровство.*
11. *ҚР ОМА. 64-қ., 1-т., 4236-іс. 167 п. Дело о собраний сведений подполковниками Мстесицыным и Изразцовым о народных обычаях в Семиреченской области.*
12. *ҚР ОМА. 3-қ., 1-т., 609-іс, 20 п. Дело об исключении из общества Джалаировских казахов подпаручика Бектаира Мирзы Мирхамитова.*
13. *ҚР ОМА. 3-қ., 1-т., 424-іс, 54 п. Дело о награждении казахов и киргиз – ценными подарками за участие в боях за взятие с. Токмак и Пишпек.*

14. Абрамов Н.А. Река Каратал с ее окрестностями. // Записки Императорского Русского Географического общества. Т.1. – СПб., 1867. – 271 с.
15. ҚР ОМА. 44-қ., 1-т., 47-іс, 36 п. Спски туземцам имеющим награды от Русского Правительства.
16. Шаяхметұлы Б. Айдар би және оның ұрпақтары туралы. Алматы: - «Астана Медиа Пресс» баспасы, 2010. – 258 б.
17. ҚР ОМА. 44-қ., 1-т., 82-іс, 233 п. Дело о выборах на должностных лиц туземной администрации (1876-1878 гг.).
18. Moore S., Rosenthal D., Robinson R. The Psychology of Family History. Exploring Our Genealogy. 2020, Taylor & Francis, 136 p.
19. ЦГИАЛ. 1265-қ., 11-т., 173-іс. 1862 г. декабря 25. – Из положения Сибирского комитета об управлении Алатавским округом. Көшірме.
20. ҚР ОМА. 44-қ., 1-т., 32 807-іс, 61 п. Дело об удалении от должности Волостного Управителя Верхне-Каратальской волости Алтысбая Айдарова незаконно собирания денег.
21. ҚР ОМА. 44-қ., 1-т., 33456-іс, 16 п. Дело по прошению киргиза Верхне-Каратальской волости Асылбека Карамергенова об отмене решения биев.
22. Пантусов Н.Н. Материалы к изучению казак-киргизского наречия. Выпуск третий. Киргизская сказка о Кара-Мерген (текст, транскрипция и перевод). Казань, Типо-литография императорского университета. 1901. 36 с.
23. Бабалар сөзі: жүз томдық. Қиял-ғажайып ертегілер.– Астана: Фолиант, 2011. Т.74. – 432 б.
24. Сейфуллин С. Шығармалар: 6 томдық. Алматы, 1964. 6-т.
25. Полное собрание законов Российской империи. т. XXXI, № 31095. – 1110 с.
26. Памятная книжка и адрес-календарь Семиреченской области на 1900 год. Верный : Тип. Семиреченского Областного Правления, 1900. – 145 с.
27. ҚР ОМА. 44-қ., 1-т., 23050-іс, 19 п. Дело по переучету кибиток кочевого населения области на трехлетие 1904-1906 гг.

References:

1. Stambovsky Ph. Myth and the Limits of Reason. Amsterdam-Atlanta GA, Rodopi, 1996. 133 p.
2. Qaban jyrau. Altyn qazyq: olender, aitystar, men anyzdar [Qaban jyrau. Golden stake: poems, aityses and legends]. Almaty, 1993, 176 b.
3. Qazaq ulty. «Jalair – «Myrza» atatek shejiresi. Bas qurastyrushy: Ainakulov Dauren Zhumabayuly [Kazakh nation. “Zhalair – “Myrza” - genealogy of ancestors. Main compiler: Ainakulov Dauren Zhumabayuly]. – Almaty: «Ush Qiyan», 2022 j. 1320 b.
4. Qazaq ulty. «Jalair – «Myrza» atatek shejiresi. Bas qurastyrushy: : Ainakulov Dauren Zhumabayuly [Kazakh nation. “Zhalair – “Myrza” - genealogy of ancestors. Main compiler: Ainakulov Dauren Zhumabayuly]. – Almaty: «Ush Qiyan», 2023 j. 1405 b.
5. Buldybai A.S. Qaban (Qabylysa) jyrau [Kaban (Kabylysa) jyrau]. Almaty: «ASPAN» baspasy, 2023. – 256 b.
6. Ainaqulov D.J. «DAULETBAI» ata urpaqtarynyn shejiresi [Genealogy of descendants of “DAULETBAI”]. Almaty: «Ush Qiyan», 2024. – 224 b.
7. QR OMA. 44-q., 1-t., 32007-is, 300 p. Spiski urtovladeltsev 13-ti volostei Kapalskogo uezda [Lists of yurt owners of 13 volosts of Kapalsky uezd].
8. QR OMA. 44-q., 1-t., 31600-is, 187 p. O vyborah doljnosnyh lyts tuzemnoi administratsii v Kopalskom uezde [On the election of officials of the native administration in Kopalsky district].
9. Materialy po obsledovaniyu tuzemnogo i russkogo starozhilcheskogo hozyaistva i zemlepolzovaniya v Semirechenskoj oblasti. Sobrannyye i razrabotannyye pod rukovodstvom P.P. Rummyantseva. T. II. Kopalskii uezd. Kirgizskoe hozyaistvo. [Materials on the survey of native and Russian old-timers economy and land use in the Semirechensk region. Collected and developed under the leadership of P.P. Rummyantseva. T. II. Kopalsky district. Kyrgyz economy.] S. Peterburg, 1913. 900 s.
10. QR OMA. 44-q., 1-t., 32741-is, 7 p. O perechislenii kirgiza Kopalskogo uezda Bopau Karamergenova iz Jalairskogo v Naimanskii rod za postoyannyye vorovstvo [On the transfer of the kyrgyz of Kopalsky uezd Bopau Karamergenov from Jalair to the Naiman clan for constant theft].
11. QR OMA. 64-q., 1-t., 4236-is. 167 p. Delo o sobranii svedenii podpolrovniki Mstesitsynym i Izraztsovym o narodnyh obyayah v Semirechenskoj oblasti [The case of the collection of information by Lieutenant Colonels Mstesitsyn and Izraztsov about folk customs in the Semirechensk region].

12. QR OMA. 3-q., 1-t., 609-is, 20 p. Delo ob isklyuchenii iz obschestva Jalairovskikh kazahov podparuchika Bektaira Mirzy Mirhamitova [The case of the exclusion of Bektair's sub-couple Mirza Mirkhamitov from the Jalaiyr Kazakh society].

13. QR OMA. 3-q., 1-t., 424-is, 54 p. Delo o nagrajdении kazahov i kirgiz – tsennymi podarkamy za uchastie v boyah za vzyatie s. Tokmak i Pishpek [The case of rewarding the Kazakhs and Kyrgyz with valuable gifts for participating in the battles for the capture of the village. Tokmak and Pishpek].

14. Abramov N.A. Reka Karatal s ee okrestnostiamy. // Zapysky Ymperatorskogo Ruskogo Geografycheskogo obschestva [The Karatal River with its surroundings. // Notes of the Imperial Russian Geographical Society.]. T.I. – SPb, 1867. – 271 p.

15. QR OMA. 44-q., 1-t., 47-is, 36 p. Spiski tuzemtsam imeyuschim nagrody ot Russkogo Pravitelstva Russkogo Pravitelstva [Lists of natives who have received awards from the Russian Government].

16. Shayahmetuly B. Aidar bi jane onyng urpaqtary turaly [Aidar bi and about his descendants]. Almaty: - «Astana Media Press» baspasy, 2010. – 258 b.

17. QR OMA. 44-q., 1-t., 82-is, 233 p. Delo o vyborah doljnosnyh lyts tuzemnoi administratsii (1876-1878 gg.) [The case of elections for officials of the native administration (1876-1878)].

18. Moore S., Rosenthal D., Robinson R. The Psychology of Family History. Exploring Our Genealogy. 2020, Taylor & Francis, 136 p.

19. CGIAL. 1265-q., 11-t., 173-is. 1862 g. dekabrya 25. – Iz polojeniya Sibirskogo komiteta ob upravlenii Alatauokrugom. Koshirme. [From the regulations of the Siberian Committee on the management of the Alatau district. Copy.].

20. QR OMA. 44-q., 1-t., 32 807-is, 61 paraq. Delo ob udalenii ot doljnosti Volostnogo Upravityelya Verhne-Karatalskoi volosti Alpysbaya Aidarova za nezakonno sobiraniya deneg [The case of the removal from office of the Volost Manager of the Upper Karatal Volost Alpysbaey Aidarov for illegally collecting money].

21. QR OMA. 44-q., 1-t., 33456-is, 16 paraq. Delo po prosheniyu kirgiza Verhne-Karatalskoi volosti Asylbeka Karamergenova ob otmene resheniya biev [The case is based on the petition of the Kyrgyz of the Upper Karatal volost Asylbek Karamergenov to cancel the decision of the biys].

22. Pantusov N.N. Materyaly k izucheniyu kazak-kirgizskogo narechiya. Vypusk tretii. Kirgizskaya skazka o Kara-Mergen (tekst, transkriptsiya i perevod) [Materials for the study of the Kazak-Kyrgyz dialect. Issue three. Kyrgyz fairy tale about Kara-Mergen (text, transcription and translation)]. Kazan, Tipografiya imperatorskogo universiteta. 1901. 36 s.

23. Babalar sozi: juz tomdyq. Qyal-gajaiyp ertegiler.– Astana: Foliant, 2011. T.74. – 432 b.

24. Seifullin S. Shygarmalar: 6 momdyq [Essays. Volume 6]. Almaty, 1964. 6-t.

25. Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii [Complete collection of laws of the Russian Empire.] m. XXXI, № 31095. – 1110 s.

26. Pamyatnaya knijka i adres-kalendar Semirechenskoi oblasti na 1900 god. [Memorial book and address-calendar of the Semirechensk region for 1900.]. Vernyi: Tip. Semirechenskogo oblastnogo Pravleniya, 1900. – 145 s.

27. QR OMA. 44-q., 1-t., 23050-is, 19 p. Delo po pereuchetu kubitok kochevogo naseleniya oblasti na trehletie 1904-1906 gg. [The matter of re-registering the tents of the nomadic population of the region for the three-year period 1904-1906.].

А.А. Каратаев*¹, А.К. Токсанбаев²

¹Научный сотрудник, Научный институт изучения Улуса Джучи, Астана, Республика Казахстан
E-mail: adilbek.karatayev.93@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0000-6264-642X>

²PhD, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Алматы, Республика Казахстан
E-mail: adilbek.karatayev.93@gmail.com

КЛЮЧЕВАЯ РОЛЬ ПРИСЫРДАРЬИНСКОГО РЕГИОНА В ЭТНОГЕНЕЗЕ КАЗАХСКОГО НАРОДА

Аннотация

Вопрос соотношения политической и этнической истории казахского народа является довольно актуальным вопросом, поскольку история племен, составивших казахский народ и история династии урусидов имела мало общего в XV–XVI в.в. Целью и задачами являются рассмотрение проблемных вопросов этногенеза казахов с точки зрения географической истории населения, а также выдвигание новой гипотезы об экономико-географических факторах, приведших к образованию казахского этноса. *Материалы и методы.* В качестве материалов использованы труды «Михман-наме-йи Бухара» Фазлаллаха ибн Рузбихана, «Маджма аль-гараиб» аль-Балхи, а также предания об Алаша хане. *Результаты.* Была установлена ключевая роль зимовок племен в долине Сырдарьи и присырдарьинских городов, в этногенезе казахского народа. Наличие летонок в трех разных частях восточного Дешт-и Кипчака, в свою очередь, сыграло роль в разделении данной общности племен на три группы, которые стали основой для жузов. *Выводы.* В результате установления урусидами власти в Присырдарьинском регионе, политоним «казах» стал этнонимом подвластного населения, и, тем самым, политическая и этническая истории казахов обрели однонаправленное движение.

Ключевые слова: Сырдарья, Улус Джучи, Могулистан, Казахское ханство, Дешт-и Кипчак, могулы, Тимуриды.

Для цитирования: Каратаев А.А. Ключевая роль Присырдарьинского региона в этногенезе казахского народа

Благодарности: Работа выполнена при финансовой поддержке Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (ИРН № BR18574101).

А.А.Каратаев*¹, А.К.Токсанбаев²

¹Ғылыми қызметкер, Жошы Ұлысын зерделеу ғылыми институты, Астана, Қазақстан Республикасы
E-mail: adilbek.karatayev.93@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0000-6264-642X>

²PhD, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы
E-mail: adilbek.karatayev.93@gmail.com

СЫРДАРИЯ Өңірінің қазақ халқының этногенезіндегі басты рөлі

Аңдатпа

Қазақ хандығының саяси тарихы мен этникалық тарихының арақатынасы мәселесі - өзекті мәселе болып табылады, өйткені қазақ халқын құрған тайпалардың тарихы мен урусидтер тарихы XV-XVI ғасырларда аз уақыт ортақ болған. *Зерттеудің мақсаттары мен міндеттері.* Бұл зерттеудің мақсаты мен міндеттері халықтың географиялық тарихы тұрғысынан қазақтар этногенезінің проблемалық мәселелерін қарау, қазақтардың этникалық және саяси тарихы арасындағы қайшылықтарды шешуге тырысу, сондай-ақ қазақ этносының қалыптасуына алып келген экономикалық-географиялық факторлар туралы жаңа гипотеза ұсыну болып табылады. *Материалдар мен әдістер.* Материалдар ретінде Фазлаллах ибн Рузбиханның "Михман-наме-йи Бұхара", әл-Балхидің "Маджма әл-гараиб" еңбектері, сондай-ақ Алаша хан туралы аңыздар пайдаланылды. *Нәтижелер.* Зерттеу нәтижесінде Сырдария маңы қалаларындағы тайпалардың қыстауының, қазақ халқының этногенезіндегі шешуші рөлі анықталды. Шығыс Дешті Қыпшақтың үш түрлі бөлігінде жайлаулардың болуы, өз кезегінде, осы тайпалар қауымдастығын

жүздерге негіз болуда маңызды рөл атқарды. *Қорытындылар.* Урусидтердің Сырдария өңірінде билік орнатуы нәтижесінде "қазақ" политонимі бағынышты халықтың этнониміне айналды, осылайша саяси және этникалық тарихы бір бағытты қозғалысқа ие болды.

Кілт сөздер: Сырдария, Жошы Ұлысы, Моғолстан, Қазақ хандығы, Дешті Қыпшақ, моғұлдар, Тимуридтер.

Дәйексөз үшін: Қаратаев Ә.Ә. Сырдария өңірінің қазақ халқының этногенезіндегі басты рөлі.

Алғыс: Жұмыс Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржылық қолдауымен орындалды (ЖРН № BR18574101).

A.A.Karatayev*¹, A.K.Toxanbayev²

¹ *Research Associate, Institute for the Study of Ulus Jochi, Astana, Republic of Kazakhstan*

E-mail: adilbek.karatayev.93@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0000-6264-642X>

² *PhD, Al-Farabi Kazakh National State University, Almaty, Republic of Kazakhstan*

E-mail: adilbek.karatayev.93@gmail.com

KEY ROLE OF THE PRISYRDARYA REGION IN THE ETHNOGENESIS OF THE KAZAKH PEOPLE

Abstract

The question of the correlation between the political and the ethnic history of the Kazakh people is a rather topical issue, since the history of the tribes that made up the Kazakh people and the history of the Urusid dynasty had little in common in the XV-XVI centuries. *Aims and objectives of the study* are to examine the problematic issues of the ethnogenesis from the point of view of the geographical history and to attempt to resolve the contradictions between the ethnic and political history of the Kazakhs. *Materials and methods.* The works "Mihman-name-i Bukhara" by Fazlallah ibn Ruzbihan, "Majma al-gharaib" by al-Balkhi, as well as legends about Alasha-khan were used as materials. *Results.* As a result of the study, the key role of the wintering grounds of the tribes in the Syrdarya valley in the ethnogenesis of the Kazakh people was established. The presence of summers in three different parts of the eastern Desht-i Kipchak, in turn, played a role in the division of this community of tribes into three groups, which became the basis for the zhuzes. *Conclusions.* As a result of the Urusids' establishment of power in the Prisyrdarya region, the polytonym "Kazakh" became the ethnonym of the subordinate population, and thus, the political and ethnic history of the Kazakh people acquired unidirectional movement.

Keywords: Syr Darya, Ulus Jochi, Mogulistan, Kazakh Khanate, Desht-i Kipchak, Moguls, Timurids.

For citation: Adilbek Karatayev. Key role of the Prisyrdarya region in the ethnogenesis of the Kazakh people.

Acknowledgements: *The work was carried out with the financial support of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (IRN № BR18574101).*

Введение. Проблема этногенеза казахского народа и его соотношения с политической историей Улуса Джучи и Казахского ханства является одной из актуальнейших тем казахстанской историографии. Это обусловлено значимостью вопроса, поскольку на данный момент исследователями не был дан удовлетворительный ответ на вопрос о том, как сложился казахский народ. Устоявшейся парадигмой является возведение происхождения казахского народа к Казахскому ханству, и, таким образом, отправной точкой в этнической истории казахского народа выбрана откочевка урусидов Керей и Джанибек ханов в Моғулистан в середине XV в.

Мы, в свою очередь, предлагаем иное видение развития данного процесса. На наш взгляд, казахский этнос сложился как общность племен, объединенных такими экономико-географическими факторами как общие зимовки в долине Сырдарьи и вхождение в Присырдарьинскую экономическую область. Данная общность восточно-дештских племен и влияние экономико-географических факторов являлись основой для формирования казахского народа, тогда как влияние деятельности политической элиты в лице чингисидских династий не играли определяющей роли в этногенезе казахов.

Материалы и методы. На наш взгляд, политическая история как отрасль исторической науки не способна дать подробные ответы на вопросы об этнической истории казахов. В связи с этим, мы рассмотрели их с точки зрения географической истории населения для выявления географических и

экономических факторов, способных оказать влияние на образование казахского народа. В частности, такими факторами являлись общие зимовки восточно-дештских племен и города в Присырдарьинском регионе. Основным источником, значимость которого сложно переоценить, являлись «Михман-наме-йи Бухара» Фазлаллаха ибн Рузбихана [1]. Также мы использовали летопись «Маджма аль-гараиб» Султан-Мухаммада аль-Балхи [2] и фольклорные предания об Алаша хане в контексте образования и расположения казахских жузов вдоль верхнего, среднего и нижнего течения Сырдарьи.

Также мы использовали теоретические концепции видного казахстанского ученого Н.Э. Масанова, указанные в его незабвенном труде «Кочевая цивилизация казахов» (1995), в главе «Социальная организация». В ней он пришел к выводам, аналогичным нашим, в частности, о том, что влияние военнопотестарной организации в лице политической элиты на социальную организацию казахов было ничтожно малым. На организацию казахского общества гораздо больше влияли такие экономические факторы, как зимовки, летние кочевья, а также вопросы их распределения и взаимодействия между различными общинами. В ходе данных процессов и складывались патронимические группы – роды и племена, и ассоциативные группы – жузы [3].

В качестве основного был использован геоисторический метод, основным принципом которого является возведение географического пространства в действующее лицо истории, поскольку оно влияет на государства, экономики и общества. В частности, в данном исследовании ключевым географическим фактором в образовании казахского этноса является р.Сырдарья, общие зимовки в долине которой привели к объединению восточно-дештских племен в одну общность, а разные летовки в трех разных частях Дешт-и Кипчака повлияли на образование трех жузов.

Обсуждение. Касательно роли Присырдарьинского региона в казахской истории имеются различные мнения. О ключевой роли этого края в образовании казахского народа гипотез высказано не было, однако были выдвинуты различные версии о связи захвата данного региона и разделения казахов на жузы.

В. Вельяминов-Зернов [4, с. 382-383], В. Бартольд [5, с. 97], К. Пищулина [6, с. 102] связывали разделение казахов на три жуза с захватом Таукел ханом присырдарьинских городов как важных экономических центров.

Н. Масанов писал, что государственность у кочевников может быть связана только с городами, поэтому ее ранние формы могли возникнуть у казахов лишь с подчинением Присырдарьинского региона [3, с. 163]. Мы считаем, что основой для образования казахского этноса были как общие зимовки в долине Сырдарьи, так и вхождение восточно-дештских племен в Присырдарьинскую экономическую область.

Из новейших исследований прямо или косвенно затрагивающих данную тему можно отметить работы М. Абдирова [7], Д. Талеева [8], О. Исмагулова и А. Исмагуловой [9] в которых рассматриваются последние достижения в области антропологии и истории этногенеза казахов.

Результаты. В казахстанской историографии подавляющая часть исследований посвящена политической истории Казахского ханства, и наиболее важное значение в трудах отечественных историков уделяется казахским ханам и их политике. Таким образом, политические деяния правителей по определению считаются детерминантой в этнической истории казахского народа. Так, согласно устоявшейся парадигме, образование казахов как этноса и разделение на три жуза приписывается ханам из династии урусидов. Однако возникают вопросы о том, состоялись ли бы казахи как этнос, если по определенным причинам власть в восточном Дешт-и Кыпчаке не досталась потомкам Урус хана, либо имелись другие факторы, оказавшие более значительное влияние на образование казахского народа, чем политическая деятельность династии урусидов.

Подобные вопросы возникают из-за рассмотрения вопросов под призмой политической истории. И чем чаще публикуются исследования по политической истории Казахского ханства, тем больше возникает вопросов об этнической истории казахов, и происходит понимание того, что политические и этнические процессы на территории современного Казахстана развивались не в едином направлении.

К примеру, в «Тарих-и Рашиди» имеется упоминание о том, что «в тридцатом (1524) году казахов было тысяча тысяч человек, а в сорок четвертом (1537) из этого числа людей не осталось на земле и следа» [10, с. 348]. Безусловно, в данном отрывке речь идет о политической общности, известной как «казахи», а не об этнической. Сложно представить как могло не остаться и следа от народа, численность которого десятилетием ранее была равна миллиону человек. Это объясняется тем, что слово «казах» на тот момент являлось политонимом, а не этнонимом, и обозначало династию урусидов, правивших в «Урус хановом юрте», т.е. в Казахском ханстве, а также их подданных, подчинявшихся им в то время. Таким образом, под «исчезновением» казахов имелась ввиду потеря урусидами власти над населением и территорией восточного Дешт-и Кипчака. Такого же мнения придерживается и Ж. Сабитов [11, с. 740].

Также, стоит отметить, что речь идет не об откочевке населения от ханов, а о том, что территории постоянных кочевий племен, ранее подчинявшихся урусидам, перешли под власть других степных династий, как шибаниды, чагатаиды, едигеиды. В результате, племена, ранее именовавшиеся казахами, оставались на своих прежних местах, но перенимали политонимы вышеуказанных правящих кланов и становились шибанскими узбеками, могулами или ногаями. Таким образом, менялась лишь принадлежность племен к определенным политическим группам, но в этническом плане изменений не происходило.

Еще одним моментом, на который стоит обратить внимание, является то, что казахский этнос сложился из племен с различным историческим прошлым, поэтому под этнической историей казахов подразумевается история данных племен. Если взглянуть на политическую историю большей части казахских племен XV-XVI в.в., то можно заметить, что она по большей части не связана с урусидами. Так, к примеру, в последней трети XV в., когда Керей и Джанибек ханы устанавливали свою власть в восточном Дешт-и Кипчаке, аргыны активно участвовали в политической жизни государства тимуридов в Средней Азии. В то же время алшины были одним из влиятельнейших племен в Большой Орде на берегу Волги, где правили потомки Тимур-Кутлук хана. Найманы, уйсунуны, коньраты, кыпчаки, таминцы, курлеуты, маджары, табыны (тубаны), в свою очередь, являлись подданными шибанидов-абулхаиридов. Также известно, что дулаты являлись на тот момент одной из ведущих политических сил в Могулистане. В итоге, мы снова убеждаемся в том, что политическая история казахских ханов-урусидов и этническая история племен, составивших позднее казахский этнос, не являлись однонаправленными процессами, и даже наоборот, будущие казахские племена в определенные моменты истории находились в противоборствующих с урусидами лагерях.

Другим примером расхождений между политической и этнической историей казахского народа являются фольклорные предания. Проблема заключается в том, что в казахском фольклоре не зафиксировано преданий о ханах-урусидов, правивших в XV-XVI веках. Только с того момента, когда этнический состав Казахского ханства стал более или менее стабильным при правлении Есим хана, мы начинаем встречать устные произведения и предания о его деятельности, а также упоминания о нем в шежере. Далее мы встречаем сведения из фольклора о Тауке, Абулхаир и Абылай ханах. Таким образом, с начала XVII в. политическая и этническая история начинают развиваться в одном направлении и тесной взаимозависимости между собой. На вопрос о том, почему это однонаправленное движение началось именно с эпохи Есим хана, мы предоставим ответ далее в исследовании.

Очевидно, что политическая история не может дать исчерпывающие объяснения проблемам этногенеза казахского народа. В связи с этим, мы решили рассмотреть данные вопросы с точки зрения исторической географии населения. К сожалению, этой отрасли исторической науки уделяется гораздо меньше внимания, тогда как ее изучение имеет большой эвристический потенциал по раскрытию многих белых пятен этнической истории казахов.

По нашему мнению, самым значимым экономико-географическим фактором в истории казахского народа, сыгравшим огромную роль в сложении казахов как этноса, являлась река Сырдарья, что отразилось в устных преданиях об образовании казахского народа и составляющих его трех жузов, а также было отмечено в летописи «Маджма ал-гараиб».

В предании об образовании казахских жузов, и как следовательно казахского народа, важная роль уделяется Сырдарье, как реке, по течению которой образовались три жуза. В устном предании, записанном Г. Потаниным, говорится о том, что по верхнему, среднему и нижнему течению Сырдарьи расположились три сотни воинов под началом Уйсунуна, Болата и Алшина, из которых соответственно образовались Старший, Средний и Младший жузы. Эти три сотни возвели в ханы мальчика, бежавшего от своего отца-хана, и прозвали его Алаша ханом. Согласно данному преданию, начало образования казахского народа, государства и трех жузов берет начало с вышеупомянутого Алаша хана и его трех сотен воинов, расположившихся по Сырдарье [12, с. 55]. Иные варианты предания также связывают данные события с Сырдарьей [13, с. 271].

Аналогичные сведения о расположении трех жузов по верхнему, среднему и нижнему течению Сырдарьи, указаны в летописи «Маджма ал-гараиб» (Собрание редкостей), составленной в двух редакциях – 1567 и 1577 г.г. муфтием Султан-Мухаммадом аль Балхи. В ней указано, что «в исторических книгах Большой жуз, Средний жуз и Младший жуз не упоминаются. А обычай казахов таков: обитающих на верховьях называют Большим жузом, живущих ниже – Средним жузом, и живущим на низовьях Младшим жузом. Так называются данные племена и роды, а другие племена и роды, живущие там, от них не выделяются» [14, с. 224]. В данном отрывке, как мы видим, не написано

название реки, указано лишь то, что жузы располагались по ее течению. Однако, как известно, граница между казахскими племенами и среднеазиатскими народами издревле проходила по Сырдарье, и нет никаких сомнений в том, что здесь подразумевалась именно эта река.

Необходимо обратить внимание на то, что образование казахского народа в фольклорных преданиях возводится исключительно к трем сотням казакующих воинов во главе с Алаша ханом. И эти сотни-жузы в вышеуказанных устных и письменных источниках связываются с рекой Сырдарья. В связи с этим, можно сделать вывод, что и образование всего казахского этноса связано с Сырдарьей.

Далее возникает вопрос о том, почему именно Сырдарья являлась географической детерминантой в образовании казахского этноса. На наш взгляд, причинами этого послужили несколько факторов:

1. Долина Сырдарьи с ее пастбищами являлись зимними кочевьями для большинства племен восточного Дешт-и Кипчака, кочевавших в разных частях степи и сходявшихся на зимовках.

2. Вдоль ее берега располагались города, являвшиеся важными экономическими центрами как для политической элиты, так и для рядовых кочевников. Это были центры торговли и обмена скотоводческой продукции на земледельческую и ремесленную, а также местами сбора налогов и таможенных пошлин. Присырдарьинские города составляли отдельный экономический район в Дешт-и Кипчаке, являясь центрами притяжения для восточно-дештских племен и обособляя их от населения других экономических районов.

3. Также Присырдарьинские города являлись центрами духовности и культуры, так как в них базировались суфийские тарикаты, тесно связанные с джучидами и эмирами племен. Данные тарикаты вступали в различные отношения с представителями дештских племен и сыграли определенную роль в их консолидации и организации.

Далее мы остановимся более подробно на каждом из трех вышеуказанных пунктов.

Рисунок 1. Долина р. Сырдарья. [Figure 1. Syrdarya River Valley. Yandex.Images]

Зимовки в долине Сырдарьи как объединяющий экономико-географический фактор в этногенезе казахского народа. Важнейшим источником по нашей теме является труд «Михман-наме-йи Бухара» Фазлаллаха ибн Рузбихана, содержащий большое количество сведений экономического и географического характера о Присырдарьинском регионе. В частности, нас интересуют следующие отрывки касательно кочевий дештских племен:

1. «...Всевишний и Всемогущий Бог пожаловал им летние и зимние становища, пространство равнинной земли в шестьсот фарсахов... Это пространство покрыто речками, цветами и тюльпанами и называют его Дешт-и Кипчак... Эта обширная степь является летним становищем узбеков, и в летние

дни, когда наступает зной таммуза и время множества пожаров и сгорания, казахский народ занимает места по окраинам, по сторонам и рубежам степи» [1, с. 93].

2. «Когда наступает осенняя пора, погода в той стране становится холодной и выпадают обильные снега, то, разумеется, казахи для зимовки направляются из степи на зимние стойбища... Таким образом, как упомянуто о способе их передвижения, они из пределов [Кипчакской] степи и области реки 'Адил (Волги), которую называют Итиль, они, ежедневно кочуя в таком великолепии и богатстве в течение двух или более месяцев и передвигая кибитки среди снегов, в соболах, белчихих и других шубах, в шелковых одеждах со множеством украшений, через два месяца прибывают на зимние стойбища. Местом их зимовья является побережье реки Сейхун, которую называют рекой Сыр... Когда казахи прибывают в места зимовья, то располагаются на протяжении реки Сейхун, и, может быть, длина берегов Сейхуна, на которых они оседают, превышает триста фарсахов» [1, с. 94].

Как мы видим из вышеуказанных отрывков, племена, указанные как «казахские», что обозначало подданных Бурундук хана в 1509 году, имели летом кочевья по всем рубежам восточного Дешт-и Кипчака, протяженностью в шестьсот фарсахов, что примерно составляет 3.600 км., что намного превышает протяженность Республики Казахстан с востока на запад, составляющую 2.963 км. В свою очередь к зиме все данные племена перекочевывали на зимние стойбища в долину Сырдарьи, и располагались на участке протяженностью в триста фарсахов, что составляет около 1.800 км. Учитывая, что протяженность Сырдарьи составляет 2.263 км., получается, что дештские племена занимали практически 80% ее прибрежной зоны. Предполагаем, что это территория от Аральского моря до Ташкента.

Таким образом, исходя из описаний Фазлаллаха ибн Рузбихана, мы видим, что наличие зимних кочевий вдоль Сырдарьи являлось экономико-географическим фактором, объединявшим разнородные племена восточного Дешт-и Кипчака, кочевавших летом на пространстве от Волги и Урала до Иртыша и Балхаша.

Особенностью зимних кочевий являлось то, что они были неизменны, передавались из поколения в поколение не в рамках племени, а в рамках прямых семейно-родственных связей, и ими кочевники дорожили больше всего как наследственной собственностью [3, с. 139], тогда как территории летних кочевий могли меняться в зависимости от природных и иных условий. Фактически зимой кочевники превращались в оседлых землевладельцев. По этой причине, нахождение неизменных наследственных зимовок большинства восточно-дештских племен в Присырдарьинском регионе укрепляло и фактически обособляло их общность, основанную на общих экономических интересах, от племен, кочевавших в других экономико-географических регионах как Крым, Поволжье, Сибирь.

Вышеупомянутая неизменность месторасположения зимних кочевий также объясняет причины вхождения племен, составивших казахский этнос в состав различных политических групп. На наш взгляд, представление о том, что племена лояльные определенным династиям чингисидов меняли свои кочевья, следуя за политической деятельностью своих правителей в случае их поражений, побед или перекочевок, является ошибочной. Территория кочевок племен не менялась, однако вследствие того, что территория Присырдарьинского региона переходила из-под власти одной династии к другой, племена также меняли свое политическое подданство, поскольку наличие пастбищных угодий являлось первоочередной задачей для их существования и выживания. К подобным выводам пришла и К.А. Пищулина, писавшая, что «опираясь на захваченные ими в Туркестане города, казахские ханы и султаны могли скорее добиться утверждения своей власти над непокорной и вероломной родоплеменной знатью, постоянно готовой переметнуться на сторону того потомка джучидского рода, который в данный момент обладал более реальной властью» [6, с. 96]. Однако, мы считаем, что называть родоплеменную знать непокорной и вероломной является ошибочным мнением, поскольку для нее потеря постоянных зимних кочевий была гораздо большей проблемой чем переменчивая политическая конъюнктура.

Мы придерживаемся мнения, что влияние политической элиты на расположение и распределение кочевий практически сводилась к нулю. Территории кочевания устанавливались представителями племен самостоятельно, на что не влияла часто меняющаяся в Дешт-и Кипчаке политическая конъюнктура. Такого же мнения придерживается и Н. Масанов, комментируя сообщение мирзы Мухаммеда Хайдара о том, что «казахи, по распоряжению Касим-хана, двинулись на зимовки». Он пишет, что в данном случае речь идет лишь о подаче сигнала к началу кочевания, а не о регламентации системы кочевания. Любая попытка регламентации системы кочевания и землепользования очень быстро бы выявила свою несостоятельность и привела бы к экономическому кризису и гибели хозяйственного организма [3, с. 153].

В итоге, мы видим, что большая часть племен восточного Дешт-и Кипчака имела общие зимовки в

долине реки Сырдарья. Особенностью зимних кочевий была их неизменность и передача из поколения в поколение. Данная неизменность зимовок и общие хозяйственные интересы в одном регионе – долине Сырдарьи обособляло восточно-дештские племена в единую общность. Помимо общих зимовий, данный процесс усиливался наличием экономических центров в виде Присырдарьинских городов, формировавшим отдельную экономико-географическую область в Улусе Джучи. Также неизменность мест кочевий объясняет нахождение будущих казахских племен в составе различных политических групп. Это объясняется тем, что данные территории зимовок в Присырдарьинском регионе подчинялись тем группировкам, которые захватывали регион. Племена не откочевывали вслед за старыми сюзеренами и не оставляли свои наследственные владения ради бывших правителей, а лишь подчинялись новым властям. Влияние политической верхушки, как было указано ранее, не распространялось на распределение и расположение кочевий племен. По этой причине мы можем наблюдать присутствие уйсун, найманов, коньратов в составе шибанидов, алшинов во власти тимур-кутлукидов и урусидов, аргынов у тимуридов и шибанидов, дулатов, жалаиридов у чагатаидов и урусидов. Данные племена, оставаясь на своих исконных кочевьях, лишь меняли политическое подданство и политонимы, фактически являясь частью восточно-дештской общности племен. Следуя данной логике, решаются некоторые противоречия между политической и этнической историей казахского народа, а также, мы в очередной раз убеждаемся о том, что политическая история не может дать ответы на все имеющиеся вопросы казахской истории.

Влияние экономико-географических факторов на образование казахских жузов. Как мы указали ранее, фольклорные предания и летопись «Маджма аль-гараиб» связывают разделение жузов с их расположениями по течению Сырдарьи. Существует большое количество преданий об образовании казахских жузов, и все они связывают этот процесс с легендарным Алаша ханом и тремя сотнями воинов, последовавших за ним. В этой связи, многие исследователи осуществляли попытки идентифицировать реальную личность Алаша хана, так как ответ на данный вопрос помог бы установить время образования жузов. Мы также посвятили этой теме отдельное исследование [15]. Однако, на наш взгляд, любые попытки установить связь Алаша хана с определенными политическими деятелями обречены на неудачу и на это имеется несколько причин.

Несмотря на устоявшиеся в казахстанской историографии мнения о том, что Алаша хан – это Урус хан, либо его потомок Хакназар хан, под описание легендарного прародителя всех казахов и основателя трех жузов может подходить гораздо большее число правителей Улуса Джучи и Казахского ханства. Под сюжет о бегстве от хана и казаковании, помимо Урус и Хакназар ханов, близки биографии ханов Барака, Керя и Джанибека, Касыма, Тауекеля, шибанида Абулхаира, Мухаммеда Шейбани и других джучидов.

Существует большое количество разных сюжетов об Алаша хане, связывающих его жизнедеятельность с ногаями, русскими, могулами, шибанидами и даже с Крымом. На наш взгляд, различные версии преданий об Алаша хане как о прародителе всего казахского народа, представители разных племен связывали с историей своего племени. Прибывшие из Крыма или государства Шибанидов, считали Алаша хана основателем данных государств, и, таким образом, проецировали историческую память своей родоплеменной группы на весь казахский народ. Это в очередной раз свидетельствует о расхождении между этнической историей казахского народа с его политической историей.

Также можно заметить, что в основу разных версий легенды об Алаша хане легли реальные исторические события, происходившие с различными ханами. К примеру, ранее пытаюсь обосновать гипотезу о тождестве личностей Алаша хана и Урус хана, мы приводили в пример несколько различных вариантов преданий [16, с. 246]. Также стоит отметить, что есть предания, повествующие, что Алаша хан изначально был подданным шибанида Абдуллы хана, а затем оставил его и погиб в ответном походе на Бухару. Этот сюжет абсолютно идентичен политической биографии Тауекел хана, изначально являвшегося соратником Абдуллы, а затем, оставив его, вернулся в казахские степи и позже погиб при осаде Бухары. В связи с вышеуказанным, мы считаем, что связывать личность Алаша хана с определенным правителем-чингисидом не является корректным. Необходимо добавить, что в основу сюжетов большинства версий преданий легли поздние наслоения о ханах-урусидов.

Можно привести в пример распространенные легенды и предания об Аз-Джанибек хане, сыне Узбек хана. С Джанибек ханом связываются легенды об основании Астрахани, а также о том, как его русский подданный Иван Калита обманном путем завладел большим количеством земель Джанибек хана [17]. Как известно из исторических источников первые сведения об Астрахани относятся ко времени Узбек хана, отца Джанибек хана. То же касается и Ивана Калиты, который был данником Узбек хана и умер в 1340 г., за два года до восшествия на престол Джанибек хана, тогда как все фольклорные предания

приписывают Джанибеку основание Астрахани и обман Ивана Калиты. Таким образом, мы видим, что в устных преданиях события, связанные с Узбек ханом, приписаны его сыну Джанибеку, и являются, таким образом, более поздним наслоением. Вероятно, что это связано с тем, что «золотая эпоха» расцвета Улуса Джучи, основу которой заложил Узбек хан, достигла своего апогея при Джанибек хане и поэтому народная молва приписывала все ему, а не его отцу.

В связи с этим, мы снова приходим к выводу, что возможности политической истории объяснить ключевые моменты этногенеза казахов ограничены. Рассмотрев данный вопрос с позиции исторической географии, мы можем получить ответ и на него.

Как ранее было упомянуто, в фольклоре и «Маджма аль-гараиб» разделение жузов связано с их расположением по верхнему, среднему и нижнему течению Сырдарьи. Учитывая, что по течению Сырдарьи располагаются лишь зимние кочевья джучидских племен, а их летовки располагаются по краям Дешт-и Кипчака, можно сделать вывод, что разделение зимовок по течениям Сырдарьи связано с их разделением по летним кочевьям в разных частях восточной части Улуса Джучи. Согласно ибн Рузбихану, казахи летовали на Волге и зимовали на Сырдарье. По всей видимости речь идет лишь об одной группе подвластного урусидам населения, кочующего от низовьев Сырдарьи к Волге и Уралу. Остальные две части степных племен кочевали от среднего течения Сырдарьи к Тоболу, Ишиму и Иртышу, и от верховьев Сырдарьи к озеру Балхаш и Жетысу. Таким образом, сложились три группы племен, отличающихся по географии кочевания: верхняя, средняя и нижняя, что нашло отражение в названии жузов – Старший, Средний и Младший. На наш взгляд, именно географический фактор сыграл ключевую роль в образовании жузов. Вполне вероятно, что изначально эти три группы племен не назывались жузами, и сами названия Старший, Средний и Младший жуз появились в результате политической деятельности джучидов. Согласно различным версиям преданий, джучидские племена могли быть разделены на жузы при батуиде Джанибек хане, тука-тимуриде Урус хане, шибаниде Абулхаир хане и урусиде Хакназар хане. Определить точно при каком из них они появились не представляется возможным. Однако основой формирования жузов являлись территориальные группы джучидских племен, сходящиеся на Сырдарье и расходившиеся по разным частям Дешт-и Кипчака, как на то указывал ибн Рузбихан.

Ранее В. Вельяминов-Зернов [4, с. 382-383], В. Бартольд [5, с. 97] высказывали мнение об образовании жузов в связи с завоеванием Присырдарьинского региона казахскими ханами. К.Пищулина [6, с. 102], развивая эту мысль, связывала появление жузов с вовлечением прибывших с урусидскими племен в экономически развитый Присырдарьинский регион. В результате данного процесса, когда казахские ханы получали в управление отдельные города у Сырдарьи, казахское общество вступало в более развитые феодальные отношения, в связи с чем появились жузы.

Однако, данные исследователи снова делают упор на первичность политической истории над этнической и географической историей. Как мы указали выше, казахские племена не прибыли в Присырдарьинский регион с ханами-урусидскими, а являлись изначально населением данных мест, и подчинялись ранее другим династиям.

Таким образом, на наш взгляд, жузы образовались в качестве территориальных объединений племен, кочевавших на одной территории, т.е. их появление было детерминировано географическими факторами как месторасположение кочевий.

Также большую помощь в разрешении этой проблемы могут оказать теоретические концепции Н. Масанова, указанные в его труде «Кочевая цивилизация казахов». В нем он делит организацию казахского кочевого общества на три таксономических уровня. Самым нижним уровнем является патронимическая организация, основанная на принципах генеалогического родства, регулировавшая большую часть социально-экономических отношений. Фактически, речь идет о родах и племенах. Вторым уровнем является ассоциативная группа. Суть данной организации была в координации общественной деятельности, согласовании и арбитраже вопросов социальной практики, регламентации межгрупповых, межобщинных отношений, регулировании системы совместного кочевания. Как мы предполагаем, под ассоциативными группами имеются ввиду жузы. И самым верхним уровнем является военно-потестарное образование, интегрирующая различные ассоциативные группы в иерархически субординированную организацию. Под этим понятием мы понимаем само Казахское ханство [3, с. 131-160].

Н. Масанов, говоря об ассоциативных группах, подтверждает наши гипотезы. Ассоциативная группа объединяла различные племена и регулировала их взаимоотношения в части земельных угодий, водных источников и кочевых маршрутов, особенно в летнее время, так как зимние пастбища были издавна распределены и передавались из поколения в поколение, как было указано выше. Также она решала

вопросы внеэкономического характера, обладая регламентаторскими, регулирующими, арбитражно-контрольными и частично военными функциями [3, с. 150-154].

По нашему мнению, жузы являлись ассоциативными группами племен, возникшими в ходе решения всего спектра вопросов, связанных с летними кочевьями в трех частях восточного Дешт-и Кипчака.

Также Н. Масанов подтверждает наши идеи о первичности влияния экономико-географических факторов над политическими в образовании казахских жузов и слабого влияния политической верхушки на племена, и как следствие этногенез казахского народа [3, с. 155-160].

К примеру, он пишет, что на основе общих интересов различные племена объединялись в организацию и лишь, потом происходило идеологическое переосмысление этого процесса, выражающееся в создании единого генеалогического древа [3, с. 147]. Также было и в нашем случае, когда объединенные общими интересами и территориями кочевий племена, объединялись в жузы, а затем искусственно конструировались генеалогические древа, объединяющие разнородные племена в одну жузовую генеалогическую систему. Теме конструирования генеалогических древ в рамках жузов мы посвятили отдельное исследование [15, с. 784-785].

Также Н. Масанов пишет, что социально-экономические отношения регулировались в рамках объединения патронимических групп (племен) в ассоциативные группы (жузы) и никогда не регламентировались военно-потестарной организацией (ханством). Военно-потестарные организации не отличались постоянством и часто распадались и исчезали, и имели очень ограниченный потенциал в глубине проникновения в структуру общественных отношений [3, с. 162]. Таким образом, мы приходим к выводу, что жузы возникли в ходе решения социально-экономических вопросов самими представителями племен, и не были продуктом политической деятельности правителей.

Присырдарьинский регион как обособленная экономическая область и духовный центр. Помимо того, что долина Сырдарьи являлась местом зимних кочевий, она также являлась местом экономического притяжения кочевого населения восточного Дешт-и Кипчака, так как в ее прибрежной полосе был сосредоточен целый ряд городов, являвшихся центрами торговли, ремесел, культурно-духовной жизни и военно-политической деятельности. В данном исследовании мы не будем останавливаться отдельно на каждом городе, но будем рассматривать их как одну экономическую область под устоявшимся в отечественной историографии термином «Присырдарьинский регион».

Ибн Рузбихан очень удачно охарактеризовал город Сыгнак в среднем течении Сырдарьи как «порт Дешт-и Кипчака», сравнивая восточно-дештскую степь с морем, а Сыгнак с торговой гаванью [18]. Помимо Сыгнака и другие города Присырдарьинского региона играли роль торговых портов с дештскими племенами. Эти города связывали два различных в хозяйственном отношении района, находясь на стыке степей кочевников и оседло-земледельческих районов Средней Азии. Несмотря на устоявшееся мнение о том, что кочевники не зависели от городов, можно с большой долей уверенности утверждать о чрезвычайно важном значении торговли и обмена товарами дештскими кочевниками с оседлыми жителями присырдарьинских городов. Сюда кочевники-скотоводы пригоняли скот, лошадей, доставляли мясо, кожи, шерсть, шерстяные изделия, мех, и в обмен на свою продукцию получали местные и доставляемые купцами из других областей хлопчатобумажные и шелковые ткани, различные изделия, а также зерно, муку и другие продукты земледелия [6, с. 153]. По меньшей мере, в каждой юрте имелся жизненно необходимый для приготовления пищи металлический казан и, очевидно, что кочевники не сами изготавливали их, а приобретали их в центрах торговли, коими являлись присырдарьинские города. Это является лишь одним из свидетельств значимой роли данных городов, а также экономической зависимости от них дештских кочевников.

Города присырдарьинского региона являлись единственным крупным экономическим центром восточного Дешт-и Кипчака и обособляли ее в отдельную экономическую область, тогда как в остальных частях Улуса Джучи также были свои центры, такие как: Крым – с приморскими городами и причерноморскими реками, нижнее Поволжье – с Астраханью и долиной нижней Волги, среднее Поволжье – с Казанью и долиной средней Волги, Сибирь – с Турой и реками Северного Казахстана, Хорезм – с Ургенчем, Хивой и долиной Амударьи. Таким образом, данные экономические области являлись основой для образования отдельных общностей местного кочевого населения, независимых или слабо зависимых от других областей.

Согласно Н. Масанову кочевая государственность могла сложиться лишь при условии концентрации племен и племенных элит вблизи городских центров, как к примеру у казахов в Присырдарьинском регионе. Это было необходимо для координации общественных функций, с последующей бюрократизацией общественной и политической жизни социума, и, как следствие, сложения

государственности [3, с. 163].

В рамках границ вышеуказанных экономических областей сложились государственные образования – улусы, а затем такие ханства как: Крым, Астрахань, Булгар, Сибирь, Хорезм, восточный Дешт-и Кипчак, получившие название по имени основателей правящих династий, как «Урус царев юрт», «Бараков царев казакский юрт», «Темир-Кутлуев юрт», «Тайбугин юрт», «Магмет Киреев царев юрт», «Мангытский юрт». На наш взгляд, данные экономико-географические зоны являлись первичными по отношению к политико-административным областям (юртам, улусам, вилайетам, ханствам), возникшим на основе этих зон, поскольку территория данных юртов была неизменной в отличие от политических групп, которые сменяли друг друга на тронах Сарая, Сыгнака, Казани и Туры. В определенной мере отдельной экономической областью можно считать и г. Сарайчик с долиной реки Урал. На ее основе сложился «Мангытский юрт» - Ногайская Орда, распад и угасание которой совпали с разгромом Сарайчика казаками и его постепенным угасанием.

Впоследствии по причине экономической самодостаточности данных улусов, а также политической турбулентности, Улус Джучи распался по границам данных экономических областей. Таким образом, распад Улуса Джучи по политическим причинам привел к обособлению данных экономико-географических областей в качестве отдельных улусов, власть в которых переходила от одной династии к другой. В результате данных событий кочевое население каждого из улусов начало обособляться от населения других улусов, и начались процессы этногенеза, основанные на общих зимовках и экономических центрах в каждой отдельной экономико-географической области.

При этом стоит отметить, что племенной состав каждой области был практически идентичным, разница была лишь в том, какие племена доминировали в политической жизни каждого улуса. Опираясь на сведения Утемиша хаджи, Кадыргали бека, мирзы Улугбека, муллы Ахсикенди, Стралленберга, можно утверждать, что основными племенами восточного Дешт-и Кипчака с XIV по XVII в.в. являлись: Жалаир, Уйсун, Аргын, Найман, Кыпчак, Конырат, Алшин, Табын, Тама, Курлеут, Маджар, Минг, Юз, Катаган и другие, встречающиеся также в других улусах.

Помимо того, что присырдарьинские города были центрами торговли, они также были и центрами духовности, так как в них базировались суфийские тарикаты и там же располагались могилы известных святых: Арыстан баб, Ходжа Ахмет Яссави, Баба Шашты Тукты Азиз, Кылышты ходжа, Сунак ата и другие.

Правители Улуса Джучи со времен хана Узбека покровительствовали распространению ислама, в результате чего в городах, в том числе и присырдарьинских, было построено большое количество мечетей, медресе, суфийских обителей, благотворительных учреждений. Уже в период Джанибек хана сыновья эмиров племен начали получать исламское образование у мусульманских ученых и через них остальные члены племени приобщались к исламской религии. Суфийские ходжи умело адаптировали ислам к культурным традициям кочевого населения улуса Джучи. Учитывая веками сложившийся у тюрок обычай подчиняться предводителю рода со всем уважением и преданностью, шейхи и ходжи старались породниться с чингисидами и эмирами крупных племен, устанавливая родственные связи [19, с. 73-74]. В результате данных процессов не только чингисиды, но и вожди племен и их многочисленные сородичи в XIV в. в значительной мере приобщились к исламскому вероучению и религиозным обрядам.

Суфийское учение играло огромную роль в духовной и культурной жизни казахов, адаптируя ислам под кочевой образ жизни. В Присырдарьинском регионе мусульманское духовенство имело огромное влияние на городскую и сельскую жизнь, которое основывалось на чрезвычайно высоком удельном весе духовенства в местном землевладении [6, с. 83]. Влияние это распространялось не только на оседлое население, но и на кочевое. Близость восточно-дештских кочевников к центрам духовной культуры, которыми являлись города на Сырдарье с их многочисленными суфийскими ханаками, богатым духовным наследием, сыграло роль в смягчении нравов кочевников и более лояльному отношению к власти, поскольку суфии, помимо роли проповедников играли роль и политических консультантов, и посредством своего огромного влияния они могли сыграть ключевую роль в вопросах поддержки определенных правителей народными массами. Поэтому ханы и эмиры из числа урусидов, шибанидов, тимуридов искали благоволения суфийских лидеров и святых людей, обладающих духовным авторитетом среди населения.

На наш взгляд, одной из причин постоянных междоусобиц в Ногайской Орде и ее распада являлась грубость нравов и чрезвычайная воинственность по причине географической дальности от культурных и духовных центров, тогда как представители племен, составивших казахский этнос, благодаря близости к суфийским тарикатам были более мягки нравами и лояльными по отношению к власти чингисидов в

отличии от ногайцев, что сыграло определенную роль в централизации власти в Казахском ханстве и сложению казахов как этнической общности. Эта тема ждет исследований специалистов в части культурной истории.

Как мы и указывали ранее, суфийские тарикаты, базировавшиеся в Присырдарьинском регионе и Мавераннахре, играли большую роль в образовании надплеменной общности и имели большое влияние на восточно-дештские племена, зимовавшие в долине Сырдарьи, что можно заметить по фольклорным преданиям и шежире. Большая часть вождей племен, указанных в шежире как прародители данных племен, являлись мюридами суфийских наставников либо религиозными деятелями, к примеру: аргын Караходжа, коньрат Наганай, найманы Аксопы и Толегетай, алшины Кыдырходжа и Жалантос, тама Узак-Шора (Урак-Шора) и Карабура, дулат Домалак ана и другие. Также имена сыновей основателей данных племен, свидетельствуют об их религиозности: Болат-ходжа, Мейрам-суфий, Тенбил-суфий, Ак-суфий, Кара-суфий, Бакты-шейх, Кыдыр-шейх, Султан-шейх. Также согласно этнографическим запискам, мы видим, что у каждого племени был свой суфийский наставник (пир, ата, шейх, устаз). У жалаирав – Кадырберды шейх, у мангытов – Баба Тукли шейх, у канглы – Акбура ата, у кыпчаков – Бакшаик ата, у керейтов – хазрет Бахауддин и Азиз ахун, у рамаданов – Шагыр ата и Елбаба, у алшинов – Мусирали шейх, у коньратов – Мауты шейх, у уйсунув – Жилшир ата, у сиргели – Коркыт ата, у найманов – Желки ата, у аргынов – шейх Джалаладдин, у кереев – Жылаган ата, у киятов – Жомсын ата, у катаганов – хазрет шейх Маслихиддин Ходженди и другие [20, с. 62]. По этой причине, мы можем утверждать, что влияние суфизма на восточно-дештские племена было довольно существенным.

Таким образом развитая духовная культура присырдарьинских городов в лице деятельности суфийских братств сыграла определенную роль в смягчении нравов дештских кочевников, возвышения их сознания на надплеменной уровень и, как следствие, их единение в рамках присырдарьинской культурной области, где располагались их зимовки.

Окончательное установление власти урусидов в Присырдарьинском регионе как заключительный этап этногенеза казахского народа. Как было указано выше, в результате влияния таких факторов как расположение зимних кочевий, а также близость к экономическим и духовным центрам в Присырдарьинском регионе сложилась общность восточно-дештских племен.

Значимость Присырдарьинского региона было трудно переоценить. Подчинив данный регион, правители получали контроль над всеми племенами, обладающими зимними кочевьями в нем и таким образом фактически становились правителями всего восточного Дешт-и Кипчака. Помимо этого, они получали контроль над важными центрами торговли и ремесел, и как следствие получали доходы в виде налогов и сборов. Также города этого региона являлись важными оборонно-стратегическими пунктами. Дештские правители, подчинив их, имели плацдарм для дальнейшей экспансии в Среднюю Азию. Среднеазиатские правители, в свою очередь, пытались захватить эти города, чтобы иметь оборонные форпосты для защиты от нападений дештских кочевников [6, с. 95].

На протяжении XIV-XV в.в. данным регионом правило большое количество различных династий: батуиды, ордуиды, шибаниды, тукатимуриды, урусиды, тимуриды, а иногда и чагатида и едигеиды. Одной из династий, пытавшейся подчинить себе данный регион была династия тукатимурида Урус хана. Присырдарьинским регионом на протяжении XIV-XVI в.в. с переменным успехом правили в данный период и урусиды, и тимуриды, и шибаниды, пока в 1580-ых годах его не захватил урусид Тауекел хан. После его завоевательных походов и вплоть до конца существования Казахского ханства, Присырдарьинский регион стал его частью.

Как известно, ханов из династии урусидов и их подданных называли политонимом «казак». Вплоть до XVII в. данное название не использовалось в качестве самоназвания кочевниками восточного Дешт-и Кипчака. Первый казахский летописец - жалаир Кадыргали бек в своем труде «Джами ат-таварих», написанном в конце XVI в., называет население улуса Урус хана «узбеками», делящимися на два крыла: «тысяча алашей/Алаша» и катаган, а термин «казак/казах» не использует.

С завоеванием Присырдарьинского региона урусидскими ханами - «казахами» политическая и этническая истории казахского народа начали двигаться в одном направлении. Удерживание ими Присырдарьинского региона на протяжении XVII – XVIII в.в. стало основным фактором, повлиявшим на перенятие восточно-дештскими, или как они еще назывались «узбекскими» племенами, политонима «казак». Кратко говоря, с утверждением власти казахских ханов на Сырдарье среди местного населения утвердилось название «казак».

Правление урусидов с точки зрения истории было лишь правлением одной из многочисленных

династий, правивших на этой территории, и основным их вкладом было привнесение самоназвания «казах» по отношению к племенам восточного Дешт-и Кипчака. Однако сам процесс формирования этноса, принявшего в XVII в. данный этноним, начался, по нашему мнению, во второй половине XIV в. – первой половине XV в., когда окончательно определились границы юртов, правящие династии, а также когда жили большинство фольклорных прародителей племен, составивших казахский этнос.

Заключение. Подводя итоги исследования, можем сделать вывод, что определяющую роль в этногенезе казахов сыграл объединяющий экономико-географический фактор – наличие у восточно-дештских племен общих зимовок по долине реки Сырдарья. Наличие летовок в трех разных частях восточного Дешт-и Кипчака, в свою очередь, сыграло роль в разделении данной общности племен на три группы, ставшие основой для трех жузов.

При этом, стоит отметить, что политические факторы не имели сильного влияния на этнические процессы. Различные правящие династии сменяли друг друга, тогда как племена, оставались на своих исконных территориях, подчинялись каждой династии перенимали их политонимы. Таким образом, одни и те же племена в течение одного века могли быть шибанскими узбеками, ногаями и казахами.

Также важным фактором обособления восточно-дештских племен была их принадлежность к Присырдарьинской экономической области, включавшей в себя присырдарьинские города и зимовки вдоль Сырдарьи. Эти города являлись центром притяжения в экономическом и духовном планах для восточно-дештских племен. Другими экономическими областями, обособливавшие местные племена в своих регионах, являлись Крым, Сибирь, Нижнее и Среднее Поволжье, Хорезм, Урал, на основе которых образовались государственные образования - улусы.

Духовность также являлась значимым фактором в объединении присырдарьинских племен. Принадлежность к многочисленным суфийским тарикатам, базировавшимся в присырдарьинских городах, скрепляло их единство, возвышало их сознание на надплеменной уровень, смягчало нравы и усиливало лояльность к властям.

В ходе длительной борьбы в конце XVI в. Присырдарьинский регион окончательно был включен в состав владений ханов из династии Урус хана. Подчинив племена, имеющие зимовки в долине Сырдарьи, они включили их в состав своей политической группировки известной под политонимом «казах», что позднее стало самоназванием всего этноса.

Таким образом, мы приходим к выводу, что политическая история не может объяснить всех сложностей этногенеза казахов. Изучив географическую историю населения, мы получили ответы на вопросы о расхождениях между этнической и политической историей казахов. До XVII в. политическая история династии урусидов и этническая история племен, составивших казахский народ, двигались в разных направлениях, и лишь с XVII в., с подчинением урусидами Присырдарьинского региона они стали двигаться в одном направлении.

На наш взгляд, в изучении истории казахского народа основной упор следует делать на этническую историю казахов, а не на политическую. Урусидов, как и шибанидов, едигеидов, батуидов и других, нужно рассматривать как одну из множества правящих династий в истории казахского народа. Подобный подход используется в Китае, где династии Цинь, Хань, Тан, Юань, Мин, Цин не рассматриваются как отдельные государства, а рассматриваются лишь как чередующие друг друга династии, правившие Китаем. Тогда как в нашей историографии этническую историю казахов сводят лишь к Казахскому ханству, а государство шибанида Абу-л-хайра, Ногайская Орда, Сибирское ханство и другие государственные образования, располагавшиеся на территории нынешнего Казахстана, рассматриваются как части истории других этносов (узбеков, ногайцев, татар).

Список использованной литературы:

1. Джалилова Р.П. Фазлаллах ибн Рузбихан Исфажани. Михман-наме-йи Бухара (Записки бухарского гостя). – М.: Наука, 1976. – 537 с.
2. Тулибаева Ж.М. Материалы по истории Казахстана и Центральной Азии. – Астана: Издательство ГУ Национального центра археологии и источниковедения, 2011. – 276 с.
3. Масанов Н.Э. Кочевая цивилизация казахов (основы жизнедеятельностиномадного общества). – Алматы «Социнвест». М.: «Горизонт», 1995. – 320 с.
4. Вельяминов-Зернов В.В. Исследование о касимовских царях и царевичах. – СПб.: Типография Императорской академии наук. 1864. – 531 с.
5. Бартольд В.В. Сочинения. Т.2. Ч.1. – М.: Издательство Восточной литературы. 1963. – 1024 с.

6. Пищулина К.А. Очерки истории Казахского ханства. Сборник статей. 2016. – 350 с.
7. Абдилов М.Ж. Мухаммед-Ханафия (Чокан) Чингисович Валиханов об этнониме «казак», этнониме «казах» и этногенезе казахского народа (статья первая). // Отан тарихы. – 2022. – №1 (97). – С.15-23.
8. Талеев Д.Ә. Жошы ұлысының Сырдария бойындағы рухани орталығы. // Отан тарихы. – 2023. – №26 (3). – С. 650–661.
9. Исмагулов О.С., Исмагулова А.О. Казахстан – кара шанырак тюркских народов на основе 50-вековой этнической истории казахского народа // Отан тарихы. – 2024. – №27 (2). – С. 284-300.
10. Урунбаев А. Мирза Мухаммад Хайдар. Тарих-и Рашиди. – Ташкент: Фан. 1996. – 656 с.
11. Сабитов Ж.М. Хронология правления казахских ханов // «Молодой ученый». – 2016. – №2 (106). – С.737-743.
12. Потанин Г.Н. Казак-киргизские и алтайские предания. Легенды и сказки. – Петроград: типография Смирнова. 1917. – 198 с.
13. Ерофеева И.В. Знаковый персонаж казахских преданий Алаша хан: историческая личность и миф // Тюркологический сборник. – 2016. – С. 256-292.
14. Тулибаева Ж.М. Материалы по истории Казахстана и Центральной Азии. – Астана: Издательство ГУ Национального центра археологии и источниковедения. 2011. – 276 с.
15. Каратаев А.А. Происхождение племен Старшего жуза по шежире: Улус Джучи или Могулистан? // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». – 2023. Т. 10. – № 4. – С. 772–789.
16. Каратаев А.А. Об Алаша хане и формировании объединения «Алаш» // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». – 2023. Т. 10. – № 2. – С. 241–255.
17. История Казахстана в русских источниках. Т. VII. Г.Н. Потанин. Исследования и материалы. – Алматы: Дайк-Пресс. 2006. – 600 с.
18. Нагаминэ Х. Сыгнак как «порт Даит-и Кыпчака» и «город-мавзолеей»: период от правления левого крыла Джучидов до основания «Казахского ханства» // Золотоордынское обозрение. – 2020. Т. 8. – №3. – С. 533–551.
19. Тулибаева Ж.М., Тулибаев Т.Е. Правители и ислам в Золотой Орде: по материалам тимуридских источников первой половины XV в. // Вопросы истории. – 2022. – №5(2). – С. 67-77.
20. Туркестанский сборникъ. Статьи и заметки из русских и иностранных газет. Том 440. – Ташкент 1907. – 185 с.

References:

1. Dzhililova R.P. Fazlallah ibn Ruzbihan Isfahani. Mihman-name-ji Buhara (Zapiski buharskogo gostya). [Notes of the Bukhara guest] Moskva: Nauka. 1976. 537 p. (In Russ.)
2. Tulibaeva Zh.M. Materialy po istorii Kazahstana i Central'noj Azii. [Materials on the history of Kazakhstan and Central Asia.] Astana: Izdatel'stvo GU Nacional'nogo centra archeografii i istochnikovedeniya. 2011. 276 p. (In Russ.)
3. Masanov N.E. Kochevaya civilizaciya kazahov (osnovy zhiznedeyatel'nosti nomadnogo obshchestva). [Nomadic civilisation of Kazakhs (bases of life activity of nomadic society).] Almaty «Socinvest» - Moskva «Gorizont», 1995. 320 p. (In Russ.)
4. Vel'yaminov-Zernov V.V. Issledovanie o kasimovskih caryah i carevichah. [Research on the Kasimov tsars and tsareviches.] SpB: Tipografiya Imperatorskoj akademii nauk. 1864. 531 p. (In Russ.)
5. Bartol'd V.V. Sochineniya. [Works] T.2. Ch.1. Moskva: Izdatel'stvo Vostochnoj literatury. 1963. 1024 p. (In Russ.)
6. Pishchulina K.A. Ocherki istorii Kazahskogo hanstva. Sbornik statej. [Essays on the history of the Kazakh Khanate. Collection of articles.] 2016. 350 p. (In Russ.)
7. Abdirov M.Zh. Muhammed-Hanafiya (CHokan) CHingisovich Valihanov ob etnonime «kazak», etnonime «kazah» i etnogeneze kazahskogo naroda (stat'ya pervaya). [Muhammed-Khanafia (Chokan) Chingisovich Valikhanov on the ethnonym "Kazak", ethnonym "Kazakh" and ethnogenesis of the Kazakh people (article one).] // Otan tarihy. 2022. №1 (97). S.15-23. [In Russ.]
8. Taleev D.A. ZHoshy ulysynyn Syrdariya bojyndaghy ruhani ortalyghy. [A. spiritual centre of Ulus Juchi along the Syr Darya.] // Otan tarihy. 2023. № 26 (3). S. 650–661. [In Kaz.]
9. Ismagulov O.S., Ismagulova A.O. Kazakhstan – kara shanyrak tyurkskih narodov na osnove 50-vekovoj etnicheskoj istorii kazahskogo naroda. [Kazakhstan - kara shanyrak of Turkic peoples on the basis of 50-century ethnic history of the Kazakh people.] // Otan tarihy. 2024. № 27 (2). S. 284-300. [In Russ.]
10. Urunbaev A. Mirza Muhammad Hajdar. Tarih-i Rashidi. Tashkent. Fan. 1996. 656 p. (In Russ.)

11. Sabitov Zh.M. Hronologiya pravleniya kazahskih hanov. [Chronology of the reign of Kazakh khans] // «Molodoj uchenyj». №2 (106). 2016. P.737-743. (In Russ.)
12. Potanin G.N. Kazak-kirgizskie i altajskie predaniya. Legendy i skazki. [Kazak-Kirghiz and Altai legends. Legends and fairy tales.] Petrograd: tipografiya Smirnova. 1917. 198 p. (In Russ.)
13. Erofeeva I.V. Znakovyj personazh kazahskih predanij Alasha han: istoricheskaya lichnost' i mif. [The iconic character of Kazakh legends Alasha khan: historical personality and myth.] // Tyurkologicheskij sbornik. 2016. P. 256-292. (In Russ.)
14. Tulibaeva Zh.M. Materialy po istorii Kazahstana i Central'noj Azii. [Materials on the history of Kazakhstan and Central Asia.] Astana: Izdatel'stvo GU Nacional'nogo centra arheografii i istochnikovedeniya. 2011. 276 p. (In Russ.)
15. Karatayev A.A. Proiskhozhdenie plemen Starshego zhuza po shezhire: Ulus Dzhuchi ili Mogulistan? [Origin of tribes of the Elder Zhuz according to shezhira: Ulus Dzhuchi or Mogulistan?] // Elektronnyj nauchnyj zhurnal «edu.e-history.kz». 2023. T. 10. № 4. P. 772–789. (In Russ.)
16. Karatayev A.A. Ob Alasha hane i formirovanii ob"edineniya «Alash» [About Alasha khan and the formation of the association "Alash"] // Elektronnyj nauchnyj zhurnal «edu.e-history.kz». 2023. T. 10. № 2. P. 241–255. (In Russ.)
17. Istoriya Kazahstana v russkih istochnikah. [History of Kazakhstan in Russian sources] T.VII. G.N. Potanin. Issledovaniya i materialy. Almaty: Dajk-Press. 2006. 600 p. (In Russ.)
18. Nagamine H. Sygnak kak «port Dasht-i Kypchaka» i «gorod-mavzolej»: period ot pravleniya levogo kryla Dzhuchidov do osnovaniya «Kazahskogo hanstva» [Sygnak as a "port of Dasht-i Kypchak" and "mausoleum city": the period from the reign of the left wing of the Dzhuchids to the foundation of the "Kazakh Khanate"] // Zolotoordynskoe obozrenie. 2020. T. 8, № 3. P. 533–551. (In Russ.)
19. Tulibaeva Zh.M., Tulibaev T.E. Praviteli i islam v Zolotoj Orde: po materialam timuridskih istochnikov pervoj poloviny XV v. [Rulers and Islam in the Golden Horde: on the materials of Timurid sources of the first half of the XV century] // Voprosy istorii. №5(2). 2022. P. 67-77. (In Russ.)
20. Turkestanskii sbornik". Stat'i i zametki iz russkih i inostrannyh gazet. Tom 440. [Turkestan Collection. Articles and notes from Russian and foreign newspapers. Vol.440] Tashkent 1907. 185 p. (In Russ.)

ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE AND HISTORIOGRAPHY

ҒТАХР/ МРНТИ / IRSTI 03.20
ӘӨЖ /УДК/ UDC 94(574.4)

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2024.83.4.023>

Б.Ж. Атантаева¹, А.Р. Ботабекова², Р.Д. Ахметова^{*3}

¹ тарих ғылымдарының докторы, профессор, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Қазақстан, Семей қ.

E-mail: batantaeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6104-9797>

² тарих магистрі, докторант, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Қазақстан, Семей қ.

E-mail: aizhan.botabekova@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0009-1384-8047>

^{3*} тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Қазақстан, Семей қ.

E-mail: r.d.akhmetova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1359-0006>

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ 1930 ЖЖ. АШАРШЫЛЫҚ: МӘСЕЛЕНІҢ ТАРИХНАМАСЫНАН

Аңдатпа

Мақалада Шығыс Қазақстандағы ұжымдастыру кезіндегі ашаршылық мәселесіне арналған еңбектерге тарихнамалық шолу жасалады. Зерттеулердің барлығы Кеңес режимінің қазақ қоғамына әкелген апаттың күштеп жүзеге асырылғанын көрсетеді. Бұл тақырып бүкіл әлемдегі ғалымдарды қызықтыруда. XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы күштеп ұжымдастыру, тәркілеу және ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлі өмір салтын өзгерту әрекеттері қазақ халқының үлкен қасіретке ұшырауына себеп болды. Осы трагедияның тарихын зерттеу қазақ халқының басынан кешкен ауыр сынақты есте сақтауға, одан сабақ алуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, мақалада өткен қасіретті тарихты ғылыми тұрғыдан ұғыну және талдау қазақстандықтардың қазіргі және кейінгі ұрпақтары үшін маңызды әрі қажет екені айтылады. 1930 жылдардағы «Ұлы ашаршылық» қазақ халқының жойылып кету қаупін туғызды. Қазақ халқының этникалық топ ретінде сақталуы туралы өткір мәселе көтерілген болатын. Осы уақытқа дейін қазақ халқының басынан өткен қасірет жөніндегі барлық материалдар толықтай қаралып, зерттелген. Атап айтсақ, батыс ғалымдарының еңбектері, орыс және украин тарихшыларының жеке монографиялары жеткілікті түрде зерттелмеген. Қазіргі кезде шетелдік мұрағаттарда сақталған көптеген жаңа деректер табылуда. Соңғы жылдарда мұрағат қызметкерлерімен кұпиясыздандырылған құжаттар ұсынылған көптеген жинақтар шығарылған. Ол құжаттар қатарына: ақпараттық мәліметтер мен шолулар, тақырыптық анықтамалар, ұжымдастыру барысы жөніндегі, мүлік пен малды тәркілеу туралы сараптамалық баяндамалар, көшпелі халық пен шаруалардың жаппай, кейде қарулы бас көтерулері туралы талдамалық баяндамалар, адамдардың эмиграциясы туралы арнайы анықтамалар және тағы басқалары жатады. 1930 жылдардағы ашаршылық қазақ халқының ең үлкен демографиялық және гуманитарлық апаты болды. Осы мақалада автор зерттеліп отырған мәселеге Шығыс Қазақстан бойынша баса назар аударады. Шығыс Қазақстан өңірі халқының ашаршылықтан кейінгі ауыр тағдыры естеліктер ретінде бейнеленеді. Ашаршылықтың салдарынан қиындықтар мен қайғы-қасіреттер куәгерлердің тағдырына терең із қалдырған.

Кілт сөздер: Ашаршылық; Шығыс Қазақстан; ұжымдастыру; тәркілеу; естеліктер; қоныс аудару; отырықшылану; жүт; ауыл шаруашылығы.

Атантаева Б.Ж.¹, Ботабекова А.Р.², Ахметова Р.Д.^{*3}

¹ доктор исторических наук, профессор,

Университет имени Шакарима г. Семей, Казахстан

E-mail: batantaeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6104-9797>

² магистр истории, докторант,

Университет имени Шакарима г. Семей, Казахстан

E-mail: aizhan.botabekova@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0009-1384-8047>

^{3*} кандидат исторических наук, ассоциированный профессор,

Университет имени Шакарима г. Семей, Казахстан

E-mail: r.d.akhmetova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1359-0006>

ГОЛОД 1930-х гг. В ВОСТОЧНОМ КАЗАХСТАНЕ: К ИСТОРИОГРАФИИ ПРОБЛЕМЫ

Аннотация.

В статье дается историографический обзор трудов, посвященных проблеме голода в Казахстане в период проведения коллективизации. Научные исследования отражают насильственный характер ущерба, нанесенного советским режимом казахскому обществу. Очевидно, что данная тема интересует исследователей по всему миру с середины 1930-х годов и по настоящее время. Было отмечено, что насильственная коллективизация, конфискация в 20-30-е годы XX века привели к гибели казахского народа, нарушая вековой уклад жизни нашей нации. Отмечается, что научное осмысление и анализ трагической истории прошлого важен и необходим для нынешнего и последующих поколений казахстанцев. "Великий голод" 1930-х годов угрожал исчезновению казахского народа. Был поднят острый вопрос о сохранении казахского народа как этнической группы. До настоящего времени все материалы по трагедии казахского народа рассмотрены и исследованы в полной мере. В частности, недостаточно изучены труды западных ученых, отдельные монографии русских и украинских историков. На современном этапе обнаруживается много новых данных, хранящихся в зарубежных архивах. За последние годы сотрудниками архив выпущено большое количество сборников, в которых представлены рассекреченные документы. К ним относятся: информационные сводки и обзоры, тематические справки, экспертные доклады о ходе коллективизации, о конфискации имущества и скота, аналитические доклады о массовых, а иногда и вооруженных восстаниях кочевого населения и крестьянства, специальные справки об эмиграции людей и многое другое. Голод 1930-х годов стал крупнейшей демографической и гуманитарной катастрофой казахского народа. В статье авторы акцентируют внимание на проблеме Казахстана, рассказывая о тяжелой судьбе жителей Восточно-Казахстанского региона после голода.

Ключевые слова: голод; Восточный Казахстан; коллективизация; конфискация; воспоминания; переселение; оседлость; джут; сельское хозяйство.

B.Zh. Atantayeva¹, A.R. Botabekova², R.D. Akhmetova^{*3}

¹ Doctor of Historical Sciences, Professor, Shakarim University, Kazakhstan, Semey

E-mail: batantaeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6104-9797>

² Master of History, doctoral student, Shakarim University, Kazakhstan, Semey

E-mail: aizhan.botabekova@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0009-1384-8047>

^{3*} Candidate of Historical Sciences, Associate Professor

Shakarim University, Kazakhstan, Semey

E-mail: r.d.akhmetova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1359-0006>

FAMINE OF THE 1930s IN EASTEN KAZAKHSTAN: ON THE HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM

Abstract

The article provides a historiographical overview of works dedicated to the famine problem in Eastern Kazakhstan during the period of collectivization. Scientific research reflect the violent nature of the damage inflicted on Kazakh society by the Soviet regime. It is evident that this topic interests researchers worldwide from the mid-1930s to the present day. It was noted in the article that the forcible collectivization and confiscation in

the 1920s and 1930s led to the death of the Kazakh people, disrupting the centuries-old way of life of our nation, resulting in tragic losses and violating long-standing traditions and ways of life. It is emphasized that the scientific understanding and analysis of the tragic history of the past are important and necessary for the present and future generations of Kazakhstanis.

The "Great Famine" of the 1930s threatened the disappearance of the Kazakh people, raising urgent questions about the preservation of the Kazakh people as an ethnic group. Up to the present time, all materials on the tragedy of the Kazakh people have been fully examined and researched; however, the works of Western scholars, individual monographs by Russian and Ukrainian historians, remain insufficiently studied. At the present stage, many new data are being discovered, stored in foreign archives. In recent years, a large number of collections of archival materials have been released by archive staff, including declassified documents such as informational digests and overviews, thematic references, expert reports on the course of collectivization, confiscation of property and livestock, analytical reports on mass and sometimes armed uprisings of the nomadic population and peasantry, special reports on the emigration of people, and much more. The famine of the 1930s became the largest demographic and humanitarian catastrophe for the Kazakh people. In this article, the authors pay special attention to the researched problem in Eastern Kazakhstan. The article also discusses the difficult fate of the population of the Eastern Kazakhstan region after the famine.

Key words: Famine; East Kazakhstan; collectivization; confiscation; memories; pumping out; jute; Agriculture.

Кіріспе.

Қазіргі кезде Қазақстанда 1930 жылдардағы жойқын ашаршылық туралы зерттеулер жүргізілуде. Қазақстандағы XX ғасырдың 30-шы жылдарындағы ашаршылық - толықтай ашылып айтылмаған тарихтың қара беті. Бір жағынан, Кеңес дәуірінде оны жария етуге тыйым салынса, екінші жағынан, сол жылдардағы қорқынышты шындықты дәлелдейтін көптеген құжаттар жоғалып кеткен. Социалистік елдердегі жаппай ашаршылық тарихы қазіргі кезде егжей-тегжейлі зерттелген, бірақ оның салыстырмалы талдауы әлі бастапқы сатысында. Егемендік алғаннан кейін, біз бұрынғы Кеңес үкіметі кезінде тыйым салынған көптеген тақырыптарды зерттеу мүмкіндігіне ие болдық.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» мақаласында халқымыздың саны ашаршылық болмаса, әлдеқайда көп болар еді деп атап өтті. Ол тарихи ақтаңдақтардың, соның ішінде ашаршылықтың құрбандарының нақты санын анықтаудың маңыздылығын айтты. Президентіміздің пікірінше, бұл мәселенің терең зерттелуі, тарихи деректерді мұқият сараптау қажет. Бұл жағдайда тек қана сандық көрсеткіштер емес, сонымен қатар ашаршылықтың адамдардың өміріне, мәдениетіне, рухани дүниесіне әсері де зерттелуі керек. Тек осылай ғана шынайы тарихты жаза аламыз және бұдан кейін мұндай трагедияның қайталануына жол бермейміз [1].

Тәуелсіз Қазақстанның тарих ғылымы бүгінде жаңа міндеттерді алдына қойып отыр. Шет елдердегі архивтерде табылған жаңа құжаттар, әдістер мен мәлімет көздерін ескере отырып, тарихты қайта қарау міндеті тұр. XX ғасырдың басындағы қазақ халқының азаптары мен қиындықтары әлі де толық ашыла қойған жоқ. 20-30 жылдардағы күштеп ұжымдастыру мен тәркілеу - халқымыздың ғасырлар бойы қалыптасқан өмір салтын бұзған трагедиялық оқиға. Бұл трагедияның шындығын ұрпақтарға жеткізу, ашаршылықтан зардап шеккендердің жағдайын зерттеп, олардың тағдырына құрметпен қарау – қазіргі тарихшылардың міндеті. Осы арқылы ұлтымыздың ерлігін, қайсарлығын дәріптеп, болашақ ұрпаққа үлгі болуымыз керек.

Міне, сондықтан XX ғасырдың 30-шы жылдарындағы ашаршылықтың тарихын зерттеудің қазіргі жағдайын сын көзбен талдайтын және зерттеу жұмыстарын күшейту қажеттілігі туындап, қазіргі кезде өзекті мәселе болып отыр.

Материалдар мен әдістер. Мақаланы жазуға арналған материалдар негізінен Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік архиві (ҚРОМА), Абай облысының Мемлекеттік архивінің (АОМА) құжаттары болды. Атап айтқанда, ҚРОМА 30 қордың 7, 8, 9 тізбесі «Қазақ АССР Халық комиссарлар кеңесі», АОМА 15 қордың «Шығыс Қазақстан БКП (б) облыстық комитетінің ОГПУ ШҚ ҚБ бастығының қазақтарды өнеркәсіптік кәсіпорындарда қоныс аудару және оларды азық-түлікпен жабдықтау туралы баяндамалық жазбасы» құжаттары, сондай-ақ 2016 жылы басылып шыққан «1932-1933 жж. Қазақ халқының ұлы қасіреті тарихынан» құжаттар жинағы пайдаланылды.

Мақалада XX ғасырдың 30-шы жылдарындағы Шығыс Қазақстандағы ашаршылық туралы архив құжаттарынан басқа, отандық тарихшылардың еңбектері, қазіргі зерттеулер бойынша архив құжаттарына жасалған талдаулар, сондай-ақ ғылыми журналдар мен бұқаралық ақпарат құралдарында, соның ішінде интернет-басылымдарда жарияланған мақалалар пайдаланылды.

Мақаланы жазу кезінде тарихтылық, құжаттармен жұмыс, проблемалық-хронологиялық, салыстырмалы талдау сияқты гуманитарлық ғылым әдістері қолданылды.

Талқылау. 1932-1933 жылдардағы ашаршылық мәселелерін зерттеуге тыйым салынғандықтан, кеңес тарихшылары бұл тақырыпты өз мақалаларында жабық түрде жариялауға мәжбүр болды. Демек, аштық фактісі туралы не мүлдем айтылмады, не тек қана 1931-1932 жылдарда елімізде астық дайындаудың қиындықтары ретінде ғана айтылды. Бұл қиындықтар белгілі себептермен түсіндірілген болатын. Мәселен, ауа-райы қолайсыздығы, колхоздардың ұйымдастырушылық және экономикалық қалыптасуындағы қиындықтар, т.с.с.

1990-шы жылдардың басында қазақ тіліндегі баспасөз беттерінде ашаршылық мәселесі белсенді талқыланып, бірінші беттерге шыға бастады. Ж.Б. Абылхожин мен Х.С. Алдажұманов (1992), академиктер М. Қойгелдиев пен Т. Омарбеков (1993) сияқты танымал зерттеушілердің мақалалары бұл үрдістің айқын дәлелі болып табылады [2].

Қазақстандағы ашаршылық тақырыбына қызығушылықтың өсуін көптеген қазіргі заманғы зерттеулердің артуынан байқауға болады. Осы тақырыпқа арналған ғылыми еңбектер жариялана бастады. Іргелі зерттеу ретінде қазақстандық тарихшы С. Әкімбековтың «Казахи между революцией и голодом» атты жарыққа шыққан еңбегін айтып өтуге болады. Ол осы еңбегінде қазақ халқы өмірінің елеулі бөлігін, дәлірек айтқанда қасірет жылдары туралы көріністі барлық белгілі деректер мен әртүрлі жылдардағы зерттеулерді біртұтас етіп жинақтайды [3]. Қазақстандағы күштеп ұжымдастыру процесі мен оның салдарын зерттеуші, белгілі ғалым Т. Омарбеков Отандық тарих ғылымында қазақ малшыларының ашаршылық және қоныс аудару мәселесін алғашқылардың бірі болып көтерген еді [4].

Т. Омарбековтың 2011 жылы жарыққа шыққан «Голодомор в Казахстане: причины, масштабы и итоги (1930-1933 гг.) Хрестоматиясында деректік материалдар негізінде XX ғасырдың 20-30 жылдарының күрделі әлеуметтік жүйесі, Қазақстанның ауыл шаруашылығындағы экономикалық дағдарыс, Республика шаруаларының қайғылы тарихи тағдыры ашып көрсетілген [5].

Шетелдік тарихшылардың зерттеулеріне келетін болсақ, бүгінгі таңда ең танымал кітап – американдық тарихшы Сара Камеронның «Голодная степь» кітабы. Ол 2018 жылы жарыққа шыққан, ал 2020 жылы кітап қазақ және орыс тілдеріне аударылған [6]. Тағы бір шетелдік зерттеуші Роберт Киндлердің 2017 жылы жарық көрген «Сталинские кочевники: власть и голод в Казахстане» атты кітабынан Қазақстандағы Кеңес үкіметі сасатының, көшпенділерді отырықшылыққа, ұжымдастыруға мәжбүрлеу мәселесін, 1931-1933 жж. қорқынышты аштықтың себеп салдары туралы ауқымды дереккөздер пайдалана отырып жазылғанын көреміз [7].

Жоғарыда атап өткендей, 2016 жылы Абай облысының Мемлекеттік архиві «1932-1933 жж. Қазақ халқының ұлы қасіреті тарихынан» деп аталатын құжаттар жинағында ашаршылық кезіндегі халықтың қиын жағдайы туралы таңқаларлық деректер келтірілген. Мысалы, Новосібірдегі теміржолда болған қазақ әйелінің жантүршігерлік тарихы баяндалады. Аштықтан үмітсіздікке тап болған ол, екі кішкентай баласын аязда тастап кетуге мәжбүр болады. Бұл 1932 жылдың оқиғасы. Босқындарды еш жерде күтпейді. Адамдар әйелден: «Сіз балаларды неге тастап кеттіңіз?» деп сұрағанда, ол: «Егер балалар аштықтан қиналып, ұзақ уақыт өліп кетсе, аязда бір түнде өлгендері артық» деп жауап береді.

Бұл сөздер аштықтан зардап шеккендердің қандай жағдайда болғанын, олардың қандай ауыр таңдау жасауға мәжбүр болғанын көрсетеді. Бұл жинақтағы құжаттардың көпшілігі осындай ауыр шындықты бейнелейді, адамдардың қиын тағдырын ашып береді [8; 54-55 бб.].

Ашаршылық кезіндегі қазақ халқының азаптары адамзаттың қиял етуіне қиын. Көптеген адамдар өз үйлерінде қайғылы өлімге душар болды. Архив құжаттарында каннибализмнің сұрапыл фактілері жазылған. Бұл трагедия әсіресе балаларға ауыр тиді. Көптеген қоныс аударушылар балаларын тағдырдың тауқыметіне тастап кетті. Қазақстанның қалалары мен теміржол станцияларында қараусыз қалған балалардың саны артты. Балалар үйлері толып кетті. Сәбилердің өлімі жиі байқалды. Семей ауданында комиссия тексеріс кезінде балалар үйінің жертөлесінен көліктің болмауынан уақытында алып шығылмаған 20 баланың мәйітін тапты. Аягөз станциясында 300 қараусыз бала жиналды, ал сол жерде қазақ әйелдерінің бірі екі баласын поездың астына лақтырып жіберген. Семей қаласында тағы бір қазақ әйелінің екі баласын құдыққа тастағаны туралы қайғылы жағдайлар тіркелді. [9; 5-6 бб.].

Аштық неғұрлым созылған сайын, көшедегі балалар саны да соғұрлым көп болды. Қазақстанның барлық аудандарынан мыңдаған қараусыз қалған балаларды жинаған. 1932 жылдың қазан айында Шығыс Қазақстан облысының 17 ауданынан ғана мемлекеттік органдар 12 мыңнан астам жетімдерді тіркеді. Олардың 10 мыңнан астамы әртүрлі ұйымдардың «қамқорлығында» болды. 1934 жылдың ортасында бұл сан 60 мыңнан астам адамға дейін жетті. 1932-1933 жылдары балалар үйлерінде өлім-жітімнің көп

болуынан (кейбір айларда тәрбиеленушілердің 10%-дан астамы қайтыс болған), сондай-ақ барлық жетімдердің түгел есепке алынбауына байланысты, олардың жалпы саны әрбір жағдайда айтарлықтай жоғары болды [7; 108 б.].

Зерттеушілер А.Жанбосинова, С.Жандыбаева, Б.Атантаеваның «The historical memory on modernization of the Kazakh aul in soviet narratives» атты мақаласында қазіргі заманғы тарих ғылымының теориялық тұжырымдамаларын салыстырмалы зерттеу арқылы кеңестік нарративтердегі қазақ ауылын жаңғырту туралы тарихи естеліктерді сапалы зерделеп берген. Сол жылдардағы қазақ жеріндегі тайпалық иерархиялық құрылымның Сталиндік Конституцияға сәйкес келмейтінін атап өткен [10, 428 б.].

XX ғасырдың 30-шы жылдарындағы Қазақстандағы ашаршылық – халықтың басынан кешкен қорқынышты трагедия. Бұл қайғылы оқиғаның нақты себептері әлі де толық зерттелмегенімен, көптеген зерттеушілер бұл трагедияның 1932 жылдан басталғанын, бірақ оның негізі 1929 жылғы Сталиндік саясатта жатқанын айтады. Елді индустриаландыру саясаты, ауыл шаруашылығындағы бюрократиялық басқару, адамгершілікке қайшы жоспарлау және халықтың әлеуметтік жағдайын ескерусіз қалдыру арқылы жүзеге асырылған ұжымдастыру сияқты факторлар ашаршылықтың басты себептеріне айналды.

Осы кезеңде Қазақстанда Кеңестік модернизацияның басты мақсаты - көшпелі халықты отырықшылыққа бейімдеу болды. 1930 жылға қарай қазақ жеріндегі 700 мың шаруашылықтың 540 мыңы көшпелі немесе жартылай көшпелі болды. Профессор Ж. Абылхожин өз зерттеулерінде осы ерекшелікті 1930-1933 жылдардағы апаттың негізгі себептерінің бірі ретінде атап өтеді [2; 4 бб.].

Америка тарихшысы Сара Камеронның «Голодная степь: голод, насилие и строительство Советского Казахстана» атты еңбегі Қазақстандағы ашаршылықтың қазіргі тарихнамасына арналған. С. Камерон өз еңбегінде Қазақстан жерінде ашаршылықтан өлгендердің санын қол жетімді ақпараттардан жан-жақты зерттеп, қарастырғанын айта келе, ол туралы нақты ақпараттың жоқ екенін жеткізеді. Сондықтан оның кітабының тағы бір тұжырымы – Қазақстан жерінде аштықтан қаза болғандар туралы терең демографиялық зерттеулердің қажеттілігі. Украина елі өте ауқымды жұмыс атқарған. Олар ашаршылықтан өлгендер санын, алыс жатқан аудандарға дейін есептеген. Бұл әдіс ашаршылықтан қай аудан көбірек зардап шеккені туралы білуге мүмкіндік берер еді. Қазақстанда ашаршылық жағдайы туралы мұндай зерттеулер жоқ. Себебі, сол кездегі статистикалық мәліметтерді алу өте күрделі, көшпелі қазақтарды санау қиындық тудырады. Сонымен қатар, көптеген қазақтар ашаршылық жылдары шетелдерге қоныс аударып кеткен. Сондықтан, осы салада көбірек зерттеулер қажет [6; 56-57 бб.].

Қазақстандағы күштеп ұжымдастыру мен зорлап отырықшыландырудың салдарынан халық санының күрт қысқаруы байқалды. Тарихшылардың пікірлеріне қарағанда, 1931-1933 жылдардағы ашаршылық кезінде қаза тапқандардың саны 1,5 миллионнан 3 миллионға дейін жеткен. Академик М. Асылбековтың зерттеулері бойынша, 1926 жылдан 1939 жылға дейінгі кезеңде Қазақстандағы қазақ халқының саны 1 миллион 180 мыңға немесе 33,0 пайызға азайған. Бұл деректер 1930-жылдардағы саяси репрессия мен аштықтың қазақ халқына тигізген ауыр зардаптарын айқын көрсетеді [11; 18 б.].

2021 жылы жарыққа шыққан «Ашаршылық. Голод. 1928-1934.» құжаттар жинағындағы мәліметте көрсетілгендей 1931 жылғы колхоз қозғалысының өрлеуі 1932 жылғы ақпандағы халықтың жаппай көшіп-қонуына әкеліп, Қазақстанның жекелеген аудандарында қызмет еткен колхоздардың жабылу себебі айналды. Қазкрайком билігі 1932 жылы ақпан айында өңірлерде жаппай азық-түлік қиындықтарының болғанын атап өтті. Командалық-әкімшілік жүйе шұғыл түрде комиссиялар құрып, оларды ауылдарда пайда болған қиындықтардың себептерін анықтау және жою үшін тиісті шаралар қабылдауға аймақтарға жіберіп отырды. Құрылған комиссиялар Комиссарлар қазақ ауылдарының трагедиясын атап өтті, азық-түлік көмегі мен ауылдарға қосымша қолдау сұрады, сондай-ақ жауапты тұлғалардың бассыз іс-әрекеттерін анықтады. Жинақта жаппай ашаршылықтың шыңы 1932-1933 жылдары болғандығы жазылған. Құжаттар мал шаруашылығының азаюының ең апатты кезеңін көрсетеді. Деректерге сәйкес, Қазақстан колхоздарында 1931 жыл ішінде, мал басының 40-50% - ы шығарылған [12; 3-4 бб.].

Қазақстандағы 1932-1933 жылдардағы ашаршылықтың адам шығыны туралы қазіргі заманғы тарихнамада әр түрлі көзқарастар бар. Қазіргі әдістерге негізделген зерттеулерде ашаршылықтан қаза тапқандар саны, әдетте, 1 миллион адам шегінде бағаланады. Көрінеу көбейтілген бағалаулар да кездеседі, мысалы, белгілі қазақ демографы М.Б. Тәтімовтың айтуынша «1930 жылы қазақтар саны тоғыз миллионға жуық болған. Алайда, көп ұзамай 1932-1933 жылдары біздің халықты демографиялық апат күтіп тұрды. Бұл әрине қазақ даласында ашаршылықты қолдан ұйымдастырған Сталиннің саясатымен байланысты еді. Сол жылдары 2,5 млн. адам қайтыс болды [13; 124 б.].

Қазақстандағы ашаршылықтың адам шығынын анықтау үшін тарихшылар 1926 жылғы 17 желтоқсандағы және 1939 жылғы 15 қаңтардағы Бүкілодақтық халық санақтарының деректерін негізгі

құжат көзі ретінде пайдаланады. Осы санақтар арасындағы 12 жыл 1 ай ішінде халық санының күрт азаюы байқалады. Адамдардың демографиялық кемуінің шыңы 1932-1933 жылдардың қысына келеді. Бұл кезеңдегі халық санының қысқаруы тек ашаршылықпен ғана байланысты емес, сонымен қатар, саяси репрессия, аурулардың таралуы және басқа да факторлардың әсерінен болған. Дегенмен, ашаршылықтың халық санына тигізген әсері ерекше ауыр болды.

Тарихи-демографиялық зерттеулер нәтижесінде, 1930-жылдардың басындағы аштық пен сонымен байланысты аурулар республикада 1 миллион 750 мың адамның, яғни тұрғылықты халықтың 42 пайызының өмірін қиған деген қорытындыға келді.

Аштық құрбандарының нақты саны әлі де толық анықталмаған. 1937 жылғы Бүкілодақтық халық санағының материалдары (“қуғын-сүргін санағы” деп аталады) бұл мәселені түсінуге көмектеседі. Осы санақ деректері бойынша, 1937 жылғы қаңтарда КСРО-дағы қазақтардың саны 2 862 458 адамды құраған. Сол кезде Қазақстандағы басқа халықтардың саны азайған: украиндер - 859,4 мыңнан 658,1 мыңға, өзбектер - 228,2 мыңнан 103,6 мыңға, ұйғырлар - 62,3 мыңнан 36,6 мыңға дейін. Аштық пен қиын жағдайлардан зардап шеккен бұл халықтардың өкілдері тіршілік ету үшін азық-түлікке бай аймақтарға - Сібірге және Өзбекстанға қоныс аударуға мәжбүр болды [14; 194-195 б.].

КСРО халықтарының ортақ қасіреті – миллиондаған адамның өмірін қиған 1930 жылдардың басындағы ұлы ашаршылық Қазақстанда өзіне тән ерекшеліктерге ие болды. Президенттік архивтің қолдауымен құрастырылған көптомды «Қазақ ауылының қасіреті. 1928 – 1934 жж.» атты мұрағат құжаттарының жинағы осы мәселеге арналған [15; 744 б.]. Осы құжаттар жинағындағы мәліметтерге сүйенетін болсақ, аштықтың қолдан жасалғаны туралы тезис шындыққа жанасады. Осының салдарынан ауыл халқы санының күрт төмендеуі болды, оның жартысынан көбін қазақтар құрады. Республикалық билік органдары өлкенің ерекшелігін ескермей, Қазақстан жағдайында осы саясатты жүзеге асырудың нысандары мен әдістерін соқыр қабылдап, «жоғарыдан» нұсқауларды орындады. Архив құжаттарында көрсетілген 1931 жылдың 17 ақпанында Семей жеделсекторы бастығының ҚазССР аудандық комитетінің басшысы Голощекинге берген ақпаратында Абыралы ауданындағы 1-2 ауылдық округтың байларының ет дайындау мәселелеріне қарсы наразы топтың бас көтерулері орын алғаны туралы хабарлаған. Бас көтеруге қаруланбаған 250 қазақ қатысқан. Көтерілісшілер көрсетілген ауыл кеңестерінің кеңселерін басып алып, іс қағаздарын жойды, ауылдардан ет дайындауды жүргізген аудандық комитеттің өкілдеріне қауіп төндірді. Дәл осы мәліметтер бойынша 15 ақпанда осындай көтеріліс Абралы ауданының 8 ауылында орын алды, онда байдың басшылығымен көтерілісшілер ет дайындау жөніндегі 2 Үәкілетті адамды өлтіріп, кооперативті тонады. Аталған мәселелердің барлығы азық жетіспеушілігінен туындағанын архив құжаттары көрсетіп отыр [15; 128-132 бб.].

1932-1933 жылдардағы ашаршылық КСРО-ның бірнеше аймақтарын, соның ішінде Украина, Еділ жағалауы, Солтүстік Кавказ, Орталық Қаратопырақты аудандар, Орал, Батыс Сібір және Қазақстанды қамтыды. Зерттеушілердің пікірінше, аштықтан көз жұмғандар саны шаруалардың мемлекетке өткізген өнімдері мен оны шетелге экспорттау көлемімен тікелей байланысты болды. Ресейлік демограф В.Жиромскаяның мәліметтері бойынша, 1930 жылдардың басында Ресейдің Украинадан тыс аймақтарында 2,5 миллион адам, ал Қазақстанды қосқанда 4-5 миллион адам шығыны болған. Дегенмен, бұл статистикада 1934 жылы ашаршылыққа тап болған Ресей тұрғындары есепке алынбаған. Мұны айтып отырғанымыз, КСРО-ның барлық халықтары аштықтың азабын тартса да, Украина мен Қазақстанға бұл апат ерекше ауыр түсті. Қазақстанда аштықтың салдары ерекше ауыр болғанына кеңес өкіметінің қазақтың дәстүрлі мал шаруашылығын күйретуі себеп болды. Қазақ халқы үшін мал шаруашылығы негізгі тіршілік көзі болғандықтан, аштық олардың негізгі тіршілік көздерінен айырумен қатар, жаппай қырылуға әкелді. 1920-1930 жылдардағы қазақтардың ішінде дүниеге келгендердің саны аз болды, көпшілігі жетім қалды және жоқшылықтың қиын жағдайында өсті. Қазақстанда әрбір отбасының 10-15 баласының бір-екісі ғана тірі қалған, көпшілігі ата-анасынан айрылып, жетімдер үйін паналауға мәжбүр болған [16; 147 б.].

Архив жазбаларын талдай отырып, бізге ұлы дала аймақтарында тұрып жатқан қазақтардың сол жылдарда өте қиын жағдайға тап болғаны көз алдымызға келеді. Бұл жағдайдың көрінісі Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік архивтегі (ҚРОМА) 30-шы қордың «күпия» құжаттарында айқын беріледі. «СовНАРКОМ жолдас Исаевқа колхозшылардың аштықтан қайтыс болу жағдайлары туралы арнайы хабарлама. Азық-түліктің күрт азаюына байланысты кейбір аудандарда колхозшылардың ашығуы және тіпті аштықтан қайтыс болу жағдайлары тіркелді. Солай: Павлодар ауданының №16 ауылында кейбір колхозшылар өлексемен қоректенеді. Соңғы уақытта 2 колхозшы мен 19 бала аштықтан қайтыс болды. Қызыл-тан ауданының №1 ауылында колхозшылардың ашығуы тіркелді. №3 ауылдың, "Муржик" шатқалында (урочище) 20 адамнан тұратын кедей колхозшы әйелдер тобы емізулі сәбилерімен ауылда

азық іздеп жүрді. Осындай жағдай "Идрей" шатқалында да (урочище) байқалды. Абралы ауданының №1 ауылында ашаршылық салдарынан: Шулеков Орда, Бутқановтың баласы, Жетпісовтың баласы және т.басқалар қайтыс болды. Аталған жағдайлар туралы БКП (б) аудандық комитеттері хабардар етілді». Хабарламаны жазып отырған Миронов және Казанский. 1931 жыл 23 қараша. Алматы қ. деп көрсетілген [17; 137 б.].

3.Сақтағанованың «Голод в Казахской степи и последствия «Великого Джута» 1931-1933 гг. в Центральном Казахстане: к историографии проблемы» атты мақаласы 1931-1933 жылдардағы Қазақстандағы аштықтың тарихнамасына арналған маңызды зерттеу. Автор өз еңбегінде аштық мәселесі бойынша отандық және шетелдік тарихнамада айтылған негізгі көзқарастарды жүйелейді. 3. Сақтағанова шетелдік тарихшылардың зерттеулеріне сүйеніп, 1931-1933 жылдардағы ашаршылықтың себептерін нақтылап, оның бір факторы ретінде Ф. Голощекиннің «Кіші Қазан» реформасын қосу керек деген пікірді айтады. Сол кездегі бай шаруашылықтарын тәркілеу – Қазақстанның дәстүрлі құрылымының жойылуының бастамасы еді. Елімізде ашаршылық болуының тағы бір негізгі факторы ретінде – мәжбүрлеп отырықшыландыруды қарастырады. Бұл қазақ елінің дәстүрлі құрылымының түпкілікті жойылуына әкелді. XX ғасырдың 20-30 жылдары қазақ даласында жүргізілген кеңестік модернизацияның басты ерекшеліктерінің бірі - қазақ халқының дәстүрлі көшпелі өмір салтынан отырықшы өмір салтына көшуі болды. Осы ондаған жылдар тоғысында қазақ халқының басым көпшілігі әлі де болса көшпелі және жартылай көшпелі өмір салтын ұстанған еді. 1930 жылға қарай 700 мың қазақ шаруашылықтарының 540 мыңы көшпелі және жартылай көшпелі болды. Олардың 200 мыңы жартылай көшпелі өмір салтын жүргізсе, 340 мыңға жуығы «таза» көшпенділер болды. 160 мың шаруашылық отырықшы болды, оның 60 мыңға жуығы 1920 жылдан 1929 жылға дейін 10 жыл ішінде «отырықшыланды». Биліктің алдында 1930 жылдан 1933 жылға дейін 3 жыл ішінде 540 мыңға жуық отбасын отырықшылыққа ауыстыру керек деген міндет тұрды. Бұл орындалмайтын талап болып көрінгенімен, қойылған міндет орындалып, халық жаппай отырықшылыққа көшті. 3. Сақтағанованың жоғарыда айтқанындай, ашаршылықтың басты себебі осы «жаппай отырықшыландыру» болды [18; 210-215 бб.].

С.О. Смағұлованың «XX ғ. 30 жж. Шығыс Қазақстандағы аштық: демографиялық зардаптары» атты мақаласы сол кезеңдегі аштықтан зардап шеккендердің ішкі және сыртқы босқындыққа ұшырау процесін жан-жақты талдайды. Автор архив деректері мен мерзімді баспасөз мәліметтеріне сүйене отырып, аштықтың зардаптарын (әсіресе, Шығыс Қазақстан облысында) және оған қарсы күрес барысын ашып көрсетеді. 1931-1933 жылдардағы ашаршылық Қазақстанның демографиялық жағдайына елеулі зардап тигізді. Аштықтың әсері Шығыс Қазақстан облысында да айқын көрінді. 1928 жылы конфискация науқаны басталғанда қазақтар Қытаймен шекаралас Тарбағатай аймағындағы Күзеу, Хабарсу және Сталин ауылдарынан, сондай-ақ Дарственный ауылының Алқабектен Қытайға байлардың ұйымдастырып, қолдауымен өткен. Кейбір адамдардың хабарлауымен шекарашылардың қолына түскендер де болған. Мысалы, Қытайға өтуге тырысқан 27 адам ұсталып, барлық мал-мүлкі конфискацияланған. Тағы да айта кететін мәселе, ашаршылық кезеңінде халық арасында жұқпалы аурудың таралуы. Шығыс Қазақстан, Қарағанды және Ақтөбе облыстарында жұқпалы аурулардың таралуы күшейгендіктен, осы ауру ошақтарын жою мақсатында төтенше комиссия құрылды. Комиссияны басқаруға Ұзақбай Құлымбетов тағайындалды, мүшелікке Каруцкий мен Асфендияров сайланды. Бұл комиссияның басты міндеті - шілде және тамыз айларында Қарағанды, Семей, Балқаштағы өнеркәсіп орындарында жұқпалы аурулардың таралуын болдырмау. Әсіресе, Шығыс Қазақстан облысының атқару комитетінің төрағасы Сырғабеков пен облыстағы халықтық денсаулық сақтау комитетінің төраға орынбасары Козловқа бес күн ішінде жұқпалы ауруларды жою үшін қажетті қаржыландыру жағдайы туралы есеп беру міндеті жүктелді. Сонымен қатар, оларға бөртпе және сүзектік ауруларды жеке емдеу үшін арнайы орындарды дайындау барысын баяндау тапсырылды [19; 177-185 б.].

Аштық, жұқпалы аурулар және милиция мен армияның жазалаушы рейдтары орасан зор адам өліміне әкеліп соқты. Бұл жылдары республика халқының саны едәуір қысқарған еді. Мысалы, республика бойынша қазақтардың саны 1926 жылы 3 628 000 адамды құраса, 1939 жылғы халық санағы осы жылдар ішінде халықтың 1 млн. 300 мың адамға қысқарғанын, яғни 36 пайызға жуығын жоғалтқанын байқауға болады. Қазақстандағы халық санының азаюы барлық ұлт өкілдерінде байқалды, бірақ жергілікті тұрғындардың арасында оның әсері айқын болды.

В. Михайловтың 2013 жылы жарық көрген «Ғаламат жұт шежіресі» еңбегін қарайтын болсақ, Қазақстанда ашаршылық 1931 жылдың желтоқсан айынан басталғанын бірқатар құжаттар арқылы дәлелдегенін көреміз. Мәселен, 1932 жылғы ақпанда Үштөбеден жіберілген жеделхатта: «Балқаштың жанындағы барлық аулдарды аштық жайлады. Осы аудандағы алты әкімшілік ауылда 4417 шаруашылық

болған, соның 2260-ы ғана қалды, олардың 63%-s аштыққа ұшырады. Аштық 1931 жылдың желтоқсан айының алғашқы күндерінде етек алды. Анық емес мәліметтер бойынша, кем дегенде 600 адам қайтыс болды» делінген. Сондай-ақ, 1932 жылғы 1 ақпандағы Павлодардан саяси жер аударылғандар тобының КСРО ОСК Президиумына берген мәлімдемесінде былай делінген: «Шамамен бір жарым ай ішінде Павлодарға әр түрлі аудандардан аш, ісінген және жыртық-жамау киген адамадар, негізінен қазақтар ағылып келді. Қала оларға толып кетті». Дәлірек айтқанда, ашыққан адамдар Павлодарға 1931 жылдың желтоқсан айының ортасында келе бастады, яғни аштық 1931 жылдың қараша-желтоқсан айларында немесе одан да ертерек, күздің басында басталды. Көктемде ашаршылық Солтүстік Қазақстанда да басталды. Петропавл обкомы 1932 жылдың сәуір айының соңында: «Солтүстік Қазақстан облысының 12 ауданында 1932 жылдың 17 сәуіріне қарай аштықтан 246 өлім және ісінудің 133 фактісі тіркелген», - деп хабарлады. Бұл хабарламалар Қазақстан бойынша ашаршылық шеруінің көрінісін қалпына келтіруге көмектеседі. 1931 жылдың көктемінде ашаршылық бұрынғы Орал, Қостанай және Ақтөбе округтерінің 33 ауданында таралып, 1931 жылдың қысына қарай жаппай қырылуға әкеліп соқты. 1931 жылдың қазан-қараша айларында Шығыс Қазақстанда қатты өлім-жітім ашаршылық басталды [20, 168-170].

Жоғарыда аталған тарихшылар мәселені талдау үшін әр түрлі көзқарастар мен әдістер қолданған. Бұл әдістер аштықтың күрделі адамдық дағдарыс екенін көрсетеді. Оны зерттеу үшін әлеуметтік, саяси, экономикалық және экологиялық тарихты қамтитын әр түрлі әдістерді қолдану қажет, сонда ғана оның қазіргі анықтамасын белгілеуге болады.

Нәтижелер. 1929-1930 жылдары Қазақстан жерінде ұжымдастырудың бастапқы кезеңі жүзеге асырыла бастады. Республиканың кейбір қазақ аймақтарында белсенділер көшпелі халықты бір мезгілде ұжымдастыру және отырықшылыққа ауыстыруды мақсат тұтқан «Жаппай ұжымдастыру арқылы отырықшыландыру» бағдарламасын іске асыруға кірісті..

Н.Пианчолоның зерттеуі бойынша, 1930 жылдың жазында Саяси Бюро Кеңес астанасы және сталиндік тұтыну иерархиясының басында орналасқан ірі ресейлік индустриялық орталықтар үшін Қазақстан негізгі ет жеткізуші болуға тиіс деп шешті. Бұл шешім 1930 жылдың жазының соңынан 1932 жылдың жазына дейінгі кезеңде Қазақстаннан мал мен ет өнімдерін жаппай реквизициялауға әкелді. Қазақстанды еттің стратегиялық қорын жеткізуші ретінде пайдалану ұжымдастырудан және жыл сайынғы (1928 жылдан бастап) астық пен ет дайындаудан туындаған ашаршылық 1930 жылы кейбір облыстарға әсер етіп, 1931 жылға қарай бүкіл Қазақстанды қамтып, қазақ халқының үштен бір бөлігі қаза тапқан нағыз апатқа айналуының негізгі себебі болды. Басқаша айтқанда, 1930 жылы Кремль қабылдаған ет және мал өнімдерінің үлкен көлемі, Қазақстандағы дағдарыс бұрын-соңды болмаған деңгейге жетіп, аштыққа айналған негізгі фактор болды.

Осылайша, Сталиндік басшылықтың ашаршылық кезінде Қазақстаннан мал мен астық дайындаудың неліктен осындай жоғары нормаларын тағайындау туралы шешім қабылдағанын келесідей төрт шарт бойынша түсіндіреді. Біріншіден, бұл жаппай шаруалар қоныс аударғаннан кейін Қазақстандағы астық шаруашылығы мен мал шаруашылығы арасындағы өзара байланысты түсінудің жеткіліксіздігі, сонымен бірге астық өндіруші және тұтынушы туралы ұғымның жеткіліксіздігі болды. Екіншіден, Қазақстанның өндірістік мүмкіндіктерін шынайылықпен бағаламау. Үшіншіден, жоспарланған отырықшылыққа көшумен байланысты мал шаруашылығы секторының дағдарысын күту маңызды рөл атқарды [21;108-112 бб.].

1930 жылдың қысына қарай Қазақстанда аштық басталып, бұл жағдай Кеңес Одағының басқа аймақтарына қарағанда бір жыл ерте орын алды. Республиканың солтүстігі мен оңтүстік-шығысындағы орыс және украин шаруалары аштықтан зардап шеккенімен, көшпелі қазақтар ең ауыр зардапты сезінді. Аман қалу үшін көшпелілер өздерінің малдарын сойып, республикадан қашуға мәжбүр болды. Аштықтың ең ауыр кезеңі 1931-1933 жылдары болды, осы уақытта 1,1 миллионнан астам адам елден қоныс аударды, олардың басым бөлігі қазақтар еді. Шығыс Қазақстан тұрғындарының көпшілігі көрші Қытайдың Шыңжаң провинциясына көшіп кетті. Бұл қасірет Қазақстан халқының саны мен мәдениетіне ауыр соққы болды [21, 80-116 бб.].

Халықтың Қытайға қоныс аударуының бір себептерін мына бір мұрағат құжатынан көруге болады. Тарбағатай ауданына БКП (б) Казрайком комиссиясының жергілікті халықтың Қытайға қоныс аударуын тексеру жөніндегі баяндамасында колхозшы халықтың 1930-шы жылдың қазан айынан бастап маусымға дейін айлық алмағандарын, оларда азық-түліктің басқа да тұрмыстық заттардың жоқтығын баяндаған. Тіпті сойып жеуге малдары жоқ, барлығын өкіметке тапсырып отырған. Сондай-ақ қоныс аудару байқулақтарының тарапынан арнайы дайындықпен жүргізілетіні анықталған. «Колхозшы Мухамедияровтың 6 ауылдық жиналыста сөйлеген сөзінен: шай жоқ, нан, тұрмыстық заттар жоқ. Былтырғы жылы екі қап нан жинап мемлекет қазынасын өткіздім. Отбасымда 5 адам. Бір сиырым бар, егер өкімет көмек берсе

осында қаламыз, бермесе Қытайға кетеміз» делінген [22; 25-41 бб.]. Халық ашаршылық пен қуғын-сүргіннен құтылу үшін көршілес республикаларға асығыс кетті. Көпшілігі Қытайдың Шыңжаң аймағына кіруге тырысты. Зерттеушілердің деректері бойынша, 1928-1933 жылдар аралығында бес жыл ішінде шамамен 200 000 адам шекарадан өтіп, Қытайға қашып кетті. Көбіне балалар ата-аналары мен туыстарынан ауырып қалуына немесе өліп қалуына байланысты айырылған болса, кей жағдайларда оларды ата-аналар тастап кеткен.

Тарихшы Талас Омарбековтің айтуынша, ол Кеңес дәуіріндегі 1930-жылдардағы архив құжаттарына алғашқылардың бірі болып қол жеткізіп, ашаршылық салдарынан 2,3 миллион қазақтың қайтыс болғанын анықтаған. 1994 жылы Талас Омарбеков Қазақстанда меншік құқығынан айыру және мәжбүрлеп ұжымдастыру тақырыбында докторлық диссертациясын қорғады, онда қазақ малшыларының ашаршылықтан зардап шегу және қоныс аудару мәселелерін жан-жақты зерттеді [4, 30 б.].

1929 жылы Сталин алғашқы бесжылдықты және ұжымдастыруды жариялай отырып, ол Қазақстанда ауыл шаруашылығы мен мал шаруашылығының негізін қалауды көздеді. Яғни, сол арқылы елдің басқа бөліктерін азы-түлікпен қамтамасыз ету көзделді. Ұжымдастыру басталардан бір жыл бұрын Кеңес өкіметі Қазақстанда жергілікті байлардан малды жаппай реквизициялауды жүргізді, осылайша әр түрлі ру басшыларының өз халқына ықпалын төмендетуге ұмтылған болатын.

1930 жылдың басында «бай-кулак» деп есептелетін 3 мыңнан астам шаруашылық жойылып, адамдардың бір бөлігі атылды немесе 3 жылдан 10 жылға дейінгі мерзімге абақтыға жабылды. Осындай төтенше шаралардың барлығы елдегі азық-түлік дағдарысына алып келді, бұл жағдай жыл сайын күшейе түсті. Бірінші бесжылдық ішінде (1928-1932 жж.) Қазақстанның тауарлық астықтың жалпыодақтық өндірісіндегі үлес салмағы 9 дан 3 пайызға дейін азайды. Жалпы жиын-терім 1,5 есе қысқарды, өнімділік 9,2 ц/га-дан 4,3-ке дейін төмендеді. Қазақстанның жекелеген аудандарында 1931 жылғы өнім аз болғаны соншалық, тұқымдық шығынды да ақтай алмады. Мал шаруашылығында да осындай дағдарыс байқалды. 1932 жылы ірі қара мал басының саны 1928 жылмен салыстырғанда 7 есе, қой 14 есе азайды. Сонымен қатар, 1928 және 1929 жылдары ауа-райы қолайсыз болды, бұл көптеген дақылдардың қурап кетуіне әкелді.

Сара Камерон өзінің «Голодная степь» еңбегінде көрсеткендей, Қазақстанда ұжымдастыру жоспары бойынша қазақтарды «отырықшыландыру» бірнеше кезеңнен тұрады деп болжанған болатын. Ең бірінші қандай да бір ауылшаруашылық өнімін өндіріп жатқан қазақтар, сондан кейін 1930 жылы жоспар бойынша 84 мың 340 шаруашылық колхоздарға, ал соңынан «Жаппай ұжымдастыру жоспарына» сәйкес қалыс қалған шаруашылықтардың барлығы кіреді деп ұсынылған. Алайда, Мәскеу жоспарды асығыс әзірлеген, сондықтан «отырықшылықты» жүзеге асыру бойынша арнайы құрылған құрылым басқаларына қарағанда жоспарды тезірек орындауға тырысып, барлығын жаппай колхоздандыра бастады. 1930 жылдың 7 наурызына қарай шенеуніктер «отырықшылық» жоспарының 150%-ға асыра орындалуы туралы есеп береді. Онымен қоймай, Республикада колхоздарды ең аз деген инфрақұрылыммен қамтамасыз ететін қаражаты жоқ екені белгілі болды. Бұл мәселенің барлығы қазақтардың әп-сәтте кедейленуіне әкеліп соқты. Бірінші кезекте, астықты тапсыру бойынша міндеттемелерді орындай алмаған қазақтар, астыққа малын ең төмен бағамен ауыстыруға мәжбүр болды. «Қошқарды 15 пұт нанға, сиырды 1,5 пұтқа, биені 2 пұтқа, түйені 3 пұтқа, ал жақсы жылқыны 4 пұт астыққа ауыстырды». Осылайша, аудандағы қазақ мал өсірушісі жергілікті органдардың бұйрығын орындау үшін соңғы сиырларын астыққа ауыстыруға мәжбүр болған еді [6; 232 б.].

Осыдан кейін қазақтар Ресейдің асқан тәбетіне қандай да бір қарсы тұруға тырысты ма? - деген сұрақ туындайтыны сөзсіз. Әрине, мұнда әр жерлерде көтерілістер, диверсиялар басталды, бірақ бұл радикалды наразылықтардың бірыңғай орталықтары болған жоқ. Біздің халықымыз осындай заңсыздықтарға қарсы шықты. 1928 жылы бас көтерулер басталды, ал 1931 жылы біздің бұрынғы Семей облысында болған көтерілістер түгелдей белгілі және зерттелді деу қиын еді. Біздегі көтерілістердің ішінде белгілілері, тарихқа кіргендері біршама ұйымдасу көріністері бар - Абыралы, Шыңғыстау және Шұбартау көтерілістері. Біз білмейміз, көтерілістердің бүгінгі біздерге қандай әсер етуін. Қыруар адамның көздері жойылған бұл көтерілістердің бүге-шігесін әлі толық білмейміз. Осындай белгісіз көтерілістердің қатарына 1931 жылы тамыздың ортасында, бүгінгі Тарғыбатай ауданының Қызылкесік ауылдық округі жерінде болған Алақ көтерілісі жатады. Көтеріліске осы ауылға жақын орналасқан Аякөз, Жарма, Көкпекті аудандарының біраз тұрғындары да қатысқан. Осы көтеріліс кезінде ОГПУ-дің қызметкерлері, коммунистер және комсомолдар талқандалды. Ашынған халық ОГПУ қызметкерлері мен кейбір комотряд мүшелерін өлтірген. Бұл көтерілістің антиорыстық сипаты болған жоқ. Себебі, сол кездегі Қызылкесік ауылында бірнеше орыс жанұясы да тұрған [23; 27-30 б.].

2021 жылы шыққан А.Т. Абдуллинаның «Қазақстандағы 1930 жылдардағы ашаршылық туралы куәгерлердің естеліктері: деректану мәселелері және күнделікті өмірдің көрінісі» атты мақаласында 1930 жылдардағы ашаршылық кезіндегі қазақтардың өмірі туралы отбасылық оқиғалар мен естеліктер дереккөз ретінде ұсынылады. Мақалада Семейдегі және оның төңірегіндегі ашаршылық туралы Қазақ КСР-нің еңбек сіңірген әртісі Әбдірахман Асімжановтың әсерлі баяндауы берілген. 17 жасында Семей құрылыс училищесінің студенті болған Асімжанов, өз ұстазы Шкиртовтан аштықтан құтқару мақсатында Ресейдің Рубцовск, Барнауыл, Бийск қалаларына, сондай-ақ Өзбекстанға, Түркменстанға және КСРО-дан тыс жерлерге - Қытайға, Иранға аттанған қазақтардың азық-түліктері мен малдарының тәркіленгені туралы естігенін айтады. Шкиртов Ертіс өзені бойындағы Жаңасемей қаласының көшелерінде ашыққан адамдардың тобын және өлген адамдардың мәйіттерін көргенін айтты. Бұл қайғылы хабар қалада тұратын жас жігіттің жүрегін ауыртып, оны туған жеріне асықтырды. Ол училищеден берілетін өзі бөлінген азмаз нан қорымен жолға шықты. «Алты бөлік нанға қоса, училищенің жолға беретін отыз сом көмегін алып, қаладан отыз шақырымдай қашықтағы Семейтауға бет түзеп жолға шықтым. Күн батқанша Иманбай қарттың бекетіне жету керек деген оймен тез-тез жүріп келемін. Қарасуға түсіп терлеп кеттім. Тер қатып ауырып қалмасам деймін. Айнала әппақ қармен жабылған, тіпті көк аспан да ақшылданып тұр. Қыбырлаған жан жоқ. Елсіз даладағы қар жамылған төбелер маған жақындық білдірмей, мүлгіп тұрғандай. Бұл бүркенген Семейтау биігі де алыстан менің қиындығымды сезгендей, ауыр ойға шомып тұрғандай. Жол бойында қарға көмілген ақсақалды қарт пен жас жігітті көргенде, жүрегім дірілдеп, денеме мұздай су құйылғандай болды. Көзімнен аққан жас тамшыларын жеңіммен сүртіп, жүрегімді тыныштандыру үшін жанымда жүрген дұғаны оқып, бетімді сипадым. Олардың бастарындағы тымақтар қаракөсек руынан екенін білдіретін белгі болды. Қаладан алыстамай жатқанда, ол аш қазақ әйелі мен мейірімді орыс әйелі Нина Ивановнаны кездестірді. Орыс мас шаруасы оларды адам жегіштер деп күдіктеніп, ұрып-соғып жатқан еді, ол оларды құтқарып қалды. Нина Ивановна оған Семейтау тауының етегінде екі ұлы мен күйеуінің жоғалып кеткені туралы қайғылы әңгімесін айтып берді. Жігіттің туған ауылы бос, тыныш, әдеттегідей иттердің үріп жатқан дауысы да естілмейді. Барлық жерде өлімнің іздері. Үйге барар жолда Әбдірахман аштықтан қайтыс болған адамдардың жаңа денелерінің арасында әлі тірі бір сәбиді көрді, оның әлсіз дауысын естіді. Жігіт баланы қолына алып, нанды шайнап, баланың аузына салды, бірақ ол көп ұзамай дүниеден озды. Бұл 1930 жылдардағы кеңестік Қазақстандағы күнделікті өмірдің барлық ащы шындығы емес еді. Жігіттің туған ауылы бос, тыныш, әдеттегідей иттердің үріп жатқан дауысы да естілмейді. Барлық жерде өлімнің іздері. Үйге барар жолда Әбдірахман аштықтан қайтыс болған адамдардың жаңа денелерінің арасында әлі тірі бір сәбиді көрді, оның әлсіз дауысын естіді. Жігіт баланы қолына алып, нанды шайнап, баланың аузына салды, бірақ ол көп ұзамай дүниеден озды. Бұл 1930 жылдардағы кеңестік Қазақстандағы күнделікті өмірдің барлық ащы шындығы емес еді [24; 96 б.].

В. Михайловтың «Ғаламат жұт шежіресі» еңбегінде «Свободная Европа» радиосының қазақша қызметінің директоры Едіге Мағауин әкесінің естеліктерін келтіреді: «1952 жылдың жазында менің әкем, өзінің әкесінің 1932 жылы мұғалім сертификатын алғаннан кейін бірден ауылға сабақ беруге жіберілгендігін, бірақ ол бірде-бір оқушыны таба алмағанын, себебі барлық балалардың қайтыс болғандығы туралы біледі». Ол өзінің ата-әжелеріне төлем ретінде берілген жарты қап бидайдың арқасында туыстарының қалай аман қалғанын білді; олардың теміржол бекеттерінің жанында адам мәйіттерін жеп жатқан адамдарды көргендерін, аштық аяқталғаннан кейін туған ауылдарына оралып, ондағы алғаш болған 70-отбасынан тірі қалған 13 отбасымен кездескені және үлкен атасының өзен жағасында шашылып жатқан адам сүйектерін бір үйіндіге жинағандығы туралы айтады [20; 145-146 бб.].

1930-1934 жылдары Қазақстан халқының кем дегенде төрттен бір бөлігі қайтыс болды. Жаппай өлім ауылдардан барлық жайылымдылық қорлар алынып, көшпенділердің малдары тартып алынған кезде басталды. Барлық жерде кедейліктің көрінісі болды, ол теміржол станцияларының бойындағы ашыққан балалар, жол бойындағы көмілмей жатқан мәйіттер, бір үзім нан үшін болған қанды төбелестер, қираған отбасылар, каннибализм [25; 13 б.].

Ауыл шаруашылығындағы соңғы апат 1932 жылы болды. Астықтың ақырғы қорлары таусыла бастады, егін өткен жылға қарағанда нашар болып шықты, алайда соған қарамастан большевиктер аудандардан нан мен малдарды алуды жалғастырды. Барлық аудандардағы адамдар аштық қаупінен қаша бастады. Орталық Қазақстанның далалық аймақтары мүлдем дерлік құлдырап кетті. 1932 жылдың желтоқсан айында Жаңаарқа ауданынан халықтың жартысынан көбі қашып кетті. Торғай ауданында 5 мыңнан астам отбасы әлі де болса тұрып жатты. Ал, Шұбартау ауданының 1933 жылдың қаңтар айындағы баяндамасында: «соңғы мәліметтер бойынша ауданда шамамен саны 7000 адам болатын 1500 шаруашылық қалды. Шұбартау ауданының тұрғындары қайда қашқанын ешкі айта алмады» - делінген [20; 336 б.].

Аштық қасіретінен және оның салдарынан ешкім құтыла алмады. Ашыққан адамдар шөптер мен басқа да өсімдіктерді жей бастады. Олар иттерді, мысықтарды, құстарды, тышқандарды және ауылдан ұстап алуға болатын барлық жәндіктерді азық қылды. Арам өлген сиырлар мен жылқыларды асып жеді. Қабірлерден жерленген өліктер қазып алынып, желінді. Бірақ бұл әдістер ашыққан адамдарға көпке жетпеді. Сондықтан, оларға туған жерлерін тастап қашудан басқа амал қалмады. Адамдар неғұрлым ірі мекендерге, теміржол станцияларына, совхоздарға және үлкен құрылыстарға қарай бет алды. өйткені, көпшілік кезде мұқтаж адамдарға қандай да бір азық-түлік келіп түссе де, көлік мүмкіндіктерінің болмауына байланысты ол шетте жатқан ауылдарға жете алмады [20; 157-159 бб.]. 1930–1932 жылдарда Семейде «Қызыл Дала», «Социалды Шығыс» газеттерінің редакцияларында қызмет істеген Сәду Машақов сол кездегі аянышты жағдайды еске алып: Осы қайғылы 30-шы жылдарда қала көшелерінде, Абыралы, Абай, Шұбартау, Қызылтаң ауылдарына баратын жолдарда аштан қырылған адамдарды өз көзіммен көрдім. Ашаршылықтың аяусыз азуына ұшыраған қазақ ауылындағы шаруалар өмір сүру үмітімен қалаға қарай жолға шықты. Аштықтан әлсіреген, дені құрғаған адамдар жаяу жүріп, қалаға жетуге тырысты. Жол бойында жүздеген жанның қаза тапқанын тірі жеткендер ауыр жүрекпен айтатын еді. Қалаға келген аштардың көшеде дем алмай, жан тапсырып жатқандарын өз көзімізбен көрдік. 1931 жылдың күзінде даладан қалаға ағылып келген аш, арықтар Семей қаласының көшелерін толтырды. Қаланың шет жағындағы Училищная көшесінде орналасқан “19 февраль” атындағы бастауыш орыс мектебінде аш-арықтарға баспана берілді. Қызыл кірпіштен салынған екі қабатты мектеп үйін ауылдан келген жандарға жатақ етіп бергенімен, олардың көбісі аштықтан әлсіреп, күшсізденіп қалған еді. Кейбіреулері қалаға жеткен соң, тамақ іше алмай, дем ала алмай, өмірден озды. Осы аш адамдарға қала орталығынан ыстық тамақ әкеліп, таратып тұрды. Түс кезінде үлкен кастрюльге толтырылған кеспе сорпа әкелінді. Әр адамға бір-екі кесе сорпа мен бір тілім қара нан берілді. Тамақ келген кезде бәрі аулаға шығып, ретке тұрып, кезекке тұрды. Олардың қолдарында консерві банкасы, шыны банкалар, ағаш ыдыстар болатын. Шорбаны осы ыдыстарға құйып, бір тілім қара нанмен бірге таратылды. Олардың тәулігіне ішетін тамақтары осы ғана болатын» [26; 14-16 бб.].

1930 жылдардағы ашаршылықтан бері 90-жылдан астам уақыт өтсе де ұрпақтар ойынан әлі күнге ұмыт болмауында айтарлықтай себептер де жоқ емес сияқты. Бұл жылдар қазақ халқының басына төнген қасырет бұлты артына айықпастай із тастады. Қазақ халқының үштен бірі, сол жылдары ашаршылықтан қырылып қалды. Кейбіреулері босқынға ұшырап, басқа елдерге, басқа құрылыстарға жан сауғалап, туған жерлерінен ауып кетті. Архив құжаттарынан табылған мәліметтерде, Камышенка ауданының Алексеевка ауылына 200 дей бай-кулак отбасы орналастырылған екен, бұл отбасылардың жағдайлары өте ауыр болған. Совхоз басшылары кулактар отбасыларын тұрғын үймен, азық-түлікпен қамтамасыз етпейді. Олар жергелерді паналап, антисанитариялық жағдайда, аштықта өмір сүрген. Осыған байланысты қашуға әрекеттер жасалған. Павлодар облысының бай-кулактар ауылында аштықтан 30 адам қайтыс болған. Олардың жағдайын жақсартуға жергілікті басшылық ешқандай шаралар атқармаған екен [27; 152 б.].

Тарих деректерінен байқағанымыздай, 1930 жылдан 1933 жылға дейінгі кезең Кеңес Қазақстанында, сол кезде Қазақ Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасы деп аталған, елестету мүмкін емес қайғылы кезең болды. Ашаршылық адамдардың өмірін және отбасыларын жойып, ауыр зардаптарға әкелді. Ашаршылықтан зардап шеккен Қазақстанның миллиондаған тұрғыны өмір сүру үмітімен көршілес Кеңес Одағының аумақтарына (Қырғызстан, Өзбекстан, Еділ бойы және Батыс Сібір) және Қытайдың батысындағы Шыңжаң аймағына қашуға мәжбүр болды. Бұл бұрын-соңды болмаған, халықтың көші-қоны туралы ауқымды дағдарыс тудырды. Кейбіреулері ешқашан туған жеріне қайта оралмады. Сондықтан бүгінгі күні Шыңжаңда, Ресейде, Өзбекстанда және Қырғызстанда көптеген қазақтар өмір сүруде, олар ашаршылықтан қашқан қазақтардың ұрпақтары.

Қорытынды. 1930 жылдардағы Шығыс Қазақстандағы ашаршылық аймақ тарихындағы қайғылы тарау болып қала береді. Аштықтың осы заманауи тұжырымдамалық талдауында бірнеше негізгі қорытынды жасауға болады. Ұлы апаттың себептері көп қырлы болды. Аштық құрғақшылық пен егіннің жетіспеушілігі сияқты табиғи факторлардан туындап қана қоймай, сонымен бірге саяси шешімдер мен ұжымдастыру саясатымен тығыз байланысты болды. Үкіметтің ауыл шаруашылығын жедел индустриаландыру мен ұжымдастыруға бағытталуы, астықты мәжбүрлеп сатып алумен қатар, азық-түлік тапшылығын күшейтті. Көптеген адамдар аштықтан және аурудан қайтыс болды, ал тірі қалғандар физикалық және психологиялық жарақат алды. Отбасылар бөлініп, қауымдастықтар біржола өзгерді. Көптеген жылдар бойы Кеңес үкіметі аштықтың бар екенін жоққа шығарды және ол туралы ақпаратты жасырды.

Ашаршылық - бұл бір отбасының немесе бір ауылдың ғана емес, сол кездегі бүкіл халықтың басына түскен ауыр қайғы. Осы тұрғыдан алғанда, ашаршылық тақырыбын зерттеудің маңызы өте зор. Қазіргі

отандық тарихнамада аталған тақырып жан-жақты зерттеле бастағанымен, қазақ жеріндегі ұлы апаттың әлі де ашылмаған сырлары көп. Осы бағыттағы мәселелер мемлекет деңгейінде талқыланып, тиісті зерттеулер жүргізілуде. Тек тарих дереккөздерге жүгіну тарихшыларға қолданылған әдіснама және фактілер бойынша дұрыс қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Бұл проблема әлі де толық ашылмаған және өзіне тән күрделіліктері бар. Осы тақырыпқа байланысты қазіргі кезде жарияланып жатқан еңбектердің негізінде жан-жақты ғылыми зерттеулер жүргізуіміз керек.

Әлемдік тарихтағы ең ұлы трагедиялардың бірі «Ұлы апат» – Кеңес империясындағы қазақтардың геноцидін қазақстандық тарихшылар Тәуелсіздік дәуірінде жан-жақты зерттеп, әлемдік тарих ғылымында кеңінен жария етуге тиіс. Қазақстандық тарих ғылымына жаңа екпін қоятын кез келді. Жиналған мәселелер мен сұрақтар өз зерттеушілерін және байыпты талдауды күтуде.

Осылайша, тақырыпты зерттей келе байқағанымыз, ашаршылық ең алдымен халықтың ең қорғансыз және осал тобы – балалар мен халықтың даналығы мен өмірлік тәжірибесінің қайнар көзі болған қарттарды ең көп қырғынға ұшыратты. Қазақстандағы ашаршылықтың аз зерттелген жақтарының бірі – қаза болғандардың нақты саны. Әр түрлі ғалымдар аштық кезіндегі өлім-жітімнің ауқымы туралы әртүрлі мәліметтер келтіреді. Адам шығыны тұрғысынан Қазақстандағы ашаршылық сталинизмнің ең ауыр қылмыстарының бірі болды.

Кеңестік тоталитарлық саясаттың салдарын бүгінде тарихшылар, саясаттанушылар зерттеу үстінде. Бұл тарихтың осындай қайғылы беттері болашақта қайталанбауы үшін және ол туралы біздің жастарымыз біліп, есте сақтауы үшін қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Тоқаев Қ.К. Тәуелсіздік бәрінен қымбат. <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfauulaanbaatar/press/news/details/142657?lang=kk&ysclid=lwkd22j0e984028358>
2. Әбілқожин Ж., Алдажуманов Қ. Этноцид // Егеменді Қазақстан. - 1992. - 30 мамыр. - 24 б.
3. Әкімбаев С. Казахи между революцией и голодом. – Алматы: Институт Азиатских исследований, 2021. - 584 с.
4. Омарбеков Т.О. Қазақ шаруаларын жеке меншік қожалықтарынан айыру және ұжымдастыру: тарихы мен тағлымы: т.ғ.д. ... дисс. авторефераты. - Алматы, 1994. - 30 б.
5. Омарбеков Т. Голодомор в Казахстане: причины, масштабы и итоги (1930-1933 гг). Хрестоматия. – Алматы: «Қазақ университеті», 2011. -204 с.
6. Камерон С. Голодная степь: голод, насилие и строительство Советского Казахстана. - Москва, 2020. - 360 с.
7. Киндлер Р. Сталинские кочевники: власть и голод в Казахстане / пер. с нем. Л.Ю. Пантиной. - М.: РОССПЭ, 2017. - 382 с.
8. Из истории величайшей трагедии казахского народа 1932-1933 гг. Сборник. - Семипалатинск, 2005. – 268 с.
9. Абай облысы Мемлекеттік архиві (АОМА). 578 қор. I тізім. 17 іс. 90 п.
10. Zhanbosinova A.S., Zhandybayeva S.S., Atantayeva и др. The historical memory on modernization of the Kazakh aul in soviet narratives // Opcion, Año 36, No.91 (2020): 426-441. <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2s2.085085044294&origin=inward&txGid=874eb17e7bae786420043cbf064383ba>
11. Асылбеков М.Х. Население Казахстана по Всесоюзной переписи населения 1939 года I т. - Алматы, 2009. - 387 с.
12. Ашаршылық. 1932–1934 Деректі хроника. Құжаттар жинағы = Голод. 1932 – 1934. Документальная хроника. Сборник документов. Т. 3 / құраст. Б. Әбдіғалиұлы Б. – Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2021. –1032 б.
13. Татимов М. Социальная обусловленность демографических процессов. Алма-Ата: Наука, 1989. – 125 с.
14. Алдекен А.С. 1931-1933 жылдардағы Қазақстандағы нәубет / Голод 1930-х годов в Украине и Казахстане: вопросы историографии и подходы к исследованию проблем (к 80-летию трагедии): Сборник материалов международной научно-методической конференции. - Астана, 2014. – 236 стр.
15. Зулкашева А.С. Трагедия казахского аула 1928-1934: сб. док. Т. 2: 1929 - январь 1932 / [сост. А.С. Зулкашева [и др.]. – Алматы: Раритет, 2018. - 744 с.

16. Жиромская, В. Б. Демографическая история России в 1930-е годы: взгляд в неизвестное. Москва, РОССПЭН, 2001. - 280 с.
17. Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік архиві (ҚРОМА). 30 қор. 7 тізбе. 80 іс. 137 п.
18. Сактаганова З. Голод в Казахской степи и последствия «Великого Дзжута» 1931-1933 гг. в Центральном Казахстане: к историографии проблемы. // <https://e-history.kz/ru/library/show/24094>
19. Смагулова С.О. XX ғ. 30 жж. Шығыс Қазақстандағы аштық: демографиялық зардантары // Үлкен Алтай әлемі. – 2018. - № 4(1). - 177-185б. <https://nitsaltaytanus.wixsite.com/altaijournal/smagulova>
20. Михайлов В. Фаламат жұт шежіресі. – Алматы: Мектеп, 2013. – 296 б.
21. Пианчола Н. Сталинская «иерархия потребления» и великий голод 1931-1933 гг. в Казахстане. - *Ab Imperio*. - 2/2018 - стр. 80-116
22. ҚРОМА. 30 қор. 9 тізбе. 21 іс. 25-41 пп.
23. Каримов М.К. Шығыс Қазақстанда 1931 жылы болған беймәлім Алақ көтерілісі. / «XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы саяси қуғын-сүргін: себептері және салдары» тақырыбындағы республикалық ғылыми-практикалық конференциясының баяндамалар жинағы – Семей қаласы, 2021. - 27-30 бб.
24. Абдуллина А.Т. Қазақстандағы 1930 жылдардағы ашаршылық туралы куәгерлердің естеліктері: деректану мәселелері және күнделікті өмірдің көрінісі. // *Отан тарихы*. - 2021. - №3 (95). - 93-99 бб.
25. АОМА. 15 қор. 4 тізбе, 110 іс. 13 п.
26. Әбдіғалиұлы Б. Ашаршылық. Голод. 1928–1934. Документальная хроника : куәгерлер естеліктері, ашаршылық туралы жазылған кітап-жинақтар материалдары, көркем әдебиет үзінділері — Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2021.- 604 б.
27. ҚРОМА. 30 қор. 7 тізбе. 80 іс. 152 п.

References:

1. Tokaev K.K. Tәuelsizdik barinen kymbat [Independence is the most expensive thing]. <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfauaanbaatar/press/news/details/142657?lang=kk&ysclid=1wkd22j0e984028358>
2. Abilkozhin Zh., Aldazhymanov Қ. Jethnocid. [Ethnocide] // *Egemendi Kazakstan*. - 1992. - 30 мамыр. - 24 б.
3. Akimbekov S. Kazahi mezhdru revoljuciej i golodom. [Kazakhs between revolution and famine] – Алматы: Institut Aziatskih issledovanij, 2021. - 584 s.
4. Omarbekov T.O. Kazak sharyalaryn zheke menshik kozhalyktarynan ajiyry zhane uzhyndactyry: tarihy men taglymy [Separate and collectivize Kazakh sharyas from privately owned farms: history and education]: t.g.d. ... diss. avtoreferaty. - Алматы, 1994. - 30 b.
5. Omarbekov T. Golodomor v Kazahstane: prichiny, masshtaby i itogi (1930-1933 gg). [Holodomor in Kazakhstan: causes, scale and results (1930-1933)]. *Hrestomatija*. – Алматы: «Қазақ университеті», 2011. - 204 s.
6. Kameron S. Golodnaja step': golod, nacilie i ctroitel'ctvo Covetckogo Kazahctana. [The Hungry Steppe: Famine, Violence and the Construction of Soviet Kazakhstan] - Moskva, 2020. - 360 s.
7. Kindler R. Stalinskie kochevniki: vlast' i golod v Kazahstane [Stalin's Nomads: Power and famine in Kazakhstan] / per. s nem. L.Ju. Pantinoj. - M.: ROSSPJeN, 2017. - 382 s.
8. Iz ictorii velichajshej tragedii kazahckogo naroda 1932-1933 gg. [From the history of the greatest tragedy of the Kazakh people in 1932-1933.] *Sbornik*. - Semipalatinsk, 2005. – 268 s.
9. Abaj oblysy Memlekettik arhivi [The State Archive of the Abai region (SAAR)]. 578 қор. 1 тизим. 17 іс. 90 п.
10. Zhanbosinova A.S., Zhandybayeva S.S., Atantayeva u др. The historical memory on modernization of the Kazakh aul in soviet narratives // *Opcion*, Año 36, No.91 (2020): 426-441. <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2s2.085085044294&origin=inward&txGid=874eb17e7bae786420043cbf064383ba>
11. Asylbekov M.H. Naselenie Kazahstana po Vsesojuznoj perepisi naselenija 1939 goda. I t. [The population of Kazakhstan according to the All-Union census of 1939] - Алматы, 2009. - 387 s.
12. Asharshylyk. 1932 - 1934. Derekti hronika. Құзhattar zhinagy = Golod.1932 - 1934. Dokumental'naja hronika. [Hunger.1932 - 1934. Documentary chronicle] *Sbornik dokumentov*. T. 3 / kurast. B. Abdigaliuly B. – Nur-Sultan: Foliant, 2021. – 1032 b.
13. Tatimov M. Social'naja obuslovlennost' demograficheskikh processov. [Social conditionality of demographic processes] - Alma-Ata: Nauka, 1989. - 125 s.

14. Aldeken A.S. 1931-1933 zhyldardagy Kazakstandagy naubet [The disaster of 1931-1933 in Kazakhstan] / Golod 1930-h godov v Ukraine i Kazahstane: voprosy istoriografii i podhody k issledovaniju problem (k 80-letiju tragedii): Sbornik materialov mezhdunarodnoj nauchnometodicheskoy konferencii. - Astana, 2014. – 236 str.
15. Zulkasheva A.S. Tragediya kazahskogo aula 1928-1934 [Tragedy of the Kazakh aul 1928- 1934]: sb. dok. T. 2: 1929 - janvar' 1932 / [sost. A. S. Zulkasheva [i dr.]. – Almaty: Raritet, 2018. - 744 s. 1
16. Zhiromskaja V. B. Demograficheskaja istorija Rossii v 1930-e gody: vzgljad v neizvestnoe. [Demographic History of Russia in the 1930s: a look into the Unknown] - Moskva, ROSSPJeN, 2001. - 280 s.
17. Kazakstan Respublikasy Ortalyk Memlekettik arihivi (KROMA). [The Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSARK)]. 30 қор. 7 тизбе. 80 is. 137 p.
18. Caktaganova Z. Golod v Kazahckoj ctepi i pocledctvija «Velikogo Dzhyta» 1931-1933 gg. v Central'nom Kazahctane: k ictoriografii problemy. [Famine in the Kazakh Steppe and the consequences of the "Great Jute" of 1931-1933 in Central Kazakhstan: towards the historiography of the problem] // <https://e-history.kz/ru/library/show/24094>
19. Cmagylova C.O. XX g. 30 zhzh. Shygyc Kazakctandagy ashtyk: demografijalyk zardaptary [The famine in the Eastern Kazakhstan in 1930s: the demographic consequences] // Ulken Altaj alemi. – 2018. - № 4(1). - 177-185 b. <https://nitsaltaytanus.wixsite.com/altajjournal/smagulova>
20. Mihajlov V. Galamat zhut shezhiresi. [The Chronicle of the Great Jute] – Almaty: Mektep, 2013. – 296 b.
21. Pianchola N. Stalinskaja «ierarhija potreblenija» i velikij golod 1931-1933 gg. v Kazahstane. [Stalin's "hierarchy of consumption" and the Great Famine of 1931-1933 in Kazakhstan] - Ab Imperio. - 2/2018 - str. 80-116
22. KROMA [CSARK]. 30 қор. 9 тизбе. 21 is. 25-41 pp.
23. Karimov M.K. Shygys Kazakstanda 1931 zhyly bolgan bejmalim Alak koterilisi. [Unknown Alak uprising in East Kazakhstan in 1931] / «XX gasyrdyn 20-30 zhyldaryndagy sajasi қugyn-surgin: sebepteri zhane saldary» takyrybyndagy respublikalyk gylymi-praktikalyk konferencijasynyn bajandamalar zhinagy. – Semej kalasy, 2021. - 27-30 bb.
24. Abyllina A.T. Kazakctandagy 1930 zhyldardagy asharylyk tyraly kyagerlerdin ectelikteri: derektany maceleleri zhane kundelikti omirdin korinici». [Eyewitness memories of the famine of the 1930s in Kazakhstan: questions of source studies and reflection of everyday life] // Otan tarihy. - 2021. - №3 (95). - 93-99 bb.
25. AOMA [SAAR]. 15 қор. 4 тизбе. 110 ic. 13 p.
26. Abdigaliuly B. Asharylyk. Golod. 1928–1934. Dokumental'naja hronika: kuagerler estelikteri, asharylyk turaly zhazylgan kitap-zhinaktar materialdary, korkem adebiet uzindileri [Hunger. 1928–1934. Documentary chronicle] - Nur-Sultan: Foliant, 2021. - 604 b.
27. KROMA [CSARK]. 30 қор. 7 тизбе. 80 is. 152 p.

FTAХР/MPHTI/IRSTI:03.41.91
ӨӨЖ/УДК/UDC 94(574)

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2024.83.4.024>

А.Ж. Жумабаев*¹, У.Т. Ахметова², А.Тұрарұлы³

¹«Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы, ғалым-хатишы, магистр,
Атырау қ., Қазақстан, E-mail: tarix212@mail.ru

²Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті,
Қазақстан және дүниежүзі тарихы кафедрасының профессоры м.а., т.ғ.д., Атырау қ., Қазақстан
E-mail: ulzhan.a67@mail.ru

³«Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы, бас инспектор, Атырау қ., Қазақстан
E-mail: aibek_tu@mail.ru

АЛТЫНОРДАЛЫҚ САРАЙШЫҚТЫҢ ҚЫШ БҰЙЫМДАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Аңдатпа

Мақалада Жошы Ұлыстық Сарайшық қаласының қыш бұйымдарының зерттелу тарихы қарастырылады. Сарайшық – XIII-XVI ғасырларда Шығыс пен Батыс әлемін байланыстырған Ұлы Жібек жолының үстінде орналасқан білімі мен ғылымы өркендеген, қолөнері мен саудасы дамыған қалалардың бірі болды. Жайық өзенінің оң жақ жағалауында орналасқан, тоғыз жолдың торабы ретінде жұртшылыққа белгілі. Орта ғасырларда қыш өндірісі дамудың жаңа сатыларынан өтіп, бұйымдардың түрлері көбейеді. Сарайшық секілді қаланың қыш бұйымдар өндірісіне транзиттік керуендер арқылы келетін қыш ыдыстар, тауарлар тасымалдауға арналған ыдыстардың ықпалы зор болған. Оны қаладан табылған Қырым, Кавказ, Төменгі Еділ бойы, Хорезм өңірлерінің қыш өндірісі белгілері дәлелдеген. 1909 жылы Сарайшық қаласы орнынан шамамен 2 сажын тереңдіктен табылған құмыраның сыртқы бетінде шығыстың көрнекті ақыны Жүсіп Баласағұнның XI ғасырда жарыққа шыққан «Құтты білік» атты дидактикалық поэмасынан үзінді жазылғаны белгілі болды.

Сарайшықтың қыш бұйымдар кешенінде әртүрлі пішінді сырланбаған қызыл түсті қыш ыдыстардың саны басым келген. Одан кейін, сұр түсті және қалыпталған қыш ыдыстар түрлері орын алады. Сырланған қызыл түсті қыштан және кашин балшығынан жасалған қыш ыдыстар түрлері кешенді толықтырады. Қыш ыдыстар ішінде шеттен тасымалданған импорттық бұйым түрлері де бар. Қыштан жасалған сәулеттік эшекейлер де кешеннің ажырамас бөлігін құрайды.

Кілт сөздер: Археология, Қазақстан тарихы, Алтын Орда, Сарайшық, сырланбаған қыш бұйымдар, сырлы қыш бұйымдар, жәдігерлер.

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінің ЖТН ВР 22082480 «Алтынордалық Сарайшық, Ұшқан, Ащысай, Қарағайлы ескерткіштері тарихи-мәдени мұра контекстінде (XIII-XV ғғ.)» бағдарламасы аясында дайындалды.

А.Ж. Жумабаев*¹, У.Т. Ахметова², А. Тураулы³

¹Государственный историко-культурный музей-заповедник «Сарайшық»,
ученый секретарь, магистр, г. Атырау, Казахстан, E-mail: tarix212@mail.ru

²Атырауский университет им. Х.Досмұхамедова,
и. о. профессора кафедры истории Казахстана и всемирной истории, д.и.н., г. Атырау, Казахстан
E-mail: ulzhan.a67@mail.ru

³Государственный историко-культурный музей-заповедник «Сарайшық», главный инспектор,
г. Атырау, Казахстан, E-mail: aibek_tu@mail.ru

ИССЛЕДОВАНИЕ КЕРАМИЧЕСКОГО КОМПЛЕКСА ЗОЛОТООРДЫНСКОГО ГОРОДА САРАЙШЫК

Аннотация

В статье рассматривается история изучения керамических изделий золотоордынского города Сарайшык. Сарайшык – В статье рассматривается история изучения керамических изделий золотоордынского города Сарайшык. Сарайшык – один из городов с процветающим образованием и наукой, развитым ремеслом и торговлей, расположенный на Великом Шелковом пути, соединявшем

Восток и Запад в XIII-XVI веках. Расположен на правом берегу реки Жайык на пересечении множества дорог. В эпоху Средневековья керамическое производство прошло новые этапы развития, увеличились ее виды. На производство гончарных изделий в Сарайшыке, большое влияние оказали гончарные сосуды, прибывшие транзитными караванами, а также сосуды для транспортировки товаров. Об этом свидетельствуют обнаруженные в городище признаки гончарного производства Крыма, Кавказа, Нижнего Поволжья и Хорезма. На внешней стороне хума, найденного в глубине 2 сажень на месте городища Сарайшык в 1909 году, были написаны отрывки из дидактической поэмы выдающегося поэта востока Юсуфа Баласагуни «Благодатное знание», вышедшей в XI веке.

В керамическом комплексе Сарайшыка численно доминируют, естественно, разнообразные формы неполивной красноглиняной керамики, далее следуют сероглиненная и штампованная керамика. Дополняет комплекс поливные красноглиняная и кашинная керамики. В комплексе керамики есть также импортные привозные образцы. Неотъемлемую часть этого комплекса составляет архитектурный декор.

Ключевые слова: Археология, история Казахстана, Золотая Орда, Сарайшык, неглазурованная керамика, глазуванная керамика, экспонаты.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках программы Министерства Культуры и информации Республики Казахстан "Золотоордынские памятники Сарайшык, Ушкан, Ащысай, Карагайлы в контексте историко-культурного наследия (XIII-XV вв.), ИРН BR 22082480.

A.Zh. Zhumabaev*¹, U.T. Akhmetova², A. Turaruly³

¹State Historical and Cultural Museum-Reserve "Saraishyk", Scientific Secretary, Master, Atyrau, Kazakhstan
E-mail: tarix212@mail.ru

²Atyrau University named after Kh.Dosmukhamedov, Acting Professor of the Department of History of Kazakhstan and World History, Doctor of Historical Sciences, Atyrau, Kazakhstan
E-mail: ulzhan.a67@mail.ru

³State Historical and Cultural Museum-Reserve "Saraishyk", chief Inspector, Atyrau, Kazakhstan
E-mail: aibek_tu@mail.ru

THE STUDY OF THE CERAMIC COMPLEX OF THE GOLDEN HORDE CITY OF SARAISHYK

Abstract

The article examines the history of the study of ceramic products of the Golden Horde city of Saraishyk. Saraishyk is one of the cities with flourishing education and science, developed crafts and trade, located on the Great Silk Road connecting East and West in the XIII-XVII centuries. It is located on the right bank of the Zhaiyk River at the intersection of many roads. In the Middle Ages, ceramic production went through new stages of development, its types increased. The production of pottery in the Ural cities, as well as in Saraishyk, was greatly influenced by pottery vessels that arrived by transit caravans and vessels for transporting goods. This is evidenced by the signs of pottery production in the Crimea, the Caucasus, the Lower Volga region and Khorezm found in the Urals. On the outside of the khum, found 2 fathoms deep at the site of the Saraishyk settlement in 1909, excerpts from the didactic poem "Kutadgu Bilig" by the outstanding poet of the East Yusuf Balasaguni, published in the XI century, were written.

Various forms of unglazed red clay ceramics dominate numerically in the ceramic complex of Saraishyk, followed by glazed red clay and kashin ceramics, as well as imported samples. An integral part of this complex is the architectural decor.

Keywords: Archeology, history of Kazakhstan, Golden Horde, Saraishyk, unglazed ceramics, glazed ceramics, exhibits.

Gratitude: The article was prepared within the framework of the program of the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan "Golden Horde monuments Saraishyk, Ushkan, Ashchysai, Karagaily in the context of historical and cultural heritage (XIII-XV centuries), IRN BR 22082480.

Кіріспе. Ортағасырлық Сарайшық қаласы – Атырау облысы, Махамбет ауданы, Сарайшық ауылы маңында орналасқан. Жазбаша дереккөздерден Жошы Ұлысының (Алтын Орда), Ноғай Ордасының және Қазақ хандығының астанасы ретінде танымал ескерткіш. Ортағасырлық тарихшы-шежіреші Әбілғазы Баһадүр хан қаланың негізін қалаған атақты Бату хан екенін, Алтын Орданың билеушісі Жәнібек ханның, оның ұлы Бердібек ханның Сарайшық шаһарында таққа отырғанын

жазады. Саяхатшы Әбу Абдаллах Мұхаммед ибн Баттута XIV ғасырда Сарайшықта Ұлысу (Жайық) өзенінен өтетін жүзбелі көпір болғанын атап өтеді [1, 10 б.]. Сарайшық шаһары Берке хан, Өзбек хандардың билігі кезінде ислам дінінің рухани орталығы ретінде танылған. Ол турасында XVI ғасырда өмір сүрген тарихшы Өтеміс қажы ибн Маулан Мұхаммед Досты Берке ханның ислам дінін Сарайшықта қабылдағанын жазады. Қала қазақ хандары - Бұрындық пен Қасымның резиденциясы болған. Қадырғали Жалайырдың анықтауынша, атақты Қасым хан Сарайшықта қайтыс болып, осы қалада жерленген екен.

Ең алғашқы боп Сарайшықты зерттеген кәсіби археолог – Н.К. Арзютов. Ол 1937 жылғы қыркүйекте Сарайшықта зерттеу жұмыстарын жүргізді. Одан кейін, 1950 жылы Әлкей Марғұлан жетекшілік еткен Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясы қала орнында жұмыс жасаған. Бұл экспедиция құрамында атақты археологтар: Г.И. Пацевич, Е.И. Агеева, А.Г. Максимова, т.б. болған. 1973-1983 жылдары археолог Л.Л. Галкин Сарайшықта барлау-бақылау жұмыстарын жүргізіп, шағын қазбалар жасаған. Онымен қатар, атыраулық өлкетанушы В.К. Афанасьевте 1957-1990 жылдар аралығында қала орнына барлау-бақылау жұмыстарын жүргізіп, жәдігерлер жинақтап, музейге өткізіп тұрған. 1990-2008 жылдары Сарайшықта археолог Зайнолла Самашевтың жетекшілігімен Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясы жүйелі зерттеу жұмыстарын жүргізеді. Экспедиция құрамында археологтар В. Плахов, М. Қожа, Ю. Мотов, Д. Талеев, Б. Әділгереев, М. Қасенов және тағы басқалары жұмыс жасады. Зерттеу жұмыстары нәтижесінде «хан» сарай кешені, монша, құдық, мешіт, т.б. көптеген нысандар ашылды. 2017 жылы жалғасқан Атырау тарихи-өлкетану музейінің қазба жұмысына да З. Самашев жетекшілік етті. 2019 жылдан бері Сарайшықта кешенді археологиялық қазба жұмыстарына жергілікті ғалымдар Ө. Мұқтар, Ұ. Ахметова, А. Тұрарұлы, В. Плахов, т.б. жетекшілік жасады. Бұл кездері «Хан моласы» қазбасы зерттеліп және Жайық өзенінің жағалау аймағына бірнеше қазбалар салынды. Ортағасырлық қоғамдық ғимарат, тұрғын үйлер орамы, монша, көше т.б. нысандар ашылып, зерттеу жұмыстары жалғасып келеді.

Кенестік кезеңде, 1937 жылы қыркүйек айында Сарайшықта 14 күн жұмыс жасаған Н.К. Арзютовтың ғылыми есебіне қарасақ, Сарайшық қазбасынан көптеген жәдігерлер табылған [2, 97 б.]. Олардың қатарында мойын бөлігі сынған құмыра, шеттері ғана сынған мескей, сфероконус, қыш тиынсауыт, қыш шырағдан, қыш ыдыстардың қақпақтарының сынығы, араб графикасымен алтын бояулы жазуы бар ыдыстың бөлігі, қайық тәріздес сырлы ыдыстың сынығы, үлкен құмыраның тұтқасы бар мойын бөлігі, т.б. бар. Өкінішке орай, Н.Арзютов өз ғылыми есебінде қыш материалдарына тарихи-хронологиялық түсіндіру берместен тек олжалардың тізімін ғана берген.

Қазақ КСР Ғылым академиясының Тарих, археология және этнография институтының тапсырмасымен Сарайшыққа 1950 жылғы тамыз айында Ә. Марғұлан келіп қазба жүргізген. Ә. Марғұлан қазбаның қорытындыларын тезистеп, 1951 жылы КСРО-ның Бүкілодақтық археологиялық кеңесінде сөз сөйлейді. Экспедиция қала орнының батыс бөлігінен қыш күйдіретін үлкен пешті ашқан. Ә. Марғұлан: «Қазба жұмыстарын жүргіздік. Жұмыстар қаланың солтүстік-батысындағы Жайық өзені жарқабағынан басталды. Нәтижесінде мол керамика мен тұрмыстық материалдар табылып, Сарайшықтың қолөнершілер аумағы анықталды» дей келе, қала моңғол шапқыншылығына дейін қалыптасқан деп жария еткен [3]. Экспедицияның қыш материалдарымен Е.И. Агеева айналысқан. Табылған олжалар түгелдей Алматыдағы Орталық музей қорына тапсырылған.

Сарайшықта жүргізілген археологиялық зерттеулердің нәтижелері бойынша орта ғасырларда қала Шығыс пен Батыстың ортағасырлық өркениетін байланыстырған Ұлы Жібек жолы мен оның тармақтары бойындағы маңызды сауда және мәдени орталық болғанын растайтын бай материалдар алынды. Бұған қазба жұмыстары кезінде табылған қала тұрғындарының көптеген тұрмыстық заттары куә: өсімдік тәріздес және зооморфты ою-өрнектермен безендірілген және араб графикасымен жазылған әртүрлі мәтіндегі қыш бұйымдар (құмғандар, хұмдар, көзелер, шығырлар мен құмыралар, шырағандар мен түбектер, кеселер, тостағандар, гүлабандар) мен трапезунд және қырым амфораларының фрагменттері, қытай фарфор ыдыстарының сынықтары, сондай-ақ, сүйектен, темірден және қоладан жасалған көптеген бұйымдар.

Материалдар және әдістер. Қыш (керамика) адамзат тұрмысында алғашқы қолданыста болған материалдар қатарында. Балшықтан түрлі бұйым жасап, оның беріктігін арттыру үшін күйдіру ісі мезолит, неолит дәуірлерінде пайда болып, содан бері тоқтаусыз даму үстінде.

Мақаланың негізін Сарайшық зерттеушілерінің теориялық және археологиялық қазба жұмыстарының нәтижелері құрайды.

Ортағасырлық Сарайшық қаласынан табылған қыш бұйымдардың ерттелу тарихын сипаттауда Н.Арзютов, Ә.Марғұлан, Е. Агеева, В. Афанасьев, З. Самашев, В. Плахов, О. Кузнецова, Я. Лукпанова секілді археологтардың еңбектері негізге алынды. Мақалада отандық және ресейлік зерттеушілердің еңбектеріне салыстырмалы талдау жасалынды.

Сарайшық қаласынан табылған қыш бұйымдар кешенін зерттеуге артефактілерді жіктеу, талдау, ұқсас түрлерін анықтау (аналогия) әдістері қолданылды.

Талқылау. Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясының мүшесі Е.И. Агеева «Керамика Сарайчик» атты ғылыми есебінде ортағасырлық Сарайшық қаласынан табылған қыш өнері бұйымдарын зерттеп талқылаған. Аталған ғылыми есеп бүгінде Ә. Марғұлан атындағы Археология институтында сақталған. Ғылыми есеп Ә.Х. Марғұланның 1950 жылғы Сарайшықта жүргізген қазбасының нәтижелерін баяндаған [4, 47-65 п.].

Е.И. Агеева Сарайшықта №1, №2, №3, №4, №5 қазба орындарында археологиялық жұмыстар жүргізіп, табылған сырлы және сырланбаған қыш бұйымдарды саралаған [4, 48 п.]. Ол алдымен сырлы қыш бұйымдарға тоқталады. Қазба барысында 212 дана бедерлі өрнегі бар жартылай фаянс ыдыс, 87 дана қара сырлы өрнегі бар мөлдір түсті ыдыс, 37 дана жасыл түсті тегіс келген сырлы ыдыс, 4 дана кобальт реңді ақ түсті сырлы ыдыс, 42 дана ішкі беті көгілдір сырлы ыдыс фрагменттері табылған. Сырлы қыш бұйымдар - №1 қазбадан - 56 дана, №3 қазбадан - 255 дана, №4 қазбадан - 34 дана, №5 қазбадан - 151 дана, барлығы 496 дана алынған. Сырланбаған қыш бұйымдардан 341 жәдігер есепке алынған. Оның ішінде: кесе тәріздес - 51 дана, тік бұрышты тұтқасы бар ыдыстар - 55 дана, тостаған тәріздес ыдыстар - 15 дана, қазандар - 20 дана, хұмдар - 15 дана, құмғандар - 5 дана, қыш ыдыстың бүйірлері - 108 дана, т.б.

Сырлы қыш бұйымдардың негізгі бөлігі бедерлі өрнегі бар жартылай фаянс ыдысының сынықтары. Ғалым қазба жұмыстары кезінде табылған осы типтегі барлық ыдыстар Алтын Орда керамикалық шеберлігінің тарихын зерттеу үшін ерекше қызығушылық тудырғанын айта келе, Сарайшықтан табылған осы формадағы ыдыстардың сипаттамаларына тоқталған. Мысал ретінде зерттеуші есепте ең жақсы сақталған екі жәдігерге: шағын көзе мен кесе тәріздес ыдыстарға толық түсініктеме береді.

Е.И. Агеева Сарайшық қаласынан табылған сырлы қыш бұйымдарды төмендегіше хронологиялық топтарға бөлген. Алғашқысы, бірінші топ жасыл түсті тегіс келген және өсімдік тәріздес, геометриялық бедерлі ою-өрнегі бар сырлы ыдыстардан тұрады. Олар Еділ, Кавказ маңы, Орта Азия аумағында XII ғасырда пайда болады, бірақ аталған өндіріс XIII ғасырға жатады.

Екінші топ XII-XIV ғасырларға тиесілі бедерлі өрнегі бар жартылай фаянс ыдыстан құралады. Бұл ыдыстар Еділ бойындағы және Кавказдағы Алтын Орда қалаларының қазбаларындағы материалдармен, дәлірек айтсақ, Сарай-Берке, Үкектің қазба материалдарымен ұқсастықтарға ие. Сондай-ақ, Н. Калинин Татарстанның Орталық музейінің Алтын Орда қыш бұйымдары коллекцияларын сұрыптап, ыдыстарды осы түрге жатқызады, К.Н. Папа-Афанасопуло да аталған пікірді қолдап, Самарқанд музейінен №А-46-618 және Белореченская теміржол бекетінен табылған тостаған Сарайшықтан табылған тостағандарға жақын болғанын келтіреді.

Ең соңғы үшінші топты XIV-XV ғасырларға жатқызады.

Сырланбаған ыдыс-аяқтардың арасында араб графикасы жазуы бар ою-өрнектері мол сұр қыштан жасалған ыдыстар ерекше орын алған.

Қазіргі таңда зерттеушілер тарапынан әр жылдары Сарайшықтың қыш бұйымдарын жүйеге келтіру мақсатында ғылыми есептер, мақалалар, еңбектер жарық көрген.

Өлкетанушы В.К. Афанасьев 1958-1976 жылдар аралығында жинақтаған Сарайшық қыш бұйымдарын Атырау облысы тарихи-өлкетану музейіне тапсырып, оның тізімін Ә. Марғұлан атындағы Археология институтына да берген [5]. Аталған тізім Атырау облысы тарихи-өлкетану музейі қорындағы қыш ыдыстар қорын толықтырған.

З. Самашев пен О.В. Кузнецованың 2000 жылы жарық көрген «Поливная керамика Сарайчика» мақаласында 1996 жылдан бастап Сарайшықта қазба жұмыстарының нәтижесінде табылған сырланған қыш бұйымдар кешеніне жан-жақты талдау жасалған [6, 84-86 б.].

Осы З. Самашев пен О. Кузнецованың «Новые данные о керамике Сарайчика» мақаласы 2003 жылы Сарайшықта жүргізілген қазбадан табылған сырланбаған қыш бұйымдарды жүйелеуге арналған [7, 130-131 б.].

Қыш бұйымдарды дайындау үшін шикізат ретінде, қызыл түсті ыдыстарға құрамында темірі көп саз балшықты пайдаланған. Ал, сұр түсті қыш бұйым дайындау үшін балшыққа әкті көбірек

қосқан екен. Одан басқа, саз балшық құрамына слюда, тальк (ақ минерал ұлпасы), кварц, дала шпаты, шамот, ұсақталған гранит ұнтағы сияқты минералдар қоспасы мен түк, көң, ұлутас қиыршығы секілді органикалық заттар да шамасына қарап қосылып отырған. Қалыпқа келтірілген ыдыс сыртына түрлі-түсті балшықтан дайындалған қоймалжың ерітіндіні жағу арқылы жылтыр реңге бояуды ангобтау деп аталады.

Теориялық тұрғыда қыш күйдірудің орта жағдайына тәуелді екі түрі бар. Қышқылды ортада күйдіру (тотықтыра күйдіру) – қарапайым күйдіру түрі, ол кезде кәдімгі саздың қасиеттеріне байланысты қызыл немесе сұр қыш алынады. Қалпына келтіру ортасында күйдіру (тотықсыздандыра күйдіру) үшін пеш ішіне ауа кірмейтіндей етіп барлық тесіктерін балшықпен майлап бітеп, бұқтырып қояды. Бұл арқылы, шикізат құрамындағы қоспаларға байланысты, әр түрлі түс палитрасына қол жеткізуге болады.

Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясының мүшесі, археолог Я. Лукпанованың «Керамика Сарайчика (обзорный анализ по итогам раскопок 2006 года)» мақаласы қала орнындағы 2006 жылғы археологиялық қазба жұмыстарының нәтижелері бойынша керамиканы талдауға арналған [8, 221 б.]. Қазба жұмыстары нәтижесінде табылған ірі көлемді құмыраға, көлемі шағын құмыраларға, шүмегі бар құмғандар фрагменттеріне, мескей, хұм, хұмша, түбек, шығырлар, штампөрнекті ыдыстарға, кашиндік керамикаларға, сырланған қызылбалшықты ыдыстарға, селадон ыдысы сынықтарына талдау жасалынған. Мақалада тостағанның 2 түрлі фрагменті ерекше қызығушылық тудырағанын төмендегіше сипаттайды: «Первый фрагмент орнаментирован эпиграфическим орнаментом на голубоватом фоне с использованным позолоты, обведенного красным контуром и с изображением орнамента в виде перьев крыла птицы черного цвета. На втором фрагменте изображение рисунка оконтуренного черной линией и рисунок в виде хвоста жар птицы, нанесенного позолотой. Возможно, это изделие иранских мастеров с использованием техники «минай» [8, 225 б.]. Бұйымдардың сырлануы әртекті. Кварц, далалық шпат, каолин, т.б. сілтілік материалдар 950° температурадан жоғары ыстықта шыныға ұқсас қабат қалыптастырып шыңылтырланатын болған. Мөлдір қарасұр сырлардың құрамында дала шпаты көп болса, күңгірттеу сырлардың құрамында қалайы тотығы бар екені байқалады. Қоңыр түске мыс тотығын қосу арқылы қол жеткізілген. Жасыл түс алу үшін мыс тотығы қолданылса, қаракөк түстен көгілдір түске дейін кобальт қолданылған. Көгілдір ақық түстес, қою қаракөк ултрамарин түсті ыдыстарға да кобальт қосу арқылы қол жеткізген.

1990-2017 жылдар аралығында Сарайшықта археологиялық қазба жұмыстарын жүргізген археолог Зайнолла Самашевтың О. Кузнецова, В. Плаховпен бірлесе жазған «Сарайшықтың қыш бұйымдары» атты еңбегін ерекше атап өтуге болады [9].

Еңбекте сарапталған материалдар Сарайшықтың Жошы Ұлысының басқа аймақтарымен жан-жақты байланыста болғанын ашады, қала келбетінің өзгеруі қыш бұйымдар мен сәулеттік безендіруде, әшекейлерде көрініс тапқаны көрсетіледі. Сипаттау, топтау, жіктеу және де басқа осы еңбекте жүзеге асырылған ғылыми шаралар қыш бұйымдарды жасауда Сарайшық көзешілеріне тиесілі түрлер мен технологиялық тәсілдерді айқындауға және жергілікті өндіріске, өзге де Еуразияның керамика жасау орталықтары мен мектептердің ықпал-әсерінің деңгейін, сонымен қатар сырттан әкелінген ыдыстың ұнаған үлгілеріне еліктеу элементтерін және де өз өндірісінің қыры мен сырын алып келген шетелдік шеберлердің жеке үлестерін де анықтауға мүмкіндік береді.

Еңбекте Сарайшықтың қыш бұйымдар кешенін: сырланбаған қыш бұйымдар және сырланған қыш бұйымдар деп екі топқа жіктеген. Сырланбаған қыш бұйымдар кешені Сарайшықта жинақталған керамикалық коллекцияның 80-90%-ын құрайды. Зерттеуден өткізілген бұйымдардың барлығы көзе шарығында жасалған. Ыдыстың түрін қалыптау кезінде көзешілер ағаш пышақтар мен былғарының тілімдерін жиі пайдаланған. Дайын ыдыстар дөңгелектен жіп немесе пышақпен қиып алынатын болған. Бұйымдардың дені ангобталған, яғни, бояу жағылған. Қызыл балшықты сырланбаған қыш бұйымдардың жалпы талдауы С.Е. Михальченко және Г.А. Федоров-Давыдов жасаған әдістеме негізінде іске асырылған. Бұл топтауда қыш бұйымдардың сыртқы пішіні және тұрмыста қолданылу сипатына байланысты бөліп жіктеуге негізделген. Одан әрі қарайғы жіктеу ыдыстардың пішінінің – ернеуінің, мойынының, бойының, тұтқаларының және түбінің ерекшеліктеріне қарай жүргізілген. Сырланбаған қыш бұйымдарды еңбекте «сырланбаған қызыл балшықты қыш бұйымдар», «қаражылтырақ» қыш бұйымдар», «штампөрнекті» қыш ыдыстар» деп 3 топқа бөлген. Сырланбаған қызыл балшықтың қыш бұйымдар: қазан, горшок, ірі көлемді, көлемі орташа, шағын құмыралар, құмғандар (шүмегі бар құмыралар), мескей, тостаған, тұз құтылары, тәрелке, тагора, амфора, хұм,

хұмша, тиын сауыт, түбек, қақпақ, шырақтар, шығыр ыдыстары, құбырлар, ұршықтың басы, батырғылар, бала ойыншықтары, ожау, шәйнек, сфероконус деп топталған. «Қаражылтырақ» ыдыстар – бұлардың сынықтары сұр, сырты ысқылап жылтыратылған қара түсті нұсқалары сирек кездеседі. «Қаражылтырақ» ыдыстар құрамында темірі көп балшықтан даярланып, ерекше қалпына келтіру атмосферасында күйдірілген.

Сырланған қыш бұйымдар кешені сырланған қызыл балшықты және кашиндік балшықтан жасалған қыш ыдыстар деп бөлінген. Сырланған қызыл балшықты қыш бұйымдарды жасау үшін темірленген, пластикалық қасиеті жоғары немесе орташа деңгейлі балшықтар, соның ішінде әртүрлі темірленген қоспалы, темірленген және карбонаттық қоспалы түрлері пайдаланылған. Қоңыр теміртас, слюда және әктас бұл балшықтардың табиғи қоспалары болып келеді. Барлық бұйымдар көзе дөңгелегінде даярланған. Бұйымдардың сырлануы әртекті болып келеді: мөлдір қорғасындық (көбінесе) және күңгірт; қорғасынды-сілтілі және сілтілі.

Ортағасырлық Сарайшық қаласынан табылған керамикалық бұйымдардың жасалу техникасының әртүрлілігі, қолөнершілік пен қыш жасаудың сан түрлі әдіс-тәсілдерін игерген Сарайшық ұсталары шеберлігіне байланысты болды. Оны қазба жұмыстары барысында табылған жәдігерлердегі ою-өрнектер мен формалары арқылы байқауға болады. Археологиялық есептердің бірінде «...Особенно наглядно развитие керамического производства в рассматриваемый период может быть прослежено на богато представленной в Сарайчике поливной керамике. Эта керамика изготовлена на гончарном круге. Ее отличают высокое качество, яркость красок, высокохудожественность орнаментальной тематики и хорошее выполнение узора», - деп жазылады [10, 108 б.] Алтын Орданың басқа қалаларының тұрғындарының сұранысына қажет әшекейлі әдемі сырлы табақтар мен құмыралар Сарайшық шеберлерінің қолынан да шыққан.

О. Кузнецованың соңғы жарық көрген «Поливная керамика Сарайчика» мақаласы Сарайшықтың сырланған қыш ыдыстар кешенін классификациялауға арналған [11]. Ол Сарайшықтың кашин керамикасын екіге бөлінеді: мөлдір сырлы және мөлдір емес сырлы деп. Кейіннен осы бөлімдер ішінде сырдың түсі бойынша топтарға және ою-өрнек салу әдісі бойынша түрлерге бөлген. Түссіз және көгілдір мөлдір немесе ультрамарин түсті сыр жағылған керамика жылтыратылған полихромды бояумен немесе бедерсіз әшекеймен кескінделген. Көгілдір мөлдір сыр астында басылған штампты ою-өрнектері бар түрі сиректеу кездеседі. Күрделі бояулы ою-өрнегі бар ерекше «тимуридтер керамикасы» деп аталатын түрі де Сарайшықта бар. Сонымен қатар, ультрамаринді сыр үстіне полихромды бояу жағылған қыш (ладжвардин) және ақ тегіс сырдың үсті эмальмен сырланатын қыш (минай) ерекше аталады. Ладжвардин Иранда XIII ғасырдың соңғы ширегінде пайда болған қышты безендіру тәсілі. Ладжвардиннің көп таралған көкшіл-ақ түсінен бөлек, иран қышшылары жасыл шатыраш және қан қызыл түсті жылтыр сырларды пайдаланғаны белгілі. Минай - түрлі түсті жарқын бояулармен боялып, алтынмен апталған ою-өрнектерімен белгілі ыдыстар. Сирек кездесетін қыш түрінің Сарайшықтан табылған сынық бөлшектері толық суретті қалпына келтіруге мүмкіндік бермейді. Люстр деп күкірт, қалайы, қорғасын, күміс және мыс оксидтері негізінде қыш бұйымдарды бояуға арналған сырды атайды. Люстрларды қалпына келтіру ортасында төмен температурада күйдіру нәтижесінде заттың бетінде металл немесе меруерт тәріздес жылтыр сыр пайда болуына қол жеткізген, ол декордың көркемдік әсерін күшейтеді.

Сарайшық керамикасына археолог М. Қожа да назар аударады. Оның «Отырардан кейінгі ортағасырлық керамика өндірісі (XIII-XVIII ғғ.)» диссертациясы Сарайшық қаласының керамикалық өндірісі мен Отырар керамикалық өндірісі арасындағы байланыстарды салыстырып қарау үшін құнды еңбек болып табылады [12]. Ғалым 2009 жылғы Сарайшықтағы археологиялық зерттеулер барысында қала тұрғындарының күнделікті тұрмыстық бұйымдары: қыш ыдыстар (құмғандар, құмыралар, хұмшалар, шығырлар, шырақтар, кеселер, пиалалар, гүлабандар және т.б.), өсімдік және зооморфтық оюлар және араб әріптерімен безендірілген әшекейлер, сондай-ақ қырым және трапезунд амфораларының сынықтары, қытай фарфорынан жасалған тостағандардың сынықтары молынан кездескенін атап өтеді [13, 54 б.].

Соңғы онжылдықтарда Еділ Бұлғариясы, Қырым, Закавказье, Үкек және басқа да аумақтардың Алтын Орда керамикасы зерттелді. Нәтижесінде керамикадағы белгілерге, суреттерге және таңбаларға, ою-өрнектің символикасына арналған көптеген жұмыстар жарияланды. Ресейлік археолог Е.М. Пигарев барлық ортағасырлық қалаларда, соның ішінде Селитренный қалашығында табылған заттардың ең көп кездесетіні керамика екенін және оның Алтын Орда материалдық мәдениетін зерттеуге мүмкіндік беретінін атап өтеді [14]. Онымен қатар археолог С.А.

Курочкинаның зерттеуі де белгілі. Ғалым «Керамика города Сарай ал-Джедид» еңбегінде Алтын Орданың астанасы Сарай әл-Жәдидтің (Жаңа Сарай) керамикалық кешенін қарастырады. Ол жергілікті шеберханалардың тұрмыстық сырлы және сырланбаған керамикасын жасаудың бірегейлігін анықтауға күш салады [15]. Кейінгі зерттеуінде С.А. Курочкина альбарелло өндірісінің орталықтарының бірі Сарайшықта болуы мүмкін, оның керамикалық кешенінде қызыл сазды сырлы және кашин керамикасының арасында осы өнім түрі бар деген қорытынды жасайды [16, 84 б.]. Альбарелло - дәрі-дәрмек пен хош иісті сұйықтық сақтауға арналған ыдыс болып табылады (1-сурет). Бұл ыдыстар сырты өзіндік бір талғам, әсемдікпен безендірілгенін байқауға болады.

1-сурет. Альбарелло - дәрі-дәрмек пен хош иісті сұйықтық сақтауға арналған ыдыс (Фото А. Жумабаев)

Сарайшықтан табылған керамиканың ішінен өте қымбат, жасыл түсті қытай фарфоры – селадоннан жасалған кесе, тостаған сынықтарын атап өтуге болады (2-сурет). Қытай фарфоры қай уақытта да ауқатты қалалықтардың дастарқанын көріктендіріп тұрған. Жылтыратылған селадон деп аталған бұл ыдыстар нәзік өрнектермен қоса бұлттар, құстар бейнелерімен безендірілген. Бұл ыдыстарға магиялық қасиеттер де телінген.

Оның атауы біздің дәуірімізге дейінгі 206 жылы Хань династиясы кезінде пайда болған қыш ыдыстардан шыққан екен. Юань және Мин династиясы кезінде қытай шеберлері селадон өндірісінде ерекше шеберлікке қол жеткізген.

2-сурет. Қытай фарфоры – селадоннан жасалған кесе (Фото А. Жумабаев)

Ортағасырлық Сарайшық қаласы орнынан табылған шырағандар арасында тұтқалы және тұтқасыз түрлері кездеседі. Шырағандарды бірнеше түрлерге бөліп қарастыруға болады. Біріншіден тұтқалылар және олардың орналасу тәртібі, екіншіден білтеге арналған шүмектердің санына байланысты бөліп қарастыруға болады. Сарайшықта ең көп кездесетіні түбі жалпақ, бойы аласа келген шырағандар. Олардың білтеге арналған шүмектері бар (3-сурет). Шүмектер саны біреуден үшеуге дейін болуы мүмкін. «Үш мүйізді» деп аталатын үш шүмекті шырағандар сиректеу кездесті. Сондай-ақ, ілмек сияқты тұтқалары тік шырағандар да бар. Одан бөлек, кейбір шырағандар ортасында білте орнатуға арналған шамдал тәрізді түрлері кездеседі. Шырағандардың келесі бір

түрі – конус пішінді ұзынша келген тұғырлы шамдалдар. Тұғыры ұзын шырағандардың да бірнеше түрлері табылды. Бірінің тұғыры цилиндр тәріздес болса, кейбірінде конус тәріздес келген.

3-сурет. Шырағдан (Фото А. Жумабаев)

Сонымен қатар, Сарайшықтан табылатын шығыр құрылғысына арналған құмыра түріндегі қыш ыдыстар да ерекше орын алады. Шығыр – бұл өзеннен су шығару үшін ағаштан үлкен дөңгелек түрінде жасалған және осы дөңгелек бойына қыш ыдыстар байланған құрылғы (4-сурет). Ірі малдың күшімен айналатын дөңгелек ыдыстардағы суды жоғары көтеріп, арыққа құятын болған. Өзен бойындағы қоныстарда суармалы бау-бақша өнімдерімен қатар арпа мен тары да өсірілген. Оны шаруашылық шұңқырларынан табылған астық өнімдерінің қалдықтары дәлелдейді.

4-сурет. Шығыр құрылғысы макеті (Фото А. Жумабаев)

Сарайшықтан табылған қыш бұйымдар дайындалу әдісі, көрінісі мен қолданылған материалы жағынан Хорезм аймағы қалаларынан табылған жәдігерлермен көп ұқсастыққа ие. Әрине, хорезмдік ыдыстардың Сарайшықта кеңінен таралуы Ұлы Жібек жолымен байланыстырылады. Хорезмдік қыш ыдыстар Алтын Орданың барлық қалаларына таралып отырған. Ә. Марғұланның КСРО-ның Бүкілодақтық археологиялық кеңесінде сөйлеген тезистерін талқылау барысында шығыстанушы А.Н.Бернштам: «Я склоняюсь к хорезмийскому происхождению Сарайчика», - десе, археолог С.С. Черников: С.П. Толстовтың Сарайшық- Хорезм колониясы деп келтіргенін еске алады.

Хорезм сырлы қыш ыдыстарының ою-өрнектерінде геометриялық, өсімдіктік өрнектермен қатар, зооморфтық мотивтер маңызды орын алады. Оның ішінде, құстар: үйректер, тауыстар, торғайлар, қырғауылдар; сондай-ақ балықтар, қояндар, өгіздер, газелдер бейнелері кездеседі. 2021-2023 жылдары «Сарайшық» музей-қорығы ортағасырлық Сарайшық қаласы орнында жүргізген археологиялық қазба жұмыстары барысында құмыраның иығы тұсына суда жүзетін құстар – үш үйрек мүсіні салынған сырлы ыдыстың бөлігі табылды (5-сурет). Суда жүзетін құстар - Алтын Орда қыш өнерінде жиі кездесетін бейне [17]. Жалпы көне жәдігерлерде кездесетін құс бейнесі космогониялық түсініктермен астасады. Орталық Азия халықтары ішінде үйрек – құт-берекенің символы ретінде танылған. Ал, ғалымдар С.Г. Бочаров пен А.Н. Масловский мүсін жапсырылған осындай ыдыстарды Византия қыш өндірісіне жатқызған [18, 23 б.]. Осындай пікір қайшылығы Жошы Ұлысындағы мәдени дамуды зерттеуге деген қызығушылықты арттыра түсетіні сөзсіз.

Сарайшықтың қыш бұйымдар коллекциясы далалық зерттеулер барысында одан әрі ұлғаюда, ол егжей-тегжейлі мұқият зерттеулерді қажет етуде.

5-сурет. Үш үйректің мүсіні салынған қыш ыдыс бөлігі (Фото А. Жумабаев)

Қорытынды. Қыш бұйымдар өндірісі ата-бабаларымыздың, табиғи заттардың бойындағы қасиеттерін танып-біліп, табиғи күшті өз пайдасына жарата отырып, мәдениет жасау үрдісінде қол жеткізген жетістіктерінің бірі саналады. Қыш бұйымдарды зерттеу – бағзы мемлекеттердегі технологиялық даму деңгейі мен экономикалық қарым-қатынастарды ғана емес, сонымен бірге аймақтық және жаһандық көлемдегі қоғамдық саяси оқиғаларды қалпына келтіруде маңызды дереккөздердің бірі бола алады. Қыш арқылы қоғамның әлеуметтік-экономикалық, отбасылық, этно-мәдени қарым-қатынастары жөнінде мәліметтерге қол жеткізуге болады. Қыш ыдыс қоғамда орын алған түрлі өзгерістердің ықпалына тез түседі де, сол өзгерістерді заттық тұрғыда бейнелей алады. Сондықтан, Жошы Ұлысы кезеңі мен одан кейінгі уақыттардағы Сарайшықтың қыш материалдары өзінің ақпараттық деңгейі мен маңызы жағынан қаланың мәдени және шаруашылық өмірі аясынан асып түседі, себебі онда бүкіл империяға қараған аймақтарда және көршілес мәдени-этникалық кеңістіктерде орын алған күрделі процестер шоғырланған түрде көрініс табады.

Қорыта келгенде, Сарайшықтың қыш бұйымдар өндірісі сол замандағы көршілес аймақтардағы керамика өндірісімен қатарлас дамыған. Қыш бұйымдарының санының да, түрлерінің де көптігі сауда-саттық, экономикалық байланыстардың қаншалықты кең жүргізілгендігі мен қала тұрғындарының әртүрлі кезеңдегі өміріне ішкі саяси-әлеуметтік ахуалдардың әсерінің қандай болғанын анықтауға мүмкіндік береді. Мұның өзі Сарайшықтың ірі сауда-қолөнер орталықтарымен байланысқан, өз заманындағы дамыған қала болғанын айғақтайды. Ата-бабаларымыздың тарихы мен мәдениеті – бізге, олардың ұрпақтарына, бұрын-соңды жасалған тамаша туындылардың мирасқорларына өте қызық әрі құнды дүние. Халқымыз сан тарау тарихында қандай күйзеліске душар болса да еңсесін тіктеп, биікке өрлей, талмастан, туған жері мен ұлттық інжу-маржандарын сақтап бүгінгі ұрпаққа аманат етіп тапсырды. Сол атадан тараған бүгінгі ұрпақтың парызы осы аманатты сақтау. Ата-бабалардан қалған осы мұраны ой сүзгісіне салып зерделемей, оған тағзым етпей қазіргімізді, ертеңімізді бағалау мүмкін емес. Ескерткішке деген ғылыми-тарихи қызығушылық зор болуына байланысты тың зерттеулер, көлемді еңбектер жалғасатынына сенім мол.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Тасмагамбетов И.Н., Самашев З. Сарайчик. – Алматы: ОФ «Берел», 2001. – 320 с.
2. Сарайшық – бабалар мұрасы. Сарайшық қалашығының тарихы туралы дереккөздер / Құр. Ж.К. Жұмабаева, М.Қ. Кипиев // Ғыл. Ред. Ж.К. Жұмабаева. – Атырау: «Ағатай» баспасы, 2015. -224 б.
3. Мұқтар Ә. Әлкей Марғұланның Сарайшықты зерттеуі // EGEMEN QAZAQSTAN. -2019. - №44 (29523).
4. Агеева Е.И. Керамика Сарайчика //Отчет об археологических исследованиях за 1950-1952 гг. Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым Комитетінің Әлкей Марғұлан атындағы Археология институтының архиві (одан әрі, ҚР ФЖБМ ФК АИА) , 2 тізімдеме, 241 іс. 47-65 п.

5. Афанасьев В.К. *Опись Сарайчиковский керамики, сданной краеведом В.К. Афанасьевым в областной историко-краеведческий музей Гурьева. Дата сбора: 1958-1976 гг. Гурьев, 1977 // ҚР БҒМ Археология институтының архиві, 2 тізімдеме, 1484 іс.*
6. Самашев З., Кузнецова О.В. *Поливная керамика Сарайчика // Известия МОН РК, НАН РК. Серия общественных наук. 2000. №1*
7. Самашев З., Кузнецова О.В. *Новые данные о керамике Сарайчика // Известия МОН РК, НАН РК. Серия общественных наук. 2004. №1, С.136*
8. Лукпанова Я.А. *Керамика Сарайчика (обзорный анализ по итогам раскопок 2006 года). Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. №1-2/2006. – С.221-226.*
9. Самашев З., Кузнецова О., Плахов В. *Сарайшықтың қыш бұйымдары. - Алматы, 2008. - 264 б.*
10. *ҚР ҒҖБМ ҒК АИА, 1996 ж., 2 т., 2463 іс., 438 п.*
11. Кузнецова О.В. *Поливная керамика Сарайчика.// Генуэзская Газария и Золотая Орда / отв. ред.: Сергей Геннадиевич Бочаров ; науч. рецензенты: И. Л. Кызласов [и др.]. – Кишинев: Stratum Plus, 2015. С.167-179.*
12. Қожаев М.Б. *«Отырардан кейінгі ортағасырлық керамика өндірісі (XIII-XVIII ғғ.)/ тар. ғыл. кан. дис. - Алматы, 1996. - 219 б.*
13. Самашев З. *Отчет о научно-исследовательской работе в 2009 г. Государственная программа «Культурное наследие» по теме: «Городище Сарайшык» (промежуточный). Алматы, 2010. - 63 с.*
14. Пигарёв Е.М. *Гончарное производство золотоордынского города Сарай (Селитренное городище) : монография. Йошкар-Ола, 2015. - 208 с.*
15. Курочкина С.А. *Керамика города Сарай ал-Джедид (Своеобразие керамического комплекса): автореферат дис. канд. ист. наук. – Казань, 2006. – 25 с.*
16. Курочкина С.А. *Альбарелло нижневолжских столиц Улуса Джучи // Поволжская археология. 2012. № 1. С. 78–93.*
17. *«Қазақстанның батыс өңіріндегі алтынордалық қалалар, көне керуен жолдары және керуен-сарайлар: пәнаралық зерттеулер (XIII-XV ғғ.)» жобасы бойынша ортағасырлық Сарайшық ескерткішіндегі археологиялық қазба жұмысының ғылыми есебі. Сарайшық музей-қорығы. Атырау, 2021. – 15 б.*
18. Бочаров С.Г., Масловский А.Н. *Византийская поливная керамика в городах северного Причерноморья золотоордынского периода (вторая половина XIII – конец XIV вв.)// Поволжская археология. 2012. №1. С. 20–36.*

References:

1. Tasmagambetov I.N., Samashev Z. *Saraishek [Saraishek]. – Алматы: OF «Berel», 2001. – 320 s. [in Kazakh]*
2. *Saraishek – babalar murasy. Saraishek kalashygynyn tarihy turaly derekkozder [The shed is the heritage of our ancestors. Sources about the history of Sarayshik town] / Kur. ZH.K. Zhumabaeva, M.K. Kipiev // Gyl. Red. ZH.K. Zhumabaeva. –Атырау: «Ahatai» baspasy, 2015. -224 b. [in Kazakh]*
3. Muktar A. *Alkei Margulannyn Saraishekty zertteui [Alkei Margulan's study of Sarayshik]// EGEMEN QAZAQSTAN. -2019. -№44(29523). -6 nauryz. [in Kazakh]*
4. Ageeva E.I. *Keramika Saraichika [Saraichik ceramics]//Otchet ob arheologicheskikh issledovaniyah za 1950-1952 gg. Kazakstan Respublikasy Gylym zhәне zhogary bilim ministrlygi Gylym Komitetinin Әlkei Margulan atyndagy Arheologiya institutyrynyn arhivi (odan ari, KR GZHBM GK AIA), 2 tizimdeme, 241 is. 47-65 p. [in Russian]*
5. Afanasev V.K. *Opis Saraichikovskii keramiki, sdannoi kraevedom V.K. Afanasevym v oblastnoj istoriko-kraevedcheskij muzei Gurieva. Data sbora: 1958-1976 gg. Guriev, 1977 [Inventory of Saraichikovsky ceramics donated by local historian V.K. Afanasyev to the Guryev Regional History Museum. Date of collection: 1958-1976 Guryev, 1977] // KR GZHBM A.Margulan atyndagy Arheologiya institutyrynyn arhivi, 2 tizimdeme, 1484 is. [in Russian]*
6. Samashev Z., Kuznecova O.V. *Polivnaya keramika Saraichika [Glazed ceramics Saraichik] // Izvestiya MON RK, NAN RK. Seriya obshchestvennyh nauk. 2000. №1 [in Russian]*
7. Samashev Z., Kuznecova O.V. *Novye dannye o keramike Saraichika [New data on Saraichik ceramics] // Izvestiya MON RK, NAN RK. Seriya obshchestvennyh nauk. 2004. №1, S.136 [in Russian]*

8. Lukpanova YA.A. *Keramika Saraichika (obzornyj analiz po itogam raskopok 2006 goda)*. [Ceramics of Saraichik (overview analysis based on the results of excavations in 2006)] *Voprosy istorii i arheologii Zapadnogo Kazahstana*. №1-2/2006. – S.221-226. [in Russian]
9. Samashev Z., Kuznecova O., Plahov V. *Saraishyktyn kysh buiymdary [Saraichik ceramics]*. - Almaty, 2008. - 264 b. [in Kazakh]
10. KR GZHBM GK AIA, 1996 zh., 2 t., 2463 is., 438 p. [in Russian]
11. Kuznecova O.V. *Polivnaya keramika Saraichika. [Glazed ceramics Saraichik]// Genuezskaya Gazariya i Zolotaya Orda / otv. red.: Sergej Gennadievich Bocharov ; nauch. recenzenty: I. L. Kyzlasov [i dr.]. – Kishinev: Stratum Plus, 2015. S.167-179. [in Russian]*
12. Kozhaev M.B. «Otyrardan keiingi ortagasyrlyk keramika ondirisi (XIII-XVIII ғғ.) [Production of medieval ceramics after Otyrar (XIII-XVIII centuries)]/ tar. gyl. kan. dis. - Almaty, 1996. - 219 b. [in Kazakh]
13. Samashev Z. *Otchet o nauchno-issledovitel'skoj rabote v 2009 g. Gosudarstvennaya programma «Kul'turnoe nasledie» po teme: «Gorodishche Saraishyk» (promezhutochnyj) [Report on research work in 2009 State program “Cultural Heritage” on the topic: “Saraishyk Settlement” (interim)]. Almaty, 2010. - 63 s. [in Russian]*
14. Pigarev E.M. *Goncharnoe proizvodstvo zolotoordynskogo goroda Saraj (Selitrennoe gorodishche) [Pottery production of the Golden Horde city of Saray (Selitrennoye settlement)] : monografiya. Joshkar-Ola, 2015. - 208 s. [in Russian]*
15. Kurochkina S.A. *Keramika goroda Saraj al-Dzhedid (Svoeobrazie keramicheskogo kompleksa) [Ceramics of the city of Saray al-Jedid (Originality of the ceramic complex)]: avtoreferat dis. kand. ist. nauk. – Kazan', 2006. – 25 s. [in Russian]*
16. Kurochkina S.A. *Albarello nizhnevolzhskih stolic Ulusa Dzhuchi [Albarello of the Lower Volga capitals of the Ulus of Jochi] // Povolzhskaya arheologiya. 2012. № 1. S. 78–93. [in Russian]*
17. «Kazakstannyn batys onirindegi altynordalyk kalalar, kone keruen zholdary zhane keruen-sarailar: panaralyk zertteuler (XIII-XV gg.)» zhobasy bojynsha ortagasyrlyk Saraishyk eskertkishindegi arheologiyalyk kazba zhumysynyn gylymi esebi [Scientific report of the archaeological excavation work at the medieval Sarayshik monument under the project "Golden Horde cities, ancient caravan routes and caravanserais in the western region of Kazakhstan: interdisciplinary research (XIII-XV centuries)".]. *Saraishyk muzei-korygy. Atyrau, 2021. – 15 b. [in Kazakh]*
18. Bocharov S.G., Maslovskij A.N. *Vizantijskaya polivnaya keramika v gorodah severnogo Prichernomor'ya zolotoordynskogo perioda (vtoraya polovina XIII – konec XIV vv.)// Povolzhskaya arheologiya. 2012. №1. S. 20–36. [in Russian]*

Т.Т. Далаева *¹

¹ кандидат исторических наук., доцент Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Казахстан, г. Алматы, E-mail: t.dalayeva@abaiuniversity.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0002-8901-063X>

ВОПРОСЫ ИНТЕРПРЕТАЦИИ И РЕПРЕЗЕНТАЦИИ ФОНОДОКУМЕНТОВ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА XIX-XX ВВ.

Аннотация

Исторические фонодокументы представляют собой уникальный источник информации, позволяющий "услышать" прошлое. Фоно (аудио) документы (записи исполнения музыкальных произведений, публичных выступлений политических лидеров или известных ученых, фиксация звуков города, звук в документальной хронике или саундтреки кинофильмов и др.) позволяют по новому осмыслить содержание определенных сюжетов культурной, политической, социальной, интеллектуальной, повседневной истории. Однако их изучение сопряжено с рядом специфических вопросов, связанных с классификацией, репрезентацией и интерпретацией звуковых материалов.

Целью статьи является характеристика потенциала фоно (аудио) документов по истории Казахстана для развития их междисциплинарного изучения и интерпретации. Теоретической рамкой классификации и интерпретации фоно (аудио) документов в современной исторической науке послужили исследования Sound studies (звуковые исследования), в междисциплинарной области которой изучается роль звука в культуре, обществе и технологиях. Sound studies (звуковые исследования) охватывают широкий спектр тем, включая историю звукозаписи и воспроизведения звука, эстетику звука, социальные и политические аспекты звука и влияние звука на человеческий опыт.

Автор дает информацию о доступных для исследователя фонодокументах по истории Казахстана XIX-XX вв., представленных в настоящее время в архивохранилищах, музеях и медиа корпорациях республики.

Ключевые слова: звук, фонодокумент, исторический сюжет, сюжеты звуковых исследований, классификация, история Казахстана

Благодарность: Работа выполнена при финансовой поддержке Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан в рамках грантового финансирования «Аудиовизуальные сюжеты социальной истории и культурной памяти казахстанского общества (конец XIX – нач. XXI вв.)» (ИРН АР14871932).

Т.Т. Далаева *¹

¹ тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ., Қазақстан, Алматы қ.
E-mail: t.dalayeva@abaiuniversity.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0002-8901-063X>

XIX-XX ҒАСЫРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫНЫҢ ДЫБЫС ҚҰЖАТТАРЫН ТҮСІНДІРУ ЖӘНЕ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯЛАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Тарихи фонологиялық құжаттар өткенді «естуге» мүмкіндік беретін бірегей ақпарат көзі болып табылады. Фоно (аудио) құжаттар (музыкалық шығармаларды орындаудың жазбалары, саяси қайраткерлердің немесе белгілі ғалымдардың көпшілік алдында сөйлеген сөздері, қала дыбыстарын жазу, деректі фильмдердегі дыбыс немесе кинофильмдердегі саундтректер және т.б.) белгілі бір мәдени, саяси, әлеуметтік, интеллектуалдық, күнделікті өмірдегі шығармаларды мазмұнын қайта түсінуге мүмкіндік береді. Дегенмен, оларды зерттеу дыбыстық материалдарды жіктеуге, бейнелеуге және түсіндіруге қатысты бірқатар нақты мәселелермен байланысты.

Мақаланың мақсаты – Қазақстан тарихы бойынша фоно (аудио) құжаттардың оларды пәнаралық зерттеу мен түсіндіруді дамыту үшін мүмкіндіктерін сипаттау. Қазіргі тарих ғылымындағы фоно (аудио) құжаттарды жіктеу мен түсіндірудің теориялық негізі дыбыстың мәдениеттегі, қоғамдағы және техникадағы рөлін зерттейтін пәнаралық саласы дыбыстану ғылымының зерттеулері болып табылады. Дыбыстық зерттеулер дыбыс жазу және қайта шығару тарихы, дыбыс эстетикасы, дыбыстың әлеуметтік және саяси аспектілері және дыбыстың адам тәжірибесіне әсері сияқты көптеген тақырыптарды қамтиды.

Автор бүгінгі таңда республиканың архивтерінде, музейлерінде және медиа корпорациялары қорларында зерттеушілерге қолжетімді XIX-XX ғасырлардағы Қазақстан тарихы бойынша бар фонологиялық құжаттар туралы ақпарат береді.

Кілт сөздер: дыбыс, дыбыстық (аудио/фоно) құжат, тарихи сюжет, дыбыстық зерттеулер, классификация, Қазақстан тарихы

Алғыс айту: «Қазақстан қоғамының әлеуметтік тарихы мен мәдени жадының аудиовизуалды сюжеттері (XIX ғасырдың соңы – XXI ғасырдың басы)» (ЖТН АР14871932) *гранттық қаржыландыру аясында Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржылық қолдауымен орындалды.*

T. Dalayeva^{*1}

¹*Candidate of Historical Sciences, Associate professor of Abai University, Kazakhstan, Almaty.*

E-mail: t.dalayeva@abaiuniversity.edu.kz

<https://orcid.org/0000-0002-8901-063X>

ISSUES OF INTERPRETATION AND REPRESENTATION OF PHONODOCUMENTS OF THE HISTORY OF KAZAKHSTAN OF THE 19-20 CENTURIES

Abstract

Historical audio documents are a unique source of information that allows us to "hear" the past. Audio documents (recordings of musical performances, public speeches by political leaders or famous scientists, recordings of city sounds, sound in documentary chronicles or film soundtracks, etc.) allow us to rethink the content of certain plots of cultural, political, social, intellectual, and everyday history. However, their study is associated with a number of specific issues related to the classification, representation, and interpretation of sound materials.

The aim of the article is to characterize the potential of audio documents on the history of Kazakhstan for the development of their interdisciplinary study and interpretation. The theoretical framework for the classification and interpretation of audio documents in modern historical science is Sound studies, an interdisciplinary field that studies the role of sound in culture, society, and technology. Sound studies cover a wide range of topics, including the history of sound recording and reproduction, the aesthetics of sound, the social and political aspects of sound, and the impact of sound on human experience.

The author presents information on the sound documents on the history of Kazakhstan in the 19th-20th centuries, currently available to researchers in archives, museums, and media corporations of the republic of Kazakhstan.

Keywords: sound, phono (audio) document, historical plot, sound studies, classification, History of Kazakhstan

The work was carried out with the financial support of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (IRN AP14871932) within the grant funding « Audiovisual plots of social history and cultural memory of Kazakhstan society (late 19 - early 21 centuries)»

Введение

Звуковые исследования (sound studies) как самостоятельная дисциплина начали формироваться в середине XX века, но их истоки уходят гораздо глубже. Процесс становления звуковых исследований происходил постепенно. Начало научному подходу к звуку было положено в XIX веке, когда звук в связи с развитием акустики и физики звука, созданием первых звукозаписывающих устройств становится объектом интереса ученых естественных и технических наук. В XX веке индивидуальное восприятие звука человеком стало сферой исследований в психологии (психоакустика), социальные аспекты звукового опыта получили развитие в социологии звука. В середине XX века были сформулированы концепты, характеризующие экологическое и эстетическое влияние звука на жизнь людей.

Звуковые исследования, как научное направление, постепенно приобретают самостоятельный статус в социально-гуманитарной сфере. Звуки представлены такими категориями, как человеческая речь, музыка, природные и производственные шумы. Дальнейшее развитие и распространение цифровых технологий, появление новых технических средств для анализа звука повлияли на междисциплинарное расширение проблематики звуковых исследований в конце XX – начале XXI века.

Звуко-слуховой поворот (sound-auditory turn) в последние десятилетия привел к значительному сдвигу в культурном и академическом дискурсе. Этот сдвиг включает в себя растущее признание важности звука в формировании понимания мира, опыта и идентичности. Этот переход знаменует от преимущественно визуально-центрического фокуса к фокусу, который включает звук как центральный объект изучения.

В исторических исследованиях ценность фоно (аудио)документов заключена в их свойстве создать живое погружение в звуковой ландшафт эпохи и дать более достоверное аутентичное представление о прошлом. Сохраненные записи музыкальных произведений, песенного искусства, голос и речь участников событий/действия позволяют почувствовать эмоциональный фон и общее психологическое состояние людей в определенные исторические моменты. Официальные фонодокументы (записи тематических радиопередач для детей и взрослых, концертов) и фонодокументы из семейных архивов (видео и аудио записи домашних и коллективных мероприятий) отражают социальные, культурные и политические процессы, помогая реконструировать бытовые условия, повседневные практики общения и ценности разных эпох. Ценность фоно (аудио) документов состоит еще и в том, что благодаря совокупности всех звуков и шумов, особенностям их произношения и звучания, часто могут содержать информацию, которая не была зафиксирована в письменных источниках, что позволяет иначе посмотреть на известные события и расширить рамку исследований.

Целью статьи является характеристика потенциала фоно (аудио) документов по истории Казахстана для развития их междисциплинарного изучения и интерпретации. Автор представляет информацию о доступных для исследователя фонодокументах по истории Казахстана XIX-XX вв., сохраненных в настоящее время в архивохранилищах, музеях и медиа корпорациях республики.

Материалы и методы:

Фонодокументы, как и другие исторические документы, сохранены в архивах и музеях. Одним из старейших в Европе архивом звуковых документов является фонограмм-архив в Фонде этномузыкологии Этнологического музея Берлина. Как сказано в аннотации фонда этномузыкологии: «Одним из трех основных направлений этномузыкологического фонда является Берлинский архив фонограмм с его ранними записями на восковых цилиндрах, которые были сделаны между 1893 и 1954 годами и включают более 16 000 оригинальных восковых цилиндров практически со всех уголков мира. Ранние цилиндрические записи мировых музыкальных традиций в Берлинском архиве фонограмм были включены в список ЮНЕСКО «Память мира» в 1999 году.» [1]. В фондах Берлинского архива фонограмм сохранились ранние записи казахской народной музыки, сделанные в 1905 г. в г. Казалинск и г. Ташкент. «Немецкий этнограф Рихард Карутц (1867-1945) осуществил поездку в Туркестан в 1903-1908 гг. Им была написана книга «Среди киргизов и туркмен на Мангышлаке», опубликованная в 1911 году на немецком и русском языках. Ценность немецкого издания состоит в Приложении «Заметки о киргизских [казахских] музыкальных инструментах и мелодиях», написанные выдающимся австрийским этноорганологом Э. Хорнбостелем, а также нотные записи отдельных песен и инструментальных пьес, собранных Карутцем.» [2]. В 2002 году известный этномузыколог Р.Р. Султанова выступила с докладом об этих фонозаписях на конференции, посвященной 100-летию юбилею Берлинского фонограмм-архива [3, 219-226 pp.]. В 2015 году ученый-тюрколог Е.Резван продемонстрировал копию с восковых валиков Рихарда Карутца в Пушкинском музее Санкт-Петербурга, сюжет об этом был представлен в документальном фильме «В поисках последнего хана» (2015). Как описывают Алия Сабырова, и Айгерим Барибаева в своей публикации 2021 г. «Рецензия на фильм „Первая в истории аудиозапись казахской музыки. Дорога людей“»: «Для расшифровки, анализа, описания и оценки музыкально-художественного содержания записей были привлечены казахстанские и международные ученые и исполнители, профессора и доктора наук: С. Утегалиева, Т. Тогжанов, А. Бердибай (Казахстан), И. Саурова (Республика Каракалпакстан), Р. Абдуллаев (Узбекистан) и другие.» [4., с. 165-167.]. Доктором искусствоведения С.И. Утегалиевой были опубликованы эти фонозаписи в книге «Коллекция аудиозаписей Р.Карутца. Туркестанский сборник песен и инструментальных пьес Р. Карутца (1905)» [5., pp 56–63.]

Среди известных архивов и библиотек, имеющих коллекции звукозаписей самого разного формата

(от полевых фольклорных записей, исторических выступлений до радиопередач и музыкальных произведений, театральных записей) следует назвать Библиотеку Конгресса (Library of Congress) [6], Британскую библиотеку (British Library) [7], Звуковой архив (Sound archive) Британской библиотеки [8], фонды Российской государственной библиотеки (РГБ) [9], звуковые материалы Немецкой национальной библиотеки (Deutsche Nationalbibliothek) [10], Национальной библиотеки Франции (Bibliothèque nationale de France) [11]. Фонд Пате (Pathé Archives) хранит коллекцию исторических кинохроник и звукозаписей, начиная с конца XIX века [12]. Фонд Берлинской филармонии (Berlin Philharmonic Archives) имеет уникальную коллекцию записей Берлинской филармонии, включая выступления знаменитых дирижеров и солистов. [13]. Российский национальный музей музыки располагает онлайн коллекциями [14].

Эти крупнейшие хранилища фоно (аудио) документов в национальных библиотеках и музеях ждут своих исследователей для выявления фоно (аудио)записей, имеющих отношение к политической истории или культурному наследию Казахстана. Примером подобного поиска является выявление и реставрация записи на фонографе голоса Амре Кашаубаева в архиве в Москве. Еще в 1974 году заслуженный деятель искусств РК Жаркын Шакарим нашел и в 2014 году представил реставрированную запись песен "Агаш аяк" и "Балкадиша", в исполнении знаменитого певца Амре Кашаубаева [15].

В Казахстане фонодокументы представлены в фондах Центрального государственного архива кинофотодокументов и звукозаписи Республики Казахстан (ЦГА КФДЗ РК) [16]. В архиве продолжается работа по оцифровке каталога и коллекций всех видов документов, в том числе и фоно (аудио) документов (радиопередачи, фонограммы выступлений на съездах, грампластинки, фоносфера фильмов (документальных и художественных)). К настоящему времени на сайте каталога ЦГА КФДЗ РК дана информация о наличии 15903 фонодокументов и 5792 кинодокумента. Источниками комплектования фонодокументов ЦГА КФДЗ РК в XX веке были Республиканский телерадиоцентр, Алма-Атинская студия звукозаписи/грамзаписи, КазТАГ (Казахское Телеграфное агентство), Центральный государственный архив звукозаписи СССР.

Особое место среди хранилищ фоно(аудио)документов в Казахстане занимает «Алтын қор» (Золотой фонд) АО «Республиканской телерадиокорпорации «Казахстан», который насчитывает 100 тысяч 72 аудиозаписей, из них около 75 процентов относится к советскому времени. Часть всей коллекции «Алтын қор» (фильмы, радиопередачи, записи концертов) оцифрованы и доступны в онлайн режиме [17]. На странице Аудиофонда коллекции «Алтын қор» можно прослушать отдельные радиозаписи серии «Голос эпохи», серии «Батырлар жыры (сказаний о батырах),» сказок, песенного искусства, ретрпесен [18].

Среди музейных коллекций фоно (аудио) материалов нужно отдельно отметить фонды уникального Дом-музея им. Шафера в Павлодаре, Казахстан, открытого в 2001 году на базе частной коллекции грампластинок профессора, музыковеда, композитора Наума Григорьевича Шафера (1931-2022). «В фондах музея насчитывается 27000 пластинок (из них 2000 обменного фонда), 1500 бобин магнитофонных записей, 1500 аудиокассет – это настоящая «звучащая летопись истории». В ней представлены записи музыкальных произведений конца XIX и XX столетий, голоса политических деятелей, известных артистов, поэтов, музыка многих народов. Истинное сокровище коллекции – это 14000 граммофонных и патефонных пластинок, некоторые из них уже практически в единичном экземпляре. Картотека насчитывает более 500 тысяч карточек на музыкальные произведения (по композиторам и исполнителям), лазерные диски, есть и обширная фильмотека. Ко всему этому прилагается большая библиотека, насчитывающая 20 тысяч книг, старинных журналов и газет» [19].

К числу современных аудио/видео файлов цифрового формата относятся подкасты по истории Казахстана. Подкасты – это вид аудио- и видеоконтента, когда один или несколько ведущих обсуждают разные темы. Как правило, у подкаста есть своя аудитория, формат и конкретное направление. Портал «История Казахстана» предлагает подкаст «История и архивы», редактор портала Арман Сулейменов. [20]. Подкаст «Орды и империи»: автор Central Asia Network, подкаст создан и спродюсирован Айтолкын Курмановой [21]. На этом подкасте историки и другие специалисты по Центральной Азии рассказывают о разных событиях в разные периоды истории региона, а также о глобальных связях: как регион влиял на другой мир и как другой мир влиял на регион. 26 апреля 2022 г, на медиасервисе MEGOGO появился к прослушиванию эксклюзивный исторический аудиопроjekt – «KhanCast». «Это 10 эпизодов о казахских ханах, в которых ведущая Айым Тлепбергген изучает их деятельность вместе с профессиональными историками. Аудиопроjekt доступен абсолютно бесплатно [22]. Подкасты по истории Казахстана могут служить источником по изучению реализации исторического контента в публичном пространстве.

Итак, очевидно, что звуковые документы и материалы представляют разнообразие и в плане контента, и в плане форм его представления. Сегодня звуковые материалы в фондах центральных и

областных архивов, музеев и библиотек Казахстана доступны для исследователей при наличии официального обращения с утвержденной темой исследования.

Методы исследования

Теоретической рамкой классификации и интерпретации фоно (аудио) документов в современной исторической науке послужили исследования Sound studies (звуковые исследования), в междисциплинарной области которой изучается роль звука в культуре, обществе и технологиях. Sound studies (звуковые исследования) охватывают широкий спектр тем, включая историю звукозаписи и воспроизведения звука, эстетику звука, социальные и политические аспекты звука и влияние звука на человеческий опыт.

Исследования звука изучают концепции, практики и технологии звука и прослушивания в различных исторических и культурных контекстах. В рамках этой области разрабатываются различные концепты и методы, позволяющие анализировать звуковые документы и извлекать из них историческую информацию.

Идеи канадского композитора Рэймонд Мюррея Шафера (1933-2021) сыграли центральную роль в формировании звуковедения. В своей книге «Звуковой ландшафт: настройка мира и наша звуковая среда» [23] Р.М. Шафер утверждал, что окружающая звуковая палитра формирует звуковой ландшафт/пейзаж (soundscape), который состоит как из приятных для слуха звуков, например, природы, так и шумового загрязнения. Термин «звуковой ландшафт/пейзаж (soundscape)» был ранее использован им в опубликованном учебном пособии в 1969 году “The New Soundscape: A Handbook for 3rd Modern Music Teacher” [24]. Р.М. Шафера интересовало: является ли звуковой ландшафт стихийным и неподвластным человеку или человек все же ответственен за его упорядочивание. В связи с этим он изучал какие звуки формируют звуковой ландшафт, какие из них результат деятельности людей, как динамически меняющийся контент звукового ландшафта влияет на человеческое поведение. Р.М. Шафера считают основателем звуковой экологии.

Французский радиоинженер, композитор и теоретик музыки Пьер Шеффер (полное имя Пьер Анри Мари Шеффер) (1910-1995) в своей книге «10 лет радиотелефонических эссе» (первое изд 1955г.) писал «о своем увлечении звуковыми экспериментами и о радио как многообещающем средстве эстетического воздействия на людей, опыт эмпирической работы со звуками в условиях радио. Для обозначения собственной идеи Шеффером был удачно найден термин «concrete» («конкретный, реальный») – как антоним «abstract» («отвлеченный, абстрактный»). В противоположность изначальной опоре традиционной музыки на абстрактную схему, структуру (в виде заранее зафиксированной партитуры — «от схемы к звуку»), а не на реальное звучание, предложенная им «конкретная музыка» основана на реальных звуковых событиях, из которых эмпирическим путем складывается структура будущего сочинения («от звука к схеме»)» [25, с.90-98.]. В 1966 году П. Шеффер публикует свой главный теоретический труд - междисциплинарное эссе «Трактат о музыкальных объектах» (The Treatise on Musical Objects). Его идеи о «конкретной музыке», созданной из реальных звуков, которые берутся из окружающей среды или могут создаваться искусственно, повлияли на представления о музыке.

Американский культурный антрополог и этномузыковед Алан Паркерст Мерриам (1923-1980) в своей известной книге «Антропология звука» (1964) изложил антропологический подход к теории и методологии изучения музыки, которое рассматривалось им как «исследование музыки в культуре». «Очевидно, что музыка находится во взаимосвязи с остальными частями культуры - она может воздействовать и формировать каналы социального, политического, экономического, лингвистического, религиозного и других видов поведения. Тексты песен могут дать много интересной информации об обществе, а музыка является чрезвычайно полезным средством анализа структурных принципов общества и культуры. Этномузыковед неизбежно будет интересоваться проблемами символики в музыке, вопросами взаимосвязей искусств и вопросами трудностей понимания того, что есть эстетическое и как оно структурировано» [26, с. 106.].

Дальнейшее развитие исследований звуков получило в работах конца XX века, в частности в исследованиях французского политолога, экономиста и литератора Жака Аттали (род. 1943). Одна из ключевых оппозиций книги Ж Аттали «Нойз: политическая экономия музыки» [27]. – это шум и музыка. Музыка – это структурированный шум, а шум – это неструктурированная музыка. Их отношение диалектично и исторично. Для каждой эпохи существует свой шум и своя музыка.

Концепцию фоносферы как музыкально-звукового проявления ноосферы, предложил в середине 1980-х годов известный российский музыковед, педагог М.Е. Тараканов (1928-1996): «Фоносфера – звуковая среда обитания человека и социума, выражена целенаправленно в речевой и музыкальной деятельности человека» [28], [29].

Французский теоретик кино и звукорежиссер Мишель Шион (р.1947) много писал об эстетике звука в кино, в своей книге «Звук: слушать, слышать, наблюдать» [30], представляет введение в методологию звуковых исследований. Характеризуя звуковой мир, он отмечает: «Одно из отличительных свойств звука – способность смешиваться. Суть проблемы – одновременность «звуковой картины», при изложении в словах воспринимается как последовательность. Можно говорить о поглощении одних звуков – другими – один звук может всегда потонуть в другом. Звуковой мир – и в этом одно из его отличий от мира визуального – характеризуется конкуренцией и взаимными помехами со стороны реальных звуков, сосуществующих в одном пространстве» [30, с. 21.].

Российский искусствовед, доктор наук Елена А. Русинова в своей диссертации «Формирование звуковых пространств в кинематографе» (2021) ставила цель - «концептуализация специфики кинематографического звукового пространства в культурно-историческом, технологическом и художественно-эстетическом аспектах» [31, с.18]. В частности, она обращает внимание «При этом на протяжении всей истории своего развития звук кинематографа отражал не только технические и художественные обстоятельства, в которых создавались кинокартины, но и социально-исторические события, процессы, происходившие в сознании людей определенного временного периода. Развитие кинофонографии шло по пути раздвижения границ внутрикадрового пространства, дополнения и даже замены видения окружающей персонажей действительности слышанием...» [31, с. 4].

Как резюмирует доктор-музыковед Мари Томпсон: «Центральным спором в области изучения аудиовизуального является важность звука и слуха для исторических событий, связанных с XX в. и современностью. Звуковые исследования стремились бросить вызов глазоцентрическим тенденциям культурного и критического анализа и связанным с ними дуализмам слуха/зрения и звука/зрения» [32].

Интерпретация фоно(аудио) документов, то есть характеристика их смыслового содержания, зависит от того, какой аспект исторического события, способ бытования или контекст/цель использования звука изучает исследователь. В исторической науке для анализа звуковых источников, если их принять как определенный текст, применяют следующие методы:

1) метод транскрипции: перевод звуковой записи в текстовый формат; примером может служить работа с глубокими историческими интервью, полевыми заудизаписями респондентов в исследованиях “Айтылған тарих” (Устная история), звукозаписи радиопередач и фильмов. Этот метод позволяет детально анализировать речь, интонацию, паузы и другие звуковые характеристики.

2) смысловой анализ содержания: изучение смысла звуковых сообщений в условиях определенного дискурса, характеристика контекста, характера и функций звуковых сообщений.

3) Обращение к социолингвистическому анализу: анализ языка, используемого в звуковых документах, с учетом социальных факторов (социальный класс, пол, возраст, этническая принадлежность), поэтому важно обратиться дополнительно к архивным и другим историческим источникам, имеющим отношение к конкретному корпусу звуковых документов и позволяющих детально охарактеризовать участников события.

4) Обращение к культурному анализу: изучение звуковых документов в контексте культурных и идеологических норм, ценностей и представлений в определенном обществе с учетом характеристик пространства (на территории какого государства) и времени (особенности исторического периода).

5) Наконец, это традиционный для историков сравнительный анализ: осуществление сравнения разных звуковых документов для выявления сходств и различий в трактовке событий, отношения к событию/явлению/персоналиям у разных акторов, а также для отслеживания изменений смысловых характеристик высказанных мнений во времени.

Междисциплинарный характер исторических фоно (аудио) источников предполагает применение научных взглядов и идей специалистов в области музыки, музыковедения, антропологии, политологии и кинематографии и использование комплекса методов анализа для интерпретации фонодокументов в исторических исследованиях.

Обсуждение

В настоящее время история новейшего времени получила свое отражение в новых формах источников информации, в которых важное место занимает звуковое содержание. Как было сказано выше, звуки можно воспринимать как «текст», смысловое содержание которого можно рассматривать в зависимости от того, какой аспект звукового наполнения определенного пространства и в определенный исторический период ставит своей целью изучить историк.

Традиционно исторические источники, как виды текста, интересны исследователям для выяснения сути произошедших исторических фактов в общественно-политической или культурной жизни какого-

либо государства, в культурной/интеллектуальной жизни страны или определенного социума, для характеристики динамики социальных отношений или экономической ситуации. В историческом источниковедении основной проблемой является классификация типов фоно(аудио) документов. В данной статье автор не обращается к этому вопросу отдельно, но соглашается, что существует разные критерии для определения типологии звуковых документов.

Обращаясь к определению тематики, в пределах которой можно активно использовать звуковые документы для исторических исследований, следует кратко охарактеризовать теоретические рамки социогуманитарных научных направлений, которые повлияли на интерес историков к источникам нового формата.

Антропологический поворот позволил расширить проблематику исторических исследований, фокусом в которых становится человек, его среда обитания, его восприятие мира. Звуковые документы отражают определенную звуковую среду, анализ которой позволяет реконструировать повседневную жизнь, социальные практики и культурные ценности прошлого. Звук связан с телом и его ощущениями. Анализ звуковых документов позволяет исследовать телесность, эмоции, гендерные отношения и другие аспекты человеческого опыта. Например, анализ музыкальных произведений как отражения исторических событий и социальных процессов, религиозной и повседневной культуры населения определенного региона, особенностей музыкального наследия в фольклоре определенного этноса (сюжеты этномузикологических исследований, антропология музыки) существенным образом дополняют представление о практиках бытования музыкальных произведений и песен при разных обстоятельствах. Российский историк, культурный антрополог, фольклорист Лев Клейн в своем исследовании «Гармонии эпох. Антропология музыки» (2012) раскрывал, как «в музыке, точнее в гармониях, на протяжении всей истории человечества отражалась социальная психология сменяющихся эпох» [33]. В сборнике «История и антропология музыки мусульманского мира. Традиции регионов. Ислам и музыка» (вып.2, 2023) [34] составители Геттат М., Эльснер Ю., Хасан Касим Ш. для сравнения отобрали статьи по истории музыкальной классики мусульманского Востока на примере отдельных стран. В статье автора «Культурные практики самодеятельного искусства советского Казахстана в документальных фильмах-концертах в 1956–1987 годах: от официальных идеологем к национальному содержанию» осуществлен анализ практик представления самодеятельного искусства Казахстана в документальном кино периода позднего социализма, показано, как национальное содержание проявлялось в языке, манере исполнения и мотивах исполняемых песен, музыкальных пьес [35].

Развитие такого направления в социогуманитарных науках, как Memory studies (исследования памяти), повлияло на обращение к звуковым источникам. Звуковые документы хранят коллективную и индивидуальную память. Анализ звуковых записей позволяет исследовать исторические события, идентичности, эмоции и переживания людей в прошлом и отношение следующего поколения к прошедшим событиям. В частности, примером могут быть работы адъюнкт-профессора медиа-исследований Амстердамского университета Кэролин Бердсолл “Sound Memory: A Critical Concept for Researching Memories of Conflict and War” [36], она руководила пятилетним проектом TRACE «Отслеживание архивных радиокolleкций в Европе, 1930-1960 гг.». Автором данной статьи в своем докладе «Фонодокументы по истории Казахстана XX века: феномен звука в процессах коммеморации» [37] на II международной научно-практической конференции с элементами научной школы «Историческая наука и образование в XXI веке» (Новосибирск, РФ, 2023) были предложены следующие направления изучения феномена звука в процессах коммеморации:

- 1) как современный саунд-арт работает с темами истории, с темой памяти в публичном пространстве;
- 2) как в школьной педагогической практике осуществляется процессы коммеморации, как и какое звуковое сопровождение создает определенное настроение для реализации учебных и воспитательных задач.

В политической истории получили развитие такие темы, как «звук и власть». Звук может быть инструментом власти, создавать звуковой ландшафт, который используется для манипулирования сознанием, контроля над массами и создания определенных социальных порядков. Эту тема раскрывается в публикации докторанта Антверпенского университета Аугустынса А. «Наши уши жили своей жизнью. Слуховые переживания в автобиографической литературе Бреслау времен Третьего Рейха» (2020) [38].

Так, можно говорить о возможности изучения звуковых документов эпохи через субъект/объектные характеристики выявленных материалов: как от лица акторов событий, их восприятие звуков окружающего пространства, возникающие при этом эмоции и мотивации действий, так и о влиянии

официальной власти и культурных норм на контент вещания, характере музыкального сопровождения, соотношении тишины и шума в приватной и общественной сфере.

Результаты

Репрезентация звуковых документов в архивах, музеях и библиотеках Казахстана: в республике, как и во многих других странах, систематический сбор и сохранение звуковых документов относительно недавно получило свою реализацию. Однако, в специализированных архивах, в областных архивах, музеях и библиотеках страны хранится значительное количество звуковых материалов, часть из которых представлены на магнитной ленте, грампластинках, аудио и видеокассетах. Такой формат уже мало востребован вследствие практического отсутствия техники для ее воспроизведения. Насущной потребностью для сохранения уникальных записей стала задача их оцифровки, которая постепенно производится в центральных учреждениях, но практически отсутствует на областном уровне.

Несмотря на наличие звуковых документов, существует ряд проблем, препятствующих их широкому использованию:

1) Отсутствие централизованной каталогизации, что затрудняет их поиск и использование; многообразие характеристик фоно (аудио) документов и их критериев для разделения по видам и типам (об этом более подробно можно прочитать в монографии Г.А.Сексенбаевой [39]) приводит к необходимости предварительной и подробной источниковедческой работы с целью отбора наиболее репрезентативных звуковых материалов по конкретной теме исследования.

2) Многие звуковые записи сделаны на устаревших носителях (пластинки, магнитофонные ленты), которые требуют специальных условий хранения из-за своего состояния и дальнейшей оцифровки; в результате подобные звуковые материалы сложно использовать (их нельзя послушать сразу, могут быть помехи и посторонние шумы, искажающие восприятие документа).

3) Доступ к звуковым документам часто ограничен для рядового потребителя, а для исследователей требуется специальное разрешение, обращение и обоснование для допуска в фонды хранения фоно (аудио) документов.

Перспективой для репрезентации, востребованности и интерпретации звуковых исторических источников в научных работах будут их перевод в цифровой формат, который позволит не только сохранить контент аналоговых звуковых записей для будущих поколений, но и обеспечит более широкий доступ к ним; создание специализированных цифровых архивов звуковых документов и объединение информации в централизованных базах данных позволит систематизировать и каталогизировать материалы, облегчив их поиск и использование; разработка новых методик исследования звуковых документов позволит более эффективно извлекать из них информацию. К числу внешних факторов можно отнести международное сотрудничество в области сохранения и изучения звуковых документов, что позволит в перспективе обмениваться опытом и ресурсами.

Историкам сегодня благодаря опоре на теоретические подходы и концепты звуковых исследований (Sound studies) стали развивать новые темы в исторических исследованиях, формулировать и предлагать новые идеи в интерпретации выявленных исторических фоно (аудио) документов. Сегодня не вызывает сомнения потенциал аудио (фоно) документов для междисциплинарного изучения и интерпретации в исторических исследованиях.

Работы искусствоведов, музыковедов сфокусированы на изучении того, как звук используется для создания эмоциональных и эстетических эффектов в музыке, кино и других медиа, главное внимание уделяется эстетике звука. Культурологические исследования направлены на понимание роли звука в формировании культурной идентичности и ценностей у субъекта.

Психоакустические исследования направлены на анализ способов, через которые звук разного происхождения влияет на восприятие мира, чувства, а также на физическое и психическое здоровье людей разного возраста и разных социальных групп.

Междисциплинарный характер звуковых исследований определяется широким спектром применения, включая музыкальное производство и композицию для понимания принципов звукового дизайна и микширования, кино- и телепроизводство, в профессиональное поле которых относится создание саундтреков, которые помогают улучшить повествование и эмоциональное воздействие фильмов и телешоу. Влияние звуковой экологии Р.М. Шафера нашли свое продолжение в реализации городского планирования и проектирования городов, которые должны быть акустически приятны и комфортны для жителей, идеи звуковой экологии легли в основу исследований влияния шумового загрязнения на здоровье и благополучие человека.

Историки при обращении к звукам в радиозаписях, в телепередачах, документальных и художественных фильмах, видеозаписях соответствующего исторического периода опираются на концепт «фоносферы», так как в этих аудиоисточниках, как правило конструируется тщательно отредактированное звуковое пространство, в котором наличие шумовых звуков создает определенный фон для контекста, звук должен способствовать реализации главной идеи, действия с ясно читаемым конкретным смыслом. Концепт «саундскейпа» (звукового ландшафта/пейзажа) более применим для изучения звукового пространства в новостных репортажах радио/телеэфира, документальных прямых съемок повседневности в быту и на производстве и др.

Для историка важно для полноценного изучения факта, события, явления обращение к комплексу разного рода исторических источников, в числе которых и одним из многих будут аудиовизуальные документальные материалы. Примером подобного использования источников для изучения определенной темы могут служить исследования российского историка, профессора Д.А. Аманжоловой [40], [41]. Сюжеты её научных публикаций охватили вопросы истории создания советского гимна, визуализации советской национальной политики, нацистроительства, социального и экономического развития, взаимоотношений республики и союзного центра.

Несмотря на наличие звуковых материалов по истории Казахстана XX века, можно говорить о том, что еще мало востребована фоносфера радиопередач, документальных и художественных фильмов для изучения социальных и культурных процессов в республике в XX веке, таких как урбанизация, коллективизация, национальное самосознание.

Фономатериалы в изучении истории воспитания советских школьников являются неоценимым ресурсом сегодня. Источниками для этой темы будут радиопередачи (циклы детских радиоспектаклей, школьных передач, дискуссии о воспитании), песни советского времени (детские и школьные песни, пионерские песни, песни о советской Родине), записи выступлений (речи педагогов, пионерских вожатых, партийных работников), интервью с учителями. Бывшими школьниками, родителями), аудиозаписи из кинофильмов и документальных фильмов (сцены из школьной жизни, документальные кадры о пионерских лагерях и т.д.). Для интерпретации и анализа школьных песен следует обратить внимание на изучение ценностей, которые пропагандировались через песни, сравнение с современными детскими песнями, в материалах интервью с ветеранами педагогического труда – на выявление изменений в методах воспитания, в отношениях между учителями и учениками. Среди публикаций по истории советского воспитания и обучения в фоно (аудио) документах Казахстана следует назвать статьи Д.Б. Асымовой, Г.К. Кенжебаева [42], Т.Т. Далаевой [43].

Проблематика не исчерпывается приведенными выше примерами и рекомендациями для интерпретации исторических звуковых документов, которые могут быть использованы как отдельно, так и в сочетании с другими типами исторических источников.

Заключение

Звуковые документы представляют собой уникальный источник информации, который может обогатить наше понимание истории Казахстана. В настоящее время всё еще остается актуальной проблема сохранения аудио записей и доступа к качественному их прослушиванию, которая постепенно решается на основе применения технологии оцифровки. Тем не менее ясно, что использование фономатериалов в изучении истории делает процесс исследования более живым, интересным и эффективным и открывает новые возможности для интерпретации и реконструкции прошлого. Однако это сложная и многогранная задача, требующая междисциплинарного подхода и использования современных методов анализа.

Звуковые исследования (Sound studies) — относительно новая область, но она уже внесла значительный вклад в наше понимание роли звука в жизни человека. По мере дальнейшего развития технологий исследования звука, вероятно, что потенциал звуковых документов будет расти в ближайшие годы для исторических исследований, как и использование их в образовании, в частности в преподавании истории.

Список использованной литературы:

1. *Этнологический музей г. Берлин // Фонд этномузыкологии // Режим доступа: URL: <https://www.smb.museum/museen-einrichtungen/ethnologisches-museum/sammeln-forschen/sammlung/> (дата обращения: 30.08.2024.)*
2. *«Первая в истории аудиозапись казахской музыки. Uncovering the Mystery of the First Kazakh Recording» фильм 2018г.// youtube канал «Дорога людей» // Режим доступа: URL: <https://www.youtube.com/watch?v=J5R0tvV08yI> (дата обращения: 30.03.2023.)*

3. Sultanova, R. (2002). *Early Recordings from Central Asia: A Comparative Study of German and British Collections. Music Archiving in the World. Papers presented at the Conference on the Occasion of the 100th Anniversary of the Berlin Phonogram Archive.* Edited by Gabriele Berlin and Artur Simon. // Berlin : VWB, Verlag für Wissenschaft und Bildung, 2002. – 520 p.

4. Сабырова А., Барибаева А. (2021). «Рецензия на фильм „Первая в истории аудиозапись казахской музыки. Дорога людей“». // *Central Asian Journal of Art Studies*, т. 6, № 1, 2021 г., с. 165-7, doi:10.47940/cajas.v6i1.347.

5. Utegaliyeva, S. (2018). *Collection of Audio Records of R. Karutz. Turkestan Collection of Songs and instrumental pieces by R. Karutz (1905).* Almaty: Asyl Kitap Publ., 2018. pp 56–63.

6. Каталог Библиотеки Конгресса // Режим доступа: URL: <https://catalog.loc.gov/vwebv/searchKeyword?searchId=4768> (Дата обращения: 30.08.2024.)

7. Каталог Британской библиотеки // Режим доступа: URL: https://bl01.primo.exlibrisgroup.com/discovery/search?query=any,contains,audio%20records&tab=LibraryCatalog&search_scope=Not_BL_Suppress&vid=44BL_INST:BLL01&lang=en&offset=0 (Дата обращения: 30.08.2024.)

8. British Library, Sound archive Режим доступа: URL: <https://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/a/A13531725> (Дата обращения: 30.08.2024.)

9. Российская государственная библиотека, онлайн каталог. Режим доступа: URL <https://search.rsl.ru/ru/search#q=sound%20records> (Дата обращения: 30.08.2024.)

10. Немецкая национальная библиотека . Режим доступа: URL: <https://portal.dnb.de/opac.htm?method=simpleSearch&query=sound+records> (Дата обращения: 30.08.2024.)

11. Каталог Национальной библиотеки Франции // Режим доступа: URL: <https://catalogue.bnf.fr/rechercher.do?motRecherche=sound+records&critereRecherche=0&depart=0&facetteModifiee=ok> (Дата обращения: 30.08.2024.)

12. Фонд Пате. Режим доступа: URL: <https://pathe.com/en/jerome-seydoux-pathe-foundation/historical-archives/> Дата обращения: 30.08.2024.)

13. Фонд Берлинской филармонии. Режим доступа: URL <https://www.digitalconcerthall.com/en/concerts> Дата обращения: 30.08.2024.)

14. Коллекции онлайн Российского национального музея музыки. Режим доступа: URL: <https://music-museum-iss.kamiscloud.ru/cross-search?query=%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%BF%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BD%D0%BA%D0%B8> Дата обращения: 30.08.2024.)

15. Ағанас Торайғыр «Возвращение голоса эпохи» // Режим доступа: URL: <https://kazpravda.kz/n/vozvrashchenie-golosa-epohi/> (дата обращения: 30.03.2023.)

16. ЦГА КФДЗ РК // Режим доступа: URL: <http://kfdz.kz/> (дата обращения: 30.03.2023.)

17. «Алтын қор» (Золотой фонд) АО «Республиканской телерадиокорпорации «Казахстан» // Режим доступа: URL: <https://altynqor.com/> (дата обращения: 30.03.2023.)

18. Аудиофонд коллекции «Алтын қор» // Режим доступа: URL: <https://altynqor.com/audios> (дата обращения: 30.08.2024.)

19. Дом-музей им. Шафера в Павлодаре // Режим доступа: URL: https://muzei.cbspvl.kz/page8_ru.html (дата обращения: 30.03.2023.)

20. подкаст «История и архивы» // Режим доступа: URL: <https://soundcloud.com/user-533692394/artan-suleymenov-istoriya-i-arkhiv> (дата обращения: 30.03.2023.)

21. Подкаст «Орды и империи» // Режим доступа: URL: <https://podcast.kz/1609872766/info> (дата обращения: 30.03.2023.)

22. «KhanCast» // Режим доступа: URL: <https://megogo.net/ru/view/18210946-khancast.html> (дата обращения: 30.03.2023.)

23. Raymond Murray Schafer (1977). *The Soundscape. Our Sonic Environment and the Tuning of the World* («Звуковой ландшафт: настройка мира и наша звуковая среда»), Destiny Books, 1977- 322 p.

24. Raymond Murray Schafer (1969). *The New Soundscape: A Handbook for the Modern Music Teacher.* - BMI Canada, 1969. - 65 p.

25. Дмитриюкова Ю. Разочарование первооткрывателя // «Музыкальная академия». 2003, - № 2. С.90-98. // Доступно: URL: https://asmir.info/lib/dmitrukova_schaeffer0.htm (дата обращения: 24.08.2023.)

26. Замотин М.П. Проблема этномызоведения в книге Алана Мерриама «Антропология музыки». // «Дискурс». 2018. № 4. С. 102–113.
27. Attali J. *Noise: the Political Economy of Music*. Manchester: Manchester University Press, 1985. 180 p.
28. Тараканов М.Е. Звуковая среда современности // Из личных архивов профессоров Московской консерватории. Научные труды МГК им. П.И. Чайковского. Вып. 42. - М.: Московская консерватория, Редакционно-издательский отдел, 2002. - 139 с.
29. Тараканов М.Е. Человек и Фоносфера. Воспоминания. Статьи. / М.Е. Тараканов. / сб. отв. ред.: Е.М. Тараканова. – М/СПб.: Алетейя, 2003. – 299 с.
30. Шион М. «Звук: слушать, слышать, наблюдать» (пер. с франц. И. Кушнаревоу). – М.: НЛО, 2021. – 312 с.
31. Русинова Е.А.(2021). «Формирование звуковых пространств в кинематографе»// автореферат на соиск. степ. доктора искусствознания по спец. 17.00.03 Кино-, теле- и другие экранные искусства - М., 2021. – 57 с.
32. Thompson M. (2020). *Sound Studies*. In: van Orden, Kate ed. *Music. Oxford Bibliographies*. DOI: <https://doi.org/10.1093/obo/9780199757824-0280> // Доступно: URL: <https://www.oxfordbibliographies.com/display/document/obo-9780199757824/obo-9780199757824-0280.xml> (дата обращения: 24.08.2024.)
33. Клейн Л. Гармонии эпох. Антропология музыки // СПб.: Евразия, 2012. - 224 с.
34. Геттат М., Эльснер Ю., Хасан Касим Ш. История и антропология музыки мусульманского мира. Традиции регионов. Ислам и музыка. Выпуск 2. Перевод. Гибадуллин И.Р., Джани-заде Т.М., Норик Б.В., ред. Джани-заде Т.М. М.: Издательство: Садра, 2023. – 664 с.
35. Далаева Т.Т. «Культурные практики самодетельного искусства советского Казахстана в документальных фильмах-концертах в 1956–1987 годах: от официальных идеологов к национальному содержанию» // Исторический курьер. 2022. No 5 (25). С. 138–145. doi:10.31518/2618-9100-2022-5-11 УДК 791(574)“1956/87” // Доступно URL: <http://istkurier.ru/data/2022/ISTKURIER-2022-5-11.pdf>
36. Birdsall C. J. (2016). *Sound Memory: A Critical Concept for Researching Memories of Conflict and War*. In D. Drozdowski, S. De Nardi, & E. Waterton (Eds.), *Memory, Place and Identity: Commemoration and Remembrance of War and Conflict* (pp. 111-129). Routledge.
37. Далаева Т.Т. доклад «Фонодокументы по истории Казахстана XX века: феномен звука в процессах коммеморации» на II международной научно-практической конференции с элементами научной школы «Историческая наука и образование в XXI веке», г.Новосибирск, РФ (онлайн). 22.03.2023. // Доступно: URL: https://nspu.ru/events/programma_22_25_marta_IGSO.pdf (дата обращения: 24.08.2024.)
38. Augustyns A. "Our Ears Lived Their Own Lives". *The Auditory Experience in Breslau Autobiographical Literature during the Third Reich* // *AvanL*, Vol. XI, No. 3 doi: 10.26913/a/a0L2020.03.32.
39. Сексенбаева Г.А. Аудиовизуальные документы: источниковедческий и архивоведческий аспекты: монография – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 272 с.
40. Аманжолова Д.А. Дружба народов и советский народ: из истории создания гимна СССР // Социальная интеграция и развитие этнокультур в евразийском пространстве: сборник материалов международной научной конференции / отв. ред. С. Г. Максимова. Вып. 12. Том 1. Барнаул: Изд-во Алт. ун-та., 2023. с. 16-22.
41. Аманжолова Д.А. Документальное кино 1920-1930-х гг. о динамике социокультурного пространства Казахской АССР // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение. № 2(143)/2023. С. 33-53. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-143-2-33-53>
42. Асымова Д.Б., Кенжебаев Г.К. Из истории детских радиопередач в советском Казахстане // Вестник КазНУ. Серия историческая, No1 (112). 2024. С.42-53. doi:<https://doi.org/10.26577/JH.2024.v112.i1.04>
43. Далаева Т.Т. Фономатериалы XX века в помощь школе: исторический опыт и практики их применения в Казахстане // Материалы круглого стола «История системы образования Каркаралинского региона: школы, техникумы, личности (вторая половина XIX – XX вв.)» - Караганда: КарГУ им. Е.А. Букетова, 2023. – 152 с. С.24-37.

References:

1. Ethnological Museum of Berlin // Foundation for Ethnomusicology // Access mode: URL: <https://www.smb.museum/museen-einrichtungen/ethnologisches-museum/sammeln-forschen/sammlung/> (date of access: 30.08.2024.)
2. «Pervaya v istorii audiozapis' kazakhskoy muzyki. Uncovering the Mystery of the First Kazakh Recording» fil'm 2018 (“The First Audio Recording of Kazakh Music in History. Uncovering the Mystery of the First Kazakh Recording” film 2018) // youtube channel «Doroga lyudey» (“Road of People”) // Access mode: URL: <https://www.youtube.com/watch?v=J5R0rvV08yI> (date accessed: 30.03.2023.) [In Russian]
3. Sultanova, R. (2002). Early Recordings from Central Asia: A Comparative Study of German and British Collections. Music Archiving in the World. Papers presented at the Conference on the Occasion of the 100th Anniversary of the Berlin Phonogram Archive. Edited by Gabriele Berlin and Artur Simon. // Berlin : VWB, Verlag für Wissenschaft und Bildung, 2002. – 520 p.
4. Sabyrova A., Baribayeva A. (2021). «Retsenziya na fil'm „Pervaya v istorii audiozapis' kazakhskoy muzyki. Doroga lyudey“». (“Review of the film “The First Audio Recording of Kazakh Music in History. The Road of People”). // Central Asian Journal of Art Studies, vol. 6, no. 1, 2021, pp. 165-7, doi:10.47940/cajas.v6i1.347.
5. Utegaliyeva, S. (2018). Collection of Audio Records of R. Karutz. Turkestan Collection of Songs and instrumental pieces by R. Karutz (1905). Almaty: Asyl Kitap Publ., 2018. pp 56–63.
6. Library of Congress Catalog // Access mode: URL: <https://catalog.loc.gov/vwebv/searchKeyword?searchId=4768> (Accessed: 08/30/2024.)
7. The British Library Catalogue //Access mode: URL: https://bl01.primo.exlibrisgroup.com/discovery/search?query=any,contains,audio%20records&tab=LibraryCatalog&search_scope=Not_BL_Suppress&vid=44BL_INST:BLLO1&lang=en&offset=0 (Accessed: 30.08.2024.)
8. British Library, Sound archive // Access mode: URL: <https://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/a/A13531725> (Accessed: 30.08.2024.)
9. Russian State Library, online catalogue. Access mode: URL <https://search.rsl.ru/ru/search#q=sound%20records> (Accessed: 30.08.2024.)
10. German National Library. Access mode: URL: <https://portal.dnb.de/opac.htm?method=simpleSearch&query=sound+records> (Accessed: 30.08.2024.)
11. Catalogue of the National Library of France // Access mode: URL: <https://catalogue.bnf.fr/rechercher.do?motRecherche=sound+records&critereRecherche=0&depart=0&facetteModifiee=ok> (Accessed: 30.08.2024.)
12. Pathé Foundation. Access mode: URL: <https://pathe.com/en/jerome-seydoux-pathe-foundation/historical-archives/> (Date of access: 30.08.2024.)
13. Berlin Philharmonic Foundation. Access mode: URL <https://www.digitalconcerthall.com/en/concerts> (Date of access: 30.08.2024.)
14. Online collections of the Russian National Museum of Music. Access mode: URL: <https://music-museum-iss.kamiscloud.ru/cross-search?query=%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%BF%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BD%D0%BA%D0%B8> (Date of access: 30.08.2024.)
15. Aganas Toraygyr «Vozvrashcheniye golosa epokhi» (“The Return of the Voice of the Era”) Access mode: URL: <https://kazpravda.kz/n/vozvrashchenie-golosa-epohi/> (date of access: 03/30/2023.) [In Russian]
16. TSGA KFDZ RK Central State Archive of Film, Photo Documents and Sound Recordings of the Republic of Kazakhstan //Access mode: URL: <http://kfdz.kz/> (date accessed: 03/30/2023.)
17. “Altyn Kor” (Golden Fund) of JSC “Republican Television and Radio Broadcasting Corporation “Kazakhstan” // Access mode: URL: <https://altynqor.com/> (date accessed: 03/30/2023.)
18. Audio collection "Altyn Qor" // Access mode: URL: <https://altynqor.com/audios> (date of access: 08/30/2024.)
19. House-Museum named after Shafer in Pavlodar //Access mode: URL: https://muzei.cbspvl.kz/page8_ru.html (date of access: 30.03.2023.)
20. Podcast "History and Archives" // Access mode: URL: <https://soundcloud.com/user-533692394/arman-suleymenov-istoriya-i-arkhivy> (date of access: 03/30/2023.) [In Russian]
21. Podcast "Hordes and Empires" //Access mode: URL: <https://podcast.kz/1609872766/info> (date of access: 03/30/2023.)

22. «KhanCast» // Access mode: URL: <https://megogo.net/ru/view/18210946-khancast.html> (date of access: 03/30/2023.) [In Russian]
23. Raymond Murray Schafer (1977). *The Soundscape. Our Sonic Environment and the Tuning of the World*, Destiny Books, 1977- 322 p.
24. Raymond Murray Schafer (1969). *The New Soundscape: A Handbook for the Modern Music Teacher*. - BMI Canada, 1969. - 65 p.
25. Dmitryukova YU. Razocharovaniye pervootkryvatel'ya (Disappointment of the discoverer) // "Musical Academy". 2003, - No. 2. Pp. 90-98. // Available: URL: https://asmir.info/lib/dmitrukova_schaeffer0.htm (date of access: 08/24/2023.) [In Russian]
26. Problema etnomuzykovedeniya v knige Alana Merriama «Antropologiya muzyki» (The Problem of Ethnomusicology in Alan Merriam's Book "Anthropology of Music") // "Discourse". 2018. No. 4. P. 102–113. [In Russian]
27. Attali J. *Noise: the Political Economy of Music*. Manchester: Manchester University Press, 1985. 180 p.
28. Tarakanov M.Ye. *Zvukovaya sreda sovremennosti (Sound environment of modern times)* // From the personal archives of professors of the Moscow Conservatory. Scientific works of the Moscow Conservatory named after P.I. Tchaikovsky. Issue 42. - M.: Moscow Conservatory, Editorial and Publishing Department, 2002. – 139. [In Russian]
29. Tarakanov M.Ye. *Chelovek i Fonosfera. Vospominaniya. Stat'i. (Man and the Phonosphere. Memories. Articles)*. / M.E. Tarakanov. / collection of editorial papers: E.M. Tarakanova. - M / St. Petersburg: Aleteya, 2003. - 299 p. [In Russian]
30. Shion M. «Zvuk: slushat', slyshat', nablyudat'» ("Sound: listen, hear, observe") (translated from French by I. Kushnareva. // M.: NLO, 2021. - 312 p. [In Russian]
31. Rusinova Ye.A.(2021). «Formirovaniye zvukovykh prostranstv v kinematografe» "Formation of sound spaces in cinematography" // abstract for the candidate's degree of Doctor of Art Criticism in the specialty. 17.00.03 Cinema, television and other screen arts - M., 2021. - 57 p. [In Russian]
32. Thompson M. (2020). *Sound Studies*. In: van Orden, Kate ed. *Music*. Oxford Bibliographies. DOI: <https://doi.org/10.1093/obo/9780199757824-0280> // Available: URL: <https://www.oxfordbibliographies.com/display/document/obo-9780199757824/obo-9780199757824-0280.xml> (date access: 08.24.2024..)
33. Kleyn L. *Garmonii epokh. Antropologiya muzyki / Harmonies of Epochs. Anthropology of Music* // St. Petersburg: Eurasia, 2012. - 224 p. [In Russian]
34. Gettat M., Él'sner Ū., Hasan Kasim Š. *Istoriâ i antropologîâ muzyki musul'manskogo mira. Tradicii regionov. Islam i muzyka. Vypusk 2. (History and anthropology of music of the Muslim world. Traditions of regions. Islam and music. Issue 2.)* Translation. Gibadullin I.R., Jani-zadeh T.M., Norik B.V., eds. Jani-zade T.M. M.: Publisher: Sadra, 2023. – 664 p. [In Russian]
35. Dalayeva T.T. «Kul'turnyye praktiki samodiyatel'nogo iskusstva sovetskogo Kazakhstana v dokumental'nykh fil'makh-kontsertakh v 1956–1987 godakh: ot ofitsial'nykh ideologem k natsional'nomu sodержaniyu» ("Cultural practices of amateur art of Soviet Kazakhstan in documentary concert films in 1956-1987: from official ideologies to national content") // *Historical Courier*. 2022. No. 5 (25). P. 138–145. doi:10.31518/2618-9100-2022-5-11 UDC 791(574)“1956/87” // Available at: <http://istkurier.ru/data/2022/ISTKURIER-2022-5-11.pdf> [In Russian]
36. Birdsall C. J. (2016). *Sound Memory: A Critical Concept for Researching Memories of Conflict and War*. In D. Drozdowski, S. De Nardi, & E. Waterton (Eds.), *Memory, Place and Identity: Commemoration and Remembrance of War and Conflict* (pp. 111-129). Routledge.
37. Dalayeva T.T. *doklad «Fonodokumenty po istorii Kazakhstana KHKH veka: fenomen zvuka v protsessakh kommemoratsii» ("Phonodocuments on the history of Kazakhstan in the 20th century: the phenomenon of sound in the processes of commemoration")* // at the II international scientific and practical conference with elements of the scientific school "Historical Science and Education in the 21st Century", Novosibirsk, Russian Federation (online). 03.22.2023. // Available: URL: https://nspu.ru/events/programma_22_25_marta_IGSO.pdf (date of access: 08.24.2024.) [In Russian]
38. Augustyns A. "Our Ears Lived Their Own Lives". *The Auditory Experience in Breslau Autobiographical Literature during the Third Reich* // *AvanL*, Vol. XI, No. 3 doi: 10.26913/a/a0L2020.03.32.
39. Seksenbayeva G.A. *Audiovizual'nyye dokumenty: istochnikovedcheskiy i arkhivovedcheskiy aspekty (Audiovisual documents: source study and archival aspects): monograph* – Almaty: Kazakh University, 2020. – 272 p. [In Russian]

40. Amanzholova D.A. *Druzhba narodov i sovetskiy narod: iz istorii sozdaniya gimna SSSR (Friendship of Peoples and the Soviet People: from the History of the Creation of the USSR Anthem) // Sotsial'naya integratsiya i razvitiye etnokul'tur v yevraziyskom prostranstve (Social Integration and Development of Ethnocultures in the Eurasian Space): Collection of Materials from the International Scientific Conference / Ed. S. G. Maksimova. Issue 12. Volume 1. Barnaul: Publishing House of Altyn. University, 2023. pp. 16-22. [In Russian]*

41. Amanzholova D.A. *Dokumental'noye kino 1920-1930-kh gg. o dinamike sotsiokul'turnogo prostranstva Kazakhskoy ASSR (Documentary films of the 1920-1930s on the dynamics of the socio-cultural space of the Kazakh ASSR // Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Series Historical Sciences. Philosophy. Religious Studies. No. 2 (143) / 2023. P. 33-53. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-143-2-33-53> [In Russian]*

42. Assymova D.B., Kenzhebeyev G.K. *Iz istorii detskikh radioperedach v sovetskom Kazakhstane (From the history of children's radio broadcasts in Soviet Kazakhstan) // Bulletin of KazNU. Historical series, No. 1 (112). 2024. P. 42-53. doi:<https://doi.org/10.26577/JH.2024.v112.i1.04> [In Russian]*

43. Dalayeva T.T. *Fonomaterialy KHKH veka v pomoshch' shkole: istoricheskiy opyt i praktiki ikh primeneniya v Kazakhstane (Phonographic materials of the 20th century to help schools: historical experience and practices of their application in Kazakhstan) // Materials of the round table "History of the education system of the Karkaraly region: schools, technical schools, individuals (second half of the 19th – 20th centuries)" - Karaganda: KarSU named after E.A. Buketov, 2023. – 152 p. Pp.24-37. [In Russian]*

FTAXP/ МРНТИ / IRST 03.20

ӨӨЖ/УДК/ UDC 332.3:35.073.532.2(574)

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2024.83.4.026>

А.А.Оралбекова^{*1}, Қ.Қ. Байсарина², Г.А. Абенова³

¹докторант, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті,
Қазақстан, Семей, e-mail: aysara.oralbekova@bk.ru

²тарих ғылымдарының докторы, профессор, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті,
Қазақстан, Семей, e-mail: bkksemey@mail.ru

³тарих ғылымдарының кандидаты, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Қазақстан,
Семей, e-mail: ab.gulnur@mail.ru

ЕРТІС ӨНІРІНДЕГІ ЖЕР ДАУЛАРЫ МҰРАҒАТ ҚҰЖАТТАРЫ ПРИЗМАСЫ АРҚЫЛЫ (1920-1930 жж.)

Аңдатпа

Мақаланың негізгі мақсаты - Ертіс өңіріндегі Кеңес өкіметі тұсындағы, яғни 1920-1930 жылдардағы жер қақтығыстарын зерттеуге арналған. Мақала мұрағат құжаттары негізінде жер дауларының қалыптасуы мен шешілуіне әлеуметтік, экономикалық және саяси факторлардың әсерін қарастыруға, сондай-ақ қоғам мен билік органдарының осы өзгерістерге реакциясын бағалауға бағытталған.

Зерттеу жұмысының міндеттерінің бірі зерттелетін кезеңнің мән мәтінін және маңыздылығын көрсету үшін аймақтағы ең маңызды оқиғалар мен тенденцияларды қамтитын тарихи алғышарттарға шолу жасала отырып, жер қатынастарына әсер еткен саясат пен жер реформалары қарастырылады. Авторлар Ертіс өңіріндегі жер дауларының негізгі себептерін, оларды шешу тетіктерін және аймақтың әлеуметтік-экономикалық дамуына әсерін анықтау мақсатында сол кездегі жер құқығы, сот шешімдері, әкімшілік актілері және басқа да ресурстарға қатысты құжаттамаларды талдайды. Сондай-ақ мұрағат материалдарынан нақты жер дауларына мысалдар келтіріліп, олардың негізгі субъектілері мен қақтығыстардың динамикасы қарастырылады.

Жер дауларын мұрағат материалдары призмасы арқылы зерттеу Ертіс өңіріндегі жер дауларының қалыптасуы мен шешілуінің тарихи аспектілерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Бұл жер қатынастарының қазіргі проблемаларын түсіну және осындай қақтығыстарды шешудің тиімді стратегияларын әзірлеу үшін маңызды.

Кілт сөздер: Кеңес үкіметі; жерге орналастыру; жер даулары; реформа; жер нормасы; ауыл шаруашылығы.

Оралбекова А.А.^{*1}, Байсарина К.К.², Абенова Г.А.³

¹ докторант, Университет имени Шакарима города Семей,
Семей, Казахстан, e-mail: aysara.oralbekova@bk.ru

² доктор исторических наук, профессор, Университет имени Шакарима города Семей, Семей,
Казахстан, e-mail: bkksemey@mail.ru

³ кандидат исторических наук, Университет имени Шакарима города Семей,
Семей, Казахстан, e-mail: ab.gulnur@mail.ru

ЗЕМЕЛЬНЫЕ СПОРЫ В ПРИИРТЫШЬЕ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ АРХИВА (1920-1930 гг.)

Аннотация

Основная цель статьи – изучение земельных конфликтов при советской власти в Прииртышье, то есть в 1920-1930-е годы. Статья направлена на рассмотрение влияния социальных, экономических и политических факторов на формирование и разрешение земельных споров на основе архивных документов, а также оценку реакции общества и органов власти на эти изменения.

Одной из задач исследовательской работы является анализ политики и земельных реформ, повлиявших на земельные отношения, с обзором исторических предпосылок, охватывающих наиболее значимые события и тенденции в регионе, с целью показать смысл и значимость исследуемого периода. Авторы анализируют документацию, относящуюся к земельному праву, судебным решениям, административным актам и другим ресурсам того времени, с целью выявления основных причин земельных споров в Прииртышье, механизмов их разрешения и влияния на социально-экономическое развитие региона. Также из архивных материалов приводятся примеры реальных земельных споров, рассматриваются их основные субъекты и динамика конфликтов.

Изучение земельных споров через призму архивных материалов позволяет глубже понять исторические аспекты формирования и разрешения земельных споров в Прииртышье. Это важно для понимания текущих проблем земельных отношений и разработки эффективных стратегий разрешения таких конфликтов.

Ключевые слова: Советское правительство; землеустройство; земельные споры; реформа; земельная норма; сельское хозяйство.

A.A. Oralbekova ^{*1}, K.K. Baysarina², G.A. Abenova³

¹ doctoral student of the specialty History, Shakarim University of Semey,
Semey, Kazakhstan, e-mail: aysara.oralbekova@bk.ru

² doktor of Historical Sciences, Professor, Shakarim University of Semey,
Semey, Kazakhstan, e-mail: bkksemey@mail.ru

³ Candidate of Historical Sciences, Shakarim University of Semey,
Semey, Kazakhstan, e-mail: ab.gulnur@mail.ru

LAND DISPUTES IN THE IRTYSH REGION THROUGH THE PRISM OF THE ARCHIVE (1920-1930)

Abstract

The main purpose of the article is the study of land conflicts under Soviet rule in the Irtysh region, that is, in the 1920s and 1930s. The article aims to consider the influence of social, economic and political factors on the formation and resolution of land disputes on the basis of archival documents, as well as to assess the reaction of society and authorities to these changes.

One of the tasks of the research paper is to analyze the policies and land reforms that affected land relations, with a review of historical background, covering the most significant events and trends in the region, in order to show the meaning and significance of the period under study. The authors analyze documentation related to land law, court decisions, administrative acts and other resources of that time in order to identify the main causes of land disputes in the Irtysh region, mechanisms for their resolution and their impact on the socio-economic development of the region. Also from archival materials examples of real land disputes are given, their main subjects and dynamics of conflicts are considered.

The study of land disputes through the prism of archival materials allows a deeper understanding of the historical aspects of the formation and resolution of land disputes in the Irtysh region. This is important for understanding the current problems of land relations and developing effective strategies for resolving such conflicts.

Keywords: Soviet government; land management; land disputes; reform; land norm; agriculture.

Кіріспе. Бүгінде Қазақстандағы жер ресурстарын тиімді пайдалану, оны бөлу және оған қолжетімділікті зерттеу ел экономикасындағы стратегиялық маңызды мәселеге айналып отыр. Қазақстанда ауыл шаруашылығы мен жер ресурстарын тиімді басқару экономикалық өсуді ынталандыруға, қала мен ауыл арасындағы даму алшақтығын азайтуға, елдің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуге көмектесетін әлеуетке ие. Климаттың өзгеруі мен демографиялық өзгерістер сияқты ағымдағы қиындықтарды ескере отырып, жер ресурстарын түсіну және тиімді басқару орнықты дамуға қол жеткізу үшін өте маңызды. Кеңес өкіметі кезінде ұжымдастыру мен жоспарлы экономика кезеңі жер қатынастарына айтарлықтай әсер етіп, ауыл шаруашылығы құрылымында жаппай өзгерістерге әкелді. Бұл кезеңді зерделеу жерді қайта бөлу, оны пайдалану, аймақ экономикасына әсері сияқты қазіргі жер мәселелерінің тарихи тамырын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Кеңес Одағы кезінде жер ресурстары көбінесе орталықтандырылған түрде бөлінді, бұл өз кезегінде Қазақстандағы жерді иелену мен пайдаланудың қазіргі динамикасына да әсер етті.

Ертіс өңірі - бүгінгі таңда Шығыс Қазақстан облысы мен Абай облысы және Павлодар облыстарының аумағын қамтитын экономикалық маңызы жоғары аймақ болып табылады. Ертіс өңірі де еліміздің басқа аймақтары сияқты кеңестік жүйеге көшу кезінде қайталанбас қиындықтар мен өзгерістерді бастан кешірді. 1920-1930 жылдардағы Ертіс өңіріндегі жер телімдерінің бөлінуі мен нәтижесінде орын алған түрлі жер дауы сияқты аграрлық қатынастарды зерттеу мәселесі күрделі және жеткілікті зерттелмеген тақырып. Белгілі бір аймақтағы жер дауларының динамикасын түсіну жергілікті халық пен экономикаға қандай факторлар әсер еткенін жақсы түсінуге көмектеседі. Кеңес үкіметі тұсындағы жер реформасын жүзеге асырудағы қателіктері мен жер дауларының орын алу себептерін тереңнен талдаудың практикалық маңыздылығы - қазіргі заманғы аграрлық заңнаманы табысты жүзеге асырудың әдістері мен құралдарын анықтауға мүмкіндік береді. Сондай-ақ бұрынғы жер қақтығыстарын зерттеу қателерді қайталаудан сақтандырады және тұрақты даму үшін жерді жақсы басқаруға көмектесетін заманауи жер саясаты үшін сабақ береді. Жер даулары тек экономикалық ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік-мәдени контекстте де маңызды. Олар аймақтағы қоғамдық пікірдің, стереотиптердің және мәдени тәжірибенің қалыптасуына әсер етуі мүмкін.

Зерттеудің негізгі мақсаты – Кеңес үкіметінің ауыл шаруашылығы саясатының күрделі аспектілеріне ерекше назар аударып отырып, ақпан төңкерісінен кейінгі Қазақстандағы жер қатынастарына талдау жасай отырып, орын алған жер дауларының алғышарттары мен себептерін анықтау. Осы мақсатқа қол жеткізу шеңберінде келесі міндеттер белгіленді: Ертіс өңіріндегі жерге орналастыру жүйесін зерделеу, мұрағаттық құжаттар мен басқа да қолда бар дереккөздер негізінде 1920-1930 жылдар аралығында қабылданған аграрлық реформаларға талдау жүргізу, жергілікті халықтар мен ұлтаралық жер қақтығыстарын анықтау және жергілікті тұрғындардың әлеуметтік өміріне әсерін зерттеу.

Материал мен әдістер. Ертіс өңіріндегі жер дауларына қатысты құнды мәліметтер мен айғақтардың басып көпшілігі мұрағат құжаттарында сақталған. Сол себепті зерттеу барысында мұрағаттардағы аталған кезеңдегі жер саясатына, ауыл шаруашылығы реформаларына және соған байланысты тақырыптарға қатысты есептер, қаулылар мен жазбалар, хат-хабарлар сияқты әртүрлі құжаттар тереңнен зерделеніп, жүйелі талдау жүргізілді. Әсіресе бағалы мәліметтердің көп үлесі Абай облысының «Қазіргі заман тарихын құжаттандыру орталығында» шоғырланған. Атап айтқанда, мұрағаттың 152-қорының (Семей губерниялық жер басқармасы) құжаттарында өңірдегі әлеуметтік-экономикалық жағдайдың әртүрлі аспектілері қамтылған мәліметтер кездеседі. Соның ішінде, аталған кезеңде орын алған жер реформаларының қаулылары, жерге орналастыру, егістік және шабындық жерлерді анықтау науқаны, жерді игеру үрдістері, жеке меншікті жоюға бағытталған жер бөлу, байлардың мүлкін тәркілеу, аймақтағы орын алған түрлі жер даулары мен шешімдері сипатталған. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасының Президенті Архивінің 141-қоры мен Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивінің 74-қорындағы құнды деректер де қолданылды.

Мақалада тарихи зерттеулер мен ғылыми талдаудың жалпы ғылыми әдістері кеңінен қолданылды. Атап айтқанда, ақпаратты талдау және синтездеу әдістері жер реформалары мен жер дауларының құрылымын, алғышарттары мен себептерін, салдарларын толығырақ анықтауға және сипаттауға мүмкіндік берді. Зерттеуде 1920-1930 жылдардағы Ертіс өңіріндегі жерге орналастыру тұрғысында хронологиялық, логикалық, сандық және сапалық байланыстарды талдауды қамтыған салыстырмалы тарихи әдіс те кеңінен қолданылды. Бұл ретте ғылыми объективтілік, тұтастық пен тарихшылық және даму принципін қатаң қағидалары мұқият сақталды. Мәліметтерді баяндаудың хронологиялық тәртібіне баса назар аударыла отырып, осылайша тарихшылық принципіне мән берілсе, мұрағаттық құжаттарды пайдалану арқылы ғылыми объективтілік қамтамасыз етілді.

Талқылау. Кеңес үкіметі орнағаннан кейінгі саяси оқиғалар отандық және шетелдік тарихшыларды үнемі қызықтырып, көлемі мен мазмұны жағынан тарихи әдебиетте маңызды орынға ие болды. Осы тақырып аясында зерттелген негізгі мәселелердің бірі ауыл шаруашылығы мәселесі болды. Жаңа Экономикалық Саясат кезеңінде және одан кейінгі жылдары Қазақстандағы жер қатынастарының тарихын зерттеу кеңестік тарихнаманың дәстүріне сәйкес жүргізіліп, мұнда жер саясаты мен жерге орналастыру шаралары ауыл шаруашылығын дамытудың маңызды құралы ретінде қарастырылды. Посткеңестік кезеңдегі зерттеулер салыстырмалы түрде шектеулі болды және негізінен бұрынғы тұжырымдамалық негізді сақтап қалды. Жер саясаты мен жерге орналастыру шаралары жергілікті ауқатты тұрғындардың жерді пайдалануын шектеу және биліктің жерді пайдаланудың ұжымдық нысандарын ынталандыру жөніндегі күш-жігері үшін оң деп бағаланады. Мысалы, Б.Семевский «Экономика кочевого хозяйства Казахстана в начале реконструктивного периода» атты еңбегінде 1921-1922 жылдардағы жер-су реформасының қазақ халқының егіншілікпен айналысуына және дамуына оң ықпал етті деп атап өтеді [1, 98 б.]. Дегенмен де, Кеңес үкіметінің аграрлық саясатының Қазақстандағы шиеленіскен жер мәселелерін толық шеше алмағандығы туралы объективті пікір қалдырған М.Ким сынды зерттеушілер де болды [2, 105]. Дәл осындай пікірді ұстанатынын Г.Ф. Дахшлейгер де «Социально-экономические преобразования в ауле и деревне Казахстана (1921-1929 гг.)» атты еңбегінде атап өтті [3, 171 б.].

Кеңес үкіметі кезіндегі зерттеушілердің Ертіс өңіріндегі жер мәселелеріне қатысты зерттеулерінде де асыра сілтеушілік байқалады. В.Федоров зерттеуінде жерге орналастыру науқанына байланысты Ертіс өңірі тұрғындары түпкілікті жерге орналастырылды дей отыра, науқанның маңызы мен нәтижесіне қатысты біржақтылық танытады [4, 12 б.]. Дегенмен Ә.Жаманқұлов қазақ ауылдарының ауыл шаруашылығы техникаларының болмауы салдарынан жер телімдерін пайдалана алмады деп, жерге орналастыру науқанының олқылықтарын атап өтеді [5, 15 б.].

Тәуелсіз алғаннан кейінгі жылдарда Кеңес үкіметінің аграрлық саясатына сыни тұрғыдан қарап, тың деректермен толықтырылған ғылыми еңбектер мен зерттеулер жарық көрді. Атап айтқанда, А.П. Козлов [6], Н.А. Абдурахманова [7] өз еңбектерінде кеңестік басшылықтың жер реформалары мен қаулыларындағы қайшылықтар мен үйлеспешіліктерді жан-жақты саралайтын мақалаларын ұсынды. Мысалы, Н.А. Абдурахманова өз еңбегінде жер реформаларындағы қайшылықтарға ерекше назар аударып, федералды және аймақтық билік арасындағы мәселелерді шешу тәсілдерінің алшақтығын көрсетеді. Қазақстандағы сол кезеңдегі аграрлық мәселені шешудің шұғыл қажеттілігіне қарамастан, автор оны сәтті шешу үшін байыпты және мұқият талдау қажет болған еді деп санайды [7, 26-33 б.]. Ал А.П. Козлов болса большевиктік басшылықтың Қазақстандағы ауыл шаруашылығын қайта құрудың нақты жоспарының мүлдем болмағанын және қазақ көшпелілерінің қолдауына ие болу үшін Алашорда жақтастарының идеяларын пайдаланғанын айтады. Бірақ бұл басқарудың этнократиялық моделі, әлеуметтік сілкіністер, ұлтаралық шиеленіс сияқты қарама-қайшы нәтижелерге әкелді деп тұжырымдайды [6, 823-829 б.].

Ертіс өңіріндегі жер мәселесіне қатысты қазіргі заманғы зерттеулер қатарына Қ.Қ. Байсаринаның «Шығыс Қазақстандағы ұжымдастыру тарихы мен тағылымы» атты еңбекті атап өтуге болады. Зерттеуде 1920-1930 жылдардағы ұжымдастыру кезеңінде орын алған тәркілеу жұмыстары мен егістік және шабындық жерлерді бөлу мәселелері, сондай-ақ аталған кезеңдегі жалпы өңірдегі қоғамдық-саяси жағдай тереңнен баяндалады [8].

Р.Ж. Екібаевтың кандидаттық диссертациясында ХХ ғасырдың алғашқы онжылдықтарындағы Ертіс өңірінің экономикалық дамуының жалпы деңгейін және жағдайын түсінуге мүмкіндік беретін құнды зерттеу деректері келтіріледі [9]. Автордың назары тек экономикалық аспектілерге ғана емес, сонымен бірге тарихи контексттің картинасын толықтыратын аталған кезеңнің қоғамдық-саяси өміріне де аударылады. Халидуллиннің «Аграрная политика советской власти в Казахстане 1917 -1940г» атты диссертациялық жұмысында Қазақстандағы жер қатынастары жан-жақты зерттелген [10]. Еңбекте жер реформасының негізгі аспектілері және оның әлеуметтік-экономикалық динамикаға әсері де талданады.

А.С. Әділбаева мен Т.У. Жақыпова мақалаларында ұжымдастыру жағдайындағы жер мәселесі саясаты мен халық динамикасы арасындағы байланыс пен демографиялық өзгерістерге талдау жасайды [11].

Дегенмен де 1920-1930 жылдар аралығындағы Ертіс өңіріндегі жерге орналастыру науқанына қатысты құнды мәліметтердің басым көпшілігі Абай облысының «Қазіргі заман тарихын құжаттандыру орталығында» шоғырланғаны белгілі. Аталған мұрағаттың әсіресе 152-қорының (Семей губерниялық жер басқармасы) құжаттары Ертіс өңірінің қоғамдық-саяси және әлеуметтік-экономикалық жағдайын ашуға ықпал етті. Аталған қордың құжаттарында 1920-1930 жылдардағы Ертіс өңіріндегі әлеуметтік-экономикалық саясаттың әртүрлі аспектілері туралы мәліметтер қамтылған. Атап айтқанда, қазақ қоғамындағы таптық қатынастарды орнату үшін кеңестер құру, партиялық ұяшықтардың қызметі, жерді игеру процес-

тері, егістік және шабындық жерлерді анықтау, жеке меншік иелерін жою үшін жер бөлу, байлардың мүлкін тәркілеу науқандары, салық саясаты мен ауыл шаруашылығы өнімдерін жинау шаралары сипатталған.

Алайда Кеңес өкіметінің алғашқы онжылдығындағы Ертіс өңіріндегі жер мәселесі, соның ішіндегі жер дауы мәселесі, түрлі орын алған қақтығыстар мен шиеленістердің шығу себептері мен алғышарттары және салдарлары өте аз көлемде зерттелген деуге толық негіз бар. Зерттеулердің басым көпшілігі 20-жылдардың екінші жартысындағы индустрияландыру мен ұжымдастыру кезеңдерін ғана қамтып, аграрлық саясатты талқылау тек экономикалық және саяси пікірталастар контекстінде ғана берілген.

Ертіс өңіріндегі жер дауы мәселесіне қатысты құнды деректердің басым бөлігі Абай облысының «Қазіргі заман тарихын құжаттандыру орталығы» мұрағатында жинақталғаны белгілі. Әсіресе, 152-қордың (Семей губерниялық жер басқармасы) құжаттарында Ертіс өңірінің қоғамдық-саяси және әлеуметтік-экономикалық жағдайына байланысты көптеген мәліметтер кездеседі. Аталған қор құжаттарында 1920-1930 жылдар аралығындағы Ертіс өңірі тұрғындары арасында таптық қатынастарды орнату үшін кеңестер құру, партиялық ұяшықтардың қызметі, жерге орналастыру процестері, егістік және шабындық жерлерді бөлу, сондай-ақ жеке меншікті жою мақсатында жер бөлу мәселелері қамтылған. Сондай-ақ, түрлі жер реформаларын жүзеге асыру барысында орын алған шаруашылық ауылдар, тұрғындар арасындағы, әсіресе бай мен кедей, орта тап шаруалары арасындағы қақтығыстар мен шиеленіскен даулы мәселелерге қатысты құнды мәліметтер жинақталған.

Нәтиже. 1920-1930 жылдар аралығында Кеңес Одағының аграрлық саясатының басты бағыты – ұжымдастырудың бүкілодақтық ұмтылысы мен шаруашылықты ұйымдастырудың социалистік нысандарына өтуді көздеді. Бұл кезең қазақ шаруаларының өміріне және отырықшылықтың орнығуына әсер еткен бірмаша оқиғалармен ерекшеленді. Коммунистік қоғам құруға бағытталған большевиктік идеологияның ықпалымен Қазақстандағы Кеңес үкіметі ауыл шаруашылығы саясаты саласында белсенді қадамдар жасады. 1920 жылдардың бірінші жартысында жерге жеке меншікті жоюға және ұжымдық жер пайдалану формаларына көшуге бағытталған шаралар жүзеге асырылды. 1920 жылдардың екінші жартысында ұжымдастыру процесі қарқынды жүріп, 1930 жылдары ерекше шиеленісе түсті. Жер реформалары шаруаларды күштеп ұжымдастыруға, совхоздар мен колхоздардың құрылуына, сондай-ақ халықтың күштеп қоныс аударуына әкелді. Бұл өзгерістер шаруа халық арасында қайшылықтар мен қарсылық тудырып, ауыр әлеуметтік-экономикалық зардаптармен қатар жүрді.

XX ғасырдың басындағы Ертіс өңірінің экономикасының негізгі салаларының бірі - тарихи-экономикалық жағдайларына байланысты біршама аумақты қамтыған мал шаруашылығы мен егіншілік болды. Отырықшы аудандар қатарына Өскемен, Павлодар, Семей мен Бұқтырма уездері жатса, Қарқаралы мен Зайсан уездері мал шаруашылығы және егіншілікпен шұғылданды. 1920-1930 жж. Аралығындағы іске асырылған жер реформалары қарапайым халықтың тұрмыс-тіршілігіне айтарлықтай әсер етті. Ертіс өңіріндегі жер құрылымындағы өзгерістердің өңірдегі қоғамдық-саяси оқиғалар мен жергілікті билік органдарының қызметімен айқындалатын ерекшеліктері болды [9, 12 б.].

Негізгі оқиғалардың бірі – бұрын қазақ халқынан тартып алынған жерлерді қайтару болды. 1921 жылғы 2 ақпан мен 19 сәуірдегі жарлықтарға сәйкес 1921 жылғы ақпанға дейінгі қоныс аударушылар игермеген Ақмола, Қостанай, Торғай, Семей және Орал губернияларының бос жерлері қазақ шаруаларына қайтарылды. Дворяндар, капиталистер мен монастырлар жалға алған жерлер, сондай-ақ патша үкіметінің Сібір мен Оралдың казак әскерлеріне пайдалануға берген учаскелері де қайтарылды.

Кеңес үкіметі тұсында қазақ халқының арасында жерді пайдалану тәртібі табиғи тарихи-тұрмыстық жағдайларға байланысты кәсіптік тұрғыдан қауымдық-тайпалық жүйе ретінде дамыды және ең құнды, шұрайлы жерлер байлардың қолында шоғырланып, кедей халықтың көпшілігіне зиян келтірді деген түсінік болды. Сол себепті де, жер реформаларының басым көпшілігі қарапайым бұқара халыққа жерді теңдей бөліп, таптық теңсіздікті жоюға бағытталды. Дегенмен де, іс жүзінде уақыттың тапшылығы мен дайындықтың аздығынан туындаған олқылықтардың әсерінен, асыра сілтеушіліктер мен шиеленіскен даулы мәселелер жиі орын алды.

Жалпы Қазақстандағы жерге орналастыру жұмыстары 2 түрде жүзеге асырылды: біріншісі, тек кедей шаруашылықтарға ғана көмек көрсетілетін халықтың өз есебінен жүргізілетін ауылшілік жерге орналас-тыру. Екіншісі жартылай көшпелі және көшпелі халықтар тұратын аудандардағы үздіксіз жерге орналастыру. .

Үздіксіз жерге орналастырудың міндеті – Қазақстанды отарлаудың салдарын жою және тұрақты жемшөппен қамтамасыз етілген мал шаруашылығын жүргізуге қолайлы аумақты дұрыс ұйымдастыру болды [12, 8 п.].

Семей губерниясының құрамына енген уездердегі жерге орналастыру науқаны экономикалық және табиғи-географиялық жағдайларға байланысты әртүрлі уақытта басталып, өзіндік ерекшеліктерге ие болды. Өскемен уезінде жерге орналастыру үрдісі 1922 жылы басталып, барлығы 1922-1925 жылдар аралығында 17702 адам 631510 десятина жерге орналастырылды. Алайда бірнеше себептерге байланысты, жергілікті қазақ халқы мен өзге ұлт өкілдері арасында түрлі қақтығыстар мен жер даулары орын алды [13, 37 п.].

1924 жылдан бастап үздіксіз жерге орналастырумен қамтылған аудандардағы шиеленістер көп қиындықтар туғызған. 1924 жылдың өзінде жерге орналастыру бойынша Өскемен уезінде 122 іс қаралып, оның 39-ы даулы болып шыққан [13, 38 п.]. Бұл аймақтардың айтарлықтай аумағына қарамастан, бұрынғы қоныс аударушылардың иелігінде болған жерлердің қазақ халқына белгіленген тәртіппен берілмегендігінен және қоныс аударған халық арасында жартылай даулы жерлердің болуына байланысты, іс жүзінде көптеген жерлер қайта бөлу есебіне алынбады. Сонымен қатар, 1926 жылы жерге орналастыру тәртібінің негізіндегі әкімшілік ауылдардың жер пайдаланудағы шекараларын белгілеу негізінде өте үлкен шекаралық даулар әлі де шешілмеген еді.

Өсіресе, Павлодар уезінде жер қатынастарына қатысты күрделі және даулы мәселелер жиі кездекен. Бұл даулардың екі түрі бар. Біріншісі – орыс халқының бұрынғы қоныс аудару басқармасы кезінде бөліп берген аумақтардан тыс жерлерді тартып алуына байланысты туындаған қазақтар мен орыстар арасындағы даулар болса, екіншісі – әкімшілік ауылдар мен болыстар арасындағы шекаралас аймақтарды иеленуден туындайтын қазақ халқының өздерінің арасындағы даулар. Жаппай жерге орналастыру аумағында орын алған осы даулардың барлығы шекаралық даулар есебінде жерге орналастыру кеңестерімен шешіліп, басқа салалар бойынша даулар Жер комиссияларының шешімімен шешіліп отырған [14, 114 п.].

Павлодар уезіндегі шиеленіскен даулы мәселелердің келесі бір себебі – Ертістің сол жағасындағы 10 шақырымдық жолаққа байланысты болды. Бастапқыда Павлодар уезі бойынша жерге орналастыру 1925 жылдан бастап 2 жыл ішінде аяқталуы керек деп жоспарланды. Осы мақсатқа жету үшін 1925 жылы уезд аумағына болашақ жерге орналастыру үшін даулы пункттері бар триангуляторлар желісі салынды. Алайда егіс науқаны басталған кезде аумақтағы 10 шақырымдық жолақтың орналасуына байланысты, сонымен қатар 650-ге жуық шаруа қожалығының жерді заңсыз пайдалануы, осыған орай кейбір даулы мәселелердің шешімінің әлі табылмауына байланысты көптеген даулар туындады. Белгіленген шекаралар негізінде де біршама даулар орын алды, өйткені жерге орналастыруды жүзеге асыру кезінде халық 3 бөлікке бөлінді: бірі жаңа шекараны орнатуды, екіншісі ескілерін қалдыруды, ал үшіншісі Губернияның жер кеңестері бекіткен шекараны талап етті. Жалпы, жерді игеру баяу қарқынмен жүрді, себебі шаруалар қанша қаласа да, өздігінен жерге орналаса алмады. Уездік жер бөліміне жерге орналастыруға өтініш берген күннің өзінде де, келісім-шарт жасасу кезінде шаруалар жерге орналастырудың бағасының қымбаттығын алға тартып, жерге орналастырудан үзілді-кесілді бас тартқан жағдайлар да болды [15, 339 п.].

Жерге орналастыру жұмыстары жүргізілген кейбір аймақтардағы осы сынды әлі де шешімі табылмаған көптеген дау-дамайлардың соңы төбелеске ұласқан жағдайлар да кездескен. Бұндай дауларды реттеу өте қиынға соқты. Себебі, біріншіден, жерді пайдаланудың үлкен күрделілігіне байланысты мұндай мәселелерді жерге орналастыруды аяқтау арқылы ғана шешуге болатын еді, бірақ жер өлшеушілердің болмауынан бұл мүмкін емес еді. Ал мемлекеттік жер пайдалану мекемесінің жұмыс жоспарына сәйкес және аудандық Кеңестер съезінің қаулысымен жұмыс аяқталып, жоспарлар тапсырылуы керек болды. Мұндай жағдайда тапсырманың 2 пайызы ғана орындау мүмкін еді [16, 59 п.].

Жерге орналастыру науқаны кезінде туындағын бұл даулы мәселелердің шығуының бірнеше себептері болды:

Біріншіден, жерге орналастыру халықтың өз қаражаты есебінен жүзеге асырылады. Науқанының алғашқы кезеңінде төлем қабілеті бар шаруашылықтар ғана жерге орналастырылып, жерді бағалау агрономдардың араласуынсыз тек тұрғындардың күшімен жүргізілді. Осылайша ауқатты шаруа қожалықтары шұрайлы жерлерді иемдену мүмкіндігіне ие болды. Мысалы, «Раздольный» ауылының өзінде ғана ауқатты шаруашылықтардың 90%-ы көшіп барған [13, 37 п.].

Нәтижесінде шұрайлы жерлердің кесіліп тасталуы негізінде наразы топтар тарапынан қақтығыстар туындаған. Мысалы:

1. «Топиха» және «Раздольный» ауылдарын Черемшан тұрғындарынан бөлу туралы бастамалар көтерілді.

2. «Гремячий Ключ» және «Григорьев» ауылдарын Тала-Үлбі тұрғындарынан бөлуге қатысты даулы жағдайлар орын алды [14, 114 п.].

Екіншіден, Уездік жер басқармасына қатысты бірыңғай басқару мен бақылаудың болмауы тұрақсыздықты тудырған. Аудандық жер бөлімшелерінің, әсіресе қоныстандырудың алғашқы жылдарында науқанға толыққанды дайын болмауы байқалды. Кеңес үкіметі жүргізген жер реформаларының мақсаты туралы қалың жұртшылыққа толық түсіндірілмеуі, сонымен қатар Уездік жер басқармасының қарапайым халық пен жергілікті билік органдарынан алшақ болуы - науқанның формальді сипатқа ие болуына әкеліп соқты.

Жұмыс барысына бақылаудың болмағандығына айғақ ретінде Свердловск болысы Георгиевское ауылындағы жерге орналастыру жұмыстарын мысалға келтіруге болады. Атап айтсақ, жерге орналастыруға дейін ескі жоспарға сәйкес ауылдың оңтүстік шекарасы Шар өзенінің бойымен өтіп, Шардың сол жағалауы көшпелі қазақ халқының суармалы жерлері болған. Алайда жерге орналастыру науқанынан кейін белгісіз себептермен Шар өзені толығымен орыс халқының иеліген көшіп кеткен. Нәтижесінде, өзенге қатынау мүмкіншілігінен айырылған көрші қазақ ауылдары, мал суару үшін шабындық және егістік жерлерге мал айдап, зиян келтіргені үшін жергілікті қазақ халқы мен орыс халқының арасында жиі келіспеушіліктер орын алған [13, 38 п.].

Келесі бір мысал, Шар болысында болыстық атқару комитеттерінің жұмыстың ауырлығы мен маңыздылығын ескермей жұмыстарына салғырт қараған жағдайы. Шар болысының атқару комитеттері жарлыққа формальды түрде қарап, қаладан келген жолдастар барлық жұмысты орындайды, ал олардың міндеті тек осы жолдастарға көмектесу деп түсінеді. Бірақ түсіндіру жұмыстарынан кейін Шар болысының атқару комитеті жұмысқа асығыс кірісіп, нәтижесінде кейбір жағдайларда ауылдарға өте әлсіз өкілдер жіберіледі. Олар өз кезегінде тапсырылған жұмысты дұрыс орындай алмаған. Мысалы, Меңдешев болысының №3 ауылына қазақ-орысша сауаты жоқ болыстық атқару комитеті мүшесі Майтышқанов жіберілген. Ол тұрғындарға жарлықты түсіндіру жұмыстарын атқармай, ауылдық комиссиямен бірігіп шабындық жерлерді үш ауданға бөлген. Ал аудан ауылдарындағы қайта бөлу жұмыстарын тұрғындардың өздеріне қалдырып, осылайша байлар мен ауқатты шаруалардың жақсы шабындық жерлерді алуына мүмкіндік берген [16, 86 п.].

Осыған ұқсас жағдай Бұқтырма уезінің Тимофеевская болысында орын алған. 1925 жылы Бұқтырма уездік партия конференциясында жолдас Турчев жағдайды былай сипаттайды: «Тимофеевская болысындағы жерге орналастыру өте нашар. Уезд комитеті басшылығының Тимофеев болысының жергілікті атқарушы ұйымдармен байланысты әлсіз. Тек бір рет ғана Подгорновая өлкесіне іссапармен барып, ол жердегі ұяшықтардың алты ай бойы бірде-бір жиналыс немесе жалпы жиын өткізбегені анықталған. Әрине бұл жерде ұяшықтарды әлсіз жұмыс жасап, тәртіпке бағынбады деп біржақты айыптау қиын.» [17, 206 п.].

Үшіншіден, жер өлшегіштердің жұмысқа әсерінің бар болғаны 33%-бен ғана шектелуі даулы мәселелердің шешілу үрдісін тежеді.

Осы және басқа да себептер туралы 1928/26 ж. жерге орналастыру жұмыстарының қорытындылары туралы тезистерде төмендегі олқылықтар айтылады:

1. Жерге орналастыру процесінің барлық түрлеріне халық өкілдерінің, сондай-ақ төменгі кеңестік аппараттың жаппай белсенді қатысуы байқалмайды, бұл өз кезегінде жерге орналастырудың бұқарадан бөлініп, Қазақстан территориясындағы шаруашылықты ұйымдастыру жөніндегі жұмыстың сапасының төмендеуіне әкеп соғуы мүмкін.

2. Мемлекеттік бюджеттен қажетті қаражаттың бөлінбеуі салдарынан, 1924 жылғы 17 сәуірдегі ережеде көзделген жер сьездерінің жалпыға бірдей өткізілмеуі.

3. Жерге орналастыру және мелиорациялаудың мақсаттары мен міндеттері туралы халықтың нашар ақпараттануы.

4. Операциялық персоналдармен салыстырғанда әкімшілік-техникалық персоналдардың жалақысының сәйкес келмеуі, губерниялық аппарат қызметкерлерінің тапшылығына әкелді.

5. Гидротехниктердің жалақысының қысқаруы және тиісті біліктілігі бар жерге орналастырушылардың жалақысының аздығы кадрлардың тұрақсыздығына және ішінара кадрларды толтыра алмауына әкеп соқты [18, 1 п.].

Жерге орналастыру жұмыстары барысындағы орталықтан бөлінге қаражаттың жетіспеушілігі мен маман тапшылығының көрінісі, Зайсан БК(б)П уездік комитетінің 1925 жылғы желтоқсандағы ақпараттық есебінде де байқалады.

Өлкеде 1924 жылы жерге орналастыру жұмыстары әртүрлі себептерге байланысты үзіледі және оның ең басты себебі – жерге орналастыру жұмыстарына қаражаттың жетіспеушілігі болған. Келесі маңызды себептердің бірі – қазақ босқындарына жер телімінің жүргізілмеуі және осы мақсатқа бөлінген несиелердің жабылуы. Уездік жер басқармасы мен уездік комитеттің ескі құрамы тарапынан бірнеше өтініштер

берілгенімен, несиелер ашылмаған. 23 желтоқсанда президиум уездік жер басқармасы менгерушісінің баяндамасына сүйенен отырып, басқарманың 95%-ға жұмыс істемейтінін атап өтеді. Оның басты себептерінің бірі- уездік жер басқармасының техникалық аппаратының тым әлсіздігі. Жерге орналастыруда да, агрономияда да мамандар жоқ. Бұл мамандардың жалақысы салыстырмалы түрде төмен болғандықтан, әрі уездің мәдениет ошақтарынан шалғай орналасуына байланысты оларды табу мүмкін емес еді. Сонымен қатар халықты ауыл шаруашылығы құралдарымен қамтамасыз ету де жеткіліксіз [19, 151-152 п.].

1926 жылы 20 мамырда Орталық Атқару Комитеті Семей губерниялары территорияларында егістік және шабындық жерлерді тең бөлу жұмыстарын жүргізу туралы қаулы шығарды. Басты мақсат, біріншіден, қалыптасқан тегіссіздікті жою, екіншіден, ауылдың аз қамтылған тұрғындарының егістік пен шабындықтарды экономикалық тұрғыдан игеруіне жағдай жасау болды. Дегенмен де, бұл жұмыстар да бірнеше олқылықтар себебінен уақытылы жүргізілмей, бірізділіктің болмауынан түрлі даулы мәселелер мен наразылықтар орын алды. Мысалы, Семей губерниясының Өскемен уезіндегі атқарылған жұмыстар бойынша есепте, қабылданған жоспар бойынша жұмыстың 3 маусымда басталып, 5 шілдеде аяқталуы керек болғандығы, алайда тағайындалған өкілдердің бос болмауы салдарынан жұмысқа тек 7 маусымда кіріскендігі баяндалған [20, 17 п.].

Егістік және шабындық жерлерді бөлу науқанын Орта Азия республикаларында жүргізілген жер реформасымен салыстырып, қазақ халқы арасындағы кіші Қазан революциясымен салыстырылды. Науқанның формальды емес, нақты жүзеге асуы сол кездегі міндеттер мен кедейлердің қалың бұқарасының мүдделеріне байланысты болды [21, 191 п.].

Қазақ халқының арасында егістік жерлерді қайта бөлу жұмыстары ең алдымен сол өңірдегі халықтың егіншілікпен қаншалықты айналысатынына табиғи түрде сәйкес келуі керек еді, сондықтан барлық қазақ облыстарында егістік жерлерді қайта бөлу жұмыстары жүргізілмеді. Сондай-ақ шабындықтарға қатысты, халқы шөп шабумен айналыспайтын немесе шабындықтары жоқ таза көшпелі болыстарда шабындықтарды қайта бөлу жұмыстары жүргізілмеді. Егістік жерлерді де, шабындықтарды да қайта бөлудің ең үлкен жемісі, байлардың ең құнды және шұрайлы иелік еткен жерлерін, жерден таршылық көрген немес толықтай айырылған кедейлерге қайтарылуынан көрінбек деп есептелінді [22, 195 п.].

Кедейлердің бұл хабарды қуана қарсы алғаны туралы А.Б. Масановтың Өскемен уезіндегі сапарында айтылады: Үштік мүшелерінің, етіксіз кедейлердің Үштік төрағаларымен бірге шабындықтарды аралап, жүздері нұрланып, бір-бірімен жанды әңгімелескенін бақылау, егістік және шабындық жерлерді қайта бөлу туралы декрет шыққанға дейін қолжетімсіз болған өздерінің құнды жерлерге заңды құқықтарын қалай пайдаланып жатқанын көру өте қызықты болды. Олар былай деп мәлімдеді: Біз қазір шынымен де Кеңес үкіметінің көмегін, оның біздің мүддемізді қорғауын көріп отырмыз. Уезд орталығында да, губерния орталығында да олардың бізге деген қамқорлығын көріп жүрміз [23, 152 п.]. Ал Меңдешев болысының өкілі былай деп жазады: Әңгімелері мен баяндамаларынан бұл біз үшін Кіші Қазан болды деген сөздер айтылды. Шар болысының уәкілетті өкілі былай деп жазады: Кедей шаруалар бөлініске қатты риза болды, әсіресе бұл №6 және №1 ауыл кеңестерінде байқалды, онда кедейлер қызыл жалауларын желбіретіп байларды жеңгенін тойлап: «Байлардың 60 десятина жерге иелік ететін дәуірі аяқталды. Жерлерді жан басына теңдей бөліп аламыз» [24, 59 п.]. Дегенмен, сол болыстың екінші комиссары былай деп жазады: «Кедейлер ұйымдасқанда өздерінің атқамінерлердің ықпалында екенін, араларында сауатты жұмысшылар болмағандықтан, жұмысты атқара алмайтындығын айтты.» деп жазады [25, 86 п.]. Бұл екі суреттемені сол болыстағы №1 ауылдың өкілдері жазғанымен, жазбалардан қарама-қайшылықтарды байқаймыз.

1927 жылы Губерниялық атқару комитетінің жалпы пленумы өткізіліп, барлық ауылдық кеңес төрағалары, хатшылар және басқа да көптеген азаматтар қатысады. Бұл отырыста егістік және шабындық жерлерді қайта бөлу мәселелері тағы да талқыланды. Қайта бөлу туралы 11 адам сөз сөйлеп, өткен жылдары орын алған жерге орналастыру жұмыстарына көңілі толмайтынын, ең жақсы шұрайлы жерлердің байлардың иелігіне өтіп жатқаны туралы наразылықтарын білдіреді. Байлар өз кезегінде жерге орналастырудың тым ұзаққа созылып кеткендігі мен қашан аяқталатындығының белгісіздігіне қатысты шағымданады [26, 123 п.]. Сонымен қатар, отырысқа қатысушылар арасында Меңдешев болысындағы егістік және шабындық жерлерді қайта бөлу жұмыстарын, Ұлан болысындағы сияқты көктемде қатар бастау керек болғандығы туралы, салдарынан соңғысына көптеген артықшылықтар берілгендігі жайлы наразылықтар да айтылды [26, 124 п.].

Науқанның алғашқы жылдарында-ақ жер дауына байланысты қақтығыстар шаруашылық ауылдар арасында жиі орын алған. Мысалы Меңдешев болысының №8 ауылында жүргізілген жұмыстар жайлы берілген есепте былай делінеді:

Меңдешев болысының №8 ауылына 16 маусымнан бастап біз үштік отряды және жергілікті халықты қосқанда шамамен 60 шақты адам, құнарлы жерлерді анықтау және өлшеу мақсатында егіс алқабына шықтық. Өзімізбен бірге құрал-жабдықтардан арқандар мен күрек болды. Біз арқандардың көмегімен екі өлшеу аймағына бөліп, екі партиямен өлшеуге кірістік. Осы уақытта қатысушылар да жұмысқа аралсауға тырысқанымен, құралдар жетіспеді. Айта кету керек, жұмыстың басында Ұлан болысындағы №1 ауылдағыдай кейбір жерлерді жасырып қалу әрекеттері байқалды. Ол жерлердегі шабындық жерлерді өлшеуге келгенде, сол шаруашылық ауылдың тұрғындары шабындықтардың шын мәнінде шабындық емес, жайылым ретінде пайдаланылатынын алға тарып, дәлелдеуге тырысқан. Бірақ, олардың әрекеттерін көріп ауылдардың тұрғындары әшкерелеп, соның негізінде шаруашылық ауылдар арасында да жиі қақтығыстар орын алған [26, 125 п.].

Келесі бір мысал, Нарым болысындағы қазақ халқына егістік жерлерді бөлу жұмыстарында туындаған даулы мәселе. Аталған өңірде бір жағынан, шекаралық дауларды шешу мен шаруашылық ауылдар арасында жан басы бойынша жерлерді теңестіру кезінде мүдделері қақтығысқан рулық топтар араздасқан. Екінші жағынан, жеке топтар арасында жерлерді теңестірудің салдарынан туындаған, нәтижесінде жер қатынастарында кедейлердің байға тәуелділігінің, қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптасқан тұрмыс-тіршілігінің бұзылуына әкеліп соққан ішкі таптық күрес кезіндегі әкімшілік ауылдар арасында қақтығыстар орын алған [27, 87 п.]. Аталған болыстағы Үлкен Нарым мен Меңдешев ауылдарының арасындағы келесі бір келіспеушіліктердің себептері төмендегідей болды: Үлкен Нарым ауылы даулы болған шабындықтардың 1924 жылдан бері өз ауылының азаматтарына тиесілі десе, ал Меңдешев ауылы бұл шабындықты 1922 жылдан бері пайдаланып келе жатқанын алға тартқан [28, 55 п.].

Шаруашылық ауылдар арасындағы қайта бөлу жұмыстары кезінде рулық араздықтар байқалды, бірақ шаруашылық ауылдың ішіндегі қайта бөлу кезінде бұл араздықтар көмескіленіп, оның орнына таптық күрес ерекшелене түседі. Мысалы Ұлан болысындағы шаруашылық ауылдар арасында қайта бөлу кезінде байлар өз жерлерін өздеріне бекітуге ұмтылған. Мұндай ауылдардың кедейлері белсенділік танытпады. Ал шаруашылық ауылдың ішіндегі қайта бөлу жұмыстары басталғанда кедейлер мен байлардың мүдделері алшақтап, бір-біріне қарсы шықты [29, 198 п.].

Сонымен бірге, Жеке шаруашылықтардың да шекараларының бұзылуынан да қақтығыстар туындап отырды. Мысалы, кейбір шаруа қожалықтары көп жерді иемденіп қалу мақсатында арнайы қазықтар соққан. Бұл шекараның бұзылуын зардап шеккен шаруашылықтар өлшеу арқылы немесе өздері анықтаған. Соның салдарынан түсініспеушіліктер туындап, ауыл үштіктері арқылы реттеліп отырды [30, 126 п.].

Ертіс өңірінде орын алған жер дауларының үлкен үлесі байлар мен кедейлердің және орта шаруалардың арасындағы араздықтарды құрайды. Бұл қақтығыстардың туындауының бірнеше себептері бар. Ең алдымен, билік тарапынан кедей, орта және ауқатты шаруа ұғымдарын анықтауға қатысты әдістер мен тұжырымдар үлкен дәлдікпен әзірленді деп айту қиын. Өйткені, әсіресе егістік және шабындық жерлерді қайта бөлу жұмыстары кезінде жергілікті жұмысшылар осы мәселеге қатысты шатасып, шешім қабылдауда қиындықтар туындады [31, 58 п.]. Екінші бір түрткі болған жағдай, егістік және шабындық алқаптарды қайта бөлу жұмыстары кезінде 1 сортты құнарлы жерлердің басым бөлігінің кедейлерге үлестіріп берілуінде болды. Ұзақ уақыт иелігінде болған шұрайлы жерлерінен айырылып қалған байларға бұл жағдай әрине ұнамады. 1, 2 және 3 сортты егістік алқаптарының бөліну тәртібін төмендегі кестеден көруге болады. [32, 37 п.].

1-кесте. Бұқтырма уезіндегі 1, 2 және 3 сортты егістік алқаптарының бөліну тәртібі.

1, 2 және 3 сортты егістік алқаптарын бөлгенге дейін									1, 2 және 3 сортты егістік алқаптарын бөлгеннен кейін								
кедей шаруалар			орта шаруалар			ауқатты шаруалар			кедей шаруалар			орта шаруалар			ауқатты шаруалар		
1 сорт	2 сорт	3 сорт	1 сорт	2 сорт	3 сорт	1 сорт	2 сорт	3 сорт	1 сорт	2 сорт	3 сорт	1 сорт	2 сорт	3 сорт	1 сорт	2 сорт	3 сорт
2170	1662	1612	819	962	550	1391	430	-	4482	1845	246	215	1055	791	-	-	1124

Осы кестені зерттей отырып біз кедейлердегі 1 сортты жерлердің %-ы шамамен 50% өскенін көреміз. Орта шаруаларда 1-ші сортты жерлердің пайызы да 50% азайған. Орта шаруалардың 2 және 3 сортты жерлерінің ұлғаю көрсеткіші де шамалы ғана. Сондай-ақ, орта шаруалардың жер пайдалану көрсеткішінде де айқын нашарлау байқалмайды. Оның себебі, бір жағынан, орта шаруалар қатарына ауқатты шаруаларға жақын тұрғындардың біразы кірсе, екінші жағынан, ең жақсы жерлерді алған кедейлер тобына орта шаруаларға жақын тұрғындардың енгені себеп болған.

2- кесте. Нарым болысының егістік жерлерін қайта бөлуге дейінгі әлеуметтік топтар бойынша бөлу [33, 90 п.].

Кедей шаруалар	Орта шаруалар	Ауқатты шаруалар
I сортты жерлер -2170 шаруаға	I сортты жерлер -819 шаруаға	I сортты жерлер -1391 шаруаға
II сортты жерлер -1662 шаруаға	II сортты жерлер -962 шаруаға	II сортты жерлер - 430 шаруаға
III сортты жерлер -1612 шаруаға	III сортты жерлер -550 шаруаға	-

3-кесте. Нарым болысының егістік жерлерін қайта бөлу кезінде әлеуметтік топтар бойынша бөлу.

Кедей шаруалар	Орта шаруалар	Ауқатты шаруалар
I-4482	I-215	I -
II-1846	II-1055	II -
III-246	III-791,5	III-1124,5

Дәл осындай жағдай Нарым болысында да орын алған. Нарым болысында да 1 сортты иеленген кедейлердің саны қайта бөлуден кейін екі есеге өскен. Бұқтырма уезіндегі сияқты Нарым болысында да ауқатты шаруаларға 1 және 2 сортты егістік алқаптары бөлінбей, тек 3 сортты жерлер ғана үлестірілген.

Шұрайлы жерлерінен айырылған байлар өз наразылықтарын әртүрлі жағдайда жеткізген. Кейбір аймақтарда байлар белсенділік танытып, ашық түрде қарсылық көрсетке, кейбірі жасырын түрде әрекет етіп, әртүрлі айла-шаралар қолданған.

Байлардың көп жағдайда өз мүдделерін жасырын әрекет арқылы жүзеге асыруға тырысқаны байқалады. Қайта бөлу жұмыстарына қатысты ашық түрде наразылық немесе қарсылық білдірмеген. Олар өздерінің талаптарын ықпалында болған кедейлер арқылы жеткізген. Мысалы бай Шұқыбасов жұмысшылар үштігінің төрағасының өз ауылынан болғанын қалап, сол үшін кедейлерді ауыл үштігінен осы жайлы өтінуге көндірген. Кедейлер байдың айтқанын орындаған. Орта шаруалар болса, көпшілігінің кедей шаруаларды жақтауына қарамастан, аса қатты белсенділік танытпаған [34, 127 п.].

Кейбір байлар шаруашылығындағы мал санын аз қылып көрсету мақсатында шаруашылықты жалған түрде бөліп, осылайша байлар немесе ауқатты адамдар қатарына жатқызылудан құтылғысы келген. Мұндай жолмен байлардың ұлдарының бірыңғай ауыл шаруашылығы салығынан босатылған жағдайлар да кездескен [35, 157 п.].

Екінші жағынан, байлар кедей шаруаларға қысым көрсете отырып, оларды жиналыстарда кейбір байлар мен ауқатты адамдарды орта шаруаларға, тіпті біразын кедей шаруалар қатарына жатқызуды талап етуге қатысты мәлімдеме жасауға мәжбүрлеген.

Келесі бір жағдай Нарым болысындағы 7-шаруашылық ауылдар орын алған. Байлар мен ауқатты шаруалар егістік жерлерді теңестіріп қайта бөлу жұмыстарының салдарын кедейлерге қарағанда әлдеқайда ерте түсініп, сол себепті де қайта бөлуге қарсы тұру үшін кедейлерді өз мақсаттарында қолданады. Науқаның бастапқы кезеңінде аталған ауыл кедейлері тарапынан орыс халқының пайдалануындағы даулы жерлер берілмесе, ауылда қайта бөлуді жүзеге асыруға құлықсыздығы туралы арыздану жағдайлары кездескен [27, 87 п.].

Тереңгүл болысында Байлар «шабындық көп болған сайын төлейтін салық та көп болады» деп кедейлерді қорқытып, үгіт-насихат жүргізген. Мысалы, шабындық жерлерді халық арасында бөлу кезінде салықтан жалтарған кедейлер Хусайын Жанқарин атты байға 50 десятина жерді шабуға рұқсат берген. Ал шын мәніде жан басына пропорционалды түрде үлестірсе 10 десятинадан артық жер алмауы тиіс болған [36, 73 п.].

Ауқатты шаруалар да орыс тұрғындары сияқты шабындықтарды жан басына емес, мал санына қарай бөлу арқылы Орталық Атқару Комитетінің қаулысын бұзуға, сондай-ақ бірнеше жылдар бойы үнемі пайдаланылып келген шабындық жерлерді қайта бөлуге қоспауға тырысқан. Мысалы, Нарым болысында Атақоныс атты байдың жерлері қайта бөлуге кірмеген. Бұл жағдайды сол ауылдағы кедейлердің өз құқықтарын қорғай алмауымен түсіндіруге болады [28, 56 п.]. Сонымен бірге байлардың науқанға ашық түрде қарсылық білдірген жағдайлар да кездеседі. Мысалы Ұлан болысында №6 ауылда "Құтымбет" руынан шыққан бай Саменов, Әжібай атты кедейдің егістік жерін жыртып, бұл іс сотқа беріліп, кінәліге қарсы қылмыстық іс қозғалған. Осы жағдайдан кейін кедей-кепшіктердің сөзінен байлардың мынадай әңгімелері аңғарылған: Солай-ақ болсын, бәрін алындар, бірақ одан байымайсындар, Құдай бізге мал берді, малымызды да оған берер жемімізді де құдай береді, өзі асырайды [37, 129 п.].

Шар болысының №5 ауылындағы тәжірибелік жұмыс барысында келесідей дау туындайды: Төлеңғұт руынан шыққан азамат Мұхамеджан Раисов бай статусынан айырылып орта шаруаға айналған. Шаруашылығының құлдырауына себеп болған 1922 жылғы жұт. Дегенмен де ол бұрындары төңіректегі халыққа жалға берген шабындықтардың үлкен аумағына ие болып қалған. Бірақ жер телімінің жан басына сәйкес бөлінетіндігі туралы мәселе қозғалғанда, ол: Ешкімді мойындамаймын, жер ұзақ уақыт бойы бізге тиесілі болды және тиесілі, осыған байланысты қайта бөлу мүмкін емес. Оған кедейлер былай деп жауап қайтады: «Біздің есебімізден өмір сүргендерің жеткілікті, енді біз сендерден жалға алмаймыз, біз теңдей бөліп аламыз» [38, 63 п.].

Байлар тарапынан Болыс үштігінің мүшесі, әрі Қосшы ауылдық одағының төрағасы кедей Малыбаевқа қайта бөлу кезінде кейбір азаматтарды ұрып-соқты деген сияқты бірнеше айыптар тағылған. Тексеріс барысында барлығы Малыбаевқа оң баға беріп, байлардың туыстарын пайдаланып жалған куәгерлер арқылы тағылған айыптарын жоққа шығарды. Осындай әдістер байлар тарапынан қарсыластарын жеңу үшін жиі қолданылған [39, 168 п.].

Кейде Қосшы одағының мүшелері билеуші рудың ықпалынан шыға алмай, байлардың немесе басшылық еткен рудың мүдделерін жақтауға тырысатын жағдайлар болды. Мысалы, Рахиша ауылындағы кедейлер ру басшыларының пайдалануындағы жер учаскесіне байланысты бір-бірімен араздасып қалған. Рахиша ауылының кедейлері аталған жерлердің өз ауылдарына тиесілі екенін алға тарса, Мамыров атты байдың қол астына жиналған басқа бір топ кедейлер, жердің олардың ауылынан алшақта орналасқанына қарамастан, жерге иелік етуге талпынған [34, 127 п.].

Қазақ кедейлерінің ғасырлар бойы жер қатынастарында байға тәуелділігінің қаншалықты күшті болғанын, Мамырай Құдас атты байдың жалпы ауданы 115 десятин егістік алқаптарының, оның ішінде 91 десятин суармалы жерлерінің Мәстек Бұлақ атты басқа руға берілгеніне қарамастан, олардың оны пайдалануға алуға қорқып, аудандық атқару комитетіне басқа жерден жер бөлуді өтініп, бұл жерлерді алғысы келмейтіндігі туралы арызбен бүкіл делегацияны жібергенінен көруге болады.

Одан әрі шаруашылық ауылдар арасында жерлерді бөлу кезінде, № 6 ауылда кейбір рулардың жермен қамтамасыз етілуіндегі айқын теңсіздікке қарамастан, бай ықпалындағы кедейлер ауқатты шаруалардың жерлерін басқа руларға иелікке беруіне наралызық білдірген [27, 87 п.].

Дегенмен байлар өздерінің белсенділіктерін көрсетіп, қайта бөлуге ықпал етуге тырысқанымен, көбінесе кедейлер мен орта шаруалардың бірлескен қарсылықтарына тап болды. Дауыстарынан айырылға байлар егістік алқаптарына барып, ол жерде де оларды келемеждеп, қайта бөлу жұмыстарына араластырмаған. Тіпті, кейбір жерлерде байларды жер өлшеу жұмыстары кезінде арқан тасытып, жұмыс күші ретінде пайдаланған сәттерде кездескен. Осының бәрі қайта бөлу науқанының ауылдың қалың бұқарасын дүрліктіргенін меңзейді. Бұл жағдайды Стобов былайша сипатталады: Орта шаруалар үндемейді немесе кедей шаруалардан бірдеңе қалса, бізге де береді дейді. Кедейлер жерді бөлу жұмыстарын тағатсыздана күткендей топ-топ болып жиналған. Байларға ешнәрсе бермеу ниеті айқын көрінеді [32, 37 п.].

Кедейлер мен байлар арасындағы араздықтың өршіген сәттерін №6 ауыл тұрғындарының жалпы жиналысында болған жағдайдан да көруге болады. Жиналыс бойынша есепте былай делінеді: №6 ауыл тұрғындарының жалпы жиналысында әлеуметтік жағдайына қарай шамамен 127 адам ғана келді. Оның ішінде: 5 бай, 35 орта шаруа, 60 кедей шаруа. Бұл ауылда жиыны 13 жұмысшы үштігі құрылды. Жиналыста кедейлердің белсенділігі байқалды, байларға нашар жер беру туралы шешім қабылдап, тіпті сол жиналысқа қатысқан байлардың жасырын малдарын әшкерелеп көрсеткен жағдайлар да болды. Мысалы, Баякенов Омарбек пен оның інілерінің салықтан мал жасырғаны туралы айтылды. Сонымен қатар, жұмысшы үштігінің сайлауы кезінде кедейлер әлдекімдерді байлардың қолшоқпары деп кінәлап, оларды жұмысшылар үштігіне кіргеннен соң байлардың пайдасына жұмыс істейді деп наразылық білдірді. Нәтижесінде соның салдарынан тұрғындар жиналысында ұсынылған кандидаттардан орта шаруалар Рысымбай Сәтібаев пен Арым Құғанбаев өткізілмей тасталды. Жұмыс барысында шаруашылық ауылдан шамамен 60 верст шалғай жатқан 16 десятина шабындық алқаптар анықталды. Бұл жердің топырағы жақсы болғандықтан шөп жақсы шыққан. Сондықтан бұл жерді байларға бергісі келмеген кедейлер жалпы жиналыста учаскені жаңадан ұйымдастырылған Қосшы одағының меншігіне беру туралы мәселе көтерді. Сондай-ақ ауыл болып бірлесе отырып, осы учаскені шауып, шөпті сатып, одан түскен ақшаны одаққа тапсыру туралы ұсыныс білдірді. Нәтижесінде ұсыныс көпшілік дауыспен қабылданып, жер Қосшы одағында қалды. Осы сынды кедейлердің ашық түрде байларға қарсылық көрсетіп, тіпті кей жағдайда оларға мүлдем жер бермеу керек деген ұстанымды қолдаған жайдайлар орын алған. Мысалы Шар болысының №2 ауылындағы кедейлер жиналысының шешімімен 11 байға шабындықтар мүлдем

бөлінген. Бұл ауылдағы шабындық жерлердің аз болуына байланысты олар ешқандай қарсылық көрсетпеген [24, 59 п.].

Кейбір аймақтардағы байлардың белсенділіктерінің төмен болуының немесе мүлдем қарсылық білдірмеуінің өзіндік себептері болды. Оған мысал мына жағдай: № 3 әкімшілік ауылда небәрі 50 гектар шабындық жер анықталып, іс жүзінде үлестірілді. Кедейлер жиналысында жердің аздығына байланысты байлардың шаруашылықтарына шабындық жер бермеу мәселесі көтерілді, олардың нұсқауы бойынша мұндай 11 шаруашылық болды. Қайта бөлу жұмыстарына дейін Шар болысының рулық араздығының барлық басшылары мен беделді ақсақалдары қамауға алынған болатын, сол себепті бір жағынан тұтқындалудан қорыққан, екінші жағынан беделді ақсақалдардың жоқтығынан байлар еш наразылық білдірмеді [38, 63 п.].

Байлардың наразылық танытпауының тағы бір себебі байлар кей жағдайда кедей және орта шаруалармен "береке" құрып / келісім/ жасасып отырған [37, 129 п.]. № 3 әкімшілік ауылдың Үшбұлақ ауылында қайта бөлу жұмыстары дұрыс жүргізілді. Кедейдің жерлері ең шалғай және ең нашар, ал ең жақсы және шұрайлы жерлер байларға тиесілі болған. Жер өлшеуші Савельченко жерді сапасына байланысты сызбада көрсетілгендей 100 ондық жолақтарға бөліп, содан кейін кедейлерді жинап, кез-келген жолақты қалаулары бойынша таңдауын сұраған [32, 37 п.].

Қорытынды.

1920-1930 жылдар аралығындағы Ертіс өңіріндегі жер дауларын талдай отырып, олардың өлкенің әлеуметтік-экономикалық дамуына айтарлықтай әсер еткендігі туралы қорытынды жасауға болады. Бұл кезең тек экономикалық қиындықтармен ғана емес, жерді иелену мен пайдалануға әсер еткен саяси сілкіністермен де ерекшеленді. Жер дауы сол кезеңдегі қоғамның құрылымы мен динамикасын анықтайтын негізгі факторлардың біріне айналды. Зерттеу жер қатығыстары көбінесе экономикалық және әлеуметтік-саяси аспектілерде болатынын көрсетті. Олар әртүрлі әлеуметтік топтар арасындағы қайшылықтарды бейнелеп қана қойған жоқ, сонымен бірге мемлекеттің жер қатынастарына араласуының нәтижесі болды. Бұл қоғамдағы шиеленістің күшеюіне және әлеуметтік теңсіздіктің нашарлауына әкелді.

1920-1930 жылдар аралығындағы мұрағат құжаттарын талдау арқылы жүргізілген Ертіс өңіріндегі жер дауларын зерттеу нәтижелері – бұл өлкедегі жер қатынастарының маңызды аспектілері мен динамикасын тарихи тұрғыда ашуға көмектесті. Мұрағат материалдарын жүйелеу және түсіндіру арқылы сол кездегі жер қатығыстарының астарында жатқан күрделі және өзара байланысты факторларды анықтауға мүмкіндік туды.

Мұрағат деректерін талдау тек қана қарама-қайшылықтарды ғана емес, сонымен қатар оларды шешу тетіктерін, соның ішінде сол кезеңдегі құқықтық және заңнамалық контекстті ескере отырып, анықтағанын атап өткен жөн. Бұл бізге даулардың мәнін ғана емес, сонымен қатар олардың даму динамикасын, сондай-ақ оларды шешудегі мемлекеттік институттардың рөлін түсінуге мүмкіндік береді.

Сонымен, Қазақстандағы 1920-1930 жылдардағы жер дауы өлкенің әлеуметтік-экономикалық дамуына елеулі әсер еткен күрделі де көп қырлы құбылыс болды. Оларды зерттеу Қазақстандағы жер қатынастарының өткені мен бүгінін жақсырақ түсінуге және жерді пайдалану мен жерге орналастыруды дамытудың болашақ стратегиялары бойынша ұсыныстарды тұжырымдауға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Семевский Б. Экономика кочевого хозяйства Казахстана в начале реконструктивного периода // Известия Всесоюзного географического общества. Т. 73. Вып. 1. - С. 98.
2. Ким О. Октябрьская революция и аграрный вопрос в Казахстане. // Вопросы Истории. №10 – С.81-105
3. Дахилейгер Г. Ф., Нурпеисов К. Н. История крестьянства Советского Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1985. 247 с.
4. Федоров В.С. Указ.соч. – 12 б.;
5. Жаманқұлов А. Указ.соч. – 15 б.
6. Козлов, 2015 – Козлов А. П. Истоки аграрной политики советской власти в Казахстане в 1920-е гг. // В мире научных открытий. Социально-гуманитарные науки. - 2015. № 9.3 (69). С. 823—829
7. Абдурахманов Н. А. Из истории политики землеустройства казахского населения в 1917-1927 гг. Роль национальной интеллигенции в разрешении земельного вопроса [Электронный ресурс]. URL: <http://articlekz.com/article/11136>
8. Байсарина Қ.Қ. Шығыс Қазақстандағы ұжымдастыру: тарихы мен тағылымы (1920-1930). Оқу құралы. Семей. 2014. 238 б.

9. Екібаев Р.Ж. XX-ғасырдың 20-30 жылдарындағы Ертіс өңірінің қоғамдық-саяси өмірі: Тарих ғыл.канд.дис. Автореф/, Р.Ж. Екібаев. - Семей, 2010. - 27 б.

10. Халидуллин Г. Аграрная политика советской власти в Казахстане 1917 -1940г.: Автореф. дис. д-ра ист. наук. – Алматы, 2001. - 58 с.

11. Әділбаева А.С., Жақытова Т. Шығыс Қазақстандағы этнодемографиялық үрдістердің кейбір мәселелері (XX ғ. 20-30 жж.). Электронный научный журнал «edu.e-history.Kz», 9(2),18–31. https://doi.org/10.51943/2710-3994_2022_30_2_18-31

12. Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві (ҚР ПА), 141 қор, 1 тізім, 753 іс, 8 п.

13. Абай облысы Қазіргі заман тарихы құжаттандыру орталығы (ҚЗТҚО), 152 қор, 1 тізім, 1117 іс, 37-38 п.

14. ҚЗТҚО, 152 қор, 1 тізім, 840 іс, 114 п.

15. ҚР ПА, 141 қор, 1 тізім, 611 іс, 339 п.

16. ҚЗТҚО, 152 қор, 1 тізім, 886 іс, 59-86 п.

17. ҚР ПА, 141 қор, 1 тізім, 611 іс, 206 п.

18. Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві (ҚР ОМА), 74 қор, 1 тізім, 107 іс, 1 п.

19. ҚР ПА, 141 қор, 1 тізім, 611 іс, 151-152 п.

20. ҚЗТҚО, 152 қор, 1 тізім, 840 іс, 17 п.

21. ҚЗТҚО, 152 қор, 1 тізім, 840 іс, 191 п.

22. ҚЗТҚО, 152 қор, 1 тізім, 840 іс, 195 п.

23. ҚЗТҚО, 152 қор, 1 тізім, 840 іс, 152 п.

24. ҚЗТҚО, 152 қор, 1 тізім, 886 іс, 59 п.

25. ҚЗТҚО, 152 қор, 1 тізім, 886 іс, 86 п.

26. ҚЗТҚО, 152 қор, 1 тізім, 1125 іс, 123-125 п.

27. ҚЗТҚО, 152 қор, 1 тізім, 840 іс, 87 п.

28. ҚЗТҚО, 152 қор, 1 тізім, 886 іс, 55-56 п.

29. ҚЗТҚО, 152 қор, 1 тізім, 840 іс, 198 п.

30. ҚЗТҚО, 152 қор, 1 тізім, 1125 іс, 126 п.

31. ҚЗТҚО, 152 қор, 1 тізім, 840 іс, 58 п.

32. ҚЗТҚО, 152 қор, 1 тізім, 1125 іс, 36-37 п.

33. ҚЗТҚО, 152 қор, 1 тізім, 840 іс, 90 п.

34. ҚЗТҚО, 152 қор, 1 тізім, 840 іс, 127 п.

35. ҚЗТҚО, 152 қор, 1 тізім, 840 іс, 157 п.

36. ҚЗТҚО, 152 қор, 1 тізім, 886 іс, 73 п.

37. ҚЗТҚО, 152 қор, 1 тізім, 1125 іс, 129 п.

38. ҚЗТҚО, 152 қор, 1 тізім, 886 іс, 63 п.

39. ҚЗТҚО, 152 қор, 1 тізім, 840 іс, 168 п.

References:

1. Semevskij B. *Ekonomika kochevogo hozyajstva Kazahstana v nachale rekonstruktivnogo perioda* // *Izvestiya Vsesoyuznogo geograficheskogo obshchestva*. T. 73. Вып. 1. - S. 98.

2. Kim O. *Oktyabrskaya revolyuciya i agrarnyj vopros v Kazahstane*. // *Voprosy Istorii*. №10 – S. 81-105

3. Dahshlejger G. F., Nurpeisov K. N. *Istoriya krestyanstva Sovetskogo Kazahstana*. Alma-Ata: Nauka, 1985. 247 s.

4. Fedorov V.S. *Ukaz.soch.* – 12 b.;

5. Zhamanқыlov A. *Ukaz.soch.* – 15 b.

6. Kozlov, 2015 – Kozlov A. P. *Istoki agrarnoj politiki sovetsoj vlasti v Kazahstane v 1920-e gg.* // *V mire nauchnyh otkrytij. Socialno-gumanitarnye nauki*. - 2015. № 9.3 (69). S. 823—829

7. Abdurahmanov N. A. *Iz istorii politiki zemleustrojstva kazahskogo naseleniya v 1917—1927 gg. Rol nacionalnoj intelligencii v razreshenii zemelnogo voprosa* [Elektronnyj resurs]. URL: <http://articlekz.com/article/11136>

8. Bajsarina K.K. *Shygys Kazakstandagy uzhymdastyru: tarihy men tagylymy (1920-1930)*. Oku kuraly. Semej. 2014. 238 b.

9. Ekibaev R.Zh. *XX-gasyrdyn 20-30 zhyldaryndagy Ertis onirinin kogamdyk-sayasi omiri: Tarih ryl.kand.dis. Avtoref/,- Semej, 2010. - 27 b.*

10. Halidullin G. *Agrarnaya politika sovetsoj vlasti v Kazahstane 1917 -1940g.*: Avtofef. dis. d-ra ist. nauk. – Almaty, 2001. - 58 s.
11. Adilbaeva A.S., Zhakypova T. *Shygys Kazakstandagy etnodemografilyk urdisterdin kejbir maseleleri* (HH э. 20-30 zhzh.). *Elektronnyj nauchnyj zhurnal «edu.e-history.Kz»*, 9(2),18–31. https://doi.org/10.51943/2710-3994_2022_30_2_18-31
12. *Kazakstan Respublikasy Prezidentiniñ Arhivi (ҚР ПА)*, 141 қор, 1 тизим, 753 is, 8 p.
13. *Abaj oblysy Kazirgi zaman tarihy kuzhattandyru ortalygy (KZTKO)*, 152 қор, 1 тизим, 1117 is, 37-38 p.
14. *KZTKO*, 152 kor, 1 тизим, 840 is, 114 p.
15. *KR PA*, 141 kor, 1 тизим, 611 is, 339 p.
16. *KZTKO*, 152 kor, 1 тизим, 886 is, 59-86 p.
17. *KR PA*, 141 kor, 1 тизим, 611 is, 206 p.
18. *Kazakstan Respublikasynyn Ortalyk memlekettik arhivi (ҚР ОМА)*, 74 kor, 1 тизим, 107 is, 1 p.
19. *KR PA*, 141 kor, 1 тизим, 611 is, 151-152 p.
20. *KZTKO*, 152 kor, 1 тизим, 840 is, 17 p.
21. *KZTKO*, 152 kor, 1 тизим, 840 is, 191 p.
22. *KZTKO*, 152 kor, 1 тизим, 840 is, 195 p.
23. *KZTKO*, 152 kor, 1 тизим, 840 is, 152 p.
24. *KZTKO*, 152 kor, 1 тизим, 886 is, 59 p.
25. *KZTKO*, 152 kor, 1 тизим, 886 is, 86 p.
26. *KZTKO*, 152 kor, 1 тизим, 1125 is, 123-125 p.
27. *KZTKO*, 152 kor, 1 тизим, 840 is, 87 p.
28. *KZTKO*, 152 kor, 1 тизим, 886 is, 55-56 p.
29. *KZTKO*, 152 kor, 1 тизим, 840 is, 198 p.
30. *KZTKO*, 152 kor, 1 тизим, 1125 is, 126 p.
31. *KZTKO*, 152 kor, 1 тизим, 840 is, 58 p.
32. *KZTKO*, 152 kor, 1 тизим, 1125 is, 36-37 p.
33. *KZTKO*, 152 kor, 1 тизим, 840 is, 90 p.
34. *KZTKO*, 152 kor, 1 тизим, 840 is, 127 p.
35. *KZTKO*, 152 kor, 1 тизим, 840 is, 157 p.
36. *KZTKO*, 152 kor, 1 тизим, 886 is, 73 p.
37. *KZTKO*, 152 kor, 1 тизим, 1125 is, 129 p.
38. *KZTKO*, 152 kor, 1 тизим, 886 is, 63 p.
39. *KZTKO*, 152 kor, 1 тизим, 840 is, 168 p.

Idrisova G.B.*¹, Serubayeva A.T.²

*¹PhD of the Department of History and geography In Education, M.Kh. Dulaty Taraz Regional University,
Taraz, Republic of Kazakhstan
E-mail: gulzhan0573@mail.ru*

*²PhD of the Department of History and geography In Education, M.Kh. Dulaty Taraz Regional University
Taraz, Republic of Kazakhstan
E-mail: serubayeva_aurika@mail.ru*

THE HISTORIOGRAPHY OF TRADITIONAL KAZAKH SOCIETY

Abstract

The article presents a comparative analysis of the views and research of scientists about traditional Kazakh society. The ideological content, political and social structure and national values of traditional Kazakh society are also analyzed. The place and role of traditional society in the formation of the basis of historical consciousness and national culture are highlighted. Since the beginning of the 19th century, as a result of the radical colonization policy of Tsarist Russia in the Kazakh steppe, the destruction of the country's political independence, the strengthening of the social classification of society, adaptation from a nomadic economy to a settled economy, the increasingly bold penetration of monetary and commodity relations has changed the socio-economic structure of society, aggravated social contradictions, and the tribalism of the Kazakh people led to a change in the tribal structure. It became possible to objectively study this topic only after our country gained independence. As a result of the methodological description of the formational and civilizational paths of social development, the features of the historical knowledge of nomads are shown. Documentary and historiographical issues of the oral tradition of storytelling and genealogical consciousness characteristic of the historical memory and social memory of nomadic peoples are formulated. In the process of describing the ethnosocial conditions of the formation and development of the political system in Kazakh society, an attempt was made to restore the social memory of the history of the Eurasian nomadic civilization. A historiographical analysis of research in this direction is carried out.

Key words: globalization, spiritual transformation, historical process, ideology, traditional society, national value, national consciousness.

Г.Б. Идрисова *¹, А.Т. Серубаева ²

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

*«Білім берудегі тарих және география» кафедрасының доценті, PhD, Тараз, Қазақстан Республикасы
E-mail: gulzhan0573@mail.ru*

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

*«Білім берудегі тарих және география» кафедрасының доценті, PhD, Қазақстан Республикасы, Тараз
E-mail: serubayeva_aurika@mail.ru*

ДӘСТҮРЛІ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНЫҢ ТАРИХНАМАСЫ

Аңдатпа

Мақалада дәстүрлі қазақ қоғамы туралы ғалымдардың көзқарастары мен зерттеулеріне салыстырмалы талдау ұсынылған. Сондай-ақ дәстүрлі қазақ қоғамының идеологиялық мазмұны, саяси-әлеуметтік құрылымы мен ұлттық құндылықтары талданады. Тарихи сана мен ұлттық мәдениеттің негізін қалыптастырудағы дәстүрлі қоғамның орны мен рөлі көрсетілген. XIX ғасырдың басынан бастап патшалық Ресейдің қазақ даласындағы отарлау саясатының, елдің саяси тәуелсіздігінің жойылуының, қоғамның әлеуметтік жіктелуінің күшеюінің, көшпелі экономикадан бейімделудің нәтижесінде отырықшы, ақшатауар қатынастарының батыл енуі қоғамның әлеуметтік-экономикалық құрылымын өзгертті, әлеуметтік қайшылықтарды күшейтті, ал қазақ халқының трайбализмі рулық құрылымның өзгеруіне әкелді. Бұл тақырыпты объективті түрде зерттеу еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін ғана мүмкін болды. Қоғамдық дамудың формациялық және өркениеттік жолдарын әдістемелік сипаттау нәтижесінде көшпенділердің тарихи білімінің ерекшеліктері көрсетілген. Көшпелі халықтардың тарихи жады мен әлеуметтік жадына

тән әңгімелеу мен шежірелік сананың ауызша дәстүрінің деректі және тарихнамалық мәселелері тұжырымдалған. Қазақ қоғамында саяси құрылым жүйесінің қалыптасуы мен дамуының этноәлеуметтік жағдайларын сипаттау үдерісінде Еуразиялық көшпелі өркениет тарихы туралы әлеуметтік жадыны қалпына келтіруге әрекет жасалды. Осы бағыттағы зерттеулерге тарихнамалық талдау жүргізілуде.

Кілт сөздер: жаһандану, рухани трансформация, тарихи үдеріс, идеология, дәстүрлі қоғам, ұлттық құндылық, ұлттық сана.

Г.Б.Идрисова *¹, А.Т.Серубаева ²

*¹ PhD, доцент кафедры «История и география в образовании»,
Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, Тараз, Республика Казахстан
E-mail: gulzhan0573@mail.ru*

*² PhD, доцент кафедры «История и география в образовании»,
Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, Тараз, Республика Казахстан
E-mail: serubaeva_aurika@mail.ru*

ИСТОРИОГРАФИЯ КАЗАХСКОГО ТРАДИЦИОННОГО ОБЩЕСТВА

Аннотация

В статье представлен сравнительный анализ взглядов и исследований ученых о традиционном казахском обществе. Также анализируется идеологическое содержание, политико-социальная структура и национальные ценности традиционного казахского общества. Выделены место и роль традиционного общества в формировании основы исторического сознания и национальной культуры. С начала XIX века в результате радикальной колониальной политики царской России в казахской степи, разрушения политической самостоятельности страны, усиления социальной классификации общества, адаптации от кочевого хозяйства к оседлость, все более смелое проникновение денежно-товарных отношений изменило социально-экономическую структуру общества, обострило социальные противоречия, а трайбализм казахского народа привел к изменению родоплеменной структуры. Объективно изучить эту тему стало возможным только после обретения нашей страной независимости. В результате методического описания формационного и цивилизационного путей общественного развития показаны особенности исторических знаний кочевников. Сформулированы документальные и историографические вопросы устной традиции повествования и генеалогического сознания, характерного для исторической памяти и социальной памяти кочевых народов. В процессе описания этносоциальных условий становления и развития системы политического устройства в казахском обществе предпринята попытка восстановить социальную память об истории евразийской кочевой цивилизации. Проводится историографический анализ исследований в этом направлении.

Ключевые слова: глобализация, духовная трансформация, исторический процесс, идеология, традиционная общества, национальная ценность, национальное сознание.

Introduction. The formation of national unity and cultural integrity is one of the most important issues in the current situation in Kazakhstan. Getting out of a situation where all good spiritual activity is suppressed, and achieving true freedom in the fierce competition of modern globalization requires not only political, socio-economic independence, but also spiritual independence. To do this, it is not enough to introduce the latest technologies brought from outside, corresponding to the modern trend, but devoid of any spirituality. In order to get rid of the marginal and marginal situation, it is necessary to restore the historical consciousness of society by restoring the national worldview and spiritual sources that form the core of national history and culture, ensuring the normality of such complex system like a nation. Since history is concerned with the past and social memory, this can be achieved by acknowledging the original history. That is, it is necessary to modernize the national values that form the basis of the national culture - the native language and traditions that spiritually awaken people. Reconstruction of the historical past of the people through comprehensive research and the formation of historical self-awareness constitutes the spiritual basis of independence. It is known that during the seventy years of the Soviet era, a worthy story of our people has not been told. It has been distorted and misinterpreted according to political considerations. 19th century In the first half, the basic character of the social structure of Kazakh society can be seen from its historical content. Since the beginning of the 19th century, as a result of the radical colonization policy of Tsarist Russia in the Kazakh steppe, the destruction of the country's political independence, the strengthening of the social classification of society, and the increasingly bold penetration of

monetary and commodity relations into the semi-nomadic country, they changed the socio-economic structure of society, intensified social conflicts and caused a crisis in the community. -tribal existence.

Methods for explaining true historical development were characterized by the recognition of class struggle according to Marxist-Leninist methodology. The three-thousand-year-old nomadic culture of Kazakhstan and Central Asia, which at one time influenced not only the development of the Eurasian region, but also global development, was considered in Eurocentric literature as the first community, barbarism and civilized, state tradition were denied in national history. The fundamental differences in social and cultural development from the Western model were not taken into account. The reasons for Kazakhstan's annexation to Russia are exaggerated, and the foundations of its colonial policy are obscured. A nihilistic view of the social and cultural history of the Kazakh people was formed. For this reason, restoring historical justice and completing national history is one of the urgent tasks of our time. This places great challenges on domestic historical science. Since any social sciences have their own origin, formation and development, i.e. history, it is better that the science of history, which is their basis, is free from falsifications, trends and distortions, based on objective data and correct chronology. Based on real historical evidence and scientific data, history studies the development and patterns of historical processes. As for the field of science dealing with this issue, it is true that the social sciences of the former Soviet system and our republic have begun to give way to Western humanities. A number of historians of our country have done important work in the social and cultural life of Kazakh society in the implementation of such an important task as the renewal and formation of historical consciousness. We have achieved some success in fully studying our history, national traditions, the destinies of the people, collecting and analyzing our memorial archives.

Materials and methods. The period of independence provided ample opportunities for the development of national historical science. The independence narrative requires updating the historical and social memory of the people and increasing national self-awareness. Revisiting the history of our country from a new perspective and modernizing the spiritual world of the nation have become an urgent task aimed at forming historical consciousness in the social sciences. Studying history from a new perspective has become the only effective way to preserve the state independence and national identity of the country in the context of globalization. The President of the Republic of Kazakhstan K.K. Tokayev stated: “During the totalitarian period, we practically lost our national values, language, religion and religion. All this was returned to our people thanks to Independence. However, in order to survive as a nation and country, current and future generations must be prepared for new challenges” [1], since the spiritual renewal of society has become a guideline for our future development, we should return to our past. history and recognize the national integrity of its cultural and spiritual values, the need for study and study as a factor is clearly felt. Starting from Saka times, we can observe the desire for independence from the protection of the ancestral homeland from the Persians, the Turks from the Jurans, the preservation of the integrity of the Kazakh Khanate, including in battles with the Dzungars, Kokans and Russians. . The relevance of this issue, which is very important for our country, we showed the formation and development of historical consciousness based on the history and culture of the Kazakh people, the idea of independence in the evolution of historical consciousness. In the 20th century, changes in natural and social life posed global problems for humanity. Specific historical, global and large-scale historical problems, national and class problems of social development covered all areas of the humanities. Their solution is closely related to the relationship between tradition and innovation, collective memory and individual memory, historical consciousness and mass consciousness.

This situation in the development of theoretical historical thought in recent decades has been called the “historical revolution” in the scientific world. This concept was developed by the Russian scientist M.A., who deeply studied the methods of teaching history. It should be noted that Barga presented. He wrote that “we will not exaggerate if we call changes in the scientific fund of historical science a historiographic revolution” [2, p.45]. Despite the fact that this concept has not become widespread in the methodology of domestic historical science, despite the fact that the Soviet system has been preserved, it began with the discovery of the truths of original history after independence. Based on various opinions and alternative histories related to real historical issues, it can be understood that the concept of “historical revolution” determines the content of changes in social life and science.

Proving that steppe civilization has the foundations of civilization in a broad scientific sense, the scientist comes to the following conclusion: depending on the geographical environment, nomadic tribes engaged in animal husbandry consolidated the steppe way of life from generation to generation, developing the traditions of steppe culture. . Its deep roots go back to the Bronze Age, to the historical and cultural community of the Sakas. A high degree of continuity of generations in time and space is a characteristic phenomenon of the steppe way of life [3, p. 3-100].

When solving this complex problem, it is necessary to master new theoretical ideas and scientific concepts in a methodological sense. Therefore, it is difficult to draw conclusions about the nature of Kazakh statehood without mastering the data collected by the science of ethnology, which is characterized by a special methodological approach. That is why not only the importance of studying the historicity of its characteristic structure, but also the differentiation of their ethnocultural character is a fresh and pressing problem today. A special place is occupied by the institution of power, which is a phenomenon common to the state and pre-state societies. If the state as a complex structure consists of a number of miniature systems, then the institution of power is their constant part. Among the miniature systems belonging to the latter structure is social consciousness. After all, it preserves the idea of the state regardless of other components.

The discussion of the results. The methodology of modern political and social anthropology brings to the forefront the research of American and European scientists. European and American anthropological schools consider nomadic society as a stagnant society that has generally lost its historical development [4].

One such study was the work of Victor Dingelstedt, a Swiss scientist who conducted a study based on French data and published it in Paris. His research was devoted to the traditional rights of Kazakhs. 1891 The structured form of traditional Kazakh society was reflected in the conceptual work “Patriarchal system and basic rights of the Kyrgyz people.” In particular, he analyzed the position of the aristocracy, nobility, women, the structure of society, common law, the penal system, and judicial practice. When Dingelstedt described the established, stable classical form of traditional Kazakh society, he seemed to intuitively feel that great changes awaited him. This is why Dingelstedt writes that “many Kazakhs know that the nomadic way of life of their ancestors cannot continue” [5, p.129].

In the works of V.V. Bartold it is scientifically substantiated that the peoples of Central Asia and Kazakhstan have had their own history and culture since ancient times. In his work “Historical Sketch of the Kyrgyz” V.V. Bartold concluded that the forced resettlement of the Kazakhs was incorrect [6].

Foreign studies have clearly recognized the times of Soviet historiography, which limited Kazakh history to the dimensions of class-social formations and limited it to Eurocentric principles. Among such studies A.V. on the management of Kazakhs in the process of modernization. Remnev [7, p. 59], the research of M. Olcott [9], who reflected that the Russian tsarist government and the Soviet government inflicted the most brutal torture on the Kazakhs in their new independent state, had a lot of news for the history of the Motherland.

According to the American researcher Demko George, the main reasons for settlement on Kazakh lands were the scarcity of land in European Russia and the backwardness of the peasants. He was one of the first to study the causes of the agrarian crisis before the revolution and wrote that “the peasants fled from their land, from hunger and social tension” [11]. This conclusion served to refute the traditional opinion in Soviet historiography that “Russian peasants are the founders of agricultural culture in Central Asia.”

Turkish scientist S. Akiner [9] offers his conclusion about the emergence and development of the Kazakh state. The main attention is paid to issues of national (state) identity in modern Kazakhstan and among the Kazakhs. According to Akiner, during the 19th and 20th centuries, Kazakh society experienced very large-scale transformation processes. This is the evolutionary path from tribe to nation state. Noting that the medieval history of the Kazakhs was the beginning of this aspiration, he comes to the conclusion that the beginning of Kazakh history, the basis of its formation as a modern state should be sought in the period of two thousand years ago.

Sh. Akiner notes the following features as a very important moment of the Soviet era for Kazakhstan: during this period there was a consolidation of Soviet and national (Kazakh) identity. It was influenced by war, collectivization and industrialization. As a result, the Kazakhs moved away from the nomadic way of life [10, pp. 34-50].

Thus, millions of workers who suffered from hunger and colonial oppression were not ready to accept “innovations” in the socialist sense. A sharp violation of the traditional way of life, forced resettlement, forced collectivization, expropriation and confiscation, and the policy of state procurement in agriculture pushed them to organized protests against the Soviet government, which was on the verge of starvation. The movement of Soviet nomads was accompanied by armed resistance of the population in many regions of the republic [11].

N. Alimbayev wrote that the agrarian reforms of the 1920s were aimed mainly at destroying the material basis of traditional social relations in the countryside [12]. From this conclusion we see that N. Alimbayev views these reforms as a means of destroying the communal (traditional) system of social order. In accordance with political and ideological positions, the negative socio-economic consequences of reforms such as the famine of 1921-1923 and the 1930s, campeska, resettlement, air migration, and the elimination of the kulaks as a class were turned into “white topics”. As an alternative to the destruction of agrarian society, socialist industrialization was glorified as a shining example of modernization processes in world experience. Among the many studies devoted

to this issue on the eve of independence, one can note the works of I.M. Kozybaeva [13]. In Soviet historiography, the sociocultural aspects of pre-war socialist reconstructions were most actively studied. Accordingly, the published literature was the most voluminous. Unfortunately, despite the importance of historiographical and scientific research, they have not been criticized in terms of methodology and scientific principles.

18th century beginning and 20th century Research carried out in the direction of scientific restoration of history in the 20-30s was methodologically guided by the state concept of forming an independent historical consciousness.

It should be noted that the dominant direction in the changes in the Kazakh steppe in the 18th-20th centuries was ethnodefornation. Unfortunately for the Kazakh people, this process, begun by Tsarist Russia, continued under the Soviet Empire, and the Kazakh land became a testing ground for political, social and economic reforms that glorified the communist idea, values aimed at the destruction of traditional culture and national culture.

But ethnodefornation is also an impetus for modernization processes. gives. Second half of the 19th century In the second half of the 20th century, the process of annexation of Kazakhstan to Russia was completed, the Kazakh steppe came under the great influence of the economic and political life of Russia. The collapse of the feudal natural economy under the influence of the capitalist economy of Russia. the process has accelerated. The economy of the steppe region has emerged from economic stagnation; the development of productive forces is a good impetus. took Ethnic defornation and modernization tendencies of Kazakh society excited the minds of its far-sighted representatives and gave rise to many historical questions requiring urgent answers. Thus, Yesim Garifolla writes: “The Kazakh steppe is flooded with new ideas: this is the religious ideology and the ideology of politically persecuted democrats. Those who were literate had the opportunity to get acquainted with Western and Russian culture. The era of awakening has begun” [14]. Socio-economic changes contribute to the renewal of spiritual culture and its ideological rearmament. The ideological basis of this process was educational teachings aimed at reviving the traditional conservative thinking of the Kazakhs, who are distinguished by “...loyalty to traditions, high religiosity” [15, p. 69].

But it should be remembered that the advanced ideas of other peoples, assimilated by Kazakh thinkers, cannot be an exact repetition of the latter. They undergo inevitable changes depending on the characteristics of the era, socio-economic relations, and national culture. By absorbing the enlightened ideas of other peoples, Kazakh thinkers were able to maintain the independence and originality of their thought. Kazakh teachers creatively adapted the achievements of Russian and world culture to the real conditions of Kazakhstan and the practical needs of the Kazakh people.

In the context of modern independent historical consciousness, it is very difficult to accept the conclusions of foreign scientists about the Kazakh traditional society, based on Eurocentric theory and methodological criteria. Its meaning, if we consider it in the European dimension, is that the excess of self-esteem and categories of the Kazakh traditional society has not been established in the historical consciousness and historical experience of these countries. They describe a phenomenon that is not in their knowledge of European knowledge and language. Use this externally imposed definition to interpret your own story. Only then will your scientific conclusion meet European standards! Although this statement is now considered absurd, it was a phenomenon that became a prerequisite for Soviet ideology. Ethnographer Zh. Artykbaev makes a fresh conclusion that “Europeans do not distinguish our nomadism from vagrancy, they cannot explain the word “nomadism” as a phenomenon different from vagrancy” [16].

This discovery, which has methodological significance in explaining the meaning and significance of traditional society, is a factor of great importance in the true understanding of all phenomena of the history of the Motherland. A.I. wrote fundamental works on traditional society and was nicknamed “Geradot of Kazakh history.” Levshin himself said that Kazakh society, based on a kinship system, having a perfect hierarchical order and living according to the general rules of customary law, “lives in anarchy” [16, p. 713].

The political, social and cultural-spiritual institutions of traditional society, in turn, functioned in accordance with the needs of society. And when, according to the laws of historical development, under the influence of internal and external factors, the process of disintegration of traditional society began, these institutions were unable to stop it or determine new directions of development. In such a situation, the majority of members of society could not resist the modernization of these institutions by Tsarist Russia (with the exception of individual historical figures and peasant uprisings). Even in this process of modernization, it was not possible to trace the transformation of traditional values into new social values. In short, the political, military and economic resources of a technocratic, sedentary civilization prevailed over the traditional Kazakh civilization, based on a nomadic, clan-tribal structure.

Having studied and analyzed this topic, we can conclude that the conclusions of the history of modernization of traditional society, formed in each historiographical period, in many cases contradict each other. It has been determined that its significance is associated not only with the socio-political structure and state ideology of that period, but also with the level of theoretical and methodological preparation of scientific thought. It is clear that politicized methods of historical research served state interests during the period of imperial colonial rule and Soviet totalitarian rule that dominated Kazakh soil. And we are convinced that such an ideological historical methodology is formed even in the case of independence. This manifests itself in the form of an alternative to ethnocentric positions to Eurocentric positions in contemporary national studies. As the analysis of research data shows, we have settled on the conclusion that considering the process of transformation of traditional society into modern society using the methods of modernization theory is the most effective from a scientific and cognitive point of view, as well as for establishing political stability.

Research result. Based on the data obtained, conclusions were drawn about the ethno-deformation nature of the modernization processes of colonial and Soviet power in traditional society, the concept of ethno-deformation was scientifically substantiated, and its cultural manifestations were classified and systematized. Thus, the history of traditional society is analyzed using the principles of socio-economic determinism based on the theory of modernization. XVIII-XIX centuries various ethnographic materials about Kazakh society, collected by Russian military officers and scientists, made it possible to study traditional Kazakh society. In this topic XVIII-XX centuries. the political and social structure of Kazakh society during this period is analyzed, the characteristic features of nomadic society are systematized, and the functions performed by political and social institutions are classified. The influence of the Russian Empire is seen as a manifestation of the process of transformation of traditional society.

No matter how “progressive” and “civilized” Russian historians, especially Soviet historiography, glorify the actions of the colonial policy of the tsarist government as “progressive”, “civilized”, they cannot hide the tyranny and greed of the colonialists who served imperial interests [17].

An analysis of the political and legal foundations of the socio-economic modernization of colonial power in traditional society confirmed that the imperial power imposed on the Kazakh country from the outside was not at all legitimate, but was only an external factor of influence on traditional society. It is concluded that scientific and ideological legends based on political positions about the role of modernization processes that “brought culture to the Kazakh land,” “civilization,” and “progressive” are outdated Eurocentric and Russocentric legends for modern historical knowledge and historical consciousness.

One of the founders of the theory of modernization, S. Eisenstadt, assesses that “historical modernization is a process aimed at changing the types of socio-economic and political systems that developed in Western Europe and North America from the 17th to the 19th centuries and then spread to other countries” [15, p.7].

“XVIII century Colonization of the Kazakh land, the formation of new political, social and administrative structures in the colonized regions, the emergence of border divisions, especially the loss of land ownership by the Kazakh people, stopped the epic nomadic way of life in the Kazakh steppe and inhibited the natural development of the Kazakh people. He himself in a broad sense became the reason for the extinction of ethnic quality. The goals and mechanisms of modernization processes aimed at destroying the nation are informed by A. Seydimbek’s conclusion that he created a split among the Kazakhs and caused immeasurable damage to the collective nature of the people” [18, p. 138].

The theoretical symbols of this new situation in Soviet science can be seen from various directions: philosophical-sociological, cultural, methodological-historical, when analyzing problems of social research. The last of these directions was based on the analysis of methodological problems of historical science. These issues have been debated over the past two decades, especially in connection with the collapse of the Soviet empire. After that, in the space of the Commonwealth countries, including the independence of the Kazakh people, he raised questions about the function and purpose of historical knowledge and took it beyond the epistemological approach to historical knowledge. As a result, the concept of “historical consciousness” has two meanings: a narrow meaning corresponding to historiographical views, and a broad meaning having the character of a worldview paradigm. This topic, strange for Russian science, has been discussed in foreign philosophy of history since the end of the 19th century. Although the topic of the political and social structure of traditional Kazakh society in Kazakhstan occupied the pages of the mass press in the process of the mass awakening of national consciousness after independence, the restoration of historical justice and the establishment of historical justice, they represent only a handful of special methodological studies in national history and social sciences. Professor M. Kozybaev, one of the scientists who studied the political and social structure of traditional Kazakh society in history, describes the complexity of the mentioned problem: “We have a good job of studying the history of

society. Multi-volume histories of peoples, monographs and textbooks on individual periods of history are published. But traditional history is a lagging part of research. In times of independence, the spirit of the people should be high. People must know their place in world civilization. It is necessary to give a new character to the broken consciousness of the people. It is necessary to form the historical consciousness of the new generation. To protect the interests of an independent country in the world, it is necessary to know the past, analyze the present and predict the future. The formation of historical consciousness arises from the interest of life, the interest of an independent state [19, p.100].

In the book of Garifolla Yesim, published under the general title “Consciousness” (1994-2006), the significance of some concepts and concepts in the social sciences about Kazakh society and its spiritual characteristics is assessed in a new way. They thoroughly solved some of the problems of traditional Kazakh society and its modern situation, emerging from dimensions based on the theory of class formation and the transition to civilized dimensions. Academician within the framework of the state program “Cultural Heritage” for mastering the history of traditional society.

A. The 20-volume “Heritage of the Kazakh People” and the 20-volume “World Philosophical Heritage”, published in the Kazakh language under the leadership of Nysanbayev and with the participation of famous scientists of our country, are of great methodological importance [20, 16].

As a result of a methodological description of the formational and civilizational paths of social development, the features of the historical knowledge of nomads are studied. Documentary, historiographical and socio-philosophical questions of the oral tradition of narrating history and genealogical consciousness characteristic of the historical memory and social memory of nomadic peoples are formulated. In the process of describing the ethnosocial conditions of the formation and development of the political system of Kazakh society, an attempt is made to restore the social memory of the history of the Eurasian nomadic civilization. The art and worldview of the “animal style” of the ancient Sakas, the “peacefulness” of the Hunnic era, the ideologies of “Turanism”, “Turkism”, “Oguzism”, “Chengizism”, “Nogaiism” in the Middle Ages, as well as the ideas of “Trist”, “Alty Alash” ", "Turkestan", "Kazakhstan", historical manifestations of the socio-cultural development of the Kazakh people, historical and spiritual continuity of the idea of freedom. and independence are assessed. After getting rid of the oral tradition of describing history in the traditional period, the process of formation of Kazakh written historiography in the colonial, Soviet and modern periods and current problems are critically analyzed. As a special direction, we can highlight the works of domestic scientists who proposed the concept of a new approach to history and society. M. Kozybaev, A. Seydimbek, A. Orazbayeva and others raised new topics and made a great contribution to the emergence of a “new historical science”, to a deeper study of the methodology of history, to the understanding of its conceptual basis. nature, to the study of its social foundations. They used system-model, typological, cross-cultural methods for studying the sociocultural history of mankind. Recently, social science methods have been increasingly used.

Conclusion. The features of a traditional society characteristic of a nomadic society are systematized, their cultural, spiritual, political and social functions are classified. The influence of the Russian Empire in Kazakh-Russian relations was formulated as a reflection of the process of transformation of traditional society. The process and consequences of the transformation of institutions of power, land and financial relations carried out by the colonial authorities are analyzed and assessed.

Historiographic and documentary analysis of the topic shows that the political, social and cultural-spiritual institutions of traditional society, in turn, functioned in accordance with the needs of society. And when, according to the laws of historical development, under the influence of internal and external factors, the process of disintegration of traditional society began, these institutions were unable to stop it or determine new directions of development. In such a situation, the majority of members of society could not resist the modernization of these institutions by Tsarist Russia (with the exception of individual historical figures and peasant uprisings). In this process of modernization, it was not even possible to trace the process of transformation of traditional values into new social values. In a word, the political, military and economic potential of a technocratic, sedentary civilization prevailed over the traditional Kazakh civilization, based on a nomadic, tribal structure.

Although the problem of a person’s perception of his past is one of the problems of traditional Kazakh society and forms the basis of an entire historical direction - historiography, the study of historical consciousness was under the pressure of the Marxist paradigm in Soviet literature. It was established to study the formation and development of historical consciousness in space and time in the relationship of past-present-future through history and the current state of the general world and Kazakh culture from a socio-political point of view, to determine historical and spiritual continuity in traditional Kazakh society.

The historiographical revolutionary situation that began in the last century, the exchange of ideological paradigms and research strategies in the course of the development of theoretical historical thought are analyzed, its social and philosophical foundations are considered. The transformation of historical consciousness in the modern period, characterized by its historical revival after independence, as well as renewal and globalization, is summarized in the scale of social changes occurring in Kazakh society.

Eurocentric, ethnocentric and post-structural conclusions in domestic and foreign studies related to the history of the transformation of traditional society into modern society or from an agricultural society into an industrial one are assessed. The activities of political and social institutions of the Kazakh traditional society are analyzed, as well as the process of their transformation by the colonial authorities. As a result, as an alternative to the above-mentioned conclusions, the use of methods of the theory of modernization, which has become widespread in the world humanities, when studying events and phenomena in the history of traditional society, made it possible to draw new conclusions.

References:

1. Tokaev K-Zh. *Independence is most valuable // Independent Kazakhstan*. - 2021, January - 5.
2. Kozybaev M. *Knowledge of history*. - Almaty: Science, 1998. 344 p.
3. Maidanali Z. *Eurasian nomadic empires*. – Almaty: Kazakh University, 2018. – 107 p.
4. Maidanali Z. *Imperial traditions and symbols of nomadic society: modern paradigm and trends // Historical journal*. - 2020. - Vol. 1, Issue 96. - pp. 110-117.
5. Laumulin MT. *Kazakhstan in world orientalism: studying the history, culture and ethnography of the Kazakhs in foreign oriental studies*. - Nur-Sultan: KSZI under the President of the Republic of Kazakhstan, 2019. - 472 p.
6. Bartold V.V. *Works: in 9 volumes - M., 1963. - Issue. 2, ch. 1. - 1020 s.*
7. *Kyrgyz people in the past and present / Comp. P.P. Rummyantsev*. - St. Petersburg, 1910. - 66 p.
8. Demko J. *Russian colonization of Kazakhstan*. – Almaty, 1997. – 230 p.
9. Olcott MB. *Kazakhstan: unbeaten road / lane. from English – M.: Gandalf, 2003. – 354 p.*
10. Akiner Sh. *Formation of Kazakh identity: from tribe to national state*. - Alma-Ata: Science, 1998. - 136 p.
11. Vert N. *Terror and disorder. Stalinism as a system / trans. fr. – M., 2010. – 444 p.*
12. Alimbaev N. *The problem of direct preparation for complete collectivization of the agricultural sector of Kazakhstan in modern historiography (second half of the 50-80s) // Issues of historiography of Kazakhstan: collection. Art. - Alma-Ata: Science. 1983. - P.56-71.*
13. Kozybaev I.M. *Historiography of Kazakhstan: lessons from history*. - Alma-Ata: Science, 1990. - 135 p.
14. Seydimbek A. *Oral history of the Kazakhs: a study*. - Astana: Folio, 2008. - 728 p.
15. Kozybaev M. *History student*. - Almaty: Science, 1998. - China. 1. -344 p.
16. Artykbaev Zh.O. *Akan and the book “Oral History of the Kazakhs”. About the “Great Kalahari Dispute” and ethnography // Chinese: Kazakh oral history: Scientific*. - Astana: Folio, 2008. - P.708-726.
17. Krasilshchikov V.A., Gutnik V.P., Kuznetsov V.I. *etc. Modernization: foreign experience and Russia*. - M.: Agency Inform., 1994. - 115 p.
18. Kozybaev M. *Civilization and nation*. – Almaty, 2001. – 369 p.
19. Kenzhaliev Z.Zh. *Traditional legal culture in traditional Kazakh society*. - Almaty: Seven Charters, 1998. -125 p.
20. Sdykov M.N. *History of the population of Western Kazakhstan (XVIII - early XXI centuries)*. – Almaty, 2004. – 408 p.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Серубаева А.Т. III. Уәлиханов зерттеулеріндегі қазақ этногенезі мен Қазақ хандығына қатысты деректер // «Қазақ хандығы тарихының өзекті мәселелерін зерделеу» халық. форум матер. жинағы / ред. Қ.А. Еңсенов. – Астана: «БІКА» ЖК, 2015. – Б. 152-157.
- 2 Уәлиханов Ш.Ш. Көп томдық шығармалар жинағы: 6 т. – 2 бас. – Алматы: «Толғай групп», 2010. – Т. 1. - 376 б.
- 3 Көмеков Б.Е. Қазақ мемлекеттілігінің тарихы және Қазақ хандығы. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 46 б.

- 4 Кумеков Б.Е. Понятие «казах» первоначально имело социальный смысл // «Байтерек». – 2011. - №12 (59). – С. 1-5.
- 5 Қозыбаев М.Қ. Ғұмырнама жанрын зерттеу мәселелері // Тарих зердесі (Арыстар тұғыры). – Алматы: Ғылым, 1998. – 280 б.
- 6 Атабаев Қ.М. Қазақстан тарихының деректанулық негіздері: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 302 б.
- 7 Қозыбаев М.К. Проблемы методологии, историографии и источниковедения истории Казахстана // Избр. труды. – Алматы: Ғылым, 2006. – 272 с.
- 8 Омарбеков Т. Қазақ тарихының этникалық мәселелерін зерттемей оның мемлекеттілігінің тарихи тамырларын анықтау мүмкін емес // Тәуелсіз Қазақстан тарихын зерттеудің өзекті мәселелері / Б.Ф. Аяған ред. – Астана, 2008. – Б. 51-60.
- 9 Аманжолов А. Қазақ атауының түп төркіні // Қазақ әдебиеті. – 2011, маусым – 17.
- 10 Омарбеков Т., Хабижанова Г. Қазақ этногенезінің өзекті мәселелері // Қазақ тарихы. – 2015. - №7 (138). – Б. 6-10.
- 11 Серубаева А.Т. Шоқан және Едіге // Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университетінің хабаршысы. – 2015. - №3(71). – Б. 239-242.
- 12 Қинаятұлы З. Шоқан Уәлихановтың қазақ болмысы және оның қазақ тарихынан ашқан кейбір жаңалықтары // Ш. Уәлиханов және ХХІ ғасырдағы гуманитарлық ғылым: көрнекті қазақ ғалымы Ш.Ш. Уәлихановтың 175 жыл. арналған х.а. ғыл.-практ. конф. матер. – Алматы: Тарих тағылымы, 2010. – Б. 108-115.
- 13 Ш.Ш. Уәлиханов. Көп томдық шығармалар жинағы: 6 т. - 2 бас. – Алматы: «Толағай групп», 2010. – Т. 2. – 464 б.
- 14 Сүлейменов Р.Б., Моисеев В.А. Шоқан Уәлиханов – шығыстанушы. Туғанына 150 жыл толуына орай. – Алматы: Ғылым, 1985. – 112 б.
- 15 Елбасы Н.Ә. Назарбаев қазақ хандығының 550 жылдығына арналған салтанатты шарада сөйлеген сөзі // [http: www.akorda.kz/ru](http://www.akorda.kz/ru).
- 16 Дербісәлі Ә.Б. Даланың дара перзенттері. Қазақ хандығы. Керей, Жәнібек. «Тарих-и Рашиди», М.Х. Дулати... // Мемлекет тарихы. – 2015. - №3. – Б. 23-34.
- 17 Жеменей И. Мырза Хайдар Дулат (1499-1551) тарихшы – қаламгер: монография. – Алматы: «Зерде» баспасы, 2007. – 360 б.
- 18 Валиханов Ч.Ч. Соч.: в 5 т. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1984. – Т. 1. – 432 с.
- 19 Валиханов Ч.Ч. // Соч.: в 5 т. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1984. – Т. 4. – 460 с.
- 20 Уәлиханов Ш.Ш. Көп томдық шығармалар жинағы: 6 т. – 2 бас. – Алматы: «Толағай групп», 2010. – Т. 4. – 496 б.
- 21 Кәрібаев Б.Б. Қазақ хандығының құрылуы тарихы. – Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2015. – 520 б.

**ЖЕКЕ ТҰЛҒАЛАР
ПЕРСОНАЛИИ
PERSONALITY**

**ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20
ӘӨЖ / УДК / UDC 94(574)**

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2024.83.4.028>

*С.Д. Мамраймов**¹

¹*тарих ғылымдарының кандидаты, Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университетінің доценті, Шымкент, Қазақстан Республикасы*

E-mail: s_dauletuly@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-3820-1513>

СӘДУАҚАС ОСМАНОВ: ТАРИХ ТОЛҚЫНЫНДАҒЫ ТҰЛҒА

Аңдатпа

Кезінде жазықсыз қуғын-сүргін құрбаны болған, белгілі тарихи тұлғалардың өмірі мен қызметін зерттеу тарих үшін басты мақсаттардың бірі болып саналады. Мақалада осы кезге дейін тұлғаланбаған Орта Азия мен Қазақстанда ел игілігі үшін қызмет еткен, Келес аудандық комитетінің бірінші хатшы қызметін атқарып тұрған кезінде, контрреволюциялық ұлтшыл ұйымның құрамында болған деп айып тағылып, тұтқындалып, халық жауы деп жала жабылып, құрбан болған Сәдуақас Османовтың өмірі мен қызметі баяндалады. Кеңестік биліктің жоғары эшелонында қызмет жасаған қазақ зиялыларының қызметтері тарих үшін де, бүгінгі замандастар үшін де маңызды.

Зерттеудің мақсаты – өскелең жас ұрпақты төл тарихты құрметтей білуге тәрбиелеу, өткеннен сабақ алу, жеке тұлға бойында патриоттық қасиетті қалыптастыруға негіздеу. Нәтижелер: Сәдуақас Османовтың өмірі мен қызметін баяндайтын мұрағат деректері талданып, мазмұны ашылады. Қорытынды: Түркістан облысының мұрағаттарынан алынған құжаттар ғылыми айналымға енгізілді. Оларды талдау Сәдуақас Османовтың тұлғасын толыққанды зерттеуге, оның тарихи тұлға ретіндегі Қазақстан тарихы үшін маңызын анықтауға көмектесті. Тарихи тұлға - Сәдуақас Османовтың ағартушылық, шығармашылық қызметі арқасында «Қазақ тілінің сөздігі» еңбегін жазып, ағарту саласына зор үлесін қосты. Ұлт қайраткерлеріне негізінен КСРО-ны құлату үшін жасырын контрреволюциялық ұйымдар құрды деген негізсіз жала жабылды.

Кілт сөздер: Сәдуақас Османов, кеңес өкіметі, саяси қуғын-сүргін, қайраткер, тұлға, мұрағат, контрреволюциялық ұйым, пантүркілік-панисламдық ұйым, шығыстың буржуазиялық мұсылмандары, интервенция.

*С.Д. Мамраймов**¹

¹*кандидат исторических наук, доцент «Южно-Казахстанского педагогического университета имени Өзбекәлі Жәнібеков», Шымкент, Республика Казахстан, E-mail: s_dauletuly@mail.ru*

<https://orcid.org/0000-0003-3820-1513>

САДУАҚАС ОСМАНОВ: ЛИЧНОСТЬ НА ПОТОКЕ ИСТОРИИ

Аннотация

Одна из главных целей истории – изучение жизни и деятельности известных исторических деятелей, которые были невинными жертвами политической репрессий. В статье описывается жизнь и деятельность Садуакаса Османова, служившего на благо страны в Средней Азии и Казахстане, личность которого до сих пор не установлена, обвинена в принадлежности к контрреволюционной националистической организации, арестован, оклеветован как враг народа, и стал жертвой, будучи первым секретарем Келесского райкома. Заслуги казахской интеллигенции, служившей в высших эшелонах советской власти, важны как для истории, так и для наших современников.

Цель исследования – воспитывать у подрастающего поколения уважение к собственной истории, извлекать уроки из прошлого, формировать в личности патриотический характер. Результаты:

проанализированы архивные данные, описывающие жизнь и деятельность Садуакаса Османова, выявлено их содержание. Заключение: В научный оборот введены документы, взятые из архивов Туркестанской области. Это помогло полностью изучить личность Садуакаса Османова, определить его значение для истории Казахстана как исторической личности. Историческая личность - Садуакаса Османова, благодаря просветительской и творческой деятельности, в опубликованном им труде «Словарь казахского языка» внес большой вклад в сферу образования. Национальные деятели были безосновательно обвинены в создании тайных контрреволюционных организаций с целью свержения СССР.

Ключевые слова: Садуакас Османов, советская власть, политические репрессии, деятель, личность, архив, контрреволюционная организация, пантюрко-панисламистская организация, буржуазные мусульмане Востока, интервенция.

S.D. Mamraimov*¹

¹candidate of historical sciences, associate professor South Kazakhstan Pedagogical University named after U.

Zhanibekov, Shymkent, Republic of Kazakhstan

E-mail: s_dauletuly@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-3820-1513>

SADUAKAS OSMANOV: PERSONALITY IN THE STREAM OF HISTORY

Abstract

One of the main purposes of history is to study the lives and work of famous historical figures who were innocent victims of political repression. The article describes the life and work of Saduakas Osmanov, who served for the benefit of the country in Central Asia and Kazakhstan, whose identity has not yet been established, accused of belonging to a counter-revolutionary nationalist organization, arrested, slandered as an enemy of the people, and became a victim while being the first secretary of Kelesky district committee.

The merits of the Kazakh intelligentsia, who served in the highest echelons of Soviet power, are important both for history and for our contemporaries. The purpose of the study is to instill in the younger generation respect for their own history, learn lessons from the past, and form a patriotic character in individuals. Results: archival data describing the life and work of Saduakas Osmanov was analyzed and their content was identified. Conclusion: Documents taken from the archives of the Turkestan region have been introduced into scientific circulation. This helped to study fully personality of Saduakas Osmanov and determine his significance for the history of Kazakhstan as a historical figure, Thanks to Historical figure - Saduakas Osmanov his educational and creative activities, the work "Dictionary of the Kazakh Language" became a great contribution to the field of education. National figures were groundlessly accused of creating secret counter-revolutionary organizations with the aim of overthrowing the USSR.

Keywords: Sadukas Osmanov, Soviet power, political repression, figure, personality, archive, counter-revolutionary organization, pan-Turkic-pan-Islamic organization, bourgeois Muslims of the East, intervention.

Кіріспе. Қазақстандағы қуғын-сүргін – бұл ел тарихындағы ең қайғылы беттердің бірі. Ол Кеңес үкіметінің саяси оппоненттерін басып-жаншу, халық қарсылығын басу, үкімет саясатын жүзеге асыру үшін қолданған қатыгездік шараларымен байланысты. Қазақстандағы қуғын-сүргін тақырыбын зерттеу ұлттық интеллигенцияның жойылуы қазақ халқының әлеуметтік және мәдени өміріне қалай әсер еткенін түсіну үшін маңызды.

Саяси қуғын-сүргін ХХ ғасырдың 20-жылдарынан басталып, 1930 жылдары «контрреволюциялық қызмет» және «тыңшылық» деген айыппен жаппай тұтқындаулар мен өлім жазасына кесумен аяқталды.

Қазақстандағы қуғын-сүргін бұл кезеңнің қоғамға, мәдениетке және демографияға терең және ұзақ әсер еткен ел тарихындағы шешуші сәт ретіндегі маңыздылығын көрсетеді. Саяси қуғын-сүргін қазақ зиялыларының жойылуына, айтарлықтай адам шығынына, дәстүрлі өмір салтының жойылуына әкелді.

Осылайша, Қазақстандағы қуғын-сүргін болашақ ұрпақ үшін мұндай трагедиялар ешқашан қайталанбауы үшін маңызды сабақтардың бірі болып қала береді.

Саяси қуғын-сүргін сонымен қатар қазақ халқының ұлттық болмысы мен мәдени мұрасына қауіп төндірді, бұл көптеген жылдар бойы терең жарақаттарға алып келді.

Алайда, қатыгездік пен репрессияның ауқымдылығына қарамастан, қазақ халқы өз мәдениетін сақтап, осы қиындықтарды жеңе білді. Оналту процестері қуғын-сүргін құрбандарына қатысты сот

төрелігін ішінара қалпына келтіруге мүмкіндік берді, ал посткеңестік кезеңде Қазақстан сол қайғылы оқиғаларды еске алуға үлкен мән беріп, оны тарихи жадының маңызды элементі ретінде сақтап қалды.

XX ғасырдағы Қазақстандағы қуғын-сүргін КСРО-дағы саяси жағдайға және елдегі ішкі өзгерістерге байланысты бірнеше кезеңнен өтті:

1. Ұжымдастыру және иеліктен айыру

(1929-1933) Бұл кезең шаруалар колхоздарға кіруге мәжбүр болған кезде күштеп ұжымдастыру процесімен байланысты. Қарсылық көрсеткен немесе ауқатты адамдар үшін репрессия деп аталатын саясат жүргізілді. Бұл шаралардан көптеген шаруалар, әсіресе көшпелі қазақтар зардап шекті. Бұл 1930-1933 жылдардағы жаппай ашаршылыққа алып келді, нәтижесінде миллиондаған қазақтар қаза тауып, халықтың едәуір бөлігі қоныс аударды.

2. Үлкен террор (1937-1938)

Қуғын-сүргін шарықтау шегі Қазақстанда, бүкіл КСРО-дағы сияқты, «контрреволюциялық қызмет», «тыңшылық» және басқа да саяси қылмыстар айыптары бойынша жаппай қамауға алу басталған кезде үлкен террор кезеңінде болды. Осы кезеңде қазақ зиялылары, оның ішінде ғалымдар, жазушылар мен саяси қайраткерлер жойылды. Осы кезең құрбандарының қатарында Ахмет Байтұрсынов, Мағжан Жұмабаев және басқа да көрнекті қайраткерлер бар.

3. Ұлы Отан соғысы кезіндегі және одан кейінгі қуғын-сүргін (1941-1945)

Соғыс кезінде нацистермен ынтымақтастық жасады деп айыпталған бүкіл халықтар Қазақстанға жер аударылды. Олардың арасында Еділ бойындағы немістер, шешендер, ингуштар, қырым татарлары, корейлер және басқа халықтар болды. Қазақстан депортациялау және мәжбүрлеп қоныс аудару орнына айналды. Бұл этникалық топтар үнемі бақылауда болды және құқықтары шектеулі болды.

4. Соғыстан кейінгі қуғын-сүргін және «космополитизмге» қарсы науқан (1940 жылдардың аяғы мен 1950 жылдардың басы)

Соғыстан кейін «Космополитизммен» және «ұлтшылдықпен» күресуге бағытталған саяси қуғын-сүргін жалғасты. Осы кезеңде қазақ зиялыларына, әсіресе ғылыми және мәдени ортада қуғын-сүргін күшейе түсті. Сталиндік режимнің кез-келген сыны тұтқындауға және атуға әкелуі мүмкін.

5. Десталинизация науқаны (1953-1960 жж.)

1953 жылы Сталин қайтыс болғаннан кейін десталинизация процесі басталды және көптеген қуғын-сүргін құрбандары ақталды. Алайда бұл үдеріс ұзақ әрі күрделі болды. Қуғын-сүргіннің бұл кезеңдері Қазақстанның демографиялық, мәдени және саяси өміріне үлкен әсер етті.

Материалдар мен әдістер. Архив қорларының құжаттары, ғылыми зерттеулік материалдар, құжатты жинақтар зерттеу тақырыбының деректік негізі болып табылады. Сонымен бірге тарихнамалық шолуда отандық және шетелдік зерттеушілердің қолданған методологиялық ұстанымдары мен жасаған қорытындылары бойынша тарихи-салыстырмалы талдау тәсілдерінің мүмкіндіктері қолданылды.

Мақаланы жазу кезінде ғылыми жалпы логикалық зерттеу әдістері қолданылды – талдау және синтез, аналогия, жалпылау, жүйелік тәсіл, эмпирикалық зерттеу әдістері – салыстыру, сипаттау, теориялық таным әдістері-формализация, абстракция және т.б.

Арнайы тарихи әдістер, атап айтқанда Қазақстандағы қуғын-сүргін кезеңдерінің авторлық нұсқасын тұжырымдауға мүмкіндік беретін тарихи-жүйелік және проблемалық-хронологиялық әдістер қолданылды; репрессиялық саясат кезеңдеріндегі жалпы және нақтыны салыстыру мен салыстырудың салыстырмалы тарихи әдісі және т.б.

Мақаланың негізгі базасы негізінен Кеңестік кезеңдегі жазбаша тарихи дереккөздердің үш негізгі түрімен ұсынылған: заңнамалық (нормативтік) актілер, іс қағаздарын жүргізу және статистикалық материалдар.

Осы мақалада пайдаланылған дереккөздер жинағы жарияланған деректі жинақтардан тұрады, атап айтқанда «1937-1938 жылдардағы қазақстандағы саяси қуғын-сүргін. Құжаттар жинағы» (Алматы, 1998); «Алаш ісі» 1920-1930 жж. ОГПУ жүргізген жасанды тергеу бойынша істің құжаттары мен материалдары. - Алматы, 2022. том. 1-730 б.; Түркістандағы Алаш қозғалысы. Құжаттар мен мақалалар жинағы. [Жауапты редактор: тарих ғылымдарының докторы, профессор Тұрсын Хазреталі]. - Алматы, «Арыс» Баспасы. 2022. - 248 б., сондай-ақ, мақалада Түркістан облысының қоғамдық-саяси тарихының коммуналдық мемлекеттік архиві, 40-қор, 78-тізім, 59-іс материалдары ұсынылған.

Кеңес мемлекетіндегі қуғын-сүргін саясатын шетелдік тарихшылар, оның ішінде ағылшын тарихшысы Э.Карр, француз ғалымы Н.Верт және сонымен бірге Кеңестік Ресейден қоныс аударған саяси қайраткерлер П.Миллюков, А.Керенский, М.Шокай және т. б. ашық түрде көрсете бастады. (Миллюков

П.Н. Воспоминания. - М., Современник. 1990. - 891 с.; Шоқай М. Түркістанның қилы тағдыры – Алматы, Жалын. 1992. - 184 б.)

КСРО-ны қайта құру кезеңінде және посткеңестік жылдарда ғана кейбір авторлардың Кеңес мемлекетіндегі саяси қуғын-сүргін туралы еңбектері жарық көрді. Олардың ішінде ресейлік ғалымдар: С.Мелгунов, Л.Шкаренков, О.Будницкий, В. Булгаковтың, қазақстандық тарихшылар М.Қозыбаев, Д.Шаймуханов, С. Шаймуханова, және т. б. еңбектері ерекше орын алады. (Мельгунов С.П. Красный террор в России 1918–1923. – Москва, 1990; Будницкий О.В. Терроризм в российском освободительном движении: идеология, этика, психология (вторая половина XIX - начало XX в. 2016; Козыбаев И.М. Большой террор в Казахстане Алматы, 2019).

Бұл дереккөздер жиынтығы, біздің ойымызша, автордың қазақ КСР - репрессиялық саясаттың кезеңдері туралы тұжырымдамаларын нақты материалдармен негіздеуге және нақтылауға мүмкіндік берді.

Талқылау. Саяси репрессия нәтижесінде қазақ халқы екі бірдей буын саяси ұлттық басшылығынан айрылды. Соның нәтижесінде еуропалық тарихшы Андреас Каппелер тура көрсетіп айтқанындай саяси басшылығынан айрылған қазақ халқы ендігі жағдайда метрополиялық орталыққа бағынышты күйге түсті [1].

Ұлттық еркіндігі жоқ, саяси репрессия нәтижесінде ұлттық басшылығынан айрылған халық советтік эксперимент аталуға лайық зорлау арқылы жүргізілген реформалық шараларға бас июге мәжбүрленді.

Бұл туралы А. Байтұрсынов мынадай ойды білдірді. «Біз, қазақтар Қазақ республикасы деген атауды малданып жүрміз, ал бұл Республиканың мазмұны біздікі емес қой, оның иесі де біз емеспіз» [2].

Осы орайда Москва абақтысында (Бутырка) отырған Ғазімбек Бірімжанов (10 ақпан 1930 ж.) тергеуші Павловқа берген жауабында мынадай ой арқылы білдірді: «мен мұнда Бутырка түрмесінде тегім қазақ және орыстың отарлық езгідегі құлы болғандықтан отырмын, ал егер мен үнді елінің ұлтшылы болсам ғой ұлтшылдығым үшін басымнан сипаған болар едіңіздер. Сондықтан да менің тағдырым үкім шығаратын орыс қаламына тәуелді болғандықтан маған жасалған қиянатты бүтіндей орыстың жасаған басынуы мен зорлығы есебінде қабылдаймын және ұлтшылдық ұстанымда қала беретін боламын» [3].

Алғашында жаппай қуғын-сүргін жүргізудің құқықтық базасы дайындалды. Кеңестік нормативтік құқықтық актілердің материалдары негізінде қылмыстық заңнаманың қалай өзгергенін, 1920-1930 «Антисоветтік әрекеттері» үшін жазалар қатандатылғаннан байқауға болады. Қуғын-сүргінге ұшырағандардың басым көпшілігі РСФСР қылмыстық кодексінің 58-бабы бойынша ұсталды. РСФСР қылмыстық кодексінің 1926 жылғы арнайы бөлімінің басылымында контрреволюциялық қылмыстар мемлекеттік қылмыстар санатына жатқызылған. 1926 жылғы РСФСР қылмыстық кодексінде контрреволюциялық қылмыстардың 17 нақты түрінің 12 түрі өлім жазасын қолдану үшін қарастырылған. 1934 жылдан бастап қылмыстық заңнамадағы өзгерістер жүйелі сипатқа ие болды және барған сайын шынайы құқықтық негізден алшақтай бастады. Террористік ұйымдардың істерін және Кеңес өкіметіне қарсы террористік актілерді тергеуге 10 күннен аспайтын мерзім бөлінді. 1937 жылы НКВД-ға тұтқындалғандарға «физикалық ықпал ету шараларын» қолдануға ресми түрде рұқсат етілді (яғни азаптауды қолдану заңдастырылды), үкімдерге шағымдану мүмкіндігі алынып тасталды және өлім жазасы дереу орындала бастады [4].

Кеңес мемлекетіндегі террорлық саясат Үлкен террор кезіндегі репрессиялар КСРО-ның барлық аймақтарында белсенді жүргізілді, мысалы тек Қазақстанда әзірге табылған деректер бойынша 120 мың адам репрессияға ұшырап, олардың 25 мыңы атылып кеткен [5].

Бүгінгі зерттеуіміздің кейіпкері Османов Сәдуақас Османұлы, 1889 жылы Оңтүстік Қазақстан облысы Жаңақорған ауданында туған. Ата-анасының негізгі кәсібі қарапайым шаруа, Қазан төңкерісіне дейін қайтыс болған. 1917-1919 жылдары Ташкентте солшыл эсерлер партиясының мүшесі болды. 1912 жылы Жаңақорғанда орыс-түзем мектебін, 1916 жылы Перовский жоғары бастауыш мектебін, 1922 жылы Ташкент Шығыс институтының 1- курсы, 1930-1931 жылдары Мәскеуде Сталин атындағы сауда академиясында несие және банк ісі мамандығы бойынша оқыды. 1919 жылдан КОКП мүшесі, «Қазақ тілінің сөздігі» еңбегінің авторы [6].

Османов Сәдуақас 1916-1917 жылдары нотариустың кіші кеңсе қызметкері, 1917 жылы полиция кеңсесінде іс жүргізуші, 1917-1918 жылдары Ташкентте етікшілер одағының төрағасы, 1918 жылы Түркістан АКСР Ұлттар істері жөніндегі комиссариатта мәдени ағарту жанындағы аударма комиссиясының мүшесі, 1918-1919 жылдары Ташкент қалалық кеңесі президиумының хатшысы, 1919-1920 жылдары Түркістан ұлттар халық комиссариаты коллегиясының мүшесі, 1920 жылы Ферғана облысы «Абылық майданында» эскадронның саяси комиссары, 1920 жылы Түркістан мемлекеттік баспасының алқа мүшесі, 1920-1921 жылдары Ташкентте интернат мұғалімі, 1920-1922 жылдары Ташкентте қалалық білім басқармасының мүшесі, 1922 жылы Алматы қаласында «Тілші» газетінің жауапты редакторы, 1922-

1923 жылдары Ташкент қаласында «Ақ жол» газетінің жауапты редакторы, 1923-1925 жылдары Ташкент, Пішпек қалаларында Ауыл шаруашылық банкі кеңсесінің инспекторы, 1925-1926 жылдары Жетісу губерниясы ауыл шаруашылығы банкінің кеңсе басшысы, 1926-1928 жылдары Жетісу губерниялық «Игілік» кооперация одағының басқармасы төрағасы, 1928 жылы Алматы өңірлік несиесеріктестігі одағының төрағасы, 1931-1933 жылдары Мемлекеттік банк директоры, 05.06.1933-02.01.1935 жылдары ОҚО, Түркістан аудандық БК(б)П комитетінің бірінші хатшысы, 01.02.1935-27.08.1937 жылдары Оңтүстік Қазақстан облысы Келес аудандық БК(б)П комитетінің бірінші хатшысы қызметін атқарды.

Османов Сәдуақасты 1937 жылы 26 тамызда Келес аудандық Ішкі істер халық комиссариаты қамауға алып, 27 тамыз күні Оңтүстік Қазақстан бюросы БК(б)П облыстық комитеті әшкереленген халық жауы ретінде партиядан шығарды [7].

1937 жылы 8-9 қыркүйек аралығында Шымкент қаласында тергеушілердің ұрып соғып, мойындатуынан соң Османов Сәдуақас Сізге контрреволюциялық ұйымға қатысы бар деген айып тағылып отыр. Сіз кінәлі екеніңізді мойындайсыз ба? деген, т.б. сұрақтарына:

«Иә, 1919 жылдан қамауға алынған күнге дейін контрреволюциялық ұлтшыл ұйымның құрамында болғаным және бүкіл кезең ішінде оның нұсқаулары мен тапсырмаларын орындағаным кінәлі екенімді мойындаймын. Мен қатысқан контрреволюциялық ұйым өмір сүре бастаған 1919 жылдан бастап Түркістан Кеңестік республикасын РСФСР-дан бөліп алуды, Түркістандағы кеңес ықпалын жоюды және Түркістанда біртұтас буржуазиялық-ұлтшыл мемлекет құруды көздеді. Ұлттық межелеуден кейін біздің ұйым Қазақстанға қатысты да осындай міндеттер қойды. Соңғы жылдары біздің ұйымның шетелде байланыс орнатқанынан, келісім бойынша жапон-герман интервенциясының көмегімен Кеңес өкіметін құлатуға қол жеткізіп жатқанынан хабардар болдым. Мен мүше болған контрреволюциялық ұйым тек басқа шығыс республикалардан келген қазақ ұлтшылдарынан құралған жоқ, атап айтқанда, Өзбекстандағы, Қырғызстандағы, Тәжікстандағы контрреволюциялық ұйымымыздың мүшелерін білемін. Мен кіретін контрреволюциялық ұйым Қазақстанда ғана емес, басқа республикаларда да белсенділік танытып, барлық жерде Кеңес өкіметін құлатуды мақсат етіп қойды. Өздерінің контрреволюциялық әрекеттерінде қазақ ұлтшылдары соңғы уақытқа дейін басқа республикалардың ұлтшылдарымен байланыста болды. Ұйым өз қызметінің басында татар және башқұрт республикаларының контрреволюциялық ұлтшыл ұйымының жетекшілерімен байланыс орнатты. Ол кезде ұйым Түркия ұлтшылдарымен барлық шығыс республикалар Башқұртстан мен Татарстан ұлтшылдарының пантүркизм мен панисламизм туы астында бірлесіп әрекет жасауға келісім жасады. Соңғы уақытқа дейін мен мүше болған ұйым пантүркілік-панисламдық ұйым болатын. Кеңес өкіметіне қарсы күрес бүкіл мұсылман халықтарын түркілік, исламның туы астында буржуазиялық-ұлтшыл мемлекетке біріктіру мақсатымен жүргізілді», - деп мойындауға мәжбүр болды.

Османов Сәдуақас тергеушінің ұйымның мақсаты не деген жаттанды сұрағына, «Ұйымның тікелей мақсаты Кеңес өкіметін әлсіретіп, құлатып, билікті өз қолына алу, кейіннен КСРО-ны ғана емес, басқа елдерді мекендеген барлық шығыс мұсылман түркі халықтарын біріктіретін буржуазиялық мемлекет құру болды. Осыған байланысты ұйым шет елдермен келісімге келіп, бұл шараны Жапония мен Германияның қолдауы тиіс болатын. Панисламизмге қатысты ұйым исламға негізделген мемлекет құруды ойламады, бірақ панисламизм ұранын өз мақсаттарына жету құралдарының бірі ретінде қабылдады. Контрреволюциялық ұйым құрылған алғашқы жылдары осы ұйымның қызметі арқылы мен Т.Рысқұлов, С.Қожанов және Алаш Орда басшылары Досмұхамедов Жаханша және Халел, Дулатов Міржақып пен жеке байланыста болдым. Кейін Нұрмақов пен Құлымбетовпен жеке байланыс орнаттым. Жоғарыда аталғандардың барлығы контрреволюциялық ұйымның жетекшілері және мен олардан тікелей контрреволюциялық тапсырмалар алдым. Олардан мен ұйымның мақсаты мен міндеттерін білдім. Соңғы жылдары тұтқындалғанға дейін Қожанов пен Құлымбетовтермен жеке байланыста болып, олардан контрреволюциялық тапсырмалар алдым», - деп түсінік берді.

Османов Сәдуақас тергеушіге берген жауабында ұйымның атқарған контрреволюциялық қызметіне нақты тоқталады. Ұйым 1921-1922 жылдарға дейін заңдық мүмкіндіктерді пайдалана отырып, контрреволюциялық әрекеттерді жүзеге асырды. 1921-1922 жылдардан кейін Алаш Орданың жетекші өзегі Ташкентке әкелінгеннен кейін алашордалықтардың ұсынысымен ұйым астыртын әрекетке көшіп, күрестің өткір әдістерін дамыта бастады. Ол кезде контрреволюциялық ұйымның орталығы Ташкентте болатын. Ұйым келесі маңызды іс-шараларды жүзеге асырды:

- басмашылар қозғалысы қолдау тауып, жандандырылды;

- 1923-1926 жылдар аралығында ауыл шаруашылығын несиелеу жүйесінде жүргізіліп жатқан жер реформасы контрреволюциялық мақсатта пайдаланылды. Орыстарды ауылдардан негізсіз қуып жіберді,

бұл ауылдарда қазақтар қоныстанды. Осы мақсатқа несие берілгенімен, қоныс аударылған ресейліктерге несие берілмеді. Ауыл шаруашылығын несиелендіру жүйесі мүліктік кепілдік негізінде жүргізілді. Осылайша несие негізінен байларға берілді. Ұйым осы әрекеттерімен халықты экономикалық жағынан қамтамасыз етпей, кедейлер мен орта таптардың наразылығын тудырды, ұлттаралық араздық тудырды;

- ұйым кеңестік сауда және колхоз аппаратын қоғамға жат элементтермен толықтырды. Жыртқыштар мен алаяқтар, өз мақсаттарына жету үшін контрреволюциялық ұйымның мүшелерін БК(б)П қатарында ұстау үшін барлық шараларды қабылдады;

- ұйым колхоздарды жұмысшы тапқа жат элементтермен толтырып тастады, ол арқылы ұрлық және ыдырату жұмыстарын жүргізді, колхоздарды ұйымдастырмады және қалың бұқара - колхозшылардың наразылығын тудырды;

- ұйым халық комиссариатында диверсия жүргізді;

- ұйым халық ағарту мәселесінде саботаж жасап, балаларды бастауыш біліммен қамтуды және ересектерді білім беру бағдарламаларымен қамтуды азайтуға тырысты. Ұлтшылдық идеологияны енгізу үшін ұстаздар қауымы алашордалықтар мен ұлтшылдардан құралды;

- ұйым бюджеттердің кіріс бөлігін орындамау шараларын қолданып, құрылыс пен еңбек ақыға қатысты шығыс бөлігін бұзды. Ұйым ауылшаруашылығын механикаландыруды болдырмау және оған қарсы тұру шараларын қабылдады;

- мақта егу жоспарын кеміту шаралары қолданылды, сол арқылы жоспардан тыс егіс егуге және жоспардан тыс өнімге екі есе ақы төлеуге қол жеткізілді, яғни, мемлекет қаражатын ысырап етті;

- соңғы кезде көшпелілерді Қазақстанға қайтарамыз деген желеумен бүлікшіл мақсатта байлар арасынан контрреволюциялық резерв жиналды. Байлар колхоздарға орналасып, патриархалдық ықпалды сақтау үшін рулық-тайпалық негізде ұжымшарлар ұйымдастырылды.

Көшпелілерді қоныстандыруға мемлекеттен бөлінген қаражаттың көп бөлігі байларға берілді, олардың бай шаруашылықтары қалпына келтірілді, басқа колхоздар есебінен олар үшін ең жақсы жерлер берілді, және салықтан босатылды. Байлар шетелдіктердің Кеңес Одағына қарсы соғысы кезінде қарулы көтерілістерді көтеруді көздеді деді.

С. Османов тергеушіге жеке мен үшін ұлтшылдық идеология 1915 жылы пайда болды. 1917 жылы солшыл эсерлер партиясына қабылданып, 1919 жылға дейін мүше болдым, 1919 жылы БК(б)П қабылдандым. Мен де басқа ұлтшылдар сияқты билеуші партия мүшесінің және мемлекеттік қызметтің мүмкіндіктерін коммунизммен күресте пайдалану үшін БК(б)П қатарына кірдім. 1919 жылы Ташкентте ұлтшыл көсемдер ол кездегі Халық Комиссарлар Кеңесінің төрағасы Рысқұлов, ТКП хатшысы Тұрсұнхожаев және Түркістан орталық атқару комитеті қызметкері Рахымбаевпен араласа бастадым. Олармен қайта-қайта кездесіп, әңгімелескенімде олар сол кездегі мұсылман зиялыларының міндеттерін ұлтшылдық рухта айтып, Түркістан Кеңес Республикасын РСФСР-дан бөліп алуды мақсат еткен антикеңестік ұйым құрғандарын хабардар етті, Түркістандағы кеңес ықпалын жойып, билікті басып алып, Түркістанда буржуазиялық-ұлтшыл республика құрылатынын айтып мені осы ұйымға мүше болуға шақырды. Мен бұған келісімді бердім және сол кезден бастап мен контрреволюциялық ұйымның мүшесімін деді.

Османов Сәдуақас Т.Рысқұлов пен С.Қожановтың контрреволюциялық ұйымдағы қызметі туралы мынадай мәлімет береді. 1920 жылдың басында Түркістан Кеңес Республикасынан Рысқұлов басқарған, құрамында Назамходжаев, Мұхамеджанов, Көшербаев және Құлтасов бар комиссия Ташкенттен Мәскеуге кетті. 1920 жылдың жазында Тұрсынхожаев мені шақырып, материалды Мәскеуге апарып, Рысқұловтың жеке қолына беруді тапсырды. Бұл ретте Тұрсынхожаев Рысқұловтың комиссиясының міндеттерін айтып берді. Рысқұлов түрлі себептермен партияның Орталық Комитетінде болып, бірқатар мәселелерді жүзеге асыру керек:

- Кеңес өкіметінің ықпалынан құтылу үшін Орталық Комитеттің Түркістан істері жөніндегі комиссиясын Мәскеуден қайтарып алуға қолжеткізу;

- шығыстың буржуазиялық мұсылмандарының сыртқы әлеммен байланыс мүмкіндігін ашу үшін Түркістан істері жөніндегі комиссияның ерекше бөлімін қайта шақырту;

- басмашылармен күресу үшін тәуелсіз ұлттық қарулануға қолжеткізу.

Мақсат осы қарулы құрамалар арқылы басмашыларды қолдау болды, оның ұйымдастырушылары Түркістан ОК-нің жауапты қызметкері, ресми түрде басмашылармен күрес жөніндегі өкіл болып табылатын, бірнеше рет контрреволюциялық ұйым атынан басмашыларға заңсыз барып келген Жанзақов арқылы қолдау көрсетілді.

Тұрсынхожаевтың бұл тапсырмасын орындап, материалдарды жеткізіп, Рысқұловқа бердім. Рысқұловпен бірнеше күн бірге тұрдым. Осы кезде Рысқұловқа татар ұлтшылығының көсемі Сұлтанғалиев

маған бейтаныс бір татармен бірге келді. Осы сапарында Сұлтанғалиев Рысқұловпен контрреволюциялық ұйымның істері жөнінде келіссөздер жүргізді. Рысқұлов Орталық Комитетке мәселелерін өткізе алмады, көп ұзамай Рысқұлов екеуміз Ташкентке оралдық. Келе жатқан жолда Түркістан станциясында менің көз алдымда Рысқұлов атқару комитетінде жұмыс істеген Қожановпен кездесу өткізді. Рысқұлов пен Қожанов контрреволюциялық ұйым туралы әңгімелесіп, оның ішінде Қожанов Рысқұловқа жоғарыда аталған Жанұзақовтың басмашылармен байланысы үшін тұтқындалғанын айтты. Рысқұлов бұл хабарға ашуланып, «бұл ақымаққа тұзаққа түсудің не керегі бар» деді. Ташкентке келгеннен кейін Рысқұлов қызметінен босатылды деді.

Османов Сәдуақас Түркістан өңіріндегі Алашордашылардың атқарған қызметі туралы тергеушіге былай мәлімдеді. 1921 жылы ол сол кезде Ташкентте жұмыс істеп жүрген Қожанов Орынборда өнеркәсіп халық комиссариатында жұмыс істейтін Кенжинмен байланыс орнатып, жастарды ұлтшылдық рухта оқытуды бақылауға алу үшін алашордалықтарды Ташкентке ұстаздық қызметке жіберуге келісті. Осы кезден бастап алашордалықтар Ташкентке ағыла бастады, атап айтқанда Жәленов, Досмұхамедов, Дулатов және т.б. Осы Алашордашылар Ташкентке келгенге дейін ұйымда Рысқұлов тобы, Қожанов тобы пайда болды, олар Алашордашылардың келуімен біздің контрреволюциялық ұйыммен байланыс орнатты және бірінде мен қатысқан заңсыз жиналыстарда Досмұхамедов Жаханшаның ұсынысы бойынша контрреволюциялық ұйым құрудың мынадай схемасы қабылданды: әрбір жетекші орталықтың мүшелері жеке-жеке контрреволюциялық ұяшықтар құрып, оларды қатардағы мүшелер басқаратындай етіп басқаруы керек, ұйымның басшысы орталықты атайды және бар ұяшықтардың мүшелерін білмейді. Ұйымның әрбір мүшесі өз кезегінде сол принцип бойынша контрреволюциялық ұйымдарды құруға тиіс болды. Олардан мен бұл ұйымның соңғы жылдары қуғында жүрген өкілі Мұстафа Шоқаев арқылы Жапония мен Германияның тиісті топтарымен Кеңес өкіметін құлатып, билікті өз қолдарына алу мәселесі бойынша байланыс орнатқанын және Жапония мен Германияның Кеңес Одағына қарсы интервенциялары арқылы қолдау беретінін білемін. Бұл жайттар мен араласқан ұйымның басқа мүшелеріне де белгілі, атап айтқанда, контрреволюциялық ұйымның мүшесі Құлтасов Фазыл 1936 жылы маған жақында Мәскеуде Рысқұловпен кездесіп келгенін айтты, Мұстафа Шоқаев арқылы келісім жасалған Германия мен Жапонияның таяу болашақта Кеңес Одағына қарсы жүргізетін соғыста қолдап көтеріліске шығуға дайындықты күшейтуді тапсырды деді.

Османов Сәдуақас тергеушіге «Ақ жол» газетіндегі қызметі туралы былай деп жалған мәлімет берді. 1923 жылы контрреволюциялық ұйымның тапсырмасымен Ташкентте 4-5 ай заңды түрде жұмыс істеп тұрған Алашорданың «Ақ жол» газетінің редакторы болдым, онда Қожанов, Жұмабаев және басқа да партия мүшелерінің контрреволюциялық мақалалары жарияланды. Сол кездегі контрреволюциялық ұйымға Жұмабаев, Құлетов, Сафарбеков, Көбенов, Сатығұлов, Барманов, Досмұхамедов Жаханша және Халел, Тынышбаев, Дулатов, Жәленов, Көшкінбаев, Асфендияров, Басимов, Сарыбаев, Құлжанов Ибадулла, Еримжанов, Сармұлдаев, Испулов, Болғамбаев, Мәметов, Ибрагимов Хусаин және Отарбаев мүше болды. Қожанов пен Рысқұловтың нұсқауымен 1928 жылы «Ақ жол» газетінің редакциясынан шығып, Фрунзе қаласына барып, ауылшаруашылық банкінде несиелеу жүйесінде диверсия жасау үшін жұмыс істедім. Мен бұл тапсырманы Ташкенттегі ұйымның мүшесі банк қызметкері Испуловтан алдым деді.

Османов Сәдуақас тергеушіге Қырғызстан мен Алматыдағы жүргізген контрреволюциялық қызметі туралы былай баяндады. Мен 1923-1925 жылдар аралығында Фрунзе қаласында ауыл шаруашылық банкінде жұмыс істедім. Осы кезеңде ұйымның диверсиялық әрекетін жасадым. Бұған Қырғызстанның жауапты қызметкерлері Айдаренко, Кудамқұлов және Садаев көмектесті, олар, менің ойымша, диверсиялық мақсатта Қожановтың нұсқауларын басшылыққа ала отырып, несиелердің дәрежесі мен саласын белгіледі. Бұл адамдар да контрреволюциялық ұйымның мүшелері, мен оны контрреволюциялық қызметте олармен байланысымнан білемін. 1925 жылы ұйым мүшесі Асфендияров арқылы Алматыдағы ауылшаруашылық банкіне ауысу туралы тапсырма алдым. Алматыда контрреволюциялық ұйымның нұсқауымен мен сол кезде өлкелік комитеттің хатшысы болып жұмыс істеп жүрген ұйым мүшесі Бариевпен байланыс орнатып, ол арқылы Қожановтың нұсқауын алып, 1927 жылға дейін несиелеуде саботажды жүзеге асырдым. 1928 жылы мені Алматыға өлкелік комитеттің жұмысшы-шаруа инспекциясының хатшысы етіп ауыстырды, сол кездегі контрреволюциялық ұйымның мүшесі Палмановтың жетекшілігімен өлкелік комитеттің жұмысшы-шаруа инспекциясының ұйымдастыру бөлімінің меңгерушісі болып жұмыс істедім. Аудандық комитет партиядағы ұлтшылдарды, ұйым мүшелерін сақтап қалуды, атап айтқанда ұйымның нұсқауымен Орынбаевты, Нұрмановты, Рысқұловты партиядан шығару ісін қолға алдым. Одан кейін оқуға кеттім, онда 1931 жылға дейін болдым, 1933 жылға дейін Мемлекеттік банкте контрреволюциялық қызметпен айналыстым. Осы уақыт ішінде мен контрреволюциялық ұйымның

мүшелері Құлжановпен, Ахметовпен, Мәмбетовпен, Орынбаевпен және Жандосовпен байланыс орнаттым. Мен контрреволюциялық ұйымның істері жөніндегі кеңестерге қатыстым, онда шетелдік интервенция кезінде ұйымның резерві ретінде байларды сақтау мақсатында республика мен Одақ шегінен тыс көші-қонды ұйымдастыру және 1933 жылы жүзеге асыру мәселелері талқыланды. Үкіметтік комиссияның құрамында мен де Батыс Қазақстанға барып, контрреволюциялық ұйымның мүшесі Тоқжігітовпен байланыс орнаттым. Мәскеуге қайтып келе жатқан жолда Тоқжігітов екеуіміз Нұрмақовтың үйіне тоқтап, Батыс Қазақстандағы жағдайды жеткіздік. Бұл әңгіменің ішінде Тоғжанов пен Гарифулла болған, содан кейін Тоқжігітов пен Нұрманов оңаша сөйлесіп, одан кейін Тоқжігітов Бухаринге барды. Ол кезде Тоқжігітов Бухариннің қарамағында әлдебір ғылыми бағытта жұмыс істеп жүрген, Тоқжігітов пен Нұрманов арасында болған әңгімелерден мен Тоқжігітов контрреволюциялық ұйымның қызметі туралы ақпарат алу үшін Бухаринге бара жатқанын түсіндім. Тоқжігітов пен Бухариннің кездесуі болды, бірақ оның мазмұнын білмеймін. Тоқжігітов маған Бухариннің партияға қалпына келтіруге көмектесуге уәде бергенін айтты деді.

Османов Сәдуақас Түркістан өңірінде жүргізілген контрреволюциялық іс-әрекеті туралы тергеушіге мынадай мәлімет берді. 1933 жылы мені контрреволюциялық ұйым басшыларының бірі, өлкелік ауылшаруашылық бөлімінің кеңесшісі болып жұмыс істеген Сегізбаев шақырып, Түркістан өңіріне аудандық комитетінің хатшысы етіп жіберді және колхоздарды ыдырату және контрреволюциялық ұйым мүшелерін партияда ұстап қалу үшін колхоздар басшылығына таптық жат элементтерді енгізуді тапсырды. Мен контрреволюциялық әрекетті Түркістанда жүзеге асырдым. Түркістан облысында контрреволюциялық ұйымның мүшесі, Шәуілдір МТС-інің директоры Алтынбековпен байланыс орнаттым, оны 1933 жылы Түркістанда вокзалда кездескенде Құлымбетов ұйымға кіргізген болатын. Алтынбеков өз кезегінде Босшыбаев пен Құрмамбетовті ұйымға қабылдап, Алтынбеков олармен бірге колхоздарда іріткі салу жұмыстарын жүргізді. Алтынбековке қатысты мәселенің өршіп кеткені сонша, біз оны жоғары тұрған орган қызметіне қайта алады деген үмітпен, бүркемелеу мақсатында партиядан шығаруға мәжбүр болдық, ал Құлымбетов пен Құлсартовтың көмегімен солай болды, оны облыстық комитет қайта қызметке қайтарды. Босшыбаев пен Құрмамбаевқа қатысты да солай істедік. Артынша Алтынбеков Шәуілдір аудандық атқару комитетінің төрағасы болып тағайындалып, кейін оқуға кетті. Құлымбетов контрреволюциялық ұйымға қабылдаған Жалилов Шәуілдір ауданына атқару комитетінің хатшысы болып келіп, Түркістан өлкесінде контрреволюциялық ұйымның мүшелері Қожановпен тікелей байланысты. 1935 жылы ақпанда Мәскеуге сапарында Түркістанда танысқан Құлымбетовтың ұсынысымен мені Келес ауданының хатшысы етіп ауыстырды. 1935 жылдың қарашасы шамасында Құлымбетов, Орынбаев, Бөкейханов ауданымызға келіп, Орынбаев пен Бөкейхановтың көзінше ол маған және өлкелік комитеттің жұмысшы-шаруа инспекциясының төрағасы Ержановқа байларды, Созақ, Қызылқұм көтерілістеріне қатысушыларды және басқа да таптық жат элементтерді қорғауға алу туралы контрреволюциялық тапсырма беріп, қайта көшіп келгендерді рулық желі бойынша колхоздарға орналастыру және жылжымалы көлікпен, ақшамен, азық-түлікпен мүмкіндігінше көмек көрсету, жақсы жерлерге орналастыру және т.б. тапсырма берді. Құлымбетов бұл таптық жат элементтердің Кеңес өкіметіне дұшпан екенін және соғыс кезінде ол арқылы Кеңес өкіметіне қарсы қарулы көтерілістерді көтеру үшін оны сақтау керектігін айтты. Құлымбетов Бөкейханов пен Орынбаевқа бұл іс-шараларды орындауды тапсырғанын, ал Келес өңірінде мұны үш күн ішінде Қожановтан тікелей нұсқаулар алып, Османов пен Ержанов қамтамасыз ету керектігін айтты. Мен, Құлымбетов, Орынбаев және Бөкейханов Ташкентке барып, сонда Құлымбетов Қожановпен осы мәселе бойынша келісіп, сол уақыттан бастап ол 1937 жылы тұтқынға алынғанға дейін мен Қожановпен байланыста болдым және одан революцияға қарсы шараларды іс жүзінде жүзеге асыру туралы тапсырма алдым. Мен МТС директоры Қарамқұл Дадажановты контрреволюциялық ұйымға тарттым, оны Құлымбетовтің, кейін Қарлыбаевтың, Қожановтың тапсырмаларымен толық хабардар еттім. Сонымен қатар, мен агроном Бұхарбаевты контрреволюциялық әрекеттердің мүшесі ретінде пайдаландым. Контрреволюциялық ұйымның орталығы – контрреволюциялық бағыт ұстанған С.Қ. Қараходжаев басқаратын ОҚО Қаржы басқармасы ғимараты болды. Контрреволюциялық ұйымның мүшесі, аудандық байланыс бөлімінің бастығы Арынғазиев, ол тікелей Қожановтан алған тапсырма бойынша байланыс желісінің бойында диверсия жасап, коммуникацияны күйретті. Кеңестік-сауда аппаратын таптық жат элементтермен ластауды жүзеге асырдық, мәселен, аудандық тұтынушылар одағын тонап, құртып жіберген Әлімбетов пен Мендіғаринді аудандық тұтынушылар одағына тағайындадық, Әлімбетов аудандық тұтынушылар одағын күйреткен Гавриловтың қылмысын біле тұра қолдады. Ұзақбай колхозында контрреволюциялық ұйымның мүшелері Қожановпен тікелей байланысты, Қарлыбаевтың басшылығымен контрреволюциялық әрекеттерді жүзеге асырған Әшіров, Асанов,

Шораевтар болды. Ұйым көтерілісшілер кадрларын даярлауды Келесте ғана емес, Түркістан, Арыс аудандарында жүргізді, Қожанов осы мақсатта Ұзақбай колхозынан туыстарын жіберді. Орынбаевтың тапсырмасы бойынша мақта егу жоспарын төмендетіп орындап, сол арқылы жоспардан тыс егіске және осы егістің өніміне екі есе ақы төлеуге қол жеткіздік. Бөкейхановтан алған нұсқау бойынша біз жүз пайыз өнуге кепілдік береміз деген желеумен мақтаны қолмен егу арқылы машинаға қарсы көңіл-күйді қалыптастырдық. Контрреволюциялық ұйымның мүшесі БК(б)П Сайрам аудандық комитетінің хатшысы ұлты өзбек Саипов екенін білемін, ол өзбек контрреволюциясының жетекшісі бұрынғы Өзбек КСР Халық Комиссарлары Кәрімовпен байланыста болған, бұл туралы маған Саиповтың өзі айтты деді.

Мен, Османов Сәдуақас тағы бір айтарым, контрреволюциялық ұйымның келесі мүшелері: Юсупназаров, Диваев, Унгибаев Хасен, Унгибаев Мелик, Қалмұхамедов Қадырбай, Ордабаев Аббас, Ордабаев Рамазан, Касимов Жанше, Әлімбаев Кәрім, Аралбаев, Байқайдаров, Рахымжанов, Сахизбаев, Сейдәли, Асхат, Исмаилов, Хасанбаев, Джахилдаев, Ордабаев, Асимов, Нұршанов, Садырмеков, Қырғызстаннан Тыныстанов, Аралбаев, Әдиев және Әлімбаев Асанбекті де білемін. Мен мұны олардың көпшілігімен жеке сөйлесулерден және ұйымның басқа мүшелерінің сөздерінен білемін деп бар саналы өмірін контрреволюциялық ұлтшыл ұйымның қызметімен байланыстырып жауап беруге, халық жауларын тек Қазақстан емес көршілес Қырғызстан, Өзбекстан, Тәжікстан территориясынан әшкерлеуге үлес қосуға мәжбүр болды [8, 88-102].

Нәтижелер. Османов Сәдуақас 1937 жылы 26 тамызда тұтқындалып, РСФСР Қылмыстық кодексінің 58, 2, 58, 7, 58, 8, 58, 11 тармақтары бойынша айып тағылып, 1937 жылы 21 қараша күні КСРО Жоғарғы Сотының әскери алқасының көшпелі отырысы, ату жазасына кесіп, 1938 жылы 21 ақпанда атылған.

Оңтүстік Қазақстан облысы БК(б)П Келес аудандық комитетінің хатшысы Османов Сәдуақастың 1937 жылы 26 тамызда қамауға алынғанға дейінгі ісін КСРО Жоғарғы Сотының Әскери алқасы 1957 жылы 21 желтоқсанда қайта қарады. Әскери алқаның 1938 жылғы 21 ақпандағы С. Османовқа қатысты үкімі жаңадан ашылған мән-жайларға байланысты жойылып, қылмыс құрамының жоқтығы үшін іс тоқтатылды [6, 11, п.].

Жұбайы Х.И. Османова менің күйеуім Османов Сәдуақас, 1919 жылдан партия мүшесі, 1937 жылы 26 тамызда Оңтүстік Қазақстан облысы БК(б)П Келес аудандық комитетінің бірінші хатшысы болып тұрған уақытта тұтқынға алынды. Менің күйеуіме қатысты істі КСРО Жоғарғы Сотының Әскери алқасы 1957 жылы 21 желтоқсанда қарады. Нәтижесінде Әскери алқаның 1938 жылғы 21 ақпандағы С. Османовқа қатысты үкімі, жаңадан ашылған мән-жайларға байланысты оның күші жойылып, қылмыс құрамының болмауына байланысты іс тоқтатылды. Күйеуім қайтыс болғаннан кейін ақталды. Осылайша, менің күйеуімнің кінәсіздігі дәлелденіп, 20 жыл бойы басымызға ауыр тиген халық жауының отбасы деген ұят дақ, отбасы мүшелерімізден алынуы үшін, ол Қазақстан Компартиясының қатарынан өзінің лайықты орнын алуы тиіс. Партиялық комиссиядан Османов Сәдуақасты қайтыс болғаннан кейін БК(б)П қатарына қалпына келтіруді сұраймын деп Алматы облыстық партия комитетінің партия комиссиясының төрағасына, Шымкент облыстық партия комитетінің партия комиссиясының төрағасы Б. Көлбаевке өтініш хаттар жазып, өтініші қанағаттандырылды [6, 15, п.].

Тергеу істерінде «ұлт қайраткерлері ұлтшыл-буржуазияшыл ұйымдар құрып, Кеңес өкіметіне қарсы күрес ұйымдастырды» деп, үзілді-кесілді айтылған. Алайда, іс жүзінде ондай ұйымдар болмағаны тексеру кезінде толық дәлелденді. Бұл жалған ұйымдар Қазақстандағы «ұлтшылдарды» жаппай жазалау үшін Кеңес өкіметіне ауадай қажет болды.

Қазақстандағы қуғын-сүргіндер елдің демографиясына, мәдениетіне, экономикасына және саяси өміріне әсер еткен терең және жан-жақты зардаптар қалдырды.

Міне, осы қайғылы оқиғалардың негізгі тұжырымдары:

1. Адам шығыны

Ауқымды қуғын-сүргін жүздеген мың адамның өліміне және тұтқындалуына әкелді. Ұжымдастыру мен иеліктен айыру кезінде 1932-1933 жылдардағы ашаршылық салдарынан миллиондаған қазақтар қырылды. Сонымен қатар, 1937-1938 жылдардағы қуғын-сүргін қазақ зиялылары мен саяси элитасының едәуір бөлігін жойды. «Тыңшылық» және «контрреволюциялық әрекеттер» үшін айыпталғандардың көпшілігі атылды немесе ГУЛАГ лагерлеріне жіберілді.

2. Ұлттық интеллигенцияның жойылуы

Әсіресе, қуғын-сүргін қазақ зиялыларына жойқын әсер етті. Ахмет Байтұрсынов, Мағжан Жұмабаев, Сәкен Сейфуллин сияқты көрнекті мәдениет, ғылым және саяси қайраткерлер өлтірілді немесе тұтқындалды. Бұл ұзақ жылдар бойы қазақ тілі мен мәдениеті, ғылымының дамуының күрт құлдырауына әкелді.

3. Демографиялық өзгерістер

Репрессиялар мен депортациялар Қазақстанның демографиялық құрамын түбегейлі өзгертті. 1940 жылдары елге тұтас халықтар, соның ішінде Еділ бойындағы немістер, шешендер, ингуштар, қырым татарлары, корейлер және басқа ұлттар жер аударылды. Бұл Қазақстанның көпұлттылығының артуына әкелді, бірақ жер аударылған халықтар тұрақты бақылауда және шектеулерде болды.

4. Әлеуметтік және экономикалық тұрақсыздық

Қуғын-сүргін және күштеп ұжымдастыру Қазақстанның ауыл шаруашылығын күйретіп, 1930 жылдардағы елеулі экономикалық дағдарысқа әкелді. Ұжымдастыру қазақтардың дәстүрлі көшпелі тұрмысының бұзылуына әкеліп соқты, бұл әлеуметтік теңсіздікті күшейтіп, халықтың қалаларға қоныс аударуына әкелді.

5. Психологиялық және мәдени жарақат

Жаппай қуғын-сүргін халықтың санасында терең психологиялық жаралар қалдырды. Көптеген отбасылар жақындарынан айырылды, биліктен қорқу және үнемі күдік күнделікті өмірдің бір бөлігіне айналды. Бұл жарақаттар қоғамдық сана мен тұлғааралық қарым-қатынасқа әсер етіп, ұзақ уақыт бойы сақталды.

6. Зардап шеккендерді оңалту және десталинизация

1953 жылы Сталин қайтыс болғаннан кейін репрессия құрбандарын ақтау процесі басталды, бірақ бұл келтірілген шығынның орнын толтыра алмады. Көптеген құрбандар қайтыс болғаннан кейін ғана ақталды, олардың отбасылары көптеген ондаған жылдар бойы қысым мен қорқынышта өмір сүрді.

7. Есте сақтау және ұлттық бірегейлікке әсері

Посткеңестік кезеңде Қазақстанда қуғын-сүргін құрбандарын еске алу бойынша белсенді жұмыстар басталды. Мемориалдардың ашылуы, қуғын-сүргінге ұшырағандарды оңалту, сондай-ақ тарихшылардың зерттеулері Қазақстандықтарға трагедияның ауқымын түсінуге және оны болашақ ұрпақ үшін маңызды сабақ ретінде есте сақтауға көмектеседі. Бұл нәтижелер қазіргі қазақстандық қоғамға әсерін тигізуде, ал репрессияларды еске алу ұлттық тарихтың ажырамас бөлігі болып табылады.

Кеңес өкіметі кезеңінде саяси қуғын-сүргінге, адамдарға терроризм тақырыбын шынайы зерттеу мүмкіндігі ұсынылмады, өйткені бұл мәселені зерттеушілер үшін көптеген мұрағаттық материалдар қол жетімді болмады. Тек қазір біз сол кездегі шынайы тарихты сыни тұрғыдан зерттеуге және бағалауға, жалпы шығындарды, негізінен, адам шығынын есептеуге мүмкіндік алдық. Өйткені жаппай қуғын-сүргін жылдарында орын алған адам шығыны әлі нақтыланбаған.

Атақты Британдық зерттеуші Дж. Оруэлл тоталитаризмді сипаттай отырып, оның басты ерекшелігін атап өтті: «Тоталитаризм ой еркіндігіне бұрын-соңды елестете алмайтындай етіп қол сұғып алды... ол нақты не ойлау керектігін белгілейді; адам қабылдауы керек идеология жасалады, олар оның эмоцияларын басқаруға және оған мінез-құлық тәсілін таңуға тырысады. Тоталитарлық мемлекет міндетті түрде өз субъектілерінің ойлары мен сезімдерін, кем дегенде, олардың әрекеттерін бақылайтындай тиімді басқаруға тырысады...». Бұл әрекеттерді бақылау, ой еркіндігі үшін, сезім үшін «Гомо советикус» Кеңес мемлекетінің репрессиялық механизмінің басты міндетіне айналды [9].

Кеңес мемлекеті құрылғаннан бастап 1953 жылға дейін КСРО-да қаза тапқандардың толық саны әлі нақты анықталған жоқ. «Мемориал» қоғамы оны 12 миллион деп атайды; Саяси Бюроның бұрынғы мүшесі Л. Яковлевтің комиссиясы 32 миллионды есептеді. Белгілі тарихшы Рой Медведевтің есептеулері бойынша олардың саны 40 миллионды құраса, жазушы А. Солженицын 55 миллионға жуық адамды болжайды [10; 9].

Репрессияның құрбандары Республиканың жетекші партиялық және кеңестік қызметкерлерінің барлығы дерлік болды. 1937-1938 жылдары қуғын-сүргінге ұшыраған «ұлттық фашистер» деп аталатын істердің күзгері ретінде Н.И. Ежов және оның қарамағындағылар оларды жасау кезінде ерекше алаңдамады. 1931-1933 жылдары қазақ халқының жаппай қырылуына наразылық білдіріп, бір кездері Республиканың мүддесін қорғаған әр түрлі топтардың қатысушылары деп аталатындардың бұрыннан келе жатқан істері көтерілді. РСФСР ХБК төрағасының орынбасары Т. Рысқұлов, КСРО ВЦИК хатшысының орынбасары Н. Нурмаков, қазақ КСР ОСК төрағасы У. Құлымбетов және басқалар бастаған «Ұлтшыл-фашистер» Қазақстанды КСРО-дан бөліп, оны Жапонияның Протекторатына бергісі келді және олардың өздері «Жапон-неміс тыңшылары» деп айыптады [11].

1988 жылдан бастап Кеңес Одағында саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау процесі күшейе түсті. 1989 жылы 29 қаңтарда Мәскеуде «Мемориал» Бүкілодақтық тарихи-ағартушылық қоғамы құрылды. 1989 жылы 28 маусымда КОКП ОК Саяси Бюросының «30-40-шы және 50-ші жылдардың басындағы қуғын-сүргін құрбандарын еске алу туралы» қаулысы қабылданды [12].

1989 жылы 16 қаңтарда КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының «30-40 жылдар, 50-жылдардың басында орын алған қуғын-сүргін құрбандарына қатысты әділеттілікті қалпына келтіру жөніндегі

қосымша шаралар туралы» Жарлығы шықты [13]. РСФСР-дегі Жарлыққа сәйкес миллионға жуық қылмыстық іс қаралып, 1 073 750 адам ақталды.

1990 жылы 13 тамызда КСРО президенті М.С. Горбачев «20-50 жылдардағы саяси қуғын-сүргін құрбандарының құқықтарын қалпына келтіру туралы» Жарлыққа қол қойды [14].

Қазақстан Республикасының 1993 жылғы 14 сәуірдегі «Жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау туралы» және «Қазақстан Республикасының мемлекеттік құпияларын қорғау туралы» 1993 жылы 19 қаңтарда қабылданған Заңынан кейін Қазақстан Республикасы Президентінің Архивіндегі құжаттардың құпиясын жоюға айтарлықтай серпін берді [15].

Кеңес өкіметі әскери, дипломатиялық, табиғи ресурстар мен құпия жеке мәліметтері бар құжаттарды құпиясыздандыру мерзімін 50 немесе 75 жылға белгіледі. Бұл мәселені орыс ғалымы А.В. Ельпатовскийдің бұл шектеу ерте қайтыс болған азаматтарға қатысты құжаттарға қолданылмауы керек деген ұсынысымен келісе аламыз, өйткені 75 жас-бұл Адамның орташа өмір сүру жасынан бастап алынған кезең. Азаматтардың жеке өмірі туралы ақпаратты қамтитын құжаттарға 75 жыл мерзімге шектеу тиімсіз, бұл белгілі бір адамның тарихын зерттеуді қиындатып қана қоймайды, сонымен қатар құнды тарихи дереккөздерді құнсыздандырады [16].

90-шы жылдардың бірінші және екінші жартысының басында қазақстандық зерттеушілердің тоталитарлық режимдегі қуғын-сүргінге байланысты проблемалары белгілі бір дәрежеде ашылған жаңа еңбектері пайда болды. Олардың қатарында М. Қозыбаев, Қ. Нұрпейісов, В. П. Осипов, Қ. Алдажұманов, Н. Әмірқұлов, Т. Омарбеков, Қ. Әбуев, демограф М. Тәтимовтың жаңа еңбектері бар [17].

Ж.Б. Абылхожин «Қазақстанның ұлттық либералды интеллигенциясының түсі физикалық тұрғыдан жойылды. Соттан тыс талқылаудан кейін бірден А. Ғаббасов, Х. Досмұхамедов, Ж. Досмұхамедов, М. Тынышпаев, Ж. Ақпаев, М. Жұмабаев, Ж. Аймауытов және басқалары атылды деп жазды [18].

Қорытынды. Қазақстандағы қуғын-сүргінді зерттеу мұрағаттық деректерді, куәгерлердің естеліктерін және жәбірленушілердің өмірбаяндарын пайдалануды қамтиды, бұл қудалаудың ауқымы мен сипатын түсінуге мүмкіндік береді. Бұл олардың қазақ қоғамының, мәдениеті мен ұлттық бірегейлігінің одан әрі дамуына әсерін түсіну үшін маңызды.

Қуғын-сүргін тақырыбы қазіргі Қазақстан үшін маңызды болып қала береді, өйткені осы қайғылы оқиғалардың құрбандарын еске алу тарихи шындықты сақтауға және болашақта осындай қайғылы оқиғалардың алдын алуға ықпал етеді.

Айта кету керек, билік басында отырған ұлт қайраткерлерінің басым көпшілігі сияқты Османов Сәдуақаста кезінде Кеңес өкіметін мойындап, өз еліне аянбай қызмет етті.

Қазақстандағы саяси қуғын-сүргінге байланысты айтар болсақ, қазақтар бір-бірін ұстап берді, бір-бірінің үстінен арыз жазды деген пікір бар екені рас. Бірлі-жарым фактілердің болуы мүмкін. Ал оны жалпыұлттық көрініс ретінде көрсету, бағалау дұрыс емес.

«Халық жауы» деген атпен Кеңес үкіметінің белгілі қайраткерлері, ақын-жазушылар, ғалымдар ұсталып, солардың қатарында түпкірдегі ауылдардан «Халық жаулары» табылып, ешбір тергеусіз, соттың шешімінсіз түрмеге қамалып жатты. «Халық жаулары» деп жала жабылған арыстардың есімін халқы өз жадында мәңгілік сақтап, олардың ел тәуелсіздігі жолындағы ерлігін ұмытқан емес.

Бүгінгі жастар қазақ жұрты бастан кешірген осы тарихи трагедияны кем біледі. Сол себепті осы бағытта зерттеу жұмыстарды тереңдете түсу қажет деп ойлаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Каппелер А. Россия - многонациональная империя. Возникновение. История. Распад. - Москва, 2000. - 342 с.

2 Тоғжанов Г. О Байтурсынове и байтурсыновицине. - Алматы-Москва, 1932. - 41 с.

3 «Алаш ісі» 1920-1930 жж. ОГПУ жүргізген жасанды тергеу ісінің құжаттары мен материалдары. - Алматы, 2022. 1 т. - 730 б.

4 Политические репрессии в Казахстане в 1937-1938 гг. -Алма-Ата, 1998. - 6 с.

5 Коэмец Е. Машина смерти: новые подробности / Е. Коэмец // Караван. - 2017. - 26 мая. - № 19.

6 Түркістан облысының қоғамдық-саяси тарихының коммуналдық мемлекеттік архиві, 40-қор, 78-тізбе, 59-іс, 5-6 пп.

7 «Открытый список» - самая полная база данных жертв политических репрессий в СССР (1917-1991 гг.). Электронный ресурс <https://ru.openlist.wiki/>. Дата обращения. 01.08.2024.

8 Түркістандағы алаш қозғалысы. Құжаттар мен мақалалар жинағы. [Жауапты редактор: т.ғ.д., профессор Тұрсын Хәзретәлі]. - Алматы, «Арыс» баспасы. 2022. - 248 б.

9 Дж. Оруэлл. «1984» и эссе разных лет. - Москва, 1989. - 245 с.

10 Самрат Ж. Үлкен террор / Ж. Самрат // «Егемен Қазақстан» газеті. - 2017. - 2 қазан.

11 М.К.Козыбаев *Totalitarian socialism: reality and consequences // Kazakhstan at the turn of the century: Thoughts and searches.* - Алматы, 2000. Том 2. - 49 с.

12 Постановление Политбюро ЦК КПСС «Об увековечении памяти жертв репрессий периода 30-40-х и начала 50-х годов» от 28 июня 1989 года. Электронный ресурс <https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/67903>. Дата обращения.10.08.2024.

13 Указ Президиума Верховного Совета СССР «О дополнительных мерах по восстановлению справедливости в отношении жертв репрессий, имевших место в период 30-40-х годов и начала 50-х годов». 16 января 1989 г. Электронный ресурс https://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_15404.htm. Дата обращения.10.08.2024.

14 Указ Президента СССР «О восстановлении прав всех жертв политических репрессий 20-50-х годов» № 556 13 августа 1990 г. Электронный ресурс <https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/68188>. Дата обращения.10.08.2024.

15 Закон РК «О защите Государственных секретов» от 19 января 1993 г. Электронный ресурс https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1001661. Дата обращения.10.08.2024.

16 Ельпатыевский А.В. О доступе к документам архивов. Отечественные архивы. -2006 г. №1. – С. 8-11.

17 Козыбаев М., Абылхожин Ж., Алдажуманов К. Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства. - Алма-Ата, 1992. - 35 с.

18 Абылхожин Ж.Б. Нарастание политических репрессий // История Казахстана и Центральной Азии. - Алматы, 2001. - 533 с.

References:

1 Kappeler A. *Russia is a multinational empire. Emergence. History. Decay.* - Moscow, 2000. - 342 s. (In Russian)

2 Tozhanov G. *O Baitursynov and Baitursynovshchina.* - Almaty-Moscow, 1932. - 41 s.

3 «Alash isi» 1920-1930. Documents and materials of artificial investigation conducted by OGPU. - Almaty, 2022. 1 vol. - 730 s.

4 *Political repressions in Kazakhstan in 1937–1938.* - Alma-Ata, 1998. - 6 s.

5 Koemets E. *Machine death: new details* / E. Koemets // *Caravan.* - 2017. - May 26. - No. 19. [in Russian].

6 *Communal state archive of social and political history of Turkestan region, fund 40, list 78, case 59, pp. 5-6.*

7 «Open list» - the most complete database of victims of political repressions in the USSR (1917-1991). *Ehlektronnyi resurs* <https://ru.openlist.wiki/>. Data obrashcheniya 01.08.2024.

8 *Alash movement in Turkestan. A collection of documents and articles.* [Responsible editor: Ph.D., Professor Tursyn Hazretali]. - Almaty, «Arys» publishing house. 2022. - 248 s.

9 J. Orwell. «1984» and essay different years. Moscow, 1989. - 245 s.

10 Samrat J. *Big terror* / Zh. Samrat // «Egemen Kazakhstan» newspaper. - 2017. - October 2.

11 М.К. Козыбаев *Totalitarian socialism: reality and consequences // Kazakhstan at the turn of the century: Thoughts and searches.* - Алматы, 2000. Volume 2. - 49 s.

12 Resolution of the Politburo of the Central Committee of the CPSU «On Perpetuation of the Memory of the Victims of Repression of the 30-40s and Early 50s» dated June 28, 1989. *Ehlektronnyi resurs* <https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/67903>. Data obrashcheniya. 10.08.2024.

13 Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR «On additional measures to restore justice to victims of repressions that took place in the 30-40s and early 50s». January 16, 1989. *Ehlektronnyi resurs* https://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_15404.htm. Data obrashcheniya. 10.08.2024.

14 Decree of the President of the USSR «On the restoration of the rights of all victims of political repressions of the 20-50s» No. 556 of August 13, 1990. *Ehlektronnyi resurs* <https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/68188>. Data obrashcheniya. 10.08.2024.

15 Law of the Republic of Kazakhstan «On the Protection of State Secrets» dated January 19, 1993. *Ehlektronnyi resurs* https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1001661. Data obrashcheniya. 08.10.2024.

16 Elpatievsky A.V. *On access to archive documents. Domestic archives.* 2006. No. 1. pp. 8-11. [in Russian].

17 Козыбаев М., Абылхожин Ж., Алдажуманов К. Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства. - Алма-Ата, 1992. - 35 с.

18 Абылхожин Ж.Б. Increasing political repression // *History of Kazakhstan and Central Asia.* - Almaty, 2001. - 533 s.

Б.Ш. Шуришитбай*¹, Р.С. Чекетаева², М.Ш. Тарлаубай³

¹С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің қауымдастырылған профессоры,
тарих ғылымдарының кандидаты, Қазақстан, Өскемен қаласы

E-mail: ms.beybitgul@mail.ru

²С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің сениор-лекторы,
тарих ғылымдарының кандидаты, Қазақстан, Өскемен қаласы

E-mail: roza.cheketaeva@mail.ru

³С.Аманжолов атындағы ШҚУ-нің «Алтайтану» ғылыми зерттеу орталығының директоры,
PhD, Қазақстан, Өскемен қаласы

E-mail: shurshitbai_maira@mail.ru

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ПАТРИОТИЗМНІҢ БИІК ҮЛГІСІ САНАЛАТЫН ҚОЖАН БАТЫР

Аңдатпа

Бұл мақалада қазақ-жоңғар соғысы кезеңіндегі Қожан батырдың ерлігі мен патриотизмін зерттей отырып, оның тарихи тұлғасын тереңінен ашу мақсат етілген. Қожан батырдың қазақ халқының тәуелсіздігі мен бостандығын қорғаудағы үлесі, сондай-ақ оның әскери тактикасы мен батырлар институтының қоғамдағы рөлі ерекше талқыланады. Батырдың тарихтағы орны мен қазақ патриотизмінің қалыптасуына қосқан үлесі қарастырылады.

Қожан батырдың тікелей ерлігімен қатар, оның отбасылық тарихы мен ата-бабаларының жауынгерлік дәстүрлері де маңызды орын алады. Мақалада Қожан батырдың әкесі Жұмық, атасы Байжігіт, сондай-ақ ұлдары Тілеумет, Қабаш, Есенқұл жайлы да мәліметтер келтіріледі. Бұл деректер батырлардың ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан жауынгерлік және патриоттық рухын көрсетеді. Жауынгерлік ерліктері бүгінгі ұрпаққа патриотизмнің асқақ үлгісін ұсынады, ал олардың жауынгерлік құндылықтары қазақ қоғамындағы ерліктің, елдіктің және бірліктің негізі болып табылады.

Бұл зерттеу Қожан батырдың жеке тұлғасын ғана емес, қазақ қоғамының тарихи жауынгерлік дәстүрлерін, әскери ерлік пен ұлттық сананың қалыптасуын да назарға алады. Әсіресе, қазақ-жоңғар соғысы кезіндегі батырлардың рөлі мен елдің тәуелсіздігін қорғаудағы қажырлы күресі қазіргі ұрпақ үшін маңызды тарихи сабақ болып табылады.

Кілт сөздер: тұлғатану, шежіре, патриотизм, батыр, тәрбие, қазақ-жоңғар соғысы.

Шуришитбай Б.Ш.*¹, Чекетаева Р.С.², Тарлаубай М.Ш.³

¹Ассоциированный профессор Восточно-Казахстанского университета имени С.Аманжолова, кандидат исторических наук, Казахстан, г. Усть-Каменогорск.

E-mail: ms.beybitgul@mail.ru

²Сениор-лектор Восточно-Казахстанского университета имени С. Аманжолова, кандидат исторических наук, Казахстан, г. Усть-Каменогорск.

E-mail: roza.cheketaeva@mail.ru

³Директор научно-исследовательского центра «Алтайтану» ВКУ имени С. Аманжолова, PhD
Казахстан, Усть-Каменогорск.

E-mail: shurshitbai_maira@mail.ru

КОЖАН БАТЫР-ВЫСОКИЙ ОБРАЗЕЦ КАЗАХСТАНСКОГО ПАТРИОТИЗМА

Аннотация

В статье исследуется героизм и патриотизм Кожан батыра в период казахско-жонгарской войны, с целью глубже раскрыть его историческую личность. Особое внимание уделяется его вкладу в защиту независимости и свободы казахского народа, а также его военной тактике и роли института батыров в обществе. Рассматривается место батыра в истории и его вклад в формирование казахского патриотизма.

Помимо непосредственного героизма Кожан батыра, важное место занимает история его семьи и боевые традиции его предков. В статье также приводятся сведения о его отце Жумыке, деде Байжигите, а

также сыновьях Тилеумете, Кабаше и Есенкуле. Эти данные показывают преемственность воинского и патриотического духа через поколения. Воинские подвиги этих батыров являются высокими примерами патриотизма для нынешнего поколения, а их военные ценности являются основой для героизма, народности и единства казахского общества.

Это исследование не только касается личной личности Кожан батыра, но и исторических воинских традиций казахского общества, военного героизма и формирования национального сознания. Особенно важным является вклад батыров во время казахско-жонгарской войны в защиту независимости страны, их стойкая борьба, которая сегодня служит важным историческим уроком для нынешнего поколения.

Ключевые слова: персонификация, летопись, патриотизм, воин, воспитание, казахско-джунгарская война.

B.Sh.Shurshitbay*¹ R.S. Cheketaeva², M.Sh.Tarlaubay³.

*¹Associate professor of Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University, Candidate of Historical Sciences
Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan. E-mail: ms.beybitgul@mail.ru*

*²Senior lekturer of Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University, Candidate of Historical Sciences
Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan. E-mail: roza.cheketaeva@mail.ru*

*³Director of the research center
“Altaitanu” Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University, PhD
Kazakhstan, Ust-Kamenogorsk. E-mail: shurshitbai_maira@mail.ru*

KOZHAN BATYR IS A HIGH EXAMPLE OF KAZAKHSTANI PATRIOTISM

Abstract

This article explores the heroism and patriotism of Koghan Batyr during the Kazakh-Jongar war, aiming to deeply uncover his historical persona. The article discusses his contribution to the defense of the independence and freedom of the Kazakh people, as well as his military tactics and the role of the institution of batyrs in society. It also examines his place in history and his contribution to the formation of Kazakh patriotism.

In addition to Koghan Batyr's direct heroism, the article highlights the history of his family and the martial traditions of his ancestors. It provides information about his father Zhumyk, grandfather Bayzhigit, and his sons Tileumet, Kabash, and Esenkul. These details demonstrate the continuity of the warrior and patriotic spirit across generations. The military feats of these batyrs serve as an exalted example of patriotism for the current generation, and their martial values are the foundation of heroism, nationhood, and unity in Kazakh society.

This study not only focuses on Koghan Batyr's individual personality, but also on the historical warrior traditions of Kazakh society, military heroism, and the formation of national consciousness. Of particular importance is the role of batyrs during the Kazakh-Jongar war in defending the country's independence, and their steadfast struggle, which serves as an important historical lesson for today's generation.

Keywords: personality, chronicle, patriotism, warrior, upbringing, kazakh-dzungarian war.

Кіріспе.

Қазақстан тәуелсіздік ала сала бұрын айтуға, жазуға тыйым салынып келген көптеген тарихи-мәдени, әлеуметтік-саяси оқиғаларды қайта зерттеуге, ақ пен қарасын ашуға мүмкіндік алды. Халықаралық, мемлекеттік, өңірлік деңгейде өз тарихын, мәдениетін, ділін, дінін қайта жаңғырту мүмкіндігі туды. Бұрын көп уақыт айтылмай келген оқиғалар жөнінде зерттеуге, жазуға мүмкіндік туды.

Қазақстан тарихында батырлар мен тарихи тұлғалар халықтың өз елін, жерін қорғаудағы ұлы ерліктері мен қазыналы мұралары арқылы ерекше орын алады. Олардың жауынгерлік ерліктері, патриоттық рухы, ұлттық құндылықтарды сақтау жолындағы күрестері бүгінде қазақ халқына рухани азық беріп отыр. Осы батырлар қатарында Қожан батырдың есімі ерекше аталады. Қожан батыр — Қазақстан тарихындағы маңызды тұлға болып, өзінің ерлігімен, азаматтық ұстанымымен қазақ халқының патриотизмі мен ұлттық сана-сезімін нығайтуға зор үлес қосқан. Бұл мақалада Қожан батырдың өмірі, ерлік жолы және оның Қазақстандық патриотизмнің үлгісі ретінде тарихтағы орны қарастырылады.

Өзектілігі.

Отан тарихының тұлғатану бағыты өзекті тақырыптың бірі болып табылатыны сөзсіз. Осыған байланысты, жеке тұлғаны жан-жақты зерттеу маңыздылығы бұрынғыдан арта түсті. Соңғы уақытта, «тарихи ғұмырнама», «тарихи тұлғатану», «биотарихнамалық жанр», «персоналды тарих» сияқты

терминдер ғылымтануда жиі қолданыла бастады. Аталған терминдер тарихнамадағы осыған дейін қалыптасқан салаларымен бірге, тұлғатану саласын жаңа көзқараспен қарастыруға мүмкіндік береді, сондықтан Қожан Жұмықұлының халқы үшін сіңірген еңбегі, батырлығы тақырыбы өзекті. «Қазақ патриотизмінің биік үлгісі саналатын Қожан батыр» тақырыбының өзектілігі жан-жақты айқындалады. Қожан батыр – қазақ халқының тарихында терең із қалдырған тұлға. Оның ержүректігі, күрескерлігі, ұлтжандылығы, еліне деген адалдығы бүгінгі ұрпаққа үлгі болары сөзсіз.

1. Ұлттық тарихтың ұмытылмас беттерін жаңғырту

Батыр Қожан – қазақ жерін қорғап, сыртқы жауға қарсы күресіп, ұлт тәуелсіздігі үшін жанын пидаткен батырлардың бірі. Оның есімі ұлт тарихының бір бөлігі ретінде ұмытылмай, кейінгі ұрпаққа тарихи тағылым болып қалуы керек. Бұл тақырып қазақ халқының тарихи жадын жаңғыртып, ата-баба ерлігін дәріптеуді көздейді.

2. Патриотизмнің тарихи және қазіргі маңыздылығы

Қожан батырдың ұлтжандылық, елге деген сүйіспеншілік, ұлттық құндылықтарды сақтау және қорғау – жас ұрпаққа үлгі боларлық ерекше қасиеттер. Бүгінгі таңда Қазақстанда ұлттық патриотизмді қалыптастыру және нығайту маңызды мәселе болып табылады. Қожан батырдың қайсарлығы отансүйгіштіктің қандай да бір сыртқы факторлар мен қиыншылықтарға қарсы тұрып, ұлттық бірлікті сақтаудың берік идеясы екенін көрсетеді.

3. Қазіргі әлеуметтік-мәдени жағдайлардың маңызы

Қожан батырдың ерлігі мен ұлтжандылығы қазіргі қазақ қоғамына өзекті. Бұл күндері ұлттық бірлікті, тәуелсіздікті, ұлттық бірегейлікті қастерлеу ерекше маңызға ие болуда. Көпэтносты Қазақстан қоғамында ұлттық патриотизмді тәрбиелеу, ұлттық бірлікті нығайту үшін Қожан батыр сынды тарихи тұлғалардың адамгершілігін ұлықтау қажет.

4. Ұлттық құндылықтарды сақтау

Қожан батырдың тарихтағы орны мен ерлігі ұлттық құндылықтарды сақтап, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуге зор ықпал етті. Тақырыптың маңыздылығы қоғамда ұлттық мәдениет пен салт-дәстүрді нығайтуға, Отанға деген сүйіспеншілікті тәрбиелеуге бағытталған.

Сонымен қатар мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев «Біз үшін тәуелсіздік - ең қымбат құндылық. Батыр бабаларымыз сын сағатта әрдайым бір тудың астында жиналған» [1] екеніне тоқталды. Бұл тақырыпты жан-жақты және терең зерттеу ең алдымен тұлға өмірінің, Қожан Жұмықұлының батырлығының ашылмаған қырларын тану өткен тарихтан қорытынды жасап, бүгінгі өмірде ұтымды пайдалану ғана емес, ертеңгі ұрпаққа дұрыс жол сілтеу үшін қажет.

Материалдар және методология.

Материалдар. Ғылыми мақаланы жазуда ҚР Президенті Қ-Ж.Тоқаевтың халыққа жолдаулары, зерттеу тақырыбына қатысты отандық ғылыми зерттеу еңбектер мен мақалаларға талдау жасау жасалып, сілтемелер берілді. К.Мамыровтың «Қазақ халқының жоңғар басқыншыларына қарсы күресі», «Қожан елінің тарихы мен шежіресі» жинағы пайдаланды.

Методология.

Зерттеу жұмысы көпжақтылы және кешенді әдістерді қолдануды талап етеді. Атап айтқанда: *Тарихи-аналитикалық әдіс:* Қожан батырдың өмірі мен ерлігін тарихи деректер мен құжаттар негізінде талдау. Бұл әдіс арқылы батырдың тарихи кезеңдегі орны мен әлеуметтік рөлін анықтауға болады. *Текстологиялық әдіс:* Қожан батыр туралы жазба деректерді (қазақ ауыз әдебиеті, тарихи жазбалар) талдау, мәтіндердегі патриоттық идеяларды анықтау. *Салыстырмалы әдіс:* Қожан батырдың бейнесін басқа батырлар мен тарихи тұлғалармен салыстыра отырып зерттеу. Бұл әдіс арқылы Қожан батырдың патриотизм үлгісін кеңірек түсінуге мүмкіндік береді. *Мифо-этнографиялық әдіс:* Қожан батырдың бейнесін қазақ халқының мифологиясы мен этнографиясы тұрғысынан қарастыру. Батыр туралы халық аузынан тараған аңыздар мен жырларды зерттеу. *Әлеуметтік-мәдени талдау:* Қожан батырдың қазақ қоғамында қалыптасқан қоғамдық санадағы орны мен оның ұлттық бірлік, тәуелсіздік идеяларына қосқан үлесін зерттеу. Сонымен қатар қазақ еліне танымал ғалым Сейдімбеков Ақселеу «Халықтың рухани әлеміне ден қойғанда, өткенін, бүгінін және болашағын біртұтас тарихи-мәдени процесс ретінде қарағанда ғана ғылыми шындықтың шоқтығына қол тигізуге болады» [2, 22 б] - деп, ескі әдістемемен жүру арқылы тарихи ақиқатты ашуға болмайтының ашып жазды. Мақалада қаралған мәселелерді ғылыми тұрғыдан бағалау үшін тарихи зерттеудің объективтілік, тарихилық, хронологиялық, аналитикалық талдау әдістемесі қолданылды. Сонымен қатар зерттеу барысында Отан тарихында жаңаша, тың көзқарастармен таңылған М.Қозыбаев, М.Қойгелдиев, Х.Әбжанов, З.Дүкенбаева, Б.Аяған т.б. ғалымдардың тұжырымдары басшылыққа алынды.

Бақылау және талқылау.

Ең алдымен, тұлғалық ұғымы тарихи өлшем болып табылады. Яғни, тарихи тұрғыдан алғанда, елі мен халқы үшін үлкен тарихи мәні бар немесе аса маңызды тарихи оқиғаларда халық тағдырында ерекше орын алған тұлғаға халықтың өзі осындай баға берген. Қазақ тарихында, тарихи оқиғаларында ұлттық деңгейдегі ірі тарихи оқиғаларға қатысқан немесе осы тарихи оқиғалардың ұйымдастырушысы болған немесе ерлік көрсеткен азаматтар халықтың басты тұлғасына айналды. Қазақ елінің тағдыры мен тарихында, әр ғасырда қайсар да, қаһарман тарихи тұлғалардың талай ұл-қыздары дүниеге келген. Солардың арқасында қазақ жерінің бір бөлігі жау қолына өтпей, асыл тарихымыз бен намысымызды қолдан бермедік. Қазақ тарихында мәңгілік қалатын тұлғалар бар. Отандық тарихтағы бірегей тарихшы М.Қозыбаев былай дейді: «Тұлға – ол қандай қасиеттерімен елден ерек, жұрттан бөлек болуы керек? Тұлға – интеллект, ақыл, парасат иесі. Ол өткірлігімен, тапқырлығымен, көрегендігімен, қажымас күш-қуатымен, ақыл-парасатымен, басқаша айтқанда көсемдігімен, шешендігімен, әділдігімен, өз мүддесін ұлт мүддесімен ұштастырумен, ұлтжандылығымен ерекшеленген жан» [3].

Хангелді Әбжанов пен Гульмира Назарбаеваның бірлескен «Қазақстан: тарих тұлға теория» ғылыми зерттеулерінің ішінде көтерілген өзекті мәселелердің бірі тарихи тұлғалардың қалыптасуы үрдісі. Олардың теориялық пайымдауларында «Көзінің тірісінде аты аңызға айналған тұлғалар тарихта өте көп кездесе бермейді» деген ғылыми ойларын алға тартады [4]. Еліміздің тарихында әр кезеңде елі үшін ерлік жасаған батыр тұлғалар бар.

Қазақтардың елдігін қорғаған батырлар осы қоғамдық жіктің өкілдері өмір бойы әскери кәсіппен айналысқан адамдар болды [5, 12 б.]. Алаш жұрты небір қиын қыстау замандарды бастан кешіріп, талай жаугершілік кезеңде аттың жалы, түйенің қомында жүріп, ақ найзаның ұшымен, ақ білектің күшімен Ертіс пен Еділ, Жайыққа дейінгі, Алтайдан бастап ұлан байтақ жерді қорғап, келер ұрпаққа аманат етті. Жері үшін атқа қонып, қолына қару ұстаған ата-бабаларымыздан мұраға қалған асқақтаған таулар, өзен-көлдер, сары дала, ормандар, айта берсе теңеуі жетпес ұлы даланың киелі мекені бізге аманат. Тарихтың тұңғығына енген, қойнауы тарихқа тұнып тұрған Шығыс Қазақстандағы Тарбағатай жері. Шетсіз де шексіз созылған қазақтың кең даласында Тарбағатай мен Зайсан аралығында жатқан сақтардан бері атамекен болып келе жатқан Шілікті жазығы. Осы жерді Байжігіттің Жұмығынан тарған Қожан ұрпақтары мекен етті. Қазіргі уақытта сол найманнан тарайтын Қожан ұрпақтарын қожалармен шатастырушылар саны артып келеді. Әсіресе шежіреден немесе тарихтан хабары жоқ азаматтардың ішінде өздерің сол Мұхаммед пайғамбар ұрпақтарының генеологиясына жататын қожаларға жатқызушылар бар. Шежірені басқаларға жеткізу, насихаттау жікшілдік пен рушылдықтың белгісі емес. Қазақ халқы «Жеті атасын білген ұл - жеті жұрттың қамын жер» дейді. Балаға жеті атасын үйрету – атадан балаға жалғасып келе жатқан қазақтың тәрбиелік дәстүрі. Баланы жастайынан әкесінің аға-інілерімен, құдаларымен, туған-туыстарымен, ата-бабаларымен, руларымен, ауылдастарымен таныстыруға ерекше мән беріледі. «Жеті атасын білмесең, сағыныш болар» дегендей, әрбір азамат жеті атасын білуі керек. Сонымен қоса «Жеті атасын білген – жеті жұрттың қамын ойлаған» - деген мәтел бар. Яғни мақалдың мағынасы: Бұл мақал қазақ халқында өте терең мәнге ие болған ұғым – жеті атаны білудің маңыздылығын білдіреді. Жеті атаға дейінгі туыстарын білудің өзегі қазақтың дәстүрлі мәдениетінде үлкен рөл атқарады. Әсіресе, бұл мақал адамның шығу тегін білу, туысқандарымен байланысын сақтау, және ата-бабасының мұрасын құрметтеу туралы айтады. Жеті ата қазақтың қоғамдық құрылымында және отбасы қатынастарында маңызды рөл атқарған. Қазақтар үшін әрбір адамның жеті атаға дейінгі туыстарын білуі – оның қоғамдағы орны мен жауапкершілігін түсінуіне көмектеседі. Бұл түсінік тек қана отбасы мүшелерінің арасындағы қатынасты білдірмей, жалпы қоғамдағы адамгершілік пен тәртіптің сақталуына да әсер етеді.

Жеті атаға дейінгі туыстарын білудің бір маңызды аспектісі – ар-намыс пен абыройды сақтау. Бұл тұрғыда, әрбір адам өзінің тегін білу арқылы өзіне қатысты моральдық және этикалық жауапкершілікті сезінеді. Жеті атадан арыға кету – туысқандық қатынастарды дұрыс басқару мен өзара сыйластықты қалыптастыруға негіз болады.

Қазақ халқында туысқандық байланыстар өте кең әрі нығайтылған. Біреудің жеті атаға дейінгі туыстарын білмеуі – қоғам ішінде оның тәртібі мен моральдық деңгейін сұраққа алуға әкелуі мүмкін. Осылайша, жеті ата туралы мақал қоғамның тұрақтылығы мен тәртібін сақтау үшін маңызды әрі өзекті екендігін көрсетеді.

Бұл мақал қазақ қоғамының тарихы мен мәдениетінде үлкен орын алады, өйткені ол тек адамға өз тегін білу ғана емес, сонымен қатар қоғам мен отбасы алдындағы жауапкершілікті сезінуге шақырады.

Жеті атаға құрмет көрсету – қазақ халқының ұлттық болмысын сақтау, әрі рухани құндылықтарды ұрпақтан ұрпаққа жеткізу үшін аса маңызды нәрсе.

«Жеті атасын білген ұл, жеті жұртқа жақсы әңгімелер» дегенді негізге алып, баласына жастайынан ата тарихын үйретіп, елінің тарихын білу дамиды деген сенім болған. Батылдық пен білім беру. ер-азаматтық патриотизм. Әкесі мен атасы балаға жеті атасының атын жатқа айтып, олардың ел үшін жасаған ерлігі мен адамгершілігі туралы әңгімелер айтты. Шежіре арқылы тарихи тұлғалар, олардың өмірі кейінгі ұрпаққа өнеге болатындығы барлығымызға хақ. Қожан Жұмықұлы найман тайпасынан. Қазақ халқының шежіре деректері бойынша наймандар орта жүзге кіреді. Қазақ халқының құрамындағы наймандардан терістаңбалы (кейде елата), сүгірші, төлегетай деген рулар бірлестіктері тарайды. Терістаңбалыдан – мәмбет, рысқұл тараса, сүгіршіден – балталы, бағаналы, ергенекті тарайды. Ал, төлегетайдан – қаракерей, мұрын, төртуыл, матай, аталық, садыр. Басқа деректерде наймандардан тоқпан, елата, өкіреш таратылады. Елатадан - келбұға мен кетбұға, өкірештен – төлегетай және сүгірші. Сүгіршіден – ергенекті, бағаналы, балталы, ергенектен - көкжарлы, сарыжомарт, бура рулары тарайды [6]. Бұл ежелгі тайпаның ұрпақтары Қазақстан тарихында, сондай-ақ оның этногенетикалық процестерінде үлкен рөл атқарды.

Қазақ халқын құраған тайпалардың ішінде ежелгі ірі түркі тайпаларының бірегейі наймандар жайлы кім қалам тартпады? Наймандардың тарихы, шежіресі, этимологиясы, батырлары т.б тақырыптар бүгінде өзінің өзектілігін жоймаған, кімді болмасын елең еткізеді. Жоңғарға қарсы күрескен батыр Қожан Жұмықұлынан тараған ұрпақтарды қожандар дейді. Найман тайпасынан Төлегетай-Қаракерей-Байторы-Мейрам-Байыс-Байжігіт-Жұмық-Қожан тарайды [7].

Бұл өмірде жарты әлемді уысына ұстаған небір хандар мен әмірлер, кара қылды қақ жарған шешен билер, көзсіз ерлікке барған ержүрек батырлар өтті. Қазақ қазақ болғалы сонау ерте заманнан бергі әлемде береке бірлігі жарасып, айрандай ұйыған небір бейбіт күндер мен соғыс өрті лаулап, жалыны шартарапты шарпыған сұрапыл - зұлмат жылдар да өткені белгілі. Бұндай күйді Қаракерей ішіндегі «Ұлыс бии» атанған Байжігіттің ұрпақтары да басынан өткерді. Қазақ тарихында бірнеше Байжігіт болған. Оның бірі Сіргелі тайпасынан шығады, екіншісі найман тайпасына жатады. Байыс атасынан ерте жасынан шешендік өнерден тәрбие алған Байжігіт 14 жасында би атанған. Ол Төртуыл руын билеп, ел арасында әділеттілігі мен парасаттылығы арқылы таңылып ұлыс бии деп атанған екен.

Байжігіт Сары үйсіннің қызына үйленіп, одан Жұмық, Мәмбет, Тоғас үш ұл тарап, үлкені Жұмық жаугершілік замандағы батырлық ерлігі бүгінгі күні талай тарихи романдарға арқау болған айтулы батырлардың бірі. Ал Жұмықтаң «Алты Жұмық» атанған ұлдары жеке жеке тарих беттерінде өшпестей із қалдырған тарихи тұлғалар. Қожан батырдың әкесі Жұмық батыр болса XVII-XIX ғасырларда өмір сүріп Жоңғар шапқыншылығы кезінде ерлік көрсетті. Қазақтар мен жоңғарлардың соғысы екі жүз жылдан астам уақытқа созылды, қантөгіске ұласқан аяусыз қақтығыстар екі жаққа да есепсіз қасірет әкелді. XVII-XVIII ғасырлардағы қалмақтармен соғыс қазақтар үшін жоңғар басқыншыларына қарсы – Отан соғысы еді.

Қабанбай батырдың өзі Жұмық батырдың немерелес інісі болған. Жұмық батыр әкесінен ерте айырылған Қабанбай батырды соғыс тәсілдеріне үйретуші, ақылшысы болған.

Ат үстінде найзаласудың қас шебері, әскери тәрбиеші сол әулеттің ішкі шаруашылығы мен сыртқы дипломатиялық жұмыстарын басқарған даңқты қолбасшы Қабанбайдың әкесі Қожағұлмен немерелес Жұмық батырдың төртінші ұлы Қожан бабамыз 1670 жылдары шамасында Маңырақ қойнауында дүниеге келеді [7, 60 б]. Оның балалық шағы еркелеп өсетін бейбіт заман емес, жоңғар деген жаумен соғысқан уақытқа тұспа-тұс келді. Бала кезінен аңшылыққа қызығушылық танытқан жас батырдың бұл дағдысының өзі әскери ұрыс-шайқастарға дайындық іспеттес еді. Өйткені аңшылыққа әкесі оны аңның азық пен терісі үшін емес, із кесу, барлау, қаумалауға үйрету мақсатында шығарды. Сұрапыл соғыс кезінде туған ұландардың өмірінде аң аулау әскери жаттығуға баулу болды. Сонымен бірге жастайынан батылдық әділігімен, шешендік іскерлігімен ел көзіне түсіп, әкесі одан көп үміт күтіп жан жақты баули бастайды. Қожан батырдың туып өскен мекені қойнауы Сауыр-Тарбағатай мен Маңырақ таулары, шығыстың алтын қақпасы киелі Шілікті өңірі еді. Алайда осы өңірді мекендеген Қожанның өмірі арпалыс кезең, жаугершілік заманға тура келді. Тарихта қазақ-жоңғар соғыстары немесе азаттық үшін жоңғар басқыншыларына қарсы күрес жылдары ойраттар қазақтарға тыныштық бермеді.

Ата бабадан мирас болып қалған киелі жерді анталаған Жоңғар шапқыншылығынан қорғау үшін тарихта белгілі жорықтар басталғанда әкесі Жұмық басшылығындағы Байжігіт қосынының құрамындағы ағаларымен бірге Қожан да бірнеше шайқастарға қатысып, ерлік көрсетіп көзге түсіп үлгерді [7, 61 б.]. Әкесі ұлының елден ерек іскерлігі мен батылдығына тәнті болып, ішкі шаруашылықты басқару мен

сыртқы дипломатиялық жұмыстарды ретке келтіруге жастайынан араластыра бастайды. 1715 жылы Тәуке хан қайтыс болып, әкесі Жұмық хан ордасына кеткен кезде, қырықтың қырқасына шыққан Қожанды қалдырады. Сауыр тауындағы Төржайлауда, Манжұр, Жоңғардың жергілікті билеушілерімен шекара мәселесі жөніндегі маңызды келісімді өткізуді сеніп тапсырады. Батыл да ақылды жауынгер Қожан есімі осыдан былай халық арасында кең тарады. Көп ұзамай оны билер мен батырлар да мойындап, сол жылғы келісім қазақ пайдасына шешіліп, іскерлігі арқылы көзге түскен ол Тәуке хан ордасының Шығыс бөлігіне хан кеңесшісі және Байжігіт қосынының бас тәрбиешісі болып бекітіледі [8].

Көшпенділерде отырықшы тұрмыс салты қалыптаспағандықтан, оларда қару-жарақ, сауыт-сайман жасайтын тұрақты шеберхана болмайды. Байжігіт жасақтарын жабдықтау үшін Қожан батыр аталас рулардағы ел ағаларымен кеңесіп, алыс жақыннан ұсталар алдырып, қарапайым қару-жарақ жасатса, сауыт-саймандарды үлкен қалалардан алдырады. Ауылдағы қолөнер шеберлерін ұйымдастырып, жасақтың киім-кешек жағын қамтамасыз етіп, ат – тұрмандарын дайындатады. К.Мамырұлының келтірген деректерінде Қожан батыр әр жолғы жорықтарда ақбоз атқа мініп, тоқал найзаны қолына алып, қосынның ең алдында жүріп, жекпе-жекке сұранып, жоңғар нояндарын бірінің артынан бірін, жер жастандырғаны туралы жазылады [9]. Күш қайратының мығымдығы мен тақымының мықтылығынан қарсыласын найзаға түйреп, атымен қоса омақастыра береді екен. Содан болар, ел аузында «Қожан болсаң - тақымың мықты» деген тәмсіл сөз қалған. Қазақ батырларының соғыста шайқасу тәсілдері айрықша болған, әр-түрлі соғыс тактикасын пайдаланған. «Үш тоғыс соғысы», «Қаша ұрыс салу», «Екі аша соғысы», «Жүре соғыс», «Жекпе-жек соғыс», «Үлкәр жәрік соғысы», «Ошақ соғысы», «Қоян-қолтық соғыс», «Ай қораланды соғыс», «Қоян қашты жасау», Шұбыртпалы соғыс», «Аламан соғыс», «Хилар соғысы», «Дода соғыс», «Күйрық жеу соғысы», «Ұры соғыс» тәсілдерін қолданған [10]. Батыр ұлдары мен бауырларына әр соғыстың тәсілін, үйретіп отырған жеңіске жету мен соғыс тактикасын басты әдісі ретінде тұтқиылдан шабуылға шығуға баса көңіл бөлінді. Жекелеген жүздіктер мен мыңдық жасақтардың қимылдары бір мақсатқа бағытталды.

Қазақ халқының ерлігіне сын болған қазақ-жоңғар соғыстарының ішіндегі атақты шайқастардың бірі, ең ірісі 1717/1718 жылы көктемде Аякөзде өтті. Қожан батыр 1718 жылы Аякөздегі шайқаста қоршауда қалып, асқан ерлік көрсетіп, ауыр жараланады. Алдыңғы шепте шайқасып атпен шауып келе жатқан Қожан батырдың сауытының оймақтай көзінен жоңғар садағының оғы дәл тиеді. Атынан ауып бара жатқан оны Саян батыр бауырымен бірге жоңғарлармен қылыштасып, қорғайды [8, 14 б.]. Қоршаудан алып шыққан соң Қабанбай батырдың қолында Қожан батыр соңғы демін үзген. Шайқасқа бірге қатысқан ағалары Сайболат пен Қараша туған жеріне әкеліп жерлейді.

Ұлы тұлғалардың өмірі мен өлімі жөнінде қашанда аңыз еріп жүрері белгілі. Екінші бір деректерде әкесі қарт Жұмық батыр және ағалары бастап қайыра соғыс салып, жау қоршауындағы қаңсырап жатқан Қожанды қоршауды бұзып алып шығады [5, 66 б.]. Көп өтпей ауыр жарақатынан Қожан батыр қайтыс болып, өз өсиеті бойынша бірнеше жүз шақырымдағы Маңырақ тауының терсікей бөктеріндегі «Қарақойындағы» ата қонысы, яғни өз қыстауына жерленеді.

Шығыстағы тағы да бір сұрапыл шайқасқа жиналып жатқан жас батыр Қаракерей Қабанбай басқа жақын туыстарымен келіп, қарт батыр Жұмыққа көңіл айтып құран бағыштап қайтады. Қожан Жұмықұлы тірісінде қазақтың шығыс қақпасын жар құлағы жастыққа тимей қорғаған тарихи тұлға. Қожан баба есімі ұрпақ санасында асқан ерлігі, сұңғыла көрегенділігімен сақталынып қалды.

Қожан Жұмықұлының Тілеумет, Қабаш, Есенқұл атты ұлдарының үшеуі де ел қамын жеген, өз өмірлерінен халықтың мүддесін жоғары қойған абзал батырлар болды. Олардан тараған ұл-қызда ата жолын жалғастырып, еліне қорған болған батырлар еді. Қазіргі айтып, жазып жүрген Қазақстандық патриотизмнің биік үлгісін солардан көруге болады.

Тілеумет Қожанұлы XVII ғасырдың соңында дүниеге келген. Оның жастық жағы Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұламаға кезінде өтті. Шайқастардың бірінде жоңғардың Дойырқара Қандыжапты деген батырымен жекпе-жекке шығып, олар бір-бірін ала алмағанда Абылай сұлтан «Ей Бөрі батыр, атаң Жұмық, ақылың жуық, алыстырмай қалмақты алып жық», – деп айғай салады. Осы шайқастан соң күрескенде жауырыны жер иіскемеген балуан, қайсар батырды халық «Бөрі батыр» атаған [11].

Қабаш Қожанұлы Абылай ханның бас сарбаздарының бірі болған. Әкесі Қожан батыр ерлікпен қаза тапқаннан кейін жас батыр атасы Жұмық пен Қабанбай батырдан тәлім-тәрбие алып, қайың сауған кезінде талай қан майданға қатысты. Сонымен қатар Түркістанды азат етуге, кейін Бұхар мен Хиуа, Қытаймен болған шайқастарға қатысты. Бала кезден шешендігі бар Қабаш батырды Қабанбай қалмақтан елшілер келген кезде сөз қағыстырып, келіссөздер жүргізуге қатыстырып отырған.

Қожанның кенже ұлы Есенқұл батыр — қазақ халқының тарихында есімі өшпес орын алатын ұлы тұлға. Ол тек әскери қолбасшы ғана емес, сонымен қатар жоңғар тілін меңгерген аудармашы және дипломат ретінде де кеңінен танымал болды. Есенқұл батырдың бойындағы дара қасиеттері мен ерліктері оны өз заманындағы көрнекті тұлға етті. Ол Ташкентте діни білім алып, оқып, кейінгі өмірінде алған білімін елінің игілігіне жаратты.

Есенқұл батыр қазақ-жоңғар шайқастарына белсене қатысып, елін қорғаудағы қажырлы қызметі үшін қазақ жұртының қадірлі батырына айналды. Оның ең үлкен ерліктерінің бірі — Шорға шайқасындағы айрықша батырлығы. ШҚО Тарбағатай жерінде өткен 80 күндік осы шайқас тарихи маңыздылығымен дараланады. Есенқұл батырдың жау қолына ойсырата соққы беруі, оның жауынгерлік шеберлігі мен әскери тактикасын дәл көрсетті.

Есенқұл батыр Түркістан мен Сыр бойын жоңғарлардан тазарту үшін атасы Жұмықпен бірге қол бастап, сансыз шайқастарда ерлік көрсетті. Ең үлкен жеңістерінің бірі — жоңғар батыры Сүбешті жеңіп, үш жүзге танымал болған сәті еді. Оның бұл жеңісі қазақ халқына үлкен рухани күш беріп, халықтың батырлық рухын көтерді.

Тәуелсіздік кезеңінде қазақ халқының тарихында өзіндік із қалдырған тарихи тұлғалардың еңбегі қайта бағаланып, олардың есімі ұрпаққа насихатталып жатыр. Ұлттың мүддесі мен тарихи шындық тұрғысынан қарағанда, Есенқұл батыр мен оның жолын қуған басқа да тарихи тұлғалардың ерліктері әрдайым есте сақталуы тиіс. Тарихтың ақтаңдақ беттері ашылып, қазақ елінің өткенін құрметтеу, сол өткеннен тағылым алу — бүгінгі ұрпақтың міндеті. Есенқұл батырдың ерлігі мен қайсарлығы еліміздің тәуелсіздік жолындағы күресінің бір бөлшегі ретінде бағалануы керек.

Осыған орай, бүгінде еліміздің тарихында өзіндік терең із қалдырған тарихи тұлғаларға ұлттық мүдде тұрғысынан лайықты баға беру жолында көптеген ғылыми-зерттеу жұмыстары жүргізіліп, тарихымыздың ақтаңдақ беттері ашыла түсуде. Өйткені, тарихи тұлғаларға ұлттық көзқарас ұстану жас ұрпақтың бойында отаншылдық сезімді қалыптастыратыны белгілі. Сондықтанда ұрпақтары Қожан батырдың 350 жылдығын атап өтуге «Тұрақты кеңес», «Редакциялық алқа» құрылып, «Қожан - 350» игі шарасын атқаруға жүйелі жоспармен жұмыс жасап, нәтижесінде «Қожан елінің тарихы мен шежіресі» атты кітапты жазылып шықты [5, 7 б.]. Оны жазуда Шіліктіде өмір сүрген Қоңыр қажы еңбегінің маңызы зор болды. Қоңыр қажы 1908 жылы Меккеге барған, 1905 жылы Қазақстанның шежіре жазу қоғамына мүше болған. Қуғын-сүргін басталған кезде Қытайға өтіп кеткен. Оның еңбегі Жұмық руының шежіресі, соның ішінде Қожан руының шежіресін қағазға түсірген. Шежіре – өлкетану, елтану мектебі болып табылады. Жекелеген азаматтар шежіре жазу ата текті тарату деп қана түсінеді [13]. Ғылыми шежіре мазмұны ол тек ата-тегімізді таратумен ғана шектелмесе керек. Елінің тағдырын өзінің жеке басының мұратынан биік қойған, халқының тұтастығын, жерінің бүтіндігін ойлаған, салт дәстүрінің сақталуын мақсат еткен батырларымыз, ақын-жырауларымыз, ел ағалары мен көсемдеріміз, елдің сөзін сөйлеген билеріміз, шешендеріміз және тағы басқа ірі тұлғалардың тарихта алар орны ерекше, олардың ұрпақ үшін жасаған әрбір игі істері айтқан әрбір ұлағатты сөздері, өнегелі өмірлері осылардың барлығы аталған шежіре жинаққа толық кірді.

Қожан батырдың басты ерекшелігі — оның тек қана жауынгерлік шеберлігі емес, сондай-ақ халықтың бірлігі мен ұлтжандылықты сақтаудағы ықпалы. Ол өз кезіндегі саяси, әлеуметтік жағдайларды ескере отырып, қазақтың дәстүрлі әдет-ғұрыптары мен ұлттық құндылықтарын сақтауды басты мақсат етіп қойды. Бұл оған өз жауынгерлерін тиімді басқаруға және халықты қорғау үшін қажетті шараларды қабылдауға мүмкіндік берді.

Қожан батырдың ұлттық патриотизмді насихаттаудағы рөлі ерекше. Оның әрекеттері қазақ халқының өз жеріне, мәдениеті мен дәстүріне деген сүйіспеншілігін оятты. Қожан батыр халықтың бірлігі мен тәуелсіздігі үшін күрескенде, ол әрқашан ұлттың болашағына деген сенімділік пен ұлттық рухты жоғары ұстады.

Қазақстандық патриотизмнің негізі — туған жерге, ұлттық мәдениетке, дәстүр мен тарихқа деген құрмет пен сүйіспеншілік. Қожан батырдың өмірі мен ерліктері осы патриотизмнің жарқын үлгісі ретінде тарихта қалды. Ол өз ұлтының құндылықтарын қорғай отырып, жастарға елге қызмет етудің нағыз үлгісін көрсетіп, ұлттық бірлікті нығайтуға ықпал етті.

Қожан батырдың мұрасы және қазіргі Қазақстандағы орны. Қожан батырдың тарихи мұрасы қазіргі Қазақстан қоғамында өзекті. Оның ерлігі мен тәуелсіздік жолындағы күресі бүгінгі күнде ұлттық бірлікті, патриотизмді қалыптастырудағы маңызды факторлардың бірі болып табылады. Қожан батырдың есімі қазақ халқының мәдени мұрасында, әдебиеті мен тарихында ерекше орын алады.

Қазақстанның қазіргі заманындағы патриотизмді қалыптастыруда Қожан батырдың рухани мұрасы үлкен маңызға ие. Оның дәлелі ретінде әлеуметтік желіде жарық көрген арнау өлеңді айтуға болады.

«Қожан батыр»

Тарихым шертіп сырлы домбырасын,
Төгілтіп, тебірентіп бір ыңырансын.
Тау-тасқа, кең далаға қайта оралып,
Өткенді баян еткен жыр жырласын.

Кезсінші, Шығыс өлке атырабын,
Аралап мың бұралған сай-саласын.
Кешегі бабалардың ізін тауып,
Рухын биіктерге аспандатсын.

Қомдатып желмаямен араласын,
Тарихым тұнып тұрған санада шын.
Жер жәнаты – Шығыстың аймағынан
Елу елге азық болар сыр жинасын.

«Барқытбел» – қазақ аты қойған тауға,
Мекен еді бұйырған Наймандарға.
«Тарбұғасын» жеген тасқа басып,
Аштықта болған пана қалмақтарға.

«Тасқа басқан тарбұға» етін жеген,
«Тарбиған» ол бәлесі суыр екен.
«Тай» деп «тау» орнына айтылғаннан,
Ел ауызына «Тарбағатай» енген.

Тарбағатай қарт абыз бәрін бүккен,
Шежіресін жинақтап, көптен күткен.
Шын танып, құлақ сал деп әр уақытта,
Менмұндалар қауымға өткен-кеткен.

Қойнауы Тарбағатай көпті көрген,
Жалғасып Сауыр-Сайқан шеп түзеген,
Олармен қатарласқан Маңырақта
Сырға толы, қилы сан заман өткен.

Арасында олардың кең көсілген,
Шіліктінің даласы көшін керген.
Бұл өңірден Асан қайғы аттанарда,
Қимастықтан шығармапты есінен.

Үш есікті қасиетті осы алқапты
«Үш Қожан» қоныс етіп жайлапты.
Көзіндей бабалардың асыл туған
Мирас қып ұрпақтарға табыстапты.

Алыстан орағатып сөз айтайын,
Қатысты осы жерге істің жайын.
Атасы үш арыстың батыр өткен,
Өңгімені солардан мен бастайын.

Қаракерей ішінде Байжігіттен

Жұмық батыр ерлікпен көзге түскен.
Сол бабадан тараған “алты Жұмық”
Бірі боп дүниеге Қожан келген.

Ақылшы боп алдында ағалары,
Інілері одан қорған таба алады.
Бесеуден ерек туған текті Қожан
Әулеттің ортаншысы атанады.

Жұмықтың Қожан еді зор дінгегі,
Жасынан дүйім жұрттың түскен көзі.
Ер жетіп, әкесінен бата алып,
Баршаға сая болған бәйтерегі.

Мың жеті жүз он бесінші жыл келді,
Хан Тәуке қайтып, халық күңіренді.
Хан кеңесі ордаға шақырылып,
Қарт Жұмыққа кел деп хабар берілді.

Аманаттап тапсырды мал мен жанын,
Шақырып ап Қожандай арыстанын.
Түркістанға жол тарттым қарағым деп,
Түсіндірді алдағы істің жайын.

Қаныққан соң шаруаның жай-күйімен,
Әкесін аттандырды нөкерімен.
Балғын шақтан алған оның тәлімі
Қайрат беріп, ісінен анық көрінген.

Қырықтың қырқасына шыққан кезі
Әулетін ер Жұмықтың топтап еді.
Сауырдың Төржайлауын орда етіп,
Қабылдаған манжурлық елшілерді.

Күн санап, өмір зырлап, өтіп бақты,
Жан-жақтан хабар-ошар келіп жатты.
Ордадан қайтып келген Жұмық абыз
Қорғауға бұйрық алған Шығыс жақты.

Уақыттар неткен түрлі келіп жетті,
Сілкіндіріп жер жүзін жоңғар кепті.
Тосын жаудан халық жапа шегіп,
Шегініп, Арқа жаққа ауып кетті.

Ер Жұмық іште қайнап ыза-кегі,
Еріксіз елін алып, ол да көшті.
Күндердің бір күнінде келер кезек
Деп дайындығын бастап кетті.

Жаушы жетті жар салып соғыс жайын,
Сәлемін әкеліпті Қабанбайдың.
Олдағы бөтен емес өз туысы
Немере інісі атаның Жұмықтайын.

Алладан тілегенім келді ме деп,
Жинады жігіттерін төбеге кеп.
Қабанбайдың айтқанын жеткізді ол
Қырандарым, сендерге сенемін деп.

Ұлдары да шетінен көк бөрідей,
Қиып түсер ақ алмастың жүзіндей.
Шүйліккенде жауларына именбей,
Тура ұшып, ендеп кірер жебедей.

Айтқан соң мән-жайды жаушы кетті,
Жұмық та аттанатын күнді шешті.
Кездеспек боп бойында Аягөздің
Барлығы да бір ауыздан серттесті.

Тұсына Аягөздің кеп тоқтады,
Аңғармақ боп, тарапқа көз тастады.
Қабанбай інісінің жолын күтіп,
Сол жерге уақытша тұрақтады.

Қылаң беріп, боз ала таң атқанда,
Дүбірі қалың қолдың барланғанда,
Басынан бір төбенің берді белгі,
Келгенде жау жасағы жақын маңға.

Жұмық батыр жинады қолын жылдам,
Шеп құрып, қарсы алуға белді буған.
Қарсы жақтан көрінді жау қарасы
Сол кезде құтырынып, аласұрған.

Қарсы беттен шығады жеке батыр,
Өзінше боп, айғайды сап, ол да тұр.
«Жекпе-жекке» шығатын кімің бар деп,
Атымен арлы-берлі ойқастап жүр.

Ер Қожан да талай айқас көріп еді;
Сан шайқаста Қожақұлмен болып еді.
Қолына тоқал найза ұстаған ол
Жекпе-жектің шынайы көрігі еді.

Жасынан бола білген шын серігі
Астындағы ақ боз аты еді есті.
Тұғырына қонғанда қырандайын
Жұмық оны Қожақұлдай көруші еді.

Рұқсат бер, ата мен шығайын деп,
Бұл жаудың сырын мен ұғайын деп,
Тебініп ақ боз атын алға шықты
Тұрғаным жоқ менің де бұғайын деп.

Бойында аққан қаны ер Жұмықтан,
Батырлық та бойына ерте қонған,
Тоқал найза қолына кетті ұстап,
Бұзып-жарып шықты орта тұстан.

Атылды ақ боз аты сұр жебедей,
Найзасы сүйірленген сүңгідей,
Қаны қайнап, есіне елі түсіп,
Атанып кетті Қожан еңгезердей.
Авторы: Рауан Төлеуқанұлы [14]

Оның үлгісі жас ұрпаққа еліміздің тәуелсіздігі мен азаттығын қорғаудың маңыздылығын, ұлттың болашағы үшін еңбек етудің қажеттілігін ұғындырады. Бүгінде Қожан батырдың есімін ұлықтау, оның өмірі мен ерліктерін насихаттау еліміздің мәдени және рухани дамуына зор үлес қосып отыр.

Қорытынды.

Қазақ тарихында орыны ерекше Аягөз шайқасы болған. Қазақ тарихындағы ең маңызды әскери оқиғалардың бірі.

Аягөз шайқасы жоңғарлардың қазақ жерін басып алуына қарсы ұйымдасқан отан соғысы аясында болды. Шайқасқа қатысқан қазақтарды Әбілқайыр, Қайыптармен бірге Қабанбай батыр және басқа да қазақ батырлары басқарды. Бұл шайқаста қазақ жасақтары жоңғар әскерімен соғысып, жеңілсе де қазақ жерінде тәуелсіздік үшін күресін жалғастырды. Осы шайқас нәтижесінде жоңғар әскерінің бір бөлігі жеңіліске ұшырай бастаған еді, қазақтар ерлік көрсетті, бірақ Әбілқайыр мен Қайыптың ауызбірлігі болмағандықтан сәтсіз аяқталды. Қол бастаған Қабанбай батырлармен бірге шайқасқан Қожан батыр осы шайқаста көз жұмды. Бұл оқиға қазақ халқының тәуелсіздік жолындағы күресінің бір бөлігі. Тарихқа дұрыс баға бере алсақ, жас ұрпаққа ұлттың сүйдіреді, ұлтжанды қылып тәрбиелейді. XIX ғасырда халықтың қоғамдық-рухани өміріндегі әлеуметтік топтардың ішінде қоғамды ең қозғаушы күш болып есептелетін батырлар тарихтағы өзінің орынын да, қызметінде ешқашан жоғалтқан емес. Қожан Батыр - қазақ халқының ұлт-азаттық күресінің биік тұлғасы, Оның ерлігі, әскери стратегиясы мен ұйымдастырушылық қабілеті, халықты біріктірудегі рөлі бүгінде Қазақстанның ұлттық тарихының маңызды бөлігін құрайды. Қожан батырдың өмірі мен мұрасы қазақ халқының еркіндік, тәуелсіздік үшін күресінің тамыры ретінде бүгінгі ұрпақ үшін үлкен тәрбиелік мәнге ие. Қожан Батыр – қазақ халқының ерлік дәстүрінің жарқын үлгісі, ұлттық патриотизмнің көрнекті өкілі. Оның өмірі мен күресі Қазақстанның тәуелсіздігі мен еркіндігі үшін болған тарихи оқиғалармен тығыз байланысты. Қожан Батырдың ұлт үшін жасаған ерліктері, елінің тәуелсіздігі мен аумақтық тұтастығын қорғаудағы еңбегі, жастарға ұлттық патриотизмді, Отанға деген сүйіспеншілікті, елдің мүддесі үшін күресуді үлгі етеді. Батырдың ел тарихындағы орны мен бейнесі бүгінгі ұрпаққа рухани күш беріп, қазақ халқының ұлттық сана-сезімін жаңғыртуда маңызды рөл атқарады.

Қожан Батырдың ерліктері мен батырлығы арқылы қазақ халқының тарихындағы қиын-қыстау кезеңдерде ұлттың бірлігі мен татулығын сақтау, ұлттық құндылықтар мен дәстүрлерді құрметтеу, сондай-ақ болашақ ұрпаққа ата-бабаларының ерліктерін ұмыттырмау қажеттігі тағы да бір мәрте айқындалады. Оның өмірі мен күресі қазақстандық патриотизмнің биік үлгісі болып табылады, және бұл рухани мұра бүгінде де өзектілігін жоғалтпай, ұлттың тарихын терең түсінуге, ұлттық бірлікті нығайтуға бағытталған жұмыстарда маңыздылығын сақтап келеді.

Қожан Батырдың есімі қазақ халқының ерлік тарихында мәңгі қалатындығы, оның патриоттық іс-әрекеттері мен қайсарлық рухы Қазақстанның болашақ ұрпақтары үшін ұлттық сана мен құрметтің өлшемі болары сөзсіз. Қазақтың батырлық рухын паш еткен Қожан батырдың есімі ел жадында мәңгі сақталады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Тоқаев Қ-Ж. Батыр бабаларымыз сын сағатта бір тудың астына жиналған. 05 маусым. - 2023. <https://www.akorda.kz/kz/prezident-kasym-zhomart-tokaev-tu-koteru-rasimine-katysty-55035>
2. Дүкенбаева З. XX ғасырдың 20-40 жылдарындағы ұлт зиялылары: Оқу құралы. – Павлодар, 2007. – 245 б.
3. Қозыбаев М. Тұлғалар тұғыры. – Алматы: Қазақпарат. - 2009. – 540 б.
4. Назарбаева Г., Әбжанов Х. Қазақстан: Тарих. Тұлға. Теория. Алматы: 2004.-340 б.
5. Енсенов Қ. Батырлар институтының әскери жорықтардағы стратегиясы. «Тарих және тағылым: жаугершілік замандағы қазақ батырлары» республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция жинағы. Өскемен, «Өрлеу» БАҰО» АҚ «Шығыс Қазақстан облысы бойынша ҚДИ» филиалы. - 2024. – 220 б.

6. Қазақ ру-тайпаларының тарихы. Найман. X т. - 3-кіт. - Алматы: «Алаш» тарихи-зерттеу орталығы, 2008. - 430 б.
7. Қожан елінің тарихы мен шежіресі. - Алматы: Керемет медиа, 2021. - 464 б.
8. Мамырұлы К. Жұмық батыр. Қарағанды: Қарағанды полиграфиясы, 2011. - 71 б.
9. Мамырұлы К. Қазақ халқының жоңғар басқыншыларына қарсы күресі. - Алматы: Ғылым, 2000. - 264 б.
10. Қушқумбаев А.К. Военное дело казахов в XVII-XVIII веках. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2001. – С.96-97.
11. Мұқашұлы Т. Қожан. - Алматы: Керемет медиа, 2023. -113 б.
12. Назарбайұлы Б. Тепкі. - Алматы, 2021. - 240 б.
13. Бейсенбайұлы Ж.Қазақ шежіресі. - Алматы: Атамұра, 1991. - 160 б.
14. https://vk.com/wall-88423803_432
15. Қайырғалиева Г. Батырлар институтының қазақ мемлекеттілігін сақтаудағы қызметі // Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. - II-бөлім. - №3. - 2015. - 24-29 бб.
16. Ахметжанов Қ.С. Жараған темір кигендер (Батырлардың қару-жарағы, әскери өнері, салт-дәстүрлері). - Алматы: Дәуір, 1996. -238 б.

References:

1. Тоқаев Қ-Ж. Батыр бабаларымыз сын сағатта бір тудің астына жиналған. 05 маусым. - 2023. <https://www.akorda.kz/kz/prezident-kasym-zhomart-tokayev-tu-koteru-rasimine-katysty-55035>
2. Дүкенбаева З. XX ғасырдың 20-40 жұлдарындағы ұлттың зиялылары: Оқу қуралы. – Павлодар, 2007. – 245 б.
3. Қоқыбаев М. Тұлғалар туғыры. – Алматы: ҚазАқпарат. - 2009. – 540 б.
4. Назарбаева Г., Абянов Н. Қаззақстан: Тарих. Тұлға. Теория. Алматы: 2004.-340 б.
5. Есеннов Қ. Батырлар институтының әскери жорықтардағы стратегиясы. «Тарих және тағлым: жаугершілік замандағы қазақ батырлары» республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция жинағы. Өскемен, «Өрлеу» БАҰО» АҚ «Сығым Қаззақстан облысы бойынша КДИ» филиалы. - 2024. – 220 б.
6. Қазақ ру-тайпаларының тарихы. Найман. X т. - 3-кіт. - Алматы: «Алаш» тарихи-зерттеу орталығы, 2008. - 430 б.
7. Қоқан елінің тарихы мен шежіресі. - Алматы: Керемет медиа, 2021. - 464 б.
8. Мамырұлы К. Жұмық батыр. Қарағанды: Қарағанды полиграфиясы, 2011. - 71 б.
9. Мамырұлы К. Қазақ халқының жоңғар басқыншыларына қарсы күресі. - Алматы: Ғылым, 2000. - 264 б.
10. Қушқумбаев А.К. Военное дело казахов в XVII-XVIII веках. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2001. – С.96-97.
11. Мұқашұлы Т. Қоқан. - Алматы: Керемет медиа, 2023. -113 б.
12. Назарбайұлы Б. Тепкі. - Алматы, 2021. - 240 б.
13. Бейсенбайұлы Ж.Қаззақ шежіресі. - Алматы: Атамұра, 1991. - 160 б.
14. https://vk.com/wall-88423803_432
15. Қайырғалиева Г. Батырлар институтының қазақ мемлекеттілігін сақтаудағы қызметі // Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. - II-бөлім. - №3. - 2015. - 24-29 бб.
16. Ахметжанов Қ.С. Жараған темір кигендер (Батырлардың қару-жарағы, әскери өнері, салт-дәстүрлері). - Алматы: Дәуір, 1996. -238 б.

ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ
ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ
RESEARCH OF YOUNG SCIENTISTS

ҒТАХР/ МРНТИ / IRSTI 11.25.67
ӘӨЖ /УДК/ UDC 327; 339.9

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2024.83.4.030>

М.С. Сарыбаев*¹

¹Абай атындағы ҚазҰПУ, Әлем тарихы кафедрасының докторанты, Алматы, Қазақстан,
E-mail: sarybaev09@mail.ru

ҚЫТАЙДЫҢ АЙМАҚТЫҚ ҚАУІПСІЗДІКТІ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ ҮШІН ОРТАЛЫҚ АЗИЯ
ЕЛДЕРІ АРАСЫНДАҒЫ ҚАҚТЫҒЫСТАРДЫ ЖОЮДАҒЫ РӨЛІ

Аңдатпа

Бұл мақалада Қытайдың Орталық Азия елдері арасындағы қақтығыстарды жою үшін қауіпсіздік шараларын қолданудың жолдары сипатталады.

Біріншіден, Орталық Азия елдеріндегі геосаяси жағдайлар тұтастай қарастырылып, Орталық Азиядағы Терроризм мен радикалдану аса қауіпті проблема екендігі қарастырылады.

Екіншіден, трансұлттық қылмыстың түрлері туралы оның ішінде есірткі саудасы мен қару және адамдардың заңсыз айналымдары сипатталады.

Үшіншіден, этникалық және діни қарама-қайшылықтардың болуы қарастырылады. Осы қарама-қайшылықтардың болуының салдарынан аймақ елдерінде билікке байланысты қақтығыстар жиі көрініс алып тұрады.

Басты қарастырылатын мәселе: Қытайдың Орталық Азия елдері арасында әскери қақтығыстардың алдын алудағы іс-әрекеттері мен рөлі.

Зерттеудің негізгі мақсаты-Қытай мен Орталық Азия аймағындағы елдердің қауіпсіздік саласындағы, соның ішінде қауіп-қатерлер контекстіндегі ынтымақтастықтың перспективаларын, факторлары мен себеп-салдарларын, проблемаларын талдау және сипаттау болып табылады.

Бұл мақаланың ғылыми жаңалығы- халықаралық қатынастарды талдау мен бағалаудың жаңа тұжырымдамалық тәсілдерін әзірлеуге мүмкіндік беретін қауіпсіздік саласындағы мемлекеттер мен өңірлердің өзара іс-қимылы туралы ғылыми білімді кеңейтуден тұрады.

Зерттеудің ғылыми-практикалық маңыздылығы ол Қытай мен Орталық Азия елдерінің қауіпсіздік саласындағы өзара іс-қимылын қалыптастыру және дамыту бойынша практикалық ұсыныстарды әзірлеу үшін пайдаланылуы мүмкін.

Кілт сөздер: қауіпсіздік, Орталық Азия, Қытай, терроризм, радикалдану, Ислам мемлекеті, ЕҚЫҰ, медиация, бітімгерлік миссиясы

Сарыбаев М. С. *¹

¹ Докторант кафедрасы всемирной истории КазНПУ им. Абая, Алматы, Казахстан,
E-mail: sarybaev09@mail.ru

РОЛЬ КИТАЯ В ЛИКВИДАЦИИ КОНФЛИКТОВ МЕЖДУ СТРАНАМИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ
ДЛЯ ОБЕСПЕЧЕНИЯ РЕГИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Аннотация

В этой статье описывается, как Китай применяет меры безопасности для устранения конфликтов между странами Центральной Азии.

Во-первых, геополитические условия в странах Центральной Азии рассматриваются в целом, а Терроризм и радикализация в Центральной Азии являются особенно опасной проблемой.

Во-вторых, о видах транснациональной преступности, в том числе о торговле наркотиками и оружием, а также о незаконном обороте людей.

В-третьих, рассматривается наличие этнических и религиозных противоречий. Из-за наличия этих противоречий в странах региона часто проявляются конфликты, связанные с властью.

Главный вопрос: действия и роль Китая в предотвращении военных конфликтов между странами Центральной Азии.

Основной целью исследования является анализ и описание перспектив, факторов и причинно-следственных связей, проблем сотрудничества Китая и стран Центрально-Азиатского региона в области безопасности, в том числе в контексте угроз.

Научная новизна данной статьи заключается в расширении научных знаний о взаимодействии государств и регионов в области безопасности, что позволяет разработать новые концептуальные подходы к анализу и оценке международных отношений.

Научно-практическая значимость исследования заключается в том, что оно может быть использовано для выработки практических рекомендаций по формированию и развитию взаимодействия Китая и стран Центральной Азии в области безопасности.

Ключевые слова: безопасность, Центральная Азия, Китай, терроризм, радикализация, Исламское государство, ОБСЕ, медиация, миротворческая миссия

M.S. Sarybayev*¹

¹Doctoral student of the Department of World History, Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan, E-mail: sarybaev09@mail.ru

CHINA'S ROLE IN ELIMINATING CONFLICTS BETWEEN CENTRAL ASIAN COUNTRIES TO ENSURE REGIONAL SECURITY

Abstract

This article describes how China applies security measures to resolve conflicts between Central Asian countries. First, the geopolitical conditions in Central Asian countries are considered in general, and Terrorism and radicalization in Central Asia are a particularly dangerous problem.

Secondly, about the types of transnational crime, including drug and arms trafficking, as well as human trafficking.

Thirdly, the presence of ethnic and religious contradictions is considered. Due to the presence of these contradictions, conflicts related to power often manifest themselves in the countries of the region.

The main issue is China's actions and role in preventing military conflicts between the countries of Central Asia.

The main purpose of the study is to analyze and describe the prospects, factors and causal relationships, problems of cooperation between China and the countries of the Central Asian region in the field of security, including in the context of threats.

The scientific novelty of this article lies in the expansion of scientific knowledge about the interaction of states and regions in the field of security, which allows us to develop new conceptual approaches to the analysis and assessment of international relations.

The scientific and practical significance of the study lies in the fact that it can be used to develop practical recommendations for the formation and development of cooperation between China and Central Asian countries in the field of security.

Keywords: security, Central Asia, China, terrorism, radicalization, Islamic State, OSCE, mediation, peacekeeping mission

Кіріспе. Орталық Азия өңіріндегі қауіпсіздік ахуалы мәселесі қазіргі заманғы геосаяси қауіпсіздік сын-қатерлері контекстінде өзекті және маңызды болып табылады. Өз кезегінде Қытай мен Орталық Азия елдері арасындағы ынтымақтастықты дамыту өңірдегі халықаралық саясаттың негізгі бағыттарының бірі болып табылады.

Екінші жағынан, әлемде COVID-19 пандемиясы, Украинадағы соғыс, экологиялық қауіптердің күшеюі және киберқылмыстың дамуы салдарынан қалыптасқан жаңа геосаяси жағдай мемлекеттер мен аймақтар арасындағы қатынастардың өзгеруіне егжей-тегжейлі назар аударуды және осы мәселелерді егжей-тегжейлі зерттеуді талап етеді.

Осыған байланысты Орталық Азия мен Қытай арасындағы жаңа геосаяси жағдайдағы қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастықты зерттеу осы бағыттағы ынтымақтастықтың тенденциялары мен перспективаларын анықтау және талдау үшін маңызды. Сонымен қатар, Қытай мен Орталық Азия елдерінің

қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастығын зерттеу аймақтағы геосаяси қатынастардың динамикасын сипаттау тұрғысынан маңызды.

Айта кету керек, Орталық Азия Шығыс және Батыс Азия, сондай-ақ Еуропа мен Азия арасындағы байланыс жолдарының қиылысында жаһандық аспектіге орналасқан. Бұл факторлар бұл аймақтың әлемнің көптеген елдері үшін стратегиялық маңызды болуына әкеледі.

Негізгі ережелер. Қазіргі таңда Орталық Азияның қауіпсіздік мәселесінде Қытайдың рөлі артып келе жатқандығы анық. Болашақта бұл мәселе Ресеймен қақтығысқа алып келуі ықтимал.

Алдағы онжылдықта Мәскеудің Орталық Азиядағы ықпалына қауіп төнуі мүмкін екендігін Вашингтон қаласындағы Кеннан институтының жаңа есебі дәлел бола алады.

Қытайдың қауіпсіздік саласындағы рөлінің күшейгеніне қарамастан Орталық Азиядағы мақсаттары бірдей екі ел: Пекин мен Мәскеу соңғы жылдары өзара әріптестікті арттырған болатын. Екі елде Ауғанстаннан келетін тұрақсыздықтың алдын алып, экстремизм мен терроризмді ауыздықтауға мүдделі.

Сондай-ақ, Орталық Азия елдеріндегі геосаяси жағдайды зерттеуде Э.Ғабдуллин, Д.Баярху, М.Рахимов [1;2;3] сияқты ғалымдар айналысқан, олар өздерінің ғылыми еңбектерінде Орталық Азия елдерінің қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастығының негізгі ықтимал сценарийлерін баяндаған, бірақ маңызды нюанс мынада бұл тұжырымдамалар біршама ескіргенін ескере отырып, жазбалар 10 жылдан астам уақыт бұрын жарияланған. Алайда, бұл ғылыми жұмыстарды қолдану өте маңызды, өйткені оларды өңдеу осы мәселеге деген көзқарасты кеңейтуге мүмкіндік береді.

Материалдар мен әдістер. Бұл мақалада Орталық Азия мен Қытай елдері арасындағы ынтымақтастықтың әртүрлі аспектілерінің өзара байланысы мен өзара іс-қимылын қарастыруға мүмкіндік беретін жүйелі талдаудың әдіснамалық тәсілі қолданылды. Атап айтқанда, бұл тәсілді қолдану Қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастықтың жай-күйіне әсер ететін экономикалық, саяси, әлеуметтік және басқа аспектілер сияқты әртүрлі факторларды талдауды қамтиды.

Ғылыми мақаланың мақсаттарына жету үшін келесі зерттеу әдістері қолданылды:

Әдеби дереккөздерді талдау. Бұл тақырыпты зерттеу ғылыми дереккөздерді, монографияларды, мақалаларды, есептерді, құжаттарды зерттеу негізінде жүргізілді, бұл зерттелетін мәселенің жай-күйін тексеруге және зерттеудің теориялық негізін құруға мүмкіндік берді.

Сараптамалық бағалау. Бұл ғылыми жұмыста Орталық Азия мен Қытай арасындағы қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастық деңгейіне қатысты нақты ақпарат алу, ынтымақтастықтың негізгі проблемалары мен перспективаларын анықтау мақсатында түрлі сарапшылардың бірқатар ұстанымдары мен болжамдары қаралды.

Компаративті талдау. Бұл әдісті қолдану Орталық Азия мен Қытай елдерінің қауіпсіздік саласындағы әлемнің басқа аймақтарымен, атап айтқанда Ресей, АҚШ және Еуропа елдерімен ынтымақтастық деңгейін салыстырды. Бұл тақырыпты компаративті талдаудың негізгі аспектілерінің бірі Қытай мен Орталық Азияның жаңа геосаяси жағдайдағы рөлін, атап айтқанда АҚШ пен Қытай арасындағы геостратегиялық бәсеке-лестік контекстінде, сондай-ақ Ресейдің аймақтағы ықпалының артуы жағдайында бағалаудан тұрады. Қытай мен Орталық Азияның аймақтық қауіпсіздікке көзқарастары мен стратегияларын салыстыру олардың ортақ мүдделері мен ынтымақтастық мүмкіндіктерін анықтауға көмектеседі.

Сондай-ақ, компаративті талдаудың маңызды аспектісі Қытай мен Орталық Азияның жекелеген елдері арасындағы қарым-қатынас деңгейін Қытайдың басқа аймақтармен қарым-қатынасымен салыстыру болып табылады.

SWOT талдау. Әдістердің осы түрін қолдану есебінен Орталық Азия мен Қытай елдері арасындағы қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастықтың күшті және әлсіз жақтарын, сондай-ақ мүмкіндіктер мен қауіптерді қарау жүргізілді, бұл болашақта ынтымақтастықты дамыту әлеуеті туралы қорытынды жасауға мүмкіндік берді.

Мысалы, бұл түрді талдау Қытай мен Орталық Азия елдері арасындағы ынтымақтастықтың перспективалы екенін және аймақтағы қауіпсіздік жағдайын күшейту тұрғысынан көптеген артықшылықтарға ие болуы мүмкін екенін көрсетті, бірақ субъектілер арасындағы мүдделерді үйлестіру мен келіспеушіліктердегі ықтимал проблемалар бұл өзара әрекеттестіктің әлсіз жағы болуы мүмкін.

Модельдеу әдісі. Бұл әдіс әртүрлі сценарийлер мен әсер ету факторларын ескере отырып, Орталық Азия мен Қытай елдері арасындағы қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастықтың ықтимал дамуының модельдері мен болжамдарын жасауға мүмкіндік береді.

Атап айтқанда, осы тақырыптың әртүрлі аспектілерін зерделеу барысында қауіпсіздік және сауда саласындағы басқа елдер арасындағы ынтымақтастықтың дайын мысалдары қаралды, соның есебінен

белгілі бір модельдер негізінде Орталық Азия елдері мен Қытай арасындағы ынтымақтастықтың перспективалары әзірленіп, бағаланды.

Сонымен қатар, статистикалық талдау әдістерін қолдану елдер арасындағы қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастық жағдайының сандық көрсеткіштерін және деректерді салыстырмалы талдауды алуға мүмкіндік берді.

Осылайша, кешенді тәсілді және зерттеудің әртүрлі әдістерін қолдану жаңа геосаяси жағдайда қауіпсіздік саласындағы Орталық Азия-Қытай ынтымақтастығының жай-күйі мен перспективалары туралы неғұрлым толық және объективті түсінік алуға мүмкіндік берді.

Нәтижелер мен талқылау. Орталық Азиядағы қауіпсіздіктің ең үлкен сын-қатерлерінің бірі-терроризм мен радикалдану. Ислам мемлекеті (ДАИШ) және Талибан сияқты топтар көршілес елдердегі әрекеттерін кеңейту үшін тірек ретінде пайдаланып, аймақтағы қатысуын арттырды. Радикалдану сонымен қатар жергілікті тұрғындар арасында, атап айтқанда экономикалық қиындықтарға тап болған және саяси және діни институттардан алшақтауды бастан кешіретін жастар арасында проблема болып табылады [4].

Терроризм мен радикалдану Орталық Азияның қауіпсіздігіне үлкен қауіп төндіреді, өйткені олар аймақтағы зорлық-зомбылыққа, тәртіпсіздікке және тұрақсыздыққа әкелуі мүмкін. Бұл құбылыстар зорлық-зомбылық пен террористік шабуылдардың көбеюіне ықпал етеді, бұл адам өліміне және инфрақұрылымның бұзылуына әкелуі мүмкін.

Ислам мемлекеті (ДАИШ) және Талибан-Орталық Азияда жұмыс істейтін ең танымал екі террористік топ. Екі топтың да идеологиясы мен іс-қимыл стратегиясында айырмашылығы бар, бірақ екеуі де исламдық экстремизмді насихаттайды және өз мақсаттарына жету үшін зорлық-зомбылықты қолданады [4].

ДАИШ Ирак пен Сирияда белсенді жұмыс істей бастады, бірақ содан кейін оның қатысуын басқа елдерде, соның ішінде Орталық Азияда таратты. Олардың мақсаты-бүкіл әлемде исламдық калифатты құру және олардың іс-қимыл әдістеріне кісі өлтіру, жарылыс және террорлық шабуылдар жатады. ИД Орталық Азияны жаңа содырларды жалдау және қару-жарақ пен содырларды басқа елдерге жіберу үшін алаң ретінде пайдаланады [5].

Екінші жағынан, Талибан Ауғанстаннан шыққан, бірақ Орталық Азияға да әсер етеді. Олар 1996 жылдан 2001 жылға дейін Ауғанстанда билікте болды және қатаң Ислам Заңын (шариғат) қолданды. Талибан 2001 жылы АҚШ пен оның одақтастары өз билігін тоқтату үшін елге басып кіргеннен кейін Ауғанстандағы белсенділігін қалпына келтірді. Олар Ауғанстанда және көрші елдерде қимылдарын жалғастыруда, соның ішінде Тәжікстан мен Өзбекстанға қатысуын арттыруда [6].

Бұл ұйымдардың қызметі көптеген аспектілерде қауіп төндіруі мүмкін, олардың мәнін төмендегі кестеден көруге болады.

Кесте 1. Орталық Азиядағы террористік ұйымдардың қызметіне төнетін қатерлер және олардың сипаттамасы

Қатерлер	Сипаттамасы
Қарулы Күштерді құру	ДАИШ пен Талибан жаңа содырларды жинап, басқа елдерге қару-жарақ жібереді, бұл олардың күштерінің көбеюіне және аймақтағы қақтығыстардың шиеленісуіне әкелуі мүмкін.
Халықаралық құқық нормаларын бұзу	ДАИШ пен Талибанның қызметі көбінесе зорлық-зомбылық, азаптау және этникалық тазарту сияқты халықаралық және адам құқықтарының бұзылуымен бірге жүреді.
Жалған ақпарат және насихат	ДАИШ пен Талибан өздерінің насихаттары мен жалған ақпараттарын тарату үшін ақпараттық технологияларды қолданады. Бұл аймақта экстремизм мен зорлық-зомбылықтың одан әрі таралуына әкелуі мүмкін.
Аймақ тұрақтылығының бұзылуы	ДАИШ пен Талибанның қызметі аймақтағы шиеленістер мен қақтығыстардың өсуіне әкелуі мүмкін, бұл Орталық Азияда және одан тыс жерлерде тұрақтылық пен бейбітшілікке толы.
Жаһандық қауіпсіздік қаупі	ДАИШ пен Талибанның қызметі әлемнің қауіпсіздігіне жаһандық әсер етуі мүмкін. Олардың террористік ұйымдармен және басқа мемлекеттермен байланысы трансұлттық террористік актілерге және басқа да халықаралық қауіпсіздік қатерлеріне әкелуі мүмкін.

Дереккөз: автор жасаған

Көріп отырғаныңыздай, террористік ұйымдардың қызметі Орталық Азия өңірі мен жалпы әлем үшін елеулі қатерлер мен зардаптарға алып келеді, сондықтан бұл мәселені шешу қауіпсіздікті қамтамасыз ету контекстінде маңызды.

Аймақтағы қауіпсіздіктің тағы бір маңызды міндеті-есірткі, қару-жарақ және Адам саудасын қоса алғанда, трансұлттық қылмыс. Орталық Азия-Ауғанстаннан Еуропа мен Ресейге есірткі контрабандасының негізгі бағыты. Бұл аймақтағы есірткі трафиі мен қылмыстың артуына әкеледі.

Есірткі саудасы Орталық Азиядағы ең үлкен проблемалардың бірі болып табылады, өйткені аймақ Азия мен Еуропа арасында маңызды географиялық орынға ие, бұл оны Ауғанстанда және оңтүстік және Оңтүстік-Шығыс Азияның басқа елдерінде өндірілетін есірткілер үшін ыңғайлы транзиттік жолға айналдырады. Орталық Азия сонымен қатар көрші елдерден аймаққа жеткізілетін есірткі нарығы болып табылады [7].

Орталық Азия арқылы өтетін есірткінің негізгі түрлері-апиын, героин және кокаин. Біріккен Ұлттар Ұйымының Есірткі және қылмыс ұйымының (UNODC) мәліметтері бойынша, Ауғанстандағы апиын өндірісі әлемдік өндірістің 80%-дан астамын құрайды, бұл Орталық Азия арқылы есірткі транзитінің ұлғаюының негізгі себептерінің бірі болып қала береді [7].

Есірткі саудасы аймақтағы әлеуметтік, экономикалық және саяси тұрақтылыққа айтарлықтай әсер етеді. Бұл қылмысқа, тәуелділікке, денсаулыққа және АҚТҚ/ЖҚТБ сияқты әлеуметтік мәселелерге және қоғамның дамуындағы қиындықтарға әкеледі. Есірткі саудасына қарсы күрес халықаралық және өңіраралық ұйымдардың, құқық қорғау органдарының және басқа да мүдделі тараптардың ынтымақтас-тығын қамтитын кешенді тәсілді талап етеді [8].

Мұның бәрі нашақорлар санының өсуінің салдары. Осылайша, Орталық Азия халықаралық нарықта сатылатын есірткілер үшін, сондай-ақ аймақта өсірілетін есірткілер үшін транзиттік жолға айналды. Тиісінше, бұл нашақорлар санының өсуіне және жергілікті халықтың денсаулығының нашарлауына әкеледі.

Есірткі саудасының таралуының тағы бір теріс салдары-экономиканың дамуы. Есірткі саудасы көбінесе Орталық Азия елдерінің экономикасында басты рөл атқарады, бірақ бұл тұрақты жұмыс орындарын құрмайды және халыққа пайда әкелетін экономиканың басқа салаларының дамуына ықпал етпейді [8].

Сонымен қатар, есірткі саудасы ұйымдасқан қылмыстың өсуіне және реформалардың болмауына ықпал ететін саяси және құқық қорғау құрылымдары арасында сыбайлас жемқорлықтың таралуын ынталандырады.

Бұл жекелеген өңірдің проблемасы ғана емес, өйткені Орталық Азиядағы есірткі саудасы халықара-лық, атап айтқанда ТМД және Азия елдеріне, сондай-ақ халықаралық қауіпсіздікке әсер етеді. Есірткі саудасымен айналысатын трансұлттық қылмыстық топтар террористік актілер жасап, халықаралық тұрақтылық пен қауіпсіздікке қауіп төндіруі мүмкін. Есірткіні террористік топтар мен Халықаралық қылмыстық желілерді қаржыландыру құралы ретінде пайдалануға болады, бұл аймақтағы жағдайды нашарлатып, бүкіл әлемнің қауіпсіздігіне қауіп төндіруі мүмкін [9].

Сонымен қатар, есірткі саудасы қылмыс пен зорлық-зомбылық деңгейінің жоғарылауы, есірткіге байланысты аурулардың таралуы, мас күйінде көлік жүргізу салдарынан жолда қауіпті жағдайлардың пайда болу қаупінің жоғарылауы сияқты басқа да жағымсыз салдарға әкелуі мүмкін [9].

Жалпы, Ауғанстан апиын мен героиннің әлемдегі ең ірі өндірушісі болып саналады. Көпжылдық соғысқа, сыбайлас жемқорлыққа және халықаралық қоғамдастықтың күш-жігеріне қарамастан, елде есірткі саудасы өркендеуін жалғастыруда. Кейбір бағалаулар бойынша апиын өндірісі 2019 жылы өткен жылмен салыстырғанда 87%-ға өсті [10]. Алайда, Ауғанстанның есірткі заттарын өндіруі ғана емес, сонымен қатар бұл көрші елдерде есірткі сатуының таралуына әсер етуі маңызды.

Атап айтқанда, Тәжікстанда есірткі сатушылар есірткіні Ауғанстаннан Еуропа мен Ресейге тасымалдау үшін негізінен автомобиль көлігін пайдаланады. Тиісінше, тәжік әскери және құқық қорғау органдары есірткі тасымалдайтын көліктерді ұстау операцияларын жиі жүргізеді. Мысалы, 2021 жылы тәжік және Ресей құқық қорғау органдарының бірлескен операциясы нәтижесінде есірткі саудасымен айналысқан 100-ден астам адам ұсталып, 4 тоннадан астам есірткі тәркіленді [11].

Қырғызстанда есірткі сатушылар есірткіні Ауғанстан мен Тәжікстан шекарасы арқылы тасымалдау үшін су көлігін жиі пайдаланады. Сонымен қатар, елде Қытайдан жиі заңсыз әкелінетін синтетикалық есірткіні қолдану жағдайлары да өсті. 2021 жылы Қырғыз құқық қорғау органдары есірткі сатушыларды ұстау бойынша 150-ден астам операция жүргізіп, 3,5 тоннадан астам есірткі тәркіледі [12].

Сонымен бірге, Қазақстанда есірткі сатушылар негізінен теміржол көлігін Ауғанстан мен Қырғызстан шекарасы арқылы есірткі тасымалдау үшін пайдаланады. Сондай-ақ, елде жастар арасында

есірткіні қолдану және нашақорлардың көбеюі проблемасы бар. 2021 жылы қазақстандық құқық қорғау органдары есірткі саудасымен айналысқан 1000-нан астам адамды ұстады және 9 тоннадан астам есірткі тәркіледі [13].

Сондай-ақ, Орталық Азиядағы маңызды мәселелердің бірі болып табылатын адам саудасы. Аймақ елдерінде балалар, әйелдер және басқа адамдар топтары оларды мәжбүрлі еңбек, жыныстық қанау және шаршаудың басқа түрлері үшін пайдаланып, жиі теріс пайдаланады. Аймақтың әр елінде адам саудасы мәселесі әр түрлі болады.

Атап айтқанда, Тәжікстанда адам саудасы қылмыстың ең көп таралған түрлерінің бірі болып табылады және олардың көпшілігі құлдық пен қанауға түседі. Бұл әдетте жезөкшелікке мәжбүрлейтін немесе басқа елдерде жұмыс күші ретінде пайдаланатын әйелдер мен қыздарға қатысты. Мысалы, 2019 жылы Тәжік құқық қорғау органдары адам саудасымен айналысады деген күдікпен 52 адамды ұстады. Сондай-ақ, 2019 жылы Ресейде әйелдерді жезөкшелікке мәжбүрлейтін Банда ұсталды [14].

Адам саудасы Орталық Азиядағы қауіпсіздік жағдайына айтарлықтай әсер етеді. Атап айтқанда, адам саудасы зорлық-зомбылықтың, сыбайлас жемқорлықтың және қылмыстың басқа түрлерінің өсуіне әкелуі мүмкін террористік және қылмыстық әрекеттерді тудырады. Осының арқасында террористік ұйымдарды қаржыландыру жүзеге асырылуы мүмкін, өйткені террористік топтар өз әрекеттерін қаржыландыру үшін адам саудасынан алынған ақшаны пайдаланады. Мысалы, осылайша Ауғанстандағы "Талибан" террористік ұйымы қаржы алады [15].

Бұл процестің тағы бір салдары-қылмыстың көбеюі, өйткені құлдыққа түскен адамдар өмір сүру үшін қылмыстық әрекеттермен айналысуға мәжбүр болуы мүмкін. Бұл аймақтағы қылмыстың артуына әкелуі мүмкін. Сыбайлас жемқорлықтың күшеюі: адам саудасы аймақтағы сыбайлас жемқорлықтың өсуіне әкелуі мүмкін. Сыбайлас жемқорлық шенеуніктері өз операцияларының қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында Адам саудагерлерінен пара ала алады [16].

Сондай-ақ, адам саудасы заңсыз мигранттардың көбеюіне әкеледі. Адам саудасының көптеген құрбандары заңсыз мигранттарға айналады, бұл аймақтағы заңсыз мигранттардың көбеюіне және елдер арасындағы шиеленістің артуына әкелуі мүмкін [16]. Осы факторлардың барлығы Орталық Азия аймағында саяси және әлеуметтік тұрақсыздықтың шиеленісуіне әкелуі мүмкін, бұл жалпы жағдайға әсер етуі мүмкін.

Орталық Азиядағы қауіпсіздік саласындағы жағдайды тұрақсыздандыратын келесі аспект-елдер арасындағы әскери қақтығыстар. Олардың себептері факторлардың едәуір саны болып табылады, атап айтқанда, бұл аймақ елдерінде өмірлік маңызды рөл атқаратын табиғи ресурстар үшін күрес. Алайда, бұл елдер арасындағы әскери қақтығыстардың шиеленісуінің басқа себептері бар.

Этникалық және діни қайшылықтар Орталық Азия елдері арасындағы әскери қақтығыстардың себептерінің бірі болуы мүмкін. Бұл қайшылықтар аймақ елдерінде билік пен аумақтық мәселелерге әр түрлі мүдделер мен талаптар қоятын әр түрлі этникалық және діни топтардың болуына байланысты туындайды.

Бір мысал, 2010 жылдың сәуірінде Қырғызстанның оңтүстік аймағындағы өзбек және Қырғыз этникалық топтары арасындағы қақтығыс [17]. Өзбек азаматтары қырғыз күш құрылымдарын өздерінің тұрғын аудандары мен мүліктерін жеткіліксіз қорғады деп айыптады, бұл этникалық топтар арасындағы тәртіпсіздіктер мен зорлық-зомбылыққа әкелді. Бұл қақтығыс аумақты бақылау үшін әртүрлі мүдделері бар екі топ арасындағы діни және этникалық түсініспеушіліктерге байланысты шиеленісе түсті.

Тағы бір мысал-1990 жылдары Тәжікстанның Соғды облысындағы тәжік және Өзбек этникалық топтары арасындағы қақтығыс [18]. Өзбектер тәжіктерді кемсітушілік үшін айыптады және Үкімет пен қоғамда көбірек өкілдік етуді талап етті. Бұл қақтығыс көптеген құрбандар мен мүлікке зиян келтірген зорлық-зомбылық пен этносаралық шабуылдардың себебі болды.

Көптеген этникалық және діни қақтығыстардың орталығында құқықтар мен мүмкіндіктердің теңдігі, аумақтық бақылау мен билік мәселелері жатыр, бұл осы мәселелерді шешудің шиеленісі мен күрделілігін береді. Өкінішке орай, Орталық Азиядағы этникалық және діни қақтығыстар көбінесе сыртқы күштердің саяси және экономикалық мүдделерімен қолдау табады, бұл оларды одан да күрделі және қауіпті етеді. Бұл қақтығыстарды шешу саяси, экономикалық, әлеуметтік және мәдени аспектілерді қамтитын кешенді тәсілді қажет етеді. Қақтығыстарды сәтті шешу үшін этникалық және діни топтар арасында диалог құру, құқықтар мен мүмкіндіктердің теңдігін сақтау, сот төрелігін орнату және халықтың қауіпсіздігін қамтамасыз ету қажет. Сонымен қатар, аймақтағы демократияны, адам құқықтарын және экономикалық дамуды қолдау арқылы сыртқы араласуды азайту және қақтығыстардың бейбіт шешімдерін ынталандыру қажет.

Саяси келіспеушіліктер Орталық Азия елдері арасындағы әскери қақтығыстардың себептерінің бірі болуы мүмкін. Бұл келіспеушіліктер аумақтық мәселелерге, мемлекеттің экономикадағы рөліне, одақтар құруға және басқа факторларға қатысты әртүрлі көзқарастардан туындауы мүмкін.

Саяси келіспеушіліктерге байланысты қақтығыстың бір мысалы, 1990 жылдардағы Тәжікстан мен Өзбекстан арасындағы соғыс болуы мүмкін [18]. Бұл қақтығыс екі ел арасындағы аймақтың ең көп қоныстанған және экономикалық дамыған аймақтарының бірі болып табылатын Ферғана алқабын бақылау туралы келіспеушіліктің себебі болды. Тәжікстан өзін аймақтағы басты ойыншы ретінде көрді, ал Өзбекстанның өз амбициясы болды. Бұл екі ел арасындағы зорлық-зомбылық пен әскери әрекетке әкелді.

Тағы бір мысал-2021 жылы Қырғызстан мен Тәжікстан арасындағы қақтығыс, оның себептері екі ел арасындағы шекараға қатысты келіспеушіліктер болды [19]. Бұл қақтығыс екі жақтан да зорлық-зомбылық пен адам шығынына әкелді.

Саяси келіспеушіліктерді аймақта өз мүдделері бар сыртқы күштер де қолдауы мүмкін. Мысалы, Ресей аймақтағы ықпалын нығайту үшін Орталық Азия елдері арасындағы саяси келіспеушіліктерді пайдалана алады.

Сыртқы әсерлер экономикалық қысым мен қақтығысушы тараптарды қолдаудан бастап әскери қолдау мен жауынгерлік бөлімдерге дейін әртүрлі нысандарда болуы мүмкін. Бұл әсерлер аймақ үшін өте зиянды болуы мүмкін, өйткені олар әдетте елдер арасындағы шиеленісті арттырады және олардың қарым-қатынасын нашарлатады.

Мұндай сыртқы әсердің бір мысалы-Ауғанстандағы қақтығыс. Көптеген елдер Ауғанстанды қақтығыста әртүрлі тараптарға қолдау көрсете отырып, аймақтағы БҚпал үшін күресу үшін өздерінің аренасы ретінде пайдаланды. Бұл Ауғанстандағы қақтығыстың өте күрделі және ұзаққа созылуына әкеліп соқтырды, бұл көптеген жазықсыз адамдардың өліміне әкеліп соқтырды және тек аймақта ғана емес, бүкіл әлемде қауіпсіздікке қауіп төндірді [20].

Тағы бір мысал-2014 жылы басталған Украина мен Ресей арасындағы қақтығыс. Бұл қақтығыс Орталық Азия аймағына жатпаса да, қазіргі геосаяси қызметте айтарлықтай көрінеді. Ресей Украинаның шығысындағы сепаратистік қозғалыстарға қолдау көрсетті, бұл әскери қақтығысқа және 13 мыңнан астам адамның өліміне әкелді. Бұл қақтығыс соңғы онжылдықта Еуропадағы ең маңызды қарулы қақтығыстардың біріне айналды [21].

Демек, сыртқы әсерлер аймақ үшін ауыр зардаптарға әкелуі мүмкін, оларды шешу қиын болуы мүмкін. Бұл әсерлер елдер арасында қосымша шиеленісті тудыруы, бар қақтығыстарды күшейтуі және жаңаларын тудыруы мүмкін. Сонымен қатар, олар халықаралық ынтымақтастыққа зиянды және әлемдік қауіпсіздікке қауіп төндіруі мүмкін.

Орталық Азия елдері арасындағы әскери қақтығыстардың мысалдары мыналар болуы мүмкін:

1999 жылы Тәжікстан мен Қырғызстан арасындағы қақтығыс [22]. Қарама-қайшылық тәжік шекара отряды Қырғызстан аумағына кетіп, бірнеше ауылды басып алғаннан кейін пайда болды. Қырғыз күш құрылымдары басып алынған аумақты бақылауды қалпына келтіруге тырысты, бұл екі тарап арасындағы қақтығыстарға әкелді. Қақтығыс Ресей мен ЕҚЫҰ-ның делдалдық қызметінен кейін шешілді.

2010 жылы Қырғызстан мен Өзбекстан арасындағы соғыс [23]. Бұл қақтығыс Қырғызстанда жаппай тәртіпсіздіктер орын алғаннан кейін пайда болды, бұл ел Президентін құлатуға және исламшыл күштердің билікке шабуылына әкелді. Өзбекстан Қырғызстандағы тұрақтылық пен шекараны бақылауды жоғалтуға алаңдайды, Қырғызстанмен шекарадағы бірнеше ауылды басып алуға шешім қабылдады. Қақтығыс Ресей мен ЕҚЫҰ-ның делдалдық қызметінен кейін шешілді.

2010 жылы Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы текетірес [23]. Қырғызстанда жаппай тәртіпсіздіктер орын алып, ел Президентін құлатуға және исламшыл күштердің билікке шабуылына әкелді. Қазақстан өзінің этникалық мүдделерін Қырғызстанмен Солтүстік шекарада қорғауға шешім қабылдады, бұл этникалық қазақтар мен қырғыздар арасындағы қақтығыстарға әкелді. Қақтығыс Ресей мен ЕҚЫҰ-ның делдалдық қызметінен кейін шешілді.

Қытай үшін Орталық Азиядағы қақтығыстарды жою бірнеше себептерге байланысты маңызды. Атап айтқанда, бұл қауіпсіздік факторы, өйткені Орталық Азиядағы қақтығыстар аймақтағы тұрақсыздықты тудыруы мүмкін, бұл Қытайдың қауіпсіздігін нашарлатуы мүмкін. Сонымен қатар, террористік әрекеттерді күшейту және заңсыз көші-қон ағындарының көбеюі сияқты қақтығыстардың салдары Қытайда зорлық-зомбылық пен қылмыстың таралуына әкелуі мүмкін [23].

Тағы бір фактор-Қытайдың сауда мүдделері. Бұл ел Орталық Азия елдерімен экономикалық ынтымақтастықты дамытуға айтарлықтай қызығушылық танытатындықтан, аймақтағы қақтығыстар сауда байланыстарының төмендеуіне және Қытайға экономикалық зиян келтіруге әкелуі мүмкін [23].

Жоғарыда айтылғандай, Орталық Азия Еуразия құрлығының орталығында орналасқан және маңызды геосаяси маңызға ие. Аймақтағы қақтығыстар Орталық Азия маңындағы және көрші елдердегі тұрақтылыққа әсер етуі мүмкін. Бұл өз кезегінде Қытайдағы саяси және экономикалық жағдайды нашарлатуы мүмкін. Сонымен қатар, бітімгершілік іс-шаралар оң имиджді қалыптастыруға ықпал етуі мүмкін. Қытайдың жаһандық мемлекет болуға және халықаралық саясатта маңызды рөл атқаруға деген амбициясы бар. Орталық Азиядағы ықпалдың күшеюі Қытайға әлемде оң имидж қалыптастыруға және оның халықаралық аренадағы орнын қамтамасыз етуге көмектеседі.

Бұл себептер Қытай үшін өте маңызды, өйткені олар қауіпсіздікке, экономикаға, геосаясатқа және халықаралық ықпалға қатысты. Қытайдың геосаяси жағдайы мен экономикалық дамуы тұрғысынан елдің негізгі аймағы болып табылатын Орталық Азиядағы тұрақтылық пен дамуды қамтамасыз етуге үлкен қызығушылығы бар. Осыған байланысты Қытай аймақтағы бейбітшілік пен тұрақтылықты қамтамасыз етуге бағытталған Орталық Азия елдерімен ынтымақтастық пен дамудың белсенді саясатын жүргізуде [24].

Қытай Орталық Азия өңіріндегі террористік әрекетті қысқартуда маңызды рөл атқара алады. Бұған әртүрлі ынтымақтастық шаралары арқылы қол жеткізуге болады. Атап айтқанда, осындай мысалдардың бірі-техникалық қолдау. Қытай террористік әрекетке қарсы күресте аймақ елдеріне технология ұсына алады. Мысалы, Қытай киберқауіпсіздік пен ақпараттық қауіпсіздік деңгейін арттыруға көмектесе алады, бұл өңір елдеріне террористік қатерлерге қарсы тұруға көмектеседі [24]. Тұтастай алғанда, технология саласындағы ынтымақтастықты күшейту кең тақырып болып табылады, ол келесі бөлімдерде толығырақ қарастырылады.

Тағы бір фактор-барлау саласындағы ынтымақтастықты дамыту. Қытай аймақ елдерінің барлау қызметтері арасындағы ынтымақтастықты дамыта алады. Бұл елдерге Террористік қауіптер туралы ақпарат алмасуға және олардың алдын алу үшін бірлесіп әрекет етуге мүмкіндік береді.

Мұндай ынтымақтастықтың тәжірибесі қазірдің өзінде бар. Атап айтқанда, 2021 жылдың соңында Қытай Тәжікстанға терроризмді анықтау және оған қарсы күрес орталығын салуда тегін көмек көрсетті [25]. Орталық Террористік қауіптерді анықтауға және оларға нақты уақыт режимінде жауап беруге мүмкіндік беретін бейнебақылау және деректерді өңдеу жүйелері сияқты озық технологиялармен жабдықталған. Сонымен қатар, Қытай орталық қызметкерлеріне техникалық қолдау және оқыту көрсетті, бұл оның мамандарының тиімді жұмысын қамтамасыз етуге көмектеседі.

2019 жылы Қытай Қырғызстанға терроризм қауіпін анықтау үшін озық технологиялармен жабдықталған терроризмді анықтау және оған қарсы күрес жөніндегі ұлттық орталықтың құрылысына көмек көрсетті [26]. Қытай өз мамандарының тиімді жұмысын қамтамасыз ету үшін орталық қызметкерлеріне техникалық қолдау және оқыту көрсетті. Сонымен қатар, Қытай Тәжікстан мен Қырғызстанға мемлекеттік шекараларда қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін техникалық қолдау мен білім берді, бұл заңсыз көші-кон мен контрабанданың алдын алуға көмектеседі.

Қытай аймақтағы әскери және полиция елдері үшін оқу-жаттығу бағдарламаларын өткізе алады, бұл олардың террористік әрекеттерге қарсы тұруға дайындығын арттыруға көмектеседі.

Осындай жаттығулар аясында қытайлық нұсқаушылар аймақтың әскери және полиция елдеріне техникалық қолдау мен білім береді. Мысалы, Қытай қарулы күрес, тактика және ату жаттығуларын, сондай-ақ бейнебақылау және дрондар сияқты техникалық қауіпсіздік құралдарын ұсынады. Сонымен қатар, қытайлық нұсқаушылар әскери және полиция қызметкерлеріне қауіпсіздікке қауіп төндіретін ақпаратты анықтауға және талдауға үйретеді.

Жаттығулар Қытайда да, аймақ елдерінде де өткізіледі, бұл әскери және полиция қызметкерлеріне өз жағдайында практикалық білім мен тәжірибе алуға мүмкіндік береді. Қытайдың ресми дереккөздерінің айтуынша, мұндай жаттығулар аймақ елдерінің келісімімен өткізіледі және қауіпсіздік саласындағы диалог пен ынтымақтастық аясында өтеді [27].

Алайда, кейбір елдер мен халықаралық ұйымдар Қытайдың осындай жаттығуларды аймақ елдеріне әсерін күшейту және адам құқықтарын бұзу үшін пайдалану мүмкіндігіне алаңдаушылық білдіруде. Сонымен бірге, басқалары мұндай ынтымақтастықты қауіпсіздік деңгейін арттыру және аймақтағы террористік актілердің қауіпін азайту мүмкіндігі ретінде қарастырады.

Мұндай жаттығулар бірнеше рет өткізілді, атап айтқанда, 2021 жылдың көктемінде Қытай мен Қазақстандық әскери күштер Қытай аумағында бірлескен жаттығулар өткізді. Сол көктемде Қытай мен Тәжікстан аумағында терроризмге және ұйымдасқан қылмысқа қарсы күрес бойынша жаттығулар өткізді. Осы жаттығу аясында қытайлық және тәжік полицейлері қылмысқа күдіктілерді ұстау және террористік қатерлерді анықтау бойынша бірлескен операциялар жүргізді [27].

Қытайдың аймақтағы геосаяси ықпалын күшейту тұрғысынан басқа елдердің алаңдаушылығы бар деген сұраққа оралсақ, осындай оқыту түрін жүргізу арқылы мұндай іс-шараларды өткізу тетігін жолға қою маңызды. Атап айтқанда, Орталық Азия елдерінен келген тәртіп сақшыларының тікелей нұсқаулар емес, тек Қытайлық әріптестерінен білім алуы маңызды.

Адам саудасына қарсы іс-қимыл контекстінде Қытай мен Орталық Азия елдері арасында бірлескен операциялар жүргізу осы процестің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Мұндай операцияларға әдетте бірлескен тергеу, ақпарат алмасу, оқыту және адам саудасына қарсы қолдау кіреді.

Бірлескен операциялар шеңберінде елдер ақпарат алмасуды және өзара үйлестіруді пайдалана отырып, адам саудасына қатысы бар адамдарды жалпы тінту мен ұстауды жүргізе алады. Бұдан басқа, елдердің құқық қорғау органдарының адам саудасына қарсы іс-қимыл бойынша білімі мен дағдыларын қамтамасыз етуге көмектесетін бірлескен оқыту іс-шаралары өткізілуі мүмкін.

Операциялар адам саудасының құрбандарын анықтауға және босатуға, сондай-ақ адам саудасына байланысты қылмыстар үшін кінәлілерді жауапқа тартуға бағытталуы мүмкін. Сонымен қатар, осы түрдегі қылмыстардың алдын алуға көмектесетін адам саудасының алдын алу және анықтау бойынша бірлескен іс-шаралар өткізілуі мүмкін.

Бұған 2019 жылы жүргізілген Қытай мен Тәжікстанның бірлескен операциясы мысал бола алады. Осы операция аясында адам саудасымен айналысқан 13 адам ұсталып, 27 ықтимал Құрбан жұмыстан шығарылды. Сонымен қатар, әкімшілік хаттамалар жасалып, қылмыстық істер қозғалды [27].

Жалпы, бірлескен операцияларды жүргізу Қытай мен Орталық Азия елдері арасындағы адам саудасына қарсы күрестегі ынтымақтастықтың маңызды элементі болып табылады, өйткені бұл тәсіл осы проблемамен күресте жақсы нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Экономика және әлеуметтік даму саласындағы ынтымақтастықты дамыту: Қытай аймақ елдерінің экономикасы мен әлеуметтік дамуына ықпал ете алады, бұл әлеуметтік шиеленісті азайтуға және террористік қақтығыстарды тудырмауға көмектеседі.

Қытайдың әртүрлі елдер арасындағы әскери қақтығыстардың алдын алудағы рөліне қатысты бұл мемлекеттің әскери агрессияларға қарсы тұру үшін айтарлықтай тәжірибесі мен тетіктері бар екенін атап өткен жөн.

Атап айтқанда, Қытай әлемдегі бейбітшілік пен қауіпсіздікті сақтау мақсатында БҰҰ-ның бітімгершілік миссияларына белсенді қатысады. Ол өзінің бітімгерлерін шиеленісті азайтуға және бейбіт тұрғындардың қауіпсіздігін қамтамасыз етуге көмектесу үшін әртүрлі елдердегі қақтығыстардың ыстық нүктелеріне жібереді [28].

Мысалы, Қытай Дарфурдағы (Судандағы) БҰҰ миссиясына қатысты, онда оның әскері қауіпсіздікті бақылауға көмектесті және аймақтағы бейбітшілік процесін қалпына келтіруге көмектесті. Қытай сонымен қатар БҰҰ-ның Либерия, Кот-д'Ивуар, Оңтүстік Судан, Гаити, Орталық Африка Республикасы және басқа елдердегі бітімгершілік миссияларына қатысты [28].

Қытай өзінің бітімгершілік отрядтарының құрамында әртүрлі әскери күштерді, соның ішінде байланыс, көлік, медициналық отрядтар және басқаларын жібереді. Сонымен қатар, Қытай бітімгершілік миссиялардың сәтті орындалуын және бейбітшілік пен қауіпсіздікті сақтау мақсаттарына қол жеткізуді қамтамасыз ету үшін басқа елдермен және халықаралық ұйымдармен белсенді ынтымақтастықта.

Сондай-ақ, Қытай әртүрлі елдерде бітімгершілік қызмет пен бітімгершілік күштердің дамуына белсенді ықпал етеді. Мысалы, Қытай Африкада бітімгершілік қызметті дамытуға, сондай-ақ Латын Америкасы елдерінде бітімгершілік күштер құруға қаржылық және техникалық көмек көрсетті [28].

Сонымен қатар, Қытай әскери қақтығыстар мәселелерін шешуге және бейбітшілік пен қауіпсіздікті сақтауға бағытталған халықаралық саясатын әзірлеуде. Мысалы, Қытай ядролық қарусыз және ядролық қарусыз аймақтарды құруды қолдайды [28].

Әскери қақтығыстардың алдын алудың тағы бір маңызды құралы-дипломатия, ал Қытай халықаралық бейбітшілік пен қауіпсіздікті нығайту үшін дипломатиялық күш-жігерді белсенді қолданады. Атап айтқанда, Қытай БҰҰ Бас Ассамблеясы, Қауіпсіздік конференциялары және халықаралық пікірталас форумдары сияқты халықаралық форумдарға белсенді қатысады. Қытай бейбіт келіссөздер мен ынтымақтастық арқылы әскери қақтығыстарды шешуді қолдайды.

Сондай-ақ, Қытай басқа елдермен, әсіресе аумақтық даулар туындайтын елдермен екіжақты қарым-қатынастарын белсенді дамытуда. Қытай даулы мәселелерді шешу және өзара тиімді шешімдерге қол жеткізу бойынша ынтымақтастық пен бейбіт келіссөздерді ұсынады.

Қытай басқа елдермен қарулы қақтығыстардың алдын алу және аймақтағы шиеленісті азайту үшін белсенді жұмыс істейді. Қытай бейбіт және тұрақты қарым-қатынасқа қол жеткізу үшін басқа елдермен ынтымақтастық пен диалогқа назар аударады.

Тағы бір мысал-Қытайдың Мюнхендегі қауіпсіздік конференциясы сияқты қару-жарақпен және қорғаныспен тәжірибе алмасу жөніндегі халықаралық форумдарға қатысуы. Бұл форумдарда Қытай өкілдері қарулы қақтығыстар қаупін азайтудың ықтимал жолдарын және қауіпсіздікті жақсарту үшін басқа елдермен ынтымақтастықты талқылайды [29].

Сондай-ақ, Қытай әртүрлі елдердің, әсіресе қақтығыстар бар елдердің дамуына белсенді көмек көрсетеді. Бұған қаржылық көмек көрсету, инфрақұрылым салу және экономиканы дамыту кіреді. Бұл әскери қақтығыстарды азайтуға көмектеседі, өйткені елдер тұрақты күйде, бұл экономикалық және басқа мәселелерді шешу үшін соғыс қимылдарының қажеттілігін азайтады [29].

Осылайша, Қытай дипломатиялық күш-жігерді әлемдегі әскери қақтығыстардың алдын алу құралы ретінде пайдаланады. Ел халықаралық форумдарға белсенді қатысады, басқа елдермен екіжақты қатынастарды дамытады, қарулы қақтығыстардың алдын алу бойынша жұмыс істейді және дамуға көмек көрсетеді. Бұл күш-жігер бейбітшілік пен тұрақтылықты сақтауға ықпал етеді және әскери қақтығыстардың алдын алуға көмектеседі.

Қытайдың бітімгершілік саясатын жүргізудің бір жолы-әскери қақтығыстардың өршуіне қарсы тұру. Атап айтқанда, Қытай аймақтық қақтығыстарды шешуге көмектеседі-бұл оның Корей түбегіндегі дипломатиялық әрекеттерге белсенді қатысуы. Қытай қақтығысты бейбіт жолмен шешуді жақтайды және бұл мәселеде күш қолданудан бас тартады. Мысалы, 2018 жылы Қытай КХДР мен Оңтүстік Корея арасындағы кездесуді қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарды, бұл тараптар арасындағы одан әрі бейбіт диалогқа серпін берді [29].

Таяу Шығысқа қатысты Қытай Израиль-Палестина қақтығысын реттеу бойынша келіссөздер жүргізетін және бейбітшілік процесінің дамуына ықпал ететін "төрттікке" (Ресей, АҚШ және ЕО-мен бірге) қатысушылардың бірі болып табылады. Сонымен қатар, Қытай аймақтағы шиеленісті азайту және Сирия мен Йемендегі қақтығыстарды бейбіт жолмен шешуге жағдай жасау үшін халықаралық күш-жігерге белсенді қатысады [30].

Жалпы, Қытай әлемдегі бейбітшілік пен тұрақтылықты белсенді түрде қолдайды және аймақтық қақтығыстарды шешу және аймақтағы шиеленісті азайту үшін өзінің дипломатиялық күш-жігерін пайдаланады.

Орталық Азия өңірінің елдері арасындағы қақтығыстарды шешуге келетін болсақ, Қытай Су ресурстарын дамыту контекстінде аталған өңірдің мемлекеттерімен белсенді ынтымақтасады және оларды пайдалануға байланысты қақтығыстарды шешуге көмектеседі. Бұл өте маңызды фактор, өйткені жоғарыда айтылғандай, су ресурстарын пайдалану және орналастыру үлкен проблема және қақтығыстардың басталуының себебі болып табылады.

Бұған мысал-Қытай мен Қазақстан арасындағы шекарада су ресурстарын пайдалану мәселесін шешу. Бұл елдер екі елдің шекарасында Су ресурстарын бірлесіп пайдаланумен айналысады. Ынтымақтастық аясында су ресурстары бойынша жалпы мәселелерді шешуге жауапты арнайы комиссия құрылды [31].

Нақты жағдайларға келетін болсақ, Қытай Орталық Азия елдері арасындағы қақтығыстарда бітімгершілік бастамаларды жиі көтереді. Атап айтқанда, 2016 жылы Қытай Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы шекараға қатысты жанжалды бейбіт жолмен шешуде маңызды рөл атқарды. Қытай елдер арасындағы келіссөздер мен ынтымақтастыққа байланысты бейбіт келісімді ұсынды, бұл шиеленісті азайтуға көмектесті [32].

Сондай-ақ, 2020 жылы Қытай шекаралас аумаққа қатысты Қырғызстан мен Тәжікстан арасындағы қақтығысты бейбіт жолмен реттеуге жәрдемдесуде белсенді рөл атқарды. Қытай Тараптар арасындағы келіссөздерді ұйымдастыруға және оларға қатысуды қамтамасыз етуге көмектесті, бұл қақтығысты бейбіт жолмен шешу жөніндегі уағдаластықтарға қол жеткізуге мүмкіндік берді [33].

Қытай Орталық Азиядағы бейбітшілік пен қауіпсіздік мәселелерін талқылайтын бірқатар халықаралық форумдар мен конференциялардың белсенді қатысушысы болды. Мысалы, 2017 жылы "Петербург диалогы" форумында Қытай дипломаттары өңірдегі тұрақтылық пен қауіпсіздікті нығайту үшін Орталық Азия елдерімен ынтымақтастық туралы ұсыныс жасады [33].

Қорытынды. Осылайша, Қытай дипломатиялық күш-жігерді әлемдегі әскери қақтығыстардың алдын алу құралы ретінде пайдаланады. Еліміз халықаралық форумдарға белсене қатысып, басқа елдермен екі жақты қарым-қатынастарды дамытып, қарулы қақтығыстардың алдын алу жұмыстарын жүргізіп,

дамуға көмек көрсетуде. Бұл күш-жігер әлемдегі бейбітшілік пен тұрақтылықты сақтауға және әскери қақтығыстардың алдын алуға көмектеседі.

Қытайдың бітімгершілік саясатының бір жолы – әскери қақтығыстарды қоздыруға қарсы тұру. Қытайдың аймақтық қақтығыстарды шешуге көмектесетін бір жолы – оның Корей түбегіндегі дипломатиялық күш-жігерге белсенді қатысуы. Қытай қақтығысты бейбіт жолмен шешуді жақтайды және бұл мәселеде күш қолданудан бас тартады. Мысалы, 2018 жылы Қытай КХДР мен Оңтүстік Корея арасындағы кездесуді жеңілдетуде маңызды рөл атқарды, бұл тараптардың одан әрі бейбіт диалогына серпін берді [29].

Жалпы, Қытай әлемдегі бейбітшілік пен тұрақтылықты белсенді түрде жақтап, дипломатиялық күш-жігерін аймақтық қақтығыстарды шешуге және аймақтағы шиеленісті азайтуға жұмсайды.

Орталық Азия аймағындағы елдер арасындағы қақтығыстарды шешуге қатысты Қытай осы аймақтың мемлекеттерімен су ресурстарын дамыту контекстінде белсенді түрде ынтымақтасады және оларды пайдалануға байланысты жанжалдарды шешуге көмектеседі. Бұл өте маңызды фактор, өйткені, жоғарыда айтылғандай, су ресурстарын пайдалану және орналастыру үлкен мәселе және жанжалдардың себебі болып табылады.

Нақты жағдайларға келетін болсақ, Қытай Орталық Азия елдері арасындағы қақтығыстарда бітімгершілік бастамалармен жиі шығады. Атап айтқанда, 2016 жылы Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы шекараға қатысты жанжалды бейбіт жолмен шешуде Қытай маңызды рөл атқарды. Қытай елдер арасындағы келіссөздер мен ынтымақтастықтың арқасында бейбіт реттеуді ұсынды, бұл шиеленісті азайтуға көмектесті [34].

Қорытындылай келе, Орталық Азияда осы аймақтағы қауіпсіздік жағдайын бұзуға күшті әсер ететін көптеген қақтығыстар мен халықаралық қылмыстар бар екенін айту керек. Қытаймен ынтымақтастық жоғарыда сипатталған жолдар арқылы бұл мәселелерді шешуге көмектеседі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Габдуллин Э. *Центральная Азия: геополитика, безопасность, сценарии развития* // *Центральная Азия и Кавказ*. -2011. -№ 1. – С. 279-293.
2. Bayarchu D. *Geopolitics of the new Central Asia* // *Journal of International Problems*. – 2007. - № 1. – P. 374-388.
3. Rakhimov M. *Central Asia in the Context of Western and Russian Interests* // *L'Europe en Formation*. – 2015. - № 2. – P. 140-154.
4. Cable K. *Talking Up Terrorism in Central Asia* // *Wilson Centre*. – 2021. V. 5, № 38. – P. 825-842.
5. Shestopalets D. *Hizb ut-taHrir between radicalism and nonviolence: a review of current literature* // *Shidnij Svit*. – 2022. V. 1, №2. – P. 110-126.
6. Cisneros J. *The role of international and regional powers in afghanistan. the return of the “great game”* // *Revista de Pensamiento Estrategico y Seguridad CISDE*. – 2022. V. 7, №1. – P. 81-99.
7. Wainwright T. *Narconomics*. – London: PublicAffairs. 2017. – 531 p.
8. Marat E. *Drug Trafficking, Violence, and Corruption in Central Asia*. – Brussel: SOC. 2022. – 48 p.
9. Bisvas S. *Drug Abuse and Drug Trafficking: Non-Traditional Security Threats in Post-Soviet Central Asia* // *Asian Journal of Legal Education*. – 2021. V. 8, №1. – P. 247-258.
10. *Производство афганского опийного мака выросло на 87 процента*. 2019. https://www.unodc.org/unodc/ru/frontpage/2017/November/afghan-opium-production-jumps-to-record-level-up-87-per-cent_-survey.html
11. *В 2021 году в Таджикистане изъято более 4 тонн наркотиков*. 2022. <https://asiaplustj.info/ru/news/tajikistan/security/20220217/v-2021-godu-v-tadzhikistane-izyato-bolee-4-tonn-narkotikov>
12. *В Киргизии изъяли свыше 3,5 тонны наркотиков*. 2021. <https://regnum.ru/news/3464791.html>
13. *Наркоторговля: более 4 тысяч преступлений совершено в РК в 2021*. 2021. https://www.inform.kz/ru/narkotorgovlya-bolee-4-tysyach-prestupleniy-soversheno-v-rk-v-2021-godu_a3841129
14. *Strengthening Law Enforcement Responses to Trafficking in Persons in Tajikistan Final Report*. 2019. https://www.unodc.org/documents/centralasia/2022/Publications/Strengthening_Law_Enforcement_Responses_to_Trafficking_in_Persons_in_Tajikistan_Eng.pdf
15. *Голод и торговля людьми*. 2021. <https://korrespondent.net/world/4427522-holod-y-torhovlia-luidmy-sytuatsiya-v-afhanystane>

16. Karlsson H. *Sex Work Policy Worldwide: A Scoping Review* // *Sexuality and Culture*. – 2022. V. 2022, №6. – P. 2288-2310.
17. Межнациональные столкновения на юге Киргизии. 2010. <https://www.hrw.org/ru/report/2010/08/16/256110>
18. Имомов А. Территориальные и земельно-водные конфликты в Центральной Азии: взгляд из Таджикистана // *Центральная Азия и Кавказ*. – 2013. V. 16, №2. – P. 124-139.
19. Конфликт Таджикистана и Кыргызстана: вода, наркотики, земля? 2021. <https://www.dw.com/ru/konflikt-tadzhikistana-i-kyrgyzstana-voda-narkotiki-zemlja/a-57392981>
20. Carter M. *The American War in Afghanistan: A History*. – Oxford: Oxford University Press. 2021. – 576 p.
21. Kuzio T. *Putin's War Against Ukraine: Revolution, Nationalism, and Crime*. – London: Penguin. 2017. – 478 p.
22. 20-летие Баткенских событий. 2019. <http://gazpromschool.kg/20->
23. Межнациональные столкновения на юге Киргизии в 2010 году. 2015. <https://tass.ru/info/2033902>
24. Noorali H. *Highlighting the Geopolitical Challenges Facing the China One Belt One Road Initiative* // *Geopolitics Quarterly*. – 2022. V. 18, №66. – P. 1-34.
25. Китай строит военные базы в Таджикистане. Помощь, совместная оборона или экспансия? 2021. <https://topwar.ru/188566-kitaj-stroit-voennye-bazy-v-tadzhikistane-pomosch-sovmestnaja-oborona-ili-jekspansija.html>
26. *Country Reports on Terrorism: Kyrgyz Republic*. 2019. <https://www.state.gov/reports/country-reports-on-terrorism-2019/kyrgyz-republic/>
27. *Fight against Terrorism and Extremism in Xinjiang: Truth and Facts*. 2022. Information Office of the People's Government of Xinjiang Uyghur Autonomous Region.
28. Зародов И. Китай в миротворческой деятельности ООН // *Свежий взгляд*. – 2022. V.3, №1. – P. 167-178.
29. Winston R. *Diplomacy with Chinese Characteristics*. – London: Penguin. 2021. – 273 p.
30. *China and the Israeli-Palestinian Conflict*. 2022. <https://warsawinstitute.org/china-israeli-palestinian-conflict/>
31. Роль водных ресурсов в Центральной Азии. 2021. <https://www.postsovietarea.com/jour/article/view/202>
32. *Partnership for Peace programme – NATO*. https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_50349.htm
33. Azizian R. *Central Asia's 'new great game': A win-win scenario?* // *New Zealand Journal of Asian Studies*. – 2023. V. 24, №1. – P. 5-20.
34. Lemon E. *Central Asia's Multi-vector Defense Diplomacy* // *Kenon Cable*. – 2022. -№68. – P. 491-512.

References:

1. Gabdullin E. *Central'naya Aziya: geopolitika, bezopasnost', scenarii razvitiya* // *Central'naya Aziya i Kavkaz [Central Asia: geopolitics, security, development scenarios // Central Asia and the Caucasus]*, 2011, №1, s. 279-293. [in Russ].
2. Bayarchu D. *Geopolitics of the new Central Asia* // *Journal of International Problems*. – 2007. - №1. – P. 374-388.
3. Rakhimov M. *Central Asia in the context of the interests of the West and Russia* // *Europe in the process of formation*. – 2015. -No. 2. – P. 140-154.
4. Cable K. *Talking Up Terrorism in Central Asia* // *Wilson Centre*. – 2021. V. 5, No. 38. - P. 825-842.
5. Shestopalets D. *Hizb ut-taHrir between radicalism and nonviolence: a review of current literature* // *Shidnij Svit*. – 2022. V. 1, No. 2. - P. 110-126.
6. Cisneros J. *The role of international and regional powers in afghanistan. the return of the "great game"* // *Revista de Pensamiento Estrategico y Seguridad CISDE*. – 2022. V. 7, No. 1. - P. 81-99.
7. Wainwright T. *Narconomics*. – London: PublicAffairs. 2017. – 531 p.
8. Marat E. *Drug Trafficking, Violence, and Corruption in Central Asia*. – Brussel: SOC. 2022. – 48 p.
9. Bisvas S. *Drug Abuse and Drug Trafficking: Non-Traditional Security Threats in Post-Soviet Central Asia* // *Asian Journal of Legal Education*. – 2021. V. 8, №1. – P. 247-258.
10. *The production of Afghan opium maca has reached 87 percent*. 2019. <https://www.unodc.org/unodc/ru/frontpage/2017/November/afghan-opium-production-jumps-to-record-level--up-87-per-cent -survey.html>

11. in 2021, more than 4 tons of narcotic drugs were introduced in Tajikistan. 2022. <https://asiaplustj.info/ru/news/tajikistan/security/20220217/v-2021-godu-v-tadzhi-kistane-izyato-bolee-4-tonn-narkotikov>
12. in Kyrgyzstan, 3.5 tons of narcotic drugs were used. 2021. <https://regnum.ru/news/3464791.html>
13. drug addict: more than 4 thousand visits have been improved in Kazakhstan in 2021. 2021. https://www.inform.kz/ru/narkotorgovlya-bolee-4-tysyach-prestupleniy-soversheno-v-rk-v-2021-godu_a3841129
14. Strengthening Law Enforcement Responses to Trafficking in Persons in Tajikistan Final Report. 2019. https://www.unodc.org/documents/centralasia/2022/Publications/Strengthening_Law_Enforcement_Responses_to_Trafficking_in_Persons_in_Tajikistan_Eng.pdf
15. head and head. 2021. <https://korrespondent.net/world/4427522-holod-y-torhovlia-luidmy-sytuatsiya-v-afhanystane>
16. Karlsson H. Sex Work Policy Worldwide: A Scoping Review // *Sexuality and Culture*. – 2022. V. 2022, No. 6. - P. 2288-2310.
17. inter-regional meetings on the south of Kyrgyzstan. 2010. <https://www.hrw.org/ru/report/2010/08/16/256110>
18. Imomov A. territorial and land-water conflicts in Central Asia: looking from Tajikistan // *Central Asia and the Caucasus*. – 2013. V. 16, No. 2. - P. 124-139.
19. conflict in Tajikistan and Kyrgyzstan: water, drugs, Earth? 2021. <https://www.dw.com/ru/konflikt-tadzhi-kistana-i-kyrgyzstana-voda-narkotiki-zemlja/a-57392981>
20. Carter M. *The American War in Afghanistan: A History*. – Oxford: Oxford University Press. 2021. – 576 p.
21. Kuzio T. *Putin's War Against Ukraine: Revolution, Nationalism, and Crime*. – London: Penguin. 2017. – 478 p.
22. the 20th anniversary of Batken events. 2019. <http://gazpromschool.kg/20->
23. international meetings in 2010. 2015. <https://tass.ru/info/2033902>
24. Noorali H. Highlighting the Geopolitical Challenges Facing the China One Belt One Road Initiative // *Geopolitics Quarterly*. – 2022. V. 18, No. 66. - P. 1-34.
25. Kitai will build the bases in Tajikistan. Help, joint foundation or expansion? 2021. <https://topwar.ru/188566-kitaj-stroit-voennye-bazy-v-tadzhi-kistane-pomosch-sovmestnaja-oborona-ili-jekspansija.html>
26. *Country Reports on Terrorism: Kyrgyz Republic*. 2019. <https://www.state.gov/reports/country-reports-on-terrorism-2019/kyrgyz-republic/>
27. *Fight against Terrorism and Extremism in Xinjiang: Truth and Facts*. 2022. Information Office of the People's Government of Xinjiang Uyghur Autonomous Region.
28. Zarodov I. Kitai in the world activity of the Oon // *fresh look*. – 2022. V. 3, No. 1. - P. 167-178.
29. Winston R. *Diplomacy with Chinese Characteristics*. – London: Penguin. 2021. – 273 p.
30. *China and the Israeli-Palestinian Conflict*. 2022. <https://warsawinstitute.org/china-israeli-palestinian-conflict/>
31. *role of Water Resources in Central Asia*. 2021. <https://www.postsovietarea.com/jour/article/view/202>
32. *Partnership for Peace programme – NATO*. https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_50349.htm
33. Azizian R. Central asia's 'new great game': A win-win scenario? // *New Zealand Journal of Asian Studies*. – 2023. V. 24, №1. - P. 5-20.
34. Lemon E. *Central Asia's Multi-vector Defense Diplomacy // Kenon Cable*. – 2022. -№68. – P. 491-512.

FTAXP/MPHTI / IRSTI 03.09.25
ӘӨЖ/УДК/UDC 94"04/15"

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2024.83.4.031>

M.K. Mutaliyev*¹

¹*Doctoral student of the Department of General Turkish History, Faculty of Language – History and Geography, Ankara University, Ankara, Turkiye, lecturer of the department "Department of History of Kazakhstan in Ancient and Middle Ages", Abai KazNPU, Almaty, Kazakhstan
E-mail: meirbols9293@gmail.com*

THE CAMPAIGN OF THE RULER OF THE GOLDEN HORDE STATE BATU KHAN AND HIS RELATIONS WITH THE CHANGE ULUS

Abstract

Undoubtedly, Batu, the Khan of the Golden Horde State established in the Dasht-i Kipchak region, stands out as one of the most prominent political figures of the 13th century. His profound influence on the history of Eurasia and the Eastern European nations cannot be overstated. He expanded the borders of the state he ruled by bringing together various tribes in Dasht-i Kipchak. He continued the development of the Golden Horde State. He holds the distinction of being the pioneer in the Chinggis to family to forge international alliances with other countries, earning him the esteemed title of "Mister Khan" in the annals of history. Moreover, it determined the politics of the state on the Eurasian continent. The political state structure he established with the power he gained for years continued to exist his death. Therefore, Batu is not only a ruler, but also a state founder, diplomat and commander. At the same time, he was engaged in public social issues in Karakorum. Because after the death of Chinggis Khan and Ogeday Khan, justice was carried out to Batu Khan (the eldest of Chinghis Khan's generation). He also intervened in the situation between the generations of Chagatay in Transoxiana (Maverannahra).

Jochi Khan is famous for being the first commander to conquer Central Asia and also for having many sons. According to some sources, Jochi had around forty sons. He was officially accepted as the heir after Orda Khan. However, after the death of Jochi Khan, his son Sayin Khan (1227-1256) founded the Golden Horde State within the framework of the steppes extending around the Itil River, the Carpathian Mountains and the Danube River and was recognized as a khan (1976, p 49). But the question arises as to why Batu is his father's heir and not Orda. In the article, opinions related to this concept will be differentiated.

Key words: Batu khan, Chagatay, Golden horde state, Mongol empire, Europe campaign, Ilkhanid

The work was carried out with the financial support of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (IRN No. BR18574101)

M.K. Муталиев *¹

¹*Анкара Университеті, Тіл-Тарих және География факультеті,
Жалпы түркі тарихы кафедрасының докторанты, Анкара, Түркия,
"Ежелгі және ортағасырдағы Қазақстан тарихы" кафедрасының оқытушысы, ҚазҰПУ,
Алматы, Қазақстан, E-mail: meirbols9293@gmail.com*

АЛТЫН ОРДА МЕМЛЕКЕТІНІҢ БИЛЕУШІСІ БАТЫЙ ХАННЫҢ ЖОРЫҒЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ШАҒАТАЙ ҰЛЫСЫМЕН ҚАТЫНАСТАРЫ

Андампа

Дешті Қыпшақ өңірінде құрылған Алтын Орда мемлекетінің ханы Батый Еуразия мен Шығыс Еуропа елдерінің тарихында маңызды рөл атқарған XIII ғасырдағы жетекші саяси қайраткерлердің бірі екені даусыз. Ол Дешті Қыпшақтағы түрлі тайпалардың басын қосып, өзі басқарған мемлекеттің шекарасын кеңейтті. Ол атасы Шыңғыс ханның саяси, сауда, экономикалық көзқарастарын жалғастырып, Алтын Орда мемлекетін дамытуға күш салды. Сонымен қатар, ол Шыңғыс әулетінен басқа елдермен дипломатиялық қарым-қатынас орнатқан тұңғыш адам және тарих беттерінде «Хан мырза» деген атпен танылды. Оның үстіне Еуразия континентіндегі мемлекеттердің саясатын анықтады. Ол жылдар бойы жинаған билікпен құрған саяси мемлекеттік құрылымы, қайтыс болғаннан кейін де өмір сүрді. Сондықтан

Батый билеуші ғана емес, мемлекетті құрушы, дипломат және қолбасшы болып табылады. Сонымен қатар Қарақорымдағы қоғамдық әлеуметтік мәселелермен де араласып отырған. Өйткені Шыңғыс хан және Үгедей хан өлгеннен кейінгі кезеңде Батый хан Үлкен Аға (Шыңғыс ұрпағының үлкені) ұстанымымен төрелігін жүргізген. Мәуереннахрдағы Шағатай ұрпақтары арасындағы түрлі жағдайларға да араласып отырған.

Жошы хан Орта Азияны жаулап алған алғашқы қолбасшы болуымен, сондай-ақ көптеген ұлдарымен танымал. Кейбір деректер бойынша, Жошының қырыққа жуық ұлы болған. Орда Ежен ресми түрде Жошы ханнан кейін таққа мұрагер болып қабылдануы керек еді. Алайда Жошы хан қайтыс болғаннан кейін оның екенші ұлы Сайын хан (1227-1256) Еділ өзенінің төңірегінде жатқан топырақтарды біріктіру аясында Алтын Орда мемлекетінің негізін қалады. Яғни, Карпат таулары мен Дунай өзені маңында хан болып танылды. Бірақ неге Орда емес, Батый әкесінің мұрагері деген сұрақ туындайды. Мақаланың ішінде бұл түсінікке қатысты ойпікірлер сараланатын болады.

Кілт сөздер: Бату хан, Шағатай, Алтын орда мемлекеті, Монғол империясы, Еуропа жорығы, Илханидтер

Жұмыс Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржылық қолдауымен жүзеге асырылды (IRN No BR18574101);

Муталиев М.К. *¹

*¹ Университет Анкары, факультет языка, истории и географии,
докторант кафедры всеобщей истории Турции, Анкара, Турция,
Преподаватель кафедры "Древней и средневековой истории Казахстана", КазНПУ,
Алматы, Казахстан E-mail: meirbols9293@gmail.com*

ПОХОД ПРАВИТЕЛЯ ЗОЛОТООРДЫНСКОГО ГОСУДАРСТВА БАТЫЙ ХАНА И ЕГО ОТНОШЕНИЯ С ЧАГАТАЙСКИМ УЛУСОМ

Аннотация

Батый Хан Золотоордынского государства, основанного в районе Дашт-и Кипшака, несомненно, является одним из ведущих политических деятелей XIII века, сыгравшим важную роль в истории Евразии и стран Восточной Европы. Он расширил границы управляемого им государства, объединив в Дашт-и Кипшаке различные племена. Он продолжил политические, торговые и экономические взгляды своего деда Чингисхана и приложил усилия к развитию Золотоордынского государства. Кроме того, он был первым членом семьи Чингисхана, установившим дипломатические отношения с другими странами и был известен на страницах истории как «Господин Хан». Более того, оно определяло политику государств Евразийского континента. Политическая государственная структура, которую он установил с помощью власти, которую он приобретал в течение многих лет, продолжала существовать после его смерти. Поэтому Батый не только правитель, но и основатель государства, дипломат и полководец. В то же время он занимался общественными социальными вопросами Каракорыма. Потому что после смерти Чингисхана и Угэдэй-хана правосудие осуществлял Батый-хан-ага (старший из поколения Чингисхана). Он также вмешался в ситуацию между поколениями Шагатаев в Мавераннахра.

Джучи Хан известен тем, что был первым полководцем, завоевавшим Среднюю Азию, а также тем, что у него было много сыновей. По некоторым данным, у Джучи было около сорока сыновей. Он был официально признан наследником Орда Эджен-Хана. Однако после смерти Джучи хана его сын Сайын-хан (1227-1256) основал золотоордынское государство в пределах степей, простирающихся вокруг реки Итиль, Карапаты и реку Дунай и был признан ханом (1976, с. 49). Но возникает вопрос, почему наследником отца является Батый, а не Орда. В статье будут дифференцированы мнения, связанные с данным понятием.

Ключевые слова: Батый хан, Шагатай, Золотоордынское государство, Монгольская империя, Европейский поход, Ильханиды

Работа выполнена при финансовой поддержке Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (ИРН № BR18574101);

Introduction. As we delve into the latest contemporary sources, we encounter a range of perspectives regarding the founder of the Golden Horde and its khans. According to medieval historiographical tradition, Orda, motivated by a profound affection for his younger brother, willingly renounced his own claims in favor of Jochi

Ulus's Batu. However, it is suggested that certain family members from Karakorum, particularly Chinggis Khan's senior wife, Borte, might have played a crucial role in influencing his decision. Since both Orda and Batu descended from Borte's eldest son, Jochi, Batu was also the son of Uki-hatun, Borte's grandson. In other words, Batu's connection with Borte was closer than Orda's, making it plausible that Batu had a stronger influence over her. This included their relatives from the Kungrat clan [1, p.46-52]. At the age of eighteen, Batu Khan headed the largest nation of the Mongol Empire and was forced to participate in state politics. In August 1227, Batu lost his strongest support, as Chinggis Khan himself died six months after Jochi's death. The situation in the Empire began to shift not in favor of Batu but in favor of his uncles, Chagatay and Ogeday.

Objective. Firstly, his uncles Chagatay and Ogeday stated that his brother (Jochi Han) had acquired too much property and decided to reconsider the borders of the Jochi Nation. The fact that the Central Asian lands belonged to Jochi before the 1230s and that they fell into the hands of Chagatay, who came to power later, and Siberian property came under the control of Ogeday and his children, is evidence for this [2, p. 45], [3, p. 20]. Moreover, Chinggis Khan's sons held little trust in Batu. When Ogeday was chosen as the new Mongol Khan at the Congress in 1229, according to medieval sources, it is believed that Batu chose not to return to his nation and instead remained by his uncle's side. He stayed in the Khan palace in Mongolia for a while and fought against the Chinese Empire Szin with Ogeday in 1230-1234. At the same time, the struggle began in the Itil (Volga) and Ural regions, which were thought to be a part of the Jochi Nation, under the command of Commander Subitay, a distinguished assistant of Chinggis Khan, and Noyon Kugudey. However, Batu did not participate in these events, on the contrary, he preferred to be with his uncle [4, p. 98]. Batu spending a few years next to Ogeday brought positive results for him. During this time, the Mongol Khan became convinced of the nephew's loyalty and tolerance and began to show his trust in him. Furthermore, Batu was given the right to claim part of the conquered territories for his participation in the war against China. At the Congress held in 1235, the Jochi were given the Pinyanfu district in the Shanxi province, and the revenues were ensured to go to their treasury [5, p. 172].

Research materials and methods. At the same Congress, it was decided to go on an expedition to the West, which was influential in Batu's life and the history of the Jochi Nation. The lands starting from the Ural and Volga (Itil) regions and extending to the sea should have been a part of the state ruled by Batu. Batu was given these regions as a form of compensation after the death of Chinggis Khan, to make up for the loss of the lands belonging to the Jochi Nation that were captured by Chagatay and Ogeday. However, the expansion of the Mongol Empire was declared a common "family move" by all of Chinggis Khan's descendants: Sefere Batu and his three brothers (Orda, Shiban, Tangut), along with Ogeday's sons Guyuk and Kadan, Chagatay's son Baydar and his grandson Buri, Toluy's sons Mongke and Bujek, and Chinggis Khan's youngest son Kulkan were attending [6, p. 37]. Even though Batu was trusted by his uncles, this time they chose not to entrust him with it. According to Eastern sources, the sons of Chinggis made secret moves from the ruler of Jochi Ulus. In the year 1236, the powerful armies led by the eleven grandsons of Chinggis Khan triumphantly marched into Volga Bulgaria, where they achieved complete and overwhelming victory in the autumn of 1237. Initially, some local rulers did not resist the first followers of Chinggis Khan, but later they revolted against them [6, p. 38]. After the rebellion was suppressed, direct legal rule of the Mongols was established in the Volga (Itil) region. Later, Itil Bulgar's region became the center of the Golden Horde. In other words, the foundations of the state's trade and administrative infrastructure were developed in the Palace. During the same period, Chinggis Khan's war with the Kipchak tribes in the mid- 1210s was finally concluded.

Between December 1237 and April 1238, Mongol soldiers fought in North-Eastern Russia. During this time, the main provinces of the region – Muromo-Ryazan and Vladimir-Suzdal – were defeated. Therefore, other cities such as Ryazan, Kolomna, Moscow, Tver, Vladimir, Suzdal were also destroyed. Large and rich cities such as Uglich and Rostov shoes to surrender in order not to be discouraged. Grand Knyaz Vladimir Yuri Vsevolodovich did not support Ryazan and left the capital to his sons. At this moment, Vladimir Zalessky went north, where he set up a camp on the Sit river and gathered soldiers from his provinces to resist the Mongols. However, the soldiers of the Mongol commander Burunday were there before the troops were established. According to historical sources, there was a fierce battle on the Sit river on March 4, 1238. As a result, Russian troops were defeated and the Great Prince was captured and killed. Persian historian Rashid ad-Din did not write anything about the war process, only stating that the Mongols unexpectedly attacked the camp of Yuri Vsevolodovich, who was executed [7, p. 39]. In the spring of 1238, the Mongols under Batu's command reached the borders of the Novgorod lands and after a long siege captured Torcok. But after capturing Torcok, they immediately retreated. According to researchers, the main factor behind Batu Khan's retreat was the inability of the Mongol cavalry to progress further north due to the thaw. Batu Khan, however, was pleased that Novgorod did not rebel like the knyazs of Ryazan and Vladimir provinces. The final point of the "Russian" union in 1237-1238 was the capture of

the city of Kozelka in the Chernigovsk province in May 1238. The small city held out for seven weeks. Thus, they lost their lives, including several Mongol soldiers and their commander, during the siege and attack. Undoubtedly, the Mongols suffered great losses in Russia during this period. For these reasons, Mongolian soldiers rested for about a year after a short but difficult conflict. However, Batu did not rest during this process. First, his military commanders crushed the Kipchak rebellion in the southern Itil region. After Batu Khan returned from North-Eastern Russia, he sent a letter to the Mongol Khan Ogeday, complaining that some Chinggisids acted independently without showing any respect to him. In response, Ogeday Khan harshly warned his own son Guyuk, Chagatay's grandson Buri and Toluy's son Menggu [8, p. 194]. In some sources, it is stated that Menggu participated in the conflict in Southern Russia in 1239, but after 1238, Guyuk no longer participated in the Western expedition. During his expedition to the West, Batu was still confirmed as the supreme commander and other Chinggisids had to follow his orders [5, p. 233].

The second Mongolian campaign was organized Southern Russia between 1239 and 1241. The Mongols, after seizing a particular city, retreated to the southern Russian steppes. As a result, they captured cities like Chernigov and Southern Pereyasavl in 1239, followed by Chernigov, Kiev, and Galich in 1240, and later Galich and Vladimir-Volynsky in 1241. Some Soviet scholars argue that there is no justification for considering the capture of Kiev in December 1240 as the beginning of the Mongol-Tatar yoke in Russia [1, pp. 130-135]. Between 1241 and 1242, the Mongols launched a campaign into Eastern Europe. In March, they simultaneously invaded Poland, Hungary, and the Transylvania region, advancing in three separate columns. In early April, he won the two biggest cities of Europe, namely Legnitse in Poland on April 9 and Shayo in Hungary on April 11. After winning the victory, military operations in Poland were not as effective. The victory in Hungary ensured that the country was completely under Mongol control. In Hungarian historiography, the vents of the spring 1241-1242 very called "tatarjaras", that is, "tatarism". During this period, the western border of the Golden Horde state began to take shape. As a result of Batu's victories, the Western border of the Golden Horde included the Galitsko-Volynskoy region of Russia, some Balkan regions and many provinces of Eastern Europe (Bulgaria, Wallachia, Serbia, some parts of Hungary). Eastern European countries were dependent on Batu until the XIII-XIV centuries.

Following these impressive victories, the Mongol army's retreat from Hungary in the spring and summer of 1242 revealed many new views. Researchers suggest that Ogeday Khan died in December 1241 and Batu Khan retreated after receiving the news of his death [9, p.247]. In other words, in such cases, the Chinggisids should have stopped all war campaigns and attended the Congress in Mongolia to elect the new Khan. In other words, in such cases, the Chinggisids should have stopped all war campaigns and attended the Congress in Mongolia to elect the new Khan. For several centuries, Russian historian associate this situation with the liberation struggle of the Russian people against the Mongol soldiers [10, pp. 159-163]. Western researchers, on the other hand, believe that strong and invincible European soldiers stopped the Mongolian army on the German border. Most Western researchers, referring to medieval chronicle information, put forward the view that the small number of Mongol soldiers suddenly in the Roman Empire retreated after clashes with local soldiers [11, p. 106]. When we evaluate all these views, the real reason for the retreat may be that Batu Khan achieved his planned goals. Because the Mongols finally defeated their old enemies, the Kipchaks. However, the Hungarians were also punished for helping the Kipchaks. Secondly, when the Mongols reached the Hungarian border, they may have concluded that the remaining lands were not suitable for nomads. Therefore, it was pointless to conquer other lands. Therefore, the Mongols may have prioritized establishing diplomatic relations with other countries in order to expand their power and make it effective. For example, the continuous correspondence between Mongol rulers and European rulers during the 13th century provides solid proof of their well-established relationships.

In 1242, Batu Khan again emerged as a commander around the Itil river and completed his campaign. Batu Khan was renowned worldwide as a skilled administrator and diplomat, recognized for his military campaigns and strategic abilities. Between 1242 and 1256, he refrained from engaging in any major wars. Nevertheless, during this period, he successfully established an efficient governance system in the Volga and Ural regions. However, he was able to build state relations with the Seljuk Sultanate of Asia Minor, some parts of Iran, and Eastern European regions, together with the rulers of Russian provinces, Georgia and Armenia. The formation of other cities such as Ukeka, Kazan, Hacı-Tarkhan in the Volga region, Solhat in Crimea and Hungarian in the North Caucasus, along with the Golden Horde capital Saray, under the name of Batu, is directly connected. He wanted some of the regions conquered by the Chinggisids during their campaigns to expand the Golden Horde territory to be transferred to them. For example, some nations in the South Russian steppes belonged to the grandchildren of Chinggis Khan, that is, Mauci, son of Chagatay, and Kadan, son of Ogeday [12, p. 72]. But most of the new conquered territories were dispersed among Jochi's descendants. The most essential nations were naturally distributed by the eldest of the Batu brothers, Ordu, Shiban, Tangut, Buval and their descendants, Tuga-Timur and others.

Batu, who is considered the founder of the Golden Horde, undoubtedly contributed greatly to the establishment of the administrative system and the development of the city infrastructure and economy. However, there is no reason to consider him as a separatist who strives for the independence of his own nation. He also never received the title of Khan. Throughout his reign, he closely linked his future with the Mongol Empire and played an active role in the political events that took place in the mid-13th century. Batu's vast lands and countless soldiers were the key factors that enabled him to establish strong diplomatic ties with other nations and ascend to the position of the most influential figure in the Mongol Empire. After Ogeday's death, Batu supported his widow and temporary ruler Turakin in 1242-1246. Ogeday's widow was constantly able to stand against various candidates for the throne this situation was very beneficial for Cuci's heir. Therefore, an agreement was reached between Batu Khan and Turakina: that is, Turakina would not take control of the Golden Horde state from the Imperial side, and Batu Khan would not interfere with the events in Karakorum. But from now on, Batu Khan was accumulating influence and power to participate more in the political life of the Empire.

Discussion. At the Congress held in Mongolia in 1246, Ogeday's eldest son Guyuk was elected as the new Khan. During his campaign in the West, Batu Khan supported him, ignoring the incidents in which he constantly clashed with Guyuk, and ordered his brothers who went to Karakorum to support him. On the other hand, Guyuk Khan did not interfere with the internal administration of the Jochi Nation for a while. However, in order to strengthen his own authority Batu tried to limit his status. First, Guyuk Khan appointed two rulers for each state that was a vassal of the Golden Horde. One of the rulers was a supported of Batu and the other was neutral. Thus, two grand princes were appointed in Kiev in Russia, Alexander Nevsky and his brother Andrei in Vladimir. In addition, two Georgian kings, Ulu David and his cousin David Narini, and two Seljuk brother sultans, Izz al-Din Kay-Kavus II and Rukn ad-Din Kilij-Arslan IV, were appointed for this situation [13, 56]. This decision adversely affected Batu's influence in the states of the Caucasus and Asia Minor. Additionally, Russia's control over its own territory weakened. Shortly after, Batu's governors were expelled from the lands in Iran that had been transferred to him by Ogedai. Following this, Guyuk Khan was unable to take any further hostile actions against Batu, as he provided no grounds for Batu, a shrewd politician, to retaliate. Moreover, Guyuk Khan faced numerous internal issues within the empire, preventing him from devoting his full attention to his rivalry with Batu. The Mongol Khan, angered by Batu's pretext for a personal meeting, declared before prominent commanders that he would take action against the Jochi Nation in 1248. He later justified this statement as a desire to meet with the leader of the Jochi Nation in a neutral region. However, scholars argue that Guyuk Khan was actually planning a military campaign against Batu. Guyuk Khan died under mysterious circumstances near the city of Samarkand [6, p. 121]. Some sources suggest that Batu was responsible for his death. Nevertheless, due to Guyuk's controversial actions during his reign, many of the Empire's political forces opposed him. As a result, his death was seen as a favorable outcome not only for Batu but also for several key figures in the empire.

Despite all this, it is considered that Batu gained the most from the death of the Mongol Khan. Batu was able to extend the Congress held to elect the new Khan. However, he approved Guyuk Khan's widow, Oghul-Qaimish, as the temporary ruler, whose ability to rule was insufficient compared to Turakina. Scholars believe Batu's actions were indifferent to Imperial affairs. Batu declined the proposal to become the Mongol Khan, stating that he already wielded sufficient power over the vast territories under his control [14, p. 16]. He understood that the status of the Golden Horde would be influenced by whoever assumed the position of Khan of the Mongol Empire. Therefore, he approached the process of selecting a new Khan with strategic intent. Following three years (1248-1251) of negotiations and intense debate, Batu nominated Tolui's eldest son, Mongke, as the next Khan. Mongke was a close ally of Batu, and his mother, Sorghaghtani-Beki, had been Batu's key supporter during the Guyuk-Turakina period. Consequently, Batu's brothers, Berke and Tuga-Timur (though some sources mention Berke and Batu's son Sartak), attended the 1251 kurultai with 20,000 soldiers, presenting the Golden Horde ruler's nomination to the assembly.

After Mongke's ascension to power, Batu's influence within the Mongol Empire reached its peak. He retained his role as the khan's co-ruler, serving as the head of the Chinggisid clan and leader of the empire's western wing. Interestingly, in Juvayni's "History of the World Conquerors," Batu is referred to as "kaan-aka", meaning "great khan." Additionally, some

Caucasian researchers note that he was also given the title "Father of the Khan" (similar to the Byzantine term "Vasileopator") in certain historical studies [15, p. 561]. These titles highlight that Mongke acknowledged Batu's seniority not only within the Chinggisid family but also within the imperial hierarchy. Historical records suggest that, following Mongke's rise to power, the rulers of Western states began addressing Batu directly, bypassing Karakorum. Batu also gave the merchants his own stones and labels. All of this further confirms that Batu held a special status comparable to that of a Khan. This is evident from the fact that only high-ranking

officials or rulers had the authority to issue decrees (labels). However, Batu's new title did not signify that he was an independent ruler. His position remained significant within the structure of the Mongol Empire, and for this reason, it would be inaccurate to consider Jochi as the first Khan of the Golden Horde. The authority to issue labels was not an exclusive privilege of the Golden Horde rulers; rather, it was a right Batu possessed due to his unique position and advantages.

The result. Shortly after Mongke's election, Ogedai faced a plot devised by his allies and swiftly moved to suppress his political adversaries. During this period, he permitted Batu to exert pressure on certain members of the Chagatai and Eljigidei clans, who were nephews of Chinggis Khan [6, pp. 136-137]. In the same period in 1252, a major change of princes was made in Russia. Grand prince Andrey Yaroslavich was replaced by his older blood brother, Alexander Nevsky. In Russian works this event is called "Nevryuev's Army". Because an army of soldiers was sent under the command of commander Nevryuev to overthrow the grand prince Andrey Yaroslavich from his throne. The reason for all these events that took place in Russia was that grand prince Andrey Yaroslavich sided with the grandchildren of Guyuk (or widow Ogul-Gaimish) in the conflict between Mongke and Batu. [1, pp. 245-249].

Changes like these occurred under Batu Khan, especially, in the Seljuk state, which was affiliated with the Golden Horde. The incident ended with the defeat of Seljuk Sultan Giyas ad-Din Key-Hosrova II in the Battle of Kesedage [16, p.36-37]. After this, the Sultan sent his ambassadors not to Baijunoyon, the deputy Mongol khan in Iran, who attacked him in order to remain under the protection of the Mongols, but to Batu [14, p. 18]. His eldest son and successor Izz El Din Kay-Kavus II chose to follow in his father's footsteps. This chose caused a negative reaction from Baiju, who supported Rukh ad-Din Kilij-Arslan IV, Kay-Kavus brother and rival for the throne [17, p. 196]. In 1249, as we mentioned before, Guyuk confirmed Kilij-Arslan as Sultan to show that the Seljuk sultanate belonged to the Mongol Khan, not Batu. However, after the Mongke coup in 1251, the lands and all vassal states in the Western Empire came under Batu control. Therefore, Baiju had to get used to this situation for a while [17, pp. 68-72]. In the early 1250s, the brothers rivalry led to conflict. Hence they went to hear Batu's decision along with their younger brother Alla ad-Din Kay-Qubad II to get rid of Baiju's order. But Kay-Qubad was killed by his brothers. As a result, in order to maintain the "quo" status, Batu appointed Izz al-Din Kay-kavus II as the Western ruler of the Seljuk sultanate and Rukh ad-Din Kilij-Arslan IV as the Eastern ruler [18, pp. 155-156].

It is clear that strong relations initially developed between Sarai, the capital of the Golden Horde founded by Batu, and Karakorum. However, over time, these relations began to deteriorate. The primary reason for this shift was Mongke's perception that Batu's growing power and elevated status were undermining his own authority. Despite this, Mongke did not openly oppose Batu. Instead, he sought to reduce Batu's status to be on par with other Chinggisid rulers. One of Mongke's first actions was to revoke the Golden Horde rulers officially recognized right to receive surplus revenue from Mongolian and Chinese territories, citing the need to protect the imperial treasury. Later, he sent his own officials to the Jochi Ulus and its vassal states to conduct a census, thereby asserting greater control over Batu's domain. In 1253, Batu was instructed to allocate 20% of his soldiers to support a military campaign in Persia led by Mongke's younger brother, Hulagu. All of Mongke's actions were in line with legal norms, and Batu did not resist. Responding negatively would have signaled disobedience to the Khan's orders, which Batu sought to avoid, especially since he had previously supported Mongke's rise to power. For these reasons, Batu, like Mongke, chose not to display open opposition. Instead, he sought to hinder the census process. As a result, the census in the Jochi Ulus and its vassal states was only fully implemented in the late 1250s. By complying with the order to send troops to Hulagu, Batu subtly signaled to his brother that he would no longer support his initiatives [15, p. 268]. Nevertheless, despite the strained relations, Batu and Mongke continued to be regarded as both allies and co-rulers. Mongke later endorsed Batu's eldest son, Sartak, as the successor to the Jochi Ulus. Upon Sartak's arrival at the Khan's court, he received formal approval from the relevant authorities, and the Mongol ruler welcomed him warmly. These events demonstrate that Batu did not seek the independence of the Golden Horde. Instead, he viewed the power of his domain as an integral part of the Mongol Empire and adhered to the principles of maintaining imperial unity and authority.

Conclusion. It is seen that Batu had a great impact on the formation, prosperity and crisis of the Golden Horde, which was a part of the Mongol Empire. It is stated that Batu Chinggis Empire tried to establish a large and highly developed state that could carry out internal and external political relations by using the system of political, legal and economic institutions that it managed. However, after Batu became the ruler of the Jochi Nation, he did not immediately become a powerful ruler. Since he had nominal power at the age of seventeen, he could not get involved in the politics of the Jochi Nation. In 1235, it was decided to organize an expedition to the West, which was one of the turning points in Batu's life and the history of the Mongol Empire. As a result of this decision, we see that the western borders of the Empire were established and the Asian steppes were introduced to

the Christian world. These campaigns greatly contributed to the growth of Batu's authority and power in the future. Batu became the head of the Chinggis clan after the death of Chinggis Khan's sons Ogeday and Chagatai in late 1241 and early 1242. We can say that only in the late. 1240~s did Chinggis Khan gain real power in his family and in the Empire. After becoming the great Khan, Batu achieved the highest position in the Mongol Empire and was given the title "Father of the Khan". This title was considered above the status of the greatest Khan. However, Batu is appeared with defferent titles in various sources. We see from the studies of many researchers [6, 1960 0], [19, 2000], [21, 2002] that Batu had titles such as "aka" (family elder) and "Dear Khan" (intelligent, respectful khan). Especially Eastern historians [22, p.44] associated the Jochi Nation with the title of Batu and called it "the land of Mr. Khan".

There was no one in the Chinggis family who received these titles before or after Batu. Therefore, it is known that Batu is the only one left in history with these titles in the Chinggis family. Throughout his life, he struggled to gain power and authority and then to protect what he had gained. This struggle resulted in the strengthenin of the Jochi Nation, with him becoming the most ethical figure in the Mongol Empire. The period led by Mr. Khan in Jochi Nation is considered the "Golden Age".

Ultimately, the Golden Horde and the Chagatai Khanate were not close allies, but their shared animosity towards the Great Khanate and the Ilkhanate often overshadowed their mutual disputes, leading to a de facto alliance. During this period, the Golden Horde's support for Kaidu exerted a significant influence on the Chagatai Khanate. Nevertheless, the destinies of these two Turkic-Mongol khanates remained intertwined for centuries after the demise of their Toluid enemies. Both engaged in a complex interplay of cooperation and competition, maintaining a vital trade corridor and fostering a cosmopolitan Islamicate culture. Yet, they also harbored aspirations to establish states as grand as the Yuan and Ilkhanate, founded by other descendants of Chinggis Khan.

Reference:

1. Pochekayev, R. (2006). *Batıy. Moskva: SPb.*
2. Egorov, V. (1985). *İstoricheskaya Geografiya Zolotoy Ordi v XIII – XIV vv. Moskva.*
3. Safargaliyev, M. (1960). *Raspad Zolotoy Ordi. Saransk.*
4. Len- Pul Stanley. (1996). *Musulmanskiye Dinastii. Moskva.*
5. Hrapachevski, R. (2009). *Zolotaya Orda v Istochnikah, Tom III. Moskva.*
6. Rashid ad-Din. (1960). *Sbornik Letopisey. Moskva: AH Yayın*
7. *Polnoye Sobraniye Russkih Letopisey. (1927). Lavrentevskaya Letopis. 2. baskı. Leningrad.*
8. Kozin. A. (1941). *Sokrovennoye Skazaniye. Moskva.*
9. Fletcher, Dzh. (2004). *Mongolskaya Imperiya i Kochevoy Mir. Ulan-De.*
10. Pashuto, V. (1956). *Geroicheskaya Borba Russkogo Naroda za Nezavisimost XIII vek. Moskva.*
11. Matuzova, V. (1979). *Angliyskiye Srednevekovıye Istochniki, IX—XIII. Moskva.*
12. Karpini, P. (1997). *Istoriya Mongolov, 3. baskı.(A. Maleyna Cev.). Moskva*
13. Grekov, B., ve Yakubovskii, A. (1998). *Zolotaya Orda ı ee Padeniye. Moskva.*
14. SMİZO. (1941). *"Sbornik Materialov, Otnosyaşçixsya k İstorii Zolotoy Ordi". T. II. İzbleçeniya iz Persidskix Soçinenii, Sobranıe B. G. Tizengauzenom i Obrabotanıe . Moskva.*
15. Juvaini Ata-Malik. (1958) *The History of the World-Conqueror.*
16. Gorlevskiy. V. (1941). *Gosudarstvo Seldzhukidov Maloy Aziyi. Moskva.*
17. Gandzaketsi. K. (1969). *İstoriya Armenii. Erevan.*
18. Shukurov, R. (2005). *Velikie Komnini i Vostok. Moskva.*
19. Vernadskii, G. (1999). *O Sostave Velikoi Yasy Chungiz-Hana. M.*
20. Vernadskii, G. (2000). *Istoriya Rossu: Mongoly ı Rus. Tver. M.*
21. Boil, E. (2002). *Posmertnii Titul Batu-Hana. Tyurkkologicheski Sbornik: Zolotaya Orda ı Ee Naslediye. M.*
22. Abulgazy. (1958). *Rodoslovnaya Turkmen: Soçineniye Abulgazy, Hana Hvinskogo. Per. A.N. Kononova.*

Пайдаланылган әдебиеттер тізімі:

1. Почекаев Р. (2006). *Запад. – Москва: СПб.*
2. Егоров В. (1985). *Историческая география Золотой Орды в XIII – XIV вв. Москва.*
3. Сафаргалиев М. (1960). *Распад Золотой Армии. Саранск.*
4. Лен-Пул Стэнли. (1996). *Мусульманские Династии. Москва.*
5. Храпачевский Р. (2009). *Золотая Орда в Источниках, Том III. Москва.*
6. Рашид ад-Дин. (1960). *Сборник Летописей. Москва: Издательство АХ*
7. *Полное собрание Русских Летописей. (1927). Лаврентьевская Летопись. 2-е издание. Ленинград.*

8. Козин. А. (1941). *Сокровенное Сказание*. Москва.
9. Флетчер, Дж. (2004). *Монгольская Империя и Кочевой Мир*. Улан-Де.
10. Паиуто, В. (1956). *Героическая Борьба Русского Народа за Независимость XIII век*. Москва.
11. Матузова В. (1979). *Английские средневековые источники, IX—XIII*. Москва.
12. Карпини П. (1997) *История Монголов, 3-е изд. (А. Малейна Анс.)*. Москва
13. Греков Б., Якубовский А. (1998). *Золотая Орда и ее Падение*. Москва.
14. СМИЗО. (1941). «Сборник материалов, Отношения к истории Золотой Орды». Т. II. Изъятия из Персидских Сочинений, Собранные В. Г. Тизенгаузеном и Обработкой. Москва.
15. Джувайни Ата-Малик. (1958) *История покорителя мира*.
16. Горлевский. В. (1941). *Государство Сельджукидов Малой Азии*. Москва.
17. Гандзакеци. К. (1969). *История Армении*. Ереван.
18. Шукуров Р. (2005). *Великие Комнины Востока*. Москва.
19. Вернадский Г. (1999). *Он — Составе Великой Ясы Чингиз-Хана*. М.
20. Вернадский Г. (2000). *История России: Монголия Рус*. Тверь. М.
21. Бойл Э. (2002). *Посмертный Титул Бату-Хана. Тюрккологический сборник: Золотая Орда и ее наследие*. Москва.
22. Абулгазы. (1958). *Родословная туркменка: Сочинение Абулгазы, Хана Хвинского*. Пер. А.Н. Кононова.

ҒТАХР/ МРНТИ / IRSTI 03.01
ӘӨЖ/УДК/ UDC 06.35.51

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2024.83.4.032>

Б.Б. Токишкадыров*¹, Л.С. Динашева²

¹Докторант, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті,
Семей, Қазақстан Республикасы, E-mail: botabek87@mail.ru

²Тарих ғылымдарының докторы, доцент Түркістан Меймандостық және туризм университеті,
Түркістан, Қазақстан Республикасы, E-mail: Lazzat.S@mail.ru

МОҢҒОЛИЯДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТ ӨКІЛДЕРІНІҢ РУХАНИ -МӘДЕНИ ӨМІРІ

Аңдатпа

Мақаланың мақсаты бойынша Моңғолияда өмір сүріп отырған қазақтардың рухани өмірі мен мәдениеті мен салт-дәстүрлерінің сақталуы мен өзгерісіндегі саяси, әлеуметтік-мәдени факторлар айқындалып, халық мұрасының ұрпақтар арасындағы сабақтастығына жан-жақты талдау жасалынады.

Моңғолиядағы қандастарымыздың бір бөлігі түп қазығы сол аймақтан өрбіп, жүздеген жылдар бойы мекендесе, бір бөлігі кеңестік кезеңде қоныстанған. Қазақтардың рухани мәдениетіндегі көрсеткіштерін салыстырмалы талданады.

Баян-Өлгей аймағы тұрғындарының жалпы білім беру ісі, орта және жоғары білім алу деңгейі бойынша мәліметтер талданып, аймақтағы орта, арнаулы және жоғары білімі бар мамандардың қалыптасу үлесі айқындалған..

Тарихи Отанынан шалғайда өмір сүргенімен қазақы мәдениетті, ұлттық құндылықтарды бойларына сіңірген олардың төл мәдениетіміздің ұмыт бола бастаған тұстарын толықтыруға, жандандыруға өзіндік қосар үлестері мол. Қазақстан қоғамының бүгінгі әлеуметтік-мәдени ерекшеліктері этникалық қазақтар үшін тарихи Отанның әлеуметтік-мәдени кеңістігі белгілі бір бейімделу проблемаларын туындатып «өзге мәдени ортаға» айналып отыр.

Моңғолияда мекен етіп жатқан қазақтардың төл мәдениетін сақтауда: тілінің, білім беру жүйесінің, саханалық өнері мен ауыз және жазба әдебиетінің алатын орны ерекше. Қобда қазағының ішінде өмір сүріп сол халықтың ұлттық мәдениетін сақтап қалуда жоғын жоқтап, жырын жырлаған тұлғалар қазақ әдебиет саласының дамуына зор үлес қосты. Өзге халықтар дүниесінде жүрген қазақ диаспорасының күнделікті өміріндегі ұлтқа тән болмысымен мәдени мұраларымен жалпы ұлттық идеяны қалыптастыруға қосатын әсерін зерттеудің маңыздылығы бар.

Кілт сөздер: Моңғолия, Баян-Өлгей, қазақ диаспорасы, оқу- білім, мәдени өмір, әдебиет, өнер.

Токишкадыров Б.Б. *¹, Динашева Л.С. ²

¹Докторант Университета имени Шакарима города Семей, Семей, Республика Казахстан
E-mail: botabek87@mail.ru

² Доктор исторических наук, доцент Международного университета туризма и гостеприимства,
Туркестан, Республика Казахстан
E-mail: Lazzat.S@mail.ru

ДУХОВНАЯ И КУЛЬТУРНАЯ ЖИЗНЬ КАЗАХОВ В МОНГОЛИИ

Аннотация

Целью аннотированной статьи является выявление политических, социокультурных факторов в сохранении и изменении духовной жизни, культуры и традиций казахов, живущих в Монголии, всесторонний анализ преемственности народного наследия между поколениями. Часть наших соотечественников в Монголии выросла из этого региона и прожила сотни лет, а часть поселилась в советский период. Сравнительный анализ показателей духовной культуры казахов. Проанализированы данные по общеобразовательному делу, уровню получения среднего и высшего образования населения Баян-Ольгийского региона, определена доля образования специалистов со средним, специальным и высшим образованием в регионе. Проживая вдали от исторической родины, казахи вкладывают в развитие культуры, национальные ценности, пополняют и возрождают все забытые места нашей родной культуры. Социокультурные особенности казахстанского общества сегодня для этнических казахов социально-культурное пространство исторической родины становится «иной культурной средой», порождая определенные проблемы адаптации. Особое место в сохранении родной культуры казахов, проживающих в Мангистау: языка, системы образования, саканского искусства, устной и письменной литературы. Большой вклад в развитие казахской литературной сферы внесли люди, живущие внутри Кобдинского казахского народа, оплакивающие сохранение национальной культуры этого народа. Важное значение имеет изучение влияния казахской диаспоры, живущей в мире других народов, на формирование общегосударственного представления о своей национальной идентичности и культурном наследии в повседневной жизни.

Ключевые слова: Манголия, Баян-Улгий, казахская диаспора, чтение - образование, культурная жизнь, литература, искусство.

B.B. Tokishkadyrov*¹, L.S. Dinashva²

¹ *Doktoral student of the specialty History, Shakarim University of Semey,
Semey, Republic of Kazakhstan
E-mail: botabek87@mail.ru*

² *Doktor of Historical Sciences, Associate Professor International University of tourism and hospitality,
Turkestan, Republic of Kazakhstan
E-mail: Lazzat.S@mail.ru*

SPIRITUAL AND CULTURAL LIFE OF KAZAKHS IN MONGOLIA

Abstract

The purpose of the annotated article is to identify political, socio-cultural factors in the preservation and change of the spiritual life, culture and traditions of Kazakhs living in Mongolia, a comprehensive analysis of the continuity of the national heritage between generations. Some of our compatriots in Mongolia grew up from this region and lived for hundreds of years, and some settled during the Soviet period. Comparative analysis of the indicators of the spiritual culture of the Kazakhs. The data on general education, the level of secondary and higher education of the population of the Bayan-Olga region are analyzed, the share of education of specialists with secondary, special and higher education in the region is determined. Living far from their historical homeland, Kazakhs invest in the development of culture, national values, replenish and revive all the forgotten places of our native culture. Socio-cultural features of Kazakh society today, for ethnic Kazakhs, the socio-cultural space of the historical homeland is becoming a "different cultural environment", giving rise to certain adaptation problems. A special place in the preservation of the native culture of the Kazakhs living in Mangystau: language, education system, Saka art, oral and written literature. A great contribution to the development of the Kazakh literary sphere was made by people living inside the Kobda Kazakh people, who mourn the preservation of the national culture

of this people. It is important to study the influence of the Kazakh diaspora living in the world of other peoples on the formation of a national idea of their national identity and cultural heritage in everyday life.

Keywords: Mangolia, Bayan-Ulgiy, Kazakh diaspora, reading - education, cultural life, literature, art.

Кіріспе.

Шетелдегі қазақ диаспорасының тарихы мен мәдениетін, оның басқа этникалық ортада этнос ретінде даму қалпы мен қазіргі кезеңдегі рухани мәдени өмірін зерттеу еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін ғана мүмкін болғаны белгілі. Шет жерлердегі қазақтардың қоныстануы мен рухани өмірінің, салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарының сақталуы мен өзгешелігі, қазақ этносының бір бөлшегі ретінде даму мүмкіндігі отандық ғалымдардың қызығушылығын тудырды.

Жалпы қазақ халқының өткен-кеткен тарихын жан-жақты, кешенді түрде зерттеудің мәні мен маңызы, практикалық құндылығы өте жоғары. Соның ішінде өткен ғасырдың бірінші жартысындағы сұрапыл тарихи кезеңдеріндегі ғылыми тұрғыдан ашық зерттеуге мүмкін болмай келген қазақ халқының, соның ішінде шетелдегі қазақтардың ұлт-азаттығы жолындағы күресі, ұлттың бірлігі мен тұтастығын сақтауға, бір-бірінен ажырамай біртұтас болуға деген талпынысы сияқты тақырыптарды егжей-тегжейлі зерттеудің ғылыми, практикалық құндылығы аса жоғары.

Шетелдердегі қазақтар тарихи отаны, оның қазіргі кезеңдегі дамуы, рухани және дәстүрлі мәдениеттің сақталуы мен өзгерісі, жалпы қазақ этносы ретінде даму мүмкіндігін зерттеу өзекті мәселелердің бірі борлып саналады. Осы тұрғыдан алғанда шетелдегі қазақтардың тілі, білім беру ісін және мәдениетінің дамуын зерттеу қазіргі әлемнің жаһандану жағдайына ғалымдардың қызығушылығын тудырады. Ал әлемдегі диаспора өкілдерінің қалыптасуы қоршаған ортаға қоғамда болып жатқан өзгерістерге, әлеуметтік және мәдени өмірге байланысты.

Қазақ диаспорасының рухани мәдени өміріндегі мәселелерін зерттеу барысында назар аударатын ерекше мәселе – алыс және жақын шетелдерде өмір сүріп жатқан қандастарымыздың өзіндік ұлттық болмысының, санасының, мәдениеті мен ұлттық рухының әртүрлі деңгейдегі көрінісі. Ал ондаған, жүздеген жылдар бойы басқа этникалық ортада өмір сүрген қандай этнос бөлшегі болмасын, сол ортадан алатын, қабылдайтын рухани мәдени әлемі болады. Ол оның этникалық тарихи қалыптасуында, дамуында және келесі ұрпаққа сабақтастықпен жалғасуында із қалдыратыны сөзсіз. Әлемнің басқа мемлекеттеріне тарихи себептермен шашырап кеткен қандастарымыздың біртұтастығын қалыптастыруда маңызы жоғары.

Материалдар мен әдістер. Шетелдердегі қазақ диаспорасының өткен тарихы мен мәдениеті жөнінде жазылған отандық тарих-шылардың біраз еңбектері жарияланды. Олардың қатарына: З. Қинаятұлының «Монғолиядағы қазақтар» [1]. Шет жерлердегі қазақтардың саны мен орналасуы жөнінде М.Б. Тәтімбетовтің «Қазақ әлемі: Қазақтың саны қанша?» және т.б. зерттеу еңбектері жарық көрді [2]. Диаспора мәселесінде «диаспора» ұғымдарын талдай отырып, елдердің қай аумағындағы қазақтар аталған ұғымдар аясына енетіндігі жөнінде жіктей зерттелген еңбектер қатарына Г.М. Мендикулованың «Исторические судьбы казахской диаспоры. Происхождение и развитие» атты монографиясы жатады. Бұл зерттеуде шетел қазақтарының әлеуметтік-экономикалық және рухани-мәдени ерекшеліктері де қарастырылған [3].

Автордың қазақ диаспорасы тарихының теориялық және тәжірибелік мәселелері мен қазіргі дамуы және этникалық қазақтардың саяси, әлеуметтік-мәдени жағдайы жөнінде жазылған «Казахская диаспора: история и современность» еңбегі де 2006 жылы жарық көрді [3]. Бұл еңбектерде ғалым тұңғыш рет Қазақстанмен көршілес елдерде өмір сүріп отырған қазақтарға қатысты зерттеулердің ғылыми бағдарламасы мен тұжырымдамасын ұсынды. Жоғарыда көрсетілген зерттеушілердің еңбектері қазақ диаспорасының қалыптасуы, дамуы, этномәдениеті жөнінде мағлұматтар береді.

Шетелдегі қазақтардың елге оралуындағы бейімделуі мен психологиялық ерекшелігі және этникалық интеграциялық мәселелері қатысты Н.Байғабатованың Монғолиядағы және Қытайдағы қазақтардың этномәдениетіндегі бірегейлік мәселелер туралы «Этнокультурная идентичность диаспоры: представления и практики (на примере казахов Монголии и Китая)» атты монографиясында жан-жақты қарастырылған [4].

Финккенің «Nomaden im Transformationsprozess. Kasachen in der post-sozialistischen Mongolei» атты монографиясы Монғолия қазақтары арасында жүргізілген зерттеу жұмыстарының көрінісі ретінде беріледі [5]. Шет ел зерттеушілері Монғолиядағы қазақтардың тарихи отанымен мәдени дамуын қарастырады.

Аталған еңбектерде осы елдердегі қазақтардың этникалық диаспора ретінде қалыптасу тарихы, дәстүрлі мәдениетінің сақталуы мен өзгерісі, қоғамдық, тұрмыстық ерекшеліктері қарастырылады. Екі

елдегі қандастарымыздың этникалық бірегейлік мәселелерін талдап, таразылауда көрсетілген еңбектердің біз үшін маңызы жоғары.

Әдіснама.

Мақалада тарих және гуманитарлық пәндердің әдістері кең қолданылды. Тұлғалардың есімдерін анықтауда статистикалық әдіске сүйендік. Моңғолия қазақтарынан шыққан көрнекті қоғам қайраткерлерінің ұлт тарихы үшін атқарған қызмет жолын айқындау үшін тарихи-салыстырмалы әдіс іске қосылды. Зерттеу барысында соңғы уақыттарда қалыптасып келе жатқан жаңа бағыттағы ғылыми ой-пікірлер мен тұжырымдары, жаңа тарихи көзқарас тұрғысынан жазылған еңбектер басшылыққа алынды. Мәселе нақты тарихи қажеттілік, тарихи тағылым, тарихи процестің объективтілігі тұрғысынан қарастырылды.

Нәтиже және талқылау.

Моңғолия қазақтарында ұзақ уақыт бойы айтарлықтай оқшауланған және дәстүрлі мәдениет пен тұрмыстың көптеген элементтерін сақтаған шаруашылықтың бастапқы формасы: жартылай көшпелі-жартылай отырықшы мал шаруашылығының үстемдігі байқалады. С.Е. Әжіғалидің пікірінше, "Батыс Моңғолия - бұл қазақтардың дәстүрлі мәдениеті кешенді түрде сақталған-мал шаруашылығынан, қоныстанудың өзіндік жүйесінен бастап, салттық өмірдің, халықтық білімнің көріністеріне дейінгі бірегей жерде өмір сүрді" [6]. Қобда қазақтары ұлттық мәдениет туындыларын атадан-балаға жеткізіп, салт дәстүрді берік ұстағандығымен ерекшеленеді.

Батыс Моңғолиядағы қазақ диаспорасының қоныстану аймағы-Баян-Өлгей және Қобда аймағы, сондай-ақ Орталық және Солтүстік Моңғолиядағы қазақтардың қоныстануының жекелеген пункттері мен аудандары-Ұланбатор қалалары [7]. Моңғол үкіметінің арнайы қаулысымен 1940 жылы тамызда Баян-Ольгия аймағы құрылды. Бастапқыда аймақ 10 ауданнан тұрды, 32 301 халқы бар [8].

Аймақ басшылары үшін жұмыстың басты бағыттарының бірі халық арасындағы сауатсыздықты жою болды. «Ұлттың сақталуына да, жоғалуына да себеп болатын басты фактордың бірі – тіл» деп Ахмет Байтұрсынов айтқандай Моңғолия қазақтары XIX ғасырда «Сулы жезит», XX ғасырдың басында Ахмет Байтұрсыновтың «Арабша төте жазуын», 1930 жылдары «латин», 1940 жылдан «криллица» қазақ әріптерін пайдаланып сауатты көзі ашық болды. «Моңғол үкіметінің 1939 жылы 28-ақпан күнгі жиналысы және мемлекеттік кіші құрылтайдың 17-қаулысы бойынша Қобда аймағындағы қазақтардың білім, мәдениет ісін Қазақстанның жаңа латин жазуы арқылы жүргізу туралы шешім қабылдаған. Қазақтар бұдан бұрын араб жазуын пайдаланған» [9]. Ол кездегі бала оқытудың басты жүйесі-үйде оқыту болды. Сонымен қатар мектеп ашып, ауыл балаларын біріктіріп те оқытты.. Осының нәтижесінде хат танытын адамдар саны өсіп, халық сауатын ашуға көп пайдасы тиеді. «1929 жылы Бұғы бастауыш мектебінде 60, Ботағара хошууының Тұлбадағы бастауыш мектебінде 40-тай бала оқиды. 1930 жылы Қазақстаннан Шәріп Өтепов, Абай Қасымов, Бердіқожа, Қайырбай және Шәріп пен Абайдың зайыптары бірігіп алты адам келеді. Олар келісімен көптеген балаларды жинап, мектеп ашып, Қайырбай, Шәріп, Баймұқамет молла сабақ үйретеді. Осы жылдардан бастап, қазақ жастарын оқуға аттандыра бастайды» [10,206 б.] 1931 жылдардан қазақ тілінде айлық курстар, мектептер ашыла бастаған. «Мектеп саны жыл сайын өсіп отырды. 1941 жылы аймақ көлемінде 695 оқушысы бар 11 бастауыш мектеп жұмыс істеді. 1942 жылы аймақ орталығында мұғалімдер даярлайтын қысқа мерзімді курс ашылып, осы курсқа және келешек орта мектептерге мұғалімдер даярлау мақсатымен Қазақстаннан білікті мұғалімдер шақырылды. Қазақстандық мұғалімдер қазақ мектептерінде және театрда 1950 жылдың орта шебіне дейін қызмет атқарды»[1,189 б.] Қазір криллицаға негізделген қазақ және Моңғол жазуларын қоса, жеттік меңгереді. «Баян-Өлгей аймағында 40-тан астам орта және бастауыш мектептерде 1000-нан астам ұстаздар қызмет жасап, 24000-нан астам оқушыларға ұлттық-қазақ тілінде дәріс беріп оқу ағарту ісін жүргізіп ортыр»[11]. Бұл ұлттық тілді сақтап қалуға айрықша әсер ететіні белгілі.

Моңғолиядағы қазақтардың рухани жағдайына келсек ойландыратын мәселелер көп-ақ. Әрине қанша дегенмен Баян-Өлгейде қазақы рухани орта бар. Бірақ 30 мыңға жуық қазақ Баян-Өлгиден тысқары моңғолдық ортада өмір сүріп жатыр. Сөйте тұра Қобда аймағындағы қазақ тілінде білім беретін екі орта мектептен өзге қазақша білім беретін ешбір оқу орны жоқ.

1931-1940 жылдары Қобда аймағының құрамына кірген қазақтар моңғол тілінде іс қағаздарын жүргізуге мәжбүр болды. Қазақтардың 90%-ы моңғол тілін меңгермегенін ескерсек, бұл көптеген қиындықтар туғызды. Осыған байланысты қазақтар өздері тұратын аумақта Қазақ ұлттық әкімшілік орталығын құру туралы мәселені үнемі көтеріп отырды. Моңғол Халық Республикасының VII съезі жергілікті қазақ халқының әлеуметтік-экономикалық жағдайын ескере отырып, олардың талаптарын негізді деп танып, Қазақ автономиялық облысын құру туралы тарихи шешім қабылдады. Бұл шешім қазақ халқының әлеуметтік, мәдени, рухани дамуына оң әсерін тигізді.

Моңғолияға Қазақстаннан келген ағарту мамандары Абай Қасымов, Шәріп Өтепов, Алдаберген Мырзабеков, Төлеубай Қордабаев, Тілеуберді Сауранбаев және басқалар үлкен рөл атқарды. Олардың көмегімен бастауыш мектептер саны бір жыл ішінде 2-ден 11-ге дейін өсті. Бұл мектептерде 25 мұғалім 970 оқушыны оқытты. Мектепте оқыту толығымен қазақстандық бағдарламаға негізделген. Қазақстаннан келген мұғалімдер оқытқан қазақ жастары Ұланбатордың жоғары оқу орындарын бітіріп, Моңғолиядағы қазақ зиялыларының алғашқы толқынын қалыптастырды. Кейінірек олардың арасында көрнекті қоғам қайраткерлері, саясаткерлер, ғалымдар, инженерлер, дәрігерлер және т. б. болды.

Жалпы қазақтар сияқты Қобда қазағының мәдениетінің ең бір еңселі бөлігі – қол өнері. Бұл да қазақтың көшпенді шаруашылық салтына байланысты. Көшпенді өмірде үй-жай, шаршуашылыққа қажетті заттар, ер-тұрман, киім-кешек барлығы да қолдан жасалады және олар көшпенді өмір сұранысына сай келеді. Нағыз көшпенді өмірде отырықшылар үшін жасалған бұйымдар көшпенділер өміріне сай келмейді. Осы сұраныс қолөнердің көшпенді өмірге ықшам барлық түрін талап етеді. Ол қол өнердің темір ұсталығы, ағаш шеберлігі, тоқыма, сырыма, қаптама, саптама, терме, зерделік, құрақ құрау, түйін тую, ою ою, кию кию, түзеу, ырғылау, иіру сияқты түрлері. Мұнда аталған қол өнердің біраз түрімен Моңғолиядағы қазақтар әлі күнге айналысады.

Моңғолия қазақтары арасында сурып салма ақын, әншілерде аз болған жоқ. Ақын Қ.Тауданбек, Б.Төлебай, Б.Ақтан, күйші М.Бердібай, А.Исабай, С.Сағынған, сыбызғышы Ш.Құмақайлар XIX-XX ғасыр алмасу дәуірінде Қобда қазағының ішінде өмір сүріп сол халықтың жырын жырлаған жандар. Моңғолия қазақтарының жазба әдебиеті 1940 жылдан басталып, 1950 жылдары Б.Ақтан, М.Құрманқан, Ж.Арғынбай, С.Мағауия тағы басқа ақын жазушылар көш басы болса, 1960 жылдары Ж.Байыт, Қ.Шабдарбай, Б.Имашхан сияқты орта буын өкілдері жалғасып, 1970 жылдары Ж.Кәкей, Ш.Жәмліха, О.Солтақан тағы басқалар жазба әдебиетінің жаңа замандық озық үлгісін жасады. Ауыз және жазба әдебиетін зерттеуші ғалым Қ.Қабидаш, Ж.Қуанған, Ж.Қиналған сияқты ғалымдар шықты. 1955 жылы Баян-Өлгийде әдеби үйірме құрылып, 1968 жылы ол Моңғолия Жазушылар Одағының бөлімі болып, одан осы ұйым 1957 жылдан «Жаңа талап», 1970 жылдан «Шұғыла» атты көркем әдеби журналы шығарылды. Қазақ халқының ауыз әдебиетін жинақтап оларды жалпы Қазақ әдеби қорына қосу ісіне тіл білімінің докторы Қабидаш Қалиясқарұлы және Нұрлан Қабидашұлы, жазушы Қ.Соян елеулі еңбек етіп келеді.

Баян-Өлгей аймағының азаматтарын оқып сауuttандыру мақсатымен қазақ баспасының бөлімі орнауы қазақ тілінде газет шығаруға үлкен ықпалын тигізді. 1941 жылы 19-желтоқсанда қазақ тілінде тұңғыш газеті жергілікті газеті «Өркендеу» 500 данамен жарық көрді. 1942 жылдан «Үгітші» журналы және үгіт насихат парақтарын шығара бастаған. «1947 жылы қазақ баспа сөзі үшін елеулі екі бірдей оқиға болды. Осы жылы Улаанбаатар радиосынан аптасына бір рет қазақ тілінде радио хабар беретін болып, оның бас редакторына сол кезде Партияның жоғарғы мектебінде оқытушы қызметін атқаратын С.Қабышай тағайындалса, Улаанбаатар қаласында мемлекеттік баспаханасының жанында қазақ тілінде кітап, газет шығаратын бөлім орнады»[12,6 б.]. 1957 жылдан «Өркендеу» газетін «Жаңа Өмір» деген атпен шығарылып таратыла бастады. 2002 жылдан «Жаңа Дәуір» газеті деген атпен шыға бастады. Осы газеттің жанында 1944 жылы алғаш рет қазақ жазушыларының көркем әдебиет үйірмесі орнап жетекшісіне әйгілі ақын Ақтан Бабиұлы тағайындалды. 1956 жылдан «Жаңа талап» (1969 жылдан «Шұғыла» атанған) атты әдеби-көркем журналы шыға бастаған. 1965 жылы Баян-Өлгей қаласында Радио станциясы орнап, күн сайын бір сағат, қазақ тілінде хабар жүргізіп отырды. Бұл тұңғыш жергілікті радио станциясы еді. 2004 жылы Баян-Өлгий радиосы мен «Жаңа дәуір» газеті, «Шұғыла» журналы, ТВК-10 телевизиясы біріккен басшылыққа өтіп, «Ақпарат баспасөз орталығы» деген атпен жұмыстайтын шешім қабылданады. Моңғолия қазақтары Қазақстан, Шыңжаң телевизиясының қазақ тілінің арналарымен қатар халқаралық әр тілдегі теле арналарды қабылдайтын толық мүмкіндікке ие болды. 2008 жылы Моңғолияны Ұлттық телеарнасынан «ТВ толқын» атты тележурналын аптасына бір рет жарты сағат уақытымен тұрақты шығара бастады. 2012 жылдан бастап БҰҰ-ның ЮНЕСКО-ның қолдауымен жүргізілген жобаның нәтижесінде Моңғолдың Ұлттық телеарнасының екінші арнасы арқылы аз ұлт, өкілдерінің ана тілінде хабар жүргізіліп, Моңғолия қазақтарының рухани талабына сай ұлттық тілде әр жақты хабар, ақпарат қабылдау құқығын ие болып отыр.

1940 жылы ұлттық Баян-Өлгей аймағы орнаған кезден бастап аймақтық клубтың ірге тасы қаланып, осы клубтың алғашқы менгерушісі болып Ақтан Бабиұлы болды. 1956 жылы Баян-Өлгей аймағында музыкалы драма театры орнап қазақтың ұлт аспаптар оркестрі құрылуы ұлттық өнеріне ықпал көрсетті. Содан бастап ұлттық әнші, күйші, сыбызғышы, биші, маманды актер, музыканттардың бірнеше легі өсіп жетілді. Баян-Өлгей аймағының ұлттық Музыка Драма Театрі саханасынан Моңғолияның Халық артистері: Ж.Қибадолда, Ә.Қабылаш А.Моңғолхан, еңбек сіңірген артистері: Т.Дүйсенбі, Б.Қайжамал,

Ж.Қаду, Ж.Төлеуқан, Д.Құсайын сияқты өнер иелері қалыптасты. Аймақ театры Моңғолия, Қазақстан авторлары мен әлемнің классикалық көптеген драмаларын саханаға қойып ұлт өнерін дәріптеді. Моңғолия қазақтарының арасынан сазгер күйші Қабыкей Ақмерұлы, ақын Имашхан Байбатырұлы, сазгер Мұсайф Құсайынұлының жинақтап басқаруымен 400-ге жуық ән кірген «Моңғолия қазақтарының халық әндері» атты жинақ жырлыққа шықты. Қобда қазақтарының әндерінде қазақ халқының өмірі мен тұрмысына қатысты және ел-жеріне арнаған өлеңдер басты орында болды. Қазақтың халық әні де, сөзі Қобда бетіндегі қазақтар өмірін бейнелейтін өлең-жырдың негізгі тақырыбы, мұның өзі жалпы қазақтың рухани өмірінен қол үзбегеннің белгісі. Шет жердегі қазақ ұлты өзінің ана тілін, мәдениет пен өнерін қастерлеген халық.

Моңғолиядағы жүргізілген социалистік эксперимент тек экономикаға ғана емес, қазақ диаспорасының рухани өміріне де әсер етті. 1920 жылдардың аяғынан бастап халықтың сауатсыздығын жою саясаты жүргізіле бастады. Қазақ әліпбиінің өзгеруіне байланысты бұл мәселеде белгілі бір қиындықтар болды. 1940 жылдарға қарай қазақтар латын әліпбиін игерді, ал 1950 жылдарға қарай толығымен кириллицаға көшті.

Алайда 1960 жылдардан бастап мемлекеттік орындарға тек моңғолдарды тағайындау туралы шешім қабылды үкімет тарапынан. Қазақ диаспорасына қатысты қатаң саясаттың тағы бір бағыты Қазақстанның қазақ ортасындағы мәдени ықпалына жол бермеу болды. Бұл Моңғолияға мәдениет күндерін өткізу үшін келген Қазақстанның мәдениет және өнер қайраткерлерінің өкілдері қазақ ортасына жіберілмегендіктен, қазақстандық кинематографистер мен суретшілердің туындылары халыққа көрсетілмегендіктен, Қазақстанның жоғары оқу орындарында оқыған қазақ жастарының саны шектелгендіктен, қазақстандық оқулықтардың, кітаптардың, газеттердің, журналдардың түсуі азайғандығынан көрінді.

XX ғасырдың 70-ші жылдарынан бастап қазақтар Баян-Өлгей аймағынан Моңғолияның басқа аймақтарына жұмыс іздеп немесе жоғары оқу орындарын бөлу бойынша белсенді қоныс аударды, бұған дейін іс жүзінде қазақ халқы болмаған. Осылайша, Ұланбаторда қазақтар 1927 жылдан бері тұрып келеді, 1989 жылғы санақ бойынша моңғолдар басым болған аймақтарда 37 750 қазақ таныстырылды, сондықтан қазақтардың балалары ана тілін ұмытып, моңғол тілінде оқытатын мектептерде оқуға мәжбүр болды [13]. 1978 жылы қазақ мектептері аралас оқыту жүйесіне ауыстырылды, нәтижесінде қазақ тілі мен әдебиетін оқуға арналған Сағаттар 50-60%-ға қысқарды, ал жоғары сыныптарда бұл пәндер мүлдем жойылды. КСРО-ны қамтыған жүйелі әлеуметтік-саяси және экономикалық дағдарыс моңғол қоғамына да үлкен әсер етті.

1990 жылы Моңғолияда болған бейбіт демократиялық революциядан, КСРО мен социалистік лагерьдің ыдырауынан кейін моңғол экономикасы күйреу шегіне жетті. 1980 жылдардың аяғында Баян-Ольгия аймағының әлеуметтік-экономикалық және мәдени даму проблемалары, қазақтар арасындағы эмиграциялық көңіл-күйдің өсуі Моңғолия билігі ретінде хабардар болды. 1989 жылы Моңғолияда ресми мәліметтерге сәйкес 26 мың адам жұмыссыз болды, бірақ әрбір үшінші жұмыссыз Баян-Өлгей аймағында тұрды [13].

Соған қарамастан, Моңғолияның қазақ диаспорасы ұлттық сана-сезімді, тілді, дәстүрді сақтай алды. 1992 жылы Бүкіл әлемдік қазақтар құрылтайында академик А.Хайдаров "Моңғолия қазақтары арасындағы қазақ тілі таза, таза күйінде сақталған" деген қорытындыға келді [8]. 1995 жылы З. Кинаятұлы "қазақ диаспорасы: мәселелері мен болашағы" симпозиумында сөйлеген сөзінде мынадай деректерді келтірді: "Моңғолияның 135 мың қазағының 2 230-ы жоғары білімді, 8 ғылым докторы, 39 ғылым кандидаты, 4 профессор, 16 Еңбек Ері, 4 Халық әртісі, 16 ұшқыш. Моңғолияда болған екі ұшқыштар қазақтар болды. Қазақтар арасында бір министр, үш депутат бар парламентте". 1950-1960 жылдары қазақ тілінде "Өркендеу" газеті (кейін "Жаңа өмір" деп өзгертілді), "Жаңа талап", "Шұғыла" журналдары және т. б. жарық көрді.

Қазақ этносының қалыптасуының тағы бір негізгі мәселесі-олардың білім деңгейі, ой-санасы, ақыл-парасатының дамуына байланысты болмақ. Егер қазақтар арасындағы білім саласындағы көрсеткіштер туралы айтатын болсақ, онда 1956-1989 жылдардағы Баян-Өлгий аймағы тұрғындарының жалпы білімі, мамандықты игеру, орта және жоғары білім алу деңгейі бойынша мәліметтерге келетін болсақ, аймақта әрбір он жыл сайын барлық деңгейдегі студенттердің саны артып, орта, арнаулы және жоғары білімі бар мамандардың үлесі өсіп отырған. 2000 жылғы халық санағы бойынша 7 жастан асқан қазақтардың саны 82452 адамды құраса сауаттылардың саны - 63 250 адам болып отыр. Оның ішінде бастауыш білім алушылардың саны - 24 564, 4-8 сыныпта оқитындардың саны - 18039, 9-10 сыныпта оқитындардың саны - 9800, техникалық білім алушылардың саны - 3573, орта кәсіптік білім алушылар саны - 4416, жоғары білім алушылар саны - 2858, мектепке дейінгі балалар саны - 19202 адам болған [14, 36 б.].

Жоғары білімі бар мамандардың 60%-ында Ресейдің жоғары оқу орындарының дипломдары болды. Мал дәрігерлерінің 90%-ы да аталмыш елдің тәжірибиесі мен білімін алды. Кейбір қазақтар Жапонияның, Англияның, Германияның, АҚШ-тың, Венгрияның, Кореяның, Вьетнамның, Қытайдың, Польшаның алдыңғы қатарлы, беделді университеттерін, институттары мен академияларын тәмамдаған. Олардың арасында ұшқыштар, офицерлер, инженерлер, дәрігерлер, ғалымдар да бар.

2001 жылы Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының академигі Е.А. Мәмбетқазиевтің жеке бастамасымен С.Аманжолова атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университетінің филиалын Баян-Өлгий ауданында құру туралы шешім қабылдады. Қазақстан Республикасының Моңғолиядағы Елшілігінің, Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігінің, Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының, Моңғолия Қазақ мәдени орталығының, Баян-Өлгий аймағы әкімдігінің көмегімен 1992–2013 жылдар аралығында Қазақстан Республикасының мемлекеттік бюджеті есебінен жоғары оқу орындарының дайындық бөлімдеріне ұлты қазақ 8687 талапкер қабылданды [14, 48 б.]. Қорытындылай келе, Моңғолия жеріндегі қазақтардың өз тілін мен ұлттық мәдениетін сақтаумен қатар, ұлттың рухани өсуіне үлестерін қосып келеді.

Барлық қиындықтарға қарамастан, Моңғолияның қазақ халқы 1934–2010 жылдар аралығында тұрақты өсім көрсетті, бұдан төмендегідей қорытынды жасауға болады. Сонымен қатар, қазақтардың тарихи Отанға қоныс аударуына байланысты 1990 жылдардың аяғынан бастап 2010 жылдарға дейін, әсіресе елдің ішкі өңірлерінде қазақтардың азаю үрдісі байқалады.

Моңғолияның білім беру жүйесінің дамуы және қазақ диаспорасының өмірі туралы айтатын болсақ қазақтар расынан оқыған білімді азаматтар өсіп шықты. Мәселен, Нұртай Капитан ұлы Уенч мектеп-интернатында орыс тілі мұғалімі болып, қанша қазақ балаларының орыс тілін меңгеруге өз үлесін қоса білді. Моңғолияның аға буынында орыс тілін меңгерген қазақ азаматтарының ішінде, бүгінгі күнге дейін "Вокзал", "Жарғы", "Капитан", "Зарница", "қырағы" және тағы басқа есімдер жиі кездеседі. Нұртай Капитан ұлы Мәскеу Жоғары шекара командалық училищесін бітіріп, Моңғолияның әскери бөлімінде шекара жасағында қызмет етті. Қазіргі уақытта Нұртай Капитан ұлы мектеп-интернаттың 7, 8, 9-сыныптарында орыс тілінен сабақ береді. 2006 оқу жылынан бастап Моңғолияда жетінші сыныптан бастап орыс тілін үйрену міндетті болды. Кейіннен мектеп-интернатта орыс тілі аптасына 2 сағат қана оқытылады, соңғы жылдары орыс тілінің беделі өскелең ұрпаққа айтарлықтай төмендеді. Моңғолия студенттерінің көпшілігі қазіргі кезеңде ағылшын тілін үйренуге ден қойып таңдайды, ал орыс тілі әлдеқайда аз қолданылады. Қазіргі уақытта Моңғолиядағы сауатсыздық көшпелі отбасылардан шыққан балаларға арналған маусымдық мектеп-интернаттардың құрылуының арқасында іс жүзінде жойылды 2003 жылы Моңғолиядағы қазақтар арасында әсіресе үлкен адамдарда сауатсыздық азайған. 2008 жылдың қыркүйегінен бастап Моңғолия он екі жылдық мектеп біліміне көшті (бұрын елде мектептерде он бір жылдық білім алған). Осыған байланысты бірінші сыныпқа тек алты жасқа толған балалар алынды. Сабақтың ұзақтығыда қысқартылып, бастауыш сыныптарда сабақтар ойын түрінде өтеді. Моңғолияның барлық қазақтары моңғол тілін жақсы меңгерген, еркін білумен қатар, қазақтар өз ана тілінде үлкен мән береді. 1990 жылдары университеттерде оқу тегін болды, бірақ 2008 жылдан бастап оқу ақысы төленді, бірақ жақсы оқитын студенттер үшін үлкен жеңілдіктер жасалынған.

Моңғолиядағы ең беделді мамандықтар: құрылысшылар, инженерлер, мұғалімдер. Адамзат тарихындағы мәдениеттер диалогы сөзсіз қажет, өйткені мәдениет бөлек дами алмайды, оны басқа мәдениеттер есебінен байыту керек, біздің моңғол-қазақ мәдениетімізге және оның бірегейлігін түсіну үшін диалог пен ынтымақтастық қажет. Мәдени мұраның міндеттері: жастардың рухани-адамгершілік тәрбиесін қалыптастыру, өскелең ұрпақтың халықтарымыздың салт-дәстүрлері туралы білімдерін жетілдіру, отандық тарих пен мәдениетке деген қызығушылығын арттыру.

Бүгінгі таңда жастардың жоғары әлеуметтік белсенділігін, Отан мүддесі үшін жасампаз қызмет үшін оң құндылықтар мен аса маңызды қасиеттерге ие руханиятты дамыту, оның ұлттық мүдделерін қорғау, моңғол-қазақ мәдени мұрасын есте сақтау мәселесі бұрынғыдан да өзекті болып отыр. Моңғолияның әлеуметтік-экономикалық жағдайының жақсаруы, ең алдымен, білім беру мен мәдениет саласындағы мемлекеттің этникалық аздыққа қатысты халықаралық құқық негізінде мақсатты саясат жүргізуі қазақ диаспорасына белгілі бір әсерін тигізді.

Қорытынды.

Шетелдердегі қазақ диаспорасының тарихына үнілсек, оның қалыптасуы көптеген себеп-салдардан туындаған ұзақ уақытқа созылған тарихи процесс. Моңғолиядағы қазақ диаспорасының да қалыптасуына көртеген тарихи себептер өз ықпалын тигізді. XIX ғасырда Алтай аймағындағы қазақтың абақ-керей рулары мал шаруашылығы және басқада себептерге байланысты қонысын жан-жаққа кеңейте түсуі,

халықтың шашырай қоныстануының басты себебі болды. Сол кезде қазақтың бір бөлігі Алтай тауының теріскей бетіне ірге теуіп, мұнда алғаш қазақтың абақ-керей рулары келіп қоныстанса, кейін найман, уақ, арғын, төре секілді рулардың қазақтарымен толығып, қазақ этносының қалыптасып дамуының кезеңіне жетті. Осылайша Моңғолия жерінде қазақ диаспорасы қалыптасты.

Жоғарыда атап өткендей, Моңғолия жерін мекендеген қазақтар сан алуан тарихи себептермен көптеген қиыншылықтарды басынан өткерседе, Алтай, Қобда беттеріне қоныстана бастаған қазақтар сол кезден бастап, бұл өңірдің жер-суына, ауа-райына, қоғамдық-саяси ортаға ата бабалары сияқты өздері де бейімделуімен қатар, қазақ ұлтының қасиеттерін сақтап, Моңғолияда өзіндік саяси беделді этнос ретінде танылды. Осында мекен еткен қазақ рулары өзара қоғамдық, биологиялық ерекшелік нәтижесінде қазақ этносының қауымдастығын қалыптастыра отырып, оны жалғастыра білді. Бұл тек қазақ этносының қалыптасып дамуы территориялық жағынан үлкен кеңістікте, уақыт тұрғысынан ғасырларға жалғасқан, қазақтың ішкі, сыртқы даму заңдылығының ықтималдығы, мүмкіндігі, қорларының нәтижесінің көрінісі болып табылады. Алтайдың осы бөлігінде болып өткен тарихи ірі оқиғалар да өз белгісін қалдырды, халық ғасырлар өтсе де туған тілін, салт-дәстүрін, мәдениетін барынша сақтаған.

Дүниеде қазақ деген ұлт біреу, демек оның ұлттық болмысы, салт санасы, әдет ғұрпы барша қазаққа тән, оның ғажап рухани қазынасын да бөліп жаруға жатпайтын ортақ байлық. Моңғолияны мекендеген қазақ диаспорасы өзінің қазақ тегінің біртұтас бейнесін сақтап қалған этнос болып табылады. Ал, Моңғолия қазақтары қазақ тілін таза, байырғы қалпында сақтап, қатынас құралы етіп, өмірдің барлық деңгейінде пайдаланып отырғаны белгілі. Моңғолиядағы қазақтар қазақ этникалық тобын қалыптастырып, моңғол халқымен ассимиляцияға түспей, этноста тән белгілерді толығымен сақтап қалған. Қазақтың шағын бір бөлігінде ғана ұлттық қасиеттерінің байқалуы осының бір айқын айғағы. Талай ғасырлық табиғи қатал жағдайға байланысты шыныққан қазақ этносы қандай қиын тарихи кезеңде болмасын өзінің ұлттық кодын сақтап қалды. Қазақтардың мәдени және рухани өмірінің дамуы мен кейінгі ұрпақты болашағы үшін Моңғолиядағы қазақтар тарихи отанына орала бастады. Осылайша ХХІ ғасырдың көшіне генетикалық қорын сақтап, тіл, психология, рухани мәдениет – ұлттық жай-күй, шаруашылық, қоғамдық-тарихи біртұтас негізде бастау алған қазақ қауымдастығының ерекшеліктерімен дараланды.

Қазіргі заманда Моңғолия халыққа білім беру жүйесі мен мәдениет дамуының кең жолына түсті. Жоғардағы мәліметтерден қазақтардың білім саласында халықаралық байланыстар кеңейді, сонымен қатар қандастар арасында жоғарғы және орта білім алғандардың сандық үлесіде өсе түсті. Мұның өзі рухани өмірдің барлық құрылымдық бөлімдерінде, атап айтқанда әдебиет, театр, өнер, қазақтың ұлттық бейнелеу өнері және басқа салалардың дами бастағандығында байқауға болады. Қазақтардың дүние-жүзілік конгресі шет жерде мекендеген қазақтардың мәдени өміріндегі ірі оқиға болды, оған планетаның барлық түкпірлерінен белгілі жазушылар мен ақындар, суретшілер мен саясаткерлер, ғалымдар мен кәсіпкерлердің және басқада қандастарымыздың келуі халықтар арасындағы мәдени байланыстарға кең жол ашты.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Қинаятұлы З. Моңғолиядағы қазақтар. – Алматы: Ата жұрт, 2001. – 318 б.
- 2 Тәтімов М.Б. Қазақ әлемі. – Алматы: Атамұра, 1993. – 158 б.
- 3 Меңдіқұлова Г.М. Исторические судьбы казахско диаспоры: Происхождение и развитие. – Алматы: Ғылым, 1997. – 261 с.; Казахская диаспора: история и современность. – Алматы: Реис, 2006. – 343 с.
- 4 Байгабатова Н. Этнокультурная идентичность диаспоры: представления и практики (на примере казахов Монголии и Китая). – Талдықорған: ИП «Дизайн-ОТ», 2020. – 182 с.
- 5 Петер Финк *Historical Nomelands and Transnational Ties: the Case of the Mongolian Kazaks. Zeitschrift fur Ethnologie-2013. p. 195*
- 6 Ажигали С.Е. Казахстану стратегически важно сохранить присутствие казахской диаспоры в Монголии // Туған тіл. Еларалық қоғамдық-саяси, әдеби-ғылыми альманах. - 2012. - № 2 (17). - С.31-42.
- 7 Ажигали С.Е. Общие итоги комплексного этнокультурного исследования казахской диаспоры Центральной Азии (Монголия, Россия, Китай) //Казахская диаспора Центральной Азии: история - культура - памятники: Матер. Межд. науч. конф. - Алматы: «Елтаным баспасы», 2014. - С. 14-28.
- 8 Козганбаева Г.Б. Моңғолиядағы қазақ диаспорасы: тарихы, бүгінгі мен ертеңі: Тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертациясы. - Түркістан, 1999. - 198 б./132 б/.
- 9 Қинаятұлы З. «Жылаған жылдар шежіресі», Алматы, 1995. 112 б.

10. Мұхамедиұлы Х. «Моңғолиядағы қазақ этникалық тобының қалыптасуы мен дамуы», Алматы, 2000. 206 б.
11. Тәукейұлы С. «Ұлт мәдениетінің ұлағатты ордасы» Бес Боғда журналы, УБ.2011.- 10 б.
12. Зүлкафиль М. «Баян-Өлгий аймағының бұқаралық баспасөзі және оның көкейтесті мәселелері», Тарлан Тағзым журналы, №1, 6-б.
13. Балтабаева К.Н. Казахи Баян-Ольгийского аймака Монголии: историко-демографический срез: 1989-2010 гг. // Казахская диаспора Центральной Азии: история - культура - памятники: Материалы между.научно-прак. конф. - Алматы: «Елтаным баспасы», 2014. - С. 79-89.
14. Моңғолия халық республикасының 1989 - жылғы халық санағының қорытындысы. Уланбатор, 1990. - 165 б.
15. Қазақстан тарихы туралы моңғол деректемелері. - Алматы, 1989. - 3 том. - 450 б.
16. Қабьшұлы И. Моңғолия қазақтарының тарихы. - Баян-Өлгий, 1980. - 240 б.
17. Мамашев Т., Балгабаев С. Әлем қазақтары Астанада бас қосты. - Алматы: Дүниежүзілік қазақтар қауымдасстығы, 2006. – 127 б.

References:

1. Qinaiatuly Z. Moñgoliadaǵy qazaqtar. – Алматы: Ata jurt, 2001. – 318 b.
2. Tatumov M.B. Qazaq әlemi. – Алматы: Atamira, 1993. – 158 b.
3. Meñdikulova G.M. İstoricheskie südbı kazahsko diasporı: Proishojdenie i razvitie. – Алматы: Fylym, 1997. – 261 s.; Kazahskaia diaspora: istoria i sovremennost. – Алматы: Reis, 2006. – 343 s.
4. Baigabatova N. Etnokülturnaia identičnost diasporı: predstavlenia i praktiki (na primere kazahov Mongolii i Kitaia). – Taldykorgan: İP «Dizain-OT», 2020. – 182 s.
5. Peter Fink Historical Nomelands and Transnational Ties: the Case of the Mongolian Kazaks. Zeitschrift für Ethnologie-2013. r. 195
6. Ajigali S.E. Kazahstanu strategicheski vajno sohranit prisutstvie kazahskoi diasporı v Mongolii // Tuǵan tul. Elaralyq qoǵamdyk-saiasi, әdebi-ǵylymi әlmanah. - 2012. - № 2 (17). - S.31-42.
7. Ajigali S.E. Obşie itogi kompleksnogo etnokülturnogo issledovaniia kazahskoi diasporı Sentralnoi Azii (Mongolia, Rosia, Kitai) //Kazahskaia diaspora Sentralnoi Azii: istoria -kültura - pamätniki: Mater. Mejd. nauch. konf. - Алматы: «Eltanym baspasy», 2014. - S. 14-28.
8. Kozganbaeva G.B. Moñgoliadaǵy qazañ diasporasy: tarihy, bugını men erteñi: Tarih gilymdarynyñ kandidaty gilymi дәrejesin alu uşın daiyndalǵan disertasiyası. - Turkistan, 1999. - 198 b./132 b/.
9. Qinaiatuly Z. «Jylaǵan jyldar şejiresi», Алматы, 1995. 112 b.
10. Mūhamadiuly H. «Moñgoliadaǵy qazaq etnikalyq tobynyñ qalyptasuy men damuy», Алматы, 2000. 206 b.
11. Täukeiuly S. «Ült mädenietiniñ ülaǵatty ordasy» Bes Boǵda jurnalı, UB.2011.- 10 b.
12. Zülkafil M. «Baian-Ölgi aimaǵynyñ būqaralyq baspasözi jäne onyñ kökeitesti mäseleleri», Tarlan Taǵzym jurnalı, №1, 6-b.
13. Baltabaeva K.N. Kazahi Baian-Ölgiskogo aimaka Mongolii: istoriko-demograficheski srez: 1989-2010 gg. // Kazahskaia diaspora Sentralnoi Azii: istoria - kultura - pamätniki: Materialy mejdu.nauchno-prak. konf. - Алматы: «Eltanym baspasy», 2014. - S. 79-89.
14. Mañgolia halyq respublikasynyñ 1989 - jylǵy halyq sanaǵynyñ qorytyndysy. Ulanbator, 1990. - 165 b.
15. Mongolian information on the history of Kazakhstan.- Алматы, 1989.-3 Vol.- 450 P.
16. Kabyshuly I. History of the Kazakh people of Mongolia.- Bayan-Olgiy, 1980. -240 P.
17. Mamashev T., Balgabayev S. Kazakh people from over the world assembled in Astana. - Алматы: World Association of Kazakhs, 2006. - 127 P.

I.T. Shakirbaeva *¹

¹PhD doctoral student at Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

<https://orcid.org/0000-0002-5937-749X>

E-mail: indira.81-81@mail.ru

KAZAKH BIYS AND RUSSIAN IMPERIALISM: EXPLORING THE INTERSECTION OF MERITOCRACY AND COLONIAL CONTROL

Abstract

This article examines the transformation of the social role and status of biys in Kazakh society under the influence of Russian colonial policies in the 19th century. Traditionally, biys were highly respected figures within the kara suyek (black bone) social stratum, valued for their deep understanding of customary law (adat), wisdom, and the respect they commanded within their communities. Unlike the hereditary power structures of the Chingissids, biys derived their authority from personal merit and communal trust, embodying a form of leadership distinct from the lineage-based rule of the Kazakh aristocracy. Russian colonial policies, including the 1822 Statute on the Siberian Kirghiz and reforms of 1867-1868, aimed to integrate biys into a hierarchical colonial system, thus curtailing their authority and diminishing their traditional social rank. This study examines how these colonial interventions altered the status of biys, repositioning them from autonomous leaders to regulated officials within the Russian legal framework. Despite these changes, biys retained cultural influence, continuing to serve as informal leaders and custodians of Kazakh identity, thus embodying resilience in the face of colonial control. This research contributes to a nuanced understanding of how indigenous leadership roles were redefined under imperial rule while preserving significant elements of their traditional cultural standing.

Keywords: Kazakh society, biys, social role, rank, customary law, Russian colonialism, meritocratic leadership.

И.Т. Шакирбаева *¹

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университетінің PhD докторанты, Алматы, Қазақстан

<https://orcid.org/0000-0002-5937-749X>

E-mail: indira.81-81@mail.ru

ҚАЗАҚ БИЛЕРІ МЕН РЕСЕЙ ИМПЕРИАЛИЗМІ: МЕРИТОКРАТИЯ МЕН ОТАРЛЫҚ БАҚЫЛАУДЫҢ ТОҒЫСУЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Аңдатпа

Бұл мақалада XIX ғасырдағы Ресейдің отаршылдық саясатының ықпалымен қазақ қоғамындағы билердің әлеуметтік рөлі мен мәртебесінің өзгеруі қарастырылады. Дәстүр бойынша билер қазақ қоғамындағы қара сүйек әлеуметтік иерархиясында жоғары орынға ие болды, олар әдет-ғұрыпты терең білуімен, даналығымен және өз қауымында ерекше құрметімен бағаланды. Шыңғыс тұқымы негізінде билікке келу жолынан айырмашылығы, әдетте билердің өз қауымында билікке жетуі жеке беделі мен қоғамдық жалпы сенімге негізделген болатын. Бірақ Ресейдің отаршылдық саясаты, оның ішінде 1822 жылғы Сібір қазақтарының Жарғысы мен 1867-1868 жылдардағы реформалар билерді отаршылдық басқарудың иерархиялық жүйесіне енгізуге, сол арқылы олардың дәстүрлі билігі мен әлеуметтік жағдайын шектеуге тырысты. Бұл зерттеу отаршылдық шаралардың билердің мәртебесін қалай өзгерткенін, оларды автономиялық басшылардан бақылаудағы шенеуніктерге айналдырғанын зерттейді. Осыған қарамастан билер отаршылдық бақылауға қарсылықты бейнелейтін өз қауымының көшбасшылары мен қазақ идентикасының сақтаушысы рөлін атқара отырып, мәдени ықпалын жүргізіп отырды.

Кілт сөздер: қазақ қоғамы, билер, әлеуметтік рөл, мәртебе, әдет-ғұрып, Ресей отаршылдығы, меритократия.

И.Т. Шакирбаева *¹

¹PhD докторант Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

<https://orcid.org/0000-0002-5937-749X>

E-mail: indira.81-81@mail.ru

КАЗАХСКИЕ БИИ И РОССИЙСКИЙ ИМПЕРИАЛИЗМ: ИЗУЧЕНИЕ ПЕРЕСЕЧЕНИЯ МЕРИТОКРАТИИ И КОЛОНИАЛЬНОГО КОНТРОЛЯ

Аннотация

Данная статья рассматривает трансформацию социальной роли и статуса биев в казахском обществе под влиянием российской колониальной политики в XIX веке. Традиционно бии занимали высокое положение в социальной иерархии кара суюк, ценимые за глубокие знания обычного права, мудрость и уважение, которым они пользовались среди своего социума. В отличие от наследственных структур власти чингизидов, авторитет биев основывался на личных заслугах и общественном доверии, что представляло собой уникальную модель лидерства, отличающуюся от правления, основанного на происхождении. Российская колониальная политика, включая Устав о сибирских киргизах 1822 года и реформы 1867-1868 годов, стремилась включить биев в иерархическую систему колониального управления, тем самым ограничив их традиционную власть и социальный статус. В данном исследовании рассматривается, как колониальные меры изменили статус биев, преобразовав их из автономных лидеров в контролируемых должностных лиц. Несмотря на это, бии сохранили культурное влияние, продолжая играть роль неофициальных лидеров и хранителей казахской идентичности, символизируя сопротивление колониальному контролю.

Ключевые слова: казахское общество, бии, социальная роль, статус, обычное право, российский колониализм, меритократия.

Introduction

The institution of biys in traditional Kazakh society stands as a unique and enduring symbol of indigenous governance, justice, and cultural integrity. In Kazakh society, biys were not simply legal authorities but were esteemed figures who embodied the values, customs, and collective identity of their communities. Unlike the hereditary nobility of the aq suyek (white bone), whose rank and social influence stemmed from lineage, biys were part of the kara suyek (black bone), a class distinguished by personal merit rather than inheritance. The role of biys offered a distinctive model of leadership rooted in wisdom, oratory skill, knowledge of customary law (adat), and community respect. This meritocratic model not only provided stability in Kazakh society but also promoted a relatively egalitarian form of governance, as the selection of biys was based on demonstrated abilities rather than noble birth. Serving as judges, mediators, and advisors, biys were crucial to the social, legal, and political fabric of the Kazakh steppe.

The influence and social role of biys within Kazakh society was comprehensive and complex, shaping various aspects of communal life, dispute resolution, and clan relationships. This role is significant for understanding the decentralized, clan-based structure of Kazakh society, where biys functioned as both upholders of justice and respected community leaders. As custodians of adat, biys wielded substantial influence through their ability to mediate disputes, protect community interests, and maintain harmony within and between clans.

With the Russian Empire's expansion into the Kazakh steppe, the social and legal status of biys was transformed as colonial authorities sought to incorporate them into the imperial administration. The Statute on the Siberian Kirghiz (1822) marked the first major step in subordinating biys to a new, hierarchical legal system. According to Bezzikov, this statute restricted the biys' jurisdiction to minor civil cases and placed them under the authority of sultans, who were directly answerable to Russian officials. This restructuring altered the biys' traditional role, reducing their autonomy and aligning them more closely with Russian interests [1, p. 104].

The judicial reforms of 1867-1868 represented an even more significant shift, as Russian administrators introduced elected biys who were subject to confirmation by colonial officials. Virginia Martin explains that these reforms stripped biys of their grassroots legitimacy, transforming them into state-sanctioned agents who were constrained by colonial regulations [2, p. 91]. This change effectively subordinated biys to the Russian legal framework, reducing their role as autonomous community leaders and reshaping their influence within Kazakh society.

The central research problem of this study is the transformation of the biys' role, rank, and influence under Russian colonial rule. This investigation addresses the significant question: How did the social role and authority of biys in Kazakh society change under Russian colonial policies, and what impact did these changes have on Kazakh legal and cultural identity? This research question seeks to uncover the ways in which Russian colonialism altered the traditional functions and rank of biys, reshaping their status and influence within Kazakh society as the empire sought to impose a new legal order.

The biys, traditionally viewed as autonomous community leaders and respected arbiters of justice, experienced a transformation in their role that reflected the broader tensions between colonial authorities and indigenous governance structures. The shift in the biys' role—from esteemed community figures who embodied Kazakh customary law to colonial intermediaries operating under Russian regulation—provides a critical lens through which to examine the larger implications of colonial rule on Kazakh society. By focusing on the ways in which Russian reforms affected the social role, influence, and legal authority of biys, this study seeks to understand the adaptive responses of Kazakh society to external pressures.

This research contends that despite Russian attempts to integrate and regulate the role of biys within a hierarchical colonial structure, the meritocratic principles, communal respect, and cultural attachment that defined the biys in Kazakh society persisted throughout the colonial period. Although the biys' official capacity was diminished, they continued to serve as informal leaders, cultural custodians, and symbols of Kazakh resilience. The adaptability and enduring influence of the biys illustrate the depth of Kazakh society's attachment to the institution and underscore its importance as a legal, social, and cultural cornerstone.

By focusing on the rank and transformation of biys under colonial rule, this study contributes to the historiographical gap regarding indigenous governance systems that were neither fully assimilated nor entirely abolished by Russian authorities. Contemporary scholars such as Mazhitova [3] and Virginia Martin [2] emphasize that the role of biys represents an enduring legacy of Kazakh customary law, one that continued to shape social and legal interactions even as Russian reforms sought to limit their authority.

This research is significant for several reasons. First, it provides insight into the adaptability of Kazakh governance structures within an environment of external political control. The persistence of the influence of biys despite colonial pressures reflects a broader theme of resilience in Kazakh legal traditions, which were able to maintain elements of communal respect, fairness, and cultural identity. Second, this study contributes to the discourse on indigenous legal systems by illustrating how non-hereditary governance structures can function effectively in complex social environments. The biy institution's reliance on personal merit and community recognition rather than hereditary privilege highlights a model of leadership that challenged traditional social hierarchies, fostering a relatively egalitarian approach to justice within the *kara suyek* class.

Materials and methods

This research examines the evolving role and social standing of biys within Kazakh society, especially focusing on how their influence was redefined under Russian colonial rule. Rather than focusing solely on the institution of biys, this study highlights the biys themselves—their social rank, authority, and impact within Kazakh communities. Traditionally, biys were highly esteemed figures who embodied Kazakh values, acting as community leaders, judges, and trusted mediators whose authority derived not from lineage but from personal merit, wisdom, and community respect. By analyzing the ways in which their role adapted and transformed under Russian influence, this research provides insight into the resilience of biys as an enduring social force within Kazakh society.

The study employs several research methods, examining both Kazakh and Russian sources to trace the evolution of the biy's role across different historical periods. Through historical analysis, the research explores the foundational aspects of the biys' authority, starting with significant documents like *Tauke Khan's Jetti Jargy* (Seven Charters). This legal code, established in the late 17th and early 18th centuries, formalized the role of biys, granting them official jurisdiction in legal matters and solidifying their position as arbiters of justice within the Kazakh clan structure. By situating the biys within this context, the study reveals how their role was integral to maintaining social cohesion and order in a decentralized, clan-based society. The analysis of *Jetti Jargy* provides a baseline for understanding the original social role and influence of biys in Kazakh society before the onset of Russian colonial transformations.

Archival research also plays a central role in this study. By examining documents from the Central State Archive of Kazakhstan and records from Russian colonial administrations, particularly those from the Orenburg Border Commission, the research explores the complex dynamics between Russian officials and local biys. These archival sources show how Russian administrators initially recognized the strategic influence of biys, seeing them

as valuable figures for maintaining order and authority within Kazakh communities. Reports from Russian officials detail the efforts to integrate biys into the colonial governance framework, revealing how their traditional authority was both utilized and curtailed.

Discussion

The historical evolution of the biy institution and its significance within Kazakh society have been the subject of considerable academic exploration. Early foundational work was undertaken by S.L. Fuks, a pioneer in the history of Kazakh state and legal traditions. Fuks' approach is noteworthy for its methodical analysis of customary legal institutions in Kazakh society, often comparing them with similar institutions among other, non-nomadic societies. His work, based on extensive archival and pre-revolutionary sources, offers a distinctive "outsider's perspective." This detachment, while potentially limited by Fuks' lack of direct exposure to Kazakh society, also provides fresh insights into Kazakh customs and highlights innovative practices embedded within these legal traditions [4].

Legal anthropologist T.M. Kultelyev also made significant contributions to understanding Kazakh customary criminal law, describing the biy court as "feudal in substance, with patriarchal-feudal characteristics" [5]. Under his guidance, the publication of *Materials on Kazakh Customary Law* brought together pre-Soviet legal sources, providing invaluable context for the biy institution and indigenous legal frameworks in Kazakh society. This collection remains crucial for scholars studying Kazakh customary law and its foundational role in community governance.

Expanding on this groundwork, A.I. Orazbayeva explores the origins of the biy court, arguing that it developed over centuries as a central part of the Kazakh judicial system. She draws parallels between the Kazakh biy institution and judicial structures in ancient Turkic societies, particularly among the Uyghurs in the 8th century. However, Orazbayeva is cautious about attributing the origins of the biy court to even earlier eras, such as those of the Saks or Usuns, emphasizing that it is uniquely tied to Kazakh society. A recent contribution to this discourse is A.I. Orazbayeva's extensive analysis of the biy institution during the reign of Tauke Khan, who codified customary law and solidified the role of the biy as a judicial authority. Orazbayeva identifies this period as the institution's "golden age," reflecting a consolidation of nomadic legal principles that would persist through subsequent eras [6].

Following this line of inquiry, S.A. Orazbekova delves into the etymology of the term "biy," linking it to ancient Turkic titles like *bek* or *bey*, meaning "ruler" or "authority." This linguistic connection is supported by scholars such as Vambery, Radlov, and Valikhanov, who have examined similar titles in Turkic traditions. Orazbekova concludes that while the term has ancient roots, the specific role of the biy as a community judge in Kazakh society developed through distinct sociocultural activities [7].

Pochekaev traces the biy institution's historical development from its beginnings to its formal dissolution, suggesting that the Mongol court of tribal elders (*bek*) was an antecedent to the Kazakh biy court. Drawing on *The Secret History of the Mongols*, he argues that these early judges managed both legal interpretation and governance, roles that were later curtailed under Chinggis Khan's centralizing reforms. As Mongol influence waned, local customary practices, including the biy institution, re-emerged in successor states such as the Golden Horde [8].

A civilizational perspective on Kazakh legal evolution is offered by S.Z. Zimanov, who argues that Kazakh law predated both the formation of the Kazakh ethnic group and the Kazakh Khanate. Based on a wide range of pre-revolutionary sources, Zimanov contends that the biy court could only have developed within a nomadic civilization, yet he warns against isolating the nomadic legal practices from those of settled Kazakh communities. He describes the biy institution as a product of classic nomadic society, evolving through communal needs and practices [9].

Additionally, B.B. Khaydarov emphasizes the rigorous selection and mentorship process that young candidates underwent to become biys. Aspiring biys were trained by elders and tested on their language, reasoning skills, and understanding of Kazakh customs. This mentorship not only fostered legal knowledge but also embedded the biy institution in social legitimacy [10].

Contrasting views from scholars like K.A. Alimzhan argue that biy status was earned rather than inherited, based on community respect and demonstrated legal skill. Alimzhan's argument, supported by historians A.Kuzembaiuly and Ye. Abil, stresses the meritocratic nature of the biy institution, where recognition came from legal expertise and eloquence [11].

Exploring the sociopolitical dimensions, J.O. Artykbayev positions the biy institution within the broader tribal hierarchy, describing its essential role in maintaining order within Kazakh nomadic society. His analysis

highlights the *biys*' influence over familial and inter-tribal relations, emphasizing their role in upholding social equilibrium [12].

K.N. Dautaliev's work on the initiation process for *biys* adds a ritualistic element, discussing how elder blessings (*bata*) were integral in conferring legitimacy upon young *biys*. This process, he argues, underscored the importance of social respect in bestowing legal authority within Kazakh society [13].

In recent contributions, M. Mazhitova examines the resilience of the *biy* court, especially within pre-revolutionary Russian historiography, showing that despite Russian attempts to reform or replace the court, *biys* retained influence as social and economic regulators. Her work emphasizes the openness of *biy* trials, which fostered community trust and helped sustain the court's role as an accessible forum for justice even under colonial pressures [14]. Mazhitova further argues that the *biy* court preserved its authority until early Soviet reforms gradually dissolved it, signifying a cultural and legal loss for Kazakh society.

Virginia Martin's book, *Law and Custom in the Steppe*, offers an additional perspective by analyzing how *biys* adapted Kazakh *adat* to Russian colonial legal frameworks. Martin shows how Kazakhs did not passively accept colonial rule but strategically navigated Russian laws, using them to secure advantageous outcomes for Kazakh society. Her research illustrates how *biys* transformed Russian legal procedures to meet local needs, especially in land disputes, thus reshaping Kazakh customary law in a colonial context [2].

Results

In traditional Kazakh society, the *biy* institution, a critical component of the *kara suyek* social structure, played an essential role in governance and judicial processes. Kazakh society was generally divided into two main classes: the *aq suyek* and *kara suyek*. The *aq suyek* comprised hereditary nobility, including descendants of Genghis Khan's lineage, whose authority stemmed from noble birth and social prestige. In contrast, the *kara suyek* included respected leaders, such as *biys*, whose status was rooted in personal merit, wisdom, and community respect rather than lineage [15, p. 100]. The *biys* emerged as influential community leaders, judges, and advisors, offering a unique form of social mobility within a largely hierarchical society. This study explores the social and political significance of the *biy* institution, examining how *biys* navigated complex social interaction and contributed to a justice system that reflected meritocratic values deeply ingrained in Kazakh society.

The origins of the *biy* institution are deeply intertwined with the decentralized, nomadic organization of Kazakh society. Unlike settled societies, where governance often relied on centralized authority, Kazakh society's nomadic structure necessitated local leaders who could maintain harmony within clans and mediate disputes. As such, *biys* became central figures in governance, resolving conflicts and ensuring social stability without disrupting the community's nomadic lifestyle. *Biys* wielded authority through their knowledge of *adat*, or customary law, which governed the daily lives of the Kazakhs. Their influence was not rooted in birthright but in personal qualities like impartiality, eloquence, and profound knowledge of *adat*, characteristics that distinguished them from the Chingissid sultans who governed based on noble lineage.

The *biy* institution reached a critical stage of formalization under Tauke Khan's leadership in the late 17th and early 18th centuries. Recognizing the need for a structured legal system that balanced central authority with local governance, Tauke Khan introduced the *Jeti Jargy*, a legal code that codified the responsibilities and authority of *biys*. This framework granted *biys* formal jurisdiction over civil disputes and customary law, positioning them as key arbiters within Kazakh society. The *Jeti Jargy* empowered *biys* to mediate disputes not only within their own clans but also between different groups, making them a stabilizing force in the Kazakh steppe amid the challenges of nomadic life [16, p. 64]. Previously, *biys* had primarily resolved family or clan disputes, but the *Jeti Jargy* allowed them to preside over cases involving even the *aq suyek* elite, placing them on more equal footing with hereditary rulers. This codification reflected Tauke Khan's efforts to consolidate Kazakh society by embedding local customs and traditions into its governance structure. By granting *biys* independent authority, the *Jeti Jargy* formalized a justice system rooted in Kazakh values, accessible to all members of society and symbolizing a commitment to community integrity and fairness.

The *biy* institution held a multi-faceted role, extending beyond judicial functions to include responsibilities in diplomacy, leadership, and social welfare. Because Kazakh society lacked a centralized state apparatus, *biys* often served as negotiators in interactions between tribes and with external entities, such as the Russian Empire and the Kokand Khanate. Their diplomatic roles were grounded in their reputation for fairness, impartiality, and dedication to the common good—qualities that resonated with Kazakh cultural values and contributed to their broad-based authority.

In addition to diplomacy, *biys* managed clan affairs, including the regulation of kinship relations essential to the symbiosis between nomadic needs and social organization. Their authority was culturally rooted, as *biys* were

expected to balance kinship responsibilities with impartial judicial decisions, ensuring that their actions aligned with community values. Although the term *biy* is often translated as "judge," it would be inaccurate to equate their role with that of a formal court judge as understood in other legal systems. Traditionally, a *biy* acquired his title not through formal training or appointment but through communal recognition of his knowledge of *adat* and his ability to mediate fairly. Thus, a *biy* was any respected individual to whom community members turned for dispute resolution [2, p. 27].

The meritocratic nature of the *biy* institution further distinguished it from other social roles within Kazakh society. Unlike the *aq suyek*, whose authority was hereditary, *biys* could achieve their status through personal accomplishments and communal recognition. This openness allowed prominent figures like Tole Bi, Kazybek Bi, and Aiteke Bi to emerge as influential leaders known for their wisdom and oratorical skill. These figures, celebrated across the Kazakh steppe, exemplified the merit-based pathway to authority within the *kara suyek*, providing an opportunity for individuals from diverse backgrounds to attain social standing based on achievement rather than lineage.

Scholars such as Orazbaeva have argued that the *biy* institution was not purely meritocratic, contending that *biy* status was partially hereditary. Orazbaeva's analysis, based on historical records and folklore, posits that although *biys* were chosen based on their wisdom and legal knowledge, many came from families with a lineage of *biys*. She notes that prominent *biys* like Aiteke Bi and Kazybek Bi belonged to families with long-standing reputations as *biys*, suggesting that hereditary factors sometimes influenced the selection of *biys* [15, p. 100].

This view, however, is challenged by scholars like K.A. Alimzhan, who argue that the *biy* title was a socially earned honor, rather than one granted through inheritance. Alimzhan contends that *biys* were not appointed or elected in the traditional sense, especially before Russian intervention in Kazakh society. He asserts that community recognition was paramount, as individuals had to demonstrate qualities such as honesty, justice, and knowledge of customary law to earn the title. Thus, while family background could enhance a candidate's reputation, it was not a decisive factor in becoming a *biy* [11, p. 78].

Artykbayev also emphasizes the meritocratic elements of the *biy* institution, describing it as a system where individuals had to earn respect through knowledge of traditions, moral integrity, and community service. According to Artykbayev, a *biy* was expected to embody cultural values, possess analytical skills, and demonstrate rhetorical eloquence, qualities that enabled them to mediate disputes and foster social cohesion. He argues that while dynasties of *biys* did exist, their authority was not strictly hereditary, as each candidate had to prove his capabilities independently [12, p. 125].

This non-hereditary pathway to leadership within the *biy* institution served as a vehicle for social mobility, allowing individuals to ascend through the ranks based on their abilities and societal contributions. Nikishenkov notes that a *biy*'s authority was established not through formal elections or appointments but rather through communal respect and recognition. He describes the *biy* as "a people's judge" whose legitimacy derived from the trust and moral authority he commanded within the community [17, p.11]. Similarly, Pochekaev highlights the fact that the *biy*'s authority was flexible and could be granted to individuals of any age or social status, provided they demonstrated the qualities essential to judicial leadership: knowledge, eloquence, and impartiality [18, p. 52].

Yet, despite their position within the *kara suyek*, *biys* held influence that often rivaled that of the hereditary elite, the Chingissid sultans. In a sense, *biys* represented a form of counterbalance to the Chingissid ruling class by embodying a model of authority grounded in personal merit and collective approval rather than inherited privilege. This action contributed to a relatively egalitarian system in which social standing could be earned through service and skill, rather than birthright alone. In this regard, the *biy* institution not only provided Kazakh society with a mechanism for self-regulation and justice but also embodied values of fairness and meritocracy that were deeply embedded in Kazakh cultural traditions.

The historical background of the *biy* institution thus reveals its unique role in Kazakh society as a bridge between the traditional authority of the *aq suyek* elite and the egalitarian values espoused by the *kara suyek*. By codifying the authority of *biys* through the *Jeti Jargy* and allowing them to wield influence across various aspects of governance, Kazakh society under Tauke Khan formalized a system that balanced centralized leadership with localized judicial authority. The *biy* institution emerged not only as a vehicle for conflict resolution but also as a symbol of the Kazakhs' distinctive legal traditions, which prioritized communal harmony and social justice over hierarchical dominance [9, p. 48].

In Kazakh society, the institution of *biys* represented a unique approach to leadership, one grounded not in hereditary privilege but in merit, wisdom, and social respect. Unlike the *aq suyek*, or hereditary elite, *biys* did not inherit their authority. Their role was based on qualities such as fairness, knowledge of customary law, oratory

skill, and the respect of their peers. This meritocratic approach allowed individuals of various social backgrounds to attain judicial positions, challenging the rigid structures typically seen in other nomadic or feudal societies. The biys' legitimacy depended on community recognition, setting a high bar for personal qualities over inherited status [19, p. 65].

The path to becoming a biy was demanding. Young candidates were often tested in legal debates and dispute resolution, where they demonstrated their analytical skills and ability to resolve conflicts with fairness and eloquence. Many young Kazakhs identified as potential biys were mentored by established leaders, observing real cases and learning through hands-on experience. Such informal training was central to the Kazakhs' system of nurturing talent, allowing emerging leaders to earn their status through demonstrated competence rather than through familial connections.

Historical records provide cases of biys who exemplified this merit-based selection. Tole Bi, one of the most revered figures in Kazakh legal history, began displaying his wisdom at a young age by resolving disputes within his family and tribe. His impartiality and eloquence earned him a place in the Kazakh judiciary, despite his non-elite origins [20, p. 140]. Similarly, Kazybek Bi and Aiteke Bi rose to prominence through their skill in managing complex disputes and representing communal interests.

In resolving disputes, biys employed various investigative methods requiring specialized knowledge, which later evolved into forensic techniques within procedural law. A legend shared by the Russian orientalist Kraft illustrates this. In the story, a renowned and wise biy was approached by several parties for judgment. First, two men, one a mullah, and a woman sought a ruling: both men claimed the woman as their wife. Then, a butcher and a buyer argued over a gold coin involved in a sale. Lastly, two men, one also a biy, disputed the ownership of a horse. The wise biy scheduled the next day for the resolution. The next day, the biy delivered his decisions. He ruled the woman was the mullah's wife, as she meticulously cleaned an inkwell given by the biy, indicating her familiarity with writing tools—something the other claimant, who was illiterate, lacked. The biy awarded the gold coin to the butcher after immersing it in hot water, which revealed grease stains on the surface, suggesting it came from the butcher's hands. The most challenging dispute involved the horse. The biy observed the animal's reactions to each man, noting that it recognized and responded warmly to the other biy, thus confirming his ownership. This legend highlights that biys relied not only on adat norms but also on specialized techniques such as forensic-like experiments: assessing marriage claims through careful observation, identifying ownership by material traces, and verifying the horse's owner through recognition cues. It shows the biys' skillful use of both common knowledge and specialized methods in judicial processes [21, p. 82].

However, perspectives on the non-hereditary nature of the biy role were not uniform. Russian ethnographer A.I. Dobrosmyslov, for example, argued that wealth, strength, and lineage influenced the selection of a biy. Dobrosmyslov observed that judges often possessed power derived from familial connections and resources, implying that the community often preferred figures with an established background and influence [22, p. 24]. He suggested that in many cases, the reputation of a biy was tied to their family's wealth or their affiliation with a prominent clan, indicating that Kazakh society still valued certain hereditary qualities, albeit without strict limitations on entry.

Kazakh oral traditions reinforce this meritocratic ideal. Folk narratives often depict biys as figures of justice and wisdom, capable of interpreting adat to resolve conflicts fairly. Proverbs associated with biys emphasize that true leaders must embody fairness, suggesting a cultural endorsement of merit over birthright. Sayings such as “A true biy has no kin in matters of justice” illustrate the community's expectations that biys remain impartial, reflecting the importance Kazakh society placed on qualities like integrity and wisdom in their leaders [23, p. 108].

Another distinctive feature of the biy system was its flexibility in recognizing emerging talent without enforcing strict age or lineage requirements. Dautaliyev notes that a biy could earn their title based on communal trust, regardless of their age, as long as they demonstrated the necessary wisdom. Younger biys, often called bala biys, earned respect through precocious displays of legal insight. Figures such as Edige Bi Kabann Uly and Akkhoja Bi began their judicial careers in their teens, illustrating how Kazakh society valued potential and talent in its leaders [13, p. 129]. Moreover, the mentorship of younger biys by experienced leaders helped sustain Kazakh legal traditions. This practice of informal apprenticeships allowed older biys to pass down their knowledge of law and rhetoric to new generations, ensuring continuity in the judiciary. Mentorship was crucial to the meritocratic essence of the biy role, as it allowed younger figures to rise through the ranks based on their abilities. This approach also contributed to social stability, as younger biys often represented the perspectives of newer generations, fostering intergenerational unity within the judiciary.

The meritocratic framework of the biy institution is a testament to Kazakh society's commitment to valuing personal qualities over inherited status. Through empirical evidence from Russian records, oral traditions, and historical sources, it becomes evident that the Kazakhs held a deep respect for demonstrated merit in their leaders. This emphasis on individual competency not only allowed for social mobility but also maintained the integrity and accountability of the judiciary, creating a system that served as a stabilizing force for Kazakh society.

Biys in Kazakh society held a unique position, combining the roles of judicial arbiters and socio-political leaders. Their responsibilities extended beyond simple dispute resolution, encompassing the maintenance of social order, representation of communal interests, and significant influence on the political landscape. Unlike hereditary leaders, biys gained their authority through respect earned by demonstrating integrity, wisdom, and dedication to justice. One of the primary duties of biys was administering justice through their profound understanding of *adat*. The importance of this role cannot be overstated in a society that relied on unwritten legal principles. *Adat* provided a flexible framework that allowed biys to resolve disputes over property, inheritance, and personal grievances in ways that were widely respected and accepted within the community. This responsibility is highlighted in Elamanov, who describes how biys' rulings mitigated potential violence by resolving conflicts peacefully [19, p. 45]. Russian colonial records from the 19th century depict biys as the “embodiment of law” among the Kazakhs, stressing the weight and respect their judgments carried.

In addition to their judicial roles, biys exercised substantial administrative authority. They managed communal resources and directed essential decisions about resource distribution, including migration and land use, which were critical to the sustainability of nomadic Kazakh life. Biys also played a diplomatic role, particularly as intermediaries with external powers, such as the Russian Empire. They often served as spokespeople for their tribes in negotiations, reflecting their communities' interests to Russian officials. The public trust in biys was reinforced by their reputation for moral integrity, which was integral to their influence. Unlike the white bone elite, whose power was often based on lineage and wealth, biys were seen as untainted by corruption and committed to impartiality. This was noted by Russian scholars, such as Grigoryev, who found that biys “were revered for their honesty and fairness,” contrasting sharply with other forms of leadership rooted in social privilege [24, p. 64]. This impartiality made biys uniquely accountable to their communities, and their judgments were seen as fair by people across different social strata.

Biys' influence extended to social welfare responsibilities, especially in times of crisis, such as famines or periods of warfare. They organized aid within their communities and managed resources to help vulnerable groups. Russian accounts from the Orenburg region documented instances where biys led relief efforts, emphasizing their commitment to collective well-being. This role as protectors of the community reinforced their authority as they were perceived as benefactors, not just judges, deeply involved in the welfare of their people.

The transformation of the biys' role under Russian colonial rule marked a significant shift in their traditional influence and authority within Kazakh society. Initially, Kazakh customary law was recognized by Russian authorities as a functional legal system, suitable for maintaining order in the Kazakh steppes. As Mazhitova notes, Russian officials approached *adat* as a set of “tribal customs” that were, however, recognized as having legal power. This dual system of law—where *adat* coexisted with imperial legislation—allowed the Russian Empire to integrate local legal practices into its colonial administration, supporting governance and maintaining social order across Kazakh settlements [3, p. 7].

The biys held a unique position within this structure, acting as influential leaders who mediated community disputes, maintained social cohesion, and administered justice based on *adat*. Recognizing this, Russian authorities viewed the biys as integral to regional stability, and sought to co-opt their authority to facilitate administrative control. Lazarevsky, a member of the Orenburg Border Commission, observed that the biys' administration contributed to “order, tranquility, and public welfare” in the steppe, underscoring their respected role among Kazakhs [25, p.7].

The Statute on the Siberian Kirghiz, enacted in 1822, marked a significant reorganization of the biys' role within Kazakh society. According to Bezvikonnaya this statute limited the judicial scope of biys, allowing them to preside only over minor civil cases, while positioning them below the sultans who managed larger administrative districts [1, p. 104]. Abdrakhmanova adds that the statute represented a calculated effort by Russian authorities to integrate the Kazakh legal system into the imperial structure, thereby restricting the autonomy of the biys and bringing them under closer imperial supervision [26, p. 49].

Despite these formal limitations, Russian administrators continued to leverage the biys' community influence for colonial gain. Biys were often enlisted in reconnaissance missions, providing valuable local intelligence on Central Asian khanates. For instance, during the 1839 Khiva campaign, biys supplied Russian forces with

knowledge of the region's geography and sociopolitical landscape [27, p. 443]. This practice underscored the biys' strategic importance to Russian officials, who relied on their knowledge of local customs to facilitate imperial expansion into the Kazakh steppe.

The role of biys was further reshaped by the judicial reforms of 1867-1868, which introduced the concept of elected biys, approved by Russian officials, thus formalizing their subordination within the colonial framework. According to Bezvikonnaya, this reform undermined the traditional grassroots legitimacy of biys, who had historically derived their authority from community respect rather than formal election [1, p. 47]. Russian legislation now required that biys receive official confirmation, effectively transforming them into agents of the state.

The 1868 Provisional Statute stipulated that biys, now formal colonial officials, were responsible for judging cases "openly and publicly" in accordance with "popular customs" — Kazakh adat. Yet, as Martin points out, the law neither clearly defined adat nor outlined specific court procedures, which in theory gave biys broad discretion but, in practice, imposed significant limitations on their judicial independence. The structure of the courts, as defined in the 1868 and 1891 statutes, reflected an intent to restrict the application of adat, and the biys' authority was effectively curtailed by bureaucratic constraints [2, p. 91].

These reforms also imposed strict value limits on the cases that biys could adjudicate. For example, single biy courts could only hear cases valued up to 300 rubles, while higher-value cases had to be referred to assemblies of multiple biys or even to the district commander for appeals. The appeals process was similarly controlled, as the uezd commander could set the time and place of biy assemblies, thus complicating traditional adat-based procedures [2, p. 92]. This hierarchy reflected an imperial agenda to centralize judicial power, effectively placing traditional Kazakh legal practices under colonial administration.

Over time, Russian policy increasingly favored hereditary elites, such as the sultans, whom they viewed as more reliable allies than biys. Alimbayeva notes that this shift prioritized hereditary authority over the meritocratic principles that had historically characterized the biy institution [28, p. 45]. This move marginalized the role of biys, as the Russian administration deliberately sought to align itself with a ruling class loyal to imperial interests, thereby weakening the biys' traditional influence within Kazakh society [26, p. 51]. Despite the constraints imposed by Russian colonial reforms, biys continued to serve an essential cultural role as custodians of adat, the customary law, and as informal advisors, embodying resilience against the colonial imposition. Russian officials, aware of the enduring influence of biys in Kazakh society, often sought their counsel on complex local issues, recognizing their deep-rooted authority and their critical role in maintaining order among the Kazakh population.

Virginia Martin observes that many Kazakhs, faced with the inadequacies of the colonial legal system, turned their backs on it entirely, particularly in areas further from Russian administrative centers. In places like Atbasar or Zaisan, where Kazakh nomads had minimal interaction with Russian officials, traditional authority figures, including biys, often continued to operate according to adat, especially during seasonal migrations [2, p. 105]. This situation indicates that biys retained some autonomy and social authority outside of the official colonial framework. Though official biys under Russian rule had limited judicial powers, as many restrictions governed the scope of cases they could hear, forums they could use, and penalties they could enforce, Kazakh communities could still turn to traditional leaders like Islamic religious figures, clan heads, or respected elders to settle disputes according to adat. These individuals, entirely independent of colonial structures, continued to uphold customs and serve nomadic interests, demonstrating the limited effectiveness of Russian efforts to fully integrate the Kazakh legal system into their empire.

The colonial reforms that curbed the autonomy of biys also generated a broader sense of cultural loss within Kazakh society. Many Kazakhs saw the diminishing role of biys as a direct threat to their cultural identity and societal values. Russian legal procedures emphasized bureaucracy and punitive measures, often clashing with the principles of fairness and reconciliation that were central to adat. As the role of biys became more constrained, criticisms emerged within Kazakh society. Some Kazakhs lamented that younger generations no longer aspired to become biys, as they had once done by studying and apprenticing to earn the title through mastery of adat. A common sentiment was that youth now "scorned any form of education and only wanted to be rich," contrasting sharply with the traditional values that had historically defined the position of biy [29, p. 23]. This loss of cultural continuity generated frustration among the Kazakh people, as some official biys reportedly misused their authority, overcharged for services, or neglected their duties in trials and legal assemblies. These incidents illustrate the social discontent caused by the Russian-imposed changes on the biy institution.

Mazhitova explains that, despite the administrative changes, the foundational aspects of the biy institution remained intact until the early 20th century, largely due to the Russian government's cautious approach to modernization in the Kazakh steppe. Mazhitova suggests that the Russian government was wary of disrupting

entrenched Kazakh traditions, and as a result, avoided radical transformations of local institutions. Consequently, the biy courts retained influence in the steppes, serving as a practical mechanism for managing the nomadic collective, even under Russian administrative oversight. By the time Soviet power was established, customary law and traditional legal institutions coexisted in Kazakh society, governing a wide range of social relations [14, p. 74].

The endurance of the biy institution, albeit in a restricted form, highlights its central role in Kazakh society as a symbol of cultural resilience and communal authority. Although the Russian reforms aimed to subjugate the biys and subordinate their role to colonial administration, the biys' social significance persisted, and they continued to serve as essential arbiters of justice, cultural guides, and symbols of Kazakh identity. This dual role—functioning as state-sanctioned officials while retaining their informal influence within communities—demonstrates the adaptability of the biy institution in navigating the challenges posed by colonial rule.

As a whole, the persistence of the biy institution and the symbolic importance of biys within Kazakh society reflect the broader theme of resilience against external pressures and the tenacity of indigenous governance structures in adapting to colonial impositions. The continued respect for biys underscores the enduring value of *adat* and highlights how Kazakh society managed to maintain a distinct cultural and legal identity, even as the Russian Empire sought to impose its legal frameworks across the steppe. The legacy of the biys thus remains integral to understanding Kazakh responses to colonialism, illustrating how traditional leaders mediated between old and new forms of governance while preserving core aspects of Kazakh social order and identity.

Conclusion

This study systematically examines the transformative journey of the biy institution in traditional Kazakh society, offering a nuanced understanding of its evolution under Russian colonial policies. Initially, biys were autonomous leaders and custodians of customary law, wielding influence that was firmly rooted in community respect, wisdom, and oratory skill. The research reveals that the arrival of Russian governance introduced a fundamental shift: biys, once selected purely on merit and community recognition, gradually became intermediaries within a colonial legal framework. This shift represented a complex transition from their roles as community-elected judges and mediators to agents within a hierarchical colonial system, underscoring the impact of imperial policies on indigenous governance structures.

The findings underscore that, despite efforts by Russian authorities to curtail the biys' autonomy and influence, the meritocratic values and communal respect embedded in the institution of biys endured. Even as their formal judicial powers were limited, the social authority and cultural significance of biys persisted within the Kazakh community, serving as a testament to Kazakh resilience. This adaptation illustrates how indigenous institutions can maintain their core principles under external constraints, preserving fundamental cultural and social elements amidst the pressures of colonial governance. Thus, while Russian policies sought to align biys with imperial interests, the enduring principles of fairness, impartiality, and community service continued to define their roles in Kazakh society.

References:

1. Bezykonnaya, E.V. (2005). *Administrativno-pravovaya politika Rossiyskoy imperii v stepnykh oblastiakh Zapadnoy Sibiri v 20–60-e gg. XIX v. [Administrative and Legal Policy of the Russian Empire in the Steppe Regions of Western Siberia in the 1820s–1860s]. Omsk. [in Russian].*
2. Martin, V. (2015). *Law and Custom in the Steppe: The Kazakhs of the Middle Horde and Russian Colonialism in the Nineteenth Century.* Routledge.
3. Mazhitova, Zh.S. (2014). *Sud biev v kazakhskom traditsionnom obshchestve po materialam dorevolutsionnoy rossiyskoy istoriografii (vtoraya polovina XIX — nachalo XX veka) [The Court of Biys in Kazakh Traditional Society According to Pre-Revolutionary Russian Historiography Materials (Second Half of the 19th — Early 20th Century)]. // Bulletin of NGU. Series Archaeology and Ethnography. № 7 [in Russian].*
4. Fuks, S.L. (1981). *Obychnoe pravo kazakhov v XVIII – pervoy polovine XIX veka [Kazakh Customary Law in the 18th – First Half of the 19th Century]. Alma-Ata: Nauka Kazakhskoy SSR. [in Russian].*
5. Kultelev, T.M. (1955). *Ugolovnoe obychnoye pravo kazakhov (s momenta prisoyedineniya Kazakhstana k Rossii do ustanovleniya sovetsoy vlasti) [Criminal Customary Law of the Kazakhs (From the Moment of Kazakhstan's Annexation to Russia to the Establishment of Soviet Power)]. Alma-Ata: AN KazSSR. [in Russian].*
6. Orazbayeva, A.I. (2004). *Dästürli qazaq qoғamyna tән biler instituty [The Institution of Biys in Traditional Kazakh Society]. Almaty: Daik-Press. [in Kazakh].*
7. Orazbekova, S.A. (2008). *Qazaq dalasyndagy biler instituty [The Emergence and Formation of the Biys Institution in the Kazakh Steppe]. // QazUU habarshysy. Zang seriyasy. № 3(47). 135–137 [in Kazakh].*

8. Pochekaev, R.Yu. (2006). *Obychay i zakon v prave kochevnikov Tsentral'noy Azii (posle imperii Chingiskhana)* [Custom and Law in the Nomadic Law of Central Asia (After the Empire of Genghis Khan)]. // *Pravo v zerkale zhizni. Issledovaniya po yuridicheskoy antropologii*. Moscow: Izdatel'skiy dom "Strategiya", 164–175 [in Russian].
9. Zimanov, S.Z. (2008). *Kazakhsky sud biev – unikálnaya sudebnaya sistema* [The Kazakh Court of Biys – A Unique Judicial System]. Almaty: Atamura. [in Russian].
10. Khaydarov, B.B. (2008). *Bi biligin tanulyunun zangi kyry* [The Legal Aspect of Recognizing the Authority of Biys]. // *Bulletin of KazNU. Law Series*. № 4(28). 189–193 [in Kazakh].
11. Alimzhan, K. (1999). *Sud biev kak institut obychnogo prava* [The Court of Biys as an Institution of Customary Law]. // *Mysl'*. № 6. 78–84 [in Russian].
12. Artykbayev, Zh.O. (1991). *Kazakhskoye obshchestvo: traditsii i innovatsii* [Kazakh Society: Traditions and Innovations]. Karaganda: Poligrafiya. [in Russian].
13. Dautaliyev, K. (2013). *Institut otpravleniya pravosudiya "Bala bi" v rannem vozraste v traditsionnom kazakhskom prave* [The Institution of "Bala Bi" Justice in Early Age in Traditional Kazakh Law]. // *Pravo i gosudarstvo. Teoriya i praktika*. № 4. 129–133 [in Russian].
14. Mazhitova, Zh.S. (2015). *Institut biev v kazakhskom obshchestve v pervoe desyatiletie sovetsoy vlasti* [The Institution of Biys in Kazakh Society in the First Decade of Soviet Power]. // *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 8. Istoriya*. № 4. 74–84 [in Russian].
15. Orazbayeva, A.I. (1997). *Istoricheskaya rol' i sotsial'noye znachenie instituta biystva v istorii kazakhskogo naroda* [Historical Role and Social Significance of the Biy Institution in the History of the Kazakh People]. // *Sayasat*. № 5. 99–103 [in Russian].
16. Sultanov, T.I. (1982). *"Sem' ustanovleniy" – pamyatnik prava kazakhov XVII v.* ["Seven Ordinances" – A Monument of Kazakh Law of the 17th Century]. // *Kochevye plemena Priaral'ya v XV–XVII vv. (Voprosy etnicheskoy i sotsial'noy istorii)*. Moscow: Nauka, 64–77 s. [in Russian].
17. *Stepnoy zakon. Obychnoe pravo kazakhov, kirgizov i turkmen* [The Steppe Law. Customary Law of Kazakhs, Kyrgyz, and Turkmens]. (2000). Edited by N.K. Semenov. Moscow: Stary sad. [in Russian].
18. Pochekaev, R.Yu. (2008). *Osnovnye etapy evolyutsii kazakhskogo suda biev (XV – nachalo XX vv.)* [Main Stages in the Evolution of the Kazakh Court of Biys (15th – Early 20th Century)]. // *Zanger*. № 4(81). 51–58 [in Russian].
19. Yelamanov, Q. (1999). *Shańyraq pen Pyraq / Úrdiske úlasqan gúryptar* [The Yurt and the Pledge / Customs in Tradition]. Almaty: Zheti zhargy. [in Kazakh].
20. Kuzembayuly, A., Abil, E. (2004). *Istoriya Kazakhstana: uchebnik dlya vuzov* [History of Kazakhstan: A University Textbook]. 7th edition. Saint-Petersburg: Solart. [in Russian].
21. Kraft, I.I. (1900). *Iz kirgizskoy stariny* [From Kirghiz Antiquity]. Orenburg: Tipo-lit. F.B. Sachkova. [in Russian].
22. Dobrosmyslov, A.I. (1904). *Sud u kirgiz Turgayskoy oblasti v XVIII i XIX vv.* [The Court among the Kirghiz of the Turgay Region in the 18th and 19th Centuries]. Kazan: Typo-lithography of the Imperial Kazan University. [in Russian].
23. Dadebayev, D. (2005). *Qazaqtyń ádet-ghuryp zańyndaghy bidyń orny* [The Role of Biys in Kazakh Customary Law]. // *Bulletin of KazNU. Law Series*. № 2(34). 108–112 [in Kazakh].
24. Grigor'yev, V.V. (1871). *O skifskom narode sakakh* [On the Scythian People of the Saka]. Saint-Petersburg: Tipografiya Imp. Akademii Nauk. [in Russian].
25. RGIA [Russian State Historical Archive]. — F. 1291. — Op. 81. — D. 222. [in Russian].
26. Abdrakhmanova, B.M. (2010). *Istoriya Kazakhstana: vlast', sistema upravleniya, territorial'noye ustroystvo v XIX veke* [History of Kazakhstan: Power, Governance System, and Territorial Structure in the 19th Century]. Karaganda: Glasir. [in Russian].
27. Morrison, A. (2014). *Camels and Colonial Armies: The Logistics of Warfare in Central Asia in the Early 19th Century*. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 57(4), 443–485.
28. Alimbayeva, B.B. (2008). *Politika rossiyskogo pravitel'stva v otnoshenii orenburgskikh kazakhov v XVIII–XIX vekakh* [The Policy of the Russian Government Towards the Orenburg Kazakhs in the 18th–19th Centuries]. Dissertation ... Candidate of Historical Sciences. Orenburg. [in Russian].
29. TsGA RK [Central State Archives of the Republic of Kazakhstan]. — F. 44. — Op. 1. — D. 237. [in Russian].

Пайдаланылган әдебиеттер тізімі:

1. Безвизонная Е.В. Административно-правовая политика Российской империи в степных областях Западной Сибири в 20–60-е гг. XIX в. Омск, 2005. 104 с.
2. Martin V. *Law and Custom in the Steppe: The Kazakhs of the Middle Horde and Russian Colonialism in the Nineteenth Century*. Routledge, 2015. 244 p.
3. Мажитова Ж.С. Суд биев в казахском традиционном обществе по материалам дореволюционной российской историографии (вторая половина XIX — начало XX века) // Вестник НГУ. Сер. Археология и этнография. 2014. № 7.
4. Фукс С.Л. Обычное право казахов в XVIII – первой половине XIX века. Алма-Ата: Наука Казахской ССР, 1981. 224 с.
5. Культелеев Т.М. Уголовное обычное право казахов (с момента присоединения Казахстана к России до установления советской власти). Алма-Ата: АН КазССР, 1955. 301 с.
6. Оразбаева А.И. Дәстүрлі қазақ қоғамына тән билер институты. Алматы: Дайк-Пресс, 2004. 206 с.
7. Оразбекова С.А. Қазақ даласындағы билер институтының пайда болуы мен қалыптасуы // ҚазҰУ хабаршысы. Заң сериясы. 2008. № 3(47). С. 135–137.
8. Почекаев Р.Ю. Обычай и закон в праве кочевников Центральной Азии (после империи Чингисхана) // Право в зеркале жизни. Исследования по юридической антропологии. М.: Издательский дом «Стратегия», 2006. С. 164–175.
9. Зиманов С.З. Казахский суд биев – уникальная судебная система. Алматы: Атамұра, 2008. 224 с.
10. Хайдаров Б.Б. Би билігінің танылуының заңи қыры // ҚазҰУ хабаршысы. Заң сериясы. 2008. № 4(28). С. 189–193.
11. Алимжан К. Суд биев как институт обычного права // Мысль. 1999. № 6. С. 78–84.
12. Артыкбаев Ж.О. Казахское общество: традиции и инновации. Караганда: Полиграфия, 1991. 290 с.
13. Дауталиев К. Институт отправления правосудия «Бала би» в раннем возрасте в традиционном казахском праве // Право и государство. Теория и практика. 2013. № 4. С. 129–133.
14. Мажитова Ж.С. Институт биев в казахском обществе в первое десятилетие советской власти // Вестник Московского университета. Серия 8. История. 2015. № 4. С. 74–84.
15. Оразбаева А.И. Историческая роль и социальное значение института бийства в истории казахского народа // Саясат. 1997. № 5. С. 99–103.
16. Султанов Т.И. «Семь установлений» – памятник права казахов XVII в. // Кочевые племена Приаралья в XV–XVII вв. (Вопросы этнической и социальной истории). Москва: Наука, 1982. С. 64–77.
17. Степной закон. Обычное право казахов, киргизов и туркмен / сост., автор вступ. статьи, коммент. и глоссария А.А. Никишенков; под общ. ред. Ю.И. Семенова. Москва: Старый сад, 2000. 288 с.
18. Почекаев Р.Ю. Основные этапы эволюции казахского суда биев (XV – начало XX вв.) // Заңгер. 2008. № 4(81). С. 51–58.
19. Еламанов Қ. Шаңырақ пен Пырақ / Үрдіске ұласқан гұрыптар. Алматы: Жеті жарғы, 1999. 176 б.
20. Кузембайұлы А., Абиль Е. История Казахстана: учебник для вузов. 7-е изд. Санкт-Петербург.: Соларт, 2004. 420 с.
21. Крафт И.И. Из киргизской старины. Оренбург: типо-лит. Ф.Б. Сачкова, 1900. 157 с.
22. Добросмыслов А.И. Суд у киргиз Тургайской области в XVIII и XIX вв. Казань: Типо-литография Императорского Казанского Университета, 1904. 108 с.
23. Дәдебаев Д. Қазақтың әдет-ғұрып заңындағы бидің орны // ҚазҰУ хабаршысы. Заң сериясы. 2005. № 2(34). С. 108–112.
24. Григорьев В.В. О скифском народе саках. СПб.: Типография Имп. Академии Наук, 1871. 203 с.
25. РГИА [Российский государственный исторический архив]. — Ф. 1291. — Оп. 81. — Д. 222.
26. Абдрахманова Б.М. История Казахстана: власть, система управления, территориальное устройство в XIX веке. Караганда: Гласир, 2010. 242 с.
27. Morrison A. *Camels and Colonial Armies: The Logistics of Warfare in Central Asia in the Early 19th Century* // *Journal of the Economic and Social History of the Orient*. 2014. № 57(4). С. 443–485.
28. Алимбаева Б.Б. Политика российского правительства в отношении оренбургских казахов в XVIII–XIX веках: дис. ... канд. ист. наук. Оренбург, 2008. С. 45.
29. ЦГА РК [Центральный государственный архив Республики Казахстан]. — Ф. 44. — Оп. 1. — Д. 237.